

UNIWERSYTET ŁÓDZKI
WYDZIAŁ NAUK o WYCHOWANIU

Piotr Kędzia

**Działalność wychowawcza i oświatowo-kulturalna polskich
stowarzyszeń sportowych
w Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej**

**(The pedagogical and educational and cultural activities of the Polish sports associations
in Łódź in the Second Polish Republic)**

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
prof. nadzw. dr. hab. Grzegorza Michalskiego
w Katedrze Historii Wychowania i Pedeutologii
Wydziału Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego

Promotor pomocniczy: prof. nadzw. dr. hab. Aneta Bołdyrew
Katedra Historii Wychowania i Pedeutologii
Wydział Nauk o Wychowaniu
Uniwersytet Łódzki

ŁÓDŹ 2018

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów.....	7
WSTĘP.....	13

Rozdział I. STOWARZYSZENIA SPORTOWE W POLSCE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

1. Początki i tradycje stowarzyszeń sportowych na ziemiach polskich	25
2. Podstawy prawne działalności stowarzyszeń sportowych	45
3. Stowarzyszenia sportowe a polityka państwowa	58
4. Kierunki działalności stowarzyszeń sportowych.....	75

Rozdział II. POLSKIE STOWARZYSZENIA SPORTOWE W ŁODZI W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

1. Geneza i rozwój polskich stowarzyszeń sportowych	95
2. Zapisy statutowe i proces rejestracyjny stowarzyszeń sportowych.....	114
3. Podstawy finansowe działalności stowarzyszeń sportowych.....	128
4. Okręgowe związki sportowe a stowarzyszenia sportowe.....	146
5. Rola działaczy w życiu organizacyjnym stowarzyszeń sportowych.....	159
6. Wybuch Drugiej Wojny Światowej a działalność stowarzyszeń sportowych.....	171

Rozdział III. DZIAŁANIA SPORTOWO-WYCHOWAWCZE STOWARZYSZEŃ SPORTOWYCH W ŁODZI.....

1. Zakładanie sekcji sportowych i prowadzenie szkolenia zawodników	181
2. Organizowanie imprez sportowych	224
3. Wspieranie wychowania fizycznego i sportu szkolnego	239
4. Propagowanie idei olimpizmu i zasady fair play	247

Rozdział IV. PRACA OŚWIATOWO-KULTURALNA ŁÓDZKICH STOWARZYSZEŃ SPORTOWYCH.....

1. Popularyzowanie czytelnictwa	263
2. Organizowanie odczytów, wykładów i pogadanek	272
3. Urządzanie kursów	282

4. Prowadzenie akcji wydawniczych.....	294
5. Obchodzenie świąt i jubileuszy	298
6. Zakładanie chórów, orkiestr i baletów	312
7. Przygotowywanie sztuk teatralnych i seansów filmowych	316
8. Organizowanie obozów i wycieczek turystyczno-krajoznawczych	323
9. Rozwijanie życia towarzyskiego	333
ZAKOŃCZENIE.....	343
BIBLIOGRAFIA.....	355
WYKAZ TABEL	379
WYKAZ RYSUNKÓW.....	381
WYKAZ RYCIN.....	383
ANEKSY	386

Wykaz skrótów

AL	– Aeroklub Łódzki
AmŁ	– Akta miasta Łodzi
APŁ	– Archiwum Państwowe w Łodzi
AZS	– Akademicki Związek Sportowy
BBWR	– Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
CIWF	– Centralny Instytut Wychowania Fizycznego w Warszawie
CPWL	– Centrum Przysposobienia Wojskowego Lotniczego w Łodzi
CWSGiS	– Centralna Wojskowa Szkoła Gimnastyki i Sportów w Poznaniu
DOK	– Dowództwo Okręgu Korpusu
DWFiS	– Departament Wychowania Fizycznego i Sportu Polskiej YMCA w Łodzi
FON	– Fundusz Obrony Narodowej
HKS	– Harcerski Klub Sportowy w Łodzi
KEN	– Komisja Edukacji Narodowej
KLWTC	– Konsulat Łódzki Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów
KPP	– Komunistyczna Partia Polski
KP „Zjednoczone”	– Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi
KRŁ	– Komisarjat Rządu m. Łodzi
KS 28.PSK	– Klub Sportowy 28. Pułku Strzelców Kaniowskich
KSO „L. Geyera”	– Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera” w Łodzi
KS „IKP”	– Klub Sportowy „IKP” (<i>Izrael Kalmanowicz Poznański</i>) w Łodzi
KS J.John	– Klub Sportowy Spółki Akcyjnej J. John
KS Polska YMCA	– Klub Sportowy Polska YMCA (ang. <i>Young Men’s Christian Association</i>) w Łodzi
KS „Sportjon”	– Klub Sportowy „Sportjon”
KSO „Energia”	– Klub Sportowo-Oświatowy „Energia” przy Wytwórni Maszyn Elektrycznych „Elektrobudowa” S.A.
KS „Tramwajarz”	– Klub Sportowy „Tramwajarz” w Łodzi
KS „Wima”	– Klub Sportowy „Wima” (<i>Widzewska Manufaktura</i>) w Łodzi
KS „Znicz”	– Klub Sportowy „Znicz” w Łodzi
KS ZPMP „Orlę”	– Klub Sportowy Zjednoczenia Polskiej Młodzieży Pracującej “Orlę”
LOPP	– Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej
ŁKJK	– Łódzki Klub Jazdy Konnej
ŁKLT	– Łódzki Klub Lawn-Tennisowy
ŁKS	– Łódzki Klub Sportowy
ŁOKSPN	– Łódzkie Okręgowe Kolegium Sędziów Piłki Nożnej
ŁORTT	– Łódzki Oddział Robotniczego Towarzystwa Turystycznego
ŁOWFiPW	– Łódzki Ośrodek Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego

ŁOZA	– Łódzki Okręgowy Związek Atletyczny
ŁOZB	– Łódzki Okręgowy Związek Bokserski
ŁOZGS	– Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych
ŁOZH	– Łódzki Okręgowy Związek Hokejowy
ŁOZK	– Łódzki Okręgowy Związek Kolarski
ŁOZLA	– Łódzki Okręgowy Związek Lekkiej Atletyki
ŁOZP	– Łódzki Okręgowy Związek Pływacki
ŁOZPN	– Łódzki Okręgowy Związek Piłki Nożnej
ŁOZPP	– Łódzki Okręgowy Związek Pingpongowy
ŁOZPR	– Łódzki Okręgowy Związek Piłki Ręcznej
ŁOZSSLiŁ	– Łódzkiego Okręgowego Związku Stowarzyszeń Strzeleckich, Łuczniczych i Łowieckich
ŁOZSz	– Łódzki Okręgowy Związek Szachowy
ŁOZSzer.	– Łódzki Okręgowy Związek Stermierczy
ŁOZTS	– Łódzki Okręgowy Związek Tenisa Stołowego
ŁRSKO	– Łódzki Robotniczy Sportowy Komitet Okręgowy
ŁZOPN	– Łódzki Związek Okręgowy Piłki Nożnej
ŁTCT	– Łódzkie Towarzystwo Cyklistów-Turystów
ŁTE	– Łódzkie Towarzystwo Elektryczne
ŁTG „Siła”	– Łódzkie Towarzystwo Gimnastyczne „Siła”
ŁŻTGS „Bar Kochba”	– Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe „Bar Kochba”
ŁTK	– Łódzkie Towarzystwo Kolarskie
ŁTS	– Łódzkie Towarzystwo Sportowe
ŁTSG	– Łódzkie Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne
ŁTStrz.	– Łódzkie Towarzystwo Strzeleckie
ŁZOPN	– Łódzki Związek Okręgowy Piłki Nożnej
ŁZP	– Łódzki Związek Piłkarski
MKK	– Międzyklubowa Komisja Kolarska w Łodzi
MKO	– Miejski Komitet Olimpijski w Łodzi
MKWFIPW	– Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Łodzi
MSW	– Ministerstwo Spraw Wojskowych
MSWew.	– Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MWRiOP	– Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
MZP	– Ministerstwo Zdrowia Publicznego
OKS	– Okręgowy Komitet Szybowcowy w Łodzi
OM TUR	– Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego
OUWFiPW	– Okręgowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Łodzi
OZSG	– Okręgowy Związek Stowarzyszeń Gimnastycznych w Łodzi
PCK	– Polski Czerwony Krzyż
PHWOZH	– Podokręg Hokejowy Warszawskiego Okręgu Związku Hokejowego w Łodzi
PKIO	– Polski Komitet Igrzysk Olimpijskich
PKOL	– Polski Komitet Olimpijski
PKS	– Policyjny Klub Sportowy w Łodzi
PMS	– Polska Macierz Szkolna
Pocz.ZPWiWF	– Poczty Związek Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego – Oddział VII w Łodzi
POS	– Państwowa Odznaka Sportowa
POW	– Państwowa Organizacja Wojskowa

PSH	– Państwowa Szkoła Higieny w Warszawie
Pow.KWFiPW	– Powiatowy Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego
PPS	– Polska Partia Socjalistyczna
PSLek.	– Przychodnia Sportowo-Lekarska
PTC	– Pabianickie Towarzystwo Cyklistów
PTG	– Polskie Towarzystwo Gimnastyczne w Łodzi
PTG „Piechur”	– Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Piechur” w Łodzi (Oddział Towarzystwa Warszawskiego)
PTS „Bieg”	– Polskie Towarzystwo Sportowe „Bieg” w Łodzi
PUWFiPW	– Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego
PZA	– Polski Związek Atletyczny
PZGS	– Polski Związek Gier Sportowych
PZLA	– Polski Związek Lekkiej Atletyki
PZLT	– Polski Związek Lawn Tennisowy
PZN	– Polski Związek Narciarski
PZP	– Polski Związek Pływacki
PZPN	– Polski Związek Piłki Nożnej
PZTK	– Polski Związek Towarzystw Kolarskich
PZTS	– Polski Związek Tenisa Stołowego w Łodzi
RdSWFiKC	– Rada do Spraw Wychowania Fizycznego i Kultury Cieleśnej
RKO	– Regionalny Komitet Olimpijski w Łodzi
RK Polskiej YMCA	– Rada Krajowa Polskiej YMCA
RKS „Ruda Pabianicka”	– Rudzki Klub Sportowy „Ruda Pabianicka”
RKS TUR	– Robotniczy Klub Sportowy Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego w Łodzi
RM	– Rada Miejska w Łodzi
RNWF	– Rada Naukowa Wychowania Fizycznego
RNWFiPW	– Rada Naczelna Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego
RGS TOZ	– Robotnicze Grupy Sportowe przy „TOZ” (Towarzystwie Ochrony Zdrowia)
ROS	– Robotnicza Odznaka Sportowa
RPRŁ	– Rozgłośnia Polskiego Radia w Łodzi
RTS „Widzew”	– Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew” w Łodzi
RWFiPW	– Referat Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego
SGL	– Starostwo Grodzkie Łódzkie
SHZK	– Szkoła Handlowa Zgromadzenia Kupców w Łodzi
SK	– Sekcja Kolarzy przy Resursie Rzemieślniczej w Łodzi
SKS SM	– Strzelecki Klub Sportowy im. gen. S. Małachowskiego
SMRTR „Resursa”	– Sekcja Młodzieży Rzemieślniczej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” w Łodzi
SRKF	– Sportowa Rada Klubów Fabrycznych Okręgu Łódzkiego
SS „Emka”	– Stowarzyszeniu Sportowym Pracowników Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohn Spółka Akcyjna w Łodzi
SS „Resursa”	– Sekcja Sportowa „Resursa” pn. Związku Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi
SS „Triumph”	– Stowarzyszenie Sportowe „Triumph”
SS „Union”	– Stowarzyszenia Sportowe „Union” w Łodzi

TG „Sokół”	– Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”
TKKFK	– Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej Kobiet
TKO	– Towarzystwo Krzewienia Oświaty
TMG	– Towarzystwo Miłośników Gimnastyki w Łodzi
TMRF	– Towarzystwo Miłośników Rozwoju Fizycznego w Widzewie
TNSW	– Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych
TSO „Odrodzenie”	– Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie”
TŚ „Arfa”	– Towarzystwo Śpiewacze „Arfa”
TUR	– Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego
TWC	– Towarzystwo Warszawskich Cyklistów w Łodzi
TZR	– Towarzystwo Zabaw Ruchowych we Lwowie
TZRF	– Towarzystwo Zwolenników Rozwoju Fizycznego w Łodzi
TZS	– Towarzystwo Zwolenników Sportu w Łodzi
UWL	– Urząd Wojewódzki Łódzki
WB	– Wydział Bezpieczeństwa m. Łodzi
WF	– Wydział Finansowy m. Łodzi
WKS	– Warszawskie Koło Sportowe
WKS	– Wojskowy Klub Sportowy
WKW	– Warszawski Klub Wioślarz
WMSA	– Widzewska Manufaktura Spółka Akcyjna
WMK	– Wolne Miasto Kraków
WBP	– Wydział Bezpieczeństwa Publicznego m. Łodzi
WO	– Wydział Ogólny m. Łodzi
WOiK	– Wydział Oświaty i Kultury m. Łodzi
WOS	– Wydział Opieki Społecznej m. Łodzi
WP	– Wydział Podatkowy m. Łodzi
WPM	– Wydział Przedsiębiorstw Miejskich m. Łodzi
WPLM	– Wydział Plantacji Miejskich m. Łodzi
WPrez.	– Wydział Prezydialny m. Łodzi
WS	– Wydział Statystyczny m. Łodzi
WSS ŁOZPN	– Wydział Spraw Sędziowskich ŁOZPN
WSP	– Wydział Społeczno-Polityczny m. Łodzi
WT	– Wydział Techniczny m. Łodzi
WTC	– Warszawskie Towarzystwo Cyklistów
WTH	– Warszawskie Towarzystwo Higieniczne
WTŁ	– Warszawskie Towarzystwo Łyżwiarz
WTW	– Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie
WW	– Wydział Wojskowy m. Łodzi
WWF	– Wydział Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi
WWFiZ	– Wydział Wychowania Fizycznego i Zdrowia Polskiej YMCA w Łodzi
WZP	– Wydział Zdrowia Publicznego m. Łodzi
ZHP	– Związek Harcerstwa Polskiego
ZMP „Orle”	– Związek Młodzieży Pracującej „Orle”
ZOZS	– Zarząd Okręgowego Związku Strzeleckiego w Łodzi
ZPBSA „L.Geyer”	– Zakłady Przemysłu Bawełnianego Spółki Akcyjnej „L. Geyer” w Łodzi
ZPNSP	– Związek Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych
ZPZS	– Związek Polskich Związków Sportowych
ZRCh	– Związek Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi
ZRSS	– Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych
ZS	– Związek Strzelecki w Łodzi

ZZWKSILG

ŻKS „Kadimah”

ŻKS „Makabi”

- Zjednoczone Zakłady Włókiennicze Karola Scheiblera
i Ludwika Grohmana w Łodzi
- Żydowski Klub Sportowy „Kadimah” w Łodzi
- Żydowski Klub Sportowy „Makabi” w Łodzi

WSTĘP

Ruch polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej stanowi jedno z głównych ogniw tradycji i rozwoju sportu polskiego¹. Pod względem chronologicznym został on zapoczątkowany w czasach zaborów. Na jego kształt ideowy i organizacyjny składały się m.in. dorobek myślowy Komisji Edukacji Narodowej, dokonania łódzkich niemieckich zrzeszeń sportowych, gimnastycznych i kulturalnych działających w okresie zaboru rosyjskiego, aktywizacja społeczno-kulturalna polskiej inteligencji na terenie m. Łodzi oraz idee ruchu sokolego. Ten wieloczynnikowy i niejednostajny proces rozwojowy był kontynuowany w okresie międzywojennym. Na przestrzeni dwóch dekad działacze sportowi ukształtowali struktury i mechanizmy funkcjonowania polskich stowarzyszeń sportowych. Pomimo zawirowań wojennych i politycznych osiągnięcia te determinowały tempo rozwoju sportu w dobie Polski Ludowej i po 1989 roku.

Zmienne warunki funkcjonowania polskich zrzeszeń sportowych w okresie międzywojennym spowodowane były szeregiem czynników zewnętrznych, tj. politycznych, ekonomicznych oraz prawodawczych. Tło ideowo-teoretyczne dla różnorodności oddziaływań stanowiło natomiast ścieranie się poglądów teoretyków i praktyków o kierunek rozwoju polskich zrzeszeń: wyczynowy (mistrzowsko-komercyjno-widowiskowy) i amatorski (wychowawczo-zdrowotno-rozrywkowy). W pracy oświatowo-kulturalnej polskich zrzeszeń sportowych zauważalne są natomiast koncepcje wychowania narodowego i państwowego, a także dążenia do realizacji ideału wychowawczego, zdefiniowanego przez przedstawicieli pedagogiki kultury tamtego okresu². Co więcej, skala oddziaływań polskich stowarzyszeń sięgała również sfery społeczno-narodowościowej. Pomimo wąśni i nieufności w stosunkach wielonarodowościowego społeczeństwa łódzkiego czołowi działacze sportowi polskich stowarzyszeń starali się nakreślić ramy polityki współpracy i poszanowania. Nie uchroniło to natomiast mniejszościowych organizacji przed zmajoryzowaniem ich w wielu obszarach działalności sportowej i pozasportowej przez polskie zrzeszenia sportowe działające na terenie Łodzi. I to właśnie one stanowią przedmiot badań niniejszej pracy.

¹ W niniejszej pracy klasyfikacji polskich zrzeszeń sportowych dokonano na podstawie ich wkładu na rzecz umacniania struktur państwowości polskiej oraz identyfikowania się z rodzimą kulturą.

² Zob. np. F. W. Araszkiewicz, *Ideały wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978, s. 84 i n.; W. Leżańska, *Wybrane aspekty badań nad ideałami wychowawczymi Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] T. Jałmużna, I. i G. Michalscy (red.), *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, Łódź 1993, s. 164-165.

Jak podaje – A. Bogusz – przez cały okres międzywojenny funkcjonowało w Łodzi około 150 stowarzyszeń i związków³. W toku przeprowadzonych badań zidentyfikowano 94 polskich, 24 żydowskich, 19 niemieckich oraz 19 okręgowych związków, stowarzyszeń i instytucji⁴ działających i koordynujących rozwój sportu na terenie m. Łodzi w latach 1918-1939⁵. Pod koniec lat dwudziestych XX w. 98 organizacji sportowych (polskich, niemieckich i żydowskich) zrzeszało około 13 500 członków, przy około 600 tys. mieszkańców miasta⁶. Spośród kilkudziesięciu polskich stowarzyszeń sportowych działających na terenie Łodzi nie wszystkie spełniły kryterium wielokierunkowej działalności sportowo-wychowawczej i oświatowo-kulturalnej. Odnalezienie bowiem informacji tylko o prowadzonej pracy sportowej przez dane zrzeszenie, nie kwalifikowało je do podjęcia przez autora procedury badawczo-analitycznej. Zebrany materiał badawczy pozwolił na przedstawienie działalności 18 zrzeszeń polskich. Należały do nich: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (Gniazdo I, II, III, IV, V, VI), Łódzki Klub Sportowy, Łódzkie Towarzystwo Kolarskie (wcześniej Konsulat Łódzki Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów, a następnie Warszawskie Towarzystwo Cyklistów w Łodzi i później Towarzystwo Warszawskich Cyklistów w Łodzi), Sekcja Sportowa „Resursa” (w. Sekcja Kolarzy przy Resursie Rzemieślniczej, a następnie Sekcja Sportowa Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa”), Sekcja Młodzieży Rzemieślniczej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa”,

³ A. Bogusz, *Dawna Łódź sportowa: 1824-1945*, Łódź 2007, ss. 143-158, 367.

⁴ Do okręgowych związków należały: Łódzki Okręgowy Związek Piłki Nożnej (wcześniej Liga Sportowa Miasta Łodzi, a następnie Łódzki Związek Okręgowy Piłki Nożnej), Łódzki Okręgowy Związek Lekkiej Atletyki, Okręgowy Związek Stowarzyszeń Gimnastycznych, Łódzki Okręgowy Związek Bokserski, Łódzki Okręgowy Związek Atletyczny, Okręgowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, Łódzki Robotniczy Sportowy Komitet Okręgowy, Powiatowy Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, Łódzki Okręgowy Związek Piłki Ręcznej (w. Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych), Łódzki Okręgowy Związek Tenisa Stołowego (w. Łódzki Okręgowy Związek Pingpongowy), Łódzki Okręgowy Związek Szachowy, Łódzki Okręgowy Związek Kolarski (Międzyklubowa Komisja Kolarska), Polski Związek Strzelectwa Sportowego – Okręg Łódzki (w. Łódzki Okręgowy Związek Stowarzyszeń Strzeleckich, Łuczniczych i Łowieckich), Łódzki Okręgowy Związek Hokejowy (w. Podokręg Hokejowy Warszawskiego Okręgowego Związku Hokejowego), Sportowa Rada Klubów Fabrycznych, Łódzki Okręgowy Związek Pływacki, Łódzki Okręgowy Związek Stermierczy (w. Okręgowa Komisja Stermiercza), Regionalny Komitet Olimpijski (w. Miejski Komitet Olimpijski).

⁵ Por. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, ss. 143-158, 399; tenże, *Żydowskie Stowarzyszenia Sportowe Łodzi 1897-1939*, Łódź 1992; tenże, *Niemieckie Stowarzyszenia Sportowe Łodzi 1824-1939*, Łódź 1992; tenże, *Początki i rozwój sportu w Łodzi do 1939 roku*, maszynopis pracy doktorskiej w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1987, ss. 41, 181-202; tenże, *Sport w Łodzi wielonarodowej. Zarys dziejów (do 1939 r.)*, [w:] Samuś P. (red.), *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX wieku. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, Łódź 1997, ss. 326-327, 333; D. Sztobryn, *Niemieckie organizacje społeczne i kulturalne-oświatowe*, [w:] K. A. Kuczyński, B. Ratecka (red.), *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku*, Łódź 2001; zob. też APŁ, Akta miasta Łodzi (AmŁ), Wydział Statystyczny (WS), Sprawozdania statystyczne Wydziału 1919-1928, sygn. 23544, s. 16.

⁶ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 93, s. 7; APŁ, AmŁ, WS, Sprawozdania statystyczne Wydziału 1919-1928, sygn. 23544, s. 14; Por. APŁ, Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych (ŁOZGS), Korespondencja Ł.O.Z.G.S. i Zarząd 1934-1935, sygn. 53, s. 140.

Klub Sportowy Polska YMCA, Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew”, Klub Sportowy „Znicz” (w. Harcerski Klub Sportowy), Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera” (w. Klub Sportowy „Geyer” oraz Klub Sportowo-Oświatowy „L. Geyera”), Policyjny Klub Sportowy, Klub Sportowy „Orkan”, Robotniczy Klub Sportowy Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, Klub Sportowy „IKP”, Klub Pracowników „Zjednoczone”, Klub Sportowy „Wima”, Aeroklub Łódzki, Strzelecki Klub Sportowy im. gen. Stanisława Małachowskiego, Stowarzyszenie Sportowe Pracowników Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohn Spółka Akcyjna⁷. Dobór zrzeszeń wynikał ze zgromadzonego materiału źródłowego, który zawierał informacje dotyczące prowadzenia działalności sportowo-wychowawczej i oświatowo-kulturalnej. Podczas prowadzonej analizy działalności sportowej polskich zrzeszeń osiągnięte przez nie wyniki sportowe stanowiły wartość drugorzędą⁸.

⁷ Pozostałe polskie stowarzyszenia sportowe i organizacje społeczne popularyzujące sport działające na terenie Łodzi to: Łódzkie Towarzystwo Sportowe, Towarzystwo Zwolenników Sportu, Stowarzyszenie Sportowo-Kulturalne im. Adama Mickiewicza, Klub Sportowy 28. Pułku Strzelców Kaniowskich, Stowarzyszenie Młodzieży im. J. Słowackiego, Grono Miłośników Sportu, Klub Sportowy „Elektrotechników”, Klub Sportowy „Łodzianka”, Klub Sportowy 10. Pułku Artylerii Polowej Strzelców Kaniowskich, Klub Sportowy „Concordia”, Klub Sportowy 4. Dyonu Żandarmerii, Stowarzyszenie Sportowe „Pogoń”, Klub Stermierczy, Klub Sportowy 31. Pułku Strzelców Kaniowskich, Łódzki Klub Bokserski, Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie”, Klub Sportowy Chojny, Polskie Towarzystwo Sportowe „Bieg”, Klub Kolarski „Start” przy DOK IV Łódź, Klub Sportowy „Rodziny Wojskowej”, Wojskowy Klub Sportowy „Łódź”, Zjednoczenie Polskiej Młodzieży Pracującej „Orlę”, Łódzki Automobil-Klub, Koło Sportowe „Absolwenci”, Łódzki Klub Sportowy Byłych Wojskowych, Polskie Towarzystwo Sportowe „Unja”, Polskie Towarzystwo Sportowe „Świt” (przy Narodowej Partii Robotniczej Lewicy), Kolejowy Klub Sportowy Węzła Łódzkiego, Klub Sportowy „Gentleman”, Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe im. T. Kościuszki, Kółko Sportowe „Oratorjum” przy Salezjańskim Domu Młodzieży, Robotniczy Klub Sportowy „Huragan”, Klub Sportowy „Ejtingon” (przy Włókienniczej Spółce Akcyjnej Nauma Ejtingona), Łódzkie Towarzystwo Sportowe Głuchoniemych, Pocztowy Związek Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego – Oddział VII w Łodzi, Robotniczy Klub Sportowy „Skra”, Łódzki Klub Automobilowo-Motocyklowy (w. Łódzki Klub Motocyklowy), Klub Sportowy „WWJ” przy firmie: Widman, Wajc, Jachimowicz, Łódzkie Towarzystwo Sportowo-Oświatowe, Robotniczy Klub Gimnastyczno-Sportowy „Robotnik”, Klub Myśliwski św. Huberta, Łódzki Klub Jazdy Konnej, Klub Sportowy „Tramwajarzy”, Robotniczy Klub Sportowy „Widzewianka”, Klub Sportowy „Sportjon” (w. Klub Sportowy Spółki Akcyjnej „J. John”), Łódzki Klub Szachowy, Łódzkie Towarzystwo Łyżwiariskie, Klub Kajakowy „Pingwin”, Klub Myśliwski, Klub Sportowy „Rzemieślnik”, Amatorski Klub Sportowy „Żubardź”, Widzewskie Towarzystwo Sportowe „Podgórze” (w. Klub Sportowy przy Towarzystwie Akcyjnym Łódzkiej Fabryki Nici SA), Łódzki Chrześcijański Klub Szachowy, Klub Sportowy „Arko”, Łódzki Klub Sportowy „Przebój”, Klub Towarzysko-Sportowy Pracowników Ubezpieczalni Społecznej, Klub Sportowy „Finster” Łódzkiej Manufaktury Pluszu i Dywanów SA, Klub Sportowo-Oświatowy „Energia”, Związek Strzelecki, Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Sportu Wędkowego, Sekcja Kolarska Towarzystwa Muzyczno-Spiewaczego im. I. Paderewskiego, Klub Sportowy Pracowników Miejskich „Łódka”, Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej Kobiet – Oddział Łódź, Koło Towarzysko-Sportowe „Ognisko”, Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej, Związek Młodzieży Polskiej, Sekcja Myśliwska Wojskowego Klubu Sportowego, Towarzystwo Racjonalnego Myślistwa, Kółko Racjonalnego Myślistwa przy 31. Kole Związku Urzędników Kolejowych, Klub Sportowy „Łączność”, Towarzystwo Myśliwskie „Łowiec”, Klub Sportowy „Polonia”.

⁸ Jednym z osiągnięć wychowawczych zrzeszeń była grupa członków, którzy zaczynając od etapu sportowca-wychowanka doszli do funkcji trenera, działacza sportowego lub odnieśli sukces w życiu zawodowym czy osobistym. Możemy tu wymienić m.in.: Heliadora Konopkę, Wawrzyńca Cylla, Tomasza Konarzewskiego, Marię Kwaśniewską, Władysława Króla, Edwarda Ałaszewskiego, Karola Szczecińskiego i Wacława Sakwę. W zachowanych dokumentach i wspomnieniach można skonstatować, że działania tych osób koncentrowały się wokół ducha współpracy, poświęcenia, kultury osobistej, altruizmu oraz zdrowej rywalizacji.

Wielokierunkowa praca sportowo-wychowawcza i oświatowo-kulturalna polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi zaowocowała określonymi efektami i dokonaniem. Przede wszystkim działacze sportowi wykazali się dużą świadomością i wrażliwością na potrzeby społeczne. Bardzo pilną sprawą było nadrobienie zaniedbań w zakresie oświaty i kultury z okresu zaboru rosyjskiego. Warto przypomnieć, że przed pierwszą wojną światową odsetek analfabetów w Łodzi wynosił wśród mężczyzn 55%, a kobiet 66%⁹. Zakładanie zatem w siedzibie zrzeszeń bibliotek i czytelni, organizowanie wykładów i odczytów oraz umożliwienie kontaktu ze sztuką sceniczną stanowiły jedno z wielu form działalności, które w sposób doraźny niwelowały zaniedbania w obszarze oświaty, kultury i zdrowia¹⁰.

Popularyzacja sportu oraz z trudem realizowana misja pracy oświatowo-kulturalnej przez polskie stowarzyszenia przyczyniły się również do podniesienia poziomu społeczeństwa mieszkańców Łodzi. Stały się miejscem spotkań i współpracy osób reprezentujących różne środowiska, warstwy społeczne, narodowości i wyznania. I choć ta różnorodność przyczyniała się niekiedy do antagonizmów i nieporozumień, to odpowiednia polityka działaczy sportowych stwarzała możliwość dialogu i współpracy. W tym miejscu warto także zwrócić uwagę na problem nierówności i podziałów społecznych wśród społeczeństwa łódzkiego. Sport, niosący wówczas szereg szans i zagrożeń, stał się bez wątpienia fenomenem w zakresie egalitaryzmu idei. Dzięki swej wielowymiarowej atrakcyjności pasjonował on zarówno wpływowych i zamożnych mieszkańców miasta, głównie wolnych zawodów, jak i osoby wywodzące się z niższych warstw społecznych. Obie te grupy o różnej proveniencji cechowało silne poczucie przynależności do polskich zrzeszeń sportowych. Podejmując się rozmaitych funkcji kierowniczych i organizacyjnych, ich członkowie zaspokajali potrzebę afiliacji, wykazywali społeczną wrażliwość, a także mogli zdobyć szacunek i uznanie w środowisku lokalnym. W przypadku kilku prężnie działających polskich zrzeszeń sportowych można zaobserwować tendencję do obsadzania najwyższych stanowisk kierowniczych i reprezentacyjnych osobami wpływowymi w życiu Łodzi lub cechującymi się zdolnościami organizacyjnymi. Do takich stowarzyszeń należały m.in.: Łódzki Klub Sportowy, Polska YMCA, Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki

⁹ APŁ, AmŁ, WS, Sprawozdania statystyczne Wydziału 1919-1928, sygn. 23544, s. 34. Zob. też W. Puś, *Dzieje Łodzi przemysłowej. Zarys historii*, Łódź 1987, s. 63-67.

¹⁰ Nie wszyscy działacze stowarzyszeń sportowych od razu dostrzegli wartość i wielowymiarowość sportu. Wacław Gapiński, jeden z zasłużonych działaczy Towarzystwa Miłośników Rozwoju Fizycznego w Widzewie i późniejszego RTS „Widzew”, wspomina: „Przyznaję szczerze, że nie bardzo „wyznawałem” się wówczas na sporcie, że nie bardzo rozumiałem, jaki urok może posiadać kopanie piłki. Ale widziałem w tym kopaniu możliwość zorganizowania młodzieży, możliwość roztoczenia nad nią opieki. To mnie przekonało o słuszności rozpowszechniania wśród robotników kultury fizycznej”. M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS Widzew 1910-1960*, Łódź 1960, s. 79.

„L. Geyera”, Klub Sportowy „Wima”, Robotniczy Klub Sportowy Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego oraz Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew”.

W rozprawach poświęconych historii m. Łodzi informacje dotyczące polskiego ruchu zrzeszeniowego mają charakter epizodyczny, zdawkowy i cechują się dużym stopniem uogólnienia¹¹. Jedną z pierwszych prób syntezy dziejów łódzkich stowarzyszeń sportowych jest rozdział Anny Halicz pt. „*Kultura fizyczna*” w obszernej monografii „*Łódź. Dzieje miasta. Tom I Do 1918 r.*”. Artykuł ten omawia genezę i rozwój łódzkich zrzeszeń sportowych do wybuchu pierwszej wojny światowej. Z perspektywy ówczesnego dorobku pisarskiego na tematy związane z działalnością polskich stowarzyszeń sportowych ukazana problematyka ma charakter faktograficzny i stanowi jedynie zarys historyczny pewnego wycinka życia społeczno-kulturalnego miasta. Dość wymowny może być również fakt, że wspomniana praca A. Halicz zajmuje ostatnie miejsce w strukturze opracowania, co może świadczyć o niskim prestiżu tematów związanych z szeroko pojętą kulturą fizyczną¹².

W historiografii regionalnej cenne i zarazem jedyne uzupełnienie stanowią publikacje popularnonaukowe. W większości przypadków mają one charakter okazjonalny i tematyczny, co determinuje ich zawartość treściową w konwencji historyczno-sprawozdawczej i specjalistycznej. W przypadku rzetelnych badań historycznych dotyczących faktów i wydarzeń, informacje zawarte w tych pracach wymagają weryfikacji i powinny znaleźć potwierdzenie w innego rodzaju źródłach. Do najważniejszych możemy zaliczyć wydania poświęcone działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Łódzkiego Klubu Sportowego, Robotniczego Towarzystwa Sportowego „Widzew”¹³ oraz biogramy łódzkich

¹¹ O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853; A. Halicz, *Kultura fizyczna*, [w:] R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź. Dzieje miasta. Tom I Do 1918 r.*, Warszawa-Łódź 1980, s. 617-624.

¹² Zob. też K. Kowalczyński, *Łódź przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2008.

¹³ Zob. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje Sokolstwa w Łodzi*, Łódź 1921; A. Heiman, S. Kowalski, K. Łukasiewicz (red.), *Jednodniówka Jubileuszowa Łódzkiego Klubu Sportowego 1908-1924*, Łódź 1924; A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki Klub Sportowy 1908-1933*, Łódź 1933; H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1939; *50 lat sportu. Jubileusz Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1958; J. Strzałkowski, *Łódzki Klub Sportowy 1908-1983*, Łódź 1983; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, op.cit.; M. Strzelecki, *70 lat RTS „Widzew” Łódź 1910-1980*, Łódź 1980; B. Kukuć (red.), *75 lat RTS Widzew Łódź (1910-1985)*, Łódź 1985; *50 lat Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej*, Łódź 1969; B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion pełen wspomnień*, Łódź 1978; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827-1977*, Warszawa 1979; A. Bogusz, *Sport łódzki w okresie okupacji hitlerowskiej, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 1*; tenże, *Kalendarium sportu łódzkiego 1824-1918*, [w:] M. Pawłowski (red.), *Z dziejów łódzkiego sportu i turystyki*, Łódź 1982; tenże, *100 lat kolarstwa łódzkiego 1886-1986*, Łódź 1986.

działaczy sportowych¹⁴. Rozproszone wiadomości na temat zrzeszeń sportowych można znaleźć także w pracach poświęconych historii Łodzi¹⁵.

Ważna z punktu widzenia naukowego okazała się dysertacja doktorska Andrzeja Bogusza pt. *„Początki i rozwój sportu w Łodzi do 1939 roku”*. Praca ta, obroniona w 1987 r. w Zakładzie Historii Kultury Fizycznej Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie, była efektem wieloletnich badań autora. Omawiała ona jednak w bardzo syntetycznym ujęciu problem zawarty w jej tytule. Rozprawa ta stała się później punktem wyjściowym dla A. Bogusza do dalszych publikacji poświęconych historii łódzkich zrzeszeń sportowych. Wysiłki te zaowocowały szeregiem opracowań tematycznych. Zwieńczenie, blisko trzydziestoletnich prac badawczych, stanowiło opracowanie pt. *„Dawna Łódź sportowa 1824-1945”*, wydane w 2007 roku. Do dnia dzisiejszego publikacje tego autora stanowią wartościowe pozycje naukowe i popularnonaukowe poświęcone tematyce historii stowarzyszeń sportowych w Łodzi¹⁶.

Okres przełomu XX i XXI w. to lata, w których zagadnienia związane z dziejami łódzkich stowarzyszeń sportowych, cieszyły się coraz większym zainteresowaniem historyków i pasjonatów historii sportu m. Łodzi. Treści poświęcone działalności łódzkich zrzeszeń sportowych, jako część szerszej syntezy historycznej m. Łodzi, pojawiają się w pracach łódzkich historyków tj. Stefana Pytłasa, Marii Nartonowicz-Kot, Kazimierza Badziaka czy Marty Piestrzeniewicz¹⁷. Liczną grupę specjalistów interesujących się stowarzyszeniami sportowymi stanowią także łódzcy dziennikarze sportowi i sympatycy Łódzkiego Klubu Sportowego i Robotniczego Towarzystwa Sportowego „Widzew”. Można

¹⁴ A. Bogusz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Grabowski Albin*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 4; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Konopka Heliodor*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1992, nr 1-2; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Kordasz Aleksander*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1978, nr 2; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Lange Zygmunt*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 4; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Woskowicz Paweł*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1990, nr 2; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Zatkę Waclaw*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 2.

¹⁵ Zob. H. S. Dinter, *Spod czarnych dymów, Łódź 1978*; W. Pawlak, *Na łódzkim bruku 1901-1918, Łódź 1985*.

¹⁶ A. Bogusz, *Początki...*, op.cit.; tenże, *Łódzcy Olimpijczycy 1924-1992*, Łódź 1992; tenże, *Niemieckie...*, op.cit.; tenże, *Żydowskie...*, op.cit.; tenże, *Fabryczne Kluby Sportowe Łodzi*, Łódź 1993; tenże, *Sokolstwo Łódzkie*, Łódź 1995; tenże, *Sport...*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy...*, op.cit.; tenże, *Łódź olimpijska*, Łódź 2005; tenże, *Dawna...*, op.cit.

¹⁷ S. Pytłas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864-1914*, Łódź 1994; M. Nartonowicz-Kot, *Polski ruch socjalistyczny w Łodzi w latach 1927-1939*, Łódź 2001; też, *W niepodległej Rzeczypospolitej*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat ŁKS. Dzieje klubu 1908-2008*, Łódź 2008; K. Badziak, *Początki Łódzkiego Klubu Sportowego. Mity a rzeczywistość*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat...*, op.cit.; M. Piestrzeniewicz, *Rozrywka łódzian na przełomie XIX i XX wieku*, Łódź 2010; też, *Kultura fizyczna łódzian na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] J. Kita (red.), *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku, tom X*, Łódź 2012.

wśród nich wymienić m.in.: Michała Strzeleckiego, Mariusza Gossa, Dariusza Kuczmę, Wojciecha Filipiaka, Jacka Bogusiaka, Jacka Strzałkowskiego oraz braci Tomasza i Włodzimierza Gawrońskich. Grono badaczy historii łódzkich stowarzyszeń uzupełniają Mirosław Jaskulski, Marek Kondraciuk, Wacław Pawlak, Ryszard Bonisławski oraz Sebastian Glica. Godny uwagi dorobek poświęcony dziejom sportu łódzkiego i działalności stowarzyszeń sportowych posiada S. Glica, kierownik Oddziału Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi¹⁸.

Historia łódzkich zrzeszeń sportowych stała się także przedmiotem zainteresowań badaczy spoza Łodzi. Wśród nich można wymienić m.in.: Ryszarda Wroczyńskiego, Henryka Laskiewicza, Kajetana Hądzela, Jerzego Chełmeckiego, Mirosława Ponczka, Juliana Jaroszewskiego, Urszulę Kowieską, Tomasza Jurka oraz Ewę Kałamacką¹⁹. Ważnymi pod względem merytorycznym są również publikacje dziennikarzy sportowych: Bogdana Tuszyńskiego, Andrzeja Gowarzewskiego oraz Bożeny Szmel. Ich prace rzucają często nowe

¹⁸ M. Melikiewicz, P. Słowikowski, D. Kuczmera, M. Strzelecki, P. Strzelecki, *1500 meczów piłkarzy ŁKS. Almanach 1927-1997*, Łódź 1997; M. Goss, B. L. Szmel (red.), *Łódzki OZPN – 80 lat: ludzie, fakty, kluby: księga pamiątkowa*, Katowice 2000; W. Pawlak, *Minionych zabaw czar czyli czas wolny i rozrywka dawnej Łodzi*, Łódź 2001; M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*; J. Bogusiak, *ŁKS moja pasja...*, Łódź 2008; *Widzew Łódź. Zarys historii klubu i jego kibiców*, Łódź 2009; S. Glica, *Sekcja Sportowa Towarzystwa Rzemieślniczego Resursa w Łodzi*, Łódź 2011; tenże, *Sport robotniczy w Łodzi 1918-1939*, Łódź 2012; tenże, *Od 1824 roku. Opowieść o łódzkim sporcie*, Łódź 2013; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty sportowe Łodzi*, Łódź 2014. Zob. też K. Jurek, *Lilijka i Łódka. Historia harcerstwa łódzkiego do 1939 roku*, Łódź 2006; M. Jaskulski, *Niedocenione zasługi. Stowarzyszenia polskie w Łodzi do 1918 roku*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1; M. Gumola, *Duma przedwojennej Łodzi. Łódzki Klub Sportowy (cz. 1)*, „Kronika miasta Łodzi” 2007, nr 2; T. Gawroński, W. Gawroński, *Dzieje klubu Widzew Łódź 1910-1922*, w druku; P. Kędzia, „Sport to zdrowie. Nie opuszczaj wycieczki!” *Kierunki działalności Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” w okresie II Rzeczypospolitej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2015, t. 16.

¹⁹ Wśród opracowań można wymienić m.in.: R. Wroczyński, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985; H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura fizyczna w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1971; *Do ogółu sportowców Łodzi!*, [w:] A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy 1918-1939, t. II*, Warszawa 1964; J. Gaj, K. Hądzek, *Dzieje kultury fizycznej w Polsce w XIX i XX wieku*, Poznań 1991; J. Chełmecki, *Początki piłki nożnej w Królestwie Polskim*, [w:] J. Chełmecki (red.), *Początki piłki nożnej w Polsce*, Warszawa 2012; M. Ponczek, *Związki Kościoła Katolickiego z „Sokołem” ziemi łódzkiej do 1939 roku*, [w:] N. Nowakowski, H. Kulbackiej, B. Maksimowskiej, J. Snopki (red.), *Studia z historii i organizacji kultury fizycznej*, Częstochowa 1998; J. Jaroszewski, M. Łuczak, *Kultura fizyczna w programach Łódzkiego Oddziału Związku Młodzieży Chrześcijańskiej (YMCA) w latach 1920-2002*, [w:] *Kultura Fizyczna Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Tom XIII*, nr 2, Częstochowa 2014; U. Kowieska, *Kultura fizyczna w programach i działalności związków zawodowych w II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1997; T. Jurek, *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości niemieckiej w Łodzi w latach 1918-1939*, [w:] B. J. Kunicki, B. Woltmann (red.), *Z dziejów kultury fizycznej. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Gajowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Gorzów Wlkp. 1996; E. Kałamacka, *Kultura fizyczna w programach i działalności Związku Młodzieży Chrześcijańskiej – Polska YMCA w latach 1923-1939*, rozprawa doktorska, AWF Kraków 1992.

spojrzenie na wydarzenia historyczne i stanowią wartościowe źródło informacji i faktów²⁰.

Dużą wartość poznawczą w dziedzinie społeczno-pedagogicznej teorii zrzeszeń wniosły również wydawnictwa Aleksandra Kamińskiego, Heleny Radlińskiej i Ireny Lepalczyk. Pomimo upływu lat stanowią one obowiązkową literaturę dla zainteresowanych rolą i funkcją stowarzyszeń²¹.

Podsumowując dorobek naukowy i popularnonaukowy poświęcony historii łódzkiego sportu, a w szczególności działalności polskich stowarzyszeń sportowych, należy stwierdzić, że dotyczy on głównie faktów związanych z działalnością sportową. W pracach tych niewiele uwagi poświęcono wychowawczej i kulturalno-oświatowej roli stowarzyszeń sportowych jako instytucji oddziałujących na życie społeczne miasta. Taka orientacja badawcza wytworzyła swego rodzaju złą tradycję pisarską, która pokutuje do dnia dzisiejszego. Skutkuje to niepełnym obrazem badanych zjawisk i wydarzeń. Analiza tego dorobku wskazuje, że niemal we wszystkich dotychczasowych opracowaniach autorzy koncentrowali się głównie na omówieniu uwarunkowań, w jakich zrzeszenia rozwijały swoje życie sportowe. Z niewiadomych względów, aspekty związane z działalnością pozasportową, głównie sportowo-wychowawczą i oświatowo-kulturalną, zostały pominięte lub opisane zdawkowo. W przeszłości, w skali ogólnokrajowej, wątki oświatowe w badaniach stowarzyszeń podkreślano głównie w pracach poświęconych działalności TG „Sokół”²² oraz robotniczego ruchu sportowego okresu międzywojennego²³. W ostatnich latach kwestie związane z pozasportową działalnością zrzeszeń sportowych dostrzeżone zostały przez Roberta Gawkowskiego w *Encyklopedii klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918-1939*. Autor opisując historię warszawskich zrzeszeń sportowych wraz

²⁰ Z szeregu opracowań można wymienić m.in.: B. Tuszyński, *100 lat Kolarstwa Polskiego Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów*, Warszawa 1986; tenże, *50 razy Tour de Pologne*, Warszawa 1993; tenże, *Złota Księga Kolarstwa Polskiego*, Warszawa 1995; A. Górzewski, *Kolekcja klubów. Widzew oraz dawni łódzcy ligowcy*, Katowice 1998; M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat... op.cit.*; M. Goss, B. L. Szmel (red.), *Łódzki OZPN... op.cit.*

²¹ Zob. A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1974; H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961; I. Lepalczyk, *Organizacje społeczne i ich rola w upowszechnianiu kultury pedagogicznej*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1984, Folia Paedagogica et Psychologica nr 5.

²² Z bogatego zbioru publikacji można wymienić m.in.: *125 lat Sokolstwa Polskiego 1867-1992*, Warszawa-Inowrocław 1992; A. Łopata (red.), *130 lat Sokolstwa Polskiego. Międzynarodowa Konferencja Naukowa Kraków-Lwów 21.06-30.06.1997*, Kraków 1997; E. Małolepszy, Z. Pawluczuk (red.), *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867-1997*, Częstochowa 2001; J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867-1939*, Białystok 1997.

²³ A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy 1921-1939, t. I*, Warszawa 1962; A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy 1918-1939, t. II*, Warszawa 1964; H. Laskiewicz, *Robotnicza... op.cit.*

z problematyką kulturalno-oświatową i polityczną, ukazuje pełnię działalności stowarzyszeń sportowych m. Warszawy i jej okolic²⁴.

W przeprowadzonych badaniach znawcy dziejów zrzeszeń sportowych stosunkowo mało miejsca poświęcili kwestiom związanym z działaniami polskich stowarzyszeń sportowych na rzecz upowszechniania oświaty i kultury. Taki stan rzeczy skłonił autora niniejszej pracy do podjęcia badań nad wychowawczą i oświatowo-kulturalną działalnością polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi. Powstała rozprawa jest zatem monografią o charakterze historyczno-pedagogicznym.

Zakres chronologiczny przeprowadzonych badań nad polskimi stowarzyszeniami sportowymi w Łodzi obejmuje lata 1918-1939. Ich początek przypada w lutym 1918 r., a więc w momencie reaktywowania zakamuflowanej działalności łódzkiego TG „Sokół”, wówczas działającego pod nazwą Polskie Towarzystwo Gimnastyczne – Pododdział Łódź-Bałuty. Końcowy okres badań i zarazem legalnego funkcjonowania polskich zrzeszeń ma swój koniec we wrześniu 1939 r., kiedy to wybuchła druga wojna światowa.

Analiza zgromadzonego materiału badawczego skłoniła autora do odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Jakie były ogólnopolskie uwarunkowania działalności stowarzyszeń sportowych w Drugiej Rzeczypospolitej?
- W jakich warunkach funkcjonowały w Łodzi w okresie międzywojennym polskie stowarzyszenia sportowe?
- Jakie działania sportowo-wychowawcze podejmowały polskie stowarzyszenia sportowe w Łodzi w latach międzywojennym?
- Jakie były zakresy pracy oświatowo-kulturalnej polskich stowarzyszeń sportowych działających na terenie m. Łodzi w Drugiej Rzeczypospolitej?

W przygotowaniu niniejszej rozprawy wykorzystano źródła archiwalne i drukowane. Główną bazę źródłową stanowiły zespoły akt z Archiwum Państwowego w Łodzi, które zawierają dokumenty dotyczące działalności polskich stowarzyszeń sportowych, tj.: statuty, korespondencję, sprawozdania, zestawienia przyznanych subwencji i in. Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza akta Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Łódzkiego.

Ważnym źródłem drukowanym, o różnym stopniu obiektywności, była prasa łódzka. Do najważniejszych periodyków należały: „Kurjer Łódzki”, „Rozwój”, „Echo”, „Ilustrowana

²⁴ R. Gawkowski, *Encyklopedia klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918-39*, Warszawa 2007.

Republika”, „Łodzianin”, „Łódź w ilustracji”. Informacje dotyczące działalności pozasportowej polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi odnaleziono także w czasopismach „Giewont” i „Piłsudzczy”. Takie przypadki wskazywały na rozproszony charakter źródeł i nakazywały rozszerzenie strategii poszukiwań badawczych²⁵.

Dużą część materiałów źródłowych odnaleziono również w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Bibliotece Wydziału Nauk o Wychowaniu, Pedagogicznej Bibliotece Wojewódzkiej im. prof. Tadeusza Kotarbińskiego w Łodzi, Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi oraz Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi. W wymienionych placówkach oprócz prasy codziennej i tematycznej, można zapoznać się z wartościowymi wydaniem jubileuszowymi zrzeszeń, sprawozdaniem, pracami magisterskimi i doktorskimi, rycinami oraz symbolami ideograficznymi (trofea i pamiątki sportowe, emblematy, plakaty, odznaki, weksylia sportowe i in.)²⁶.

W opracowaniu materiału badawczego zastosowano metodę wyjaśniania historycznego, wykorzystując wszystkie jej podtypy tj. deskrypcyjną, definicyjną, genetyczną, strukturalną i kauzalną²⁷. Zgodnie z przyjętą procedurą metodologiczną zebrany materiał

²⁵ G. Michalski, *Zakresy poszukiwań źródłowych w badaniach historyczno-pedagogicznych stowarzyszeń*, [w:] W. Szulakiewicz (red.), *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji*, Toruń 2003, s. 145-161.

²⁶ W tym miejscu warto zaznaczyć, że w przypadku tak znaczących i prężnie działających stowarzyszeń jak Wojskowy Klub Sportowy „Łódź”, Towarzystwo Zwolenników Sportu czy Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew” brak jest dostatecznych informacji źródłowych dotyczących ich działalności pozasportowej. Nie oznacza to jednak, że zrzeszenia te nie posiadały dorobku na tym polu. Bardzo skromne informacje zachowały się na temat zrzeszeń, które już z racji swojej nazwy, łączyły działania oświatowe ze sportowymi. Należały do nich m.in.: Stowarzyszenie Sportowo-Oświatowe im. A. Mickiewicza, Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie” oraz Klub Sportowo-Oświatowy „Energia”. Wiadomo natomiast, że twórcami i sportowcami łódzkiego Towarzystwa Sportowo-Oświatowego (działało nieformalnie) i Klubu Sportowego „Łodzianka” byli uczestnicy kursów dokształcających dla młodzieży i dorosłych. Wyniszczające skutki drugiej wojny światowej spowodowały nieodtworzenie ubytki w dokumentacji wielu stowarzyszeń sportowych. Przykładem jest m.in. fakt braku protokołów posiedzeń zarządu łódzkiego Klubu Sportowego, których za okres 1922-1938 powinno zachować się około 730, w czasie których podjęto blisko 12 585 uchwał. Zob. H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1939, s. 138-139; Por. C. Grzelak, *Z badań nad dziejami robotniczego nurtu kultury fizycznej na terenie RSKO „Łódź”*, maszynopis pracy magisterskiej znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1961, s. 93.

²⁷ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984, s. 445-448; tenże, *Wyjaśnianie historyczne jako forma argumentacji*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III, VI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej, Chycina 1997, Gorzów 1998, s. 9-15; tenże, *Anatomia mitu w historiografii*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III..., op.cit., s. 16-20; tenże, *Co historyk powinien wiedzieć o prawdzie historycznej*, [w:] B. J. Kunicki, B. Woltmann (red.), *Z dziejów kultury fizycznej. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Gajowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Gorzów Wlkp. 1996, s. 19-24; B. Miśkiewicz, *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa-Poznań 1988, s. 221-234; B. Łuczyńska, *Badania historyczne w pedagogice*, [w:] S. Palka (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, Kraków 1998, s. 122-124; C. Majorek, *Warsztat badawczy*

ujęto w porządku problemowo-chronologicznym, dzieląc go na cztery rozdziały. W rozdziale pierwszym ukazana została geneza polskich stowarzyszeń sportowych na ziemiach polskich, uwarunkowania prawne i polityczne, w jakich funkcjonowały w okresie międzywojennym oraz kierunki działań pozasportowych.

W rozdziale drugim scharakteryzowano okoliczności powstania pierwszych polskich zrzeszeń sportowych na terenie m. Łodzi oraz treści statutow i przebieg procesu rejestracyjnego, na tle zmieniającego się prawodawstwa polskiego. W celu przybliżenia podstaw finansowych funkcjonujących polskich stowarzyszeń ukazano źródła pozyskiwania środków pieniężnych na działalność statutową oraz ich wydatkowanie. Dla pełnego zobrazowania warunków i struktur, w jakich działały polskie zrzeszenia sportowe w Łodzi, ważkim problemem stało się również omówienie pracy okręgowych związków sportowych. Układ tematyczny drugiego rozdziału zamykają krótkie opisy działalności czołowych działaczy sportowych oraz konsekwencje wybuchu drugiej wojny światowej na funkcjonowanie polskich stowarzyszeń.

Rozdział trzeci zawiera charakterystykę działań sportowo-wychowawczych polskich zrzeszeń sportowych. Wyróżniono cztery główne kierunki działalności, gdzie oprócz podstawowych działań skupiających się na zakładaniu sekcji sportowych i prowadzeniu szkolenia sportowego zawodników, organizowaniu zawodów sportowych, przybliżono również problemy dotyczące wspierania wychowania fizycznego i sportu szkolnego. W tej części pracy zwrócono także uwagę na wymiar etyczno-wychowawczy działalności polskich zrzeszeń wyrażający się poprzez popularyzowanie idei olimpizmu i zasady fair play wśród sportowców i społeczeństwa łódzkiego.

W rozdziale czwartym przedstawiono pracę oświatowo-kulturalną polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi, charakteryzując dziewięć jej kierunków. Misję działań na rzecz rozwoju psychofizycznego członków stowarzyszeń prowadzono poprzez popularyzowanie czytelnictwa, urządzenie odczytów i pogadanek, organizowanie różnego rodzaju kursów, prowadzenie akcji wydawniczych, obchodzenie świąt i jubileuszy, zakładanie chórów, orkiestr i baletów, przygotowywanie sztuk teatralnych i pokazów filmowych, urządzenie obozów i wycieczek turystyczno-krajoznawczych oraz rozwijanie życia towarzyskiego. We wszystkich tych obszarach działalności starano się ukazać, jakie czynniki determinowały

historyka wychowania dziejów najnowszych, [w:] W. Jamrożek (red.), *Stan i perspektywy historii wychowania*, Poznań 1995, s. 56-58; G. Michalski, *Strategia badań stowarzyszeń w historii wychowania*, [w:] T. Gumuła, S. Majewski (red.), *Historia wychowania w kształceniu nauczycieli. Tradycja i współczesność. Teoria i praktyka*, Kielce 2005, s. 87-93.

powodzenie podejmowanych wysiłków. W wielu przypadkach poziom i zakres działań przez poszczególne stowarzyszenia był dość mocno zróżnicowany.

Zakończenie zawiera podsumowanie i wnioski dotyczące działalności sportowo-wychowawczej i oświatowo-kulturalnej polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi. Synteza przedstawionych uwarunkowań i działań stowarzyszeń stanowi próbę wskazania przyczyn sukcesów i niepowodzeń w osiąganiu zamierzonych celów.

W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować mojemu promotorowi Szanownemu Panu prof. nadzw. dr hab. Grzegorzowi Michalskiemu. To właśnie dzięki inspiracji, nieocenionej pomocy krytyczno-merytorycznej i motywacji Pana Profesora niniejsza praca powstała i doczekała się ukończenia.

Podziękowania należą się również Pani promotor pomocniczej prof. nadzw. dr hab. Anecie Bołdyrew oraz Pani prof. nadzw. dr hab. Beacie Szczepańskiej za życzliwe uwagi i wskazówki dotyczące poszukiwań źródłowych.

Słowa wdzięczności za okazaną pomoc należą się także Panu Sebastianowi Glica, kierownikowi Oddziału Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi oraz pracownikom Archiwum Państwowego w Łodzi i Centralnego Muzeum Włókiennictwa w Łodzi.

Rozdział I

STOWARZYSZENIA SPORTOWE W POLSCE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

1. Początki i tradycje stowarzyszeń sportowych na ziemiach polskich

Powstawanie pierwszych polskich stowarzyszeń sportowych¹ stanowi nie tylko istotny etap rozwoju sportu polskiego, ale jest również ważnym elementem polskiej tradycji i kultury. Zapoczątkowany w XIX w. proces kształtowania się sportowego ruchu stowarzyszeniowego był odbiciem przemian społecznych, politycznych i ekonomicznych, jakie zachodziły w całej Europie², obejmując swym zasięgiem także ziemie polskie pod zaborami. To właśnie stowarzyszenia sportowe będące zwornikiem różnorodnych aktywności, wprowadziły do życia społecznego takie zjawiska jak sport masowy i wyczynowy, widowisko sportowe, zasadę fair play, ruch kibicowski i in.³ Analizując przebieg tworzenia się zrzeszeń sportowych, Maria Rotkiewicz i Kajetan Hądzelek zauważają: „W rozwoju sportu polskiego do roku 1918 można wyróżnić dwa etapy: 1) powstanie w drugiej połowie XIX wieku stowarzyszeń sportowych, opartych na wzorach organizacyjnych arystokratycznych towarzystw hippicznych i myśliwskich; 2) rozwój ruchu klubowego w pierwszych latach XX stulecia w Galicji, Królestwie Polskim i Wielkopolsce, skupiającego przede wszystkim młodzież szkolną i akademicką”⁴.

¹ W literaturze przedmiotu dotyczącej początków polskich zrzeszeń sportowych badacze prezentują dwa odmienne kryteria dotyczące datowania powstania stowarzyszeń. Pierwsze dotyczy przyjęcia daty założenia już w momencie zainicjowania nieformalnej działalności stowarzyszenia. Zasadę drugą stanowi uznanie daty powstania stowarzyszenia w momencie pierwszej rejestracji statutu. Por. D. Dudek, *Krytyczne tezy do naukowych badań nad sportem*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów turystyki i sportu w Polsce*, Rzeszów 2009, s. 287-288; R. Gawkowski, *Mity, fałszy i półprawdy w historii sportu warszawskiego lat międzywojennych*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. VII, Gorzów Wlkp. 2006, s. 112; A. Górawzewski, *Kontrowersje wokół dat powstania polskich klubów piłki nożnej*, [w:] J. Chełmecki (red.), *Początki piłki nożnej w Polsce*, Warszawa 2012, s. 51-55; *100 lat Pabianickiego Towarzystwa Cyklistów*, Pabianice 2006, s. 202.

² Polskie stowarzyszenia sportowe wzorowały się głównie na doświadczeniach angielskich, niemieckich i francuskich.

³ A. Chwalba, *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2000, s. 147-148.

⁴ M. Rotkiewicz, K. Hądzelek, *Powstanie i działalność polskich związków sportowych. Przełom wieku XIX i XX, „Sport Wyczynowy”* 2007, nr 7-9, s. 130; zob. też. R. Wroczyński, *Dzieje wychowania fizycznego i sportu (od końca XVIII w. do roku 1918)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 188; W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006.

Pomimo iż pierwsze polskie stowarzyszenia powstawały już w czasach średniowiecza⁵, to jednak organizacje typowo sportowe mają swoją genezę w okresie zaborów, a dokładnie w pierwszej połowie XIX stulecia. Podjęty wówczas przez społeczeństwo polskie wysiłek organizowania się w różnorodne formy instytucjonalne stanowił przede wszystkim przejaw społecznego instynktu samozachowawczego. Zakładane zrzeszenia, o różnorodnych celach branżowych, tworzyły namiastkę utraconej państwowości. Dlatego też powoływane do życia stowarzyszenia, oprócz realizacji zadań statutowych, w wymiarze lokalnym zaspokajały także potrzebę wyrażania własnej tożsamości narodowej.

Wiek XIX miał charakter przełomowy w zakresie postrzegania spraw wychowania fizycznego dla ochrony zdrowia i podniesienia jakości życia człowieka. Kształtowanie się poglądów naukowych dotyczących związku zdrowia fizycznego ze zdrowiem psychicznym⁶ dokonywało się wraz z gwałtownymi przemianami społecznymi i gospodarczymi, jakie wówczas zachodziły niemalże w całej Europie. Na ziemiach polskich spektakularny rozwój industrialny i urbanizacyjny pokrywał się z prekursorskimi formami kształtowania się myśli teoretycznej i praktycznej w dziedzinie wychowania fizycznego. Ich podbudowę ideową stanowił dorobek naukowy Jędrzeja Śniadeckiego oraz postulaty Komisji Edukacji Narodowej (KEN)⁷, które w pełni urzeczywistnił Tadeusz Czacki w gimnazjum, a później w liceum w Krzemieńcu⁸. Co więcej, Ustawy KEN powstały na bazie dorobku myślowego John'a Locke'a, Jean'a Jacques'a Rousseau oraz Johann'a Heinrich'a Pestalozziego, wybitnych pedagogów ówczesnej Europy. Dostrzeżono również funkcję

⁵ Chodzi tu o bractwa kurkowe (zwane później towarzystwami strzeleckimi), które choć nie przypominały typowych stowarzyszeń sportowych we współczesnym rozumieniu, to w pewnym sensie stanowiły ich pierwowzór. Podstawowym celem działalności bractw kurkowych było zapewnienie wyszkolonych strzelców spośród ludności cywilnej do obrony danego miasta. Zadanie to realizowano zwłaszcza poprzez organizowanie ćwiczeń i zawodów strzeleckich. Z czasem jednak rozszerzono zakres działań o organizację festynów, biesiad, zabaw czy budowę pomieszczeń gospodarczych i bibliotek. Pierwsze takie bractwo na ziemiach polskich powstało w 1253 r. w Świdnicy, drugie w 1256 r. w Poznaniu i następne w 1257 r. w Krakowie. W. Lipoński, *Sport, literatura, sztuka*, Warszawa 1974, s. 51-53; tenże, *Dzieje sportu polskiego*, Poznań 1999, s. 8-9; zob. też E. Piasecki, *Dzieje wychowania fizycznego*, Lwów 1929, s. 86; B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion pełen wspomnień*, Łódź 1978, s. 22-23.

⁶ Popularną sentencją łacińską i zarazem skrótem myślowym XIX w. było powiedzenie satyryka rzymskiego Juwenalisa: „mens sana in corpore sano” (w zdrowym ciele zdrowy duch).

⁷ Zdrowotne i wychowawcze znaczenie wychowania fizycznego podkreślali w swych dziełach projektodawcy KEN: Adolf Kamieński (1737-1784), Antoni Popławski (1739-1786), Grzegorz Piramowicz (1735-1801) oraz Hugo Kołłątaj (1750-1812). K. Hądzelek, *Z postępowych tradycji kultury fizycznej w Polsce*, „Kultura Fizyczna” 1966, nr 7, s. 329. Zob. też A. Kaźmierczak, *Thoughts on physical education in the scientific creativity of Polish pedagogues and physicians of the modern era (1492-1918)*, „Journal of Education, Health and Sport” 2017, nr 7 (12), s. 400-411.

⁸ K. Hądzelek, *Z postępowych...*, *op.cit.*, nr 8-9, s. 299.

kompensacyjną aktywności ruchowej na otwartej przestrzeni. Jej walory zdrowotne miały niwelować niedostatki higieny, jakie niósł ze sobą zgiełk wielkomiejskiego życia⁹.

Już w pierwszej połowie XIX w. istniało wiele organizacji, które poza swymi działaniami branżowymi realizowały także pewne zadania związane ze współzawodnictwem. Przykładem mogą być towarzystwa hippiczne, gdzie oprócz podnoszenia standardów rolnictwa, prowadziły także treningi i wyścigi koni wzorowane na angielskich gonitwach. Podobną działalność prowadziły także zrzeszenia myśliwskie, które za główny cel stawiały sobie krzewienie zasad racjonalnego łowiectwa. Ich założycielami i członkami byli bogaci ziemianie¹⁰.

Dość szczególny etap w kształtowaniu się polskich stowarzyszeń sportowych stanowiło powstawanie zakładów gimnastyczno-leczniczych. Idea ta zrodziła się pod wpływem zachodnioeuropejskich twórców systemów gimnastycznych Johann'a Christoph'a Friedrich'a GutsMuthsa, Friedrich'a Ludwiga'a Jahna, Adolfa Spiessa, czy Pher'a Henrik'a Linga i jego syna Hjalmar'a Linga. W latach 1815-1819 zakłady gimnastyki leczniczej funkcjonowały we Wrocławiu, Tczewie, Elblągu i Gdańsku. Na ziemiach polskich ich twórcami i zarazem prekursorami byli obywatele niemieccy. W latach trzydziestych XIX w. w Warszawie takie zakłady otworzyli Gustav Mann, Robert Eichler i Teodor Matthes¹¹. Nowatorską inicjatywę w zakresie nowoczesnego wychowania fizycznego podjął również Ludwik Bierkowski, który w 1837 r. otworzył szkołę gimnastyki w Krakowie. Wzorował się on na paryskiej Wojskowej Szkole Gimnastycznej Francisco Amorosa. Nieco później, bo w latach 1840-1842 w Poznaniu działał Zakład Gimnastyczno-Ortopedyczny Teodora Mateckiego¹². Godną uwagi była również praca L. Uzdowskiego, który w latach 1840 i 1850 prowadził zakład gimnastyczny najpierw w Szczecinie, a później w Poznaniu¹³.

Ważną rolę w rozwoju ruchu stowarzyszeniowego na ziemiach polskich pod zaborami odgrywały również instytucje rekreacyjno-sportowe. Pionierską działalność w tym zakresie zapoczątkował Henryk Jordan, który w 1889 r. w Krakowie założył ogród gier i zabaw ruchowych. Wkrótce placówki te przyjęły oficjalną nazwę Parku dra H. Jordana. Idea tego

⁹ Zob. R. Wroczyński, *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1985, s. 117.

¹⁰ J. Chełmecki, *Etapy rozwoju sportu na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Społeczno-edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpizmu*, Warszawa 2010, s. 383; W. Lipoński, *Humanistyczna encyklopedia sportu*, Warszawa 1987, s. 330-331.

¹¹ R. Wroczyński, *Wychowanie fizyczne na ziemiach polskich w początkach XIX wieku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1967, nr 1, s. 13-14; zob. też W. Lipoński, *Dzieje..., op.cit.*, s. 15.

¹² A. Ryfowa, *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów (1815-1918)*, [w:] Z. Grot, T. Ziółkowska (red.), *Dzieje kultury fizycznej (do roku 1918)*, Warszawa-Poznań 1990, s. 203; J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje kultury fizycznej w Polsce w XIX i XX wieku*, Poznań 1991, s. 30-33.

¹³ W. Lipoński, *Dzieje..., op.cit.*, s. 15.

miejsca była ściśle związana z systemem wychowawczym jego twórcy, który polegał głównie na propagowaniu wśród dzieci i młodzieży gier i zabaw ruchowych na wolnym powietrzu¹⁴. Pod wpływem ruchu jordanowskiego powstały podobne instytucje w innych miastach. Do najważniejszych z nich możemy zaliczyć: Ogrody Gier i Zabaw Ruchowych im. W. E. Raua w Warszawie (1899) oraz działalność Towarzystwa Zabaw Ruchowych (TZR; 1905) we Lwowie¹⁵.

Przytoczone działania i inicjatywy na rzecz tworzenia nowoczesnego systemu wychowania fizycznego i sportu, stanowiły ważny przyczynek w kontekście powstawania pierwszych polskich stowarzyszeń sportowych. Jednakże decydujący wpływ na ich tworzenie miały uwarunkowania społeczno-polityczne panujące na obszarze wszystkich trzech zaborów. Odmienne były bowiem możliwości organizacyjne na ziemiach zaboru austriackiego, pruskiego i rosyjskiego.

W pierwszej połowie XIX w. ziemie zaboru austriackiego stanowiły miejsce nasilonych represji dla zamieszkałej na tych terenach ludności polskiej. Realizowany konsekwentnie imperatyw polityki austriackiej zmierzający do scentralizowania władzy na zaanektowanych obszarach monarchii austriackiej skutkował zacofaniem ekonomicznym i kulturalnym mieszkańców Galicji¹⁶. Wprowadzone ograniczenia polityczno-ustrojowe hamowały wszelkie polskie inicjatywy oświatowo-kulturalne zmierzające do utworzenia zorganizowanych form życia społecznego. Tym samym w okresie poprzedzającym autonomię Galicji funkcjonowanie stowarzyszeń miało charakter ograniczony i pozbawiony swobody. Polityka pragmatycznego sceptycyzmu wobec wszelkich zorganizowanych działań społeczeństwa polskiego miała również na celu osłabienie patriotycznej świadomości. Wszystkie te zabiegi miały bezpośredni wpływ na rozwój różnego rodzaju stowarzyszeń. Według ustaleń Dobiesława Dudka: „Z końcem 1867 r. istniało we wszystkich krajach austriackich [...] tylko 140 (1)¹⁷ spółek akcyjnych, 61 (5) stowarzyszeń rolniczych,

¹⁴ Zob. H. Smarzyński, *Henryk Jordan pionier nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce*, PWN, Kraków 1958, s. 177-178; B. Łuczyńska, *Fenomen Henryka Jordana naukowca, lekarza, społecznika, propagatora prawa dziecka do ruchu i rekreacji*, Kraków 2002, s. 22-25; R. Wroczyński, *Ruch rekreacyjny młodzieży i dorosłych. Ogrody H. Jordana*, „Pedagogika Społeczna” 2007, nr 2, s. 243-251.

¹⁵ Ogrody Wilhelm’a Ellis’a Raua i parki galicyjskie różniły się od prekursorskich placówek jordanowskich. Praca tych instytucji skierowana była głównie do dzieci młodszych oraz brak w nich było elementów działalności kulturalnej. A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1974, s. 244; CzeM, *Zanim w Polsce narodził się ruch olimpijski*, „Olimpionik” 2012, nr 2, s. 7.

¹⁶ Austria do 1848 r. była jedynym państwem europejskim (oprócz Rosji), w którym panowały stosunki feudalne. Utrzymywały one poddaństwo chłopów oraz władzę zwierzchnią panów nad uprawianymi przez nich ziemiemi. A. Nowakowski, *Powszechne dzieje ustroju państw w zarysie*, Częstochowa 1998, s. 146; zob. też R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, Warszawa 1996, s. 41-42.

¹⁷ W nawiasie przedstawione są liczby dotyczące Galicji.

37 (0) stowarzyszeń dla podniesienia i ożywienia przemysłu i handlu, 36 (0) stowarzyszeń straży pożarnych, 239 (19) stowarzyszeń dobroczynnych, 1029 (51) stowarzyszeń pomocy na wypadek choroby, pogrzebu, 185 (1) stowarzyszeń wzajemnych ubezpieczeń, 53 (3) spółki konsumpcyjne, 358 (4) spółek kredytowych, 349 (8) spółek wspólnego zakupu losów”¹⁸.

Podobne ograniczenia dotyczyły także powstawania stowarzyszeń o charakterze sportowym i gimnastycznym. Pomimo iż wiek XIX stanowił w całej Europie okres ożywionego zainteresowania sprawami wychowania fizycznego i sportu, to sprawa kondycji fizycznej i zdrowia Polaków nie stanowiła przedmiotu zainteresowań władz zaborczych¹⁹. Brak koniunktury politycznej spowodował, iż pierwsze stowarzyszenie kultury fizycznej²⁰ powstało na terenie Wolnego Miasta Krakowa (WMK), państwa posiadającego umiarkowaną autonomią wewnętrzną. Było to Towarzystwo Strzeleckie Krakowskie, które założono 31 maja 1833 roku²¹. Założyciele tego stowarzyszenia nawiązywali do militarnych tradycji strzeleckich bractwa kurkowego powstałego w 1562 roku²². Ich działalność skupiała się na organizowaniu rozrywki i zabawy poprzez strzelanie do tarczy.

Dopiero w okresie autonomii galicyjskiej w latach 1860-1873²³ dokonał się ilościowy i jakościowy rozwój stowarzyszeń. To właśnie na terenie zaboru austriackiego powstały pierwsze polskie stowarzyszenia sportowe. Jak pisze Ryszard Wroczyński: „Jest to zjawisko naturalne. Galicja od połowy XIX wieku uzyskała względną autonomię, która umożliwiała realizację różnych inicjatyw społecznych, m.in. w dziedzinie kultury fizycznej”²⁴. Działaniom tym sprzyjało powołanie w 1861 r. Sejmu Krajowego we Lwowie, którego autonomiczność pozwalała tworzyć instytucje społeczne i państwowe²⁵. Istotne znaczenie miały również

¹⁸ D. Dudek, *Zarys dziejów i organizacja stowarzyszeń kultury fizycznej*, Kraków 2001, s. 12-13.

¹⁹ Istotną sprawą dla okupantów było natomiast pozyskiwanie zdrowego i sprawnego rekruta dla armii austriackiej. J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867-1939*, Białystok 1997, s. 25.

²⁰ Jak podaje Ryszard Wasztyl na początku XIX wieku w WMK istniało prawdopodobnie stowarzyszenie zorganizowane na wzór „Bractwa Szachowego”. Z dostępnych informacji prasowych wynika, iż krakowscy szachiści rozgrywali mecze szachowe o charakterze sportowym. Innym faktem godnym odnotowania jest to, iż w październiku 1802 r. we Lwowie Józef Krupp otworzył Szkołę Jazdy Konnej. Była to prawdopodobnie jedna z pierwszych nie tylko w tym mieście, ale i na ziemiach polskich placówka pozaszkolnego wychowania fizycznego. R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne i sport w Krakowie w latach 1773-1890*, Kraków 1993, s. 59-60; tenże, *Tylko galicyjskich koni żał...!*, „Studia Humanistyczne AWF w Krakowie” 2011, nr 11, s. 12.

²¹ D. Dudek, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 13; zob. też J. Chęłmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocień, J. Chęłmecki (red.), *Społeczno-edukacyjne...*, op.cit., s. 383.

²² D. Dudek, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 13; zob. też R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne...*, op.cit., s. 60-61.

²³ Umiarkowana swoboda społeczno-polityczna była wynikiem m.in. niekorzystnych rozstrzygnięć militarnych. Przegrana wojna Austrii z Piemontem, Francją i Prusami, spowodowała złagodzenie polityki zaborczej.

²⁴ R. Wroczyński, *Dzieje wychowania...*, op.cit., s. 194.

²⁵ K. Poznański, *Uwarunkowania rozwoju kultury fizycznej w zaborze rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. IV, Gorzów Wlkp. 2000,

przedsięwzięcia ustawodawcze, które zapoczątkowały proces przemian społeczno politycznych w Galicji. Wprowadzona 15 listopada 1867 r. ustawa o stowarzyszeniach miała charakter o wiele bardziej liberalny niż dyrektywy z okresu poprzedzającego autonomię. Co więcej, autonomia polityczna i kulturalna wzbudzała aktywność społeczną, mobilizując do pracy zwłaszcza sfery inteligenckie. Działania społeczności polskiej miały charakter ideowy, a wpływ na nie wywierała ideologia pozytywizmu. Jej głównym postulatem była praca organiczna, która w swych założeniach przewartościowywała sposoby odzyskania niepodległości państwa polskiego, przedkładając rozwój gospodarczy i kulturalny nad walkę zbrojną. Jedną z form tych działań stanowiły akcje zrzeszania się w różnego rodzaju stowarzyszenia.

W dobie autonomii galicyjskiej zakładano stowarzyszenia sportowe, gimnastyczne i turystyczne. W 1867 r.²⁶ pod wpływem idei Mirosława Tyrša i Henryka Fügnera, powołano Towarzystwo Gimnastyczne we Lwowie²⁷. Stowarzyszenie to zgodnie z zapisami statutowymi z 1869 r. przyjęło nazwę – Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (TG „Sokół”)²⁸. Jego celem było wychowanie fizyczne i moralne polskiej młodzieży. Uprawiano w nim gimnastykę²⁹, szermierkę, strzelectwo, pływanie, jazdę konną, lekkoatletykę, gry i zabawy ruchowe oraz turystykę. W „Sokole” rozwijano również działalność pozasportową, organizując różnego rodzaju akcje oświatowo-kulturalne o tematyce patriotycznej³⁰. W rozsianej strukturze gniazd³¹ kultywowano obchodzenie świąt narodowych, organizowano

s. 32; por. R. Wasztyl, *Pierwsze lwowskie placówki wychowania fizycznego*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4, s. 83-88.

²⁶ Założenie „Sokoła” w 1867 roku stanowi cezurę symboliczną, gdyż uznaje się ją za początek historii polskiego sportu. Takie właśnie ramy czasowe przyjęli w tytule swej pracy dwaj wybitni historycy sportu: J. Gaj i B. Woltmann (red.): *Zarys historii sportu w Polsce 1867-1997*, Gorzów Wlkp. 1999; Rok 1867 stanowił również przełomową datę w rozwoju szkolnictwa i oświaty w Galicji. Wówczas to władze centralne w Wiedniu zatwierdziły statut Rady Szkolnej Krajowej, której działalność zapoczątkowała reformy oświatowe. Działalność „Sokoła” była ściśle związana z polityką Rady. R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 225-227.

²⁷ Z uwagi na obecny stan badań (brak dodatkowych dokumentów) trudno jest potwierdzić dokładną datę powstania towarzystwa oraz określić kontekst ustawowy w momencie rejestracji stowarzyszenia. D. Dudek, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 13. Zob. też. R. Wroczyński, *Dzieje oświaty...*, *op.cit.*, s. 204-205; por. W. Lipoński, *Sport, literatura...*, *op.cit.*, s. 115.

²⁸ J. Snopko, *Polskie...*, *op.cit.*, s. 33-36; B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion...*, *op.cit.*, s. 24-25.

²⁹ TG „Sokół” było prekursorem masowych pokazów gimnastycznych na ziemiach polskich. K. Barański, *Masowe pokazy gimnastyczno-sportowe w Polsce*, „Kultura Fizyczna” 1977, nr 5, s. 224.

³⁰ W TG „Sokół” jego członkowie nosili miano druhow i druhen. Wprowadzenie tego określenia wynikało z pobudek ideowych związanych z hasłami solidaryzmu społecznego. „Sokół” skupiając w swoich szeregach osoby wywodzące się z różnych klas i warstw społecznych, starał się propagować wspólną wartość, interesów i równości.

³¹ Zgodnie z zapisami statutowymi „Sokoła” (§ 5) miał on przywilej prawny w zakresie zakładania filii w miastach prowincjonalnych. R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 213; zob. też I. Mroczka, *Społeczne aspekty kultury fizycznej w Galicji*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1997, nr 3, s. 106.

biblioteki i czytelnie, zakładano chóry, teatrzyki i orkiestry³². Bernard Woltmann zauważa: „[...] „Sokół” był przede wszystkim towarzystwem gimnastycznym o celach narodowo-wyzwoleńczych (a mniej i dopiero później organizacją sportową)”³³.

Oprócz organizacji sokolskich, we Lwowie powstawały również inne stowarzyszenia działające na rzecz upowszechniania kultury fizycznej. Począwszy od 1869 r. prym wiodły zrzeszenia łyżwiarskie, stawiające sobie za cel prowadzenie zorganizowanych form rekreacji ruchowej³⁴. Duży wkład w rozwój sportu kolarskiego miał również Lwowski Klub Cyklistów, założony w 1886 r. Działalność zrzeszenia koncentrowała się nie tylko na wyścigach rowerowych, ale również obejmowała aktywną turystykę krajoznawczą.

Również w Krakowie powołano szereg stowarzyszeń stawiających sobie za cel podnoszenie sprawności fizycznej młodych pokoleń. Pierwotną ideą działań krakowskich zrzeszeń kultury fizycznej była pozaszkolna działalność na rzecz wspierania wychowania fizycznego. Z czasem jednak niektóre stowarzyszenia zaczęły wzbogacać swoją ofertę wychowawczą o czynnik sportowy. W latach 1867-1890 – jak podaje R. Wasztyl – były to następujące stowarzyszenia: Towarzystwo Gimnastyczno-Strzeleckie „Orzeł Biały” (1870), Towarzystwo Łyżwiarzy (1871), Krakowskie Towarzystwo Łyżwiarzy (1877), Klub Myśliwski (1882), Krakowskie Towarzystwo Wioślarzy (1884), Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (1885), Krakowski Klub Cyklistów (1886), Krakowski Klub Szermierzy (1889), Krakowska Spółka Myśliwska „Wisła” (1889) oraz Towarzystwo Międzynarodowych Wyścigów Konnych (1890)³⁵.

Rozwojowi polskich stowarzyszeń towarzyszył często zabieg popularyzowania poszczególnych dyscyplin sportowych, wraz z elementami współzawodnictwa. Wprowadzenie pierwiastka rywalizacji nie tylko uatrakcyjniało ich ofertę, ale również zabezpieczało ich byt w sferze społecznej. Wiele bowiem funkcjonujących zrzeszeń, po krótkim okresie działalności, zawieszało swoją działalność. Powodem były zwłaszcza trudności finansowe oraz zakaz przynależności uczniów do pozaszkolnych instytucji i organizacji wychowania fizycznego³⁶. Innym czynnikiem wpływającym na rozwój sportu

³² W. K. Osterloff, *Historia sportu*, Warszawa 1976, s. 78; zob. też J. Snopko, *Polskie...*, *op.cit.*, s. 150-157.

³³ B. Woltmann, J. Gaj, *Sport w Polsce 1919-1939*, Gorzów Wlkp. 1997, s. 3.

³⁴ Zob. W. Lipoński, *Sport, literatura...*, *op.cit.*, s. 121-123.

³⁵ R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne...*, *op.cit.*, s. 194. Por. J. Chełmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Społeczno-edukacyjne...*, *op.cit.*, s. 385; R. Wroczyński, *Dzieje wychowania...*, *op.cit.*, s. 194.

³⁶ R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne...*, *op.cit.*, s. 194; D. Dudek, *Krytyczne...*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 298-299.

w stowarzyszeniach było zaangażowanie wpływowych sfer arystokratycznych³⁷. Ich czynny udział wspólnie z inteligencją i mieszczaństwem, w znacznej mierze podnosił prestiż i znaczenie zrzeszeń działających na rzecz promowania kultury fizycznej. W wyniku tych działań zaczęły one przybierać formę zorganizowanych instytucji społecznych. Ta ogólnospołeczna formuła funkcjonowania stowarzyszeń sportowych, a więc otwartości także na młodzież i kobiety³⁸, wzmacniała nie tylko ich pozycję sportową, ale i oświatowo-kulturalną.

Kolejnym etapem rozwoju zrzeszeń na ziemiach zaboru austriackiego było powstawanie organizacji ukierunkowanych na uprawianie danej dyscypliny sportowej. Oprócz stowarzyszeń kolarskich bardzo dużym zainteresowaniem zaczęły się również cieszyć zrzeszenia specjalizujące się w piłce nożnej. Gra w „football” była już wówczas bardzo popularna w Europie. Na terenach polskich jej pierwsze formy pojawiły się pod koniec XIX wieku³⁹. Prekursorski oficjalny pokaz gry w piłkę nożną został zaprezentowany 30 sierpnia 1891 r. w Parku H. Jordana w Krakowie⁴⁰. We Lwowie natomiast powstały pierwsze polskie stowarzyszenia piłki nożnej⁴¹. Na początku XX w. utworzono: Lwowski Klub Sportowy „Lechia” Lwów⁴² (1903 r.)⁴³, Lwowski Klub Sportowy „Czarni”⁴⁴ (1907 r.) oraz Lwowski Klub Sportowy „Pogoń”⁴⁵ (1908 r.)⁴⁶. Do najstarszych stowarzyszeń Krakowa należały Klub Sportowy „Cracovia” (1909 r.) oraz Towarzystwo Sportowe „Wisła”

³⁷ Zob. R. Wroczyński, *Dzieje wychowania...*, op.cit., s. 195.

³⁸ R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne...*, op.cit., s. 196; zob. też. R. Wroczyński, *Dzieje wychowania...*, op.cit., s. 205-209.

³⁹ D. Dudek, *Podstawy prawne zrzeszeń sportu piłki nożnej na terenie Galicji*, [w:] J. Chełmecki (red.), *Początki...*, op.cit., s. 14-17.

⁴⁰ Pierwsze zajęcia z gry w piłkę nożną odbyły się już w 1890 r. w Parku Miejskim założonym przez H. Jordana. J. Chełmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Spółeczno-edukacyjne...*, op.cit., s. 388.

⁴¹ Por. A. Gowarzewski, *Kolekcja klubów. Widzew oraz dawni łódzcy ligowcy*, Katowice 1998, ss. 27, 58.

⁴² Inne nazwy: Kółko Footballistów „Sokoła-Macierzy”, Lwowski Klub Footballistów.

⁴³ Zob. „Przegląd Sportowy” 1929, nr 31, s. 5. Por. K. Szujecki, *Życie sportowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 29; A. Gowarzewski, *Lwów i Wilno w ekstraklasie*, Katowice 1997, s. 83-84.

⁴⁴ Inne nazwy: I. Lwowski Klub Piłki Nożnej „Sława”, I. Lwowski Klub Piłki Nożnej „Czarni”, I. Lwowski Klub Piłki Nożnej „Czarni” we Lwowie, I. Lwowski Klub Sportowy „Czarni” we Lwowie, I. Wojskowo-Cywilny Klub Sportowy „Czarni” Lwów. Por. A. Gowarzewski, *Lwów...*, op.cit., s. 59-60.

⁴⁵ Inne nazwy: Klub Gimnastyczno-Sportowy IV Gimnazjum. Por. A. Gowarzewski, *Lwów...*, op.cit., s. 18-19.

⁴⁶ W 1907 roku część piłkarzy „Lechii” wstąpiło do „Pogoni” Lwów. Por. A. Gowarzewski, *Kontrowersje...*, [w:] J. Chełmecki (red.), *Początki...*, op.cit., s. 51-53; J. Chełmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Spółeczno-edukacyjne...*, op. cit., s. 391; B. Hajdas, *Pierwsze kluby piłkarskie w Krakowie*, „Kultura Fizyczna” 1969, nr 9, s. 423.

(1910 r.)⁴⁷. Inicjatorami zakładania zrzeszeń piłki nożnej była młodzież lwowskich i krakowskich szkół średnich⁴⁸.

W Galicji dużym powodzeniem cieszyła się także lekka atletyka. Głównym ośrodkiem jej popularyzowania stał się Lwów. Pierwszym stowarzyszeniem prowadzącym zajęcia z ćwiczeń lekkoatletycznych było gniazdo-macierzy TG „Sokół”. Z czasem prym jednak wiodli zawodnicy „Czarnych” i „Pogoni”. Po pierwszej wojnie światowej w 1921 r. uzyskane przez nich rezultaty zostały uznane za pierwsze rekordy Polski⁴⁹.

Zupełnie inne warunki zakładania organizacji społeczno-kulturalnych, w tym także sportowych, panowały na ziemiach zaboru pruskiego. Powstające zrzeszenia sportowe, oprócz realizacji zadań typowo hedonistycznych związanych z organizacją czasu wolnego, stawiały sobie za cel wzbudzanie ducha patriotycznego wśród obywateli polskich. Organizowanie się zatem ruchu sportowego w struktury stowarzyszeniowe stanowiło przede wszystkim wynik zbiorowego oporu i walki z uciskiem pruskiego zaborcy.

W wyniku postanowień Kongresu Wiedeńskiego (1814-1815) obszar zaboru pruskiego obejmował większą część współczesnej Wielkopolski. Tereny te nosiły oficjalną nazwę Wielkiego Księstwa Poznańskiego i dzieliły się na Rejencję Poznańską i Bydgoską⁵⁰. Do Prus należały także ziemie etnicznie polskie, takie jak Śląsk, Mazury i Pomorze, jednak ich utrata nastąpiła przed okresem zaborów. W 1871 r. w wyniku militarnego zwycięstwa Prus nad Francją oraz polityczno-narodowościowego zjednoczenia Niemiec, nazwę Wielkie Księstwo Poznańskie, przemianowano na Prowincję Poznańską, co w jednoznaczny sposób wyrażało antypolski stosunek władz pruskich do tych ziem⁵¹.

Ekspansywny charakter polityki pruskiej obejmował szereg przestrzeni życia społecznego, kulturalnego i gospodarczego. Ważnym obiektem zainteresowań władz pruskich były sprawy oświaty, które stały się politycznym narzędziem, zmierzającym do zgermanizowania ludności polskiej. Szczególnym represjom poddano zwłaszcza szkoły elementarne, które uznano za pierwszy etap krzewienia pruskiej kultury, w ramach ideowych

⁴⁷ D. Dudek, *Krytyczne...*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 287-288; zob. też D. Dudek, *Dzieje stadionu sportowego TS „Wisła” w Krakowie (1914-1924)*, Kraków 2007, s. 5-6. Por. R. Wroczyński, *Powszechne...*, *op.cit.*, s. 272.

⁴⁸ J. Chełmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Społeczno-edukacyjne...*, *op.cit.*, s. 388-389.

⁴⁹ R. Urban, *Z historii sportu w Polsce*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Szkice i studia z dziejów kultury fizycznej*, Rzeszów 2007, s. 82.

⁵⁰ T. Ziółkowska, *Kultura fizyczna w Poznańskim w latach 1815-1918*, [w:] *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, t. III*, Toruń 2004, s. 317.

⁵¹ Tamże, s. 317.

założeń Kulturkampfu⁵². W celu dostarczenia sprawnego fizycznie rekruta dla armii pruskiej w 1843 r. wprowadzono wychowanie fizyczne⁵³ w szkołach średnich, a w 1860 r. w szkołach niższego szczebla⁵⁴. Wyzyskowi poddano również rozwój ekonomiczny ziem polskich. Służyć temu miała nadmierna urbanizacja i industrializacja⁵⁵. Bardzo dużym zagrożeniem dla zdrowia publicznego był kilkunastogodzinny dzień pracy robotnika, zanieczyszczenia przemysłowe oraz fatalne warunki sanitarne i brak sieci kanalizacyjnej.

Trudna sytuacja społeczno-polityczna zaboru pruskiego stanowiła istotny czynnik pobudzający do aktywizowania i organizowania się społeczeństwa polskiego. Podejmowane oddolnie inicjatywy społeczne doprowadziły do zakładania różnych organizacji o charakterze politycznym, gospodarczym i kulturalnym. W Wielkim Księstwie Poznańskim działania te zapoczątkowały również powstawanie pierwszych organizacji kultury fizycznej⁵⁶. W 1839 r. założony został w Poznaniu Klub Jeździecki przy Towarzystwie Ulepszania Hodowli Koni, Bydła i Owiec⁵⁷. Stowarzyszenie to propagowało sport jeździecki, które wzorowało swoją działalność na stowarzyszeniach angielskich. Założyciele klubu wywodzili się z warstw arystokratycznych pochodzenia polskiego, jak i niemieckiego, a jego celem było organizowanie wyścigów i popisów jeździeckich⁵⁸. Do utworzenia pierwszego typowo polskiego stowarzyszenia doszło kilka lat później, w 1845 r. w Poznaniu. Teresa Ziółkowska

⁵² Istotnym elementem pruskiej polityki szkolnej było także popieranie niemieckich szkół elementarnych. W 1819 r. w Wielkim Księstwie Poznańskim było ich ogółem 984, z czego 416 polskich i 561 niemieckich. R. Wroczyński, *Dzieje oświaty...*, *op.cit.*, s. 79.

⁵³ Czynnikiem sprzyjającym wprowadzeniu wychowania fizycznego do szkół jako przedmiotu obowiązkowego było zaprowadzenie powszechnego nauczania wszystkich dzieci. W rzeczywistości jednak stało się to dopiero w roku 1860, na podstawie rozporządzenia ministerialnego. T. Ziółkowska, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Przełomy...*, *op.cit.*, s. 320.

⁵⁴ W Królestwie Polskim wychowanie fizyczne do szkół wprowadzono dopiero w 1862 r., a w Galicji w 1868 roku. W. Lipoński, *Początki kultury fizycznej w Wielkopolsce 1839-1887*, „Kultura Fizyczna” 1971, nr 3, s. 104.

⁵⁵ Jak stwierdza Wojciech Lipoński: „Stan fizyczny społeczeństwa polskiego przedstawiał się wówczas zatrważająco. W warstwach niższych wynikał z nadmiernej eksploatacji produkcyjnej robotnika czy chłopca, nędznych warunków ich bytowania, wreszcie z haniebną praktyką zmuszania ludności do kupowania wódki [...]. W Poznaniu notowano w ciągu XIX stulecia lata, w których śmiertelność mieszkańców przekraczała liczbę urodzeń. Najtragiczniejszy był pod tym względem rok 1843, gdy zmarły 1503 osoby przy 1377 urodzeniach. W tym czasie w mieście nie grasowała żadna epidemia, sytuacja wynikała więc wyłącznie z „normalnych” warunków społeczno-higienicznych”. W. Lipoński, *Sport, literatura...*, *op.cit.*, s. 115; tenże, *Początki...*, *op.cit.*, s. 101-102.

⁵⁶ Na ogólny rozwój kultury fizycznej w zaborze pruskim miały wpływ następujące motywy: spontaniczna aktywność społeczeństwa polskiego, inicjatywy władz regencyjnych w zakresie reformy systemu oświaty i funkcji zarządów municypalnych oraz przedsięwzięcia mieszane, w których brali udział zarówno Polacy jak i Niemcy. W. Lipoński, *Początki...*, *op.cit.*, nr 3, s. 100-101.

⁵⁷ W. Lipoński przypuszcza, że to właśnie członkowie tego stowarzyszenia jako pierwsi zaczęli systematycznie posługiwać się terminem „sport”. W. Lipoński, *Humanistyczna...*, *op.cit.*, s. 313.

⁵⁸ T. Ziółkowska, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Przełomy...*, *op.cit.*, s. 322-323; por. J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 81.

stwierdza: „Zawiązali go (stowarzyszenie sportowe – przyp. PK) młodzi jeźdźcy z Towarzystwa Ulepszania Hodowli Koni, Bydła i Owiec. Był to klub dżokejów. [...] Dżokeje wkrótce, jeszcze w 1845 r., doprowadzili do powstania Towarzystwa Charciarskiego, zwanego inaczej Łowczym albo Łowieckim”⁵⁹.

Jednym z węzłowych elementów walki ludności polskiej z zaborcą pruskim była obrona dziedzictwa i kultury polskiej. Nawiązując do średniowiecznych tradycji bractw kurkowych, czyniono wiele starań, aby podtrzymywać i kultywować pamięć o tych prastarych zrzeszeniach. Efektem tych działań było powołanie w Poznaniu w 1877 r. Klubu Myśliwskiego, który oprócz turniejów strzeleckich, organizował także wiele akcji kulturalno-oświatowych⁶⁰.

Pierwszym polskim stowarzyszeniem gimnastycznym na ziemiach zaboru pruskiego – według W. Lipońskiego – było założone w 1862 r. Poznańskie Towarzystwo Gimnastyczne. Motywem zawiązania zrzeszenia było powstanie w 1860 r. niemieckiej organizacji o nazwie Deutscher Männer Turnverein, które silnie manifestowało swoją antypolską działalność. Założycielem polskiej organizacji był poznański nauczyciel greki i łaciny Bonifacy Łazarewicz⁶¹. Z czasem jednak, w wyniku prześladowań przez władze pruskie, członkowie towarzystwa zaczęli spotykać się pod patronatem Towarzystwa Przemysłowego. Po niedługim czasie zawieszono działalność⁶².

Z końcem XIX w. w zaborze pruskim zaczęły powstawać pierwsze gniazda sokole⁶³. Z uwagi na fakt, iż działalność „Sokoła” była prowadzona w duchu patriotycznym i antypruskim, stała się ona obiektem wielu represji ze strony władz zaborczych. Pomimo trudnych warunków działania organizacja ta rozwijała się dynamicznie⁶⁴. Głównym propagatorem i pierwszym nauczycielem gimnastyki w „Sokole” był Wiktor Gładysz. Najwcześniej gniazdo „Sokoła” powstało w Inowrocławiu w 1884 r., a jego twórcą był

⁵⁹ T. Ziółkowska, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Przełomy...*, *op.cit.*, s. 324.

⁶⁰ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 82.

⁶¹ W. Lipoński, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 16; tenże, *Humanistyczna...*, *op.cit.*, s. 330.

⁶² Por. W. Lipoński, *Początki...*, *op.cit.*, nr 4, s. 157-158; tenże, *Sport, literatura...*, *op.cit.*, s. 115; J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 82.

⁶³ Koncepcja tworzenia oddziałów towarzystw sokolich zrodziła się w 1890 r. podczas uroczystości państwowej związanej z przewiezieniem prochów Adama Mickiewicza i złożeniem ich w krypcie Zamku Królewskiego na Wawelu. Faktyczna realizacja powziętego zamiaru nastąpiła jednak dopiero w 1892 r. Wówczas to zorganizowano pierwszy Zlot Sokolstwa Polskiego we Lwowie, w którym udział wzięli przedstawiciele sokolstwa pruskiego. Pod wpływem tych wydarzeń w 1893 r. powstał Związek Sokołów Wielkopolskich przemianowany później na Związek Sokołów Polskich w Państwie Niemieckim (1893-1919). Zob. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje Sokolstwa w Łodzi*, Łódź 1921, s. 4; A. Bogusz, *Sokolstwo łódzkie*, Łódź 1995, s. 3.

⁶⁴ Na ziemiach zaboru pruskiego w 1893 r. założono 9 gniazd. Natomiast w roku 1913 było ich już 290. R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 219.

sekretarz adwokacki Maksymilian Gruszczyński. W 1886 r. założono gniazda w Poznaniu i Bydgoszczy. Na Śląsku pruskim pierwsze filie sokole utworzono w 1894 r. we Wrocławiu oraz w 1895 r. w Bytomiu⁶⁵.

Tradycje wielkopolskich nowoczesnych stowarzyszeń sportowych sięgają przełomu XIX i XX w. i są ściśle związane z działalnością patriotyczną młodzieży szkół średnich⁶⁶. Jej aktywność na rzecz zakładania zrzeszeń sportowych była w głównej mierze powodowana dwoma czynnikami: zachodnioeuropejskim trendem ujmowania sportu w formy instytucjonalne oraz narodową akcją przeciwstawienia polskich organizacji niemieckiemu ruchowi sportowemu. Powoływane stowarzyszenia miały charakter wyspecjalizowany i koncentrowały swoją działalność na propagowaniu takich dyscyplin sportowych jak: piłka nożna, kolarstwo, wioślarstwo, tenis, lekkoatletyka, strzelectwo, pływanie, szermierka i in. Tylko w samym Poznaniu w 1899 r. utworzono Poznański Klub Cyklistów oraz Koło Tenisowe. W 1904 r. założono natomiast pierwsze polskie zrzeszenie wioślarskie – Klub Wioślarski „04”⁶⁷. Największą popularnością cieszyły się jednak stowarzyszenia piłki nożnej. Według ustaleń Renaty Urban do najstarszych organizacji należały: w Poznaniu „Normania” (1907 r.), późniejsza „Posnania”, „Warta” (1912 r.), „Trytonia”, późniejsza „Pogoń” oraz „Sparta” (1913 r.), w Ostrowie Wlkp. – Venetia (1908 r.) i „Ostrovia” (1909 r.), w Jarocinie – „Victoria”, w Kościanie – „Fervor” i w Lesznie – „Polonia” (wszystkie założone w 1921 r.)⁶⁸. W zrzeszeniach tych uprawiano również inne dyscypliny sportu, poszerzając tym samym ofertę sportową i liczbę członków stowarzyszenia.

Warto dodać, iż rozwijający się ruch stowarzyszeniowy znajdował się pod wpływem dorobku myślowego przedstawicieli warstw oświeconych. Do głównych teoretyków podejmujących w swej twórczości problemy wychowania fizycznego należeli w tym czasie m.in.: Bronisław Ferdynand Trentowski, L. Uzdowski, August Cieszkowski, Ewaryst Estkowski, Teodor Matecki oraz Hipolit Cegielski.

Ukazane warunki powstawania stowarzyszeń sportowych na terenie zaboru austriackiego i pruskiego stanowiły zróżnicowany obraz oddziaływań politycznych na rozwój

⁶⁵ A. Sucheni-Grabowska, *Działalność oświatowa Sokola na Śląsku w świetle dokumentacji prasowej (1900-1914)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1960, nr 1, s. 93. Por. H. Rechowicz, *Narodziny polskiego ruchu sportowego na Górnym Śląsku*, [w:] E. Małolepszy, A. Nowakowski, M. Ponczek (red.), *Wybrane problemy z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (po 1918 roku)*, Częstochowa 1997, s. 11-12.

⁶⁶ J. Chełmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Spółeczno-edukacyjne...*, *op.cit.*, s. 392.

⁶⁷ T. Ziółkowska, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Przełomy...*, *op.cit.*, s. 327.

⁶⁸ R. Urban, *Z historii...*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Szkice...*, *op.cit.*, s. 122.

życia społeczno-kulturalnego. Najtrudniejszym jednak obszarem dla ludności polskiej były ziemie zaboru rosyjskiego. Narzucony przez władze zaborcze ucisk polityczny i ekonomiczny Królestwa Polskiego miał charakter systemowy i eksterminacyjny. Potęgowanie prześladowań i restrykcji zaborcy rosyjskiego przyczyniło się do zbrojnych powstań ludności polskiej w 1830 i 1863 roku. Klęska zrywów niepodległościowych przyniosła nie tylko upadek ducha narodowego, ale ukazała również niemoc fizyczną Polaków.

Bezwzględna polityka rusyfikacyjna zmierzająca do wyrugowania wszystkiego co polskie, począwszy od języka, kultury, oświaty czy tradycji, ograniczała także akcje zrzeszeniowe społeczeństwa polskiego. Jednak, jak pisze, Wanda Ferens: „[...] czynniki hamujące rozwój polskiego życia sportowego nie zostały wywołane tylko dążeniem do niepodległości. Sytuacja była bardziej skomplikowana, bo łączyła się również z walką postępowych sił społecznych w tej dziedzinie życia przeciwko zacofaniu zarówno w społeczeństwie polskim, jak i przeciw zacofaniu władz zaborczych”⁶⁹.

W Królestwie Polskim pierwsze stowarzyszenia sportowe powstały pod koniec lat siedemdziesiątych XIX wieku. Inicjatywa zrzeszeniowa przypada tym samym na końcową fazę niezwykle dynamicznego rozwoju sportu europejskiego⁷⁰. Zapoczątkowany ruch stowarzyszeniowy zbiega się także z okresem schyłku organizacji arystokratycznych takich jak Cesarskie Towarzystwo Wyścigów Konnych w Królestwie Polskim czy Warszawskie Towarzystwo Myśliwskie⁷¹. Zakładane stowarzyszenia sportowe oprócz zadań *stricto* sportowo-rekreacyjnych podejmowały również działania o charakterze patriotycznym. Dlatego też obok treści obejmujących zadania w zakresie kultury fizycznej, formułowano także dość liczne postulaty akcji kulturalno-oświatowych⁷². Jednymi z pierwszych polskich stowarzyszeń sportowych, jakie powstały w Królestwie Polskim były: Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie (1882 r.; WTW)⁷³, Warszawskie Towarzystwo Cyklistów (1886 r.; WTC) oraz Warszawskie Towarzystwo Łyżwiariskie⁷⁴ (1893 r.; WTŁ)⁷⁵. W tym

⁶⁹ W. Ferens, *Charakter działalności polskich towarzystw sportowych w końcu XIX wieku w Królestwie Polskim*, „Kultura Fizyczna” 1970, nr 11-12, s. 499. Por. L. Szymański, *Wychowanie fizyczne w szkołach Królestwa Polskiego (1864-1914)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1966, nr 4, s. 87; I. Grys, *Pierwsze kluby i stowarzyszenia sportowe w Rosji*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1995, nr 4, s. 77-94.

⁷⁰ W. Ferens, *Charakter...*, *op.cit.*, s. 498.

⁷¹ J. Chełmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Społeczno-edukacyjne...*, *op.cit.*, s. 386.

⁷² W. Ferens, *Charakter...*, *op.cit.*, s. 499.

⁷³ WTW należało do najstarszych polskich towarzystw wioślarskich oraz było jednym z najstarszych w Europie.

⁷⁴ WTŁ podobnie jak inne polskie stowarzyszenia sportowe należało do międzynarodowych federacji sportowych. W 1908 r. w Dolinie Szwajcarskiej w Warszawie było ono organizatorem Mistrzostw Europy. Natomiast przedstawiciele WTŁ należeli do władz Międzynarodowej Federacji Łyżwiariskiej (International

okresie założyciele stowarzyszeń wywodzili się głównie ze sfer wpływowych, a więc związanych z arystokracją lub przedstawicielami branży przemysłowo-handlowej⁷⁶. Dla przykładu wieloletnim prezesem WTC był hr. August Potocki (1886-1905), a WTŁ hr. Maurycy Zamoyski⁷⁷. Do warszawskich towarzystw należeli także znani pisarze Bolesław Prus (WTW i WTC) oraz Henryk Sienkiewicz (WTC)⁷⁸.

Wybuch rewolucji w Rosji w 1905 r. spowodował złagodzenie ucisku politycznego w Królestwie Polskim oraz wprowadzenie umiarkowanych swobód społecznych. Wykorzystując zaistniałe okoliczności, zaczęto zakładać gniazda sokole⁷⁹. Pierwsze powstało w 1905 r. w Warszawie. W 1906 r. działalność prowadziło już kilka gniazd sokolich⁸⁰. Naczelnym celem tej organizacji było przygotowanie obywateli polskich do skutecznego włączenia się w walkę o niepodległość państwa polskiego. Dlatego też do priorytetowych zadań zaliczano wyćwiczenie karności, dyscypliny oraz sprawności fizycznej⁸¹. Legalna działalność „Sokoła” na terenie zaboru rosyjskiego nie trwała jednak długo i po upadku rewolucji jego działania zostały zakonspirowane lub były realizowane pod szyldem innych stowarzyszeń⁸².

Ważny wkład w popularyzowanie idei pozaszkolnego wychowania fizycznego i sportu wśród dzieci i młodzieży warszawskich szkół miały również instytucje o charakterze rekreacyjno-sportowym. Taką formę działalności prowadziły m.in. Ogrody Gier i Zabaw

Skating Union – ISU). M. Rotkiewicz, K. Hądzelek, *Powstanie...*, *op.cit.*, nr 7-9, s. 135; zob. też B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion...*, *op.cit.*, s. 21.

⁷⁵ R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 272; W. Lipoński, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 22-23. Por. B. Pędraszewska, *Preferencje sportowe i turystyczne społeczeństwa warszawskie w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji w Poznaniu” 2007, nr 3, s. 92; B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion...*, *op.cit.*, s. 26-27.

⁷⁶ WTW miało charakter stowarzyszenia o strukturze bardziej otwartej społecznie aniżeli inne warszawskie towarzystwa. W 1883 r. na 864. członków przypadało 348. przedstawicieli mieszczaństwa (w tym 151. kupców i drobnych przedsiębiorców), 65. właścicieli fabryk oraz kierowników przedsiębiorstw, 68. rzemieślników, 50. subiektów, 5. czeladników oraz 9. przedstawicieli innych profesji. Warstwę inteligencją (urzędnicy państwowi i prywatni) reprezentowało 230. osób. R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 274; zob. też Z. Tarnowski, *O założeniu Warszawskiego Towarzystwa Łyżwiarskiego*, „Kultura Fizyczna” 1971, nr 2, s. 64.

⁷⁷ J. Chełmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Spółeczno-educacyjne...*, *op.cit.*, s. 387; R. Gawkowski, *Encyklopedia klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918-39*, Warszawa 2007, s. 250.

⁷⁸ Zob. W. Lipoński, *Sport, literatura...*, *op.cit.*, s. 136-137.

⁷⁹ Zob. K. Hądzelek, *Wkład Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w rozwój kultury fizycznej w Polsce w okresie do 1914 roku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1997, nr 4, s. 42.

⁸⁰ R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 219. Por. W. Lipoński, *Sport, literatura...*, *op.cit.*, s. 117.

⁸¹ W czasie pierwszej wojny światowej „Sokół” wraz z innymi warszawskimi stowarzyszeniami sportowymi współtworzył Straż Obywatelską.

⁸² W. Ferens, *Znaczenie pierwszych wystaw higienicznych w Warszawie dla rozwoju wychowania fizycznego i sportu*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1958, nr 3, s. 521.

Dziecięcych im. W. Raua. Ośrodki te powstały w 1899 r. z inicjatywy Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego (WTH). Założona w latach 1899-1914 fundacja, wzorując się na Parkach H. Jordana, utworzyła na terenie Warszawy 15 ogrodów⁸³. Przy placówkach działała specjalna Komisja Gier i Zabaw dla Młodzieży. Jej pracami kierowali wybitni pedagodzy oraz lekarze higieniści⁸⁴. Głównym celem działalności ogrodów było racjonalne organizowanie czasu wolnego dla dzieci i młodzieży⁸⁵. Do podstawowych środków oddziaływania wychowawczego służyły gry i zabawy ruchowe, które urządzano na wolnym powietrzu⁸⁶.

Również głoszone w drugiej połowie XIX w. postępowe hasła dotyczące higieny jako troski o zdrowie człowieka, miały znaczący wpływ na propagowanie gimnastyki i sportu. Pionierską inicjatywę w tej dziedzinie rozwinęli działacze społeczni warszawskiego ruchu higienicznego⁸⁷, którzy nawiązywali do pozytywistycznych koncepcji „pracy u podstaw”. Ich szeroko zakrojona działalność doprowadziła do organizacji wystaw higienicznych⁸⁸ i powstania w 1898 r. WTH⁸⁹. Ważnym obszarem tych przedsięwzięć była też promocja gimnastyki, której walory dostrzeżono w profilaktyce zdrowotnej, a także sportu, jako atrakcyjnej formy aktywności ruchowej. Działania te spełniały szczególną funkcję w sytuacji, w której władze zaborcze krępowały formalne funkcjonowanie TG „Sokół”. Dowodząc znaczenia osiągnięć warszawskich higienistów, W. Ferens stwierdza: „Nigdy przedtem nie przedstawiono tak dokładnie stanu gimnastyki w Warszawie i nie podkreślano tak silnie potrzeby zorganizowania ruchu gimnastycznego. Żadna akcja sportowa do tej pory nie miała w programie tak wielkiego zasięgu, jaki zakresili dla ruchu gimnastycznego pionierzy higieny”⁹⁰.

⁸³ J. Chełmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Spółeczno-edukacyjne...*, *op.cit.*, s. 389.

⁸⁴ Należeli do nich m.in.: Aniela Szycówna, Maria Weryho, Stanisław Karpowicz, J. Polak oraz Henryk Nusbaum.

⁸⁵ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 61.

⁸⁶ Zob. też A. Bołdyrew, *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864-1914*, Łódź 2016, s. 316.

⁸⁷ Jak wyjaśnia Maciej Demel: „Miano warszawskiego ruchu higienicznego przysługuje całokształtowi wysiłków społecznych podejmowanych na przełomie XIX i XX stulecia w Warszawie, a pośrednio w całym Królestwie Polskim, w kierunku podniesienia kultury sanitarnej wszystkich warstw społecznych. Zjawisko to obejmuje określone grupy ludzkie, instytucje, koncepcje teoretyczne i programy praktycznego działania”. M. Demel, *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864-1914)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1963, nr 1, s. 63.

⁸⁸ Pierwsza wystawa higieniczna na ziemiach polskich odbyła się w dniach 21 maja – 11 lipca 1887 r. na terenie Parku Ujazdowskiego w Warszawie.

⁸⁹ W. Ferens, *Znaczenie...*, *op.cit.*, s. 521; zob. też H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814-1914*, Warszawa 2002, s. 221.

⁹⁰ Tamże, s. 521.

Na fali wydarzeń rewolucyjnych z 1905 r., które pobudziły do życia różne inicjatywy społeczno-polityczne, zaczęły powstawać także organizacje wychowania fizycznego i sportu. Istotny wkład w rozwój życia sportowego młodzieży szkolnej miało założone w 1907 r. – Warszawskie Koło Sportowe (WKS)⁹¹. Oferta tego stowarzyszenia była początkowo skierowana tylko do osób dorosłych. Z czasem jednak rozszerzono jego działalność i zorganizowano w 1908 r. Sekcję Gier Ruchowych. Wówczas mogła do niej należeć także młodzież szkół średnich, którą poddawano oddziaływaniom moralno-wychowawczym⁹². To młodzież skupiona wokół WKS zainicjowała akcję zakładania pierwszych szkolnych drużyn piłkarskich. W skład tych zespołów wchodził przeważnie uczniowie tych samych placówek oświatowych, do których uczęszczali, nadając im oryginalne nazwy oraz określone barwy. Tylko do 1910 r. przy WKS działało 20 takich drużyn. Do najważniejszych spośród nich J. Chełmecki zalicza: „Stellę” (Szkoła Realna E. Konopczyńskiego), „Merkurego” (Szkoła Handlowa Zgromadzenia Kupców) oraz „Koronę” (Gimnazjum Towarzystwa Ziemi Mazowieckiej)⁹³. O wiele więcej funkcjonowało drużyn szkolnych i to właśnie z nich narodziły się pierwsze warszawskie zrzeszenia piłkarskie. Przykładem może być Klub Sportowy „Korona”, który w okresie pierwszej wojny światowej był już stowarzyszeniem wielosekcyjnym, posiadającym własną siedzibę⁹⁴.

W Królestwie Polskim organizacje sportowe powstawały również poza Warszawą. Zrzeszenia wioślarskie założono w Płocku (1884), Włocławku (1886), Kaliszu (1894) i Łomży (1901), natomiast stowarzyszenia cyklistów w Kaliszu (1882), Łodzi (1887) i Lublinie (1893)⁹⁵. Wiele z nich czerpało z doświadczeń i wzorów zrzeszeń warszawskich.

Narodowy ruch tworzenia stowarzyszeń sportowych na terenach Królestwa Polskiego, cechował się znacznym opóźnieniem w stosunku do pozostałych ziem polskich pod zaborem

⁹¹ Zob. R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, *op.cit.*, s. 251-252.

⁹² J. Chełmecki, *U źródeł nowoczesnego ruchu sportowego w Warszawie (1905-1918)*, [w:] S. Zaborniak (red.), *Z dziejów kultury fizycznej w Polsce*, Rzeszów 2005, s. 55; zob. też B. Pędraszewska, *Preferencje...*, *op.cit.*, s. 92-93.

⁹³ J. Chełmecki, *U źródeł...*, [w:] S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 55.

⁹⁴ R. Gawkowski, *KS „Korona” Warszawa. Meandry dziejowe jednego z najstarszych klubów Warszawy*, [w:] S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 268-280.

⁹⁵ J. Świercz, *Historia kultury fizycznej*, Brzeście 2005, s. 59; R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 277; L. Jaczynowski, *Organizacje i stowarzyszenia*, [w:] Z. Krawczyk (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Kultura Fizyczna. Sport*, Warszawa 1997, s. 196; por. A. Bogusz, *Dawna Łódź sportowa 1824-1945*, Łódź 2007, s. 29.

austriackim i pruskim. Przykładem może być zwłaszcza działalność TG „Sokół”⁹⁶, którego funkcjonowanie skutecznie ograniczały władze carskie. Należy jednak podkreślić, podjęty wysiłek organizacyjny społeczeństwa polskiego na rzecz zakładania zrzeszeń sportowych, który stanowił ważny akt duchowej solidarności. Niestety żadne z zaanektowanych obszarów polskich nie było w stanie osiągnąć poziomu rozwojowego Zachodniej Europy, gdzie wcielano w życie postulaty nowoczesnego wychowania fizycznego i sportu, z ideą olimpizmu na czele. Mimo to, jak zaznaczają M. Rotkiewicz i K. Hądzelek „sport polski przeszedł takie same etapy rozwoju swej struktury organizacyjnej jak europejski: od stowarzyszenia (klubu) do ogólnokrajowego związku sportowego i Polskiego Komitetu Olimpijskiego oraz stopniowego wchodzenia na arenę międzynarodową”⁹⁷.

Ważnym stadium kształtowania się polskiego ruchu stowarzyszeniowego było wyodrębnianie się jego różnorodnych form ideowych i organizacyjnych, stanowiących wynik zapotrzebowania na nie określonych grup społecznych. Do najbardziej charakterystycznych nurtów polskiego sportu należą: tworzenie się organizacji sportu robotniczego, powstawanie związków sportowych, rozwój kobiecych zrzeszeń sportowych oraz pojawienie się stowarzyszeń sportu akademickiego.

Już na początku XX wieku wraz z powstaniem wielkich kombinatów przemysłowych oraz towarzyszącej temu procesowi internacjonalnej walki klasowej, zaczęto tworzyć pierwsze polskie robotnicze zrzeszenia sportowe. Polski robotniczy ruch sportowy wzorował się na dokonaniach zachodnich klubów fabrycznych i proletariackich⁹⁸. Według Henryka Laskiewicza pierwszymi i najbardziej zasłużonymi organizacjami robotniczymi były utworzone w 1908 r. Stowarzyszenie Polskich Robotników i Robotnic „Siła” na Śląsku Cieszyńskim, powstałe w 1910 r. Towarzystwo Miłośników Rozwoju Fizycznego „Widzew” w Łodzi oraz zatwierdzony w tym samym roku Robotniczy Klub Sportowy w Krakowie⁹⁹. Skomplikowana sytuacja polityczna ziem polskich podzielonych zaborami uniemożliwiła zorganizowanie ogólnokrajowych struktur sportu robotniczego¹⁰⁰.

Inicjatorem utworzenia pierwszego związku, mającego na celu ideowo-organizacyjne scalenie komórek stowarzyszeniowych, było TG „Sokół”. Proces zawiązywania się struktur

⁹⁶ Przedstawiciele TG „Sokół” nie byli zwolennikami typowo pojętej rywalizacji sportowej. Jego działalność skupiała się przede wszystkim na rozwijaniu i pokazach tężyzny fizycznej oraz krzewieniu ducha patriotyzmu wśród obywateli polskich.

⁹⁷ M. Rotkiewicz, K. Hądzelek, *Powstanie...*, *op.cit.*, nr 7-9, s. 127.

⁹⁸ H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura fizyczna w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1971, s. 40; tenże, *Niektóre problemy robotniczej kultury fizycznej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1968, nr 1, s. 87-89.

⁹⁹ Tamże, s. 40.

¹⁰⁰ Zob. R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 279; H. Laskiewicz, *Pierwsze proletariackie kluby i towarzystwa wychowania fizycznego i sportu pod zaborami*, „Kultura Fizyczna” 1966, nr 6, s. 261-264.

ponadzrzeszeniowych nastąpił pod koniec XIX wieku. Do pierwszych polskich związków sportowych należały:

- w 1892 r. – Związek Polskich Towarzystw Gimnastycznych Sokolskich w Cesarstwie Austriackim;
- w 1893 r. – Związek Sokołów Wielkopolskich;
- w 1906 r. – Związek Polskich Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Królestwie Polskim;
- w 1907 r. – Komisja Porozumiewawcza Związku Sokolstwa Polskiego (w Krakowie);
- w 1909 r. – Polski Związek Sportowy (we Lwowie);
- w 1911 r. – Polski Związek Futbolowy (w Krakowie) oraz Związek Polski Piłki Nożnej (filia Austriackiego Związku Piłki Nożnej);
- w 1913 r. – Związek Polskich Towarzystw Sportowych (w Poznaniu)¹⁰¹.

Cechą charakterystyczną wielu wyżej wymienionych nazw związków było to, że posiadały one w swych nazwach przymiotnik „polski”. Zjawisko to miało swoje symboliczne znaczenie, w sytuacji, gdy wszelkie przejawy polskości spotykały się z wrogością władz zaborczych¹⁰².

Kolejny etap rozwoju polskich zrzeszeń sportowych stanowiło powstawanie organizacji sportu kobiecego. Impulsem do kształtowania się ruchu emancypacyjnego kobiet były zapoczątkowane w XIX stuleciu przemiany społeczno-ekonomiczne, jakie zachodziły w Europie, jak i na świecie. Walka o równouprawnienie kobiet dotyczyła różnych sfer życia społecznego, kulturalnego i politycznego¹⁰³. Również w dziedzinie kultury fizycznej kobiety zaczęły zdobywać coraz bardziej uprzywilejowaną pozycję. Jednakże ich walka o równoprawny dostęp do sportu była częściej przejawem mody i nowoczesnego stylu życia, aniżeli uzasadnionym motywem podejmowania aktywności ruchowej. Taki kontekst ruchu emancypacyjnego kobiet na rzecz sportu powodował, iż miał on swoje przełożenie także na rozwój kobiecych stowarzyszeń sportowych. O roli i znaczeniu pierwszych zrzeszeń kobiecych tak pisze M. Rotkiewicz: „Do roku 1918 kobiece stowarzyszenia sportowe nie miały żadnego wpływu na kształt sportu ogólnoswiatowego i w zasadzie pod względem

¹⁰¹ M. Rotkiewicz, K. Hądzelek, *Powstanie...*, *op.cit.*, nr 7-9, s. 132-138.

¹⁰² R. Wasztyl, *Pierwsze ponadklubowe formy organizacyjne sportu w Krakowie przed 1914 r.* [w:] *Rola tradycji w kształtowaniu współczesnego modelu kultury fizycznej*, AWF Warszawa 1986, s. 74.

¹⁰³ Zob. M. Rotkiewicz, *Początki sportu kobiecego w Polsce*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1975, nr 2, s. 105.

organizacyjnym naśladowały sport klubowy mężczyzn, korzystając często z ich statutow, a nawet pomocy finansowej i instruktorskiej”¹⁰⁴.

Na ziemiach polskich pierwszą akcję zrzeszeniową kobiety podjęły w połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku¹⁰⁵. Wówczas to utworzono projekt założycielski „Koła Wioślarek” w Warszawie. Niestety starania te zakończyły się niepowodzeniem, podobnie jak próby zalegalizowania w 1897 r. Warszawskiego Klubu Cyklistek oraz w 1904 r. Klubu Wioślarek¹⁰⁶. Szczególne natomiast zasługi dla rozwoju gimnastyki kobiet miało TG „Sokół”¹⁰⁷. Już w 1903 r. w Sokole lwowskim powstał pierwszy samodzielny „oddział kobiecy”¹⁰⁸. Nieco później, bo w 1906 r. w Warszawie powstało V gniazdo żeńskie „Sokoła” o nazwie „Grażyna”. Ponadto w wielu filiach sokolich, przy zastępach męskich, organizowano oddziały żeńskie¹⁰⁹, które realizowały swoje zadania dwutorowo, z jednej strony wyrabiały tężyznę fizyczną, z drugiej – kształtowały moralnie¹¹⁰. Należące do tych gniazd członkinie uprawiały ćwiczenia gimnastyczne, używając różnych przyborów i przyrządów oraz występowały w masowych pokazach gimnastycznych.

Pierwszym polskim stowarzyszeniem sportowym kobiet był założony w 1912 r. Warszawski Klub Wioślarek (WKW). Utworzenie zrzeszenia nie było przypadkowe, gdyż wioślarstwo obok wielu dyscyplin sportowych, takich jak: kolarstwo, jazda konna i tenis, cieszyło się bardzo dużą popularnością wśród Polek. WKW już krótko po założeniu szybko rozwinęło swoją działalność, powiększając liczbę członkiń oraz

¹⁰⁴ M. Rotkiewicz, *Początki i rozwój kobiecych klubów sportowych w Warszawie (do 1939 roku)*, [w:] S. Zaborniak (red.), *Z dziejów kultury fizycznej w Polsce*, Rzeszów 2005, s. 259-260.

¹⁰⁵ Jak podaje M. Rotkiewicz: „W tym czasie statuty męskich stowarzyszeń sportowych, także „Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego” i „Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów” zabraniały przyjmowania w poczet członków „osób płci żeńskiej”, jakkolwiek zezwalały na udział pań w klubowych imprezach sportowych, wycieczkach turystycznych i spotkaniach towarzyskich”. M. Rotkiewicz, *Rozwój społecznych organizacji sportu kobiet w Polsce*, [w:] Z. Żukowska (red.), *Sport w życiu kobiety*, Warszawa 1995, s. 71.

¹⁰⁶ M. Rotkiewicz, *Rozwój...*, [w:] Z. Żukowska (red.), *Sport...*, *op.cit.*, s. 71.

¹⁰⁷ Oprócz „Sokoła” gimnastykę dla kobiet prowadzono również w prywatnych zakładach gimnastycznych. Do najbardziej znanych należał założony w 1892 r. w Warszawie „Zakład Gimnastyki Szwedzkiej i Masażu” H. Kuczałskiej. M. Rotkiewicz, *Początki i rozwój zorganizowanej aktywności fizycznej dziewcząt i kobiet w Polsce*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Spółeczno-edukacyjne...*, *op.cit.*, s. 424; zob. też J. Szteyn, *Z działalności Sekcji Nauczycieli Wychowania Fizycznego Związku Nauczycielstwa Polskiego w latach 1933-1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1961, nr 4, s. 505.

¹⁰⁸ M. Rotkiewicz, *Rozwój...*, *op.cit.*, [w:] Z. Żukowska (red.), *Sport...*, *op.cit.*, s. 71.

¹⁰⁹ Hasłem kobiecych oddziałów działających przy męskich gniazdach sokolich było: „Zdrowe kobiety – zdrowy naród”.

¹¹⁰ Zob. A. Nizioł, M. Krawczyk, *Uczestnictwo kobiet w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 44-46; M. Rotkiewicz, *U źródeł ruchu rekreacyjnego kobiet w Polsce*, „Kultura Fizyczna” 1976, nr 3, s. 100-101.

kompletując własny tabor na Wiśle¹¹¹. Zrzeszenie to mając charakter wielosekcyjny, działało niezwykle prężnie aż do wybuchu pierwszej wojny światowej.

W okresie do 1918 r. organizacje sportu kobiecego w Polsce miały charakter głównie zdrowotno-rekreacyjny¹¹². Pomimo iż działalność tych stowarzyszeń oparto na wzorach zagranicznych, to jednak w kwestii ideowej różniły się one od nurtu europejskiego. Jakościowy wymiar działań Polek koncentrował się bowiem nie tylko na walce emancypacyjnej *sensu stricto*, ale w dużej mierze przybrał charakter działań społeczno-politycznych i patriotycznych¹¹³.

W wyniku ewolucji polskich stowarzyszeń sportowych wyodrębniły się również stowarzyszenia sportu akademickiego. Ich początki sięgają drugiej połowy XIX w., kiedy to w 1878 r. w strukturach Czytelni Akademickiej Uniwersytetu Lwowskiego założono Kółko Szermierzy¹¹⁴. Kontynuację tej inicjatywy stanowiło powoływanie różnego rodzaju organizacji sportowych w ramach uczelni wyższych Lwowa i Krakowa. Według Ryszarda Wryka do najbardziej znaczących stowarzyszeń akademickich należy zaliczyć: we Lwowie Klub Szermierzy (1889), Akademicki Klub Cyklistów (1897), powstałe w latach 1904-1906 Ogólnoakademickie Towarzystwo Zabaw Ruchowych, Akademickie Koło Szermiersko-Sportowe, Akademickie Koło Kolarzy przy Bratniej Pomocy studentów Politechniki oraz utworzony w Krakowie Klub Szermierzy (1891)¹¹⁵. Działalność tych organizacji miała jednak charakter krótkotrwały, czego powodem był głównie brak środków finansowych.

¹¹¹ E. Mazur, *Ruch dbałości o kulturę fizyczną kobiet w XIX i na początku XX w.*, [w:] A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego*, Warszawa 2001, s. 380.

¹¹² M. Rotkiewicz, *Początki...*, *op.cit.*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Społeczno-edukacyjne...*, *op.cit.*, s. 423.

¹¹³ M. Rotkiewicz, *Początki...*, *op.cit.*, [w:] S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 260; też, *Geneza i początki sportu kobiecego w Polsce*, „Sport Wyczynowy” 1978, nr 6-7, s. 7.

¹¹⁴ Wcześniej bo już w 1869 r. w ramach czytelni UJ działał Klub Szachistów. Jego żywotność musiała być jednak krótkotrwała gdyż źródła nie podają informacji o dalszej działalności zrzeszenia. R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne...*, *op.cit.*, s. 145; R. Wryk, *Akademicki Związek Sportowy 1908-1983. Wspomnienia i pamiątki*, Poznań 1985, s. 3. Por. R. Wryk, *Narodziny i rozwój Akademickiego Związku Sportowego do roku 1949, Tom I*, Poznań 2014, s. 21; H. Hanusz, B. Korpak, *100 lat Akademickiego Związku Sportowego*, Warszawa 2014, s. 7-8; S. Zaborniak, *Sportowe organizacje studenckie Lwowa i Krakowa działające przed rejestracją Akademickiego Związku Sportowego*, [w:] E. Zadarko, Z. Barabasz (red.), *Akademicka kultura fizyczna na przełomie stuleci. Tom II – uwarunkowania historyczno-socjologiczne*, Krosno 2009, s. 19; T. Kowalik, *Życie dla turystyki, krajoznawstwa i sportu. Mieczysław Orłowicz 1881-1959*, Warszawa 2009, s. 142-144.

¹¹⁵ R. Wryk, *Akademicki...*, *op.cit.*, s. 3.

Dopiero trzydzieści lat od zapoczątkowania tradycji akademickiego ruchu stowarzyszeniowego¹¹⁶, powstało pierwsze dobrze zorganizowane zrzeszenie sportu uczelnianego. W 1908 r. zainicjowano prace nad powołaniem Akademickiego Związku Sportowego (AZS) w Krakowie. Jego pomysłodawcami byli studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego¹¹⁷, którzy czerpali wzorce z dokonań lwowskich i krakowskich organizacji sportowych i turystycznych, a także europejskich doświadczeń w tej dziedzinie. Oficjalnej legalizacji stowarzyszenia dokonano w 1909 r. Zrzeszenie to od początku swej działalności koncentrowało się na rozwijaniu sportu wyczynowego oraz upowszechnianiu sportu amatorskiego wśród braci studenckiej¹¹⁸.

Podsumowując dokonania polskiego ruchu zrzeszeniowego okresu zaborów, należy stwierdzić, iż były one imponujące i miały istotny wpływ na rozwój stowarzyszeń sportowych w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Z uwagi na trudne warunki społeczno-polityczne, w jakich powstawały pierwsze polskie organizacje sportowe, ruch ten cechował się znacznym opóźnieniem w stosunku do analogicznie rozwijających się stowarzyszeń zachodnioeuropejskich i skandynawskich. Juliusz Ulrych słusznie konstatuje: „Stuletnia niewola pod trzema najeźdźcami rządami musiała powstrzymać rozwój życia narodowego we wszystkich dziedzinach, a w szczególności na tych terenach, gdzie wyrastała siła, tężyzna i moc charakterów. Rządy bowiem zaborcze przestrzegały zasady niedopuszczania do rozwoju placówek społecznych, które są kuźnicą wytwarzania siły zbiorowej”¹¹⁹.

2. Podstawy prawne działalności stowarzyszeń sportowych

Już w czasie zaborów i okresie pierwszej wojny światowej polscy działacze polityczni i uczeni pracowali nad kształtem i sposobami odbudowy mającego się odrodzić państwa

¹¹⁶ Por. S. Zaborniak, *Sportowe...*, [w:] E. Zadarko, Z. Barabasz (red.), *Akademicka...*, *op.cit.*, s. 25.

¹¹⁷ Byli to: Walery Goetel, J. Gadomski, Józef Grabowski, L. Janczarski, Jerzy-Junien Sarnecki, Władysław Kuryluk, Wacław Majewski oraz Władysław Pawlica. R. Wryk, *Sport akademicki w relacjach i wspomnieniach*, Poznań 2009, s. 9;

¹¹⁸ H. Hanusz, B. Korpak, *100 lat...*, *op.cit.*, s. 10-13; R. Wryk, *Narodziny...*, *op.cit.*, s. 19-45.

¹¹⁹ J. Ulrych, *Przedmowa*, [w:] W. Osmolski, H. Jeziorowski (red.), *Budowa terenów i urządzeń sportowych*, Warszawa 1928, s. 11.

polskiego¹²⁰. W 1918 r., pod wpływem wydarzeń międzynarodowych i sytuacji politycznej na ziemiach polskich, pilną sprawą stało się stworzenie podstaw nowego systemu prawnego Drugiej Rzeczypospolitej. Spośród wielu dziedzin wprowadzonego ustawodawstwa ważną gałęzią prawną regulującą działalność określonych grup społecznych były akty normatywne dotyczące stowarzyszeń. Zapisom tym podlegały również organizacje kultury fizycznej, które aż do początku lat trzydziestych XX w. funkcjonowały na podstawie zmodyfikowanych przepisów prawa stowarzyszeniowego państw zaborczych¹²¹. Prawo to w założeniu polskich władz miało mieć charakter doraźny i przejściowy. W rzeczywistości okazało się ono obowiązującym przez kilkanaście lat narzędziem legislacyjnym regulującym ożywiony proces rozwoju ruchu zrzeszeniowego w Polsce. Dopiero w 1932 r. zostało opracowane „Prawo o stowarzyszeniach”¹²², które scaliło i ujednoliciło procedury prawne w zakresie zakładania i funkcjonowania organizacji różnego typu, w tym o charakterze sportowym. Jednak sposób wprowadzenia tego aktu normatywnego, jak i sama treść zapisów naznaczone były wpływami polityki sanacyjnej.

W pierwszych latach Polski Odrodzonej ustawą nadrzędną dla działalności różnego typu organizacji była Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r., która w art. 108. traktowała o prawie wolności zrzeszeń czyli tzw. prawie koalicji¹²³. Treść tego artykułu głosiła: „Obywatele mają prawo koalicji, zgromadzania się i zawiązywania stowarzyszeń i związków. Wykonanie tych praw określają ustawy”¹²⁴. Również wypracowana

¹²⁰ Zob. J. S. Langrod, *Zarys historii nauki prawa narodów, politycznego i administracyjnego w Polsce*, Kraków 1949, s. 35.

¹²¹ Przepisy państw zaborczych dotyczące stowarzyszeń były pierwszymi tego typu aktami prawnymi na ziemiach polskich. Zob. P. Suski, *Stowarzyszenia i fundacje*, Wyd. 4, Warszawa 2011, s. 17.

¹²² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1932, nr 94. Był to najstarszy jednolity akt prawny dotyczący stowarzyszeń w dziejach Polski. Przepisy te wielokrotnie nowelizowane w Polsce Ludowej przetrwały aż do 1989 roku. Wówczas to wprowadzono nową ustawę z dnia 7 kwietnia 1989 roku. Zob. L. Jaczynowski, A. Smoleń, J. Żyśko, *Regulacje prawne w systemie kultury fizycznej*, „Kultura Fizyczna” 1998, nr 11-12, s. 21; por. A. Nowakowski, *Stowarzyszenia działające w obszarze kultury fizycznej przed okresem przemian ustrojowych w Polsce i obecnie*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, op.cit., s. 306-307; S. Zaborniak, *Podstawy prawne działalności stowarzyszeń sportowych w Polsce w latach 1919-1939*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice z dziejów ustroju i prawa Polski*, Rzeszów 2006, s. 81.

¹²³ Jerzy Stefan Langrod prawo koalicji definiuje jako wolność koalicji, którą rozumie jako: „[...] podmiotowe prawo jednostek do zrzeszania się, opiera się na konstytucyjnych gwarancjach swobód obywatelskich i stanowi zdobycz długotrwałej walki politycznej prowadzonej w duchu wolnościowym z ustrojem policyjnym i centralistycznym absolutyzmem pod hasłem wolności przejawiania się inicjatywy indywidualnej w tworzeniu zrzeszeń, należeniu do nich i ich nieskrępowanej na wewnątrz i na zewnątrz działalności, zasadniczo bez ingerencji ze strony administracji państwowej”. J. S. Langrod, *Polskie prawo o stowarzyszeniach. Uwagi krytyczne*, Kraków 1934, s. 4; zob. też S. Zaborniak, *Podstawy prawne...*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice...*, op.cit., s. 84.

¹²⁴ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r., Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, „Dziennik Ustaw” 1921, nr 44.

kilkanaście lat później nowa ustawa zasadnicza z dn. 23 kwietnia 1935 r. gwarantowała przywilej wolności życia zbiorowego. Ideę tę wyrażał art. 5. Konstytucji, który brzmiał: „Państwo zapewnia obywatelom możliwość rozwoju ich wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeszeń”¹²⁵. Z uwagi jednak na fakt, że w pierwszych latach niepodległości władza ustawodawcza nie była zdolna do wypracowania szczegółowych przepisów prawa zrzeszeniowego, na ziemiach polskich nadal stosowano pozaborowe akty prawne.

Na obszarze byłego zaboru austriackiego obowiązywała ustawa o stowarzyszeniach z dn. 15 listopada 1867 r.¹²⁶ oraz rozporządzenie wykonawcze Ministra Spraw Wojskowych z dn. 23 marca 1922 r.¹²⁷ Zapisy prawne z 1867 r. nie definiowały pojęcia stowarzyszenia, jednak z kontekstu zawartych w nich paragrafów wynikało, iż było to zrzeszenie skupiające grupę ludzi, która prowadziła działalność o celach niezarobkowych. Wyjątek stanowiły jedynie organizacje, których status określały szczegółowe przepisy. Zaliczały się do nich związki wyznaniowe, kasy zapomogowe dla przemysłowców oraz gwarectwa i bractwa górnicze¹²⁸. Ustawa ta nie normowała funkcjonowania stowarzyszeń działających w obrębie kultury fizycznej. Ich czynnikiem wyróżniającym była przede wszystkim nazwa, która wskazywała, czy jest to zrzeszenie gimnastyczne, sportowe czy turystyczne. W pojęciu prawnym stowarzyszenia mieściły się również organizacje polityczne¹²⁹. Do wspomnianej regulacji z 1867 r. wprowadzono poprawki ustawą z dn. 3 kwietnia 1925 r.¹³⁰, która również odnosiła się do zrzeszeń i spółek o charakterze niezarobkowym.

W byłym zaborze pruskim działalność zrzeszeń określały paragrafy od 21. do 79. niemieckiego kodeksu cywilnego z dnia 18 sierpnia 1896 r. Przepisy te obowiązywały na ziemiach polskich od 1900 r. i zostały uzupełnione ustawą o stowarzyszeniach z dnia 19 kwietnia 1908 roku¹³¹. Jej zapisy rozgraniczały byt prawny organizacji politycznych

¹²⁵ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., „Dziennik Ustaw” 1935, nr 30. Zob. też W. Makowski, *Co każdy obywatel o państwie i konstytucji wiedzieć powinien*, Warszawa 1935, s. 14-15.

¹²⁶ W okresie monarchii austro-węgierskiej ustawa ta przewidywała zakładanie dwóch rodzajów stowarzyszeń. Jak pisze D. Dudek: „Pierwszy typ nosił nazwę „Stowarzyszenie”, a drugi „Stowarzyszenie polityczne”. Konstrukcja ustawy była taka, że pierwszych 28 paragrafów dotyczyło obu rodzajów stowarzyszeń, a 7 dodatkowych paragrafów poświęcono wyłącznie stowarzyszeniom politycznym. Ustawę zamykały 4 paragrafy dotyczące przepisów karnych i końcowych”. D. Dudek, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 17.

¹²⁷ Zob. E. Breiter, T. Jankowski, *Ustawy o Zgromadzeniach, Stowarzyszeniach i Związkach*, Warszawa 1932, s. 113.

¹²⁸ Tamże, s. 100.

¹²⁹ E. Smoktunowicz, *Prawo zrzeszania się w Polsce*, Warszawa 1992, s. 21.

¹³⁰ Ustawa z dnia 3 kwietnia 1925 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach z r. 1867, obowiązującego na obszarze b. zaboru austriackiego, „Dziennik Ustaw” 1925, nr 43.

¹³¹ S. Zaborniak, *Podstawy prawne...*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice...*, *op.cit.*, s. 84; zob. też A. Nowakowski, *Stowarzyszenia...*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 308.

od pozostałych typów zrzeszeń, nakładając na nie dodatkowo obowiązek utworzenia zarządu i sporządzenia odpowiedniego statutu wobec władz administracyjnych¹³². Obowiązkowi temu nie podlegały natomiast pozostałe stowarzyszenia. Zrównanie statusu obu rodzajów organizacji następowało jedynie w przypadku naruszania przepisów prawa karnego, sytuacja taka groziła wówczas rozwiązaniem zrzeszenia.

Na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego zgodnie z dekretem Naczelnika Państwa z dnia 3 stycznia 1919 r. obowiązywały Przepisy Tymczasowe¹³³ o stowarzyszeniach i związkach z dnia 4/17 marca 1906 r. (ukaz carski)¹³⁴ oraz rozporządzenie wykonawcze Ministra Spraw Wojskowych z dnia 1 stycznia 1920 roku¹³⁵. Porosyjskie prawo stowarzyszeniowe jako jedyne spośród pozostałych aktów normatywnych obowiązujących na terenach pozaborowych definiowały pojęcie stowarzyszenia¹³⁶. W art. 1 ustawodawca tak oto wyjaśniał ten termin: „Stowarzyszeniem według rozumienia przepisów [...] jest zrzeszenie kilku osób, które, nie mając na względzie osiągnięcia dla siebie zysków z prowadzenia jakiegokolwiek przedsiębiorstwa, obrały za przedmiot działalności wspólnej jakiś cel określony [...]”¹³⁷. Zapisy prawne nie odnosiły się do organizacji religijnych oraz akademickich¹³⁸. Ponadto prawodawstwo carskie przewidywało 3 typy zrzeszeń, były to: 1) towarzystwa nie posiadające osobowości prawnej; 2) towarzystwa posiadające takie prawo i prowadzące działalność na zasadzie wciągnięcia do rejestru ustawy; 3) związki zawodowe¹³⁹. Reasumując, przepisy stowarzyszeniowe z 1906 r. przewidywały dwojaki sposób powoływania zrzeszeń: poprzez zawiadomienie władz administracyjnych oraz dokonanie formalnej procedury rejestracyjnej.

¹³² E. Breiter, T. Jankowski, *Ustawy...*, *op.cit.*, s. 89; zob. też J. S. Langrod, *Polskie prawo...*, *op.cit.*, s. 16.

¹³³ Władze polskie podtrzymały przymiotnikowe określenie „tymczasowości” nadając wprowadzonemu prawu charakter doraźny i krótkoterminowy. Trudna rzeczywistość polityczna sprawiła, iż nowe przepisy stowarzyszeniowe zostały wprowadzone dopiero po kilkunastu latach.

¹³⁴ Dekret z dnia 3 stycznia 1919 r. o stowarzyszeniach, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919, nr 3; Dekret ten w art. 3. uchylał art. 13, 14, 15, 16, 37, 38, 39 i 40, które ograniczały swobodę zrzeszania się jak i działania związków zawodowych. Przepisy tymczasowe miały rangę ustawy; por. W. Makowski, *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych*, Warszawa 1913, s. 3 i n.; zob. też M. Jaskulski, *Niedocenione zasługi. Stowarzyszenia polskie w Łodzi do 1918 roku*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1, s. 155 i n.

¹³⁵ S. Zaborniak, *Podstawy prawne...*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice...*, *op.cit.*, s. 84.

¹³⁶ Klarowność rosyjskiego prawa stowarzyszeniowego nie zmieniała faktu, iż ustawodawstwo carskie cechowało się sporym zacofaniem w stosunku do pozostałych państw Europy. Podczas gdy rządy krajów europejskich już w XVIII i XIX w. posiadały konstytucję, państwo rosyjskie przyjęło ją dopiero w 1905 r. Por. W. Ferens., *Charakter...*, *op.cit.*, s. 499.

¹³⁷ E. Breiter, *Ustawy o Stowarzyszeniach, Związkach i Zgromadzeniach Publicznych*, Warszawa 1924, s. 6.

¹³⁸ Tamże, s. 7.

¹³⁹ W. Makowski, *Prawo o stowarzyszeniach...*, *op.cit.*, s. 77 i n.

W 1919 r. władze polskie wprowadziły prawodawstwo stowarzyszeniowe na terenach ziem wschodnich¹⁴⁰. I choć obszary te zostały zajęte przez wojska polskie, to nie zostały one formalnie wcielone do granic Rzeczypospolitej¹⁴¹. Powstanie i rozwój zrzeszeń na tych terenach regulowało wprowadzone w 1919 r. rozporządzenie Komisarza Centralnego Ziem Wschodnich o stowarzyszeniach i związkach. Mocą sprawczą dla tego aktu normatywnego był rozkaz Naczelnego Wodza z dnia 12 maja 1919 roku¹⁴². Treść tych przepisów stanowiła zmodyfikowaną kopię wersji Przepisów Tymczasowych o stowarzyszeniach i związkach z 1906 roku. Zgodnie z art. 2 rozporządzenia zrzeszenia można było zakładać na obszarze podległym Zarządowi Celnemu Ziem Wschodnich, na których nadrzędną władzę administracyjną sprawował Komisarz Generalny¹⁴³. W trybie legislacyjnym wyróżniono stowarzyszenia pojedyncze, posiadające możliwość zakładania oddziałów oraz związki zrzeszeń. Wszystkie stowarzyszenia ubiegające się o legalizację zobowiązano do posiadania statutu¹⁴⁴.

W celu uzupełnienia pozaborowych przepisów stowarzyszeniowych w dniu 23 marca 1922 r. wydano rozporządzenie określające zasady wstępowania oficerów wojskowych do stowarzyszeń cywilnych. Ich treść regulowała m.in. do jakiego rodzaju zrzeszeń mogli należeć oficerowie. Kierunki działalności przyzwolonych organizacji określał paragraf 68., w którym wyodrębniono stowarzyszenia o celach: naukowo-oświatowych, kulturalno-towarzyskich, artystycznych, sportowych i spółdzielczych. Istotnym obwarowaniem rozporządzenia było stwierdzenie: „Należenie oficerów do tego rodzaju towarzystw dozwolone jest tylko w takim charakterze, któryby uwalniał ich od obowiązku poddawania się balotowaniu i sądom honorowym, oraz od odpowiedzialności za ewent. polityczne wystąpienia towarzystwa”¹⁴⁵. Uwagę zwraca zwłaszcza klauzula balotowania (tajnego głosowania), która chroniła wojskowych przed ewentualną selekcją polityczną. Co więcej, zapis ten został zawarty w rozporządzeniu, a więc dokumencie mającym rangę prawa publicznego, którego zgodnie z rzymską paremią prawniczą – *ius publicum privatorum pactis mutari non potest*¹⁴⁶ – nie mogły zmienić żadne ustalenia osób prywatnych. Przepisy

¹⁴⁰ Były to ziemie Litwy, Białorusi i Wołynia. W 1921 r. po zawarciu traktatu ryskiego tereny te wcielono do Polski.

¹⁴¹ K. Badziak, *W oczekiwaniu na przełom. Na drodze od odrodzenia do załamania państwa polskiego. Listopad 1918 – czerwiec 1920*, Łódź 2004, s. 362-365.

¹⁴² Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich o stowarzyszeniach i związkach z dnia 25 września 1919 r., „Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich” 1919, nr 25.

¹⁴³ E. Breiter, T. Jankowski, *Ustawy...*, op.cit., s. 78.

¹⁴⁴ Tamże, s. 77-88.

¹⁴⁵ Tamże, s. 114-115.

¹⁴⁶ Prawo publiczne nie może być zmieniane umowami osób prywatnych.

rozporządzenia znalazły swoją kontynuację i potwierdzenie również w „Prawie o stowarzyszeniach” z 1932 roku¹⁴⁷.

Przełomem w ustawodawstwie polskim dotyczącym zrzeszania się było „Prawo o stowarzyszeniach” z 1932 roku¹⁴⁸. W art. 1 przepisów definiowano stowarzyszenia jako „[...] dobrowolnych trwałych zrzeszeń o celach niezarobkowych”¹⁴⁹. Postulowana zasada dobrowolności znalazła potwierdzenie w art. 6. ustawy, który zakazywał tworzenia organizacji wymagających bezwzględnej posłuszeństwa członków oraz łączenia celów w dziedzinie kultury fizycznej z celami politycznymi¹⁵⁰. Kryterium trwałości zrzeszeń wyrażało się w niezmienności celów oraz utrzymaniu minimalnej liczby członków¹⁵¹. Kwestia braku dochodów oznaczała natomiast, że: „Niezarobkowy cel stowarzyszenia odróżnia te organizacje od jednostek o charakterze gospodarczym, których celem jest zysk dzielony pomiędzy wspólników. Celem działalności gospodarczej prowadzonej przez stowarzyszenie nie może być osiąganie dochodu przeznaczonego na korzyści materialne jego członków, ale musi on być spożytkowany na realizację celów statutowych stowarzyszenia”¹⁵². W praktyce oznaczało to, że żaden z członków nie mógł czerpać zysków wypracowanych przez zrzeszenie.

Przepisy z 1932 r. wyodrębniały trzy rodzaje stowarzyszeń: zwykłe, zarejestrowane oraz wyższej użyteczności. Pierwsza forma prawna stowarzyszenia zwykłego posiadała stosunkowo najprostszy proces rejestracyjny oraz dość ograniczony zakres działalności. Do jego rejestracji potrzebnych było zaledwie 3. członków, którzy aby zalegalizować zrzeszenie zobowiązani byli do wysłania pisma zgłoszeniowego do władzy administracyjnej. Jeżeli w ciągu 4 tygodni brak było jakichkolwiek zastrzeżeń ze strony władz, organizacja ta mogła rozpocząć działalność (art. 13). Stowarzyszenia zwykłe miały jednak znaczne ograniczenia prawne. Nie mogły one ubiegać się o osobowość prawną, zakładać oddziałów, przystępować do związków zrzeszeń, przyjmować do grona członków osoby prawne oraz korzystać z pomocy publicznej (art. 18). Eugeniusz Smoktunowicz wyraża następujący pogląd

¹⁴⁷ W. Junosza-Dąbrowski, *Przewodnik działacza sportowego*, Warszawa 1936, s. 67-70.

¹⁴⁸ Por. Z. Rusecki, A. Posner, *Zasady organizacji klubów i stowarzyszeń*, Warszawa 1933, s. 112-114; zob. też „Życie Urzędnicze” 1932, nr 17, s. 1-3.

¹⁴⁹ Art. 1 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., *Prawo o stowarzyszeniach*, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

¹⁵⁰ Por. J. S. Langrod, *Polskie prawo...*, *op.cit.*, s. 79.

¹⁵¹ Por. L. Jaczynowski, A. Smoleń, J. Żyśko, *Regulacje prawne...*, *op.cit.*, s. 22-23.

¹⁵² Tamże, s. 23.

dotyczący tego typu organizacji: „Prawdopodobnie te ograniczenia sprawiły, że forma ta była nader rzadko wykorzystywana w praktyce”¹⁵³.

Stowarzyszenia sportowe w okresie międzywojennym działały w statusie prawnym stowarzyszeń zarejestrowanych¹⁵⁴. Główną przesłanką do przyjęcia takiej formuły stanowił fakt uczestnictwa w rozgrywkach sportowych. Podstawowym warunkiem udziału w zorganizowanym współzawodnictwie sportowym była bowiem przynależność stowarzyszenia do związków sportowych, która wymagała rejestracji, a więc przyjęcia osobowości prawnej¹⁵⁵.

Formalną legalizację stowarzyszenia zarejestrowanego omawiały szczegółowo artykuły od 19. do 45. Do najważniejszych kryteriów należały odpowiednia liczba członków (co najmniej 15.)¹⁵⁶ oraz sporządzony według określonych wytycznych statut. Decyzja o zatwierdzeniu zrzeszenia należała do urzędu wojewódzkiego. Organ ten miał prawo odrzucić prośbę o rejestrację organizacji z powodu sprzeczności z obowiązującymi przepisami oraz ryzyka zagrożenia bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego. Ponadto mógł on również odmówić legalizacji, uzasadniając swoją decyzję: „[...] iż powstanie takiego stowarzyszenia nie odpowiada względom pożytku społecznego [...]”¹⁵⁷. W praktyce oznaczało to, że w formalnym procesie administracyjnym władza państwowa zastrzegała sobie prawo arbitralnego decydowania o rozwoju zrzeszeń określonych grup społecznych.

Stowarzyszenia zarejestrowane, oprócz spełniania określonych obowiązków prawnych związanych ze swoją działalnością¹⁵⁸, posiadały również pewne uprawnienia, których były pozbawione stowarzyszenia zwykłe. Przede wszystkim miały one prawo zakładania oddziałów. Procedury prawne dotyczące filii zrzeszeń zostały zawarte w art. 40 i 41. Jednym z podstawowych warunków założenia agendy było posiadanie odpowiedniego zapisu w statucie, który zgłaszałby taki postulat oraz określałby zasady jej organizacji. Kierownictwo oddziału zawiadamiając władze powiatowe (starosta grodzki) o powstaniu, miały obowiązek przesłania następujących dokumentów: 1) egzemplarz statutu stowarzyszenia; 2) dowód zgody centrali stowarzyszenia na powstanie oddziału; 3) wykaz składu osobowego

¹⁵³ E. Smoktunowicz, *Prawo...*, *op.cit.*, s. 30.

¹⁵⁴ W. Junosza-Dąbrowski, *Przewodnik...*, *op.cit.*, s. 61.

¹⁵⁵ D. Dudek, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 30.

¹⁵⁶ Por. T. Palmirski, K. Zawiślak, *Wolność zrzeszania się w prawie polskim a rzymska zasada tres facere existimat Collegium (tres faciunt collegium)*, [w:] W. Uruszczak, D. Malec, M. Mikuła (red.), *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, t. 3, Kraków 2010, s. 154.

¹⁵⁷ Art. 20 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., *Prawo o stowarzyszeniach*, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

¹⁵⁸ Do obowiązków tych należało m.in.: przedstawianie na żądanie władzy sprawozdań z działalności i zestawień kasowych (konieczność prowadzenia ksiąg rachunkowych), posiadanie księgi protokołów oraz spisu członków. W. Junosza-Dąbrowski, *Przewodnik...*, *op.cit.*, s. 62-63.

kierownictwa oddziału wraz z jego adresami; 4) adres lokalu, w którym ma się mieścić oddział¹⁵⁹.

Dodatkowym przywilejem prawnym stowarzyszeń zarejestrowanych była również możliwość zakładania związku zrzeszeń. Do jego zawiązania wymagany był udział minimum 3. stowarzyszeń lub osób prawnych (art. 42). Tym samym przepisy prawa zrzeszeniowego umożliwiały zorganizowanie jedynie trójstopniowej struktury organizacyjnej¹⁶⁰.

Szczególnymi przywilejami prawnymi cieszyła się ostanía grupa zrzeszeń, a więc stowarzyszenia wyższej użyteczności publicznej. Ich określony ustawowo status prawny wynikał ze szczególnego charakteru działalności. Mianowicie musiał on przynosić bezpośredni pożytek dla państwa polskiego. W latach 1933-1939 żadne z organizacji sportowych nie działało na zasadzie stowarzyszenia wyższej użyteczności¹⁶¹. Taki stan prawny posiadały m.in.: Polski Czerwony Krzyż (1927), Związek Straży Pożarnych RP (1933), Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej (1934; LOPP), Towarzystwo Przyjaciół Młodzieży Akademickiej (1934), Towarzystwo Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych (1934), Związek Harcerstwa Polskiego (1936; ZHP), Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniom Najnowszej Historii Polski (1936), Polski Biały Krzyż (1936) oraz Organizacja Przysposobienia Wojskowego Kobiet (1939)¹⁶².

Wprowadzone przepisy prawa o stowarzyszeniach podtrzymywały również zakaz przynależności młodzieży szkolnej do pozaszkolnych organizacji sportowych¹⁶³. Ograniczenia te stosowano już w czasach zaborów¹⁶⁴, gdzie oświatę i sport młodzieży polskiej poddawano systemowym ograniczeniom władz politycznych. W okresie

¹⁵⁹ Art. 41 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

¹⁶⁰ D. Dudek, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 31.

¹⁶¹ S. Zaborniak, *Podstawy prawne...*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice...*, op.cit., s. 92.

¹⁶² D. Dudek, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 45.

¹⁶³ Jednymi z niewielu organizacji społecznych, które mogły współpracować ze szkołą w dziedzinie kultury fizycznej było harcerstwo i Polska YMCA. Mimo usilnych zabiegów działaczy stowarzyszeń sportowych przez cały okres międzywojenny nie miały one formalno-prawnej zgody na prowadzenie agitacji i naboru wśród młodzieży szkolnej. Zakaz ten zniesiono dopiero latem 1939 roku, tak by od nowego roku szkolnego młodzież mogła bez przeszkód wstępować do organizacji sportowych. Zob. APŁ, ŁOZGS, Ł.O.Z.G.S. Różne, 1930-31, sygn. 48, s. 46-47; H. Młodzianowska, *Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Polsce do 1939 r., t. II*, Warszawa 1963, s. 372; R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, op.cit., s. 307-308; „Wychowanie Fizyczne” 1931, z. 1, s. 211-214; „Kurjer Łódzki” 1924, nr 51, s. 2; „Kurjer Łódzki” 1924, nr 55, s. 4; „Kurjer Łódzki” 1927, nr 294, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1928, nr 6, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1939, 234, s. 7; „Wychowanie Fizyczne” 1927, z. 3, s. 60-67.

¹⁶⁴ Zakaz ten był wynikiem polityki oświatowej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego państw zaborczych. W zaborze austriackim regulowało go rozporządzenie ministerialne z dnia 24 lipca 1849 r., które następnie zostało potwierdzone przepisami ministerialnymi z dnia 2 października 1873 roku. Zob. R. Wasztyl, *Wychowanie fizyczne...*, op.cit., s. 279; D. Dudek, *Podstawy...*, [w:] J. Chełmecki (red.), *Początki...*, op.cit., s. 23-24; J. Gaj, *Dzieje MKKS „Polonia 1912” (1912-2002)*, Leszno 2002, s. 20; por. „Der Sport” 1913, nr 9, s. 4-5.

międzywojennym przyczyną obwarowań prawnych były natomiast głównie względy wychowawcze. W środowiskach oświatowych zrzeszenia sportowe postrzegano bowiem jako organizacje prowadzące zbyt jednostronną działalność¹⁶⁵ nastawioną głównie na osiągnięcie mistrzostwa sportowego. Ponadto kojarzyły się one z miejscem bezwzględnej rywalizacji oraz złych wpływów wychowawczych¹⁶⁶. Sprawę udziału młodzieży w zrzeszeniach określał art. 2. prawa stowarzyszeniowego, który głosił iż założycielami organizacji mogą być osoby od 18 roku życia. Ponadto, nie wolno było do nich należeć młodzieży szkolnej (tj. powszechnych, gimnazjów i liceów)¹⁶⁷, wyjątek stanowiła tylko młodzież szkół wyższych. Mniejsze ograniczenia dotyczyły natomiast młodzieży nie uczęszczającej do szkół w wieku od 14 do 18 lat¹⁶⁸, która za zgodą rodziców lub prawnych opiekunów mogła należeć do stowarzyszeń¹⁶⁹. Osoby te pozbawiono jednak prawa głosowania uchwał oraz nie miały one uprawnień wyborczych¹⁷⁰. Za nieprzestrzeganie obowiązujących przepisów uczniowi groziło nawet usunięcie ze szkoły¹⁷¹.

Oprócz ogólnych aktów prawnych regulujących udział młodzieży szkolnej w stowarzyszeniach sportowych, przepisy prawne przewidywały również tworzenie w ówczesnym systemie oświaty kółek sportowych¹⁷² oraz międzyszkolnych kółek sportowych¹⁷³. Zrzeszenia te działały na podstawie okólników Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) z 3 września 1927 r. oraz 24 października 1927 roku¹⁷⁴. Ich głównym zadaniem było m.in.: stworzenie systemu szkolenia sportowego

¹⁶⁵ Zob. E. Piasecki, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 224.

¹⁶⁶ D. Dudek, *Krytyczne...*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 298-299; zob. też „Kurier Łódzki” 1922, nr 154, s. 8.

¹⁶⁷ Znane były jednak przypadki gdzie niepełnoletni uczniowie startowali w zawodach sportowych pod przybranymi nazwiskami, reprezentując barwy zrzeszeń sportowych. W Łodzi był to na przykład wybitny kolarz torowy Jerzy Bek, który startował jako Jerzy Jerzyk. Zob. A. Bogusz, *100 lat kolarstwa łódzkiego 1886-1986*, Łódź 1986, s. 30; APŁ, Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych (ŁOZGS), Książka protokołów zebrań Komisji Sportowej IKP 1935-37, sygn. 11, s. 7;

¹⁶⁸ Ustalenie progu wiekowego młodzieży na poziomie 14 lat wynikało z ówczesnych przepisów oświatowych, które sankcjonowały 7-letni obowiązek szkolny. W praktyce oznaczało to zatem, że członkiem zrzeszenia sportowego mogła zostać osoba po wypełnieniu tego kryterium edukacyjnego.

¹⁶⁹ W 1931 r. Polski Związek Gier Sportowych wnioskował do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o zliberalizowanie przepisów dotyczących zakazu przynależności młodzieży szkolnej do stowarzyszeń sportowych. APŁ, ŁOZGS, Komunikaty P.Z.G.S. Statuty i regulaminy P.Z.G.S. i Ł.O.Z.G.S. 1930-33, sygn. 13, s. 24-25.

¹⁷⁰ W. Junosza-Dąbrowski, *Przewodnik...*, *op.cit.*, s. 60-61.

¹⁷¹ Zob. APŁ, Polska YMCA w Łodzi (PYŁ), [Okólniki Ministerstwa Wyznań Religijnych Oświecenia Publicznego] 1927-1933, sygn. 50, b.p.s.

¹⁷² W Łodzi w okresie międzywojennym do najaktywniejszych należały Koło Sportowe „Absolwenci” oraz Kółko Sportowe „Oratorjum” przy Salezjańskim Domu Młodzieży. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, ss. 278-279, 302-303; APŁ, ŁOZGS, Statuty i regulaminy r. 1932-38, sygn. 24.

¹⁷³ S. Zaborniak, *Podstawy prawne...*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice...*, *op.cit.*, s. 94.

¹⁷⁴ Okólnik z dnia 3 września 1927 r. w sprawie zakładania kółek i zrzeszeń młodzieży, „Dziennik Ustaw MWRiOP” 1927, nr 11; Okólnik z dnia 24 października 1927 r. w sprawie stosunku szkół do stowarzyszeń

o charakterze masowym oraz kontrolowanie procesu migracyjnego młodzieży szkolnej do pozaszkolnych stowarzyszeń sportowych¹⁷⁵. Niestety ich działalność nie została jednak dostatecznie rozwinięta. Według D. Dudka do głównych przyczyn tego stanu rzeczy należały problemy natury organizacyjno-prawnej, gdyż „nikt nie wiedział, jak kółka zakładać i organizować, ani jak nimi kierować. Szkolne kółka sportowe miały jednak liczne grono zwolenników, którzy konsekwentnie dążyli do usprawnienia ich działalności”¹⁷⁶. W celu pobudzenia szkolnego ruchu sportowego w 1934 r. sporządzono wzorowy statut Szkolnego Klubu Sportowego. Miał on stanowić pomoc organizacyjną i szkoleniową dla uzdolnionej sportowo młodzieży szkolnej¹⁷⁷.

Aktom prawnym o stowarzyszeniach nie podlegały także organizacje sportu akademickiego. W pierwszych latach niepodległości zrzeszenia te prowadziły swoją działalność na podstawie ustawy akademickiej z dnia 13 lipca 1920 r.¹⁷⁸ oraz rozporządzenia MWRiOP z 26 marca 1922 roku¹⁷⁹. Treści zapisów obu tych dokumentów gwarantowały społeczności akademickiej dużą swobodę w zakładaniu stowarzyszeń akademickich i korporacji (art. 99-101). Sytuacja uległa jednak zmianie z chwilą wprowadzenia nowej ustawy z dnia 15 marca 1933 r.¹⁸⁰ oraz wydanego do niej rozporządzenia MWRiOP z 30 kwietnia 1933 roku¹⁸¹. Podstawowym ograniczeniem nowych przepisów było obwarowanie, które zakładało, że do organizacji akademickich mogli należeć tylko studenci danej uczelni. Stanisław Zaborniak stwierdza: „Ten przepis w sposób oczywisty godził w interesy AZS, będącej organizacją środowiskową (międzyuczelnianą) całej społeczności akademickiej, a zwłaszcza studenckiej. Obawiano się, że jest ono wstępem do likwidacji Związku”¹⁸². Złagodzenie przepisów nastąpiło kilka lat później, kiedy to 14 października 1937 r. wydano rozporządzenie MWRiOP. W myśl jego zapisów

gimnastyczno-sportowych i udziału młodzieży szkolnej w zawodach gimnastyczno-sportowych, „Dziennik Ustaw MWRiOP” 1927, nr 12.

¹⁷⁵ Zob. „Wychowanie Fizyczne” 1928, z. 12, s. 341-342; por. APŁ, PYŁ, [Okólniki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego] 1927-1933, sygn. 50, b.p.s.

¹⁷⁶ D. Dudek, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 55; por. W. Junosza-Dąbrowski, *Przewodnik...*, op.cit., s. 35; „Wychowanie Fizyczne” 1925, z. 3-4, s. 219-229.

¹⁷⁷ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, op.cit., s. 143.

¹⁷⁸ Ustawa z dnia 13 lipca 1920 o szkołach akademickich, „Dziennik Ustaw” 1920, nr 72.

¹⁷⁹ Rozporządzenie z dnia 26 marca 1922 r. w sprawie stowarzyszeń akademickich, „Dziennik Urzędowy MWRiOP” 1922, nr 11.

¹⁸⁰ Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich, „Dziennik Ustaw” 1933, nr 29.

¹⁸¹ Rozporządzenie z dnia 30 kwietnia 1933 r. o stowarzyszeniach akademickich, „Dziennik Ustaw” 1933, nr 30.

¹⁸² S. Zaborniak, *Podstawy prawne...*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice...*, op.cit., s. 93; zob. też D. Dudek, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 48-51; Zob. też „Kurjer Łódzki” 1925, nr 308, s. 5.

umożliwiało ono przynależność do stowarzyszeń akademickich studentom z tej samej miejscowości.

Właściwością omówionych powyżej dokumentów prawnych dotyczących stowarzyszeń było to, iż żaden z nich nie odnosił się bezpośrednio do organizacji sportowych. Dlatego też wszystkie obowiązujące akty prawne regulujące działalność zrzeszeniową w okresie międzywojennym miały charakter ogólnego zbioru norm prawnych.

Cechą wspólną przepisów prawnych dotyczących stowarzyszeń z okresu zaborów oraz Drugiej Rzeczypospolitej była przede wszystkim zasada braku możliwości czerpania zysków z funkcjonowania organizacji. Ta fundamentalna reguła obowiązywała w przejętym pozaborowym prawie austriackim (§ 2)¹⁸³ i rosyjskim (art. 1) oraz jednolitym prawie stowarzyszeniowym z 1932 r. (art. 1). Sprawy tej nie regulowały przepisy ustawy o stowarzyszeniach z 1908 r., obowiązujące na byłych ziemiach zaboru niemieckiego. Zwarty ideowo system prawny nie zapobiegł jednak przypadkom wykorzystywania środków finansowych zrzeszeń na rzecz subwencjonowania działalności zawodników i działaczy sportowych. Proceder ten miał miejsce zwłaszcza w fabrycznych stowarzyszeniach sportowych, gdzie łamano zasady amatorstwa, wprowadzając kryptozawodowstwo.

Obowiązywanie trójdzielnego pozaborowego prawa stowarzyszeniowego było problematyczne również w kontekście zakładania przez zrzeszenia struktur podrzędnych. Dość kłopotliwą sprawą było zakładanie filii – i to nie tylko na obszarze jednego zaboru – ale także o zasięgu ogólnokrajowym¹⁸⁴. Prawo austriackie używało w tej kwestii określenia „filia”, natomiast rosyjskie posługiwało się pojęciem „oddział”. Prawo niemieckie natomiast w ogóle nie regulowało tej sprawy. Tym samym pojawiały się pewne komplikacje dotyczące interpretowania nomenklatury prawnej pomiędzy obszarami byłych zaborów¹⁸⁵. Zjawisko to dotyczyło w dużej mierze stowarzyszeń sportowych, których działalność często wykraczała poza środowiska lokalne, przenikając do innych dzielnic Polski. W dodatku zaczęto również stosować pojęcia, które nie miały odniesienia ustawowego, jak: „koło”, „klub” czy

¹⁸³ Jak stwierdza E. Smoktunowicz ustawa ta: „Nie określiła pojęcia stowarzyszenia, jednakże poprzez dokonanie wyłączeń spod zakresu jej obowiązywania „stowarzyszeń i spółek obliczonych na zysk...” dała podstawę do uznania za stowarzyszenie organizacji o celach niezarobkowych”. E. Smoktunowicz, *Prawo...*, *op.cit.*, s. 21.

¹⁸⁴ J. S. Langrod, *Polskie prawo...*, *op.cit.*, s. 10.

¹⁸⁵ Zob. APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki (UWŁ), Wydział Społeczno-Polityczny (WSP), Okólniki w sprawach stowarzyszeń, sygn. 225, s. 203-204.

„sekcja”¹⁸⁶. Kazusy te zawarte w zapisach statutowych stanowiły kłopotliwe precedensy, podważając kazuistykę rejestracyjną.

Znaczące różnice dotyczyły również kwestii posiadania osobowości prawnej. Najmniej rygorystyczne pod tym względem było prawo niemieckie. Pośredni charakter miało ustawodawstwo rosyjskie. Natomiast najbardziej wymagające pod względem procedury spełniania określonych kryteriów prawnych było ustawodawstwo austriackie¹⁸⁷.

W kontekście tworzenia struktur organizacyjnych prawa zrzeszeniowego na uwagę zasługuje zjawisko tworzenia się form wyższego rzędu czyli związków sportowych¹⁸⁸. O ich dynamicznym rozwoju świadczy to, że już w drugiej połowie 1919 r. założono 4 związki sportowe, w 1923 r. istniało ich już 10, natomiast w 1925 r. było ich 14¹⁸⁹. Pierwszym polskim związkiem sportowym powstałym w Drugiej Rzeczypospolitej był Polski Związek Lekkoatletyczny (PZLA), który założono w październiku 1919 r. w Krakowie¹⁹⁰. Natomiast za jedno z najbardziej postępowych dokonań polskiego ruchu zrzeszeniowego należy uważać zarejestrowanie w 1925 r. Związku Polskich Związków Sportowych (ZPZS)¹⁹¹. Wśród wielu zadań statutowych do jego podstawowych funkcji należało wspieranie rozwoju sportu amatorskiego oraz kontrola i koordynacja polskich związków sportowych¹⁹². Co ciekawe, ZPZS przypuszczalnie nie działał w formule prawa stowarzyszeniowego z 1932 r., gdyż jak zauważa D. Dudek: „[...] był (ZPZS – przyp. PK) bowiem federacją związków, a takiego

¹⁸⁶ S. Zaborniak, *Podstawy prawne...*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice...*, *op.cit.*, s. 85.

¹⁸⁷ D. Dudek, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 32. Por. A. Nowakowski, *Stowarzyszenia działające...*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 307-308.

¹⁸⁸ Wraz z odzyskaniem niepodległości powstawać zaczęły również państwowe agendy sportu i wychowania fizycznego. Były to m.in.: Referat Wychowania Fizycznego przy MWRIOP (1918), Wydział Higieny i Wychowania Fizycznego (1919), Państwowa Rada Wychowania Fizycznego i Kultury Cieleśnej (1919-1922), Naczelna Rada Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (1925-1926) wraz z komitetami wojewódzkimi, powiatowymi i gminnymi wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (1927-1939) wraz z jego terytorialnymi komórkami wojewódzkimi, powiatowymi, miejskimi i gminnymi, Rada Naukowa Wychowania Fizycznego (1927-1939), która była organem doradczym PUWFiPW. S. Zaborniak, *Struktury sportu polskiego i ich wpływ na działalność Polskiego Związku Lekkiej Atletyki w latach 1919-1939*, [w:] A. Nowakowski, S. Drozd (red.), *Z tradycji prawa w Polsce*, Rzeszów 2010, s. 144.

¹⁸⁹ M. Rotkiewicz, K. Hądzelek, *Powstanie i działalność polskich związków sportowych 1919-1925*, „Sport Wyczynowy” 2007, nr 10-12, s. 97; zob. też H. Jakubowska, *Kształtowanie się struktury organizacyjnej wychowania fizycznego i sportu w Polsce w latach 1918-1925*, „Kultura Fizyczna” 1960, nr 7-8, s. 503.

¹⁹⁰ M. Rotkiewicz, K. Hądzelek, *Powstanie i działalność...*, nr 10-12, s. 100-101.

¹⁹¹ Por. P. Król, *Kształtowanie się struktury organizacyjno-prawnej kultury fizycznej w Polsce na przykładzie ziemi tarnobrzeskiej do roku 1975*, [w:] A. Nowakowski, *Szkice z organizacji kultury fizycznej*, Rzeszów 2005, s. 12-13.

¹⁹² ZPZS był najwyższą władzą sportową o charakterze społecznym. Z. Rusecki, A. Posner, *Zasady...*, *op.cit.*, s. 117.

rozwiązania polskie prawo nie przewidywało”¹⁹³. W latach 1925-1939 komisją Zarządu ZPZS był Polski Komitet Olimpijski (PKOL), który odpowiadał za przygotowanie polskich sportowców do startu w Igrzyskach Olimpijskich¹⁹⁴.

Analizując charakter przepisów pozaborowych, należy również zwrócić uwagę na fakt przewagi czynników praktycznych nad moralno-patriotycznymi. To właśnie konieczność utrzymania porządku prawnego, dopiero co powstałego państwa polskiego, zmusiły władze do zaprowadzenia mającego przecieżyć złą tradycję na ziemiach polskich prawa zaborowego. Dotyczyło to zwłaszcza polskich stowarzyszeń sportowych, które były szczególnie prześladowane za swoją działalność patriotyczną. Dlatego też już w 1922 r. tę „trudną” spuściznę pozaborową starano się zastąpić nowo opracowanym projektem zunifikowanego prawa stowarzyszeniowego. Niestety podjęta inicjatywa legislacyjna zakończyła się niepowodzeniem¹⁹⁵.

Ważnym etapem w działalności stowarzyszeń było ustanowienie nowego jednolitego prawa zrzeszeniowego w 1932 r. Stanowiło ono ważny krok na drodze do uporządkowania sfery prawnej dotyczącej funkcjonowania różnego rodzaju organizacji, w tym stowarzyszeń sportowych. Oprócz wielu zalet merytoryczno-organizacyjnych ustawa ta posiadała jednak kilka zapisów budzących wiele kontrowersji. Wątpliwości wzbudzał przede wszystkim sam tryb legislacyjny w postaci rozporządzenia z mocą ustawy, a nie samej ustawy. Wybór tej procedury był efektem zabiegu politycznego obozu sanacyjnego, mającego na celu ominięcie opozycyjnej krytyki parlamentarnej¹⁹⁶. Dyskusyjną była również treść i forma wykonywania wprowadzonych zapisów, która często obnażała autorytaryzm państwowej egzekutywy.

Wątpliwości mogła budzić także praktyka prawna, gdyż – według zapisów „Prawa o stowarzyszeniach” – organy administracyjne mogły bez konkretnego powodu odmówić rejestracji zrzeszenia. Działalność prawno-publiczna nie była zatem łatwa dla stowarzyszeń niepopierających ówczesnej władzy politycznej¹⁹⁷. Taka sytuacja potęgowała nieufność i krytykę społeczną wobec aparatu państwowego, obarczając go zarzutami braku

¹⁹³ D. Dudek, *Ewolucja struktur organizacyjnych stowarzyszeń kultury fizycznej*, [w:] *Przełomy...*, *op.cit.*, s. 371.

¹⁹⁴ Por. D. Dudek, *Krytyczne...*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, *op.cit.*, s. 289-290; tenże, *Ewolucja...*, [w:] *Przełomy...*, *op.cit.*, s. 364 i n.; A. Nowakowski, J. Świącki, *Specyficzny status prawny stowarzyszeń kultury fizycznej*, [w:] A. Nowakowski, H. Kulbacka, B. Maksimowska, J. Snopko (red.), *Studia z historii i organizacji kultury fizycznej*, Częstochowa 1998, s. 156; M. Rotkiewicz, *Geneza Polskiego Komitetu Igrzysk Olimpijskich. Olimpijski debiut Polski*, „Sport Wyczynowy” 2009, nr 4, s. 15-22.

¹⁹⁵ S. Zaborniak, *Podstawy prawne...*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice...*, *op.cit.*, s. 87.

¹⁹⁶ Tamże, s. 91.

¹⁹⁷ Za przykład mogą posłużyć problemy „Sokoła”, który utożsamiając się z poglądami politycznymi „endecji”, był w opozycji wobec obozu sanacyjnego.

obiektywizmu oraz poszanowania praw obywatelskich, których gwarancją była przecież konstytucja. Negatywnie więc należy ocenić uprawomocnioną moralną przewagę władzy, która mogła krępować i unicestwiać oddolne inicjatywy społeczne.

Mocną stroną nowej ustawy stowarzyszeniowej stanowił natomiast fakt, iż władza państwowa posiadała dobrze przygotowane narzędzie prawne, dzięki któremu mogła strzec porządku publicznego. Zawarte w nim zapisy pozwalały skutecznie ograniczać działania tych organizacji, których działalność miała charakter antypaństwowy oraz mogła budzić niepokój społeczny. Niejako arbitralnie w proces weryfikacyjny zostały włączone również stowarzyszenia sportowe. Wsparciem dla tych postanowień była ustawa o stanie wyjątkowym, która traktowała o wolności zrzeszeń w sytuacjach nadzwyczajnych¹⁹⁸.

Od 1927 r. najwyższą władzą państwową, której podlegały zrzeszenia sportowe był Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego.

3. Stowarzyszenia sportowe a polityka państwowa¹⁹⁹

W pierwszych latach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości proces tworzenia nowych struktur państwowych był okresem trudnym i skomplikowanym. Przywrócenie stabilizacji społeczno-politycznej utrudniało przede wszystkim położenie geopolityczne państwa polskiego oraz nieprzewidywalność polityki międzynarodowej. Dla ówczesnych przywódców politycznych droga do ugruntowania wywalczonej suwerenności wiodła poprzez szybkie uporządkowanie spraw gospodarczych, administracyjnych, społecznych oraz militarnych państwa²⁰⁰. Przemianom tym towarzyszyła walka ideowa pomiędzy różnymi stronnictwami politycznymi. Ich działania często destabilizowały funkcjonowanie poszczególnych rządów, jak i samych ugrupowań politycznych. Narastający konflikt światopoglądowy pomiędzy partiami dynamizował wewnątrzpaństwowe stosunki polityczne, któremu ton nadawali czołowi politycy tamtego okresu, tj. Józef Piłsudski, Roman Dmowski oraz Wincenty Witos. Skutkiem zacieklej walki politycznej było dalsze rozwarstwienie

¹⁹⁸ Ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o stanie wyjątkowym, „Dziennik Ustaw” 1937, nr 17.

¹⁹⁹ Wacław Makowski pod pojęciem polityki rozumie: „[...] służbę publiczną, która obejmuje wszelkie działy pracy publicznej, wynikającej z istoty organizacji państwowej [...]”. W. Makowski, *Obywatel a Rzeczpospolita*, Warszawa 1924, s. 15.

²⁰⁰ Jak wyjaśnia Jerzy Gaj: „[...] trzeba było szybko rozwiązywać: zjednoczenie ziem wszystkich zaborów z tworzeniem jednolitego aparatu administracji państwowej i samorządowej, organizowanie narodowych sił zbrojnych, a jednocześnie walka zbrojna o korzystne i bezpieczne dla Polski granice i odbudowa gospodarki po zniszczeniach wojennych”. J. Gaj, *Kultura fizyczna II Rzeczypospolitej*, [w:] *Przełomy...*, op.cit., s. 412.

polskiej sceny politycznej, gdzie walkę ideologiczną toczyły obóz lewicowy²⁰¹, centroprawicowy oraz przedstawiciele ruchu ludowego²⁰².

Wraz z polaryzacją życia politycznego, w orbitę sporów politycznych zostały wciągnięte także sprawy kultury fizycznej²⁰³. Rozwijający się żywiołowo ruch sportowy i towarzyszący mu wzrost popularności wśród społeczeństwa spowodowały, iż jego potencjał ideologiczno-propagandowy zaczęły wykorzystywać także partie polityczne. Tym samym zapoczątkowany został systemowy proces indoktrynacji polskiego sportu. Zjawisko to doprowadziło do wielu skrajnych sytuacji, w których to stowarzyszenia sportowe stały się „przybudówkami” działających partii politycznych²⁰⁴. Polscy politycy i decydenci zdawali sobie bowiem sprawę, iż sport oprócz prozdrowotnych i prospołecznych walorów, dawał również doraźne korzyści polityczne. Leonard Szymański tak pisze na ten temat: „Partie dostrzegły [...] znaczenie wychowania fizycznego i sportu jako elementu polityki obronnej, oświatowej czy zdrowotnej, a także jako ważny teren swego ideowego oddziaływania na młodzież. Widoczne to było zwłaszcza w [...] obozie związanym z J. Piłsudskim, w nurcie chrześcijańsko-narodowym i w ruchu socjalistycznym”²⁰⁵. Przyjęcie takiego punktu widzenia w polskiej polityce było w dużej mierze wynikiem analizy historii walk narodowowyzwoleńczych, jak i europejskich konfliktów polityczno-militarnych. Co więcej, uwzględnienie w sztuce wojennej kontekstu zdrowia i sprawności fizycznej obywateli z budową potencjału militarnego stanowiło już powszechnie uznaną zasadę zabezpieczenia bytu państwowego. W europejskiej polityce międzynarodowej współzależność ta została

²⁰¹ Punktem zwrotnym dla lewicy był rok 1928 r., kiedy to doszło do rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej. Pogłębiające się przez następne lata antagonizmy polityczne doprowadziły do dalszego rozczłonkowania bloku socjalistycznego. Z PPS odeszła wówczas grupa polityków skupiona wokół R. Jaworowskiego tworząc alternatywną PPS – dawną Frakcję Rewolucyjną. R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, op.cit., s. 372.

²⁰² Zob. K. Badziak, *W oczekiwaniu...*, op.cit., s. 10.

²⁰³ Według D. Dudka twórcą ideowych podstaw polskiej kultury fizycznej była Narodowa Demokracja. D. Dudek, *Pojęcie kultury fizycznej w polskiej tradycji terminologicznej do roku 1939*, [w:] B. Szlachta (red.), *Myśl i polityka, t. III*, Kraków 2011, s. 41.

²⁰⁴ Poglądy prawicowe prezentowały m.in.: TG „Sokół”, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży, AZS, a także w pewnym stopniu Związek Harcerstwa Polskiego. Z ideami lewicowych ugrupowań utożsamiały się natomiast: Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych i in. Wyjaśniając motywy współpracy stowarzyszeń sportowych z przedstawicielami partii politycznych – sprzed okresu Drugiej Wojny Światowej – Robert Gawkowski stwierdza: „Działacze sportowi znaleźli w określonej partii czy stronnictwie oparcie organizacyjne, finansowe i na pewno duchowe. Ten ostatni czynnik przyjmuję za oczywisty, uważając że sportowcy też mieli swoje poglądy polityczne i przyjemnie było jednoczyć się na niwie sportowej wokół wspólnej idei społecznej”. R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, op.cit., s. 362; J. Gaj, *Koncepcje, uwarunkowania i efekty instytucjonalnej działalności w dziedzinie kultury fizycznej w Polsce w latach 1919-1939*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4, s. 115; L. Szymański, *Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1995, s. 11.

²⁰⁵ L. Szymański, *Polityczne aspekty rozwoju kultury fizycznej w Polsce 1918-1989*, [w:] *Przełomy...*, op.cit., s. 490.

silnie wyeksponowana w XIX w., a więc w okresie wzmożonych konfliktów militarnych²⁰⁶. Dla podkreślenia znaczenia sprawności fizycznej w konfliktach zbrojnych mogą służyć słowa generała i polityka angielskiego A. W. Wellingtona, który ze swadą zauważał, że: „[...] bitwę pod Waterloo zaczęliśmy wygrywać w Eton przy krikiecie”²⁰⁷. Dlatego też przez cały okres Drugiej Rzeczypospolitej kwestie kultury fizycznej były ściśle związane z bezpieczeństwem państwa. Zależność ta wykraczała również poza partykularne cele stronnictw politycznych, stając się ważnym elementem polskiej racji stanu²⁰⁸.

Pod względem oddziaływania czynników międzynarodowych, jak i wewnątrzpolitycznych państwa na działalność stowarzyszeń sportowych, okres międzywojenny można podzielić na trzy etapy. Ich granice czasowe obejmują następujące lata: 1918-1921, 1922-1926, 1927-1939.

Pierwszy okres to czas od odzyskania niepodległości w 1918 r. do podpisania w 1921 r. traktatu pokojowego w Rydze pomiędzy Polską a Rosją Radziecką oraz uchwalenia konstytucji marcowej. Lata te cechowała bardzo trudna sytuacja polityczna państwa polskiego na arenie międzynarodowej, która związana była głównie z walką o granice. Jej przesilenie nastąpiło w 1920 r., kiedy to doszło do wojny polsko-bolszewickiej. W aspekcie życia społeczno-politycznego kluczowymi sprawami dla władz państwowych stały się wówczas oświata i kwestie obronności kraju, których ważnymi elementami były: wychowanie fizyczne, higiena i przysposobienie wojskowe. W polityce państwowej organizacje sportowe nie odgrywały znaczącej roli. Jednak w tym czasie wiele zrzeszeń sportowych reaktywowało swoją działalność. Powstają również pierwsze związki sportowe. Niestety brak środków finansowych stanowił jeden z podstawowych czynników spowalniających rozwój stowarzyszeń sportowych. Spośród ministerstw wiodącą rolę zaczyna odgrywać Ministerstwo

²⁰⁶ Związek ten zobrazował Władysław Osmolski, który dowodził, że: „[...] wielkie wojny, które prowadziły z konieczności do wyniszczenia ludności, prowadziły w następstwie do wzmożenia się w społeczeństwach zainteresowania kwestią wychowania fizycznego młodzieży a to w słusznym zrozumieniu, że ono właśnie jest tym środkiem, za pomocą którego można ludność uczynić zdrową, zdolną do bronięcia ojczyzny i zwyciężania. Tak powstał w Niemczech po przejściu burzy napoleońskiej pęd do odrodzenia fizycznego zapoczątkowany przez Jahna, tak po wojnie secesyjnej w Ameryce rozpoczęto na wielką skalę pracę społeczną na podniesieniu kultury fizycznej młodzieży amerykańskiej, w Anglii po wojnie burskiej powstaje skauting. Ostatnia wielka wojna [...] wywarła wpływ olbrzymi na zwiększenie społecznej troski o wychowanie fizyczne młodzieży we Francji [...] A wszakże jednym z największych doświadczeń wojennych było to, iż cywilna Ameryka potrafiła w krótkim czasie ze swej wysportowanej młodzieży stworzyć wielką i bezsprzecznie dobrą armię”. W. Osmolski, *Zaniedbane drogi wychowawcze*, Warszawa 1928, s. 14; por. J. Kęsik, *Wojsko Polskie wobec tężyzny fizycznej społeczeństwa 1918-1939*, Warszawa 1996, s. 11 i n.

²⁰⁷ Zob. W. Osmolski, *Zaniedbane...*, *op.cit.*, s. 81.

²⁰⁸ W. Makowski definiował rację stanu jako: „[...] całokształt interesów związku obywateli, znalazłszy wyraz w psychice społecznej i w działalności powszedniej człowieka, prowadzi do ugruntowania jedynych gwarancji Rzeczypospolitej, gwarancji jej bytu, rozwoju i doskonalenia”. W. Makowski, *Obywatel...*, *op.cit.*, s. 26.

Spraw Wojskowych (MSW), które asygnowało znaczące fundusze na rozwój kultury fizycznej. Podejmowane były również przygotowania do debiutanckiego startu reprezentacji Polski w Igrzyskach Olimpijskich w Antwerpii w 1920 roku²⁰⁹.

Drugi okres obejmujący lata 1922-1926, to czas od uzyskania względnej stabilności w polityce międzynarodowej do destabilizacji politycznej w państwie związanej z przewrotem majowym J. Piłsudskiego. Etap ten charakteryzował się dynamicznym rozwojem stowarzyszeń i związków sportowych, który dokonywał się dzięki aktywizacji sił społecznych. Urządzano wówczas liczne imprezy sportowe, także o randze międzynarodowej. Rozpoczęto rozbudowę infrastruktury sportowo-rekreacyjnej. W 1924 r. w Paryżu reprezentacja Polski po raz pierwszy wystartowała na Igrzyskach Olimpijskich.

Trzeci okres przypada na lata 1927-1939. Etap ten zapoczątkowały autorytarne rządy J. Piłsudskiego, a zakończył wybuch Drugiej Wojny Światowej. Działalność stowarzyszeń sportowych została poddana silnym wpływom polityczno-prawnym. Uchwalono nowe przepisy dotyczące stowarzyszeń oraz tzw. konstytucję sportową. Pod względem organizacyjnym funkcjonowania zrzeszeń sportowych dokonała się centralizacja jego struktur, które podporządkowano władzom wojskowym skupionym w Państwowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (PUWFiPW). W dalszym ciągu rozbudowywano infrastrukturę sportową. W okresie tym ważną rolę w ruchu stowarzyszeniowym zaczynały odgrywać organizacje sportowe przy zakładach przemysłowych. Nie bez znaczenia na rozwój ruchu stowarzyszeniowego stanowiło zainteresowanie J. Piłsudskiego sprawami wychowania fizycznego i sportu.

Zapoczątkowane w listopadzie 1918 r. przełomowe wydarzenia dla państwowości polskiej stanowiły ważny punkt zwrotny dla rozwoju narodowej kultury fizycznej. Jej sprawy stały się ważną osią polityki państwowej, której zadania powierzono poszczególnym ministerstwom. Największy wpływ na sprawy kultury fizycznej miały

²⁰⁹ Ważnym forum dotyczącym wymiany poglądów na temat rozwoju kultury fizycznej były ogólnopolskie plenarne sympozja eksperckie. Do najważniejszych należały: I Zjazd Polskich Stowarzyszeń Sportowych i Gimnastycznych (1918), Zjazd Nauczycielski (1919) oraz I Kongres Sportowy (1923). Wszystkie te konferencje stanowiły nie tylko ważne wydarzenie publiczne i organizacyjne. Ich znaczenie polegało głównie na wiązaniu dyskusji i problemów dotyczących spraw kultury fizycznej z filozofią odbudowy Drugiej Rzeczypospolitej. Wśród środowisk sportowych apelowano, aby kwestie zdrowia, higieny i sprawności fizycznej zostały wprowadzone w nurt życia społeczno-politycznego. Niestety wdrożenie tych postulatów utrudniała tocząca się walka polityczna o władzę. J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, ss. 88-89, 99-103, 106; M. Rotkiewicz, K. Hądzelek, *Powstanie...*, *op.cit.*, nr 7-9, s. 137-138; „Przegląd Sportowy” 1923, nr 16, s. 3-4.

MSW²¹⁰, MWRiOP oraz Ministerstwo Zdrowia Publicznego (MZP). W resortach tych utworzono specjalne agendy, które zajmowały się określonymi zadaniami na polu wychowania fizycznego i sportu. Funkcję koordynatora w zakresie administrowania sprawami kultury fizycznej spełniał polski rząd. Jednak już w 1919 r. władze państwowe przekazały jej nadzorowanie MZP. Kwestiami organizacyjnymi wychowania fizycznego i sportu zajmował się referat sportowy działający w Wydziale Higieny Społecznej MZP. Natomiast w zakresie wsparcia merytorycznego minister zdrowia powołał w końcu grudnia 1919 r. Radę do Spraw Wychowania Fizycznego i Kultury Cieleśnej (RdSWFiKC)²¹¹, na czele której stał minister zdrowia. Rada spełniała rolę doradczą i rzeczoznawczą MZP oraz MWRiOP²¹². Jednak z uwagi na to, iż był to organ, który opiniował również na potrzeby rządu, często określano go mianem Państwowej Rady Wychowania Fizycznego i Kultury Cieleśnej. W jej skład wchodził ministerialni urzędnicy oraz przedstawiciele organizacji i stowarzyszeń sportowych, m.in.: TZR, sekcji nauczycieli wychowania fizycznego

²¹⁰ Od pierwszych lat niepodległości kręgi wojskowe wykazywały szczególne zainteresowanie rozwojem wychowania fizycznego i sportu. Ich głównym organem administracji państwowej było MSW, które zostało utworzone w grudniu 1918 roku. Rozpoczynając swą działalność, resort ten nie posiadał żadnej wyspecjalizowanej komórki, która mogłaby zajmować się problemami kultury fizycznej. Według Jana Kęsika pierwszym organem administracji wojskowej kierującym tymi sprawami był utworzony w 1919 r. w Sekcji Kulturalno-Oświatowej Departamentu V MSW – Wydział Wychowania Fizycznego i Sportowego. W wojsku polskim wzorce metodyczne w zakresie kształtowania tężyzny fizycznej zostały zaczerpnięte z zagranicznych doświadczeń armii gen. Józefa Hallera. W 1919 r. wraz z jej powrotem do kraju, przeniesiono na grunt polski praktyki organizacyjno-szkoleniowe wojsk alianckich. Dodatkowo, do Polski wraz z oddziałami Hallera, przybyła organizacja amerykańskiej misji wojskowej Young Men's Christian Association. Głównym celem jej obecności było wsparcie szkoleniowe oraz wychowawczo-kulturalne armii polskiej, w walce z Rosją bolszewicką. To właśnie jej działalność w latach 1919-1922 stanowiła podstawę do utworzenia Polskiej YMCA. J. Kęsik, *Wojsko Polskie...*, op.cit., s. 25-28; E. Kałamaćka, *Działalność „Polskiej YMCA” zapowiedzią sportu dla wszystkich (1923-1939)*, [w:] S. Zaborniak, P. Król (red.), *Z tradycji wychowania fizycznego i sportu w czasach zaborów i II RP (1883-1939)*, Rzeszów 2008, s. 64; też, *Działalność Amerykańskiej Misji Wojskowej YMCA w Polsce a latach 1919-1922*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. V, Gorzów Wlkp. 2002, s. 130-132.

²¹¹ Działalność RdSWFiKC była ukierunkowana zwłaszcza na problemy wychowania fizycznego dzieci i młodzieży szkolnej. Powodem były zwłaszcza duże zaniedbania zdrowotno-higieniczne młodego pokolenia. Trudna sytuacja polityczna Polski na arenie międzynarodowej powodowała, iż Rada akceptowała włączenie celów i zadań przysposobienia wojskowego do kultury fizycznej. Sprawę tę traktowała ona jako patriotyczno-obywatelską powinność gwarantująca bezpieczeństwo i suwerenność odrodzonej Rzeczypospolitej. Niestety fatalna sytuacja finansowa kraju oraz przerzucenie znacznej części tych środków na potrzeby MSW spowodowały, że MZP wraz z podległymi mu komórkami miały bardzo ograniczone możliwości wcielania własnych projektów w życie. W 1921 r. Mieczysław Orłowicz przedstawiając program popierania sportu w Polsce, jego powodzenie uzależniał od większej pomocy finansowej ze strony państwa. W wygłoszonym referacie Orłowicz stwierdzał: „Jak już zaznaczyłem, urzeczywistnienie chociażby częściowe tylko tego programu zależnem jest bezwarunkowo od znacznego powiększenia budżetu państwowego na cele popierania sportu, taki bowiem, jaki jest obecnie, nie świadczy aby Państwo polskie traktowało sprawę popierania sportu poważnie”. W 1922 r. brak wsparcia finansowego doprowadził do ustania działalności RdSWFiKC. L. Szymański, *Model zarządzania kulturą fizyczną w II Rzeczypospolitej i Polsce Ludowej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1997, nr 1-2, s. 320-321; „Wychowanie Fizyczne” 1921, z. 5-8, s. 62; „Kurjer Łódzki” 1921, nr 292, s. 5.

²¹² Zob. „Wychowanie Fizyczne” 1920, z. 1-2, s. 29-30.

Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (TNSW), TG „Sokół” oraz PKIO (Polski Komitet Igrzysk Olimpijskich)²¹³. Zaplecze teoretyczne stanowili eksperci z zakresu tematyki medycznej, pedagogicznej oraz wychowania fizycznego i sportu²¹⁴. Duży wpływ na pracę Rady miało także środowisko wojskowe, które posiadało 3 reprezentantów.

Oceniając dokonania Rady, należy zaznaczyć, iż pomimo krótkiego okresu funkcjonowania, jej twórczość teoretyczna i programowa w dziedzinie kultury fizycznej była znacząca, a z jej dorobku korzystano przez następne lata²¹⁵. Na uwagę zasługują przede wszystkim: wypracowanie działań systemowych w profilaktyce higieniczno-zdrowotnej dla dzieci i młodzieży szkolnej, zwołanie Kongresu Sportowego w 1923 r.²¹⁶ oraz pomysł scentralizowania ruchu sportowego, którego następstwem było utworzenie ZPZS. Warto dodać, że to właśnie członkowie Rady w swych założeniach teoretycznych wytyczali drogi rozwojowe wychowania fizycznego i sportu, uwzględniając zwiększenie nakładów finansowych państwa, rozbudowę infrastruktury sportowej oraz kompleksowe przygotowanie polskich sportowców do startu na igrzyskach²¹⁷.

Po zlikwidowaniu w 1923 r. MZP i RdSWFiKC działania MSW²¹⁸ zmierzały przede wszystkim do przejęcia roli głównego kreatora polityki w dziedzinie wychowania fizycznego i sportu. W 1924 r. w celu roztoczenia skuteczniejszej kontroli nad sprawami kultury fizycznej III Oddział Sztabu Generalnego polecił zakładanie przy Dowództwach Okręgów Korpusów (DOK) komitetów wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego²¹⁹. Do ich głównych zadań należało pobudzanie rozwoju kultury fizycznej w regionie w porozumieniu z władzami samorządowymi. Oprócz organizowania struktur terenowych, MSW podjęło również inicjatywę ustawodawczą. Jej wynikiem było opracowanie projektu

²¹³ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, op.cit., s. 110.

²¹⁴ Byli to m.in.: Stanisław Kopczyński, Stanisław Ciechanowski, Eugeniusz Piasecki oraz M. Orłowicz.

²¹⁵ L. Szymański, *Kultura fizyczna...*, op.cit., s. 15-16.

²¹⁶ Zob. J. Chełmecki, *Kongresy sportowe jako forum parlamentarne społecznych organizacji kultury fizycznej w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej...*, op.cit., s. 73.

²¹⁷ L. Szymański, *Kultura fizyczna...*, op.cit., s. 98-99.

²¹⁸ Od początku lat dwudziestych XX w. rola i znaczenie działalności MSW w sprawach sportu opierała się głównie na operowaniu znacznymi środkami finansowymi. W 1925 r. budżet MSW sięgał ponad 35% całości budżetu państwowego, podczas gdy subwencje na oświatę wynosiły zaledwie od 5% w 1921 r. do 16% w 1925 roku. Taki podział środków powodował, że to właśnie MSW było najlepiej dotowanym resortem. W porównaniu do MZP i MWRiOP, ministerstwo to przeznaczało największe środki na kulturę fizyczną. Na realizację zadań związanych z wychowaniem fizycznym i sportem środki finansowe z MSW były przeznaczane m.in. na tzw. Uniwersytet Żołnierski, Centralną Szkołę Wojskową Gimnastyki i Sportów w Poznaniu oraz przysposobienie wojskowe rezerw. System subwencji obejmował także organizację imprez sportowych, akcję wydawniczą „Wojskowego Rocznika Sportowego”, a także działalność sportową klubu „Legia”. Należy również dodać, że jedną z głównych przyczyn zainteresowania wojska sprawami wychowania fizycznego i sportu był katastrofalny stan zdrowia i sprawności fizycznej poborowych. L. Szymański, *Kultura fizyczna...*, op.cit., s. 39-40.

²¹⁹ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, op.cit., s. 111.

ustawy „O powszechnym wychowaniu fizycznym i o przysposobieniu wojskowym”²²⁰. Inicjatywa ta spotkała się z ostrą krytyką opozycji sejmowej co spowodowało, iż MSW nie czekając na rozstrzygnięcie procesu legislacyjnego, wpłynęło na powołanie w 1925 r. rozporządzeniem Rady Ministrów Rady Naczelnej Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (RNWFiPW)²²¹. Pod względem struktury RNWFiPW składała się z 3 wydziałów: Wychowania Fizycznego, Przysposobienia Wojskowego oraz Organizacji Sportowych²²².

Niestety podjęte przez Radę działania skupiające się na włączeniu spraw wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego w nurt życia społecznego nie zostały w pełni osiągnięte. Do głównych przyczyn niepowodzeń należały: brak odpowiedniej puli środków finansowych MWRiOP oraz zbyt słaba pozycja polityczna ugrupowań rządzących, która uniemożliwiała konsekwentne realizowanie zadań dotyczących kultury fizycznej. Również działalność stowarzyszeń sportowych pozbawiono dostatecznego wsparcia materialno-organizacyjnego. Ich funkcjonowanie i rozwój uzależniono głównie od pomocy samorządów terytorialnych oraz aktywności lokalnych sił społecznych.

Wobec rosnącego w siłę obozu legionowego, dość spektakularną inicjatywę opozycyjną w zakresie organizowania robotniczego ruchu sportowego przeprowadzili lewicowi działacze związani ideologicznie z Polską Partią Socjalistyczną (PPS) oraz Organizacją Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (OM TUR). W 1925 r. powołali oni do życia Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych (ZRSS)²²³. W skład ZRSS wchodziło 7 stowarzyszeń sportowych: RTS „Widzew” Łódź,

²²⁰ Zob. J. Kęsik, *Wojsko..., op.cit.*, s. 43-52; L. Wyszczelski, *Edukacja i przysposobienie obronne społeczeństwa w Polsce w latach 1921-1926*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2005, nr 1-2, s. 36-37.

²²¹ Zgodnie z par. 2 rozporządzenia do zadań Rady należało: opiniowanie w kwestiach wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, przedstawianie wniosków właściwym ministerstwu, podejmowanie prac teoretycznych, szerzenie idei wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, koordynowanie działalności poszczególnych organów państwowych i samorządowych, podejmowanie samodzielnej inicjatywy organizacyjnej, udzielanie dyrektyw oraz kontrolowanie Wojewódzkich Komitetów Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego oraz ogłaszanie sprawozdań ze stanu wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 kwietnia 1925 r., „Dziennik Ustaw” 1925, nr 45; zob. też L. Wyszczelski, *Edukacja..., op.cit.*, s. 47-48.

²²² Niestety ani projekt ustawy o obowiązkowym wychowaniu fizycznym i przysposobieniu wojskowym, ani powołanie RNWFiPW nie przyczyniły się do nadania większej rangi sprawom sportu w polityce państwowej. Środowiska sportowe kierowały wiele zarzutów pod adresem władz państwowych, które nie zapewniały dostatecznego wsparcia finansowego oraz organizacyjnego. Dlatego też rozwój działalności stowarzyszeń sportowych aż do 1926 r. był w głównej mierze determinowany oddolnymi inicjatywami społecznymi.

²²³ Zapisy statutowe ZRSS nie zawierały żadnych postulatów ideologiczno-politycznych, gdyż takie deklaracje uniemożliwiłyby jego zatwierdzenie. Dopiero wydane w późniejszym okresie manifesty podkreślały *stricte* klasowy charakter Związku, podkreślając jego opozycyjny stosunek wobec środowisk burżuazyjnych. Bardzo dużą rolę w działalności ZRSS odgrywał Związek Młodzieży Komunistycznej w Polsce oraz żydowskie ugrupowanie Poalej Syjon-Lewica. Jego przedstawiciele opowiadali się za tym, aby Związek był organem

„Skra” Warszawa, „Marymont”, „Legia” Kraków, „Gwiazda” Warszawa, śląska „Siła” oraz „Sarmata”²²⁴. Powstanie Związku pozwoliło scentralizować dynamicznie powstające organizacje i stowarzyszenia sportu robotniczego. Natomiast w wymiarze politycznym dążenia te doprowadziły do utworzenia silnego bloku proletariackiego wobec reprezentujących odmienny nurt stronnictw centrolewicowych, związanych z J. Piłsudskim²²⁵. W 1925 r. ZRSS przystąpił do Lucerneńskiej Międzynarodówki Sportowej, która utożsamiała się z poglądami europejskiej socjaldemokracji. Po akcesie organizacja ta została zarejestrowana jako Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych Rzeczypospolitej Polskiej – Sekcja Polska Międzynarodowego Związku Wychowania Fizycznego i Sportu Robotniczego²²⁶.

Konsekwencją zmian politycznych, jakie zaistniały po przewrocie majowym w 1926 r., były przede wszystkim rosnące tendencje władzy państwowej do nadzorowania różnych dziedzin życia społecznego. Wpływowi tym poddana została również kultura fizyczna²²⁷, a wraz z nią działalność stowarzyszeń sportowych. Już w pierwszych miesiącach wprowadzania nowego porządku politycznego obóz sanacyjny J. Piłsudskiego zainteresował się sprawami wychowania fizycznego i sportu. Na odbytym posiedzeniu Rady Ministrów w dniu 10 listopada 1926 r., po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku ministrów spraw wojskowych, oświaty oraz spraw wewnętrznych, podjęto uchwałę dotyczącą podniesienia poziomu wychowania fizycznego²²⁸. Wykonanie tego zadania powierzono MSW²²⁹. Organem

międzypartyjnym, skupiającym sportowców ze wszystkich stowarzyszeń o opcji lewicowej. Po rozłamie w PPS, w opozycji do ZRSS było Centralne Zrzeszenie Robotniczych Organizacji Sportowych, które działało pod wpływem PPS – dawną Frakcja Rewolucyjna. H. Jakubowska, *Kształtowanie...*, *op.cit.*, s. 506-507; H. Laskiewicz, *Komunistyczny Związek Młodzieży Polski wobec problemów kultury fizycznej 1922-1938*, [w:] A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy 1918-1939, t. II*, Warszawa 1964, s. 31; R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, *op.cit.*, s. 383-384.

²²⁴ R. Gawkowski, *Kluby sportowe związane z Polską Partią Socjalistyczną, dawna Frakcja Rewolucyjna w II Rzeczypospolitej*, [w:] J. Nowocień, J. Chełmecki (red.), *Społeczno-edukacyjne...*, *op.cit.*, s. 400.

²²⁵ H. Jakubowska, *Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych w Polsce*, [w:] A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy 1921-1939, t. I*, Warszawa 1962, s. 38.

²²⁶ B. Woltmann, J. Gaj, *Sport...*, *op.cit.*, s. 16.

²²⁷ Proces ten w znacznym stopniu został już zapoczątkowanym przed przewrotem majowym. W marcu 1926 r. ZPZS jako organ społeczny nadzorujący rozwój kultury fizycznej w państwie przekazał nad nią opiekę MSW. Decyzja ta była podyktowana głównie możliwością uzyskania dodatkowych środków finansowych. L. Szymański, *Kultura fizyczna...*, *op.cit.*, s. 99-100.

²²⁸ Przesłanki ideowe wprowadzonego aktu normatywnego wybiegały daleko w przyszłość. Koncentrowały się one bowiem na budowaniu bezpieczeństwa i dobrobytu Rzeczypospolitej, w oparciu o zdrowych moralnie i fizycznie obywateli polskich. Jednakże w kontekście politycznym postanowienie to miało nieco inny wymiar. J. Gaj stwierdza: „Władze sanacyjne zainteresowały się wychowaniem fizycznym i sportem m.in. z uwagi na możliwość transmitowania do młodzieży ideologii obozu sanacyjnego, w tym także organizowania działalności paramilitarnej ze szczególnym wykorzystaniem wychowania fizycznego i sportu”.

kontrolującym i zarządzającym sprawami wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego został powołany 28 I 1927 r. PUWFiPW²³⁰. Urząd ten był pierwszym w Polsce organem administracji rządowej, który zarządzał sprawami wychowania fizycznego i sportu, w połączeniu z przysposobieniem wojskowym. Do jego jednych z ważniejszych funkcji należało nadzorowanie działalności wojewódzkich, powiatowych i gminnych komitetów wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego²³¹. Komitety te zajmowały się m.in. współpracą z zarządami stowarzyszeń sportowych. Szczególną rolę odgrywały zwłaszcza powiatowe (miejskie) komitety, które pomagały organizacjom sportowym pozyskiwać tereny i urządzenia sportowe, organizować imprezy oraz szkolić instruktorów²³². W latach 1927-1939 dyrektorami PUWFiPW byli: płk Juliusz Ulrych, płk Władysław Kiliński, gen. Józef Olszyna-Wilczyński oraz gen. Kazimierz Sawicki. Uchylono również akty normatywne z kwietnia i lipca 1925 r.²³³, w wyniku czego w miejsce RNWFiPW utworzono przy MSW Radę Naukową Wychowania Fizycznego (RNWF). Zadaniem nowoutworzonej Rady było tworzenie podstaw teoretycznych jak i politycznych państwowej kultury fizycznej. Na jej czele stał ówczesny minister spraw wojskowych – J. Piłsudski²³⁴. W 1928 r. środowiska wojskowe opanowały również ZPZS, któremu przewodniczył płk J. Ulrych. Analogiczna sytuacja miała miejsce także w Polskim Komitecie Olimpijskim (od 1924 r.; PKOL), na czele którego stanął płk Kazimierz Głabisz (od 1929 r.). Także w wielu stowarzyszeniach sportowych wojskowi

J. Gaj, *Ewolucja struktur organizacyjnych państwowego kierownictwa kultury fizycznej w Polsce*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1989, nr 2, s. 109; „Monitor Polski” 1926, Nr 260.

²²⁹ E. Małolepszy, *Działalność Powiatowych Komitetów Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego na przykładzie Częstochowy, Kielc i Miechowa w latach 1927-1939*, [w:] B. Maksimowska, A. Nowakowski, S. Podobiński (red.), *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (1918-1989)*, Częstochowa 1999, s. 23.

²³⁰ „Monitor Polski” 1927, Nr 26, poz. 59; APŁ, Zbiór Druków i Pism Ulotnych (ZDiPU), Organizacja. Władze i jednostki wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, [w:] Legiony Polski. P.O.W i inne ugrupowania wojskowe. 1814-1820, sygn. 288, s. 9-11.

²³¹ Zmiany, jakie wywołał przewrót majowy w 1926 r. wpłynęły nie tylko na przewartościowanie układu sił politycznych w państwie, ale skutkowały również wprowadzeniem nowego porządku organizacyjnego w obszarze kultury fizycznej. Głównym ośrodkiem decyzyjnym w sprawach wychowania fizycznego i sportu stało się wojsko. Utworzenie PUWFiPW pozwoliło politykom i działaczom związanym z J. Piłsudskim mieć realny wpływ na rozwój kultury fizycznej w państwie. Układ ten gwarantowały przede wszystkim środki finansowe MSW oraz rozbudowany system struktur organizacyjnych. Pozwalał on bowiem skutecznie wdrażać politykę obozu piłsudczyńskiego z najwyższego szczebla państwowego do struktur regionalnych. Zob. Z. Rusecki, A. Posner, *Zasady...*, op.cit., s. 137-138; J. Kęsik, *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918-1939*, Wrocław 1998, s. 76.

²³² E. Małolepszy, *Działalność...*, [w:] B. Maksimowska, A. Nowakowski, S. Podobiński (red.), *Z najnowszych...*, op.cit., s. 24-25.

²³³ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1927 r., „Dziennik Ustaw” 1927, nr 10.

²³⁴ L. Szymański, *Kultura fizyczna...*, op.cit., s. 27; zob. też J. Piłsudski, *Przemówienia na pierwszym posiedzeniu Rady Naukowej Wychowania Fizycznego*, „Kultura Fizyczna” 1998, nr 11-12, s. 8-10.

zaczęli zajmować wiele kierowniczych stanowisk. Wprowadzone zmiany spotkały się ze zdecydowaną krytyką przedstawicieli obozu narodowego. Sprzeciwiali się oni potencjalnej militaryzacji kultury fizycznej oraz podważali kompetencje części osób, sprawujących swe funkcje z nadania politycznego²³⁵.

Rok 1926 r. stanowił również ważną cezurę prawno-polityczną, kiedy to władze wojskowe rozkazem MSW wyraziły stanowisko, w którym wykluczyły jakąkolwiek możliwość współpracy ze stowarzyszeniami sportowymi prowadzącymi działalność polityczną²³⁶. Kontynuacją polityki ograniczenia wpływów ideologicznych w życiu zrzeszeń sportowych były także uchwalone w latach trzydziestych XX w. przepisy „Prawa o stowarzyszeniach”, które zakazywały: „[...] łączenie w stowarzyszeniu celów wychowania fizycznego, gimnastycznych lub sportowych z celami politycznymi”²³⁷. D. Dudek wyraża pogląd: „[...] zapisy Prawa o stowarzyszeniach, oprócz doraźnych celów politycznych, miały ukryte źródło historyczne. To przecież piłsudczycy w okresie tworzenia galicyjskiego ruchu niepodległościowego byli awangardą wykorzystującą stowarzyszenia kultury fizycznej dla celów politycznych [...]. Sanacja przy pomocy nowego „Prawa o stowarzyszeniach” likwidowała więc w zarodku te warunki działania, z których sama wyrosła i uniemożliwiała w ten sposób opozycji wykorzystanie historycznie wypróbowanych doświadczeń w celu przywrócenia konstytucyjnego porządku”²³⁸. Tym samym zapoczątkowany został również proces podporządkowywania działających już organizacji i zrzeszeń sportowych identyfikujących się z innymi opcjami sceny politycznej. Sprzyjać temu zamierzeniu miały wprowadzone rządy autorytarne, których charakter polegał na umiarkowanej, lecz konsekwentnej polityce przymusu w imię interesów państwa²³⁹. Sytuację tę wyjaśniał Wiktor Junosza-Dąbrowski, który pisał: „Jesteśmy obecnie świadkami całego szeregu przemian, ogarniających całokształt życia materialnego i kulturalnego społeczeństw

²³⁵ Pod wpływem przemian politycznych zmianie uległy również założenia teoretyczne dotyczące wychowania fizycznego i sportu. Dobór koncepcji będących w głównym nurcie polityki państwowej wynikał głównie z klucza politycznego, gdzie pierwszoplanową rolę wiodli przedstawiciele związani z obozem sanacyjnym. Należeli do nich m.in.: płk dr W. Osmolski, dziennikarz i oficer artylerii Wiktor Junosza-Dąbrowski oraz gen. bryg. dr Józef Zajac. Duży wpływ na kształtowanie poglądów w zakresie kultury fizycznej miał również sympatyzujący z opozycją narodową demokracją – E. Piasecki. Należał on do jednych z najwybitniejszych polskich teoretyków wychowania fizycznego okresu międzywojennego. Intelktualiści ci oprócz odmiennych poglądów na sprawy państwa, inaczej postrzegali także rolę i znaczenie wychowania fizycznego i sportu w rozwoju polskiej kultury fizycznej. D. Dudek, *Pojęcie...*, [w:] B. Szlachta (red.), *Myśl...*, *op.cit.*, s. 49; J. Gaj, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Przełomy...*, *op.cit.*, s. 414-416; J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 112.

²³⁶ H. Młodzianowska, *Państwowy...*, *op.cit.*, s. 361.

²³⁷ Art. 6 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

²³⁸ D. Dudek, *Józef Piłsudski wobec problemów kultury fizycznej (1910-1935)*, Kraków 2004, s. 162.

²³⁹ Zob. J. Gaj, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Przełomy...*, *op.cit.*, s. 413-414.

cywilizowanych, których źródło tkwi w jednej zasadniczej przemianie [...] w przejściu od indywidualistycznej swobody, od liberalizmu, do przymusu narzuconego jednostce przez ogół, a opartego na obronie interesów całości [...]”²⁴⁰. Sporym nadużyciem ze strony władz państwowych było jednak wprowadzenie obligatoryjnej rejestracji stowarzyszeń sportowych w PUWFiPW. Niedopełnienie tego obowiązku groziło bowiem pozbawieniem jakiejkolwiek pomocy szkoleniowo-finansowej²⁴¹.

Pomyślnie rozstrzygnięcie przewrotu majowego dla obozu sanacyjnego, spowodowało iż pierwszoplanową postacią, która posiadała największe wpływy polityczne w państwie był J. Piłsudski. Poglądy Marszałka na sprawy kultury fizycznej²⁴² stanowiły ważny element jego filozofii dotyczącej funkcjonowania państwa polskiego. Zakładała ona bowiem podporządkowanie różnych sfer życia społecznego dobru państwowemu. Naczelnik Państwa był zwolennikiem pierwszeństwa wychowania fizycznego nad przysposobieniem wojskowym²⁴³. Uważał, iż kształtowanie zdrowia i tężyzny fizycznej powinno odbywać się już od wczesnych lat szkolnych, zaspokajając tym samym potrzeby psychofizyczne dzieci i młodzieży. Skutki zaniedbania racjonalnej edukacji fizycznej z okresu zaborowego Piłsudski dostrzegał w katastrofalnej kondycji fizycznej kandydatów do służby wojskowej. W swoim przemówieniu podczas posiedzenia RNWF ubolewał: „Stwierdzam, że zdrowotne prawo, związane z wiekiem oficerów rezerwy stoi bardzo nisko. Jeżeli weźmiemy szkoły oficerskie, przez które przechodzą dziesiątki tysięcy ludzi rocznie, to mamy 33% odpadków. Trzecia część ludzi odpada, nie mogąc przetrzymać pracy ćwiczeń wojskowych”²⁴⁴. W realizację postulatów Piłsudskiego o jak najszersze objęcie młodzieży pozaszkolnej wychowaniem fizycznym, jak i przysposobieniem wojskowym włączone były zwłaszcza Związek Strzelecki „Strzelec” (ZS „Strzelec”), Związek Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” oraz ZHP²⁴⁵. Po przewrocie majowym organizacje te były poddawane różnym wpływom i naciskom politycznym. W odniesieniu do prosanacyjnego „Strzelca” podejmowano szereg zabiegów mających na celu rozbudowanie jego struktur organizacyjnych. W ZHP działacze związani

²⁴⁰ W. Junosza-Dąbrowski, *Podstawy ideowe kultury fizycznej*, Warszawa 1935, s. 1.

²⁴¹ J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 114. Por. J. S. Langrod, *Polskie prawo...*, *op.cit.*, s. 38.

²⁴² Zob. D. Dudek, *Józef Piłsudski o kulturze fizycznej młodzieży*, „Kultura Fizyczna” 1997, nr 5-6, s. 1.

²⁴³ L. Szymański, *Kultura fizyczna...*, *op.cit.*, s. 24.

²⁴⁴ J. Piłsudski, *Przemówienia na trzecim posiedzeniu Rady Naukowej Wychowania Fizycznego*, „Kultura Fizyczna” 1999, nr 1-2, s. 14; por. D. Klamrzyński, *Stan zdrowia poborowych powiatu błońskiego*, „Wychowanie Fizyczne” 1930, z. 11, s. 396-403.

²⁴⁵ L. Szymański, *Kultura fizyczna...*, *op.cit.*, s. 32; L. Wyszczelski, *Edukacja...*, *op.cit.*, s. 39-41.

z obozem piłsudczykowskim dążyli do przejęcia władzy. Cel ten osiągnięto w 1931 roku²⁴⁶. Działalność TG „Sokół” została ograniczona z powodu identyfikowania się tej organizacji z poglądami Narodowej Demokracji, stanowiącej trzon prawicowej opozycji²⁴⁷.

Marszałek J. Piłsudski interesował się także sprawami sportu. W swych przekonaniach dystansował się jednak od sposobu rywalizacji nastawionej głównie na pogoń za rekordami i trofeami²⁴⁸. Wypowiedziane przez niego słowa: „ja wolę sportowanie niż sport”, stanowiły ważną syntezę jego poglądów w tej dziedzinie. W dynamicznie rozwijającym się ruchu sportowym, umiejscawiały go one w roli oddanego orędownika sportu dla rozrywki, zdrowia oraz skutecznego środka w wychowaniu fizycznym²⁴⁹. Tym samym Piłsudski w pewien sposób dystansował się od zyskującego coraz większą popularność sportu wyczynowego, co jednak nie przeszkadzało mu być aktywnym obserwatorem wielu wydarzeń sportowych.

Udział Piłsudskiego w krajowych imprezach sportowych wynikał nie tylko z racji pełnionych przez niego najwyższych funkcji w państwie. Splendoru w ruchu sportowym dodawał mu przede wszystkim fakt, iż w powszechnej opinii społecznej jego osobę wiązano z przełomowymi wydarzeniami historyczno-politycznymi, jakimi było odzyskanie przez Polskę niepodległości oraz odparcie nawały bolszewickiej. Ponadto w wielu prosanacyjnych kręgach sportowych Piłsudski jako mąż stanu stał się obiektem kultu i objął swoim protektoratem wiele organizacji i stowarzyszeń sportowych²⁵⁰. Warto dodać, że duży wpływ na poglądy Marszałka wywierała dr Eugenia Lewicka²⁵¹, uznana ekspertka w sprawach

²⁴⁶ Wraz z dojściem do władzy w ZHP tzw. „harcerskiej sanacji” z prac Związku zaczęli wycofywać się działacze sympatyzujący z Narodową Demokracją, wśród których był również E. Piasecki. J. Gaj, *Stosunek Eugeniusza Piaseckiego do harcerstwa*, [w:] *Eugeniusz Piasecki. Materiały z sesji naukowej poświęconej twórcy poznańskiej uczelni wychowania fizycznego*, Poznań 1973, s. 144.

²⁴⁷ W czasie przewrotu majowego warszawski „Sokół” opowiedział się za obozem rządzących. R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, *op.cit.*, s. 387-388; J. Gaj, *Ewolucja...*, *op.cit.*, s. 109-110; R. Wroczyński, *Powszechne...*, *op.cit.*, s. 218; J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 158; J. Snopko, *Polskie...*, *op.cit.*, s. 157-166; K. Toporowicz, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w latach 1867-1947: z okazji 125-lecia*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4, s. 51.

²⁴⁸ Zob. T. Daszkiewicz, *Józef Piłsudski o wartościach nadrzędnych wychowania fizycznego*, „Kultura Fizyczna” 1999, nr 3-4, s. 3.

²⁴⁹ Zob. K. Hądzelek, M. Rotkiewicz, J. Chełmecki, W. Dorcz, D. Dudek, *Rola Józefa Piłsudskiego w rozwoju kultury fizycznej w Polsce i w powołaniu Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego*, „Lider” 2009, nr 12, s. 5-6; W. Junosza-Dąbrowski, *Podstawy...*, *op.cit.*, s. 40; „Kurier Sportowy” bezpłatny dodatek do „Ilustrowanego Kuriera Codziennego” 1935, nr 21, s. 1.

²⁵⁰ D. Dudek, *Józef Piłsudski...*, *op.cit.*, s. 80-87.

²⁵¹ Eugenia Lewicka – lekarka i prekursorka medycyny sportowej w Polsce. Twórczyni nowoczesnego Zakładu Kąpieli Słoneczno-Powietrznych i Kuracji Sportowej w Druskiennikach. W swych metodach leczniczych wykorzystywała ruch, powietrze i słońce. Lewicka była członkinią zarządu i sekretarzem Państwowej Rady Naukowej Wychowania Fizycznego oraz kierowniczką pracowni sportowo-lekarskiej w Centralnym Instytucie Wychowania Fizycznego w Warszawie. Por. H. Młodzianowska, *Kilka uwag na marginesie książki: „Józef Piłsudski – legendy i fakty”*, „Kultura Fizyczna” 1988, nr 1-2, s. 25.

wychowania fizycznego i sportu. Wielkim pasjonatem sportu był również osobisty adiutant Piłsudskiego Bolesław Wieniawa-Długoszowski, który z zapałem uprawiał hippikę oraz był prezesem Polskiego Związku Szermierczego.

Włączenie spraw kultury fizycznej do życia politycznego państwa pociągnęło za sobą również akcje propagandowe, którym patronowała ówczesna nomenklatura polityczna. Do najważniejszych akcji należało wprowadzenie rozporządzeniem Rady Ministrów z 27 czerwca 1930 r. Państwowej Odznaki Sportowej (POS)²⁵². Jej ustanowienie miało na celu zaświadczenie o sprawności fizycznej osób wojskowych, jak i cywilnych²⁵³. Była ona również ważnym narzędziem podporządkowania i centralizowania ruchu sportowego wokół obozu sanacyjnego. W 1935 r. naprzeciw propagandowej akcji POS wyszli przedstawiciele ruchu robotniczego²⁵⁴, podejmując inicjatywę utworzenia Robotniczej Odznaki Sportowej (ROS)²⁵⁵. Działania te stanowiły manifestację odmienności ideowo-politycznej środowisk robotniczych na sprawy kultury fizycznej, dla których stanowiła ona m.in. ważny element internalizacji klasowego ruchu robotniczego. Dyskredytowanie POS przez zrzeszenia robotnicze było także odwetem wobec prześladowczej polityki państwowej. Stowarzyszenia te pozbawiono bowiem jakiegokolwiek pomocy ze strony państwa²⁵⁶, a ich działalność poddano dywersji, zakładając przy zakładach przemysłowych tzw. sportowe kluby fabryczne. Zrzeszenia te dysponujące dużymi środkami finansowymi oraz posiadające poparcie władz państwowych prowadziły szeroko zakrojoną akcję werbowania czołowych sportowców robotników²⁵⁷.

Inne stanowisko wobec POS zajęło z kolei TG „Sokół”. Organizacja ta będąca w opozycji do sanacyjnego PUWFiPW²⁵⁸, włączyła się czynnie w propagowanie państwowej

²⁵² „Monitor Polski” 1930, Nr 169, poz. 255.

²⁵³ Zob. S. Pilicz, *Pomiar ogólnej sprawności fizycznej*, Warszawa 1997, s. 88-89; B. Tuszyński, *Radio i sport*, Warszawa 1993, s. 88; L. Nowak, *Państwowa Odznaka Sportowa oraz jej rola w rozwoju szkolnego wychowania fizycznego i sportu (1930-1939)*, [w:] B. J. Kunicki, B. Woltmann (red.), *Z dziejów kultury fizycznej. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Gajowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Gorzów 1996, s. 85-88.

²⁵⁴ ROS powstała głównie z inspiracji środowisk komunistycznych skupionych wokół Komunistycznej Partii Polski oraz Komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej.

²⁵⁵ H. Laskiewicz, *Robotnicza...*, *op.cit.*, s. 100-103; tenże, *Robotnicze Odznaki Sportowe*, [w:] A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport...*, *op.cit.*, s. 56. Por. R. Gawkowski, *Mity...*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej...*, *op.cit.*, s. 109-110.

²⁵⁶ Ich rozwój ograniczano m.in. poprzez: nie udzielanie zniżek kolejowych na przejazdy w meczach wyjazdowych, utrudnianie korzystania z miejskich obiektów sportowych, policyjną inwigilację działaczy, zakłócanie imprez sportowych oraz krytykę prasową. J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 196.

²⁵⁷ Por. R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, *op.cit.*, s. 371.

²⁵⁸ Związek TG „Sokół” przeciwstawiał się również wpływom ideologii komunistycznej. Należało on do Centralnego Biura Porozumienia Antykomunistycznego. „Przewodnik Gimnastyczny „Sokół” 1937, nr 6, s. 284-286.

idei podnoszenia sprawności fizycznej. „Sokół” w latach trzydziestych zdobył około kilkudziesięciu tysięcy odznak²⁵⁹.

Dokonana po przewrocie majowym reorganizacja systemu zarządzania kulturą fizyczną, oprócz sportowych stowarzyszeń cywilnych, objęła również stowarzyszenia sportu wojskowego. Ich podstawową komórkę organizacyjną stanowiły Wojskowe Kluby Sportowe²⁶⁰ (WKS), których głównym celem działalności było podnoszenie tężyzny fizycznej żołnierzy. Wprowadzone zmiany w funkcjonowaniu wojskowych zrzeszeń sportowych nastąpiły na początku lat trzydziestych XX wieku. Tak pisze na ten temat L. Szymański: „Zmieniono wówczas zasady działalności WKS-ów, do których mieli należeć wszyscy żołnierze służby czynnej i zawodowej. Wytyczne dotyczące klubów wojskowych nakładały na nie obowiązek prowadzenia wychowania fizycznego i sportu w wojsku oraz rozwijania i upowszechniania sportu wśród społeczeństwa”²⁶¹. Wprowadzony nowy porządek organizacyjny skutkował również odsunięciem od działalności w stowarzyszeniach wojskowych osób cywilnych, co w znacznym stopniu wpłynęło na obniżenie ich poziomu sportowego. Kolejnym etapem reorganizacji sportu wojskowego było utworzenie w 1936 r. Związku Wojskowych Klubów Sportowych. Do jego zadań należało usprawnienie działalności sportowych organizacji wojskowych oraz ukierunkowanie ich na potrzeby sportu wojskowego. Niestety funkcjonowanie Związku przyczyniło się do ustania pracy wielu stowarzyszeń wojskowych²⁶².

Istotną rolę w popularyzowaniu kultury fizycznej i umacnianiu kapitału politycznego obozu rządzącego miały również święta wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Brała w nich udział młodzież szkolna oraz pozaszkolna, która należała do stowarzyszeń sportowych oraz organizacji przysposobienia wojskowego²⁶³. Zrzeszenia nie realizujące założeń PUWFiPW oraz nie uczestniczące w różnego rodzaju imprezach państwowych były w niejednokrotnie pomijane przy udzielaniu pomocy finansowej. Do takich organizacji należało TG „Sokół”²⁶⁴ oraz utożsamiający się z Narodową Demokracją AZS²⁶⁵.

²⁵⁹ Tamże, s. 160.

²⁶⁰ Początkową formą organizacyjną upowszechniania sportu wśród wojskowych były działające w pułkach koła sportowe.

²⁶¹ L. Szymański, *Kultura fizyczna...*, op.cit., s. 94.

²⁶² Tamże, s. 94.

²⁶³ Zob. A. Bogusz, *Dawna...*, op.cit., s. 375.

²⁶⁴ Zob. J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, op.cit., s. 113; por. W. Zatke, *Zarys dziejów Robotniczego Klubu Sportowego TUR w Łodzi 1926-1949*, maszynopis pracy magisterskiej znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1975, s. 28-29.

²⁶⁵ R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, op.cit., s. 389; J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, op.cit., s. 145.

Znaczącym wzmocnieniem władzy państwowej nad kulturą fizyczną było podpisanie w 1935 r. tzw. „konstytucji sportowej”²⁶⁶. Jej sygnatariuszami byli kierownicy państwowych i społecznych organizacji sportowych²⁶⁷. Celem tego porozumienia było wypełnienie luki prawnej w postaci braku ustawy regulującej kwestie wychowania fizycznego i sportu. Już na wstępie reorganizacja ta spotkała się z dużą nieufnością środowiska sportowego. I choć, z jednej strony, zwiększała ona władzę i uprawnienia PUWFiPW, ograniczając tym samym demokratyczne dążenia społecznego ruchu sportowego²⁶⁸, to z drugiej jednak strony, ugoda ta podtrzymywała ważność spraw kultury fizycznej dla rozwoju państwa oraz wprowadzała nowe rozwiązania organizacyjne, które przyczyniły się do podniesienia poziomu sportu wyczynowego. Wprowadzenie „konstytucji sportowej” stanowiło także ważne narzędzie prawno-polityczne, które pozwalało organizować różnego rodzaju akcje wychowawcze. Do głównych kierunków działań należało m.in. popularyzowanie wartości patriotycznych, dzięki którym wyrabiano wśród sportowców silne poczucie tożsamości narodowej i państwowej²⁶⁹.

Również znacząca była działalność PUWFiPW i RNWF w popularyzowaniu wychowania fizycznego wśród kobiet. Inicjatywę tę wspierał sam Marszałek J. Piłsudski, który odrzucał stereotypowy model ograniczania udziału kobiet w życiu społecznym na rzecz ich aktywnego włączenia w sprawy państwowe²⁷⁰. Ta postępowość społeczno-kulturalna znalazła swoje potwierdzenie administracyjne w strukturach państwowych. W PUWFiPW utworzono bowiem Referat Wychowania Fizycznego Kobiet oraz Referat Przysposobienia Kobiet do Obrony Kraju²⁷¹. Znaczący był również udział kobiet w stowarzyszeniach sportowych. W 1933 r. w Warszawie założono Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej Kobiet (TKKFK), które jako pierwsze w Polsce użyło w swej nazwie terminu „kultura fizyczna”²⁷². Należy dodać, że prawno-organizacyjne konteksty kultury fizycznej stanowiły przedmiot badań wielu sanacyjnych badaczy i teoretyków. W swych

²⁶⁶ „Przegląd Sportowy” 1935, nr 35, s. 2.

²⁶⁷ Do instytucji tych należały: RNWF, PUWFiPW, ZPZS oraz PKOL.

²⁶⁸ B. Tuszyński, *Radio...*, *op.cit.*, s. 88.

²⁶⁹ A. Tarasiewicz, *Działalność Państwowego Urzędu oraz Rady Naukowej Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Polsce w latach 1927-1939*, [w:] B. Maksimowska, A. Nowakowski, S. Podobiński (red.), *Z najnowszych...*, *op.cit.*, s. 16-18. Por. Zob. J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 115.

²⁷⁰ Pod protektorem J. Piłsudskiego zorganizowano w 1928 r. I Kongres dla Spraw Wychowania Fizycznego i Sportu Kobiet oraz w 1934 r. II Kongres Kultury Fizycznej Kobiet.

²⁷¹ L. Szymański, *Kultura fizyczna...*, *op.cit.*, s. 35.

²⁷² D. Dudek, *Pojęcie kultury fizycznej w polskiej tradycji terminologicznej do roku 1939*, [w:] T. Drozdek-Małołepsza (red.), *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej i turystyki w Polsce*, t. I, Częstochowa 2011, s. 26.

dociekaniach starali się oni nakreślić kierunki rozwojowe państwowej kultury fizycznej w różnych dziedzinach życia społecznego²⁷³.

Działalność stowarzyszeń sportowych w okresie międzywojennym była w mniejszym lub większym stopniu, determinowana przez władze państwowe. W okresie poprzedzającym przewrót majowy funkcjonowanie zrzeszeń sportowych poddawano umiarkowanym wpływom polityki państwowej. Ich rozwój i znaczenie w kulturze fizycznej i życiu społecznym stanowiły przedmiot wielu dyskusji i projektów różnych środowisk polityczno-naukowych. Niestety sprawy stowarzyszeń sportowych nie zostały wciągnięte w główny nurt faktycznej polityki państwa. Na taki stan rzeczy wpływ miały przede wszystkim priorytety władz państwowych w zakresie kultury fizycznej, wśród których pierwszoplanową rolę odgrywały sprawy związane z wychowaniem fizycznym i przysposobieniem wojskowym²⁷⁴. Brak odgórnej polityki w zakresie wspierania organizacji sportowych powodował, że ich działalność uzależniona była od pomocy samorządów lokalnych. Tak „wycofana” polityka państwa miała swoje konsekwencje finansowe i organizacyjne dla ruchu stowarzyszeniowego. Przydział odpowiednich subwencji przez władze lokalne przekładał się w bezpośredni sposób na dalsze istnienie danego zrzeszenia. Tylko nieliczne organizacje sportowe uzyskiwały większe środki na budowę zaplecza materialno-szkoleniowego. Dlatego też, aż do 1926 r., w sposób szczególny należy podkreślić udział i rolę sił społecznych w instytucjonalizacji zbiorowych form aktywności ruchowej. Powstałe organizacje sportowe stały się wówczas ważnym forum wymiany poglądów na tematy kultury fizycznej oraz miejscem bezinteresownych działań społeczności lokalnej²⁷⁵.

²⁷³ D. Dudek, *Pojęcie...*, [w:] B. Szlachta (red.), *Myśl...*, *op.cit.*, s. 47-51.

²⁷⁴ Istotnym momentem włączenia sportu do polityki państwowej może być rok 1920. Zbliżające się Igrzyska Olimpijskie w Antwerpii, uczyniły sport węzłowym elementem polskiej polityki zagranicznej. Dla ówczesnych władarzy państwa była to okazja do zaakcentowania i umocnienia suwerenności Polski na arenie międzynarodowej. Wybuch wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. spowodował, iż historyczny debiut reprezentacji Polski na igrzyskach został odłożony o kolejne 4 lata. Wówczas to kultura fizyczna, a zwłaszcza przysposobienie wojskowe rekruta stały się istotnym problemem współczesnej doktryny wojennej, określanej mianem „narodu pod bronią”. Bohaterski udział w tych wydarzeniach mieli również zawodnicy poszczególnych stowarzyszeń sportowych, którzy czynnie wzięli udział w walce zbrojnej. Zob. D. Dudek, *Józef Piłsudski...*, *op.cit.*, s. 70-71; J. Kęsik, *Naród...*, *op.cit.*, s. 27; L. Wyszczelski, *Oświata i propaganda w Wojsku Polskim w latach 1935-1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2004, nr 1-2, s. 25.

²⁷⁵ Znaczenie organizacji społecznych w realizowaniu ważnych zadań z punktu widzenia polskiej racji stanu dostrzegł również Lech Wyszczelski, który pisał: „Przyjąć można, że do 1926 r. władze państwowe i wojskowe w niewielkim stopniu zajmowały się kształtowaniem postaw patriotycznych i obronnych

Wprowadzenie w 1926 r. rządów autorytarnych przez J. Piłsudskiego zmieniło styl uprawiania polityki w państwie. Dopiero po przewrocie majowym obóz legionowy mógł w sposób faktyczny rządzić państwem i nadawać ton organizacyjny sprawom sportowym. Przed zamachem majowym wojsko bowiem posiadało wpływy polityczne i środki finansowe na wspieranie wychowania fizycznego i sportu, jednak nie miało ono realnej władzy państwowej. Fakt ten dokonał się po 1926 r., kiedy to sprawy szeroko pojętej kultury fizycznej, w tym także funkcjonowania stowarzyszeń sportowych, poddane zostały ścisłej kontroli władzy państwowej, a więc PUWFiPW. Wówczas to zapoczątkowana została nowa koncepcja zarządzania kulturą fizyczną. W odróżnieniu do „przedmajowego” systemu organizacyjnego, który „rozpraszał” zdolności decyzyjne na poszczególne resorty, sanacyjne rządy podjęły się zadania wdrożenia nowej polityki. Jej założenia zmierzały do scentralizowania władzy państwowej nad sprawami wychowania fizycznego i sportu. Pomimo iż zmiany te spotkały się oporem części środowiska sportowego, jak i krytyką opozycji politycznej, to w ogólnym rozrachunku przyczyniły się one do usprawnienia działalności organizacji sportowych. Warto zatem zaryzykować stwierdzenie, iż dopiero po roku 1926 r. dokonała się symboliczna transformacja ustrojowa funkcjonowania zrzeszeń sportowych, która sięgała swoją tradycją czasów zaborów. Zaangażowanie władz państwowych w rozwój ruchu sportowego, zakończyło etap, kiedy to społeczeństwo podejmowało odosobnioną inicjatywę w zakresie upowszechniania zrzeszeniowych form pracy sportowej.

Do najważniejszych osiągnięć PUWFiPW w okresie międzywojennym, wpływających również na działalność stowarzyszeń sportowych, należało m.in.: włączenie się w rozwój wyższych uczelni wychowania fizycznego kształcących kadrę nauczycielską i instruktorską (poznańskiej Centralnej Szkoły Wojskowej Gimnastyki i Sportów (CSWGiS) oraz Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego w Warszawie (CIWF))²⁷⁶, utworzenie i zorganizowanie prężnie działającej struktury terenowej zarządzającej sprawami wychowania fizycznego i sportu, budowanie obiektów sportowych, wprowadzenie POS oraz prowadzenie

społeczeństwa, poza częścią młodzieży. Obarczono tym organizacje społeczne i stowarzyszenia [...]”. L. Wyszczelski, *Edukacja...*, *op.cit.*, s. 49.

²⁷⁶ CIWF był nie tylko wyższą uczelnią państwową kształcąca przyszłych fachowców w dziedzinie wychowania fizycznego, ale stanowił również ważny ośrodek dydaktyczno-naukowy, w którym transmitowano ideologię obozu legionowego. Wielu instruktorów, działaczy i trenerów, będących absolwentami bielańskiej placówki przenosiło swoje poglądy i doświadczenia do pracy w organizacjach sportowych. Od 1935 r. CIWF im. J. Piłsudskiego. Por. K. Hądzelek, M. Rotkiewicz, J. Chełmecki, W. Dorcz, D. Dudek, *Rola...*, *op.cit.*, s. 6; J. Kęsik, *Wojsko...*, *op.cit.*, s. 73-79.

akcji wydawniczych poświęconych problemom kultury fizycznej²⁷⁷. I choć zarzucano PUWFiPW sterowanie sprawami kultury fizycznej dla określonych korzyści politycznych, to jednak prawno-formalne przestrzeganie ustawowej apolityczności w funkcjonowaniu zrzeszeń sportowych, przyczyniło się do zintegrowania ruchu sportowego w Polsce²⁷⁸. Działania te miały szczególny wymiar w przypadku silnie upolitycznionych zrzeszeń sportowych. Wiele z nich brało bowiem czynny udział w różnego rodzaju manifestacjach politycznych oraz utrzymywało bojkówki partyjne²⁷⁹.

4. Kierunki działalności stowarzyszeń sportowych

Stowarzyszenia sportowe w okresie międzywojennym prowadziły działalność w wielu obszarach życia społecznego. Jednym z podstawowych celów, jakie realizowały było szkolenie zawodników, którzy biorąc czynny udział w różnego rodzaju rozgrywkach i zawodach sportowych walczyli o jak najwyższe lokaty i trofea²⁸⁰. Były jednak i takie organizacje, których praca wykraczała poza współzawodnictwo sportowe, koncentrując się także na wielokierunkowych działaniach oświatowo-kulturalnych²⁸¹. Zrzeszenia te poprzez specjalne sekcje, a także różnorodne formy działalności pozasportowej²⁸² organizowały szereg akcji o profilu samokształceniowym, szkoleniowym, artystycznym, turystycznym

²⁷⁷ Por. W. Junosza-Dąbrowski, *Przewodnik...*, *op.cit.*, s. 11.

²⁷⁸ R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, *op.cit.*, s. 371; tenże, *Mity...*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej...*, s. 110.

²⁷⁹ Tamże, s. 364-366.

²⁸⁰ Istniało wiele zrzeszeń sportowych, które koncentrowały się tylko na sporcie. W swych działaniach nie poświęcały one żadnej uwagi działaniom społecznym, ani kulturalnym. Por. A. Kamiński, *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 199.

²⁸¹ Łączenie emulacji sportowej z różnymi formami działalności artystycznej miało tradycję antyczną, kiedy to zgiełkowi olimpijskich agonów towarzyszyły również konkursy muzyczne, dramatyczne, literackie i in. Przyczyną takiego zabiegu była w głównej mierze grecka filozofia wychowania określanego mianem kalokagathi. Głosiła ona współzależność takich wartości jak piękno i dobro. W czasach nowożytnych jej kontynuatorem był P. de Coubertin, który wskrzeszając ideę olimpijską włączył do ich programu sportowego, także część artystyczną. Olimpijski Konkurs Sztuki i Literatury odbywał się w latach 1912-1948. Jego laureatami byli również Polacy. Należeli do nich: Kazimierz Wierzyński (poezja), Władysław Skoczylas (grafika), Józef Klukowski (rzeźba), Janina Konarska (grafika), Jan Parandowski (proza) oraz Stanisław Ostoja-Chrostowski (grafika).

²⁸² O dowolności i różnorodności oddziaływania na osobowość człowieka Aleksander Kamiński pisał w następujący sposób: „Parafrazując hasło twórców YMCA „przez futbol do Boga” można by powiedzieć, że rekreacyjna strzelnica lub lokal klubowy z szachami, warcabami, kreglami itp. związany z piwiarnią może być (przy kompetentnym kierownictwie) drogą do zaspokojenia potrzeb samorozwoju – wiedzy, twórczości, kultury – tyle że z innych „pozycji startowych” i w innym zakresie, niż to ma miejsce w typowych domach kultury”. A. Kamiński, *Kilka uwag pedagoga na temat niektórych prognoz czasu wolnego*, „Kultura i Społeczeństwo” 1968, nr 4, s. 115.

i in. Realizacja tych działań, zarówno na polu sportowym, jak i kulturalno-oświatowym, podnosiła prestiż stowarzyszeń wśród społeczności lokalnej oraz wyzwalała instynkty społeczne²⁸³. Dzięki takim inicjatywom członkowie poszerzali swoją wiedzę, rozwijali umiejętności i zainteresowania, a w konsekwencji stawali się bardziej świadomymi i świadomymi obywatelami-sportowcami. Ta różnorodność oddziaływania społeczno-kulturalnego miała także bezpośrednie przełożenie na kształtowanie osobowości. Organizacje sportowe jako środowiska wychowawcze urabiały charakter młodych adeptów sportu, kształtując postawy prospołeczne, prozdrowotne i prosomatyczne.

Kierunki i zakres rozwoju stowarzyszeń na polu sportowym, oświatowym i kulturalnym wyznaczone były przez działaczy sportowych. Osoby te zazwyczaj posiadały solidne wykształcenie, cieszyły się ogólnym szacunkiem społecznym oraz posiadały zdolności organizacyjne. Wywodzili się oni z różnych środowisk, byli to m.in.: urzędnicy, nauczyciele, handlowcy, lekarze, wojskowi, rzemieślnicy i in.²⁸⁴. Działacze wypełniali swoje zadania bezpłatnie, na zasadzie ochotniczej pracy społecznej. To oni decydowali o tym, w jakich dyscyplinach sportu będzie się specjalizowało zrzeszenie oraz, jakie formy działalności pozasportowej znajdą się w jego ofercie²⁸⁵. Zanim jednak podjęto działania w określonym kierunku dyskutowali oni nad treścią zapisów statutowych, regulaminami i innymi projektami dotyczącymi funkcjonowania zrzeszenia²⁸⁶. Wdrożenie zapisów statutowych i realizacja założonych celów uzależnione było w głównej mierze od wycucia potrzeb społecznych oraz umiejętności pobudzenia członków stowarzyszenia do odbioru i uczestnictwa w wydarzeniach sportowo-kulturalnych. O tym, w jaki sposób i w jakim zakresie, wprowadzano rozwiązania teoretyczno-formalne do życia danej organizacji sportowej, decydowały w głównej mierze sprawność organizacyjna działaczy, zaangażowanie i ich pomysłowość. Im wyższa bowiem była ich aktywność w wypełnianiu powierzonych im obowiązków tym dynamiczniej funkcjonowało zrzeszenie²⁸⁷. To właśnie dzięki autentycznemu zaangażowaniu kierowników, a więc ich identyfikacji z celami i zadaniami stowarzyszenia oraz tworzoną przez nich ideologią, wyznaczany był faktyczny

²⁸³ W. Makowski stwierdza, że instynkty te były: „Najpotężniejszym czynnikiem, na którym się opiera kultura obywatelska [...]”. W. Makowski, *Obywatel...*, *op.cit.*, s. 23.

²⁸⁴ *Wzorowy Klub Sportowy. Polski Związek Lekkoatletyczny*, [w:] D. Dudek, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 236.

²⁸⁵ Poza ogólnymi wytycznymi dotyczącymi pracy stowarzyszenia istotna była również działalność w poszczególnych sekcjach sportowych. Od zdolności dydaktyczno-wychowawczych kierowników oddziałów sportowych zależał w głównej mierze poziom sportowy i kulturalno-oświatowy zrzeszenia.

²⁸⁶ Por. R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 216; zob. też Z. Rusecki, A. Posner, *Zasady...*, *op.cit.*, s. 7.

²⁸⁷ Zob. A. Kamiński, *Funkcje...*, *op.cit.*, s. 164.

kierunek działalności danej organizacji²⁸⁸. W tym miejscu należy również dodać, że wąska grupa czołowych i najbardziej aktywnych działaczy sportowych pełniła także szereg funkcji w wojewódzkich i ogólnopolskich związkach sportowych. To wyjście poza struktury lokalne pozwalało aktywistom sportowym poszerzać horyzonty myślowe, zdobywać nowe doświadczenia oraz nawiązywać szereg nowych kontaktów. Zyskiwały na tym także i macierzyste zrzeszenia działaczy, które niejako automatycznie uczestniczyły we wszelkiego rodzaju reformach i reorganizacjach. Warte podkreślenia jest również zaangażowanie aktywistów sportowych w upowszechnianie kultury fizycznej poprzez prasę i radio²⁸⁹. Dzięki środkom masowego przekazu podnosili oni poziom świadomości społecznej na sprawy związane ze zdrowiem, higieną i aktywnością ruchową.

Jednym z głównych kierunków działalności stowarzyszeń był udział we współzawodnictwie sportowym. Rywalizacja indywidualna, jak i zespołowa²⁹⁰ stanowiła dla członków jeden z najsilniejszych czynników motywujących do podejmowania wysiłku fizycznego, będąc zarazem ważnym środkiem wychowawczym. Uprawianie sportu w zrzeszeniach było również punktem wyjściowym do wszelkich innych inicjatyw pozasportowych, stanowiących ważny aspekt życia kulturalnego i towarzyskiego. Sport – upowszechniany przez stowarzyszenia – docierał do szerokich kręgów społecznych spełniając różne funkcje, do których należały m.in.: wychowawcza, kształceniowa, zdrowotna, profilaktyczna, hedonistyczna i rozrywkowa. Ponadto rozwój sportu w zrzeszeniach dokonywał się w dwóch obszarach: metodyczno-organizacyjnym i teoretycznym.

Wśród specjalistów i obserwatorów sport, zwłaszcza zawodowy, budził wiele kontrowersji i emocji. Z tego powodu był on często przedmiotem wnikliwych badań i analiz²⁹¹. Jednak spośród wielu głosów znanych autorytetów w dziedzinie wychowania fizycznego i higieny zdrowotnej, przeważały opinie naprawcze i reformujące²⁹², niż wykluczające sport z życia społecznego²⁹³. Władysław Jarecki zauważał: „Człowiek

²⁸⁸ Tamże, s. 255.

²⁸⁹ Zob. W. Lipoński, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 31.

²⁹⁰ Zob. B. Woltmann, J. Gaj, *Sport...*, *op.cit.*, s. 25-95.

²⁹¹ Krytykami sportu wyczynowego byli m.in.: E. Piasecki, H. Jordan, Władysław R. Kozłowski, Zygmunt Wyrobek, Roman Kordys, Zygmunt Gilewicz, Kazimierz Hemerling. Zob. Z. Krawczyk, *Społeczno-kulturowe funkcje sportu w ujęciu Eugeniusza Piaseckiego*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1967, nr 2, s. 90; E. Piasecki, *Zarys teorii wychowania fizycznego*, Lwów 1931, s. 342.

²⁹² Możemy do nich zaliczyć: W. Osmolskiego, W. Junoszę-Dąbrowskiego, M. Orłowicza, Jerzego Michałowicza, J. Barana i in.

²⁹³ Według W. Lipońskiego: „[...] sport stanowił i stanowi jądro kultury fizycznej, a więc dziedziny, już w swej nazwie mieszczącej wskazanie na jego kulturową proveniencję, nie sugerującego natomiast w najmniejszym stopniu, że jest to jakaś kultura niższego rzędu. Praktycznym potwierdzeniem takiej koncepcji

korzystający z dobrodziejstw sportu, podobny jest do tego lokatora, który przeniósł się z ciasnego, dusznego i niewygodnego mieszkania do obszernego, wygodnego i z komfortem urządzonego”²⁹⁴. Dla ówczesnych teoretyków sport stanowił przedmiot badań nie tylko w sensie perfekcjonistycznym i utylitarnym, ale przede wszystkim w aspekcie zdrowotnym i moralnym. Dlatego też w celu dokładniejszego zrozumienia istoty sportu zaczęto również stosować w jego opisie określenia przymiotnikowe²⁹⁵. Wyodrębniono wówczas: sport wychowawczy, sport rozrywkowy, sport zdrowotny, sport zawodniczy (widowiskowy) oraz sport profesjonalny (zarobkowy)²⁹⁶. Ta wielowymiarowość sportu stanowiła ważny punkt odniesienia w budowaniu celów i tożsamości wielu stowarzyszeń sportowych. Ich działalność – oprócz wybranej specjalizacji sportowej – różniła się bowiem często w zakresie rozłożenia akcentów sportowo-wychowawczych, tj. przyjęcia określonej funkcji sportu. Organizacje sportowe o orientacji sportowo-pedagogicznej skupiały się na popularyzowaniu takich wartości, jak: koleżeństwo, uczciwość, szacunek, przyjaźń, zaufanie i solidarność²⁹⁷. Piętnowano w nich natomiast oszustwo oraz ukryte zawodowstwo²⁹⁸.

Do najważniejszych obszarów pracy sportowo-wychowawczej²⁹⁹ stowarzyszeń możemy zaliczyć: zakładanie sekcji sportowych, organizowanie imprez sportowych, szkolenie zawodników, wspieranie wychowania fizycznego i sportu szkolnego, propagowanie idei olimpizmu i zasady fair play. Wymienione formy pracy niejednokrotnie determinował

sportu jest nie tylko jego wzorzec antyczny, lecz i przykład Wielkiej Brytanii, gdzie najwcześniej poczęto sport traktować jako integralną składową kultury w ogóle, dorównującą znaczeniem (choć na innej płaszczyźnie) literaturze, sztuce, nauce itp.”. W. Lipoński, *Sport, literatura..., op.cit.*, s. 204.

²⁹⁴ „Wychowanie Fizyczne” 1921, z. 1-4, s. 2.

²⁹⁵ E. Piasecki przyczyny podziału sportu na kategorie wyjaśniał w następujący sposób: „Sport jest pojęciem tak wieloznacznym, że, chcąc nim operować z jaką taką ścisłością, trzeba dodać za każdym razem odpowiedni przymiotnik. Pewne postacie sportu nadają się do zastosowań wychowawczych i te należą, jako część integralna, do wychowania fizycznego, pod nazwą sportu wychowawczego. Ludzie dorośli natomiast najczęściej uprawiają sport dla rozrywki (rzadziej uświadamiają sobie jego cel zdrowotny) – będzie to zatem sport zdrowotno-rozrywkowy, lub krótko: rozrywkowy. Wreszcie, pewna część oddaje mu się dla ambicji osiągnięcia wybitnych wyników: sport zawodniczy, lub widowiskowy”. E. Piasecki, *Zarys..., op.cit.*, s. 11-12; zob. też D. Dudek, *Krytyczne..., [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), Z dziejów..., op.cit.*, s. 293-294.

²⁹⁶ E. Piasecki, *Zarys..., op.cit.*, s. 333.

²⁹⁷ Dla W. Junoszy-Dąbrowskiego rywalizacja sportowa była miejscem współdziałania społecznego, gdyż jak pisał: „W walce sportowej nie ma zwycięzców i zwyciężonych; są tylko ci, którzy wyżej zaszli i ci, którzy im nie dotrzymali kroku i którym się wyciąga rękę z pomocą. Współzawodnictwo jest formą współpracy”. W. Junosza-Dąbrowski, *Co to jest sport*, Warszawa 1928, s. 23.

²⁹⁸ Ponadto jak zauważał W. Osmolski: „Sport jest zaciętym wrogiem pijactwa i rozpusty – i fizycznie wprost wypycha te obyczaje z obrębu życia młodzieży. Zajmuje czas, który inaczej mógłby być spędzony w sposób wątpliwy dla zdrowia fizycznego i moralnego [...]”. W. Osmolski, *Rola sportu w wychowaniu etycznym*, b.m.w., 1922, s. 4.

²⁹⁹ Helena Radlińska analizując funkcjonowanie różnego rodzaju stowarzyszeń pisała: „Siła zrzeszenia tkwi w stosunku jego uczestników do ideału, który ma być wprowadzony w życie. Działalność wychowawcza zrzeszeń polega przede wszystkim na wyrabianiu poczucia łączności, sztuki współdziałania i wspomagania się”. H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 240.

kontekst ideowy tj.: propaganda polityczna, samopomoc społeczna, propagowanie wartości patriotycznych, przysposobienie wojskowe. Miały one wówczas ściśle wyodrębnioną zawartość teoretyczno-propagandową oraz wywierały istotny wpływ na dynamikę rozwoju określonych kierunków działań. Taka specyfika działalności stowarzyszeń sportowych wyznaczała pewną, spójną dwutorowość pracy sportowo-wychowawczej. W kontekście sportowo-organizacyjnym rozwijała ona w członkach zrzeszeń sprawność fizyczną oraz poszerzała wiedzę i umiejętności w zakresie treningu sportowego i organizacji kultury fizycznej. Natomiast w wymiarze sportowo-edukacyjnym koncentrowała się na kształtowaniu postaw, wyrabianiu poglądów i krytycznej oceny rzeczywistości.

Najmniejszą komórką organizacyjną stowarzyszenia sportowego była sekcja³⁰⁰. To w jej łonie koncentrowało się główne życie sportowe, które opierało się na dwubiegunowej interakcji trener - zawodnik. Ilość i prężność działających oddziałów w zrzeszeniu świadczyły o poziomie życia sportowego. Nowo powstające stowarzyszenia rozpoczynały swoją działalność zazwyczaj od jednej lub kilku sekcji. Wraz z postępem organizacyjnym następowała specjalizacja sportowa zrzeszenia, która przekładała się na wzrost liczby członków w danym oddziale lub rozszerzenie oferty o inne formy sportu. Żywotność jednostki była w dużej mierze uzależniona od zainteresowania członków oraz polityki władz stowarzyszenia. Sekcje, które swoimi osiągnięciami tworzyły tożsamość zrzeszenia wytwarzały specyficzny klimat życia sportowego wewnątrz organizacji. Kultywowano wówczas szereg rytuałów związanych z uroczystym przyjęciem nowych członków, inauguracją i zamknięciem sezonów sportowych oraz wyróżnianiem najlepszych sportowców.

Podjęmowanie działań na rzecz organizacji imprez sportowych wymagało od przedstawicieli stowarzyszeń sportowych zdolności organizacyjnych oraz odpowiedniego zaplecza materialnego. Podstawowym czynnikiem warunkującym sprawne przeprowadzenie zawodów sportowych była umiejętność pobudzenia do działania osób, które miały odpowiadać za realizację określonych zadań na etapie przygotowań i w trakcie trwania widowiska sportowego. W tym celu powoływano specjalne komitety i komisje, które pełniły funkcje nadzorujące i koordynujące. W toku prac przygotowywano m.in.: program zawodów, schemat organizacyjny prac określonych komisji, terminarz prac, budżet, kosztorys imprezy, spis nagród i wydawnictw, politykę propagandową zawodów, kwaterunek dla zawodników i gości, skład sędziowski, opiekę lekarską, dostępność środków transportu oraz obsługę imprezy na obiekcie sportowym³⁰¹. Ranga i różnorodność imprez sportowych uzależniona

³⁰⁰ Zob. Z. Rusecki, A. Posner, *Zasady...*, op.cit., s. 59-88.

³⁰¹ Tamże, s. 90-93.

była od infrastruktury sportowej jaką dysponowało stowarzyszenie. Nowoczesne obiekty sportowe przyciągały zawodników z różnych części Polski, jak i z zagranicy. Również możliwość przyjęcia dużej liczby kibiców gwarantowała, że zawody sportowe miały odpowiednią oprawę oraz wpływy finansowe ze sprzedaży biletów.

Realizowana przez kadrę trenerską i instruktorską myśl szkoleniowa kształtowana była przez tradycje lokalne, doświadczenia krajowe oraz wzorce zagraniczne. Z Zachodniej Europy czerpano zwłaszcza wiedzę dotyczącą metod i środków podnoszenia sprawności fizycznej oraz wszelkich nowości dotyczących sprzętu sportowego. Do najistotniejszych czynników w procesie szkoleniowym zawodników należała skuteczna polityka naborowa, doświadczenie trenerów i instruktorów oraz możliwość korzystania z obiektów sportowych. Wraz z podniesieniem się poziomu sportowego w różnych dyscyplinach sportu, dbano, aby treningi odbywały się także w okresie zimowym.

Do ważnych kierunków pracy sportowo-wychowawczej organizacji sportowych należało wspieranie wychowania fizycznego i sportu szkolnego. Pomimo ograniczeń prawnych, które utrudniały nabór młodych sportowców³⁰², stowarzyszenia sportowe podejmowały szereg inicjatyw sportowych o charakterze kształcącym, usprawniającym i organizacyjnym. Taką formę przyjmowały m.in. pokazowe zawody sportowe rozgrywane na obiektach szkolnych. Dzięki tego typu imprezom zrzeszenia propagowały różne dyscypliny sportu oraz zapoznawały z regulującymi je przepisami. Z uwagi na to iż stowarzyszenia często dysponowały lepszą bazą sportową niż placówki oświatowe, na ich obiektach rozgrywano wiele szkolnych imprez sportowych³⁰³. Pozwalało to młodzieży nie tylko ćwiczyć w odpowiednich warunkach, ale jednocześnie zaznajamiało z zasadami organizacyjnymi panującymi wewnątrz stowarzyszenia. Jednakże najważniejszą zaletą współpracy organizacji sportowych ze szkołą był kontakt z doświadczoną kadrą szkoleniową zrzeszenia. Brak odpowiedniej ilości wykwalifikowanych nauczycieli wychowania fizycznego powodował, że każdorazowe spotkanie młodzieży szkolnej z działaczami, trenerami, instruktorami czy zawodnikami stanowiło okazję do fachowej lekcji wychowania fizycznego.

³⁰² Pomimo zakazu część młodzieży należała do zrzeszeń sportowych, w których startowała pod zmienionymi nazwiskami.

³⁰³ Jak pisze Leonard Nowak: „Wprowadzenie w 1918 r. do szkół gier i gimnastyki (nazwa ta obowiązywała w programach szkolnych) w wymiarze 2 godz. tygodniowo nie odzwierciedlała prawdziwej sytuacji stanu wychowania fizycznego i sportu szkolnego. Brakowało przede wszystkim obiektów i podstawowych urządzeń do prowadzenia zajęć sportowych. Przystosowywano więc podwórza szkolne na boiska do ćwiczeń gimnastycznych i gier sportowych a zimą lodowiska. Z czasem starano się zakupić bądź własnoręcznie skonstruować niezbędny sprzęt sportowy”. L. Nowak, *Sport szkolny w latach 1918-1939*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4, s. 139 i n. Por. „Wychowanie Fizyczne” 1928, nr 12, s. 340-342.

Propagowanie idei olimpizmu i zasady fair play stanowiło ważny nośnik wartości ogólnospołecznych, takich jak: pokój, dobro, piękno, uczciwość, odwaga, tolerancja, szlachetność i in. Manifestacja tężyzny fizycznej na forum międzynarodowym pozwalała w sposób symboliczny zademonstrować biologiczne i duchowe odrodzenie państwa polskiego. Dlatego też wraz z okrzepnięciem struktur organizacyjnych polskiego sportu przygotowywano się do pierwszego startu w igrzyskach olimpijskich, a więc imprezy, która w sposób szczególny miała promować takie wartości narodowe, jak: barwy, hymn i flagę³⁰⁴. Instytucja igrzysk olimpijskich stanowiła dla działaczy sportowych nie tylko wyzwanie w postaci udziału we współzawodnictwie sportowym, ale stwarzała ona możliwość udziału w największym na świecie święcie sportowym. Posiadanie olimpijczyka w szeregach członków zrzeszenia świadczyło o wysokim poziomie szkolenia i sprawnej organizacji życia sportowego.

Ideą wychowawczą bezpośrednio związaną z olimpizmem była zasada fair play³⁰⁵. Przestrzeganie tej kategorii etycznej dla wielu stowarzyszeń sportowych stanowiło warunek *sin qua non* dla podtrzymania swojego autorytetu w opinii publicznej³⁰⁶. Kategoria ta była jednak nie zawsze respektowana. Deprecjonowały ją bowiem nieczysta gra, brutalność, oszustwo, ksenofobia i szowinizm³⁰⁷. Były one tymi elementami rywalizacji sportowej, które zakłócały społeczno-moralny odbiór widowiska sportowego³⁰⁸. Również postawa kibiców³⁰⁹

³⁰⁴ O tym jak wielkie znaczenie miał występ Polaków na igrzyskach mogą świadczyć słowa Szymona Mędrzeckiego, który witając złotą medalistkę z Igrzysk Olimpijskich w Amsterdamie w 1928 r. Halinę Konopacką wypowiedział następujące słowa: „I Pani (H. Konopacka – przyp. PK) ramię właśnie sprawiło, iż barwy polskie dumnie załopotwały na maszcie olimpijskim, zaświadczać wobec tysięcy widzów, przybyłych ze wszystkich stron świata, że Polska odrodzona mimo zaledwie kilku lat pracy w dziedzinie wychowania fizycznego nie ustąpi innym i pracując na tym polu usilnie w dalszym ciągu, potrafi świat zadziwić”. B. Tuszyński, *Radio...*, *op.cit.*, s. 39-40; zob. też R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2015, s. 5.

³⁰⁵ Na wychowawczą funkcję *fair play* wskazywał W. Osmolski, który pisał: „W sporcie nie wolno i nie można oszukiwać. [...] A kto włoży się do uczciwości w grze na placu sportowym ten sumienność, dokładność, uczciwość i lojalność wniesie zapewne również na pole swej pracy zawodowej i publicznej”. W. Osmolski, *Zaniedbane...*, *op.cit.*, s. 26.

³⁰⁶ W percepcji społecznej hierarchii wartości widowiska sportowego nadrzędną pozycję wobec zasady *fair play* zajmował wynik sportowy. Idea *fair play* stanowiła jedynie postulowaną najwyższą wartość etyki sportowej. Zob. J. Nowocień, *Czy zasada fair play jest najwyższą wartością sportu? Nowe ujęcie*, [w:] Z. Dziubiński (red.), *Sport jako kultura rzeczywistość*, Warszawa 2005, s. 316-320.

³⁰⁷ Zob. A. Karwacki, M. Lenartowicz, *Wrogość i sympatie w polskiej piłce nożnej w perspektywie społeczno-historycznej*, „Kultura fizyczna” 2001, nr 5-6, s. 23-24.

³⁰⁸ Zob. P. Kędzia, *Fair play jako kategoria etyczna współczesnego sportu. Szanse i zagrożenia*, [w:] J. E. Kowalska (red.), *Fair play w wychowaniu do kulturalnego odbioru widowiska sportowego (na przykładzie łódzkiego projektu „Jestem Fair”)*, Łódź 2012, s. 10-11; W. Junosza-Dąbrowski, *Co to...*, *op.cit.*, s. 50-54.

³⁰⁹ Specyfika kibicowania na szeroko skalę ukształtowała się wraz powstaniem pierwszych stowarzyszeń sportowych. Jak podają Dominik Antonowicz i Łukasz Wrzesiński: „[...] powstanie klubów sportowych zasadniczo odmieniło charakter zjawiska kibicowania, gdyż klub z natury jest instytucją długo

często odbiegała od przyjętych norm i standardów. Niesportowy doping, obraźliwe okrzyki czy wręcz przemoc fizyczna powodowały, iż mnożyły się głosy krytyczne pod adresem kibiców³¹⁰. Współodpowiedzialnością obarczano także i zrzeszenia sportowe, które organizując zawody sportowe, nie zawsze potrafiły zapobiec różnego rodzaju ekscesom. W działalności stowarzyszeń sportowych potrzebna była zatem polityka „wychowania do sportu” oraz „wychowania do kibicowania”. Działania te realizowano zwłaszcza poprzez wyróżnianie zawodników grających *fair* oraz prowadzenie specjalnych akcji wychowawczych na łamach prasy. Na łamach gazet działacze sportowi publikowali specjalne artykuły i odezwy, w których apelowali o kulturalną grę oraz doping.

Poza realizacją zadań *stricto* sportowych zrzeszenia sportowe prowadziły również działalność oświatowo-kulturalną³¹¹. Szeroką ofertę pracy stowarzyszenia sportowe adresowały do jak najszerzej rzeszy społeczeństwa. Podejmowane nowe kierunki działań, zarówno w sferze sportowej, jak i edukacyjno-kulturalnej, nie tylko zwiększały możliwości danego zrzeszenia, ale również przyciągały nowych członków. Posiadali oni wówczas nie tylko warunki dla zaspokojenia potrzeby afiliacji, ale także poczucia szeroko pojętej demokratyzacji kultury³¹². Kompleksowa oferta zrzeszeń sportowych wspomagała proces dążenia członków do samorealizacji, samokształcenia i samowychowania. Dla podkreślenia znaczenia takiego kierunku działań, stowarzyszenia często już w samej nazwie eksponowały własne dążenia i aspiracje w tym zakresie. Dla przykładu można wymienić: w Łodzi

trwającą, jeśli nie bytem ponadczasowym. Mimo nieustającej rotacji zawodników, trenerów i działaczy tworzy się pewna metafizyczna przestrzeń, wokół której skupiają się kibice”. Ł. Antonowicz, Ł. Wrzesiński, *Kibice jako wspólnota niewidzialnej religii*, „Studia Socjologiczne” 2009, nr 1, s. 116.

³¹⁰ Zob. W. Lipoński, *Sport, literatura...*, *op.cit.*, s. 199.

³¹¹ Bogate tradycje w zakresie pracy kulturalno-oświatowej posiadało TG „Sokół”. W okresie zaborów prowadziło one szereg akcji, do których należało organizowanie m.in.: zabaw i zawodów, pokazów gimnastycznych, obchodów uroczystości narodowych, odczytów i wykładów, kursów, bibliotek, czytelni, orkiestr oraz różnego rodzaju przedstawień artystycznych. Prężną działalność prowadziły także WTW, WTC oraz WTŁ. Jak podaje Jerzy Chełmecki: „Zarówno w działalności WTW, WTC jak i WTŁ przeważały bale, koncerty i odczyty, działalność rekreacyjna i turystyczna. [...] Sport był pretekstem, stanowił formę spędzania czasu wolnego osób o podobnym statusie społecznym, w okresie gdy w obowiązywał zakaz zrzeszania się Polaków”. J. Chełmecki, *Etapy rozwoju...*, [w:] J. Nowocien, J. Chełmecki (red.), *Spółeczno-edukacyjne...*, *op.cit.*, s. 387; R. Wroczyński, *Powszechnie...*, *op.cit.*, s. 219; J. Snopko, *Polskie...*, *op.cit.*, s. 150-157; D. Dudek, *A zaczęło się w Skolem*, „Przegląd Gimnastyczny” 2002, nr 10, s. 7-9; A. Oleszczuk, *Czołem ojczyźnie, szponem wrogowi*, Warszawa 1998; T. Ziółkowska, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Przełomy...*, *op.cit.*, s. 327; M. Orlewicz-Musiał, *Działalność turystyczna Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej...*, *op.cit.*, s. 222-224.

³¹² A. Kamiński wyjaśniając pojęcie „demokratyzacji kultury” przekonywał, iż: „Chodzi o stawianie się kultury potrzebą dnia codziennego i o to, że przestaje być przywilejem – stawszy się dostępną dla wszystkich, a wreszcie i oto, że rozszerzyła swój zakres, wykraczając poza wartości „wzniosłe”, nobilitując pragnienia kulturalne ludzi prostych [...]. Demokratyzacja kultury oznacza również przewyższenie antyludowych elementów kultury: pogardy dla pracy fizycznej, konformistycznych wzorów zachowań „człowieka dobrze wychowanego” i „człowieka zabawy”. A. Kamiński, *Podstawowe pojęcia pedagogiki społecznej w pracy socjalnej*, Warszawa 1976, s. 36.

Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie”, Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera”, Łódzkie Towarzystwo Sportowo-Oświatowe, czy w Warszawie Klub Kulturalno-Sportowy „Skoda” lub Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Orkan”. Aby osiągnąć wyznaczone cele edukacyjne wiele organizacji zakładało specjalne sekcje kulturalno-oświatowe³¹³. I choć w oddziałach tych łączono głównie działalność rekreacyjno-rozrywkową z pracą kształceniową³¹⁴, to jednak w przypadku młodzieży kładziono głównie nacisk na oddziaływanie wychowawcze. Funkcjonowanie tych komórek miało charakter wielokierunkowy i spełniało ważną funkcję integracyjną w życiu pozasportowym organizacji. W latach 1918-1939 w Warszawie – według ustaleń R. Gawkowskiego – przy stowarzyszeniach sportowych działało co najmniej 50 takich sekcji. Można zatem przyjąć, iż stanowiły one swego rodzaju miernik zakresu pracy społeczno-kulturalnej w warszawskim środowisku sportowym.

Rozwijana działalność edukacyjna w stowarzyszeniach miała na celu przekazywanie wiedzy i umiejętności z zakresu sportu, wychowania fizycznego, turystyki, higieny, medycyny, fizjologii, historii i innych dziedzin życia. Ta różnorodność pracy oświatowej i wychowawczej stanowiła w pewnym sensie przedłużenie i uzupełnienie oświaty szkolnej³¹⁵. Jednocześnie wpisywała się ona w nurt walki z analfabetyzmem i niwelowała tzw. analfabetyzm wtórny³¹⁶. Dzięki tego typu działaniom organizacje sportowe wdrażały swoich członków do idei samokształcenia jako jednego z najważniejszych filarów edukacji ustawicznej. Dodatkowo przygotowywały one również do pracy zawodowej i świadomego

³¹³ Miejscem dla tego typu pracy były zazwyczaj specjalnie ku temu wydzielone pomieszczenia w siedzibie zrzeszenia. Najczęściej należała do nich wyposażona w urządzenia oświatowe świetlica, w której to koncentrowało się życie towarzyskie członków organizacji. Jak stwierdza bowiem W. Junosza-Dąbrowski: „Klub powinien posiadać własne czytelnie i lokal klubowy; bez współżycia i nastroju serdeczności, nigdy nie będzie się ze swego zadania należycie wywiązywał. Musi on odciągnąć młode jednostki daleko od dusznych restauracji, kart, dać im w zamian zdrowie i jasne pogodne spojrzenie na świat”. W. Junosza-Dąbrowski, *Podstawy...*, *op. cit.*, s. 51; W. Lipoński, *Sport, literatura...*, *op. cit.*, s. 125.

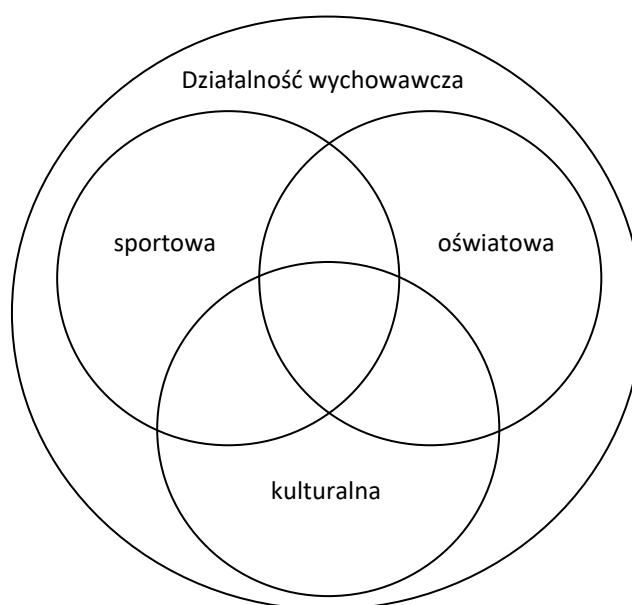
³¹⁴ Dokształcanie członków stowarzyszenia miało szczególne znaczenie zwłaszcza na początku lat dwudziestych XX w., kiedy to blisko jedna trzecia mieszkańców Polski była analfabetami. Przeprowadzony w 1921 r. spis powszechny wykazał, że na 27 400 000 obywateli polskich 6 581 307 powyżej 10 r. ż. nie umiało czytać ani pisać. I. Michalska, *Wychowanie do czytelnictwa uczniów szkół powszechnych w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 2011, s. 43; zob. też T. Wysocki, *Umiejętność czytania i pisanie w grupach wyznaniowych zamieszkujących Polskę w świetle wyników spisu powszechnego z 1931 roku*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 2005, t. XLIV, s. 105-135; S. Wołoszyn, *Sytuacja oświatowa na progu Drugiej Rzeczypospolitej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1994, nr 4, s. 21.

³¹⁵ Kierunek tych działań był zasadny, gdyż jak twierdziła H. Radlińska: „Wszystko, co się dzieje na polu oświaty, jest niemal wszędzie niewystarczające, w porównaniu z wydatkiem w innych kierunkach niezmiernie drobne”. H. Radlińska, *Pedagogika...*, *op. cit.*, s. 228.

³¹⁶ Prowadzone akcje oświatowe uczyły i doskonaliły umiejętności czytania, pisanie, opowiadania, a także prowadzenia dyskusji na rozmaite tematy.

życia polityczno-obywatelskiego³¹⁷. Pod względem wychowawczym skupiały się one na zapobieganiu demoralizacji i różnego typu formom niedostosowania społecznego.

W przestrzeni publicznej działały również stowarzyszenia, które nie posiadały tak rozbudowanych sekcji kulturalno-oświatowych. Organizacje te wydzielały w swej strukturze jedynie wyspecjalizowane komórki prowadzące jednostronną działalność. Były to na przykład sekcje: dramatyczne, turystyczne lub towarzyskie. Niejednokrotnie tak ukierunkowana i wyspecjalizowana działalność miała charakter wzorcowy dla zrzeszeń prowadzących wielokierunkową pracę oświatowo-kulturalną. Oddziały te cieszyły się wówczas dużą renomą wśród innych stowarzyszeń sportowych, jak i szerokiej opinii społecznej.

Rys. 1. Schemat ilustrujący współzależność oddziaływań wychowawczych, sportowych, oświatowych i kulturalnych w działalności polskich stowarzyszeń sportowych. (Źródło: Opracowanie własne)

³¹⁷ Działalność oświatowo-wychowawcza stowarzyszeń sportowych nawiązywała w pewnym stopniu do oświaty dorosłych. Sportowcy korzystając z różnych akcji o profilu edukacyjnym uzupełniali lub pogłębiali swoją dotychczasową wiedzę. Ta forma działań spełniała funkcje substytucyjną i kompensacyjną wobec zorganizowanego systemu oświaty. Natomiast jeśli chodzi o działania kulturalno-oświatowe to w swoich przesłankach odnosiły się one do oświaty pozaszkolnej. Podstawowymi punktami zbieżnymi tych procesów było zaspokajanie potrzeb kulturalnych i duchowych człowieka. Wspólny był również przedmiot oddziaływania, którym był człowiek. Według H. Radlińskiej: „Działalność wychowawcza pozaszkolna ma do czynienia z człowiekiem, który przychodzi z rozgwaru spraw codziennych, ma wiele trosk i zainteresowań, związanych z odpowiedzialnością zawodową, rodzinną, polityczną. Warunki bytu utrudniają mu skupienie, równocześnie niosą nadmiar pytań. Nieraz – na odwrót – monotonia roboty zarobkowej przysypuje dusze pyłem takiego zmęczenia, że trzeba wielkiego wysiłku, by utorować przezeń drogi do uśpionych zainteresowań”. H. Radlińska, *Pedagogika...*, op.cit., s. 224-225.

Istotą funkcjonowania stowarzyszeń sportowych była głównie organizacja czasu wolnego dla społeczności lokalnej poprzez udział w rywalizacji sportowej. Jednak w celu wzmocnienia oddziaływania na sferę intelektualną i moralną członków prowadzono również działalność oświatowo-kulturalną³¹⁸. Jej zadaniem było przybliżenie rodzimego dorobku kulturalnego, pobudzenie wrażliwości estetycznej, rozwinięcie umiejętności posługiwania się językiem ojczystym oraz ukazanie określonych norm i wzorców postępowania. Każda organizacja sportowa wypracowywała w swej działalności oświatowo-kulturalnej odmienne tradycje i zwyczaje. Zakres pracy cechował się dużą różnorodnością w zakresie doboru form i środków oddziaływania³¹⁹. Organizowano kursy, odczyty, wykłady, projekcje filmowe, pogadanki, wieczorki muzyczne, przedstawienia teatralne, wycieczki turystyczne oraz różnego rodzaju imprezy towarzyskie³²⁰. Ponadto zajmowały się one również prowadzeniem czyteln i bibliotek w lokalach zrzeszeń oraz w niektórych przypadkach wydawaniem biuletynów sportowych. Z sekcjami tymi współpracowały także chóry i orkiestry działające przy danej organizacji sportowej³²¹. Tak szeroka formuła pracy sprzyjała wymianie wiedzy, doświadczeń i umiejętności. Sami sportowcy mogli wówczas rozwijać swoje talenty i zainteresowania.

Podobnie jak w przypadku pracy sportowo-wychowawczej, duży wpływ na charakter działań oświatowo-kulturalnych miały konteksty działań ideowych. Ich wielokierunkowość ogniskowała się najczęściej wokół transmisji ideologii politycznych, krzewieniu wartości patriotycznych³²², budowaniu klimatu samopomocy społecznej oraz podejmowania akcji

³¹⁸ Należy zaznaczyć iż środowisko sportowe nie zawsze było podatne na kształtowanie potrzeb i nawyków korzystania z ofert kulturalnych wyższego rzędu. Dlatego też niejednokrotnie ważny był dobór poziomu atrakcji kulturalnej do zainteresowań odbiorców.

³¹⁹ Dla stowarzyszeń funkcjonujących w ramach określonej ideologii praca pozasportowa stanowiła swego rodzaju łącznik pomiędzy sportem a działalnością społeczno-polityczną. Przykładem może być dokument Komunistycznego Związku Młodzieży Polski, która w odniesieniu do robotniczych zrzeszeń sportowych zalecała: „Równorzędnie do pracy sportowej prowadzona być musi systematyczna praca kulturalno-oświatowa. Praca ta jest tym ogniwem, które łączy robotniczą organizację sportową z innymi formami ruchu robotniczego”. *Komunistyczny Związek Młodzieży Polski w sprawie kultury fizycznej*, [w:] A. Wohl, H. Młodzianowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport...*, *op.cit.*, s. 160.

³²⁰ Bogata i prężnie prowadzona działalność pozasportowa w niektórych przypadkach budziła również niepokój działaczy zrzeszenia. Dostrzegali oni niebezpieczeństwo przewartościowania właściwych celów stowarzyszenia, do których należało wychowanie fizyczne i sport. Asymetryczność pracy sportowej i kulturalno-oświatowej osłabiała u członków organizacji ich aktywność ruchową, powodując bierność i wycofanie. Zob. J. Snopko, *Polskie...*, *op.cit.*, s. 156-157; por. też A. Kamiński, *Funkcje...*, *op.cit.*, s. 173-174.

³²¹ R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, *op.cit.*, s. 338.

³²² Prowadzenie działalności patriotycznej w polityce stowarzyszeń sportowych miało swoje tradycje już w czasach zaborów. Niejednokrotnie skutkowało ona surowymi konsekwencjami, łącznie z rozwiązaniem organizacji. Przejście w okresie międzywojennym z konspiracji do wolnej i nieskrępowanej działalności skutkowało jeszcze bardziej ożywioną pracą na polu kultury, oświaty i sportu w duchu patriotyzmu. Niepodległość Polski w ruchu stowarzyszeniowym akcentowano zwłaszcza poprzez obchodzenie uroczystości państwowych (zazwyczaj połączonych z obrzędami religijnymi), upowszechnianie polskiego słownictwa

w zakresie przysposobienia wojskowe³²³. Efektem przenikania się pracy oświatowo-kulturalnej z ideowo-wychowawczą była specyficzna dla stowarzyszeń sportowych, komplementarność oddziaływań pedagogicznych³²⁴. Wszelkie skrajności i przewartościowania w transmisji określonych wartości i idei obniżały społeczną rangę zrzeszeń sportowych.

Spośród wielu form pracy samokształceniowej szczególną rolę odgrywały kursy³²⁵. Miały one przeważnie charakter doraźny, a ich tematyka dotyczyła najczęściej specjalizacji w danej dyscyplinie sportu³²⁶. Ich uczestnikami byli zazwyczaj zawodnicy mający doświadczenie sportowe, a także osoby z zewnątrz będące miłośnikami sportu. Podczas szkoleń kursanci zdobywali wiedzę teoretyczną i metodyczną oraz umiejętności praktyczne. Kadre prowadzącą kursy stanowili przede wszystkim działacze oraz specjaliści z dziedziny wychowania fizycznego i sportu, w większości byli zawodnicy. Szkolenia te spełniały ważną funkcję dokształcającą wobec powszechnego problemu braku nauczycieli, instruktorów i trenerów sportu.

w nazewnictwie sportowym, nadawanie nazw i barw związanych z symboliką narodową oraz rozgrywanie wielu zawodów z drużynami zagranicznymi. Popularyzowanie wartości patriotycznych przez organizacje sportowe przełożyło się także na aktywny udział sportowców podczas walk w Kampanii Wrześniowej w 1939 roku. Przywdziewając mundury wojskowe nie szczędzili oni swojej odwagi, sprytu, tężyzny fizycznej, a przede wszystkim zdrowia i życia w walce z okupantem. Jednym z bohaterów walk wrześniowych był jeden z najlepszych biegaczy długodystansowych na świecie okresu międzywojennego – Janusz Kusociński. Przytaczając relację Józefa Korolkiewicza czytamy: „[...] Do utrzymania takiego „morale” w swoim plutonie walnie przyczyniał się „Kusy” (J. Kusociński – przyp. PK). Był zaledwie kapralem, a przecież patrzono na niego i podziwiano go nie tylko dla jego wielkiej popularności jako sportowca. Gdy stało się już jasne, że nikt nie przyjdzie Warszawie z pomocą [...] kiedy wielu ludzi załamywało się, „Kusy” jak prawdziwy żołnierz troszczył się przede wszystkim o to, jak najlepiej „pokryć ogniem” nieprzyjaciela, stale zabiegał o uzupełnienie sprzętu i amunicji, a tylko wyraz jego wychudłej twarzy stawał się coraz bardziej zawzięty i nieprzejednany [...]”. B. Tuszyński, *Ostatnie okrążenie „Kusego”*, Warszawa 1990, s. 286; zob. też J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje..., op.cit.*, s. 85-86; K. Hądzelek, *Rola sportu w kształtowaniu tożsamości narodowej*, [w:] J. Chełmecki (red.), *Społeczno-edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpizmu: wychowanie patriotyczne przez sport, t. II*, Warszawa 2007, s. 29-31; B. Woltmann, J. Gaj, *Sport..., op.cit.*, s. 15. Por. W. Junosza-Dąbrowski, *Przewodnik..., op. cit.*, s. 42-43.

³²³ Oprócz działań w zakresie upowszechniania kultury duchowej organizacje sportowe wytwarzały wiele przedmiotów o charakterze symbolicznym (materialnym). Możemy zaliczyć do nich: trofea i pamiątki okolicznościowe, materiały kolportacyjne, karty pocztowe i exlibrisy, emblematy i odznaki, weksylia, a także odzież i inne utensylia sportowe. M. Gizowski, *Symbolika ideograficzna w polskim ruchu sportowym*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce, t. III*, VI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej, Chycina 1997, Gorzów 1998, s. 295.

³²⁴ Por. I. Lepalczyk, *Organizacje społeczne i ich rola w upowszechnianiu kultury pedagogicznej*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1984, Folia Paedagogica et Psychologica nr 5, s. 184.

³²⁵ Por. E. Piasecki, *Dzieje..., op.cit.*, s. 177; R. Gawkowski, *Encyklopedia..., op.cit.*, s. 343-345; H. Laskiewicz, *Kształcenie instruktorów i kierowników robotniczego ruchu sportowego w Polsce w okresie międzywojennym*, „Kultura Fizyczna” 1962, nr 1, s. 34-40.

³²⁶ Zob. H. K., Hel., *Z przeszłości*, „Kultura Fizyczna” 1961, nr 6, s. 448.

Inną formą dokształcania sportowców były odczyty³²⁷ i wykłady. Do ich prowadzenia zapraszano znanych sportowców lub specjalistów będących autorytetami w danej dyscyplinie wiedzy³²⁸. Syntetyczne przedstawienie oceny i poglądów na dany temat – niekiedy w postaci cyklicznej (wszechnic) – ułatwiało słuchaczom poznanie i zrozumienie zagadnień z danego obszaru wiedzy. Co więcej dobrze przeprowadzony wykład stawał się inspiracją do ożywionych dyskusji oraz poszukiwań piśmiennictwa z danej dziedziny wiedzy.

Mniej oficjalnym sposobem propagowania wiedzy i poglądów na dany temat były pogadanki i gawędy³²⁹. Prowadzili je zazwyczaj działacze, trenerzy lub przodownicy. Punktem wyjściowym do przeprowadzenia tej formy spotkania było podanie tematu dyskusji lub przeczytanie przygotowanego wcześniej tekstu. W trakcie rozmowy uczestnicy wyrażali swoje opinie i sądy dotyczące danego problemu, zadawali pytania oraz odpowiednio argumentowali swoje wypowiedzi. Spotkania konwersacyjne służyły pogłębianiu wiedzy, rozwijaniu umiejętności wyrażania własnych poglądów i spostrzeżeń, a także sprzyjały integracji uczestników-sportowców. Co więcej, ich głównym walorem było przysposabianie stowarzyszonych do postępowania zgodnie z głoszonymi hasłami i ideami.

Aby poszerzać horyzonty myślowe członków stowarzyszenia sportowego, w jego siedzibie zakładano czytelnie i biblioteki, których zadaniem było popularyzowanie czytelnictwa³³⁰. Ich działalność uzależniona była głównie od warunków materialnych organizacji, które wpływały na to jak wielkimi i różnorodnymi zbiorami literatury będzie dysponowało dane zrzeszenie oraz jakie zaplecze lokalowe zostanie wydzielone na tego typu inicjatywę. W początkowym okresie pracy oświatowo-wychowawczej zrzeszeń w czytelnich wyłożone było jedynie kilka egzemplarzy książek lub czasopism³³¹. Dopiero wraz z rozwojem działalności objętość zasobów bibliotecznych powiększała się i u niektórych organizacji sięgała kilku tysięcy książek. Najbardziej liczne zbiory posiadały zamożne kluby fabryczne oraz zrzeszenia o wielofunkcyjnym charakterze działania, gdzie istniejąca sekcja

³²⁷ Por. W. Makowski, *Prawo o stowarzyszeniach...*, *op.cit.*, s. 14-15.

³²⁸ Spośród grona uczonych wykładowcami zapraszany przez stowarzyszenia sportowe byli m.in.: prof. E. Piasecki, prof. S. Ciechanowski, płk dr W. Osmolski czy płk J. Ulrych.

³²⁹ H. Radlińska, *Pedagogika...*, *op.cit.*, s. 258.

³³⁰ Poprzez czytelnictwo należy rozumieć nie tylko korzystanie z książek, ale również wyrobienie określonego stosunku do słowa pisanego. Wytworzenie nawyków obcowania z literaturą sprzyjało harmonijnemu rozwojowi psychofizycznemu członków stowarzyszenia sportowego, gdyż mogli oni oprócz sprawności fizycznej rozwijać także swoje zdolności umysłowe. Zob. I. Michalska, *Wychowanie...*, *op.cit.*, s. 12; zob. też E. Szczudłowa, *Czytelnictwo w świetlicy sportowej*, „Wychowanie Fizyczne” 1950, nr 10, s. 481-482.

³³¹ O specyfice edukacyjnej periodyków tak pisała H. Radlińska: „Spożytkowanie w pracy oświatowej gazet bywa trudne z powodu powszechności i niestaranności, zbyt często dla nich charakterystycznej. Gazety lub wycinki gazet [...] są używane do rozbudzania zainteresowań i uczenia krytycyzmu lub na najniższych szczeblach do podawania prostych, ważnych wiadomości”. H. Radlińska, *Pedagogika...*, *op.cit.*, s. 262.

sportowa była tylko jedną z wielu form pracy społeczno-oświatowej. Do takich stowarzyszeń należały np.: Young Men's Christian Associations (YMCA) i Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego (TUR). Z księgozbioru bibliotecznego korzystali wówczas nie tylko zawodnicy, ale także i pozostali członkowie stowarzyszenia. Dobór tematyczny zbiorów był zazwyczaj zróżnicowany, gdyż oprócz opracowań poświęconych kulturze fizycznej, udostępniano również pozycje literatury klasycznej, naukowej i popularnonaukowej. W przypadku zaangażowania politycznego przez władze zrzeszenia w bibliotece znajdowały się również dzieła wyrażające ideologię określonej opcji politycznej³³². Wraz z rozwojem działalności oświatowej i kulturalnej, czytelnie i biblioteki były miejscem spotkań i różnego rodzaju wydarzeń³³³.

Inną formą pracy oświatowo-wychowawczej stowarzyszeń sportowych była działalność wydawnicza³³⁴, ukierunkowana głównie na wydawanie gazetek i materiałów jubileuszowych. Publikowane lokalnie pisemka sportowe posiadały mały nakład i zazwyczaj ukazywały się przez krótki okres czasu. Tylko czasopisma o zasięgu ogólnokrajowym posiadały duży nakład. Gazetki takie wydawały m.in. Związek Strzelecki „Strzelec” („Strzelec” – nakład: 25 000) oraz TG „Sokół” („Przewodnik Gimnastyczny Sokół – nakład: 50 000)³³⁵. Periodyki te informowały o bieżących sprawach organizacyjnych zrzeszenia, terminach i wynikach rozgrywek oraz o osobach wyróżniających się w życiu stowarzyszenia. Publikowane artykuły tematyczne poszerzały wiedzę na sprawy szeroko pojętej kultury fizycznej³³⁶. W gazetach tych zamieszczano zdjęcia, ilustracje, karykatury, tabele i inne formy opisu graficznego. Dopelnieniem treści głównej były często tzw. „kąciki” literackie i humorystyczne. Docieranie do członków poprzez słowo pisane miało na celu poszerzenie wiedzy na temat funkcjonowania zrzeszenia, pobudzenie do aktywnego uczestnictwa w jego przedsięwzięciach oraz umocnienie poczucia przynależności.

W podobnym duchu redagowano wydawnictwa jubileuszowe. Ukazywały się one zazwyczaj przy okazji „okrągłej” rocznicy powstania stowarzyszenia i miały charakter historyczno-oświatowy. W publikacjach tych zazwyczaj opisywano historię powstania organizacji, przybliżano biografie założycieli oraz prezentowano w sposób zbiorczy

³³² R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, op.cit., s. 348.

³³³ Tamże, s. 349.

³³⁴ Por. W. Lipoński, *Sport, literatura...*, op.cit., s. 125-126.

³³⁵ R. Gawkowski, *Encyklopedia...*, op.cit., s. 354-355; por. też R. Wroczyński, *Dzieje...*, op.cit., s. 129; B. Tuszyński, *Sprintem przez prasę sportową*, Warszawa 1975, s. 21-26.

³³⁶ Por. J. Sztejn, *Z działalności...*, op.cit., s. 507.

dokonania i osiągnięcia zrzeszenia. Wydawnictwa te cechowała staranność opracowania zarówno w treści, jak i szacie graficznej³³⁷.

Ukazywanie się wydawnictw jubileuszowych związane było z wieloma wydarzeniami sportowymi i kulturalnymi, które uświetniały rocznicę istnienia danej organizacji sportowej. W uroczystościach, oprócz kierownictwa i członków danego stowarzyszenia sportowego, brały udział także osoby posiadające wysoki status społeczny i zawodowy oraz przedstawiciele zaprzyjaźnionych zrzeszeń sportowych. Obchody trwały od jednego do kilku dni, w trakcie których urządzano nabożeństwa, defilady, zawody sportowe, konkursy, pokazy, akademie i spotkania towarzyskie. Imprezy tego typu przybliżały historię działalności stowarzyszenia sportowego oraz umacniały swój byt w świadomości społecznej.

Zawiązanie i utrzymanie chóru lub orkiestry sportowej nie należało do łatwych zadań, dlatego też występowały one jedynie w nielicznych organizacjach sportowych. Tak pisze na ten temat R. Gawkowski: „Geneza funkcjonowania sportowych orkiestr i chórów sięga jeszcze XIX wieku i związana jest z istnieniem TG „Sokół”. [...] Orkiestra była przecież niezbędna by wykonywać ćwiczenia przy muzyce, śpiewać patriotyczne pieśni, prowadzić pochód „sokoli” przez miasto w rytm marszowej muzyki”³³⁸. W okresie międzywojennym idea ta znalazła swoją kontynuację. Prężnie działające chóry i orkiestry posiadały wypracowany przez siebie repertuar, a w niektórych przypadkach ich członkowie byli autorami hymnu stowarzyszenia. Chóry i orkiestry sportowe brały udział w różnego rodzaju uroczystościach, imprezach okolicznościowych, a także wydarzeniach politycznych. Ich występy stanowiły ważny element oprawy artystycznej, podkreślając wielokierunkowy rozwój danej organizacji sportowej. Zdarzało się, że zespoły te uczestniczyły także w konkursach muzycznych organizowanych przez związki i zrzeszenia z branży pozasportowej³³⁹. Niestety fale kryzysu gospodarczego oraz rozwój radiofonizacji przyczyniły się do wygaśnięcia działalności wielu zespołów chóralnych i orkiestr³⁴⁰.

Bardziej upowszechnioną formą pracy artystycznej były tzw. kółka dramatyczne, które urządzały przedstawienia teatralne oraz okolicznościowe recytacje i deklamacje³⁴¹.

³³⁷ Opracowania takie w postaci jednodniówek, wydawnictw jubileuszowych lub ksiąg pamiątkowych wydały m.in.: Łódzki Klub Sportowy (1908-1924, 1908-1933, 1908-1938), TG „Sokół” w Czeladzi (1906-1936), TS „Wisła” (1931, 1936) oraz LKS „Pogoń” Lwów (1904-1939).

³³⁸ R. Gawkowski, *Encyklopedia..., op.cit.*, s. 341.

³³⁹ Tamże, s. 342.

³⁴⁰ Tamże, s. 343.

³⁴¹ Jak podkreślała H. Radlińska: „Powtarzanie słów wyuczonych posiada znaczenie wychowawcze, o ile są mocno przeżyte. Wówczas dopomagają one do znalezienia własnego wyrazu lub do zespolenia się z innymi. Dlatego tak wielką rolę wychowawczą mają koła dramatyczne i chóry. Szczególnie duże znaczenie bywa przypisywane zbiorowej deklamacji i chórowi jednogłosowemu [...]”. H. Radlińska, *Pedagogika...,*

Oprócz występów przed publicznością macierzystego stowarzyszenia, grupy te dawały również spektakle na zamówienie, co przynosiło dodatkowe wpływy budżetowe. Repertuar przedstawień był zróżnicowany, wystawiano bowiem komedie, tragedie oraz różnego typu inscenizacje o tematyce patriotyczno-politycznej³⁴². Stosowane formy ekspresji takie jak: intonacja, gestykulacja, mimika i pantomima, stanowiły płaszczyznę kulturowej łączności z publicznością. Działalność kółek dramatycznych miała za zadanie pobudzić u członków zrzeszenia sportowego wrażliwość, wyobraźnię, umiejętność krytycznej oceny otaczającego świata, a także dostarczyć chwili odprężenia i odpoczynku od trudów dnia codziennego. W przypadku braku sekcji artystycznej w zrzeszeniu, jego działacze organizując imprezy okolicznościowe dla uświetnienia wydarzenia zapraszali lokalnych artystów i twórców sztuki.

Okres międzywojenny to także czas dynamicznego rozwoju sztuki filmowej, kiedy to na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych wprowadzono dźwięk i kolor. Dostęp do oglądania seansów filmowych, tak jak i funkcjonowanie samej branży kinematograficznej, uzależnione było głównie od czynników finansowych. Aby przybliżyć członkom stowarzyszeń sportowych tę formę twórczości kulturalnej organizowano grupowe wyjścia do kina, korzystano z tzw. kin objazdowych oraz wyświetlano filmy własnym sumptem (np. przy pomocy aparatów filmowych). Pod względem gatunkowym wyświetlano przeważnie filmy o charakterze patriotycznym i rozrywkowym.

Ważną formą działań kulturalno-oświatowych organizacji sportowych były akademie, zebrania oraz imprezy towarzysko-rozrywkowe, które stwarzały możliwość nawiązywania nowych przyjaźni i więzi międzyludzkich. Spotkania te organizowano najczęściej przy okazji różnego rodzaju świąt kalendarzowych oraz zwyczajowych uroczystości stowarzyszenia. Odbywały się one zazwyczaj w należącej do zrzeszenia świetlicy, sali dancingowej³⁴³ lub specjalnie wynajętym i przysposobionym do tego rodzaju imprez lokalu miejskim. Imprezy urządzano najczęściej w celach zarobkowych, a uzyskane wpływy zasilaly budżet stowarzyszenia. Działacze sportowi organizując zabawę, dbali o odpowiednie rozpowszechnienie informacji o tym gdzie, kiedy i dla kogo będzie się ona odbywała. Dla przyciągnięcia jak najliczniejszej grupy osób przygotowywano szereg atrakcji, takich jak:

op.cit., s. 260; por. I. Michalska, G. Michalski, *Wychowanie przez teatr szkolny w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994, s. 49-55.

³⁴² W repertuarze „Sokoła” działającego w Kalwarii Zebrzydowskiej były m. in.: „Dziady” A. Mickiewicza, „Wesele” S. Wyspiańskiego, „Zemsta” oraz „Damy i huzary” A. Fredry, a także „Mazepa” i „Balladyna” J. Słowackiego. A. Makówka, *Rozwój Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Kalwarii Zebrzydowskiej w latach 1898-1939*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Miscellanea historico-regionalia galicensia*, Wadowice 2000, s. 39.

³⁴³ W. Lipoński, *Sport, literatura...*, *op.cit.*, s. 125.

dobrej klasy zespół muzyczny, konkursy oraz tani bufet. Proweniencja społeczna uczestników była zróżnicowana, gdyż w zabawach tych uczestniczyli zarówno przedstawiciele warstw inteligentnych, jak i proletariackich. Jednak bardzo ważną rolą urządzanych zabaw było stworzenie alternatywnej rozrywki, w stosunku do typowych klubokawiarni, potańcówek i biesiad miejskich³⁴⁴. W zabawach organizowanych przez zrzeszenia sportowe starano się zapewnić rozrywkę kulturalną, która nie odbiegałaby od ogólnie przyjętych standardów społecznych.

Inną formą wpływu wychowawczego stosowaną przez organizacje sportowe było transmitowanie w ich działalności ideologii politycznych (zwłaszcza po 1926 r.)³⁴⁵. Przyczynkiem do tego typu pracy była przede wszystkim aktywizacja obywatelska sił społecznych zrzeszenia oraz fascynacja głoszonymi hasłami politycznymi. Urabianiu świadomości politycznej sprzyjała także dobrze zorganizowana struktura organizacyjna stronnictw politycznych, w której każdy dynamicznie działający członek stowarzyszenia sportowego mógł wykazać się swoimi zdolnościami i zaangażowaniem. Wypełnianie określonych funkcji społeczno-politycznych stanowiło dla wielu sportowców zaspokojenie potrzeby samorealizacji oraz urzeczywistnianie własnej wizji państwa. Niestety echa zażartej walki politycznej na szczeblach władzy partyjnej przenosiły się także na relacje pomiędzy zrzeszeniami sportowymi, pozostającymi w odmiennej konstelacji politycznej. Konflikt ideologiczny był wówczas przyczyną antagonizmów na płaszczyźnie sportowej³⁴⁶. Nie mniej jednak należy podkreślić, że zaangażowanie polityczne członków organizacji kształtowało ich tożsamość państwową oraz wspomagało proces socjalizacji obywatelskiej.

Ważny obszar funkcjonowania wielu stowarzyszeń sportowych stanowiło popularyzowanie turystyki³⁴⁷. Dla prowadzenia tej działalności zawiązywano specjalne sekcje

³⁴⁴ Imprezy te posiadały z reguły złą reputację, gdyż towarzyszyły im zazwyczaj pijaństwo, hazard, obżarstwo i hulaszczność. Zob. A. Kamiński, *Czas wolny...*, *op.cit.*, s. 193.

³⁴⁵ O związku pracy oświatowej z polityką pisała także H. Radlińska. W jej ocenie przenikanie się tych dwóch sfer ideowych było naturalnym kierunkiem działania dla takich instytucji jak partia czy kościół. Radlińska zwracała jednak uwagę na to, że: „Szkodliwa dla oświaty jest tylko gra na nieporozumieniach myślowych, rozmyślne usypianie wrażliwości lub wyłącznie jednostronne jej nastawianie. Od demagogii odróżnić należy szczerze zbliżenie się do spraw społecznych, wychodzenie z punktu widzenia i nędz człowieka, któremu trzeba dopomóc w znalezieniu drogi wiodącej do zaspokojenia jego potrzeb i ideałów”. H. Radlińska, *Pedagogika...*, *op.cit.*, s. 225.

³⁴⁶ W kontekście politycznym funkcjonowania polskich stowarzyszeń sportowych prowadzono zabiegi przeciwdziałające oddziaływaniu skrajnej i agresywnej propagandzie organizacji sportowych, reprezentujących mniejszości narodowe. Wzmocnienie tego typu działań obserwujemy po roku 1935, kiedy to zaostrzyły się antagonizmy narodowościowe, zwłaszcza polsko-niemieckie i polsko-ukraińskie.

³⁴⁷ Według ustaleń D. Dudek: „W Polsce dwudziestolecia międzywojennego można wyróżnić trzy podstawowe kierunki rozwoju turystyki: turystyka jako forma kultury fizycznej, turystyka sportowa czyli alpinizm i turystyka rozumiana jako dział gospodarki narodowej”. D. Dudek, *Pojęcie turystyki w polskiej*

wycieczkowe lub turystyczne. Urządzanie wycieczek pieszych, kolarskich, wioślarskich i narciarskich miało na celu dostarczenie członkom aktywnej formy wypoczynku połączonej z poszerzaniem wiedzy z dziedziny krajoznawstwa. Oprócz wypraw związanych typowo z zainteresowaniami członków, organizowano także wyjazdy o charakterze rozrywkowym, które miały przynieść określone zyski do kasy stowarzyszenia. Pierwszy rodzaj wycieczek dotyczył popularnych w ówczesnym czasie podróży zadaniowych, gdzie chodziło o dotarcie do określonego miejsca lub pokonanie wyznaczonej trasy (w kraju i zagranicą). Ekspediowano zazwyczaj w małych grupach. Drugi typ wycieczek organizowano do pobliskich miejscowości, gdzie spędzano czas na biesiadowaniu i różnego rodzaju zabawach³⁴⁸. Wspólne wycieczki sprzyjały rozwijaniu umiejętności inter- i intrapersonalnych, kształceniu politechnicznemu, przynosiły odprężenie fizyczne i psychiczne, przybliżały kontakt z przyrodą oraz dostarczały wiedzy o dorobku kultury narodowej³⁴⁹.

Wielofunkcyjność stowarzyszeń sportowych w zakresie pracy wychowawczej, oświatowej i kulturalnej ukierunkowana była na ukształtowanie człowieka wszechstronnie rozwiniętego, zarówno pod względem fizycznym i psychicznym. O powodzeniu prowadzonych działań decydował przede wszystkim kontekst i rozłożenie akcentów działalności w danym zrzeszeniu sportowym. Pierwszoplanowa rola pracy sportowej, przyczyniła się m.in. do uruchomienia procesu demokratyzacji życia społecznego, zredefiniowania relacji między ludźmi z różnych środowisk oraz wprowadzenia nowej kultury w zakresie spędzania czasu wolnego. Dopełnieniem powyższych przemian były działania pozasportowe, które stanowiły śmiały i celowy zabieg organizacyjno-edukacyjny w odniesieniu do ówczesnych, dość wyidealizowanych koncepcji teoretycznych dotyczących wychowania fizycznego. W swym paradygmacie zakładały one bowiem wychowanie ciała, a środkom fizycznym przypisywały nieograniczoną moc wpływania na sferę intelektualną, moralną i estetyczną³⁵⁰. Dlatego też w działalności zrzeszeń sportowych tak istotną rolę odgrywała praca oświatowo-kulturalna, która niejako dopełniała proces wychowania

tradycji terminologicznej, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. VIII, Gorzów Wlkp. 2008, s. 101.

³⁴⁸ Por. M. Orlewicz-Musiał, *Działalność...*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej...*, *op.cit.*, s. 225-231.

³⁴⁹ Por. K. Denek, *Krajoznawstwo i turystyka w szkole i ich walory wychowawcze*, „Kultura Fizyczna” 1984, nr 5-6, s. 1-8.

³⁵⁰ Zob. H. Grabowski, *Teoria fizycznej edukacji*, Warszawa 1999, s. 58-59.

psychofizycznego zawodników oraz niwelowała niedoskonałości koncepcji teoretycznych³⁵¹. I choć cechowała ją często pewna przypadkowość i dorywczość³⁵² to odpowiednio prowadzona przeciwdziała prymitywności i bezczynności. Co więcej działalność ta zmierzała do budowania wspólnoty danej grupy osób, zachęcała do współdziałania, by w ostatecznym rozrachunku przynieść radość i samozadowolenie.

Pozytywna siła oddziaływania poprzez współzawodnictwo oraz działania pozasportowe nie byłaby możliwa bez działaczy sportowych, spełniających rolę społeczników, oświatowców i wychowawców. W swojej pracy wypełniali oni swego rodzaju misję pełniąc służbę dla dobra ogółu. Jak pisał A. Kamiński: „Utalentowany wychowawca to człowiek posiadający umiejętność rozbudzania zainteresowań i potrzeb kulturalnych na podstawie zasadniczych mechanizmów życia biopsychicznego i społecznego [...]. Umiejętność budzenia potrzeb kulturalnych to dopiero podkład pod bardziej subtelną pracę wychowawczą [...]”³⁵³. W tym miejscu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na trudność i wymagania prowadzonej przez nich pracy. Nie dość, że wymagała ona poświęcenia dużej ilości czasu i zdolności w kontaktach interpersonalnych, to wychowawcy ci częstokroć przeciwdziałali złym nawykom i przyzwyczajeniom swoich podopiecznych, realizując zadania szeroko pojętej profilaktyki społecznej. Ponadto musieli oni także dbać o odpowiednie zbilansowanie działalności sportowej z pracą oświatowo-kulturalną³⁵⁴. W końcu należy pamiętać, że większość z nich nie pobierała za swoją pracę żadnej zapłaty, a jedyną formą nagrody była realizacja własnych ideałów i szacunek społeczny.

Taka forma pracy działaczy i funkcjonowania samych stowarzyszeń sportowych sprawiała, że były one nie tylko miejscem podnoszenia sprawności fizycznej i aktywnego wypoczynku w czasie wolnym, ale stawały się one także placówką, w której przekazywano wiedzę z różnych dziedzin życia społeczno-kulturalnego. W efekcie osoba aktywnie uczestnicząca w życiu zrzeszenia kończąc karierę sportową, opuszczała je z pewnym zasobem

³⁵¹ W. Junosza-Dąbrowski antycypując kierunki wychowawczej pracy sportowej w zrzeszeniach sportowych zauważał: „Wtedy kluby sportowe staną się po prostu klubami, gdzie obok sali gimnastycznej będzie sala odczytowa, gdzie obok rozmów o meczach bokserskich i wynikach piłkarskich będą rozmowy nie tylko o zaletach i wadach tej czy innej metody gimnastycznej, ale i o literaturze i nauce, o zagadnieniach polityki krajowej i zagranicznej”. W. Junosza-Dąbrowski, *Podstawy...*, op. cit., s. 25.

³⁵² Również H. Radlińska nie była zwolenniczką szablonowości w pracy społecznej i wychowawczej. Wystrzegając się schematyzmu zwracała ona uwagę na rolę i znaczenie wzorców osobowych, a więc faktycznych realizatorów pracy oświatowo-wychowawczej i kulturalnej. Zob. J. Chełmecki, *Powrót do korzeni. Gdzie w historii polskiego sportu można znaleźć wzorce działań społecznych*, [w:] J. Nowocień, K. Zuchora (red.), *Wolontariat w edukacji, sporcie, w ruchu olimpijskim i paraolimpijskim*, Warszawa 2011, s. 227.

³⁵³ A. Kamiński, *Czas wolny...*, op.cit., s. 260; tenże, *Kilka uwag...*, op.cit., s. 118.

³⁵⁴ Por. J. Snopko, *Polskie...*, op.cit., s. 156.

wiedzy, umiejętności, a także nieformalnym kapitałem kontaktów międzyludzkich, które mogły mieć wpływ na jakość jej dalszego życia³⁵⁵.

³⁵⁵ O społeczno-zawodowej funkcji organizacji sportowych pisał również W. Junosza-Dąbrowski, który wskazywał: „[...] związki i kluby [...] powinny pamiętać, dalej, że będą zasługiwały na potępienie, jeśli dopuszczą, aby członkowie ich, w manjackim dążeniu do triumfów boiskowych, marnowali swe możliwości życiowe, by po wspaniałej karierze sportowej, odrywającej od nauki i pracy zawodowej, okazywali się nagle, gdy okres świetności minie, jednostkami wykolejonemi, nieprzygotowanemi do twardej walki o chleb, niezdolnemi do zajęcia jakiegokolwiek stanowiska w życiu społecznym. Odwrotnie, powinny dbać o to, aby być wychowawcami nie boiskowych sztukmistrzów, a wartościowych ludzi, chcących nabyte na boisku cnoty użyć dla dobra społeczności”. W. Junosza-Dąbrowski, *Podstawy...*, *op. cit.*, s. 43-44.

Rozdział II

POLSKIE STOWARZYSZENIA SPORTOWE W ŁODZI W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

1. Geneza i rozwój polskich stowarzyszeń sportowych

Proces powstawania polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi stanowił efekt lokalnych dążeń do rozwoju życia społeczno-kulturalnego miasta, jak i odrodzenia narodowego ludności polskiej. I choć sprawy kultury fizycznej w rozwoju przemysłowym Łodzi nie posiadały odpowiedniej rangi ani troski, to jednak pojawienie się pierwszych polskich zrzeszeń sportowych stanowiło wyraz społecznej dojrzałości na sprawy zdrowia¹, tężyzny fizycznej i współzawodnictwa sportowego². Tworzenie polskich struktur sportowych odbywało się na zasadzie samoczynnej potrzeby zbiorowej działalności. Rozwój tych zamierzeń i idei zakłócała systemowa polityka władz carskich, zmierzająca do wyłączenia ludności polskiej z wszelkich form życia kulturalnego i gospodarczego³. W czasie zaboru rosyjskiego i w okresie okupacji niemieckiej aktywiści łódzcy zdołali założyć 10 polskich organizacji sportowych⁴ oraz współtworzyć Łódzki Związek Piłkarski (Łodzer

¹ W okresie zaborów Łódź była miastem zaniedbanym pod względem sanitarno-zdrowotnym i bytowym. Na ten stan rzeczy składały się m.in.: brak urządzeń kanalizacyjnych, niedożywienie, niewydajna gospodarka mieszkaniowa, kilkunastogodzinny wymiar pracy, alkoholizm, brak publicznych placów sportowo-rekreacyjnych oraz szerzenie się chorób wenerycznych. Zob. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Akta miasta Łodzi (AmŁ), Wydział Techniczny (WT), Sprawy różne, sygn. 19795, s. 17; APŁ, AmŁ, Wydział Zdrowia Publicznego (WZP), Różne sprawy organizacyjne, sygn. 18679, s. 4; J. Fijałek, *Stan sanitarny miasta i opieka zdrowotna mieszkańców*, [w:] R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź. Dzieje miasta. Tom I. Do 1918 r.*, Warszawa-Łódź 1980, s. 346-351; W. Pawlak, *Minionych zabaw czar czyli czas wolny i rozrywka dawnej Łodzi*, Łódź 2001, s. 5-12.

² Czerpanie przyjemności z rywalizacji było widoczne wśród łódzian zanim powstały pierwsze polskie organizacje sportowe. W 1888 r. „Dziennik Łódzki” pisał: „Karygodne wyścigi. Dziś rano o godzinie 8 z pociągu odchodzącego do Piotrkowa, dwóch dorożkarzy katolików poczęło się ścigać ku ulicy Piotrkowskiej. Na przeciw domu koncertowego przewrócili oni kobietę, niosącą butki od piekarza [...], a kobieta padając zraniła sobie głowę; zauważono że to byli woźnice dorożek N. 205 i 326.”. „Dziennik Łódzki” 1888, nr 200, s. 2; por. też „Dziennik Łódzki” 1885, nr 113, s. 3.

³ Do 1906 r. na terenie zaboru rosyjskiego nie obowiązywały żadne przepisy dotyczące zakładania jakichkolwiek zrzeszeń. Jak pisze Jacek Walicki: „Nie istniały przepisy określające warunki, pod jakimi stowarzyszenie mogło być zarejestrowane; wręcz przeciwnie, *zatwierdzenie stowarzyszenia było aktem swobodnego uznania, przywilejem udzielanym założycielom, często aktem monarszym*. Niewiele pomagało istnienie tzw. „normalnych” (wzorcowych) statutów dla pewnych grup organizacji (np. straży pożarnych). W rezultacie ilość istniejących towarzystw była znikoma, a inicjatywa społeczna łódzian – skrzepowana”. J. Walicki, *Kultura, oświata, filantropia. Żydowskie stowarzyszenia dawnej Łodzi*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1, s. 183; zob. też H. S. Dinter, *Dzieje wielkiej kariery. Łódź 1332-1860*, Łódź 1965, s. 206.

⁴ Były to: Konsulat Łódzki Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów, Instytut Gimnastyki Szwedzkiej, Lecznicej, Pedagogicznej i Masażu – Wandy Piątkowskiej, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”

Fussballverband⁵; ŁZP)⁶. W tym samym czasie, w Łodzi powstały 22 niemieckie i 4 żydowskie⁷ zrzeszenia sportowe⁸.

Oprócz recepcji myśli w zakresie wychowania fizycznego i sportu z innych zaborów⁹, duży wpływ na powstanie i charakter polskich stowarzyszeń miały działające w Łodzi niemieckie organizacje sportowe. Stanowiły one pierwowzór zorganizowanej pracy w dziedzinie gimnastyki i sportu¹⁰. Ich swobodna i nacechowana elitarnością¹¹ działalność była możliwa dzięki przywilejom politycznym, ekonomicznym i kulturalnym, jakimi cieszyli się mieszkańcy pochodzenia niemieckiego¹². Do wdrażania obcych rozwiązań przyczyniła się również zamożna młodzież łódzka, która kształcąc się w uczelniach poza granicami Królestwa Polskiego, transmitowała wiedzę i doświadczenia z zagranicznego ruchu sportowego¹³. To właśnie za sprawą zachodnioeuropejskich tradycji i wzorów – w Łodzi pod zaborem rosyjskim – zdobywały popularność takie dyscypliny sportowe, jak: strzelectwo, gimnastyka, piłka nożna, kolarstwo¹⁴ czy tenis ziemny¹⁵. Warto zatem podkreślić, iż polski

– Gniazdo I (później Towarzystwo Miłośników Gimnastyki, Towarzystwo Zwolenników Rozwoju Fizycznego, Polskie Towarzystwo Gimnastyczne, Polskie Towarzystwo Gimnastyczne – pododdział Bałuty), Łódzki Klub Sportowy, Łódzkie Towarzystwo Cyklistów-Turystów, Towarzystwo Zwolenników Sportu, Towarzystwo Miłośników Rozwoju Fizycznego w Widzewie, Sekcja Kolarzy przy Resursie Rzemieślniczej, Łódzkie Towarzystwo Sportowe, Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Piechur” – oddział Towarzystwa Warszawskiego. Zob. A. Bogusz, *Dawna Łódź sportowa 1824-1945*, Łódź 2007, s. 29-34; APŁ, AmŁ, Wydział Statystyczny (WS), Maszynopis Informatora m. Łodzi, sygn. 23563, s. 190-193.

⁵ W literaturze przedmiotu w tłumaczeniu części badaczy nazwa ta występuje jako: Łódzka Liga Sportowa. Zob. *50 lat Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej*, Łódź 1969, s. 23.

⁶ Z przyczyn obiektywnych nie zaliczono w poczet polskich stowarzyszeń, tych które nie uzyskały rejestracji lub których status narodowościowy nie został potwierdzony. Należą do nich: Klub Sportowy „Sparta”, Towarzystwo Rozwoju Fizycznego „Bieg”, Towarzystwo Sportowe „Jutrzenka”, Towarzystwo Gimnastyczne „Palma”, Stowarzyszenie Zwolenników Godziwych Rozrywek w Łodzi. A. Bogusz, *Sokolstwo Łódzkie*, Łódź 1995, s. 6; tenże, *Łódź olimpijska*, Łódź 2005, s. 16-17.

⁷ W tym utworzony w 1916 r. Centralny Związek Żydowskich Towarzystw Gimnastyczno-Sportowych w Łodzi.

⁸ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 34-37. Por. A. Halicz, *Kultura fizyczna*, [w:] R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź...*, *op.cit.*, s. 620-621.

⁹ Przekazywanie dorobku teoretycznego i praktycznego w dziedzinie upowszechniania kultury fizycznej najpełniej dokonywało się pomiędzy członkami Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Aktywiści łódzkiego ruchu sokolego dzięki artykułom poznańskiego czasopisma „Sokół”, czy udziałowi w zlotach w Krakowie i Lwowie, przenosili tamtejsze doświadczenia, które pozwalały podnieść poziom sportowy i organizacyjny wielu polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi. A. Bogusz, *Łódź...*, *op.cit.*, s. 16-17; tenże, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 9 i n.

¹⁰ Zob. A. Bogusz, *Niemieckie Stowarzyszenia Sportowe w Łodzi*, Łódź 1992; D. Sztobryn, *Niemieckie organizacje społeczne i kulturalno-oświatowe*, [w:] K. A. Kuczyński, B. Ratecka (red.), *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku*, Łódź 2001, s. 189-191.

¹¹ Zob. S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864-1914*, Łódź 1994, s. 344-356.

¹² Zob. M. Cygański, *Mniejszości niemieckie w Polsce w latach 1918-1939*, Łódź 1962, s. 10.

¹³ Założycielami jednego z pierwszych polskich stowarzyszeń sportowych Łódzkiego Klubu Sportowego, była młodzież kończąca studia w Mittweidzie w Saksonii. Zob. J. Bogusiak, *ŁKS moja pasją...*, Łódź 2008, s. 18; *50 lat Łódzkiego...*, *op.cit.*, s. 21.

¹⁴ W Łodzi w 1898 r. zbudowano pierwszy na ziemiach polskich betonowy tor kolarski.

ruch stowarzyszeniowy na terenie m. Łodzi miał charakter dychotomiczny, gdyż z jednej strony cechował go izolacjonizm w stosunku do nacji niemieckiej i żydowskiej¹⁶, z drugiej strony – przejawiał on pewien internacjonalizm, zbliżający do siebie wielonarodowościowe społeczeństwo łódzkie¹⁷.

Na terenie Łodzi kształtowanie się sportowego ruchu stowarzyszeniowego w XIX i w pierwszych latach XX w.¹⁸, odbywało się początkowo przy niewielkim wsparciu polskiej inteligencji¹⁹. Wzmoczone były natomiast represje ze strony rosyjskich władz zaborczych, które dążąc do wynarodowienia Polaków, starały się osłabić ich ciężką fizyczną

¹⁵ Burżuazja niemiecka w czasie wolnym oddawała się jeszcze innym bardziej elitarnym zajęciom, jak: myślistwo, automobilizm czy jazda konna. W. Pawlak, *Minionych...*, *op.cit.*, s. 61 i n.

¹⁶ Zob. Z. Lorentz, *Narodziny Łodzi nowoczesnej*, Łódź 1926, s. 28; A. Karwacki, M. Lenartowicz, *Wrogość i sympatie w polskiej piłce nożnej w perspektywie społeczno-historycznej*, „Kultura Fizyczna” 2001, nr 5-6, s. 23-24.

¹⁷ A. Bogusz, *Sport w Łodzi wielonarodowej. Zarys dziejów (do 1939 r.)*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX wieku. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, Łódź 1997, s. 339; S. Glica, *Od 1824 roku. Opowieść o łódzkim sporcie*, Łódź 2013, s. 5.

¹⁸ Dnia 7 czerwca 1824 r. powstało na terenie m. Łodzi pierwsze stowarzyszenie kulturalno-sportowe Łódzkie Towarzystwo Strzeleckie (Łodzer Bürger-Schützengilde). Podstawą prawną do założenia zrzeszenia był paragraf 21. ugody zawartej pomiędzy J. O. Księcia Namiestnika Królewskiego, a fabrykantami sukiennymi z dn. 18 września 1820 roku. Założycielami tzw. „Bractwa Kurkowego” byli prekursorzy łódzkiego przemysłu włókienniczego pochodzenia niemieckiego. Po rozwinięciu działalności wśród członków stowarzyszenia byli również imigranci z zaboru pruskiego, a także Polacy. Ci ostatni angażując się w ruch powstaniowy w 1830 i 1864 r. przyczynili się do ograniczenia funkcjonowania organizacji przez władze rosyjskie. Charakter działalności stowarzyszenia koncentrował się na kultywowaniu tradycji i zwyczajów niemieckich organizacji strzeleckich. Jako przykład może posłużyć organizowana zabawa strzelecka w czasie drugiego i trzeciego dnia Zielonych Świątków. Uroczystości te były często okazją nie tylko do zawodów w strzelaniu. Relacjonując przebieg jednej z nich Oskar Flatt pisał: „Na placu urządzone są igrzyska ludowe; ale oprócz owych karuzeli, huśtawek, młynów diabelskich i słupów z nęcącymi zdobyczami – widzieliśmy tu zabawy i współzawodnictwa nowego zupełnie rodzaju: nie tutejszo-krajowe, niemieckie to pomysły, wojczyznione tylko na naszą ziemię dla łódzkich mieszkańców”. APŁ, Towarzystwa Sportowe w Łodzi, Zbiór szczątków zespołów, Łódzkie Towarzystwo Strzeleckie, Dokumenty odnoszące się do Łódzkiego Strelkovomu Obščestvu i ustawy tovo-že Obščestva (neutverżdennyje) 1820-1897, sygn. 1; O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853, s. 147; S. Pytlaś, *Łódzka...*, *op.cit.*, s. 344-346; H. Duninówna, *Gawędy o dawnej Łodzi*, Łódź 1958, s. 158-159; J. Chańko, *Spółeczne stowarzyszenia oświatowo-kulturalne*, [w:] R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź...*, *op.cit.*, s. 526; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 34-37; tenże, *Sport...*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy...*, *op.cit.*, s. 320; D. Sztobryn, *Działalność kulturalno-oświatowa diaspory niemieckiej w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 1999, s. 16-17; R. Olaczek (red.), *Parki i ogrody Łodzi. Park Źródłiska I*, Łódź 2006, s. 15 i n.; M. Jaskulski, *Niedocenione zasługi. Stowarzyszenia polskie w Łodzi do 1918 roku*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1, s. 157; K. P. Woźniak, *W jedności siła. Stowarzyszenia niemieckie (do 1918 roku)*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1, s. 195-196; W. Pawlak, *Minionych...*, *op.cit.*, s. 61-62.

¹⁹ Od połowy XIX w., wraz z dynamicznym rozwojem przemysłu włókienniczego w Łodzi, duże wpływy zaczęła zyskiwać burżuazja niemiecka. Dzięki protekcji politycznej władz carskich zdobyła ona silną pozycję finansową oraz wiodła prym w życiu kulturalno-społecznym miasta. Dopiero dzięki zmasowanemu ruchowi napływowemu ludności polskiej z prowincji, aktywności inteligencji warszawskiej oraz asymilacji części finansjery niemieckiej, Polacy zamieszkujący Łódź zaczęli stopniowo brać aktywny udział w życiu m. Łodzi. Pojawiły się pierwsze polskie gazety („Dziennik Łódzki”, „Rozwój”, „Goniec Łódzki”, „Ognisko Rodzinne”), a także stowarzyszenia (oświatowe, kulturalne, dobroczynne, zawodowe, sportowe itp.). Zob. A. Barszczewska-Krupa, *Rodowód oraz drogi rozwoju kultury i oświaty w Łodzi*, [w:] R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź...*, *op.cit.*, s. 485.

i poczucie ducha narodowego. Służyć temu miał zakaz uprawiania ćwiczeń ruchowych oraz urządzania jakichkolwiek form współzawodnictwa sportowego. Władze zaborcze krępowały wszelkie inicjatywy zbiorowej aktywności społeczno-kulturalnej. Szczególnym ograniczeniom poddawano szkoły łódzkie. W przypadku realizowanej lekcji gimnastyki władze rosyjskie celowo dążyły do obniżenia przyjętych standardów i norm kształcenia²⁰. Efektem tych działań było zaniedbywanie sprawności umysłowej i fizycznej uczniów, co prowadziło do dezintegracji rozwoju psychofizycznego młodzieży polskiej²¹.

Bezwzględniemu uciskowi władz zaborczych poddano również wszelkie polskie inicjatywy, zmierzające do utworzenia zbiorowych form działalności w zakresie popularyzowania kultury fizycznej. Witold Salm pisał: „Moskale pozwalali tylko Niemcom organizować się na polu wychowania fizycznego. Były niemieckie związki strzeleckie, którym nawet nie odebrano broni. Były Turn Vereiny z czterema Czarnymi literami F na koszulkach, były Achillesy, Krafy, Victorie, Aurory, L. T. u S Vereiny, sturmy itp. Niemieckie kluby”²². W wyniku takich ograniczeń ludność polska mogła być jedynie obserwatorem widowisk sportowych organizowanych przez mniejszość niemiecką²³ i okazjonalnych wydarzeń sportowych o charakterze rozrywkowym (np. cyrki, walki zapaśnicze itp.)²⁴.

Na powstanie i charakter pierwszych polskich zrzeszeń sportowych miały wpływ następujące czynniki: uwarunkowania lokalne i tradycje w zakresie kultury fizycznej, funkcjonujące w mieście niemieckie stowarzyszenia sportowe, docierające informacje

²⁰ W publikacji jubileuszowej ŁKS na 50-lecie zrzeszenia, czytamy: „Wyjątek stanowiły szkoły uwzględniające w programie nauczania lekcję gimnastyki, która odbywała się w warunkach tworzących istną parodię wychowania fizycznego, jak je dziś pojmujemy. Na taką lekcję gimnastyki przychodził zwykle praporszczyk (chorąży) ze stacjonowanego wówczas w Łodzi 37 Koływańskiego pułku piechoty, i to nie sam, lecz w asyście barabańszczyka (dobosza). Gdy chorąży był w złym humorze, co przeważnie miało miejsce kazał uczniom maszerować niewiele dbając o to, jakie to korzyści przyniesie młodzieży. [...] Natomiast lepszy humor skłaniał takiego „nauczyciela” gimnastyki do wygarnięcia z nad wyraz skromniutkiego swojego repertuaru wiedzy o wychowaniu fizycznym nieco szerszych wiadomości o gimnastyce”. *50 lat sportu. Jubileusz Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1958, s. 34-35.

²¹ W 1900 r. otwarto pierwszy na terenie Łodzi Instytut Gimnastyki Szwedzkiej, Leczniczej, Pedagogicznej i Masażu – Wandy Pętkowskiej. Placówka ta mieściła się przy ul. Południowej 11. Oferta zakładu skierowana była do kobiet i miała charakter rekreacyjny i leczniczo-korekcyjny. Środkami i metodami pracy były przede wszystkim gimnastyka szwedzka (bez przyrządów siłowych) oraz sport (tenis, kręgle, gra w piłkę i in.). Zajęcia prowadziły animatorki, które zostały wcześniej przeszkolone pod kierunkiem szwedzkiej trenerki w Warszawie. M. Sikorska-Kowalska, *Miasto wielkoprzemysłowe i czas wolny kobiet. Łódź na przełomie XIX i XX w.*, [w:] A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego*, t. VII, Warszawa 2001, s. 270.

²² W. Salm, *Siewcom*, [w:] H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1939, s. 11.

²³ Ludności polskiej odmawiano wstępowania do niemieckich organizacji sportowych.

²⁴ Wielki entuzjazm wśród polskiej publiczności budziły popisy zapaśnicze Władysława Pytlańskiego i Stanisława Cyganiewicza. Zob. W. Pawlak, *Minionych...*, *op.cit.*, s. 51-52.

o działalności organizacji sportowych w innych zaborach, a także wprowadzenie na początku XIX w. przepisów prawa dotyczących stowarzyszeń i związków²⁵.

W drugiej połowie XIX w. inteligencja polska – aby zapobiec degradacji życia kulturalnego – zaczęła wspomagać dążenia aktywistów polskich do powołania pierwszego polskiego stowarzyszenia sportowego. Inicjatywami wyprzedzającymi powołanie prekursorskiej, legalnej placówki sportowej były starania działaczy, skupionych wokół Towarzystwa Krzewienia Oświaty (TKO)²⁶. Niestety wielokrotnie składane przez członków TKO statuty spotykały się z odmową władz gubernialnych piotrkowskich²⁷. Przełomem okazało się wykorzystanie zapisów statutowych Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów²⁸. Ich treść przewidywała możliwość powoływania konsulatów na terenie Królestwa Polskiego. Starania łódzkich cyklistów o założenie oddziału łódzkiego zostały uwieńczone sukcesem. W Łodzi – po 65 latach od utworzenia pierwszego zrzeszenia sportowego – dnia 19 lutego 1889 r.²⁹, powstało pierwsze polskie stowarzyszenie sportowe o nazwie: Konsulat Łódzki

²⁵ Ożywienie w dziedzinie zakładania stowarzyszeń, pod wpływem wprowadzenia nowych przepisów stowarzyszeniowych, zauważyły także same władze rosyjskie. Według relacji W. Makowskiego treść tych spostrzeżeń była następująca: „Od czasu wydania Najwyższej zatw. 4 marca 1906 r. przepisów tymczas. o stow. i zw. pośród żywiołów obcoplemiennych zamieszkałych w Rosji daje się zauważyć specjalny ruch w kierunku kulturalno-oświatowego rozwoju poszczególnych narodowości na gruncie rozbudzania ciasnego narodowo-politycznego uświadczenia, i w tym celu zakładanie całego szeregu stowarzyszeń pod najrozmaitszymi nazwami, mających na celu skupienie żywiołów obcoplemiennych na gruncie ich wyłącznie narodowościowych interesów”. W. Makowski, *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych*, Warszawa 1913, s. 10.

²⁶ Oprócz TKO duże zasługi dla propagowania aktywności ruchowej oddały m. in. Łódzka Ochotnicza Straż Ogniowa oraz Towarzystwo Trzeźwości. Strażacy – w ich szeregach, obok Niemców, służyli także Polacy i nieliczni Żydzi – w celu skuteczniejszego gaszenia pożarów wykonywali systematyczne ćwiczenia sprawnościowe, które przy różnego rodzaju okazjach miały również charakter pokazowy. Również Towarzystwo Trzeźwości, za jedną z metod swojego działania przyjęło gimnastykę. Ćwiczenia organizowane pod kierunkiem Władysława Ziółkowskiego miały spełniać funkcję profilaktyczną wobec narastającego problemu alkoholizowania się mieszkańców Łodzi. Ćwiczenia odbywały się w sali teatralnej Fryderyka Sellina przy ul. Konstantynowskiej 14. Także wiele innych łódzkich organizacji związkowych i kulturalnych zamieszczało w swych zapisach statutowych adnotacje dotyczące popularyzowania kultury fizycznej. Należały do nich np. Bezpartyjny Związek Włóknarzy czy Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlu. 50 lat..., *op.cit.*, s. 35; A. Halicz, *Kultura...*, [w:] R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź...*, *op.cit.*, s. 620; K. Kowalczyński, *Łódź przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2008, s. 82; 50 lat Łódzkiego..., *op.cit.*, s. 21; D. Sztobryn, *Działalność kulturalno-oświatowa...*, *op.cit.*, s. 19-21; A. Bogusz, *Początki i rozwój sportu w Łodzi do 1939*, maszynopis pracy doktorskiej znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1987, s. 15.

²⁷ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 25.

²⁸ Zanim łodzianie przystąpili do utworzenia stowarzyszenia sportowego o charakterze kolarskim brali oni udział w zawodach organizowanych przez WTC, na Dynasach w Warszawie.

²⁹ W większości przypadków omawianych polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi, jako datę ich powstania przyjmuję moment założenia danej organizacji. Przypadki wielokrotnego odmawiania rejestracji stowarzyszeń sportowych z powodów politycznych, w mojej opinii nie mogą przesądzać o historii i tradycji działań społeczno-narodowych, na rzecz polskiego ruchu stowarzyszeniowego. Por. APŁ, AmŁ, WS, Materiały do Informatora m. Łodzi. Towarzystwa gimnastyczne, sportowe, turystyczne. Rok 1918-1919, sygn. 23580, s. 40; D. Dudek, *Krytyczne tezy do naukowych badań nad sportem*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów turystyki i sportu w Polsce*, Rzeszów 2009, s. 287-288.

Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów (KŁWTC)³⁰. Założycielem i pierwszym prezesem zrzeszenia był Mieczysław Zbijewski. W swojej działalności skupiało się ono na urządzaniu wycieczek rowerowych³¹, wyścigów szosowych³² oraz organizowaniu balów i spotkań towarzysko-rozrywkowych. W 1910 r. zmieniono nazwę stowarzyszenia na Warszawskie Towarzystwo Cyklistów w Łodzi (WTC)³³.

W 1912 r. WTC liczyło 112 członków, natomiast na dwa miesiące przed wybuchem pierwszej wojny światowej zrzeszało 88 członków, z czego prawie połowa brała aktywny udział we współzawodnictwie sportowym³⁴ i turystyce krajoznawczej³⁵. W okresie działań wojennych działalność stowarzyszenia uległa częściowemu zawieszeniu. Zmieniła się również forma organizowania wycieczek, gdyż ze względu na ryzyko konfiskaty rowerów przez władze okupacyjne niemieckie, wyprawiano się pieszo.

Na przełomie XIX i XX wieku w Łodzi, tak jak i w wielu innych miastach zaborów, widziano potrzebę zaszczerpienia idei sokolej. Powołanie stowarzyszenia gimnastycznego, posiadającego już swoją tradycję na ziemiach polskich, miało spełniać nie tylko zadania z zakresu podnoszenia sprawności fizycznej, ale również miało być ostoją kształtowania ducha polskości wśród młodzieży łódzkiej. Warunki budowania struktury sokolej na terenie Królestwa Polskiego nie były łatwe, gdyż klęska powstania styczniowego wzmogła ucisk carskich władz zaborczych. Pierwszymi inicjatorami zawiązania drużyn sokolskich na terenie

³⁰ Głównymi czynnikami wpływającymi na utworzenie KŁWTC były wzrost zainteresowania sportem kolarskim oraz odmowa przyjęcia polskich miłośników jazdy na rowerze do niemieckiego Towarzystwa Cyklistów Łódzkich (Der Verein Lodzer Cyclisten). Zob. S. Glica, *Od 1824...*, *op.cit.*, s. 9; B. Tuszyński, *100 lat Kolarstwa Polskiego Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów*, Warszawa 1986, ss. 18, 24; A. Bogusz, *Sport...*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy...*, *op.cit.*, s. 325.

³¹ Pierwsze wyprawy rowerowe odbywały się do pobliskich miejscowości łódzkich, m.in.: Łagiewnik, Pabianic, Zgierza i Ozorkowa. Z czasem organizowano wyjazdy na dłuższym dystansie, obierając za cel takie miasta jak: Łęczyca, Kalisz, Łowicz, Piotrków, Kraków, Kielce, Nowe Miasto i in. Ich celem było nie tylko pokonanie wyznaczonej trasy, ale także poznanie historii odwiedzanych miejsc. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 40-42.

³² W 1903 i 1904 r. – jak podaje Andrzej Bogusz – KŁWTC zorganizowało pierwsze w Łodzi długodystansowe wyścigi szosowe, które odbyły się na trasie: Łódź-Zgierz-Pabianice-Łódź. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 41.

³³ APŁ, Towarzystwo Rzemieślnicze „Resursa” w Łodzi (TRRŁ), Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 144; „Rozwój” 1912, nr 173, s. 2.

³⁴ W dniu 26 lipca 1914 r. (na 25-lecie istnienia), tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej, władze WTC urządziły zawody pn. „Rekord Szybkości” na trasie Łódź-Kalisz, Kalisz-Łódź. APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 151.

³⁵ W 1914 r. w skład zarządu WTC wchodził: prezes – Cezaryusz Borysławski, wiceprezesa – Teodor Finster, Jan Cadarski, skarbnik – Stanisław Jaroszyński, sekretarz – Julian Miller, kapitan – Bolesław Knapik, gospodarz – Jan Andrzejewski, Leon Izydorczyk, Mieczysław Nowicki, Bronisław Cichocki. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 42.

m. Łodzi byli działacze związani z TKO³⁶. Ich działania zmierzały do utworzenia konspiracyjnej organizacji wśród grupy młodzieży polskiej, oddającej się ćwiczeniom gimnastycznym w istniejącym od 1893 r. Zakładzie Gimnastyki i Fechtunku Aleksandra Surowieckiego, przy ul. Mikołajewskiej 22³⁷. Realizatorami przedsięwzięcia – udzielając w tym celu prywatnych mieszkań – byli: Paweł Małachowski, Wacław Morsztynkiewicz, Kazimierz Sadoczyński³⁸ oraz Wacław Wojewódzki³⁹. Powołanie stowarzyszenia przyspieszyły wydarzenia międzynarodowe związane z wojną rosyjsko-japońską i będącymi jej następstwem działaniami rewolucyjnymi w 1905 roku. Dzięki ustępstwom rosyjskich władz zaborczych, 20 grudnia 1905 r.⁴⁰ rozpoczęło swoją działalność Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (TG „Sokół”)⁴¹, będąc pierwszym gniazdem i macierzą dla Łodzi i okręgu łódzkiego⁴². Praca łódzkiego „Sokoła” koncentrowała się na popularyzowaniu wychowania fizycznego oraz krzewieniu wartości patriotycznych wśród młodzieży. Niestety, we wrześniu 1906 r., po niespełna roku funkcjonowania, decyzją generał-gubernatora Gieorgija A. Skałona, działalność TG „Sokół” w Łodzi, jak i w całym Królestwie Polskim została zawieszona⁴³.

³⁶ Głównym orędownikiem powołania łódzkiego gniazda sokolego był Mieczysław Kaufman, prezes TKO. A. Bogusz, *Początki...*, *op.cit.*, s. 15.

³⁷ W 1902 r. do zakładu Surowieckiego przeniesiono również koło gimnastyczne działające przy Towarzystwie Trzeźwości. A. Halicz, *Kultura...*, [w:] B. Baranowski, J. Fijałek, *Łódź...*, *op.cit.*, s. 620; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 34-37; *50 lat...*, *op.cit.*, s. 35-36.

³⁸ K. Sadoczyński w 1904 r. ukończył kurs sokolski w gnieździe krakowskim. Sadoczyński posiadał także specjalne uprawnienia w postaci mandatu lwowskiego „Sokoła” (macierzy), dzięki któremu mógł on zakładać gniazda sokole w guberni piotrkowskiej. Zdobyta wiedza pozwoliła mu objąć stanowisko naczelnika w gnieździe łódzkim. Termin „naczelnika” zaczerpnięty został z czasów insurekcji kościuszkowskiej, gdzie przywódcy powstania Tadeuszowi Kościuszce nadano tytuł Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej. We współczesnym rozumieniu funkcję „naczelnika” w TG „Sokół” należy postrzegać jako bliskie stanowiska dyrektora sportowego, który w przypadku prowadzenia działań bojowych stawał się dowódcą oddziału. W 1908 r. Sadoczyński został zesłany na Syberię za konspiracyjną działalność w „Sokole”. W okresie międzywojennym był on członkiem Stowarzyszenia byłych Więźniów Politycznych Niepodległościowców. A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1926, nr 113, s. 10.

³⁹ L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje Sokolstwa w Łodzi*, Łódź 1921, s. 5.

⁴⁰ Zob. „Rozwój” 1905, nr 283, s. 4; APŁ, AmŁ, WS, Materiały do Informatora m. Łodzi. Towarzystwa gimnastyczne, sportowe, turystyczne. Rok 1918-1919, sygn. 23580, s. 34; M. Ponczek, *Związki Kościoła Katolickiego z „Sokołem” ziemi łódzkiej do 1939 roku*, [w:] N. Nowakowski, H. Kulbacka, B. Maksimowska, J. Snopko (red.), *Studia z historii i organizacji kultury fizycznej*, Częstochowa 1998, s. 175.

⁴¹ O tym jak trudne warunki panowały dla zakładania stowarzyszeń w Królestwie Polskim świadczy fakt, iż gniazdo łódzkie utworzono niemalże 40 lat po powstaniu gniazda-macierzy we Lwowie w 1867 roku. Zob. R. Wroczyński, *Powszechne...*, *op.cit.*, s. 213. A. Bogusz, *Sport...*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy...*, *op.cit.*, s. 325; Zob. też AmŁ, WS, Materiały do Informatora m. Łodzi. Towarzystwa gimnastyczne, sportowe, turystyczne. Rok 1918-1919, sygn. 23580, s. 34-35.

⁴² A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 8; por. M. Jaskulski, *Niedocenione...*, *op.cit.*, s. 159; por. H. S. Dinter, *Spod czarnych dymów*, Łódź 1978, s. 376-377.

⁴³ Od momentu zawieszenia aż do powołania nowego zrzeszenia członkowie byłego TG „Sokół” kontynuowali swoją działalność. W dniu 19 marca 1907 r. został dokonany przegląd gniazda przez władze

W celu kontynuowania dalszej pracy z młodzieżą działacze podjęli inicjatywę utworzenia nowego zrzeszenia, również o profilu gimnastycznym. Na zebraniu, które odbyło się 23 maja 1907 r. w lokalu Stowarzyszenia Zawodowego Robotników „Jedność”, zawiązano nową organizację pod nazwą: Towarzystwo Miłośników Gimnastyki (TMG). Nazwa nowej organizacji celowo nie odwoływała się do ruchu sokolego, co miało zapobiec ponownemu wstrzymaniu działalności. Powołanie zakamuflowanej organizacji sokolej uczczono pokazami gimnastycznymi zarówno drużyn męskich i żeńskich. Powtarzalność tych występów, zwłaszcza na forum publicznym, przy okazji różnego rodzaju uroczystości, festynów i zabaw ogrodowych, zwróciła uwagę niemieckich „turnerów”⁴⁴, jak i władz rosyjskich⁴⁵. Niepokój antypolskich włodarzy miasta i strażników porządku publicznego wzbudziły przede wszystkim liczebność ćwiczących, dobra organizacja, karność, sprawność fizyczna oraz jednolity ubiór (mężczyźni – biało-granatowe stroje, kobiety – granatowy strój z amarantową lamówką). Efektem tych półjawnych i śmiałych poczynań TMG był kolejny zakaz władz zaborczych wydany w 1907 r., który zawieszał działalność wszystkich stowarzyszeń gimnastycznych w mieście⁴⁶.

Dla podtrzymania żywotności ruchu sokolego w Łodzi, działacze z nim związani postanowili przyjąć bardziej zakonspirowane metody działania. Utworzono dwa gniazda „Sokoła”, z czego Gniazdo I miało funkcjonować jako sekcja Towarzystwa Śpiewaczego „Arfa” (TŚ „Arfa”) oraz Gniazdo II, które działało w lokalu A. Surowieckiego⁴⁷.

okręgowe z W. Morsztynkiewiczem na czele. Także w tym samym roku zorganizowano, potajemnie w lokalu Towarzystwa Śpiewaczego „Lira”, wieczornicę towarzyską. Wówczas to po raz pierwszy w Łodzi zastęp 9 druhów wykonał tzw. „ćwiczenia zagrzebskie zbiorowe w obrazach”. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje..., op.cit.*, s. 6.

⁴⁴ Od niemieckiego: Turner – gimnastyk (-yczka). Założycielem ruchu turnerskiego (systemu gimnastyczno-wychowawczego) w Niemczech był F. L. Jahn (1778-1852). R. Wroczyński, *Powszechnie..., op.cit.*, s. 152 i n.; P. Kalina, *Nowy słownik podręczny: niemiecko-polski i polsko-niemiecki z wymową fonetyczną*, Warszawa 1938, s. 561.

⁴⁵ Podczas jubileuszu 40-lecia istnienia „Sokoła-Macierzy” we Lwowie w dn. 20-30 czerwca 1907 r., Łódź reprezentowali: W. Morsztynkiewicz, P. Małachowski, Franciszek Waszkiewicz oraz Józef Pilarski. A. Bogusz, *Sokolstwo..., op.cit.*, s. 9; L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje..., op.cit.*, s. 7.

⁴⁶ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 55.

⁴⁷ Powstanie II Gniazda było przyczyną wewnętrznych nieporozumień pomiędzy działaczami. W wyniku rozłamu możliwości prowadzenia ćwiczeń zostało pozbawione Gniazdo I, które rozwinęło pracę kulturalno-oświatową. Przedstawiciele „Sokoła” już od samego początku działania „Arfy” podjęli działania zmierzające do legalizacji statutu, który zawierałby zapis o możliwości prowadzenia ćwiczeń gimnastycznych. Wobec braku możliwości legalnego uprawiania gimnastyki zapisali się oni na kurs jazdy konnej oraz podjęli nieudaną próbę ćwiczeń w prywatnym ogrodzie W. Morsztynkiewicza. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje..., op.cit.*, s. 8; A. Bogusz, *Sokolstwo..., op.cit.*, s. 10.

Nowy zarząd „Arfy” złożony był w głównej mierze z członków TG „Sokół”⁴⁸. W dniu 18 września 1907 r. nastąpiło inauguracyjne zebranie w lokalu Stowarzyszenia Majstrów Fabrycznych Guberni Piotrkowskiej. Już od początku funkcjonowania zrzeszenia szybko rozwinęło się w nim życie towarzysko-kulturalne. Oprócz zespołów śpiewaczych utworzono również orkiestrę, która 29 stycznia 1908 r. akompaniowała zorganizowanej wieczornicy. Ponadto w marcu tego samego roku TS „Arfa” wzięło udział w koncercie szopenowskim, który odbył się w Łodzi. Staraniem przedstawicieli zrzeszenia zorganizowano także wycieczkę na wystawę do Łowicza, urządzono dwa koncerty oraz uczestniczono w zabawach ludowych w parku Stowarzyszenia Zawodowego Robotników Przemysłu Włóknistego „Jedność”. Po niedługim okresie pracy do lokalu „Arfy” przyjęto stowarzyszenie kulturalno-oświatowe „Dom Ludowy”⁴⁹. Dzięki jego obecności dotychczasowi członkowie mogli korzystać z dobrze wyposażonej biblioteki i czytelni oraz brać udział w organizowanych odczytach⁵⁰. Niestety, mimo wielokrotnych prób, nie udało się przedstawicielom zrzeszenia zalegalizować statutu, w którego zapisach zawierałaby się możliwość prowadzenia ćwiczeń gimnastycznych. Jednostronna forma działalności – bez ćwiczeń gimnastycznych – była przyczyną osłabienia aktywności członków „Sokoła” w łonie „Arfy”.

W styczniu 1909 r. nastąpił przełom w działaniach ruchu sokolego i po okresie kilkunastomiesięcznego rozbratu doprowadzono do porozumienia pomiędzy dwoma gniazdami. W zakładzie A. Surowieckiego uruchomiono kurs dla przodowników okręgu łódzkiego, pod kierownictwem naczelnika Mieczysława Bodalskiego. Pozyskano również nowy lokal z salą gimnastyczną, który mieścił się przy ul. Nawrot 23.

W czerwcu 1909 r., dzięki zatwierdzeniu ustawy przez władze gubernialne piotrkowskie Towarzystwa Zwolenników Rozwoju Fizycznego (TZRF)⁵¹, dokonano formalnego zjednoczenia dwóch gniazd⁵². Sygnatariuszami złożonej ustawy (statutu) byli:

⁴⁸ W jego skład wchodził: prezes – P. Małachowski, wiceprezes – W. Morsztynkiewicz, sekretarz – Leon Nowierski, skarbnik – Tadeusz Kokeli, Adam Popławski, F. Waszkiewicz, Ignacy Sroka, Józef Barczewski, Antoni Lindner, Bolesław Knapski, Franciszek Wilkoszewski, Józef Szewczyk. Komisja Rewizyjna: Leon Tochtermann, Bolesław Bendeka, Ludwik Bayera, Władysław Gajda, Józef Coss, Bolesław Koeltz. Dyrektorem chóru został Tadeusz Jotejko. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 7.

⁴⁹ Por. J. Chańko, *Spółeczne...*, [w:] R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź...*, *op.cit.*, s. 531.

⁵⁰ L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 8.

⁵¹ Do Zarządu TZRF weszli: prezes – Stanisław Hennel, wiceprezes – Kazimierz Jokiel, sekretarz – T. Kokeli, skarbnik – Romuald Lubowiecki oraz Antoni Gajda, J. Salm, Jan Smogorzewski i Lucjan Chelmicki. Prześladowania carskie wyłączyły z działalności TZRF byłego prezesa P. Małachowskiego, W. Wojewódzkiego oraz K. Sadoczyńskiego. Zob. „Rozwój” 1909, nr 134, s. 4.

⁵² Rejestracja TZRF w 1909 r. było pierwszą formalną rejestracją zakonspirowanego TG „Sokół”.

Ferdynand Rupprecht, Jan Salm i Edward Mittelstaedt. Wybór osób o niemieckich nazwiskach nie był przypadkowy, gdyż ułatwiało to legalizację stowarzyszenia przez władze carskie⁵³. Od 9 stycznia 1910 r. funkcję prezesa stowarzyszenia pełnił Leopold Skulski (Prezes Rady Ministrów w latach 1919-1920)⁵⁴, natomiast skarbnikiem i późniejszym naczelnikiem był Antoni Lindner (major Wojska Polskiego)⁵⁵. W strukturze organizacji działała sekcja męska i żeńska, a także oddział starszych. Pomimo ograniczeń propagandowych, związanych z troską o niewykrycie faktycznego celu funkcjonowania zrzeszenia, działalność TZRF rozwijała się bardzo prężnie⁵⁶. W dniu 15 lipca 1910 r. delegacja łódzkiego ruchu sokolego reprezentując Związek Mazowiecki wzięła udział w Zlocie Grunwaldzkim w Krakowie (500-lecie Bitwy pod Grunwaldem)⁵⁷. Ponadto organizowano pokazy gimnastyczne, zawody, kursy, ćwiczenia z zakresu lekkiej atletyki i fechtunku oraz wspomagano rozwój skautingu, urządzając wycieczki dla dzieci i młodzieży⁵⁸.

TZRF funkcjonowało do 1915 r.⁵⁹, kiedy to okupacyjne władze niemieckie zawiesiły jego działalność. Jednak już rok później w 1916 r., A. Lindner otrzymał pozwolenie na otwarcie nowego zrzeszenia, które nosiło nazwę Zakład Gimnastyczny Antoniego Lindnera (Turnanstalt Von Anton Lindner). Po niedługim czasie placówka ta została przekształcona w Polskie Towarzystwo Gimnastyczne (PTG). Organizacja ta była kolejną zakonspirowaną organizacją „Sokolą”. W trudnych warunkach okupowanej Łodzi działacze PTG koncentrowali się na podnoszeniu tężyzny fizycznej, krzewieniu ducha narodowego,

⁵³ Opisując realia rejestracji zrzeszeń sportowych w zaborze rosyjskim Jerzy Chełmecki pisał: „W projektach statutów stowarzyszenia sportowe ubiegające się o rejestrację u władz rosyjskich musiały zawrzeć nie tylko cel działalności, strukturę organizacyjną, źródła finansowania, ale również obowiązkowo system naboru członków. [...] Szczególnie uciążliwa była reguła wykluczająca, z przynależności klubowej młodzież. Była jednak ona stosowana z żelazną konsekwencją. [...] Odrzucenie podania o zatwierdzenie statutu stowarzyszenia sportowego, następowało nawet w przypadku wniesienia paragrafu do projektu statutu o pełnoletniości członków stowarzyszenia, ale bez dodania, że pełnoletni nie mogą mieć statusu ucznia. Podobne rygory dotyczące spełniania warunków statutowych obowiązywały zarówno stowarzyszenia sportowe w Rosji, jak i na terenie Królestwa Polskiego. Zatwierdzenie statutów stowarzyszeń sportowych, to była długa procedura, ciągnąca się latami, i jednakowo uciążliwa dla Polaków, jak i Rosjan”. J. Chełmecki, *Początki piłki nożnej w Królestwie Polskim*, [w:] J. Chełmecki (red.), *Początki piłki nożnej w Polsce*, Warszawa 2012, s. 42-43; A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 10; *50 lat...*, *op.cit.*, s. 36-37.

⁵⁴ Zob. M. Jaskulski, *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2001, s. 100-103.

⁵⁵ Nadal czynnie związani z zakamuflowaną organizacją sokolą byli: W. Morsztynkiewicz, J. Pogonowski oraz F. Waszkiewicz. Zob. też K. Jurek, *Lilijka i łódka. Historia harcerstwa łódzkiego do 1939 roku*, Łódź 2006, s. 13.

⁵⁶ W czasie powołania w 1909 r. TZRF liczyło 73 członków. W 1914 r. stowarzyszenie to skupiało w swych szeregach już 480 osób. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 9-10.

⁵⁷ Zob. A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 10.

⁵⁸ Zob. „Rozwój” 1911, nr 266, s. 3; „Rozwój” 1912, nr 283, s. 6.

⁵⁹ W 1914 r. zrzeszenie skupiało 480 członków. Wybuch I wojny światowej w 1914 r. spowodował, iż część członków zrzeszenia uciekając przed wcieleniem do armii rosyjskiej, przedostało się do Krakowa i wstąpiło do formowanych Legionów Polskich. Osoby, które pozostały w Łodzi tworzyły kadry straży obywatelskiej, której przewodził A. Lindner. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 11.

prowadzeniu działalności propagandowej i szkoleniowej⁶⁰, urządzaniu wycieczek turystycznych⁶¹, a także wszelkich formach pracy społecznej i wzajemnej samopomocy wewnątrz stowarzyszenia⁶².

Trzecim polskim stowarzyszeniem, które powstało na terenie m. Łodzi był Łódzki Klub Sportowy (ŁKS)⁶³. Formalna rejestracja Klubu nastąpiła 1/14 sierpnia 1909 r.⁶⁴, kiedy to władze gubernialne piotrkowskie zalegalizowały statut⁶⁵. ŁKS był początkowo zrzeszeniem jednosekcyjnym, gdzie w jako pierwszym polskim stowarzyszeniu sportowym w Łodzi utworzono sekcję piłki nożnej⁶⁶. Pierwszymi terenami do gry były place: w Pasażu Szulca

⁶⁰ Zob. „Kurjer Łódzki” 1918, nr 94, s. 2.

⁶¹ Zob. „Kurjer Łódzki” 1918, nr 54, s. 2.

⁶² W latach 1916-1918 do ważniejszych akcji, w które zaangażowali się działacze „Sokoła” należały: udział jako Straż Honorowa w obchodach Święta Konstytucji 3 Maja, organizacja wycieczek turystyczno-szkoleniowych, uruchomienie kursów (podoficerskiego, gimnastyki dla nauczycieli i sanitarnego), utworzenie drugiego gniazda na Bałutach oraz filii w innych miejscowościach województwa łódzkiego (np. Lutomiersk, Rzgów, Zgierz) oraz udział w walkach o niepodległość państwa polskiego. W październiku 1918 r., na krótko przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości, do zarządu weszli: prezes – Mieczysław Marx, wiceprezesi – Adam Gostyński i Zygmunt Jarzębowski, sekretarz – Stefan Merta, zastępca – J. Hejwowski, skarbnik – Jan Bigalke, gospodarze – Wacław Kowalewski i J. Goliński, naczelnik – F. Nowak, L. Skulski, A. Lindner, Walery Kopczyński, Józef Nowicki, Kazimierz Popielawski, Teresa Lindnerowa, K. Erdman, W. Kudaj i Lucjan Dąbrowski. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 12-13; zob. też APŁ, AmŁ, WS, Maszynopis Informatora m. Łodzi. Rok 1919, sygn. 23563, s. 190; A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 12-13; *Od wojny do niepodległości (1914-1918)*, „Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi”, nr 8, s. 244; T. Bogałęcki, *11 listopada 1918 roku w Łodzi*, Łódź 1988, ss. 14, 23, 28, 31; tenże, *Rozbrajanie Niemców w Łodzi w listopadzie 1918 roku*, „Kronika miasta Łodzi” 1999, nr 1-2, ss. 156, 160.

⁶³ Według ustaleń Kazimierza Badziaka, założycielami ŁKS byli pracownicy administracyjni, handlowi oraz nadzoru technicznego zakładów Towarzystwa Akcyjnego WYROBÓW Bawełnianych I. K. Poznańskiego. Pod względem narodowościowym byli oni pochodzenia: polskiego, niemieckiego, żydowskiego, rosyjskiego i angielskiego. K. Badziak, *Początki Łódzkiego Klubu Sportowego. Mity a rzeczywistość*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008, s. 13; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 62; T. A. Grabowski, *Z lamusa warszawskiego sportu*, Warszawa 1957, s. 34; M. Gumola, *Duma przedwojennej Łodzi. Łódzki Klub Sportowy (cz. 1)*, „Kronika miasta Łodzi” 2007, nr 2, s. 123 i n.; M. Goss, B. L. Szmel (red.), *Łódzki OZPN – 80 lat: ludzie, fakty, kluby: księga pamiątkowa*, Katowice 2000, s. 15; H. S. Dinter, *Spod...*, *op.cit.*, s. 396; S. Pytlaś, *Łódzka...*, *op.cit.*, s. 350; *50 lat Łódzkiego...*, *op.cit.*, s. 21-23.

⁶⁴ Współcześni badacze coraz częściej podważają tezę o istnieniu w 1908 r. tzw. „dzikiej drużyny” o nazwie „Łodzianka”, która jakoby była protoplastą ŁKS. Por. APŁ, AmŁ, WS, Materiały do Informatora m. Łodzi. Towarzystwa gimnastyczne, sportowe, turystyczne. Rok 1918-1919, sygn. 23580, s. 14; A. Bogusz, *Sport...*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy...*, *op.cit.*, s. 325; *50 lat...*, *op.cit.*, s. 39; K. Badziak, *Początki...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 13; A. Górawski, *Kontrowersje wokół dat powstania polskich klubów piłki nożnej*, [w:] J. Chełmecki (red.), *Początki...*, *op.cit.*, s. 54; *Powstanie Łódzkiego Klubu Sportowego*, „Ełkaesiak”, 22.02.2008, s. 11-12; M. Piestrzeniewicz, *Kultura fizyczna łodzian na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] J. Kita (red.), *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku, tom X*, Łódź 2012, s. 144; R. Bonisławski, J. Podolska, *Spacerownik łódzki*, Łódź 2008, s. 109.

⁶⁵ W skład pierwszego zarządu w 1909 r. weszli: prezes – Ryszard Winter, wiceprezes – Zenon Sienkiewicz, sekretarz – Jakub Szwarz, Arnold Heiman, Henryk Lubawski oraz Jerzy Hirsberg. J. Strzałkowski, *Łódzki Klub Sportowy 1908-1983*, Łódź 1983, s. 21.

⁶⁶ Niemieckie Stowarzyszenie Sportowe „Union” było pierwszym łódzkim zrzeszeniem, które od 1906 r. posiadało sekcję piłkarską. Organizacja ta była również prekursorem wyścigów tandemowych oraz torowych. Młodzież polska w tym czasie grała w piłkę nożną w drużynach szkolnych: Szkoły Handlowej, Gimnazjum Polskiego oraz Gimnazjum Niemieckiego. A. Bogusz, *Niemieckie...*, *op.cit.*, s. 14; A. Grabowski,

(al. 1 Maja), boisko niemieckiego zrzeszenia „Victoria” przy ul. Wólczańskiej 113/115⁶⁷ oraz teren Stowarzyszenia Gimnastycznego „Kraft”, znajdujące się przy ul. Dzielnej 43/47 (Narutowicza 47)⁶⁸. Brak własnego boiska sportowego oraz częste przeprowadzki utrudniały rozwinięcie pracy sportowej w ŁKS. Przełom nastąpił w 1911 r., kiedy to ówczesny prezes Wacław Taubwurcel pozyskał plac przy ul. Srebrzyńskiej 37/39, należący do Towarzystwa Akcyjnego Wyrobów Bawełnianych Izraela Kalmanowicza Poznańskiego. Tereny te otrzymano dzięki poparciu Tomasza (Thomasa) Horrocksa⁶⁹ – dyrektora naczelnego spółki, z pochodzenia Anglika⁷⁰. Horrocks przyczynił się również do wykonania – sumptem fabryki – prac niwelacyjnych, ogrodzenia, zaplecza sanitarno-socjalnego oraz ławek i łóż dla kibiców⁷¹. Otwarcie nowego boiska sportowego – „Parku sportowego ŁKS”⁷² – nastąpiło 16 maja 1912 r., którą to uroczystość uświetniły zawody lekkoatletyczne i piłkarskie, o wymownej nazwie: Wielkie Igrzyska Olimpijskie Łodzi⁷³. W imprezie tej wzięli udział przedstawiciele ówczesnej elity miasta oraz reprezentanci lokalnych, jak i pozamiejscowych organizacji sportowych⁷⁴. Całość uroczystości zakończył bankiet w sali „Domu Ludowego”.

W okresie zaborów w ŁKS uprawiano piłkę nożną, lekkoatletykę, gimnastykę i tenis ziemny⁷⁵. Rozwój tej ostatniej dyscypliny przypadł na lata 1913-1914 i związany był

Z lamusa..., *op.cit.*, s. 35; B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion pełen wspomnień*, Łódź 1978, s. 29-33; P. Chomicki, L. Śledziona, *Rozgrywki piłkarskie w Łodzi 1910-1919*, Mielec 2014, s. 2 i n.

⁶⁷ R. Bonisławski, *Sportowe areny*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 22.

⁶⁸ Por. K. Badziak, *Początki...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat...*, s. 13.

⁶⁹ Zob. W. Pawlak, *Na łódzkim bruku 1901-1918*, Łódź 1985, s. 155.

⁷⁰ W 1912 r. członkiem honorowym ŁKS został inny Anglik – James Galaway.

⁷¹ Związek ŁKS z zakładami IKP nie był przypadkowy. Wielu bowiem działaczy stowarzyszenia było pracownikami tej fabryki. Należeli do nich m.in.: Wacław Taubwurcel (pracownik i późniejszy dyrektor), Feliks Markus Wasserzug (buchalter), J. Hirsberg (pracownik). Działalność ŁKS popierali natomiast Maurycy Poznański, Jakub Herbst i Maurycy Hertz. Przy ŁKS działały również drużyny robotnicze zakładów IKP. J. Strzałkowski, *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 12.

⁷² Obiekt sportowy ŁKS był drugim tego rodzaju na ziemiach polskich. Jak podaje Andrzej Gowarzewski: „Po obiekcie Cracovii, otwartym 31 marca 1912, w tym samym roku – 16 maja, powstał w Łodzi „Park sportowy ŁKS”, a dopiero rok później – 1 maja 1913 – obiekty lwowskiej Pogoni”. A. Gowarzewski, *Kolekcja klubów. Widzew oraz dawni łódzcy ligowcy*, Katowice 1998, s. 184.

⁷³ W Łodzi pierwsze zawody sportowe pod szyldem igrzysk olimpijskich zorganizowały stowarzyszenia niemieckie. W dniu 13 sierpnia 1910 r. Towarzystwo Gimnastyczne „Kraft” urządziło w Parku Helenów zawody sportowe na wzór igrzysk olimpijskich. W tym samym roku, Stowarzyszenie Sportowe „Union” zorganizowało tożsamą ideowo imprezę, o randze mistrzostw Łodzi. A. Bogusz, *Łódź...*, *op.cit.*, s. 17-18; „Rozwój” 1912, nr 110, s. 3; nr 113, s. 3-5; zob. też „Der Sport” 1913, nr 9, s. 2.

⁷⁴ Byli to członkowie Warszawskiego Koła Sportowa „Varsovia” i Akademickiego Związku Sportowego z Krakowa.

⁷⁵ Przyjęcie na etapie rozwoju ŁKS wielokierunkowej działalności sportowo-szkoleniowej, uczyniło to zrzeszenie jednym z największych i najbardziej utytułowanych, w okresie międzywojennym w Łodzi.

z rozbudową obiektu przy ul. Srebrzyńskiej. Wówczas oddano do użytku dwa korty tenisowe, szatnię i trybuny⁷⁶.

Działalność sportowo-organizacyjna w ŁKS była podstawowym, ale nie jedynym kierunkiem pracy. Istotną część funkcjonowania stowarzyszenia stanowiła również działalność kulturalno-oświatowa i towarzyska⁷⁷. Przykładem może być zorganizowany w 1911 r. wieczór karnawałowy w sali „Domu Ludowego”. W czasie imprezy zgromadzona publiczność w liczbie 150 osób mogła obejrzeć występ chóru męskiego, w repertuarze Franciszka Szuberta pt. „Lipa” oraz serenadę Henryka Marschnera. Podczas wieczoru zaprezentował się również chór mieszany szkoły śpiewu Marii Wilkoszewskiej oraz córka prezesa ŁKS Maria Winterówna. Wykonała ona arię z opery „Cyrulik Sewilski”. Uwieńczeniem przedstawienia był duet Winterówny z przyszłym prezesem stowarzyszenia W. Taubwurem, którzy wykonali pieśni Campana – „Pójdźmy razem” i „Spójrz jak się cicho pieści”⁷⁸. Po części artystycznej rozpoczęto zabawę taneczną.

Podobny przebieg miały również zainaugurowane w 1911 r. spotkania towarzyskie. Na jednym z nich w pierwszej turze zaprezentowano wieczornicę muzyczno-wokalno-deklamacyjną, w której udział wzięli: M. Wilkoszewska (śpiew), Jadwiga Hostówna (deklamacje), Stanisław Górski (śpiew) oraz Henryk Małkowski (repertuar kabaretowy „Momusa”)⁷⁹. W styczniu 1912 r. władze ŁKS chcąc przybliżyć swoim członkom kontakt ze sztuką, wykupiły pakiet tańszych biletów, na sentencjonalne przedstawienie Bjørnstjerna M. Bjørnsona⁸⁰ pt. „Bankructwo”, w Teatrze Popularnym. Miesiąc później wykupiono natomiast bilety na sztukę rozrywkową pt. „Gdzie Kochmanowie”⁸¹.

Prężna działalność ŁKS spowodowała, iż stowarzyszenie to stało się bardzo szybko popularne nie tylko wśród ludności polskiej, ale także i wśród mieszkańców pochodzenia

⁷⁶ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 63; M. Goss, M. Pawlak, *Tenis*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*, s. 324-325.

⁷⁷ Łączenie przez władze ŁKS życia sportowego i artystycznego miało wymiar wychowawczy, jak i finansowy. Wychowanie estetyczne rozwijało wśród członków stowarzyszenia inteligencję emocjonalną i wyobraźnię, a także pozwalało wyrabiać światopogląd na sprawy życia codziennego. W kwestii ekonomicznej, organizowane spotkania kulturalno-towarzyskie były źródłem dochodów do kasy zrzeszenia. W sprawozdaniu za rok 1913 dochód z teatru wyniósł 2 311 rubli, przy 1 909 rb. dochodu z meczów piłki nożnej. J. Strzałkowski, *Łódzki..., op.cit.*, s. 16.

⁷⁸ Tamże, s. 11-12.

⁷⁹ Tamże, s. 12.

⁸⁰ B. M. Bjørnson był norweskim pisarzem, laureatem Nagrody Nobla w dziedzinie literatury w 1903 roku.

⁸¹ J. Strzałkowski, *Łódzki..., op.cit.*, s. 12.

niemieckiego i żydowskiego. Wybuch pierwszej wojny światowej przerwał pracę ŁKS⁸². Jego formalne funkcjonowanie wznowiono w 1919 roku.

Kolejnym polskim stowarzyszeniem sportowym powstałym w Łodzi było Łódzkie Towarzystwo Cyklistów-Turystów (ŁTCT). Zrzeszenie to założono w maju 1909 r., a jego legalizacja nastąpiła już w czerwcu 1909 r. Działalność ŁTCT ukierunkowana była głównie na prowadzenie wycieczek turystyczno-krajoznawczych. Celem wypraw członków zrzeszenia, oprócz pobliskich miejscowości, takich jak Główno, Kalisz czy Łęczyca, były także Warszawa, Wilanów i Pułtusk – ważne ośrodki kultury polskiej. W nieco mniejszym wymiarze praca ŁTCT koncentrowała się na współzawodnictwie sportowym. Ograniczała się ona głównie do urządzania zawodów kolarskich we własnym gronie⁸³. W celu pozyskania dodatkowych środków na działalność statutową, stowarzyszenie to organizowało imprezy towarzysko-rozrywkowe, a także szereg akcji kulturalno-oświatowych, w postaci odczytów i koncertów.

Prowadząc działania popularyzatorskie na rzecz kolarstwa i turystyki, organizacja ta zakładała swoje filie-konsulaty w pobliskich miastach. Oddziały te powstały m.in. w Łasku, Piotrkowie i Koluszkach. Działania wojenne pierwszej wojny światowej spowodowały zawieszenie działalności, która nie została wznowiona po odzyskaniu przez Polskę niepodległości⁸⁴.

Dnia 28 sierpnia w 1909 r. zalegalizowano polskie stowarzyszenie sportowe pod nazwą Towarzystwo Zwolenników Sportu (TZS). Jego pierwszą siedzibą był lokal w Zakładzie Gimnastycznym A. Surowieckiego. Po ponad roku funkcjonowania TZS pozyskał własne pomieszczenia przy ul. Piotrkowskiej 108⁸⁵. Zapisy statutowe zrzeszenia zakładały wszechstronną działalność sportową. Przyczyniło się to do propagowania wśród członków TZS jazdy konnej, kolarstwa oraz piłki nożnej. Z czasem organizacja ta wyspecjalizowała się w uprawianiu gimnastyki i atletyki. Inicjatorem takiego kierunku działań był W. Pytlasiński, który w 1913 roku wszedł do zarządu zrzeszenia. Dzięki jego staraniom utworzono grupę gimnastyki higieniczno-leczniczej dla osób starszych.

⁸² W 1914 r. w skład zarządu ŁKS wchodził: protektorzy M. Hertz, T. Horrocks, prezes – W. Taubwurcel, wiceprezes – Konrad Fiedler, sekretarz honorowy – Z. Sienkiewicz, gospodarz – Leopold Komorowski, kapitan sportowy – R. Winter, Robert Kaszner, Aleksander Nowacki, James Horrocks, H. Lubawski. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 63-65.

⁸³ Tamże, s. 65-66.

⁸⁴ W latach 1909-1914 w skład zarządu wchodził: prezes – Ludwik Jasiński, wiceprezes – Antoni Piotrkowski, sekretarz – Franciszek Kaucz, skrabnik – Leonard Uznański, gospodarz – Stanisław Gajewski oraz kapitan – M. Siemiatowski. Funkcję konsula dla filii pełnił Jan Andrzejewski. Tamże, s. 66.

⁸⁵ Tamże, s. 66; zob. też „Rozwój” 1911, nr 60, s. 3. Zob. też B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion..., op.cit.*, s. 28. Por. B. Tuszyński, *100 lat..., op.cit.*, Warszawa 1986, s. 78.

Kierownikami ćwiczeń gimnastycznych byli: W. Dutkiewicz, Józef Chyliński oraz M. Kędzia. Pytlański wraz z R. Gdowskim swoją pracę skoncentrował na rozwoju sekcji atletycznej TZS. Organizowane konkursy gimnastyczne i atletyczne cieszyły się dużą popularnością, gdyż przyciągały one zarówno licznych widzów, jak i przyszłych adeptów sekcji⁸⁶.

Poza *stricte* ukierunkowaną pracą szkoleniową, działacze TZS urządzali również w okresie letnim zabawy leśne w Helenówku oraz w parku Wenecja (Park im. J. Słowackiego). W 1912 r. na mocy uchwały zarządu postanowiono zorganizować w stowarzyszeniu bibliotekę i czytelnię⁸⁷. W 1914 r. TZS posiadało 350 członków. Przerwana działalność w czasie pierwszej wojny światowej została wznowiona w sierpniu 1919 roku⁸⁸.

Utworzenie w 1879 r. Zakładów Juliusza Kunitzera, a od 1885 r. Towarzystwa Akcyjnego Widzewskiej Manufaktury Bawełnianej Heinzla i Kunitzera, dało początek powstałemu w 1910 r. Towarzystwu Miłośników Rozwoju Fizycznego w Widzewie (TMRF), którego siedzibą było miasto Łódź. Była to pierwsza sportowa organizacja działająca przy dużych zakładach przemysłowych w Łodzi. Rejestracja stowarzyszenia odbyła się jesienią 1910 roku⁸⁹. Do założycieli TMRF należeli: Edmund Grosser, Otto Steigert, R. Adam oraz Wacław Gapiński⁹⁰. Byli oni pracownikami administracyjnymi i technicznymi Zakładów Heinzla i Kunitzera⁹¹. Jednak jak podkreśla A. Gowarzewski, pomysłodawcami i animatorami „[...] z całą pewnością byli Anglicy, wykwalifikowani włókiennicy i mechanicy, modernizujący tę największą manufakturę położoną we wsi Widzew”⁹².

⁸⁶ Zob. „Rozwój” 1911, nr 205, s. 3; nr 207, s. 3-4; „Rozwój” 1912, nr 146, s. 4.

⁸⁷ „Rozwój” 1912, nr 46, s. 3.

⁸⁸ W latach 1909-1914 w pracach zarządu uczestniczyli: Aleksander Flach, W. Pytlański, W. Sokolewicz, J. Goszczyński, Wacław Jaguś, W. Dutkiewicz, R. Presia, W. Wasilewski, L. Król, M. Kędzia, M. Figiel, F. Wąsik, J. Ulankiewicz oraz A. Surowiecki. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 67.

⁸⁹ Dnia 5 listopada 1910 r. wpisano TMRF do rejestru stowarzyszeń, a 12 listopada statut został podpisany przez carskiego gubernatora. Sygnatariuszami złożonego statutu byli: Konstanty Wejman, Karol Kraus, Edward Duszek oraz Robert Adam. A. Gowarzewski, *Kolekcja..., op.cit.*, s. 9; zob. też C. Grzelak, *Z badań nad dziejami Robotniczego Nurtu Kultury Fizycznej na terenie RSKO „Łódź”, maszynopis pracy magisterskiej* znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1961, s. 162-170; por. *Widzew Łódź. Zarys historii klubu i jego kibiców*, Łódź 2009, s. 9; *50 lat Łódzkiego..., op.cit.*, s. 23.

⁹⁰ Dla rozwoju działalności TMRF szczególne zasługi położył W. Gapiński. Dla potrzeb stowarzyszenia używał on swoich wpływów zawodowych (był dyrektorem w fabryce Heinzla i Kunitzera), politycznych (PPS), a także przeznaczał własne środki finansowe. Zob. też C. Grzelak, *Z badań..., op.cit.*, ss. 42-45, 81, 163-164.

⁹¹ Tamże, s. 115.

⁹² A. Gowarzewski, *Kolekcja..., op.cit.*, s. 9; zob. też M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS Widzew 1910-1960*, Łódź 1960, s. 44; C. Grzelak, *Z badań..., op.cit.*, s. 121 i n.; R. Bonisławski, J. Podolska, *Spacerownik..., op.cit.*, s. 83.

Działalność sportowo-szkoleniowa TMRF koncentrowała się przede wszystkim na grze w piłkę nożną⁹³. Oprócz tego, w zrzeszeniu uprawiano również gimnastykę (artystyczną)⁹⁴, lekką atletykę oraz wycieczki piesze i rowerowe. Piłkarze ćwiczyli pod kierunkiem trenera ze Szkocji – Genlkrista (Gillchrichta) oraz Edmunda (Edward) Zdziarskiego, będącego kapitanem zespołu⁹⁵. Dużym utrudnieniem dla rozwoju sekcji był brak własnego boiska. Od 1911 r. drużyna piłkarska występowała w rozgrywkach o mistrzostwo Łodzi, które organizował ŁZP. Mecze te rozgrywano na wypożyczanym boisku Touring Clubu przy ul. Wodnej 4. W 1913 r. TMRF liczyło około 80 członków.

Płatnym instruktorem i inicjatorem akcji kulturalnych w stowarzyszeniu był Edward Stefankiewicz, pracownik w fabryce Ludwika Geyera i członek „Sokoła”. Dzięki jego pracy członkowie stowarzyszenia występowali w pokazach gimnastycznych, uczestniczyli w kursie tańca, a także brali udział w zabawach towarzyskich⁹⁶. W urządzanych lekcjach gimnastyki uczestniczyli zarówno członkowie TMRF, jak i ich rodziny. W porze zimowej odbywały się one w wynajmowanym lokalu przy ul. Marszałkowskiej 2, a w sezonie letnim w ogrodzie przy ul. Rokicińskiej 135⁹⁷. W zieleńcu tym koncentrowało się także życie towarzyskie, gdzie w ramach wypoczynku i rozrywki organizowano zabawy i festyny⁹⁸. W TMRF odbywały się również zajęcia chóru i zespołu muzycznego. Ich organizatorem był Leopold Szubert – samouk, fotograf, rysownik, solista Filharmonii Łódzkiej⁹⁹. Opiekunem kółka dramatycznego był natomiast L. Komornicki.

W 1914 r. z TMRF odszedł E. Stefankiewicz¹⁰⁰, główny inicjator akcji kulturalno-oświatowych na terenie stowarzyszenia. W celu przywrócenia działalności pozasportowej,

⁹³ Według relacji Zygmunta Bujnowicza utworzenie sekcji piłki nożnej zakończyło konflikt pomiędzy młodzieżą zamieszkującą dzielnicę Widzew i tzw. Górkę. M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 92.

⁹⁴ Początki wprowadzenia ćwiczeń gimnastycznych tak wspomina jeden z członków TMRF Jan Augustyniak: „Śmieszne były te nasze pierwsze sportowe wyczyny. Młodzież zaniedbana sportowo, nieprzywykła do systematycznych ćwiczeń, kładła się pokotem na podłodze przy kuczkach i przysiadach i kułała się przy tym ze śmiechu”. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 120.

⁹⁵ Tamże, s. 120; por. A. Gowarzewski, *Kolekcja...*, *op.cit.*, s. 9.; zob. też W. Woźniak, *Pabianickie Towarzystwo Cyklistów. Piłka nożna 1909-1999*, 2000, s. 13.

⁹⁶ Jak relacjonował Antoni Staniecki: „Atrakcją zaprawy sportowej było to, iż przewodniczący sekcji Stefankiewicz wprowadził – naukę tańca i kulturalnego zachowywania się w towarzystwie. Wyniki były bardzo dobre. Na naszych zabawach sportowych, które odbywały się w ogródku przy ul. Rokicińskiej, panowała absolutna abstynencja. Nikt nie pił wódki i nikt też nie zakłócał miłej, niemal rodzinnej atmosfery zabawy”. M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, ss. 81, 98; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 123-124.

⁹⁷ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 75.

⁹⁸ Zob. A. Gowarzewski, *Kolekcja...*, *op.cit.*, s. 10.

⁹⁹ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 74; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 124-125.

¹⁰⁰ TMRF było organizacją w której prowadzono również pracę wychowawczo-polityczną. Prawdopodobną przyczyną odejścia Stefankiewicza było przenoszenie narodowej ideologii „Sokoła” na teren

walne zgromadzenie TMRF zobowiązało zarząd¹⁰¹ do utworzenia kółka muzycznego i dramatycznego oraz podjęcia działań administracyjnych, zmierzających do założenia biblioteki i czyteln. Wybuch pierwszej wojny światowej uniemożliwił wykonanie tych zamierzeń¹⁰².

Już w 1900 r. potrzebę rozwijania życia towarzyskiego we własnym gronie odczuwali rzemieślnicy łódzcy. Jednakże dopiero po upływie ponad dekady, dnia 20 stycznia 1911 r. władze gubernialne zgodziły się na rejestrację ustawy (statutu) Resursy Rzemieślniczej. Zamiłowanie członków stowarzyszenia do sportu cyklicznego doprowadziło do zawiązania Sekcji Kolarzy (SK), które nastąpiło 23 maja 1913 r. w lokalu „Resursy” przy ul. Widzewskiej 117 (Kilińskiego 123)¹⁰³. Jej założycielami byli Wacław Jaguś, Aleksander Uliński oraz Jan Kędzierski¹⁰⁴. Pierwszym przewodniczącym SK został W. Jaguś¹⁰⁵.

W początkowym okresie funkcjonowania sekcji jej praca miała charakter rekreacyjny i skupiała się na urządzaniu wycieczek rowerowych. Częstym miejscem wypraw był ogród Burnego w Rudzie Pabianickiej¹⁰⁶, gdzie organizowano zabawy dla członków i ich rodzin¹⁰⁷. W późniejszym etapie działalności podróże rowerowe odbywano do bardziej odległych

stowarzyszenia. Zob. M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 43; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, ss. 164, 170.

¹⁰¹ W 1914 r. skład zarządu TMRF był następujący: prezes – Ireneusz Klusek, wiceprezes – L. Szubert, sekretarz – Franciszek Król, skarbnik – W. Gapiński, gospodarz – Zenon Kwapiszewski oraz Jan Rossowski, E. Zdziarski, Józef Cieplý, Stanisław Boniecki. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 75.

¹⁰² W publikacjach poświęconych historii sportu łodzi istnieje spór pomiędzy sympatykami Robotniczego Towarzystwa Sportowego Widzew Łódź a badaczami o to, czy początki tego zrzeszenia należy wiązać z działalnością TMRF. Osią dyskusji jest próba ustalenia prawidłowej daty założenia organizacji, którą datuje się zarówno na rok 1910, jak i 1922. Por. APŁ, AmŁ, Rada Miejska (dalej RM), Akta generalne Komisji Skarbowej, sygn. 12952, s. 551; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 76; tenże, *Fabryczne Kluby Sportowe Łodzi*, Łódź 1993, s. 3; A. Gowarzewski, *Kolekcja...*, *op.cit.*, s. 10; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 43-46; *Widzew Łódź. Zarys...*, *op.cit.*, s. 9-10; M. Goss, B. L. Szmel, *Łódzki OZPN...*, *op.cit.*, s. 23; R. Bonisławski, J. Podolska, *Spacerownik...*, *op.cit.*, s. 83; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 128; T. Gawroński, W. Gawroński, *Dzieje klubu Widzew Łódź 1910-1922*, praca niepublikowana.

¹⁰³ Utworzony oddział kolarski był zarządzany w sposób niezależny w stosunku do „Resursy”. Świadczy o tym fakt, iż do wybuchu I wojny światowej, żaden z przedstawicieli władz stowarzyszenia nie należał do kierownictwa SK. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 79; tenże, *100 lat kolarstwa łódzkiego 1886-1986*, Łódź 1986, s. 13; S. Glica, *Sekcja Sportowa Towarzystwa Rzemieślniczego Resursa w Łodzi*, Łódź 2011, s. 6; zob. też APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 66; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6; P. Kędzia, „Sport to zdrowie. Nie opuszczaj wycieczki!” *Kierunki działalności Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” w okresie II Rzeczypospolitej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2015, t. 16, s. 99-101; <http://www.dzienniklodzki.pl/arttykul/82696,kino-stylowy-bedzie-uratowane,id,t.html>, (dostęp: 25.02.2015); <http://www.dzienniklodzki.pl/arttykul/3691310,zabytkowa-resursa-przy-kilinskiego-ma-szanse-stac-się-galeria,id,t.html>, (dostęp: 25.02.2015).

¹⁰⁴ Zob. „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6.

¹⁰⁵ W okresie międzywojennym W. Jaguś był członkiem Komitetu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego.

¹⁰⁶ „Rozwój” 1913, nr 147, s. 3.

¹⁰⁷ APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 90; APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 98; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 79.

miejsce. Przykładem może być urządzona w 1914 r. podczas Zielonych Świąt wycieczka kolarska do Ciechocinka, gdzie po drodze zwiedzano Łęczycę, Kutno, Płock, Włocławek oraz Łowicz¹⁰⁸.

Rozwijanie turystyki rowerowej było tylko jednym z celów działalności SK. Dnia 24 lipca 1913 r., a więc w niedługim czasie po rozpoczęciu pracy sekcji, jej członkowie zorganizowali pierwsze zawody szosowe, w których wzięło udział około 50 kolarzy z różnych zrzeszeń, w tym również kobiety¹⁰⁹. Również rok później 21 czerwca 1914 r. urządzono otwarte zawody szosowe na odcinku Krzywie-Stryków¹¹⁰. Dnia 5 lipca 1914 r., tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej, cykliści SK przy „Resursie” wystartowali po raz ostatni. Wzięli oni wówczas udział w wyścigach szosowych WTC w Łodzi¹¹¹.

Polskie organizacje sportowe powstawały również w czasie trwania pierwszej wojny światowej¹¹². Takim stowarzyszeniem było m.in. Łódzkie Towarzystwo Sportowe (ŁTS), które za zgodą okupacyjnych władz niemieckich, powstało 16 kwietnia 1916 roku¹¹³. Praca stowarzyszenia skupiała się na grze w piłkę nożną oraz prowadzeniu sekcji dramatycznej.

Sekcja piłkarska kierowana była przez Edwarda Popiołkiewicza. W 1916 r., w trudnych warunkach okupacji, drużyna piłkarska wzięła udział w rozgrywkach o mistrzostwo Łodzi oraz zagrała szereg spotkań towarzyskich z łódzkimi zespołami piłkarskimi¹¹⁴.

Działalność sekcji dramatycznej przebiegała w duchu patriotycznym. Częstym miejscem spotkań była sala „Domu Ludowego”, gdzie organizowano tzw. „wieczory

¹⁰⁸ Tamże, s. 80.

¹⁰⁹ Tamże, s. 79.

¹¹⁰ S. Glica, *Sekcja...*, *op.cit.*, s. 6.

¹¹¹ Na odbytym zebraniu SK dn. 29 marca 1914 r., w skład zarządu weszli: przewodniczący – W. Jaguś, sekretarz – Sławomir Krauze, skarbnik – Józef Szymański, gospodarz – Leon Gałaj, kapitan – J. Kędziński, wice kapitanowie – Władysław Witczak i Jan Ekert. Członkami komisji sportowej zostali: Władysław Sierpiński, A. Uliński, Bolesław Pawlak, Jan Górecki oraz Edmund Urbanowicz. Należy dodać, iż W. Sierpiński (mistrz cechu ślusarskiego) był właścicielem pierwszej łódzkiej fabryki rowerów (ul. Kilińskiego 96a). Powstała ona w 1891 r. i zaliczała się do jednych z pierwszych na ziemiach polskich. W 1905 r. rower o nazwie „Sokół”, wyprodukowany w fabryce Sierpińskiego, zdobył złoty medal na wystawie w Paryżu. A. Bogusz, *100 lat kolarstwa łódzkiego. 1886-1986*, Łódź 1986, s. 10-12; zob. też tenże, *Kalendarium sportu łódzkiego 1824-1918*, [w:] M. Pawłowski (red.), *Z dziejów łódzkiego sportu i turystyki*, Łódź 1982, s. 16; por. W. Pawlak, *Minionych...*, *op.cit.*, s. 66; APŁ, TRRŁ, Sekcja sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 11.

¹¹² W dniu 6 listopada 1916 r. w Pszczynie władze niemieckie i austro-węgierskie wydały akt, w którym zezwalały na funkcjonowanie organizacji politycznych, oświatowych i sportowych. Pod wpływem tej proklamacji w Łodzi powstało i reaktywowało swoją działalność wiele stowarzyszeń sportowych.

¹¹³ Do zarządu ŁTS weszli wówczas: prezes – Władysław Robert, wiceprezes – Zenon Busiakiewicz, sekretarz – Władysław Hertz, skarbnik – Henryk Szram, zastępca skarbnika – Bolesław Ruszkowski oraz gospodarze – Ignacy Lindner i Teofil Wypych. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 83-84.

¹¹⁴ Tamże, s. 84.

narodowe”, podczas których wystawiano etiudy patriotyczne m.in.: „Kościuszko pod Maciejowicami” oraz „Carscy bohaterowie”¹¹⁵.

ŁTS zawiesiło swoją działalność pod koniec 1918 roku.

Innym polskim stowarzyszeniem powstałym w Łodzi w czasie okupacji niemieckiej było Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Piechur” (PTG „Piechur”) – oddział Towarzystwa Warszawskiego¹¹⁶. Formalną działalność rozpoczęło ono dnia 19 kwietnia 1917 r., jako zrzeszenie gimnastyczno-sportowe (w rzeczywistości o charakterze paramilitarnym). Jego członkami byli wyłącznie obywatele narodowości polskiej. W zrzeszeniu zawiązano sekcje piłki nożnej, gimnastyki i lekkiej atletyki. Prowadzone ćwiczenia gimnastyczno-sportowe łącono z elementami musztry. Utworzone w trakcie ćwiczeń drużyny i zastępy uczono karności i sprawnego współdziałania. Szkoleni członkowie byli przygotowywani do ewentualnego udziału w walce o niepodległość państwa polskiego. Miejscem prowadzonych ćwiczeń było boisko sportowe w parku Helenów¹¹⁷.

Praca PTG „Piechur” trwała zaledwie kilka miesięcy. Duża liczebność członków oraz paramilitarny charakter ćwiczeń spowodowały, iż w drugiej połowie 1917 r. władze niemieckie zakazały dalszej jego działalności. Wielu spośród działaczy brało natomiast aktywny udział w sportowym ruchu stowarzyszeniowym okresu międzywojennego¹¹⁸.

Powstanie polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi przypadło na okres antypolskiej polityki rosyjskich władz zaborczych¹¹⁹. Jej założenia utrudniały wszelki rozwój działalności sportowej Polaków. Jako przykład może posłużyć fakt, iż w Łodzi pierwsza polska organizacja sportowa powstała w 1889 r., a więc ponad 20 lat później niż TG „Sokół” we Lwowie (1867 r. – przyp. PK). Fakt ten świadczy o dysonansie możliwości społeczno-kulturalnych, na terenie zaboru rosyjskiego i austriackiego. Co więcej, zapoczątkowany ruch stowarzyszeniowy był nie tylko inicjatywą oddolnej i spontanicznej akcji łódzkich

¹¹⁵ Tamże, s. 84.

¹¹⁶ Do pierwszego zarządu PTG „Piechur” zostali wybrani: prezes – W. Sokolewicz, wiceprezes – A. Jasiak, skarbnik – L. Dziemiakowski, sekretarz – W. Kopczyński, kierownik techniczny – M. Malicki. W zrzeszeniu działały następujące komisje: finansowa – J. Haraczewski, A. Jasiak, W. Langer, Z. Łapiński, S. Małecki, ks. Walerian Olesiński, J. Sznajder; techniczna: M. Malicki, E. Rajpold, W. Szczepański; sanitarno-ratownicza: Wiktor Grzywo-Dąbrowski, Ludwik Gundlach, Seweryn Sterling; sportowa: E. Rajpold, J. Czekalski oraz S. Lubawski. Tamże, s. 87.

¹¹⁷ Tamże, s. 87.

¹¹⁸ Tamże, s. 87.

¹¹⁹ Do 1906 r. obowiązywał dekret carski zakazujący Polakom zakładania stowarzyszeń.

społeczników. Jego rozwój w pewnym stopniu wymusił postęp techniczny i gospodarczy łódzkiego przemysłu. Oferowana w zrzeszeniach sportowych zorganizowana forma ruchu, nie tylko w sposób atrakcyjny wypełniała czas wolny, ale także pełniła funkcje regeneracyjne, odbudowując siły fizyczne członków. Po wtóre, to właśnie w polskich organizacjach sportowych zapoczątkowany został proces demokratyzacji i egalitaryzmu społecznego, gdzie sport niwelował różnice klasowe i stanu posiadania¹²⁰.

Rugowanie znamion polskości z działających stowarzyszeń sportowych oraz ryzyko pozbawienia wolności, nie osłabiło zapału społecznego i patriotycznego w działaczach łódzkich zrzeszeń. Ich wkład w budowę polskiego życia sportowego w Łodzi był imponujący. To za ich sprawą mieszkańcy miasta mogli podziwiać popisy gimnastyczne, mecze w piłkę nożną czy wyścigi biegowe i kolarskie. Łódzcy aktywiści sportowi dostrzegali także doniosłość odrodzonych igrzysk olimpijskich, z powodzeniem przenosząc ją na grunt łódzki. Godny uwagi jest również sam charakter działalności polskich stowarzyszeń sportowych, gdzie dwutorowa praca obejmowała zarówno sport, jak i akcje kulturalno-oświatowe. To właśnie ta ostatnia forma działań wzbogacała ofertę danej organizacji, przyczyniając się do zaspokajania potrzeby afiliacji, integrowania członków, a także oddziaływania na ich rodziny. Dopełnieniem tej wspólnoty wewnątrz stowarzyszeniowej była współpraca z innymi organizacjami sportowymi na terenie Łodzi. Rozgrywanie wspólnych zawodów, korzystanie z tych samych siedzib i obiektów sportowych, współdziałanie z innymi zrzeszeniami społeczno-kulturalnymi, przyczyniało się do umocnienia pozycji sportowej polskich organizacji. I choć ich działalność była w większości przypadków krótkotrwała, to jednak stanowiła ona ważny fundament budowy polskiego sportu w Drugiej Rzeczypospolitej.

2. Zapisy statutowe i proces rejestracyjny stowarzyszeń sportowych

Pierwsze polskie stowarzyszenia sportowe, które rozpoczęły funkcjonowanie w powojennej Łodzi, dokonały tego poprzez reaktywację działalności, zawieszanej w czasie okupacji władz niemieckich¹²¹. Dopiero począwszy od lat dwudziestych

¹²⁰ S. Pytlaś, *Łódzka...*, *op.cit.*, s. 344-356.

¹²¹ Zob. *100 lat Pabianickiego Towarzystwa Cyklistów*, Pabianice 2006, s. 25.

XX w., zapoczątkowany został proces powstawania¹²², nieznanych jeszcze w okresie zaborów, polskich zrzeszeń sportowych. Swoją działalność rozpoczęły wówczas tak prężnie działające stowarzyszenia, jak Klub Sportowy Polska YMCA (KS Polska YMCA)¹²³, Klub Sportowy „Znicz” (KS „Znicz”) oraz okręgowe związki sportowe. Organizacje te prowadziły wielosekcyjną pracę sportową i kulturalno-oświatową. Charakter nowo powstających zrzeszeń sportowych na terenie Łodzi regulował dekret o stowarzyszeniach z 3 stycznia 1919 roku. Modyfikował on rosyjskie przepisy z 1906 r., wprowadzając Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach¹²⁴. W 1932 r. zastąpiło je wydane rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej „Prawo o stowarzyszeniach”¹²⁵.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości poziom życia sportowego w Łodzi uległ gwałtownemu ożywieniu. Brak przeszkód politycznych przy reaktywowaniu i zakładaniu stowarzyszeń sportowych nadawał procesowi rejestracyjnemu symptomy racjonalności i przewidywalności. Wobec zrzeszeń sportowych, które wznowiły swoją działalność po pierwszej wojnie światowej, władze administracyjne wymagały ponownej rejestracji, wyznaczając na tę czynność okres jednego miesiąca¹²⁶. Żądano wówczas od petentów oryginału statutu zarejestrowanego przez byłe władze rosyjskie, potwierdzenia rejestracji przez byłe władze okupacyjne, dwóch opisów statutu w języku polskim oraz opłaty stemplowej¹²⁷. Wyznaczony dość krótki czas na załatwienie formalności administracyjnych oraz opieszałość działaczy sportowych w praktyce skutkowały tym, że sprawy te regulowano nawet przez okres kilku lat. Jako przykład może posłużyć sprawa wtórnej rejestracji Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS). Władze stowarzyszenia zastępując dawny statut (ustawę) nowym dokumentem, wystąpiły z wnioskiem do Urzędu Wojewódzkiego Łódzkiego (UWŁ), dopiero pod koniec 1921 roku¹²⁸.

¹²² Procesem tworzenia nowego stowarzyszenia możemy nazwać moment od powzięcia myśli jego założenia, do formalnej legalizacji działalności, na zasadach określonych przepisami ustawowymi.

¹²³ Ognisko Łódzkie Polskiej YMCA, w łonie której działał Klub Sportowy Polska YMCA i inne kluby rekreacyjno-sportowe, działał na podstawie statutu Polskiej YMCA i Regulaminu Ogniska Polskiej YMCA.

¹²⁴ Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości na znaczeniu – w wymiarze administracyjnym – zyskało również m. Łódź. Dnia 2 sierpnia 1919 r. zostało utworzone bowiem województwo łódzkie, a 15 lutego 1920 r. Łódź stała się miastem wojewódzkim. M. Jaskulski, *Władze...*, *op.cit.*, s. 106.

¹²⁵ Rozporządzenie Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

¹²⁶ Dekret z 3 I 1919 r. o stowarzyszeniach, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919, Nr 3.

¹²⁷ APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki (UWŁ), Wydział Społeczno-Polityczny (WSP), Łódzki Klub 1886 r. w Łodzi 1922-1939, sygn. 1222, s. 82.

¹²⁸ APŁ, UWŁ, Wydział Ogólny (WO), Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego. O ogólnym stanie województwa administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1937/38 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość, sygn. 6, s. 52.

Bardziej złożonemu procesowi rejestracyjnemu poddane były organizacje sportowe, które po raz pierwszy dokonywały legalizacji. Aby utworzyć nowe stowarzyszenie sportowe należało spełnić szereg obowiązków organizacyjnych i proceduralnych. Pierwszym krokiem na drodze do założenia nowego zrzeszenia było powołanie komitetu organizacyjnego, składającego się z 5-6 osób. W celu pozyskania przyszłych członków i przygotowania powstającej organizacji do rejestracji założyciele musieli wykonać cztery podstawowe działania: a) powiadomić potencjalnych członków o dacie i miejscu zebrania konstytucyjnego stowarzyszenia; b) przygotować na zebranie referatu władz administracyjnych, wniosku uzasadniającego istotę i znaczenie mającej powstać organizacji; c) opracować projekt statutu i regulaminów; d) przygotować listę osób, które wyraziły zgodę na pełnienie określonych funkcji w zarządzie zrzeszenia¹²⁹.

Realizacja poszczególnych zadań rejestracyjnych, wymagała od założycieli nie tylko określonych zdolności w zakresie kontaktów międzyludzkich, ale przede wszystkim wiedzy w przedmiocie działań prawno-administracyjnych. Kluczową sprawą w zarejestrowaniu danej organizacji sportowej było opracowanie projektu statutu i regulaminów, które wytyczały kierunki funkcjonowania. Jak podają Z. Rusecki i A. Posner: „[...] statut jest to konstytucja klubu, obejmująca podstawowe zasady działalności stowarzyszenia”¹³⁰. Po jego uchwaleniu zmiany w zapisach statutowych, z uwagi na swą pryncypalność, wymagały dwóch trzecich głosów walnego zgromadzenia członków zrzeszenia. Inną rangę miały natomiast przepisy regulaminowe. Ich treść miała większy stopień uszczegółowienia i w sposób doraźny określała cele, środki i formy działania stowarzyszenia. Zadaniem i funkcją regulaminu było zatem uzupełnienie i komentowanie zapisów statutowych. Nie mógł on również zawierać dyrektyw sprzecznych z zapisami statutowymi. Do uchwalenia i zmian regulaminu nie była wymagana większość głosów członków zrzeszenia¹³¹.

W przedkładanych władzom administracyjnym statutach¹³², przedstawiciele łódzkich zrzeszeń sportowych zobowiązani byli do przedstawienia następujących informacji dotyczących: a) nazwy stowarzyszenia¹³³; b) terenu działalności i siedziby; c) celów

¹²⁹ Z. Rusecki, A. Posner, *Zasady organizacji klubów i stowarzyszeń*, Warszawa 1933, s. 89.

¹³⁰ Tamże, s. 7.

¹³¹ Tamże.

¹³² W piśmie z dnia 23 lipca 1923 r. Urząd Wojewódzki w Łodzi do Starostwa w Kaliszu odmówił zatwierdzenia statutu Żydowskiego Klubu Sportowego w Błaszczach z powodu „rażących błędów stylistycznych”. Jak wskazywały władze wojewódzkie „Statut, jako prawna podstawa istnienia Stowarzyszenia i wszelkiej jego działalności winien być napisany czystą i poprawną polszczyzną”. APŁ, UWŁ, WSP, [Stowarzyszenia zlikwidowane] nr 67-100, sygn. 246, s. 184.

¹³³ Propozycja nazwy rejestrowanego zrzeszenia sportowego musiała odróżniać się od innych funkcjonujących już organizacji sportowych.

i środków działania; d) sposobu wstępowania i ustępowania członków oraz ich praw i obowiązków; e) sposobu ustanawiania składek członkowskich; f) funkcjonowania władz stowarzyszenia (m.in. zarządu, walnego zgromadzenia, komisji rewizyjnej) oraz sposobu ich tworzenia, uzupełniania i kompetencji; g) polityki w zakresie reprezentowania danego stowarzyszenia na zewnątrz oraz warunków ważności uchwał i pism zrzeszenia; h) sposobu załatwiania sporów, powstałych w jego obrębie; i) zasad zaciągania przez stowarzyszenia zobowiązań majątkowych; j) sposobu zmiany statutu; k) procedur określających rozwiązanie się zrzeszenia¹³⁴. Poza wymienionymi punktami ważne było także określenie stosunku stowarzyszenia do innych organizacji sportowych¹³⁵. W przypadku, gdy dane stowarzyszenie zamierzało podporządkować się organizacyjnie lub ideowo innemu zrzeszeniu, zobowiązane było do zamieszczenia specjalnej deklaracji w zapisach statutowych. Ponadto istotne orzeczenie stanowiło również przyjęcie klauzuli apolityczności. Taką formę zapisów narzucały ogólnopaństwowe akty normatywne dotyczące stowarzyszeń¹³⁶.

Do najczęściej wyznaczanych celów statutowych przez łódzkie stowarzyszenia sportowe należały m.in.: rozwój fizyczny i sportowy członków, upowszechnianie sportów amatorskich w różnych dyscyplinach sportu, organizowanie i podtrzymywanie życia towarzyskiego w gronie swych członków, popieranie i szerzenie wychowania fizycznego. Zadania te realizowano przy pomocy następujących środków¹³⁷: organizowaniu różnego rodzaju ćwiczeń i imprez sportowych, utrzymywaniu czytelnicy, urządzaniu odczytów i pogadanek, wydawaniu pism sportowych, sprawowaniu opieki nad młodzieżą, organizowaniu balów, koncertów, przedstawień, orkiestr, chórów, wystaw i wycieczek krajoznawczo-sportowych. Niektóre ze stowarzyszeń sportowych postulowały również utworzenie specjalnych sekcji o charakterze towarzysko-sportowym, wraz z niezbędnymi ku temu działaniami formalno-organizacyjnymi, w postaci przepisów i regulaminów. W celu

¹³⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94; Z. Rusecki, A. Posner, *Zasady...*, op.cit., s. 112-113; Por. E. Breiter, *Ustawy o Stowarzyszeniach, Związkach i Zgromadzeniach Publicznych*, Warszawa 1924, s. 10.

¹³⁵ W przypadku zgłoszenia przez władze stowarzyszenia sportowego akcesu do okręgowego związku sportowego w trakcie procedury legalizacji statutu, otrzymywało ono status członka nadzwyczajnego. „Sport. Tygodnik Ilustrowany” 1922, nr 2-3, s. 33.

¹³⁶ Art. 3, 6, 10, 32, 33 dekretu z dnia 3 stycznia 1919 r. o stowarzyszeniach, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919, nr 3; art. 6, 18, 19, 40, 41 rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

¹³⁷ Wyartykułowanie określonych działań statutowych w odniesieniu do celów i środków, nie było jednakowo rozumiane przez polskie stowarzyszenia sportowe w Łodzi. Rozbieżność treściowa, z jednej strony świadczyła o spontaniczności podejmowanych działań, z drugiej natomiast, zapowiadała realizację własnej polityki sportowej, wychowawczej i kulturalno-oświatowej. W przypadku niewypełniania zapisów statutowych przez dane zrzeszenie sportowe, okręgowe związki sportowe zobowiązane były do powiadomienia o tym fakcie Okręgowy Urząd Wychowania Fizycznego w Łodzi. Por. Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Klub Sportowy w Łodzi, sygn. 1623, s. 2-3; A. Bogusz, *Początki...*, op.cit., s. 510-511.

osiągnięcia postawionych przez siebie zadań, zrzeszenia sportowe zobowiązywały się także utrzymywać kontakt z innymi związkami sportowymi oraz delegować swoich przedstawicieli na różnego rodzaju zjazdy. W treści statutu stowarzyszenia zastrzegały sobie również prawo prowadzenia bufetu oraz możliwości wprowadzania na imprezy osób nie będących członkami¹³⁸.

W zapisach statutowych polskich organizacji sportowych działających na terenie Łodzi, oprócz wzorcowych stwierdzeń dotyczących celów i kierunków działalności, zamieszczano również treści ideologiczne, a nawet izolacjonistyczne. Istniały bowiem stowarzyszenia, które w swych statutach lub regulaminach wprowadzały obwarowania o charakterze narodowościowym i wyznaniowym. Do zrzeszeń, do których mogli należeć tylko obywatele polscy wyznania chrześcijańskiego, należały m.in.: Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie” (TSO „Odrodzenie”), Łódzki Klub Automobilowo-Motocyklowy, Łódzki Chrześcijański Klub Szachowy oraz KS Polska YMCA¹³⁹. Ponadto funkcjonowały również stowarzyszenia, które w swych postulatach głosiły postulaty klasowe. Takie zapisy posiadał statut Robotniczego Klubu Sportowego „Skra” w Łodzi (RKS „Skra”)¹⁴⁰. Natomiast w pierwszej wersji statutu Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera” (paragraf 2) istniało obwarowanie, które ograniczało członkostwo zrzeszenia tylko i wyłącznie do pracowników tego zakładu¹⁴¹. W późniejszym okresie dodano zapis, który dopuszczał do członkostwa również rodziny pracowników zakładów L. Geyera¹⁴².

Przedstawiony w zapisach statutowych wachlarz celów i środków dotyczył zarówno kierunków sportowo-wychowawczych, jak i kulturalno-oświatowych. Treść tych kluczowych dla funkcjonowania stowarzyszeń sportowych postulatów pełniła w dziedzinie życia społecznego zarówno funkcję założoną, jak i rzeczywistą. W odniesieniu do kierunków podejmowanych działań pierwsza z nich miała charakter *stricte* normatywny

¹³⁸ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Klub Sportowy w Łodzi, sygn. 1623, s. 2-3; APŁ, UWŁ, WSP, Klub Towarzysko-Sportowy Pracowników Ubezpieczalni Społecznej w Łodzi, sygn. 1586.

¹³⁹ APŁ, UWŁ, WSP, Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie” w Łodzi, sygn. 1639, s. 32; APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Klub Automobilowo-Motocyklowy w Łodzi, sygn. 1593, b.p.s.; APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Chrześcijański Klub Szachowy w Łodzi, sygn. 1649, s. 6; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 202. Por. APŁ, Statut Stowarzyszenia pod nazwą Łódzki Klub Lawn-Tennisowy, sygn. 4293/Ł.

¹⁴⁰ APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru, sygn. 263b, s. 92.

¹⁴¹ W pierwotnej wersji statutu z 1929 r. istniała sprzeczność paragrafu 2 z 8. Ten ostatni głosił bowiem, że dopuszcza się przynależność do Koła, nie tylko pracowników fabryki, ale również obywateli polskich, zamieszkujących okręg działalności zrzeszenia tj. województwo łódzkie. W dokumencie tym brak też było informacji czy do Koła mogą należeć rodziny pracowników oraz czy zakończenie pracy w fabryce powoduje wyłączenie z organizacji. Te i inne uchybienia eliminowano wprowadzając poprawki do statutu lub wprowadzając przepisy przejściowe. APŁ, L. „Geyer” (dalej LG), Geyer, sygn. 985, s. 2-3.

¹⁴² Tamże, s. 3.

i koordynująco-regulacyjny. Funkcja rzeczywista odnosiła się natomiast do doraźnych wyników osiągniętych w zakresie realizacji zadań i celów oraz rezultatów nieprzewidzianych, mających charakter nieoperacyjny¹⁴³. To, w jakim kierunku rozwijało się dane stowarzyszenie sportowe weryfikowała praktyka dnia codziennego, której kreatorami byli członkowie zrzeszenia.

Odstępstwo od wyznaczonych celów działalności statutowej skutkowało konsekwencjami ze strony władz administracyjnych, w postaci upomnienia, zawieszenia lub rozwiązania¹⁴⁴. Stowarzyszenie sportowe mogło zostać zlikwidowane w dwojaki sposób: poprzez uchwałę zarządu o samolikwidacji lub odgórną decyzję władz administracyjnych. Majątek zlikwidowanego zrzeszenia sportowego przekazywano – zgodnie z zapisami statutowymi – innemu podmiotowi, zwykle działającemu dla dobra publicznego¹⁴⁵. Wszelkie księgi, akta, pieczętki i statut deponowano w Starostwie Grodzkim Łódzkim (SGŁ), łącznie z protokołem likwidacyjnym o skreślenie z rejestru. Za pośrednictwem SGŁ w UWŁ usuwano organizację z rejestru stowarzyszeń i związków¹⁴⁶. Do najczęstszych przyczyn należało m.in.: prowadzenie działań zarobkowych, łączenie celów politycznych z celami wychowania fizycznego, przyjmowanie w poczet członków osób poniżej 18. roku życia¹⁴⁷, spadek liczby członków poniżej 10 osób, brak przewidzianego statutowo zarządu lub niemożności odnowienia go w określonym czasie, słaba aktywność działaczy stowarzyszenia, objawiająca się nie wypełnianiem podstawowych czynności statutowo-organizacyjnych¹⁴⁸.

Kiedy już przygotowano odpowiednie dokumenty i zorganizowano zaplecze personalne stowarzyszenia, założyciele rozpoczynali tryb postępowania rejestracyjnego¹⁴⁹.

¹⁴³ A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1974, s. 155-156.

¹⁴⁴ Od decyzji zawieszającej działalność stowarzyszenia, przysługiwała możliwość wniesienia odwołania do Urzędu Wojewódzkiego Łódzkiego. Musiało ono jednak nastąpić, nie później, niż w terminie 14 dni od momentu doręczenia pisma.

¹⁴⁵ W 1938 r. po dokonaniu samorozwiązania RKS „Skra”, majątek stowarzyszenia został przekazany na rzecz Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych Rzeczypospolitej Polskiej. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru, sygn. 263b, s. 102 i n.

¹⁴⁶ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane, sygn. 246a, s. 77.

¹⁴⁷ Młodzież poniżej 18. r. ż. mogła uczestniczyć w życiu stowarzyszenia sportowego pod określonymi warunkami prawnymi.

¹⁴⁸ Zob. APŁ, UWŁ, WO, Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego. O ogólnym stanie województwa administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1937/38 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość, sygn. 6, s. 15; Art. 20 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, Nr 94.

¹⁴⁹ Przedstawiony proces rejestracyjny dotyczył także organizacji sportowych, które dokonywały zmian zapisów statutowych. W § 2 ust. 3 czytamy: „W razie zmiany statutu stowarzyszenie musi być zarejestrowane ponownie według przepisów prawa o stowarzyszeniach”. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrami: Sprawiedliwości i Opieki Społecznej z dnia 17 grudnia 1932 r. o przystosowaniu

Bezpośrednią władzą nadzorczą nad działalnością wszystkich stowarzyszeń na terenie województwa łódzkiego była powiatowa władza administracji ogólnej. Dekret o stowarzyszeniach z 1919 r. wprowadzał nowe zasady rejestracji zrzeszeń. Głównym organem rejestracyjnym sprawującym pieczę nad stowarzyszeniami i związkami było Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSWew.)¹⁵⁰, które mogło scedować ten obowiązek na organy niższego szczebla administracji państwowej. Tok instancji administracyjnej był regulowany Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 III 1928 roku¹⁵¹. Przepisy te obowiązywały również po wprowadzeniu nowego prawa stowarzyszeniowego¹⁵².

Do 1933 r. zakładanie stowarzyszeń sportowych na terenie Łodzi odbywało się w dwojaki sposób. Zgodnie bowiem z art. 17 Przepisów tymczasowych o stowarzyszeniach i związkach, zrzeszenia decydujące się na działalność bez osobowości prawnej, zobowiązane były jedynie do powiadomienia o tym fakcie – za pośrednictwem UWŁ – MSWew. Jeżeli w ciągu dwóch tygodni, od dnia wysłania zawiadomienia, organizacja taka nie otrzymała odpowiedzi odmownej, mogła ona wówczas legalnie rozpocząć swoją działalność.

Inaczej z kolei wyglądała procedura legalizacyjna stowarzyszeń sportowych chcących posiadać osobowość prawną¹⁵³, a więc działać na zasadzie wciągnięcia do rejestru. Odbywała się ona poprzez Referat Bezpieczeństwa Publicznego¹⁵⁴ Komisarjatu Rządu m. Łodzi (KRŁ), a w następnych latach za pośrednictwem Wydziału Prezydjalnego Magistratu m. Łodzi (WPrez.). Wymienione organy administracji samorządowej pełniły funkcję władzy pierwszej instancji. W późniejszym okresie funkcję tę przejęło SGŁ¹⁵⁵. Władzę drugiej instancji sprawował Wydział Bezpieczeństwa Publicznego (WBP)¹⁵⁶ w UWŁ. W WBP sprawami zrzeszeń sportowych zajmował się II Referat stowarzyszeń Oddziału Spraw Politycznych

stowarzyszeń i spraw będących w toku do przepisów prawa o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 116.

¹⁵⁰ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych o przepisach wykonawczych do dekretu z dnia 3 stycznia 1919 r. o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1919, nr 19.

¹⁵¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o postępowaniu administracyjnym, „Dziennik Ustaw” 1928, nr 36.

¹⁵² W czerwcu 1931 r. wprowadzono nowy wzór statutu klubu sportowego w Polsce. H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura fizyczna w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1971, s. 179; Por. APŁ, UWŁ, WSP, „Aeroklub Łódzki w Łodzi”, sygn. 1571, ss. 46, 51.

¹⁵³ Posiadanie przez stowarzyszenie sportowe osobowości prawnej uprawniało je m.in. do: nabywania, posiadania i zbywania ruchomości i nieruchomości, przyjmowania darowizn, subwencji i spadków, pobierania wpisowych i składek członkowskich.

¹⁵⁴ Wcześniej komórką odpowiedzialną za procedowanie drogi rejestracyjnej stowarzyszeń był Referat Prasowo-Widowiskowy.

¹⁵⁵ W latach trzydziestych XX w. SGŁ w korespondencji z łódzkimi stowarzyszeniami sportowymi zalecało by korzystały one z książki W. Nowakowskiego „Prawo zawiązywania stowarzyszeń i związków”, stanowiącej kompendium wiedzy nt. norm regulujących funkcjonowanie zrzeszeń. APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 24.

¹⁵⁶ Wcześniej funkcje te spełniały Wydział Opieki Społecznej oraz WPrez.

i Bezpieczeństwa. Organizacje sportowe o charakterze paramilitarnym¹⁵⁷ podlegały IV Referatowi przysposobienia wojskowego i wychowania fizycznego Wydziału Wojskowego. Nadzór nad tymi komórkami administracyjnymi sprawował wojewoda łódzki¹⁵⁸.

Procedura rejestracyjna przebiegała według art. 22 przepisów tymczasowych. Do władz samorządowych składano wówczas: zawiadomienie o założeniu stowarzyszenia z prośbą o wciągnięcie do rejestru, poświadczenie rejentalne zdolności prawnej założycieli i autentyczności podpisów, dwa egzemplarze statutu oraz pieniądze na wydruk ogłoszeń o jego powstaniu¹⁵⁹. W praktyce rejestracyjnej na terenie m. Łodzi i województwa łódzkiego, stowarzyszenia sportowe składały trzy lub cztery egzemplarze statutu¹⁶⁰. Na druku przesyłanym z UWŁ do KRŁ opiniowano złożony wniosek rejestracyjny. W przypadku pojawienia się błędów i nieścisłości odsyłało projekty statutów do poprawy. Zwracano szczególnie uwagę na paragrafy dotyczące prowadzenia rachunkowości oraz kryteriów przyjmowania kandydatów do stowarzyszenia. W poczet członków danej organizacji sportowej mogły wejść osoby od 21. roku życia i posiadające obywatelstwo polskie¹⁶¹. Do stowarzyszenia mogły zostać przyjęte także osoby, które ukończyły 18 lat, były one jednak pozbawione praw i obowiązków członków¹⁶². Dopiero po dokonaniu tych zmian, UWŁ przystępował do ponownego zatwierdzania wniosku rejestracyjnego stowarzyszenia sportowego. Decyzję UWŁ o pozytywnym rozpatrzeniu wniosku rejestracyjnego stowarzyszenia sportowego, przesyłano do KRŁ. Oryginał zatwierdzonego statutu zrzeszenia przesyłano założycielom, a drugi egzemplarz zostawał w aktach KRŁ. Nowo powstałe stowarzyszenie ponosiło koszty opłat stemplowych¹⁶³ oraz ogłoszeń zawartych w „Dzienniku Urzędowym Województwa Łódzkiego”, „Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Spraw

¹⁵⁷ Należały do nich m.in.: Związek Strzelecki i TG „Sokół”.

¹⁵⁸ *Organizacja Urzędu Wojewódzkiego Łódzkiego i tryb urzędowania. 1930*, Łódź 1930.

¹⁵⁹ E. Breiter, *Ustawy...*, op.cit., s. 11.

¹⁶⁰ APŁ, UWŁ, WSP, Koło Sportowo-Oświatowe fabr. L. Geyer w Łodzi, sygn. 1605; APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru, sygn. 263, s. 481; APŁ, UWŁ, WSP, „Wojskowy Klub Sportowy Łódź w Łodzi”, sygn. 1599, b.p.s.

¹⁶¹ Jak podaje Beata Marszałek: „[...] obywatelem RP była każda osoba bez różnicy płci, wieku, wyznania i narodowości, która: 1) była osiedlona na obszarze państwa polskiego, 2) urodziła się na obszarze państwa polskiego (o ile jej nie przysługiwało obywatelstwo innego państwa), 3) miała prawo tutejszego obywatelstwa na mocy traktatów międzynarodowych”. B. Marszałek, *Ewidencja ludności i obowiązek meldunkowy w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice z dziejów ustroju i prawa Polski*, Rzeszów 2006, s. 102. Por. APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Automobil-Klub w Łodzi, sygn. 1591.

¹⁶² APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru, sygn. 263, s. 483-486.

¹⁶³ Przepisy o opłatach stemplowych regulowała Ustawa z dnia 1 lipca 1926 r. o opłatach stemplowych, „Dziennik Ustaw” 1926, nr 98.

Wewnętrznych” i Dzienniku Urzędowym Rzeczypospolitej Polskiej „Monitorze Polskim”¹⁶⁴. W przypadku odmowy rejestracji przez wojewodę, zainteresowanym w ciągu 14 dni przysługiwało prawo odwołania się do MSWew., za pośrednictwem UWŁ. Powodów nie zarejestrowania stowarzyszenia sportowego mogło być wiele. Do najczęściej wymienianych należały: brak perspektywy rozwoju, słaba realizacja względów pożytku społecznego, istnienie zrzeszeń sportowych o podobnych celach działalności¹⁶⁵ oraz małe doświadczenie założycieli na gruncie pracy społecznej¹⁶⁶.

Po przewrocie majowym, władze wojewódzkie rejestrując stowarzyszenia sportowe, zobowiązane były również do zasięgania opinii Okręgowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Łodzi (OUWFiPW)¹⁶⁷, które stanowiło terytorialny organ Dowództwa Okręgu Korpusu Nr IV (DOK IV) Ministerstwa Spraw Wojskowych (MSW)¹⁶⁸. W przypadku braku odpowiedniej bazy i możliwości do realizacji zadań z zakresu wychowania fizycznego i sportu wydawano opinię negatywną¹⁶⁹.

Wraz z wprowadzeniem nowych przepisów stowarzyszeniowych w 1933 r.¹⁷⁰ wzrosła rola wojewódzkich i powiatowych władz administracji ogólnej. Władze samorządowe posiadały szerokie uprawnienia wykonawcze w zakresie kontroli realizacji celów statutowych, wydawania zakazów działalności stowarzyszeń sportowych oraz zabezpieczania ich majątku w przypadku zawieszenia pracy¹⁷¹. Począwszy od 1933 r. łódzkie władze administracyjne zwracały szczególną uwagę na pożytek społeczny rejestrowanych stowarzyszeń.

W myśl przepisów ogólnych założycielami stowarzyszenia mogły być osoby posiadające obywatelstwo polskie oraz mające ukończone 18 lat. Młodzież nieszkolna w wieku od 14 do 18 lat, mogła należeć do zrzeszenia, ale jedynie za zgodą swoich prawnych opiekunów, nie mając prawa głosowania uchwał i korzystania z uprawnień wyborczych.

¹⁶⁴ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, „Aeroklub Łódzki w Łodzi”, sygn. 1571, s. 31.

¹⁶⁵ Według przedstawicieli władz administracyjnych, istnienie stowarzyszeń sportowych o takich samych celach i środkach działania, osłabiało i dezorganizowało pracę innych organizacji kultury fizycznej.

¹⁶⁶ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia sportowe, sygn. 254, s. 2; Por. M. Nartonowicz-Kot, *Zapomniani społecznicy*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1, s. 168-170.

¹⁶⁷ Od 1928 r. PUWFiPW prowadził rejestrację wszystkich organizacji sportowych w Polsce. „Kurjer Łódzki” 1928, nr 27, s. 11.

¹⁶⁸ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Klub Sportowy w Łodzi, sygn. 1623, s. 26.

¹⁶⁹ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia sportowe, sygn. 254, s. 4.

¹⁷⁰ Zob. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 10 grudnia 1932 r. o rejestracji stowarzyszeń, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 116.

¹⁷¹ W celu nadzoru nad majątkiem stowarzyszenia, na wypadek zawieszenia lub rozwiązania, ustanowiono funkcję kuratora.

Ponadto kandydaci na członków musieli posiadać obywatelstwo polskie oraz zdolność do działań prawnych.

Najprostszą drogą prawną do założenia zrzeszenia sportowego była forma stowarzyszenia zwykłego¹⁷². Ta oferta prawna skierowana była dla tych organizacji, których działalność miała mieć ograniczony zasięg oddziaływania i nie wymagała posiadania osobowości prawnej. Członkowie stowarzyszenia zwykłego mogli zamieszkiwać na terenie odległych od siebie jednostek samorządu terytorialnego. Nie mogli oni jednak tworzyć oddziałów terenowych danego zrzeszenia. Do założenia tego typu organizacji potrzebnych było co najmniej trzy osoby. Po uzyskaniu wpisu do ewidencji stowarzyszeń w SGŁ, przepisy prawne nie przewidywały, aby przedstawiciele danego zrzeszenia otrzymywali dokument potwierdzający jego zalegalizowaną działalność. Jednakże w wydanym w 1933 r. Okólniku nr 6 z dn. 8 IV 1933 r., władze UWŁ zalecały: „[...] dla legitymowania się Zarządu przed organami Policji Państwowej, że stowarzyszenie istnieje legalnie i za zgodą władzy, pożądane jest udzielanie zaświadczeń, które są wolne od opłat stemplowych”¹⁷³. Podsumowując, formuła stowarzyszeń zwykłych miała dać: „[...] ujęcie elementarnym potrzebom w zakresie zrzeszania się ludności [...]”¹⁷⁴.

Do założenia stowarzyszenia w formie zarejestrowanej wymagana była liczba co najmniej 15 osób, posiadających zdolność do działań prawnych. Władzę pierwszej instancji rejestracyjnej pełniło SGŁ. Obowiązki drugiej instancji sprawował Wydział Bezpieczeństwa (WB), przemianowany później na Wydział Społeczno-Polityczny (WSP)¹⁷⁵ UWŁ. Do SGŁ składano własnoręcznie podpisane podanie, cztery egzemplarze statutu oraz protokół zebrania organizacyjnego¹⁷⁶. W przedkładanym statucie dane osobowe założycieli musiały być umieszczone pismem maszynowym, co zapobiegało ewentualnym błędom literowym w nazwiskach. Na składane podanie i każdy egzemplarz statutu przyklejano znaczek potwierdzający dokonanie opłaty stemplowej¹⁷⁷, jednak znaczków tych nie kasowano. W celu uzyskania informacji o założycielach władze rejestracyjne polecały organom policyjnym

¹⁷² Zob. P. Król, *Kształtowanie się struktury organizacyjno-prawnej kultury fizycznej w Polsce na przykładzie ziemi tarnobrzskiej do roku 1975*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Szkice z organizacji kultury fizycznej*, Rzeszów 2005, s. 14-15.

¹⁷³ APŁ, UWŁ, WSP, Okólniki w sprawach stowarzyszeń, sygn. 225, s. 24.

¹⁷⁴ Tamże, s. 16.

¹⁷⁵ Urzędnicy państwowi zajmujący się prowadzeniem i kontrolą procesu rejestracyjnego byli zobowiązani do umieszczania swoich spostrzeżeń, w miesięcznych sprawozdaniach informacyjnych. Raporty te były przysyłane do WB.

¹⁷⁶ Podanie i egzemplarze statutu musiały być podpisane przez 15 założycieli stowarzyszenia. Oprócz imion i nazwisk, musiały być podane również ich adresy zamieszkania.

¹⁷⁷ Zwolnione od opłaty stemplowej były jedynie stowarzyszenia kulturalno-oświatowe i dobroczynne. APŁ, UWŁ, WSP, Informacje o związkach i stowarzyszeniach, sygn. 222, s. 25.

sprawdzenie ich opinii moralnej, politycznej, a także ich obywatelstwa i zdolności do działań prawnych¹⁷⁸. Po formalnym sprawdzeniu złożonych dokumentów SGL przesyłało je do UWŁ, w celu wydania opinii rejestracyjnej. W przypadku wydania decyzji odmownej, musiała ona być zawsze uzasadniona. Władze mogły również uzależnić swoją zgodę na rejestrację od dokonania zmian w statucie, w którym to celu wzywały jednego z przedstawicieli stowarzyszenia sportowego. Po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku rejestracyjnego, zrzeszenie wciągano do rejestru na podstawie art. 21 „Prawa o stowarzyszeniach”. O decyzji tej powiadamiano przedstawicieli stowarzyszenia i wzywano ich do uiszczenia opłaty za ogłoszenie w „Monitorze Polskim”. Zlecenia te realizowano za pośrednictwem Pocztovej Kasy Oszczędności. Po dokonaniu wpłaty odcinek blankietu nadawczego przesyłano do władzy rejestracyjnej, gdzie po jego otrzymaniu, władza ta wpisywała stowarzyszenie do rejestru, na zasadzie zarządzenia. Na druku UWŁ przesyłanym do SGL, informowano o dacie rejestracji i nazwie zalegalizowanego stowarzyszenia oraz ręcznie wypisywano zmiany naniesione w statucie. Załącznikami tego pisma były dwa egzemplarze statutu, w których zamieszczano odpowiednią adnotację o zarejestrowaniu. Następnie jeden z oryginałów statutu wydawano założycielom organizacji¹⁷⁹, a drugi zostawał w aktach stowarzyszenia¹⁸⁰. Pozostałe egzemplarze traktowano jako odpisy przekazując je władzom nadzorczym, takim jak starosta i dyrektor policji. Ponadto, w ciągu dwóch tygodni od rozpoczęcia działalności, założyciele zrzeszenia mieli obowiązek podania do miejscowej władzy administracyjnej skład zarządu¹⁸¹.

Procedury zakładania oddziałów stowarzyszeń opisano w art. 41 prawa o stowarzyszeniach. W przypadku stowarzyszeń zarejestrowanych, działających w b. zaborze rosyjskim i zamierzających otworzyć oddział, musiały one spełnić następujące warunki: a) przedstawić miejscowej władzy administracyjnej pierwszej instancji statut wraz zawiadomieniem, o otwarciu oddziału, podpisane przez kierowników oddziału; b) dołączyć do zawiadomienia statut macierzy oraz dokument o zgodzie centralnych władz stowarzyszenia, na otwarciu oddziału w danej miejscowości; c) przedstawić wykaz składu osobowego kierownictwa oddziału wraz z jego adresami; d) okazać poświadczony prawnie

¹⁷⁸ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru, sygn. 263, s. 460.

¹⁷⁹ Od momentu wpisania zrzeszenia sportowego do rejestru, posiadało ono osobowość prawną oraz mogło obok własnej nazwy używać określenia „stowarzyszenie zarejestrowane”.

¹⁸⁰ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Okólniki w sprawach stowarzyszeń, sygn. 225, s. 17-19.

¹⁸¹ Władza administracyjna miała szerokie uprawnienia nadzorujące i kontrolujące wobec stowarzyszeń sportowych. Mogła ona bowiem wezwać zarząd do dostarczenia odpisu protokołu posiedzenia lub treści przyjętej uchwały. Urzędnicy mogli również przeglądać w siedzibie organizacji zgromadzoną dokumentację.

odpis statutu zrzeszenia stwierdzający, że zostało ono zarejestrowane zgodnie z wymogami prawnymi; e) podać adres lokalu w którym mieściła się siedziba oddziału¹⁸². Dodatkowo, kierownictwo oddziału było zobowiązane w terminie dwóch tygodni powiadamiać powiatową władzę administracyjną, o dokonanych zmianach składu osobowego, adresu lub zapisów statutowych.

W dniu 8 kwietnia 1933 r. łódzkie władze wojewódzkie wydały specjalny okólnik, regulujący i zarazem uzupełniający zasady ustalania prawomocności odpisu statutu, w procesie rejestracyjnym stowarzyszeń. Według postanowień UWŁ, zgodność oryginału statutu z odpisem mogła być potwierdzona przez notariusza lub władzę administracyjną. W sytuacji gdy istniały wątpliwości co do zgodności tych obydwu dokumentów, sprawę kierowano do UWŁ. Jednocześnie władze wojewódzkie informowały SGŁ o przestrzeganiu 4-tygodniowego okresu na wydanie zakazu założenia oddziału. W przypadku braku decyzji odmownej, po upływie tego terminu zgodnie z art. 13 prawa stowarzyszeniowego, mógł on legalnie rozpocząć działalność. Powstanie każdego oddziału musiało być bezzwłocznie zgłaszane przez SGŁ do UWŁ oraz jednostki administracyjnej, która rejestrowała centralę stowarzyszenia. W zawiadomieniu do UWŁ zamieszczano nazwę stowarzyszenia sportowego w brzmieniu statutowym, datę rejestracji, numer rejestru oraz władzę, która rejestrowała statut¹⁸³.

W Łodzi w okresie międzywojennym nie działały stowarzyszenia sportowe wyższej użyteczności. W 1938 r. taki uprzywilejowany status posiadały jedynie: Związek Straży Pożarnych RP (ul. Sienkiewicza 54), Towarzystwo Przyjaciół Młodzieży Akademickiej (ul. Ogrodowa 15), Liga Obrony Przeciwlotniczej i Przeciwgazowej (ul. Narutowicza 30; LOPP), Towarzystwo Popierania Budowy Szkół Powszechnych (ul. Piotrkowska 147), Polski Biały Krzyż (ul. 11 Listopada 63) oraz Polski Czerwony Krzyż (ul. Piotrkowska 236; PCK)¹⁸⁴.

Przeprowadzenie procedury łączenia dwóch lub więcej stowarzyszeń sportowych w jedno, określano mianem „fuzji”. Zabiegu tego dokonywano najczęściej w sytuacji, gdy działalność jednej lub dwóch organizacji sportowych podupadała oraz, gdy ich cele i działania były ze sobą tożsame. W takim przypadku, dla utworzenia jednego stowarzyszenia sportowego, przystępowano do konsolidacji. Proces ten poprzedzały dyskusje wewnątrz zrzeszeń sportowych, najpierw na posiedzeniach zarządu, a następnie na walnym

¹⁸² Zob. UWŁ, WSP, Okólniki w sprawach stowarzyszeń, sygn. 225, s. 203.

¹⁸³ Tamże, s. 24-25; zob. też APŁ, UWŁ, WSP, Różne sprawy stowarzyszeń, sygn. 264, s. 4-6.

¹⁸⁴ APŁ, UWŁ, WSP, Wykazy stowarzyszeń zarejestrowanych wg starostw 1922-1935, sygn. 282; zob. też APŁ, UWŁ, WSP, [Subwencje stowarzyszeń], sygn. 248, s. 47.

zgromadzeniu członków, które upoważniało zarząd do przeprowadzenia fuzji. Końcowym etapem procesu było zawarcie umowy, gdzie określano: nazwę i siedzibę przyszłego stowarzyszenia, szczegóły zapisów statutowych, sposób transferu członków i ich warunki dalszego udziału w rywalizacji sportowej, przejęcie bilansu finansowego, skład władz kierowniczych, procedury wygaszenia działalności fuzjonowanych zrzeszeń. W porozumieniu zamieszczano również informację o czasie i sposobie powiadomienia odpowiednich organów władzy administracyjnej. W przygotowanym dokumencie zamieszczano prośbę o wykreślenie rozwiązanych organizacji sportowych z rejestru stowarzyszeń i związków¹⁸⁵. W Łodzi w okresie międzywojennym jedną z największych fuzji dokonały wojskowe organizacje sportowe. W lipcu 1926 r. powstał wówczas Wojskowy Klub Sportowy „Łódź” (WKS „Łódź”), który został utworzony z połączenia Klubu Sportowego 10. Pułku Artylerii Polowej Strzelców Kaniowskich¹⁸⁶, Klubu Sportowego 28. Pułku Strzelców Kaniowskich (KS 28.PSK)¹⁸⁷, Klubu Sportowego 31. Pułku Strzelców Kaniowskich oraz Klubu Sportowego 4. Dyonu Żandarmerii¹⁸⁸.

W przypadku członkostwa Polaków w niemieckich organizacjach kulturalno-sportowych, łódzkie władze administracyjne zalecały: „Stowarzyszenia takie o nieczystym renegackim obliczu czy składzie członków prowadzące akcję germanizacyjną winny być traktowane przez władze tak, aby negatywny stosunek władz działał pedagogicznie”¹⁸⁹. Jednocześnie władze popierały stowarzyszenia sportowe mieszane narodowościowo, ale tylko te, w których przewagę liczebną miała ludność polska¹⁹⁰.

Ważną sprawą, jaką regulowały statuty stowarzyszeń sportowych była możliwość powoływania Sądu Koleżeńskiego. Do kompetencji tego organu należało rozstrzyganie różnorodnych spraw i problemów członków zrzeszenia. Często to właśnie decyzja sądu decydowała o pozostawieniu lub usunięciu danej osoby ze składu stowarzyszenia. Jednak nie wszystkie organizacje posiadały zapisy o możliwości funkcjonowania takiego

¹⁸⁵ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru, sygn. 263, s. 540. Por. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 253.

¹⁸⁶ APŁ, UWŁ, WSP, Klub Sportowy 10 pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej w Łodzi, sygn. 1577; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 234.

¹⁸⁷ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, „Wojskowy Klub Sportowy Łódź w Łodzi”, sygn. 1599, b.p.s.

¹⁸⁸ Zob. też APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18765, s. 11.

¹⁸⁹ APŁ, UWŁ, WSP, Sprawy różne, sygn. 210, s. 2.

¹⁹⁰ Pod koniec lat trzydziestych XX wieku władze polskie dążyły do ścisłego nadzorowania i ograniczania działalności niemieckich organizacji społecznych różnego typu, w tym sportowych. Wobec zaostrzającej się sytuacji politycznej na arenie międzynarodowej, obawiano się akcji wywrotowych i szpiegowskich ze strony ludności pochodzenia niemieckiego. Tamże, s. 1 i n.; APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenie Gimnastyczne =Dąbrowa= w Łodzi, sygn. 1627, s. 10 i n.

ciała. Przykładem może być między innymi Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera”¹⁹¹.

Procedura zakładania i rejestracji stowarzyszeń sportowych w Łodzi, pomimo wielu czynników zakłócających natury formalnej i politycznej, przebiegała sprawnie i przyczyniła się do ich rozwoju ilościowego. W dwudziestoleciu międzywojennym działało bowiem kilkadziesiąt polskich organizacji sportowych, realizujących różnorodne cele z zakresu wychowania fizycznego i sportu. Postulowane przez stowarzyszenia w zapisach statutowych kierunki działań sportowych, wychowawczych, kulturalnych i oświatowych wzbogacały życie społeczne i rekreacyjno-rozrywkowe mieszkańców Łodzi. Efektem wtórnym tak wszechstronnej działalności była aproba i uznanie społeczeństwa łódzkiego, które objawiało się również wstępowaniem w poczet członków polskich organizacji sportowych. Niestety, negatywnym zjawiskiem funkcjonowania stowarzyszeń sportowych było zamieszczanie w statucie wielu „martwych” postulatów pracy kulturalno-oświatowej. Można zatem powiedzieć, że w wielu przypadkach względy natury formalnej brały górę nad faktycznymi możliwościami i zamierzeniami stowarzyszeń sportowych. Taki sposób postępowania osłabiał podstawowy walor pozasportowy działania łódzkich organizacji, polegający na utrwalaniu społecznych więzi międzyludzkich.

Proces rejestracyjny zrzeszeń sportowych aż do 1932 r. cechował się dążeniem władz centralnych i lokalnych do udoskonalenia systemu legalizacji stowarzyszeń sportowych. Wraz z wprowadzeniem nowych przepisów prawa stowarzyszeniowego nastąpił jakościowy zwrot w prowadzeniu procesu rejestracyjnego. Powstające na terenie m. Łodzi zrzeszenia sportowe zostały poddane większej kontroli i nadzorowi. Przeciwno takiemu kierunkowi działań prawnych protestowały zwłaszcza robotnicze środowiska sportowe, które upatrywały w przepisach czynnik ograniczający możliwości zrzeszania się¹⁹². Reasumując, należy stwierdzić, iż władze administracyjne korzystały z przyznanych im uprawnień w sposób wyważony i umiarkowany. Dzięki takiej polityce administracyjnej proces rejestracyjny miał

¹⁹¹ APŁ, LG, Klub Sportowy „Geyer”. Statut 1929, sygn. 974; APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 17.

¹⁹² Por. APŁ, AmŁ, RM, Protokół 2 (VII sesja) posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 16 lutego 1933 roku, sygn. 12672, s. 17.

charakter czysto formalny, w trakcie którego urzędnicy administracyjni dbali o dopełnienie określonych procedur legalizacyjnych¹⁹³.

3. Podstawy finansowe działalności stowarzyszeń sportowych

Odzyskanie przez Polskę niepodległości oznaczało dla m. Łodzi zmianę dotychczasowych kierunków rozwoju gospodarczego, kulturalnego i społecznego. W pierwszej fazie tego procesu problem stanowił przede wszystkim słabo skonsolidowany ustrój prawno-administracyjny państwa polskiego, który w dużym stopniu obniżał efektywność prac samorządu łódzkiego. Proces odbudowy Łodzi utrudniały również zaniedbania okresu zaborów, gdzie m.in. w okresie dynamicznego rozwoju przemysłowego brak było władz komunalnych¹⁹⁴. Chcąc stworzyć nową politykę samorządową w miastach dawnego zaboru rosyjskiego, władze państwowe wydały 4 lutego 1919 r. Dekret o samorządzie miejskim oraz 7 lutego 1919 r. Dekret o skarbowości gmin miejskich¹⁹⁵. Rozszerzeniem przepisów, między innymi w zakresie źródeł pozyskiwania dochodów, była ustawa z dnia 17 grudnia 1921 r. o zasileniu finansów miejskich oraz ustawa z dnia 11 sierpnia 1923 r. o tymczasowym uregulowaniu finansów komunalnych¹⁹⁶. Zapoczątkowany przez władze municypalne proces budowy podstaw prawno-administracyjnych pozwolił na prowadzenie – obliczonej na możliwości budżetu m. Łodzi – polityki finansowej mającej na celu wspieranie rozwoju oświaty, kultury i sportu. Przyjęty system wydatkowania budżetu miejskiego uwzględniał potrzeby materialne stowarzyszeń sportowych jedynie w stopniu doraźnym. Wydatki miasta na wychowanie fizyczne i przysposobienie wojskowe kształtowały się na poziomie około 1% sumy wydatków budżetowych. Minimum to było narzucane samorządom odgórnie¹⁹⁷. Każde zatem wsparcie finansowe – dla polskich organizacji sportowych – ze strony łódzkiego samorządu

¹⁹³ Zob. J. Walicki, *Kultura...*, op.cit., s. 185.

¹⁹⁴ B. Szczepańska, *Działalność łódzkiego samorządu miejskiego w dziedzinie oświaty powszechnej i pozaszkolnej w latach 1919-1939*, Łódź 2002, s. 13.

¹⁹⁵ M. Jaskulski, *Władze...*, op.cit., s. 107.

¹⁹⁶ Tamże, s. 107.

¹⁹⁷ APŁ, AmŁ, RM, 11 posiedzenie Rady Przybocznej w dniu 10 marca 1938 roku, sygn. 12746, s. 38; APŁ, AmŁ, RM, 9 posiedzenie Rady Miejskiej w dniu 4 maja 1939 r., sygn. 12766, s. 154.

i państwa¹⁹⁸ stanowiło ważną pomoc w realizacji celów sportowo-organizacyjnych i kulturalno-oświatowych¹⁹⁹.

Podstawowe postulaty w zakresie finansowania stowarzyszeń – w tym również sportowych – zostały sformułowane zarówno w pozaborczym prawie stowarzyszeniowym, jak i przepisach dotyczących zrzeszeń z 1932 roku.

W przepisach ogłoszonych dekretem Naczelnika Państwa z 1919 r. czytamy: „Stowarzyszeniem według rozumienia przepisów niniejszych, jest zrzeszenie kilku osób, które, nie mając na względzie osiągnięcia dla siebie zysków z prowadzenia jakiegokolwiek przedsiębiorstwa, obrały za przedmiot działalności wspólnej jakiś cel określony [...]”²⁰⁰. Podstawowym celem działalności łódzkich zrzeszeń sportowych był udział we współzawodnictwie sportowym i osiąganie jak najlepszych wyników²⁰¹. Pozyskiwanie zatem jakichkolwiek korzyści finansowych przez działaczy i zawodników z działań w obszarze rywalizacji sportowej stało w sprzeczności z prawem oraz przepisami o amatorstwie. Inną sprawą było natomiast gromadzenie majątku przez stowarzyszenia sportowe. Wraz z rozwojem wchodziły one bowiem w posiadanie określonych dóbr materialnych. Ograniczone w prawach pozyskiwania i zarządzania takim majątkiem były jedynie organizacje nieposiadające osobowości prawnej. Przepisy zawarte w art. 20 głosiły: „Prawo nabywania i sprzedawania nieruchomości, gromadzenia kapitałów, zawierania umów, przyjmowania zobowiązań [...] przysługuje tylko tym stowarzyszeniom, które zostały

¹⁹⁸ Jak zauważa Andrzej Bogusz: „Przywileje te wynikały z faktu, że w zarządach [...] klubów zasiadały osoby piastujące na co dzień odpowiedzialne stanowiska w Zarządzie Miejskim, Magistracie m. Łodzi i innych instytucjach miejskich oraz państwowych”. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 367.

¹⁹⁹ Wielkość pomocy finansowej uzależniona była od koniunktury gospodarczej i politycznej. Lata 1919-1926 to czas szybkiego rozwoju ruchu sportowego w Łodzi. Główny ciężar finansowania rozbudowy bazy materialnej dla kultury fizycznej w mieście i wspomagania działalności stowarzyszeń sportowych ponosił samorząd łódzki. Lata 1927-1935 to czas zwiększenia w budżecie państwa kredytów na rozwój wychowania fizycznego i sportu. Następuje ilościowy i jakościowy (pod względem sportowym i kulturalno-oświatowym) rozwój łódzkich stowarzyszeń sportowych. Lata 1936-1939 to okres zastoju w zakresie finansowania ruchu sportowego w Polsce. Z budżetu m. Łodzi znaczne wsparcie finansowe otrzymują jedynie pojedyncze projekty związane z upowszechnianiem kultury fizycznej oraz nieliczne łódzkie stowarzyszenia sportowe. Zob. L. Szymański, *Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1995, s. 39 i n.; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 361 i n.; zob. też D. Dudek, *Wychowanie fizyczne i sport w sanacyjnym budżecie państwa*, [w:] T. Rychta, J. Chełmecki (red.), *Wkład nauk humanistycznych do wiedzy o kulturze fizycznej. Historia kultury fizycznej (studia i szkice). Tom I*, Warszawa 2003, s. 106 i n.

²⁰⁰ E. Breiter, *Ustawy..., op.cit.*, s. 6.

²⁰¹ Władze nie wszystkich łódzkich stowarzyszeń sportowych stawiały sobie za pierwszorzędny cel udział we współzawodnictwie sportowym. Przykładem może być Klub Sportowy Polska YMCA, gdzie jak pisze A. Bogusz: „Polityka zarządu KS Polska YMCA Łódź nie zakładała rywalizacji sportowej z innymi klubami łódzkimi, wychodząc z założenia, że dysponując najlepszymi warunkami szkoleniowymi (własna sala sportowa i kryty basen), zespoły ymcowskie byłyby bezkonkurencyjne w mieście, a tym samym zniechęciłoby to pozostałe stowarzyszenia sportowe w szkoleniu i tworzeniu własnych zespołów”. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 201.

wciągnięte do rejestru w drodze przepisanej, na podstawie własnego statutu”²⁰². Wszystkie zatem zrzeszenia sportowe, które chciały rozwijać swoją działalność musiały uzyskać osobowość prawną. Pozwalało to na gromadzenie podstawowych środków finansowych – na przykład w postaci składek członkowskich – oraz zobowiązywało do prowadzenia rachunkowości. Działania te musiały być opisane statutowo.

Zasadę braku dochodowości określono również w przepisach ogólnych „Prawa stowarzyszeniowego” z 1932 roku. Treść art. 1 głosiła: „Prawo niniejsze reguluje prawny byt stowarzyszeń, jako dobrowolnych trwałych zrzeszeń o celach niezarobkowych”²⁰³. Tym samym, podobnie jak w prawodawstwie z 1919 r., zakładanie i prowadzenie stowarzyszeń sportowych dla korzyści majątkowych jego członków, było niezgodne z prawem. Typologia prawna zrzeszeń, oprócz odmiennej formy rejestracyjnej i organizacyjnej, różnicowała je również pod względem sposobu finansowania. Zgodnie bowiem z art. 18. stowarzyszenia zwykle nie mogły: „[...] korzystać z ofiarności publicznej, albo z zapomóg, udzielanych przez władze lub instytucje publiczne”²⁰⁴. Większe uprawnienia w zakresie pozyskiwania środków pieniężnych posiadały natomiast stowarzyszenia zarejestrowane. Mogły one pobierać składki członkowskie oraz zaciągać zobowiązania majątkowe²⁰⁵. Powyższe czynności, jak i sposób rozporządzenia majątkiem zrzeszenia na wypadek jego likwidacji, musiały być określone w zapisach statutowych. Dodatkowo stowarzyszenia te zobowiązane były do: 1) powiadomienia władzy nadzorczej o terminie, miejscu i przedmiocie każdego walnego zgromadzenia oraz posiedzeń zarządu (tylko w przypadku gdy temat zebrania dotyczył spraw finansowych); 2) przekazywania szczegółowych informacji gospodarczych stowarzyszenia przedstawicielowi władz rządowych, samorządowych lub innej instytucji publicznej; 3) poddania się konsekwencjom prawnym w przypadku złej polityki finansowej (łącznie z pozbawieniem prawa do korzystania z darowizn publicznych lub zapomóg przez władzę rejestracyjną)²⁰⁶. Takim obwarowaniom prawnym poddano politykę gospodarczą większości łódzkich zrzeszeń sportowych. Chcąc realizować wyznaczone cele sportowe i wychowawczo-oświatowo-kulturalne, musiały one wdrożyć wytyczne prawne państwowej władzy wykonawczej. Należy również pamiętać, że posiadanie osobowości prawnej stanowiło

²⁰² E. Breiter, *Ustawy...*, *op.cit.*, s. 11.

²⁰³ Art. 1 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

²⁰⁴ Art. 18 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

²⁰⁵ Art. 19 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

²⁰⁶ Zob. Art. 43 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

dla stowarzyszeń sportowych podstawowy warunek uczestnictwa we współzawodnictwie sportowym. Tylko taka formuła prawna umożliwiała należenie do związków sportowych, które były głównymi organizatorami rozgrywek sportowych.

Wyznaczone przez władze państwowe ogólne dyrektywy w zakresie finansowania stowarzyszeń, w tym również sportowych, miały swoje przełożenie na pozyskiwanie określonych środków pieniężnych w środowisku lokalnym. Działający na terenie Łodzi samorząd wykonywał zadania „własne” i „poruczone”²⁰⁷. Realizacja pierwszej grupy obowiązków obejmowała sprawy ściśle związane z życiem Łodzi. Wykonawstwo tych prac koncentrowało się na: zarządzaniu majątkiem gminy, utrzymywaniu i rozbudowie infrastruktury miasta (ulice, drogi, mosty itp.), dbałości o sprawność komunikacji miejskiej, sprawowaniu pieczy nad organami bezpieczeństwa i porządku publicznego, utrzymywaniu i finansowaniu ochrony służby zdrowia, wspieraniu opieki społecznej, koordynowaniu sprawami aprowizacyjnymi, popieraniu miejscowego handlu, rzemiosła i przemysłu, a także wspomaganie rozwoju oświaty i kultury. Przedmiotem dobrowolnych świadczeń gminy było subwencjonowanie placówek oświatowych i kulturalnych. Należały do nich m.in.: biblioteki, teatry, muzea oraz stowarzyszenia sportowe. Organem decydującym o tym, które z zrzeszeń sportowych i w jakiej wysokości otrzymywało subsydium, decydowała Rada Miejska (RM)²⁰⁸. Pełniła ona bowiem funkcję uchwałodawczą i kontrolną.

Do „poruczonych” działań samorządu łódzkiego należało natomiast wykonywanie zarządzeń i dyrektyw władzy państwowej. Należały do nich m.in.: prowadzenie ksiąg ludności stałej i niestałej oraz akt stanu cywilnego, pobieranie podatków, pomoc organom prokuratury, a także współdziałanie na rzecz rozwoju szkolnictwa²⁰⁹. Zadania te wykonywał Magistrat²¹⁰ m. Łodzi, który sprawował funkcje wykonawcze i zarządzające. Jako przykład, mogą posłużyć powierzone Magistratowi przez RM obowiązki w sprawie bezpośredniego finansowania inwestycji sportowych ze środków municypalnych. W swoim postanowieniu z dn. 9 listopada 1928 r. Rada zobowiązywała się: „[...] przejąć rozpoczętą przez Łódzki Klub Sportowy na boisku przy Al. Unji Nr. 2 budowę pływalni z tem, że po wybudowaniu

²⁰⁷ Ogólny bilans podejmowanych działań przez samorząd łódzki był zróżnicowany. Jednak wraz z biegiem lat dominującą była tendencja do przewagi zadań „poruczonych” nad „własnymi”. Zob. M. Jaroszyński, *Samorząd terytorialny. Stan obecny, wnioski do reformy*, Warszawa 1923, s. 51.

²⁰⁸ RM m. Łodzi jako pierwsza w Polsce podjęła się realizacji powszechnego nauczania.

²⁰⁹ M. Nartowicz-Kot, *Samorząd łódzki wobec problemów kultury w latach 1919-1939*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1985, Folia Historica 21, s. 10.

²¹⁰ Od 1933 r. zastąpiono nazwę „Magistrat” określeniem „Zarząd Miejski”. Art. 1 ust. 2, Art. 37, ustawa z dnia 23 marca 1933 r., o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego, „Dziennik Ustaw” 1933, nr 35.

plywalnią tą dysponować będzie wyłącznie Magistrat. [...] wezwać Magistrat do wykonania tej uchwały”²¹¹.

W Łodzi w dwudziestoleciu międzywojennym sprawami stowarzyszeń sportowych zajmowały się następujące agendy Zarządu m. Łodzi: WPrez., Wydział Podatkowy (WP)²¹², Wydział Finansowy (WF), Wydział Oświaty i Kultury (WOiK)²¹³, Wydział Opieki Społecznej (WOS), Wydział Zdrowia Publicznego (WZP), Wydział Plantacji Miejskich (WPl.M), Wydział Statystyczny (WS), Wydział Przedsiębiorstw Miejskich (WPM), Wydział Wojskowy (WW) oraz Wydział Techniczny (WT).

Podstawowymi źródłami finansowania łódzkich stowarzyszeń sportowych były składki członkowskie²¹⁴, wpisowe, opłaty za wejście na obiekt sportowy, wynajem placu sportowego lub sali²¹⁵, stałe lub jednorazowe zapomogi, legaty, darowizny²¹⁶, subwencje²¹⁷

²¹¹ APŁ, AmŁ, RM, Protokół 20 (II sesji) posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 13 grudnia 1928 roku, sygn. 12572, s. 17-18.

²¹² WP posiadał w Oddziale III referat zajmujący się podatkami od widowisk, który pobierał opłaty od imprez sportowych. APŁ, AmŁ, RM, Sprawa statutów organizacyjnych poszczególnych agend Zarządu Miejskiego, sygn. 13060, s. 598; zob. APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

²¹³ WOiK współpracę z instytucjami wychowania fizycznego i sportu miał zapisaną w statucie. W § 1, ust. 13, pkt. b czytamy: „W szczególności do Wydziału Oświaty i Kultury należą: [...] szerzenie kultury fizycznej przez: [...] popieranie instytucji, mających na celu rozwój fizyczny mieszkańców miasta”. APŁ, AmŁ, RM, Sprawa statutów organizacyjnych poszczególnych agend Zarządu Miejskiego, sygn. 13060, s. 75-76; APŁ, AmŁ, Wydział Oświaty i Kultury (WOiK), Subsydia Wydziału Oświaty i Kultury dla placówek łódzkich i pozalódzkich, sygn. L-13524, s. 22-23.

²¹⁴ Osoby nie opłacające składek zostawały skreślone z listy członków stowarzyszenia sportowego, na mocy uchwały zarządu. Wysokość i sposób wpłacania datków członkowskich, zgodnie z wymogami prawnymi, musiał być określony zapisami statutowymi. Ich egzekucja została dodatkowo „wzmocniona” w prawie zrzeszeniowym z 1932 roku. W treści jednego z artykułów czytamy: „Wolność wystąpienia ze stowarzyszenia nie wyklucza ustanowienia w statucie stowarzyszeń, posiadających osobowość prawną, obowiązku zapłaty, składek członkowskich za czas do końca roku gospodarczego”. Art. 5 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94; E. Breiter, *Ustawy...*, op.cit., s. 11.

²¹⁵ Częstymi najemcami sali Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera” były sportowe organizacje żydowskie tj.: Żydowski Klub Sportowy „Tajfun”, Żydowskie Stowarzyszenie Gimnastyczno-Sportowe „Hakoah” czy Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe „Bar-Kochba”. APŁ, LG, Księga Główna Klubu Sportowego L. Geyer 1935-1936, sygn. 348.

²¹⁶ Zamożniejsi członkowie łódzkich stowarzyszeń sportowych przekazywali różnorodne dobra materialne, które powiększały majątek zrzeszenia oraz usprawniały jego działalność. Dla przykładu, na rzecz Sekcji Sportowej „Resursy”, osoby wchodzące w skład jej zarządu przekazały m.in. album fotograficzny, album do ogłoszeń sportowych, torbę skózaną, parę rakietek do tenisa stołowego i in. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 67; APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, ss. 27, 68.

²¹⁷ Na posiedzeniu RM w dn. 21 lutego 1929 r. radny K. Hartman tak charakteryzował sprawę przyznawania subwencji przez Magistrat: „[...] sprawa subwencji [...] to jest kwestia zaufania. Jest jasną rzeczą, że Zarząd Miasta w preliminarzowanym budżecie zwykle przeznacza większe sumy na instytucje, do których ma zaufanie, a mniejsze do tych, do których tego zaufania nie ma. Dawny Zarząd Miasta większe sumy dawał na „Orlą”, a mniej na TUR, a obecnie jest odwrotnie. Tu wchodzi w grę kwestja zaufania do tych instytucji i nikt nikogo nie przekona”. APŁ, AmŁ, RM, Protokół 4 (III sesji) posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 21 lutego 1929 roku, sygn. 12576, s. 19.

(np. przyznane przez RM, władze wojewódzkie²¹⁸, zakład²¹⁹, przy którym działało zrzeszenie lub agendy państwowe²²⁰), dochody z urządzanych imprez sportowych i oświatowo-kulturalnych (m. in. zawody, jubileusze, festyny, wycieczki, zabawy, przedstawienia amatorskie, występy teatralne, koncerty)²²¹, wpływy ze sprzedaży znaczków i weksylii zrzeszeń sportowych, prowadzenie bufetu oraz różnego rodzaju odsetki i wpływy nieprzewidziane. Niektóre stowarzyszenia przyjmowały również tzw. członków wspierających, którzy pełniąc funkcje protektorów udzielali pomocy finansowej²²².

Dochodami wzbudzającymi najwięcej uwagi i zainteresowania ze strony działaczy sportowych były subwencje miejskie. W budżecie miasta księgowano je w dziale „Zdrowie Publiczne”, a następnie w rubryce „Wychowanie fizyczne ludności” i dalej „Subsydia dla towarzystw sportowych”²²³. Wysokość przyznanych środków stanowiła ważny punkt w projektowaniu budżetu stowarzyszeń sportowych. Otrzymywały je najczęściej te zrzeszenia, dla których był to zwrot poniesionych kosztów na działalność statutową, a które jednocześnie odciążały budżet miasta²²⁴. Władze Łodzi przestrzegały zasady, aby przydzielane subsydia dla stowarzyszeń sportowych nie stanowiły całego utrzymania, ani go nie przewyższały. W celu skutecznego wykorzystania pomocy finansowej przez stowarzyszenia władze miejskie tytułowały przyznawane środki finansowe. Pieniądze te

²¹⁸ Dla przykładu KP „Zjednoczone” w latach 1933/1934 i 1934/1935 r. otrzymało z UWŁ subwencję w wysokości 5000 złotych. Środki te dedykowane były na budowę boiska sportowe. APŁ, UWŁ, WSP, „Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi”, sygn. 1213, s. 15; APŁ, Fabryka Scheiblera (FS), sygn. 4747, s. 301.

²¹⁹ Wsparcie finansowe z budżetu przedsiębiorstwa otrzymywał m.in. Klub Sportowy „Wima”. W 1938 r. władze Widzewskiej Manufaktury postulowały aby zmniejszyć działającemu przy fabryce Klubowi subsyduum z 2000 zł do około 500 zł miesięcznie z kasy spółki. APŁ, Widzewska Manufaktura (WM), Protokoły posiedzeń zarządu Widzewskiej Manufaktury SP. AKC., sygn. 62, ss. 247, 253; zob. też APŁ, UWŁ, WSP, [Różne w sprawach stowarzyszeń], sygn. 220, s. 48.

²²⁰ Aeroklub Łódzki otrzymywał środki m.in. z OUWFIPW, PUWFIPW, Ministerstwa Komunikacji, LOPP i ŁTE. APŁ, Aeroklub Łódzki (AŁ), Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, ss. 4, 11; Zob. też A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki Klub Sportowy 1908-1933*, Łódź 1933, s. 96.

²²¹ Wpływy z urządzanych imprez sportowych i kulturalnych, których użyteczność publiczna została uznana przez Magistrat, objęte były podatkiem miejskim od publicznych zabaw, rozrywek i widowisk. Kwalifikacji pożytku społecznego tych imprez dokonywał Magistrat, który decydował o nałożeniu lub zwolnieniu z opłaty. Wysokość podatku na rzecz kasy m. Łodzi wynosiła w poszczególnych latach od 10 do 30% ceny biletu wejściowego. Pobierana opłata wywoływała wiele kontrowersji zarówno w środowisku działaczy sportowych, jak i samych radnych RM m. Łodzi. Zob. APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Skarbowej, sygn. 12949, s. 2-4; APŁ, AmŁ, RM, Protokół posiedzenia 13 /IV sesji/ Rady Miejskiej, sygn. 12388, s. 17 i n.; APŁ, AmŁ, RM, Protokół posiedzenia 15 /I sesji/ Rady Miejskiej, sygn. 12425, s. 21; APŁ, AmŁ, RM, Protokół posiedzenia 14 /II sesji/ Rady Miejskiej, sygn. 12440, s. 16 i n.; APŁ, LG, L. Geyer. Sport, sygn. 347, s. 1; APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Komisji Rewizyjnej: 1931-33, sygn. 976, s. 6.

²²² APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, b.p.s.

²²³ Por. D. Dudek, *Krytyczne...*, [w:] T. Jurek, K. Obodyński, S. Zaborniak (red.), *Z dziejów...*, op.cit., s. 293.

²²⁴ Zob. APŁ, AmŁ, RM, Protokół 2 (IV sesja) posiedzenia Rady Miejskiej z dnia 11 lutego 1930 roku, sygn. 12595, s. 43.

zazwyczaj przekazywano na cele związane z budową i modernizacją obiektów sportowych. Subsydia bez konkretnego wskazania tytułowano „na wydatki nieprzewidziane”. W praktyce rozliczeń finansowych stosowano również umarzanie pożyczek udzielonych zrzeszeniom sportowym i księgowanie ich jako subwencji. Na przykład w 1935 r. anulowano kwotę należną Zarządowi Miejskiemu od Klubu Sportowego „Znicz”, Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR) oraz WKS „Łódź”. Natomiast w 1938 r., władze miejskie przekształciły zaciągnięte zobowiązanie przez ŁKS w wysokości 10 000 zł, na subwencję.

Sprawą, jaka wzbudzała wiele kontrowersji było przede wszystkim to, które organizacje sportowe otrzymają subwencje²²⁵ oraz jaka będzie ich wysokość. Niejednokrotnie Radni przydzielali je według klucza partyjnego i narodowościowego²²⁶. W 1930 r. przedmiotem konfliktu była sprawa prelinowanego subsydium w wysokości 1000 zł dla Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (TG „Sokół”). Zarzuty o zbyt niską pomoc finansową, kierowali pod adresem rządzących socjalistów, w tym głównie reprezentujących Polską Partię Socjalistyczną (PPS), radni wywodzący się z ugrupowań endeckich i robotniczych²²⁷. Do innych polskich stowarzyszeń sportowych, których finansowanie prowadziło do antagonizmów między radnymi, należały m.in.: RKS TUR, Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew” (RTS „Widzew”) oraz Zjednoczenie Młodzieży Pracującej „Orlę” (ZMP „Orlę”)²²⁸. Zdarzało się również, że wysokość subwencji dla określonego zrzeszenia sportowego zmieniała się z tygodnia na tydzień²²⁹. Przyczyną takiego stanu rzeczy były zabiegi polityczne, wykorzystujące skład RM do przegłosowania

²²⁵ W 1939 r., w artykule opublikowanym na łamach „Republiki”, poświęconym wykreśleniu subwencji z budżetu miejskiego, czytamy: „sprawy te (subsydiów - przyp. PK) wywołują zazwyczaj najwięcej sporów, kłótni i przeciągają dyskusję w nieskończoność”. „Republika” 1939, nr 82, s. 6.

²²⁶ Zob. APŁ, AmŁ, RM, Protokół 4 (IV sesja) specjalnego Rady Miejskiej z dnia 17 lutego 1930, sygn. 12597, s. 29; APŁ, AmŁ, RM, Protokół 7 (IV sesji) posiedzenia specjalnego Rady Miejskiej z dnia 25 lutego 1930 roku, sygn. 12600, s. 57 i n.

²²⁷ Tamże, s. 101.

²²⁸ W dokumentach archiwalnych spotykana jest również nazwa: Klub Sportowy Polskiej Młodzieży Pracującej „Orlę”.

²²⁹ Aby zgłosić wniosek z poprawką należało zdobyć zaledwie 10 podpisów radnych. Na posiedzeniu RM z dn. 18 lutego 1932 r., radny W. Wojewódzki komentując zmiany wysokości subsydiów dla poszczególnych zrzeszeń sportowych, nazwał ten tryb procedowania: „skandalem”. Odpowiedź przewodniczącego tych obrad była następująca: „Wnioski zostały zgłoszone zgodnie z przepisami, mają 10 podpisów, to nie jest żaden szmugiel, to jest normalne traktowanie”. APŁ, AmŁ, RM, Protokół 7 (VI sesji) specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej z dnia 18 lutego 1932 roku, sygn. 12655, s. 60-61.

ważnych – dla danej opcji politycznej – uchwał²³⁰. Subwencje wypłacano kwartalnie lub jednorazowo.

W zaprezentowanych poniżej tabelach przedstawiono subsydia i pożyczki przyznane przez władze Łodzi stowarzyszeniom i organizacjom kultury fizycznej²³¹. W tabeli 1. zamieszczone są kwoty subwencji przyznane następującym zrzeszeniom sportowym i organizacjom popularyzującym kulturę fizyczną: Klubowi Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”), RKS TUR, ŁKS, Pocztemu Związkowi Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego – Oddział VII w Łodzi (Pocz.ZPW i WF), Polskiej YMCA, Polskiemu Towarzystwu Sportowemu „Bieg” (PTS „Bieg”), Robotniczym Grupom Sportowym przy „TOZ” (Towarzystwo Ochrony Zdrowia; RGS TOZ), RTS „Widzew”, Strzeleckiemu Klubowi Sportowemu im. gen. S. Małachowskiego (SKS SM), TG „Sokół”, TSO „Odrodzenie”, WKS „Łódź”, Klubowi Sportowemu Zjednoczenia Polskiej Młodzieży Pracującej „Orlę” (KS ZPMP „Orlę”) oraz Oddziałowi Łódzkiemu Związku Harcerstwa Polskiego – (ZHP)²³². W tabeli 2. znajdują się wartości dotacji dla związków i placówek kultury fizycznej, tj.: Łódzkiemu Okręgowemu Związkowi Lekkiej Atletyki (ŁOZLA), Miejskiemu Komitetowi Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (MKWFiPW), Przychodni Sportowo-Lekarskiej (PSLek.), Okręgowemu Urzędowi Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (OUWFiPW; wcześniej Referat Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego)²³³, Łódzkiemu Robotniczemu Sportowemu Komitetowi Okręgowemu (ŁRSKO), Zarządowi Okręgowego Związku Strzeleckiego (ZOZS).

²³⁰ Por. APŁ, AmŁ, RM, Protokół 4 (VI) sesji posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 11 lutego 1932 roku, sygn. 12652, s. 32; APŁ, AmŁ, RM, Protokół 7 (VI sesji) specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 18 lutego 1932 roku, sygn. 12655, s. 60-61.

²³¹ W latach 1935-1938 subwencje dla ŁKS, WKS Łódź i KP „Zjednoczone” wypłacane były za pośrednictwem Funduszu Pracy. Była to instytucja administracji rządowej działająca na poziomie samorządów, której celem była walka z bezrobociem. APŁ, UWŁ, WSP, [Subwencje stowarzyszeń], sygn. 248, s. 26; Zob. B. Górecki, *Prawne i organizacyjne aspekty funkcjonowania Funduszu Pracy w latach 1933-1939*, „Rocznik Łódzki” 2014, t. 62, s. 87.

²³² W przypadku Polskiej YMCA i ZHP dane dotyczą całej organizacji a nie *stricto* działających przy nich stowarzyszeń sportowych.

²³³ Wiosną 1929 r., w celu lepszej koordynacji działań w zakresie wychowania fizycznego i wyszkolenia wojskowego, kierownicze gremia wojskowe powołały w miejsce rozwiązanego Referatu WFiPW w Dowództwie Okręgu Korpusu nr IV, OUWFiPW. W. Jarno, *Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Tomaszowie Mazowieckim w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2015, Tom XV, s. 120.

Tabela 1. Wykaz subwencji i pożyczek przyznanych dla polskich stowarzyszeń sportowych w latach 1918-1939

Wysokość dofinansowania w poszczególnych latach																				
Nazwa zrzeszenia sportowego	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927/1928	1928/1929	1929/1930	1930/1931	1931/1932	1932/1933	1933/1934	1934/1935	1935/1936	1936/1937	1937/1938	1938/1939
KP „Zjednoczone”	-	-	-	-	-	-	-	-	-	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	4 900	b.d.	b.d.	b.d.
RKS TUR	-	-	-	-	-	-	-	b.d.	b.d.	5 000	b.d.	3 750	3 250	2 425	500	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
ŁKS	b.d.	b.d.	b.d.	5 000	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	5 000	5 000	5 000	5 000	3 800	b.d.	b.d.	b.d.	9 900	21 500	10 000	b.d.
Pocz.ZPW/WF	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	12 000	14 000	14 000	b.d.
Polska YMCA	-	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	3 000	1 000	b.d.	b.d.	2 000	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	150 000			67 500	5 000	2 000
PTS „Bieg”	-	-	-	-	-	-	b.d.	b.d.	b.d.	1 000	1 000	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
RGS TOZ	-	-	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	1 000	1 000	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
RTS „Widzew”	-	-	-	b.d.	1 500	b.d.	b.d.	b.d.	1 500	7 500	7 500	5 625	4 500	3 350	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	1 500
SKS SM	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	2 000	b.d.	1 000	1 000
TG „Sokół”	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	3 000	1 000	3 000	1 000	1 000	750	750	500	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
TSO „Odrodzenie”	-	-	-	-	-	1 000	b.d.	b.d.	1 000	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
WKS „Łódź”	-	-	-	-	-	-	-	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	14 900	21 500	15 000	b.d.
KS ZPMIP „Orle”	-	-	-	-	-	-	1 000	b.d.	1 000	1 000	b.d.	b.d.	750	600	600	b.d.	b.d.	500	b.d.	1 000
ZHP	-	-	-	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	1 000	3 000	3 000	2 250	1 500	750	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.

* Z uwagi na brak dokładnych informacji źródłowych przedstawione kwoty pieniężne mają charakter szacunkowy. Do 1924 r. budżet m. łodzi liczony był w markach polskich. Od 1924 r. wprowadzono nową walutę – złoty polski.

Źródło: APŁ, AmŁ, RM, Protokół 8 /V sesji/ specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej, sygn. 12530, s. 19-20; APŁ, AmŁ, RM, Protokół 10 /V sesji/ specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej, sygn. 12532, s. 40; APŁ, AmŁ, RM, Protokół 4 (IV sesja) specjalnego Rady Miejskiej z dnia 17 lutego 1930, sygn. 12597, s. 29; APŁ, AmŁ, RM, Protokół 7 (VI sesja) specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej z dnia 18 lutego 1932 roku, sygn. 12652, s. 32; APŁ, AmŁ, Wydział Opieki Społecznej (WOS), Sprawy budżetowe W.O.S. – rozporządzenia władz nadzorczych i miejskich okólniki, instrukcje, sygn. 18153, s. 91-92; APŁ, AmŁ, Rada Przyboczna (RP), 14 posiedzenia Rady Przybocznej przy Tymczasowym Prezydencie m. Łodzi w dniu 10 września 1936 roku, sygn. 12722, s. 11; APŁ, AmŁ, RP, 16 posiedzenie Rady Przybocznej przy Tymczasowym Prezydencie m. Łodzi w dniu 12 listopada 1936 roku, sygn. 12724, s. 9; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Skarbowej, sygn. 12952, s. 329 i n.; „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 1937, nr 2, s. 74; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji skarbowej, sygn. 12953, s. 21; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12957, s. 219 i n.; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12958, s. 65, 419-420; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12959, sygn. 85-86; APŁ, AmŁ, RP, 9 posiedzenie Rady Przybocznej w dniu 31 stycznia 1938 roku, sygn. 12744, s. 10 i n.; APŁ, AmŁ, RP, 20 posiedzenia Rady Przybocznej w dniu 3 listopada 1938 roku, sygn. 12755, s. 16; APŁ, AmŁ, WOIK, Subsytia, sygn. 16350, s. 16 i n.; APŁ, AmŁ, Wydział Przedsiębiorstw Miejskich (WPM), Sprawy różne, sygn. 27878; APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18766, b.p.s.; W. Zatkę, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 19-21; Por. A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódźki...*, *op.cit.*, s. 95; H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbański, W. SaIm (red.), *30 lat...*, *op.cit.*, s. 127-130.

Tabela 2. Wykaz subwencji i pożyczek przyznanych związkom i instytucjom kultury fizycznej w latach 1919-1939

Nazwa związku lub instytucji	Wysokość dofinansowania w poszczególnych latach																			
	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927/1928	1928/1929	1929/1930	1930/1931	1931/1932	1932/1933	1933/1934	1934/1935	1935/1936	1936/1937	1937/1938	1938/1939
	ŁOZLA	-	-	-	-	b.d.	b.d.	b.d.	500	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
	MKWFiPW	-	-	-	-	-	-	-	b.d.	30 000	30 000	30 000	15 000	7 500	7 000	b.d.	25 000	5 000	70 000	10 000
	OUWFiPW	-	-	-	-	-	-	-	b.d.	b.d.	6 146	b.d.	24 674,32	21 540	b.d.	b.d.	19 872	20 000	b.d.	b.d.
	PSLek.	-	-	-	-	-	-	-	b.d.	1 000	b.d.	b.d.	1 966,06	1 796	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
	ŁRSKO	-	-	-	-	-	-	-	b.d.	6 000	6 000	4 500	3 000	1 500	300	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
	ZOZS	-	-	-	-	b.d.	2 000	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	1 000	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.

Źródło: APŁ, AmŁ, RM, Protokół 4 (IV sesja) specjalnego Rady Miejskiej z dnia 17 lutego 1930, sygn. 12597, s. 29; APŁ, AmŁ, RM, 11 /I sesji/ posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 28. marca 1935 roku, sygn. 12697, s. 15 i n.; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12957, s. 239; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12958, s. 65, 419-420; APŁ, UWŁ, WSP, [Subwencje stowarzyszeń], sygn. 248, s. 26; APŁ, AmŁ, WOS, Sprawy budżetowe W.O.S. – rozporządzenia władz nadzorczych i miejskich okólniki, instrukcje, sygn. L-18153, s. 91-92; APŁ, AmŁ, Wydział Podatkowy (WP), Rozporządzenia i okólniki władz nadzorczych r. 1938/39, sygn. 15256, s. 2; APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18764, b.p.s.; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 19.

Na podstawie ukazanych w tabelach cząstkowych danych, można dostrzec, że nie tylko tradycje i prężna działalność sportowa decydowały o tym, które z organizacji otrzymywało wydatną pomoc finansową ze strony samorządu łódzkiego. Istotną rolę odgrywały również czynniki polityczne. Niejednokrotnie, to właśnie będący u władzy przedstawiciele określonych ugrupowań politycznych, wpływali na wysokość dotacji dla poszczególnych stowarzyszeń sportowych. W latach 1923-1927, kiedy u władzy były ugrupowania centroprawicowe, poparciem włodarzy miasta cieszyło się TG „Sokół”. Natomiast po dojściu do władzy socjalistów – w latach 1927-1933 – wyższe subwencje otrzymywały m.in. RKS TUR oraz RTS „Widzew”²³⁴. Organizacje te pozyskały również od Magistratu tereny pod budowę boiska sportowego²³⁵. Wszystkie te zrzeszenia, pomimo iż deklarowały zapisami statutowymi swoją apolityczność, w rzeczywistości utożsamiały się z określonymi ideologiami politycznymi²³⁶.

Z przedstawionej powyżej Tabeli 1.²³⁷ wynika, że jednym z najlepiej dotowanych stowarzyszeń sportowych był ŁKS. Jego sukcesy sportowe i zasługi na rzecz upowszechniania wychowania fizycznego i sportu wśród społeczeństwa łódzkiego, przyczyniły się do prowadzenia specjalnej polityki finansowej władz miejskich wobec tego zrzeszenia²³⁸. W lutym 1922 r. RM podjęła uchwałę o wydzierżawieniu ŁKS, na okres

²³⁴ Zob. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 19-21.

²³⁵ W 1928 r. RTS „Widzew” otrzymał działkę przy ul. Rokicińskiej 28b, a RKS TUR, również w tym samym roku, przy ul. Letniej 4.

²³⁶ W 1936 r., podczas kampanii wyborczej do RM, w jednym z punktów programu Widzewskiego Niezależnego Komitetu Wyborczego zawarto następujący postulat: „Przydziału Widzewskim organizacjom sportowym słuszenie im należących subwencji”. APŁ, UWŁ, Zbiór Druków i Pism Ulotnych (ZDiPU), Wybory do Rady Miejskiej w Łodzi w dn. 27.IX.1936 r., sygn. 275, s. 128.

²³⁷ Przedstawione w tabeli wartości środków przyznane dużym organizacjom społeczno-kulturalnym – jak na przykład Polska YMCA – przeznaczone były na rozwój całego zrzeszenia. Brak jest bowiem źródłowych informacji jaka konkretna kwota została przeznaczona na działającą w stowarzyszeniu sekcję czy też autonomiczne stowarzyszenie sportowe. Środki pieniężne od władz samorządowych przekazywano bezpośrednio zrzeszeniom lub za pośrednictwem związku sportowego czy państwowej instytucji kultury fizycznej – np. MKWFIPW czy PUWFIPW. Niektóre z tych dotacji dedykowano na konkretny cel – np. na budowę boiska sportowego SKS SM lub hangar Aeroklubu Łódzkiego. Część przedstawionych subwencji miała charakter preliminowany i jej wysokość mogła się różnić od tej, którą stowarzyszenie sportowe faktycznie otrzymało. Zob. APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 4-5.

²³⁸ O wyjątkowym charakterze ŁKS świadczyła jego ogólnospołeczna, wielokierunkowa i wielowymiarowa praca sportowo-organizacyjna i kulturalno-oświatowa. Dnia 28 września 1926 r. WOİK rekomendował WF Magistratu m. Łodzi: „Ze względu na nadzwyczajną żywotność jaką wykazuje Łódzki Klub Sportowy na polu szerzenia zamiłowania do sportu drogą urządzania najrozmaitszych imprez oraz przez budowę olbrzymiego gmachu sportowego, mającego objąć wszystkie dziedziny wychowania fizycznego – Wydział Oświaty i Kultury – stawia wniosek o przyznanie Ł.K.S. z funduszu miejskiego jednorazowej, jak najwyższej subwencji [...] fundusze te muszą być przeznaczone w pierwszym rzędzie na budowę pływalni”. Realizowana przez działaczy ŁKS praca na rzecz stworzenia silnego stowarzyszenia sportowego o otwartej formule społeczno-narodowej, stanowiła ważny – z punktu widzenia państwowego – postulat demokratyzacji polskiego społeczeństwa. Aksjomat ten był zawarty już w samej nazwie Klubu, gdzie jak zauważa K. Badziak: „Określenie „łódzki” [...] należy rozumieć w ten sposób, iż można było należeć do niego bez względu na

dwudziestu lat, gruntów stanowiących część tzw. Polesia Konstantynowskiego, znajdujących się przy zbiegu al. Unii i szosy Karolewskiej²³⁹. Ponadto, przez cały okres trwania tej umowy stowarzyszenie to otrzymywało szereg pożyczek i subwencji na rozbudowę dwóch boisk piłkarskich, czterystumetrowej bieżni lekkoatletycznej, kortów tenisowych, pływalni, strzelnicy, toru kolarskiego, trybun oraz zaplecza gospodarczego²⁴⁰. W 1938 r. ŁKS otrzymał jeden z pawilonów wystawowych z parku im. S. Staszica²⁴¹.

Analizując wysokość subwencji ukazanych w tabeli 2., można zaobserwować wyraźny wzrost dofinansowania organizacji realizujących cele związane z wychowaniem fizycznym i przysposobieniem wojskowym. Napływ tych środków nastąpił w 1926 r., po dojściu do władzy obozu sanacyjnego. Rozdysponowanie subwencji przebiegało według klucza politycznego. Szczególną trudność w pozyskiwaniu pieniędzy miały zrzeszenia robotnicze utożsamiające się z lewicowymi partiami politycznymi oraz centroprawicowe, związane z obozem endeckim²⁴².

Do wydatków, jakie ponosiły łódzkie zrzeszenia sportowe należały m.in.: opłacanie dzierżawy, czynszów, podatków²⁴³ i kosztów bieżących, finansowanie budowy, utrzymanie i modernizacja obiektów sportowych, zakupywanie i konserwacja sprzętu sportowego i muzycznego²⁴⁴, opłacanie przejazdów zawodników na treningi i zawody sportowe, pokrywanie wynagrodzeń dla trenerów, instruktorów, sędziów i lekarza²⁴⁵, wykupywanie ubezpieczeń dla zawodników na wypadek kontuzji²⁴⁶, pokrywanie kosztów sprowadzania

pochodzenie narodowe oraz wyznanie". Również w wydaniu jubileuszowym na 40-lecie ŁKS autorzy opracowania nawiązali do równościowych i prospołecznych kanonów działalności stowarzyszenia. W swej pracy pisali oni: „W ciągu 40 lat swego istnienia Ł. K. S. nieustrudzenie krzewił ideę sportową wśród najszerzych warstw młodzieży łódzkiej. Uczeń, robotnik, rzemieślnik czy pracownik umysłowy, wstępujący do Ł. K. S., tworzyli jedną zwartą rodzinę klubową – prawdziwe ognisko demokratyczne. Nie dzieliły ich wyznania czy pochodzenie. Traktowani jako równi i pełnoprawni, nawiązywali szybko nici prawdziwej przyjaźni". APŁ, AmŁ, WOİK, Subsydia, sygn. L-13527, s. 7d; K. Badziak, *Początki...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*, s. 14-15; *40 lecie Łódzkiego Klubu Sportowego 1908-1948*, Łódź 1948, s. 9.

²³⁹ Zob. APŁ, AmŁ, RM, Protokół posiedzenia 7 /IV sesji/ Rady Miejskiej, sygn. 12383, s. 59 i n.

²⁴⁰ APŁ, AmŁ, RM, Subsydia dla instytucji kulturalno-oświatowych i społecznych, sygn. 13200, s. 581-584.

²⁴¹ APŁ, AmŁ, RP, 17 posiedzenie Rady Przybocznej w dniu 18 stycznia 1938 roku, sygn. 12752, s. 6.

²⁴² Zob. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 28-29.

²⁴³ Organizacje różnego typu, które przeznaczały place niezabudowane na boiska sportowe zwolnione były od podatku państwowego i komunalnego. Od dnia 21 grudnia 1932 r. związki i stowarzyszenia sportowe zwolniono z płacenia podatków od widowisk sportowych. APŁ, ŁOZGS, Komunikaty P.Z.G.S. r. 1932-33, sygn. 15, s. 33.

²⁴⁴ APŁ, LG, Księga Główna Klubu Sportowego L. Geyer 1935-1936, sygn. 348; APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Komisji Rewizyjnej: 1931-33, sygn. 976, s. 6.

²⁴⁵ W niektórych zrzeszeniach fabrycznych zawodnicy domagali się 100% świadczeń w przypadku kontuzji, która eliminowałaby ich z wykonywania pracy zawodowej. W przypadku KSO „L. Geyera” władze nie wyraziły zgody na tego typu zobowiązanie. Swoją decyzję uzasadniały przestrzeganiem zasad amatorstwa. APŁ, LG, Geyer, sygn. 985, s. 8.

²⁴⁶ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru, sygn. 263b, s. 171.

zawodników i drużyn spoza Łodzi na zawody sportowe²⁴⁷, łożenie na różnorodne akcje kulturalno-oświatowe i towarzysko-rozrywkowe, opłacanie obozów i szkoleń dla zawodników i działaczy, finansowanie akcji wydawniczych, składki do okręgowych i polskich związków sportowych²⁴⁸, udzielanie wsparcia finansowego takim podmiotom jak m.in. Fundusz Olimpijski²⁴⁹, Fundusz Obrony Morskiej czy Związki Zawodowe oraz ponoszenie kosztów za ogłoszenia prasowe.

Na podstawie przepisów prawa dotyczącego stowarzyszeń, łódzkie organizacje sportowe były zobowiązane do prowadzenia rachunkowości²⁵⁰. Musiały one zatem księgować wszystkie swoje wpływy i wydatki. W latach 1922-1927 rokiem sprawozdawczym w zakresie przychodów i rozchodów był rok kalendarzowy. Natomiast od 1927 r. rok budżetowy trwał od 1 kwietnia do 31 marca²⁵¹. W zrzeszeniach sportowych będących wydzieloną komórką większej organizacji społeczno-kulturalnej – na przykład w KP „Zjednoczone”²⁵² – główne środki finansowe znajdowały się w kasie centrali. Skarbnik dysponował jedynie mniejszymi sumami pieniędzy, tj. potrzebnymi na wydatki w skali jednego miesiąca. Podobny zwyczaj funkcjonował w stowarzyszeniach *stricto* sportowych, gdzie skarbnik miał do dyspozycji środki pieniężne wystarczające jedynie na bieżące wydatki. Większą ilość pieniędzy lokowano na koncie bankowym. Funkcję organu nadzorującego prowadzenie rachunkowości oraz dokonującego rewizji kasy pełniła komisja rewizyjna. Składała się ona przeważnie z 3. członków i 2. zastępców. Komisję tę wybierało walne zgromadzenie, które sprawowało nadrzędną władzę nad finansami danego zrzeszenia sportowego. Organ ten rozpatrywał również sprawozdania finansowe zarządu, komisji sportowej, uchwalał preliminarz budżetowy oraz podejmował decyzje w sprawie nabycia nieruchomości. Ponadto zarząd danego zrzeszenia mógł dokonywać wydatki tylko w granicach budżetu zatwierdzonego przez ogólne zgromadzenie. Zdarzało się, że organ ten postulował, aby zarząd nie przechowywał

²⁴⁷ Fundatorem nagród prestiżowych zawodów sportowych był Zarząd m. Łodzi. Zob. APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12955, s. 150-151.

²⁴⁸ Stowarzyszenia i związki sportowe urządzające płatne zawody sportowe zobowiązane były do przekazywania 3% od ceny biletów na rzecz Związku Polskich Związków Sportowych. APŁ, ŁOZGS, Ł.O.Z.A. Korespondencja P.Z.A. 1933, sygn. 63, s. 27.

²⁴⁹ APŁ, AmŁ, WOİK, Subsydia Wydziału Oświaty i Kultury dla placówek łódzkich i pozalódzkich, sygn. L-13524, s. 510 i n.

²⁵⁰ E. Breiter, *Ustawy...*, *op.cit.*, s. 11; Art. 24 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach, *Dziennik Ustaw* 1932, Nr 94. Zob. APŁ, LG, Wykaz poszczególnych sekcji Koła Sportowo-Oświatowego fabryki „L. Geyera”: od dn. 1-go stycznia do dn. 31-go marca 1933 r., sygn. 977.

²⁵¹ B. Szczepańska, *Działalność...*, *op.cit.*, s. 35.

²⁵² Zob. APŁ, UWŁ, „Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi”, sygn. 1213, s. 9.

w kasie większej gotówki, lecz wykorzystywał ją na inwestycje. Walne zgromadzenia, z reguły, odbywały się raz w roku.

W przypadku likwidacji lub samorozwiązania się stowarzyszenia sportowego, procedury zagospodarowania jego majątkiem określały przepisy ogólne. W tymczasowym prawie stowarzyszeniowym przypadek ten regulował art. 29, który głosił: „Jeżeli w statucie stowarzyszenia nie wskazano, jak ma być użyty jego majątek w razie zamknięcia, to po zamknięciu stowarzyszenia majątek, jaki pozostanie po spłaceniu długów, przechodzi do rozporządzenia rządu dla zużytkowania go na cele, najbliższe zadaniom stowarzyszenia. Jeżeli zaś majątek stowarzyszenia służył osobistej wygodzie i pożytkowi członków i zgromadzenie walne nie ofiarowało go na żaden cel dobroczynny, to po zamknięciu stowarzyszenia pozostały po spłaceniu jego długu majątek podzielony będzie na równe części pomiędzy członków stowarzyszenia, stanowiących skład jego w chwili zamknięcia”²⁵³. Niestety przepisy te nie wyjaśniały sytuacji, w której to majątek zrzeszenia sportowego nie wystarczałby na pokrycie zadłużenia. Tym samym nie wskazano podmiotu płatniczego regulującego zobowiązania finansowe.

W podobny sposób sprawy majątkowe zrzeszeń sportowych, traktowały przepisy stowarzyszeniowe z 1932 roku. W art. 27 czytamy: „Majątek stowarzyszenia, rozwiązanego przez władzę, względnie takiego, co do którego władza zdecydowała likwidację na podstawie art. 26, będzie użyty na cel w statucie jego przewidziany. W braku odpowiednich postanowień przeznaczenie majątku określi władza rejestracyjna, uwzględniając cele stowarzyszenia”²⁵⁴. Uzupełnieniem tego zapisu prawnego był art. 37, który stanowił: „W razie rozwiązania się stowarzyszenia na skutek własnej uchwały lub upływu terminu, na który zostało utworzone, albo osiągnięcia celu stowarzyszenia i w braku w statucie postanowień co do przeznaczenia majątku stowarzyszenia, względnie co do sposobu likwidacji majątku, ostatnie walne zgromadzenie uchwali przeznaczenie tego majątku”²⁵⁵. Przytoczone zapisy prawne nie odnosiły się ani do kwestii ewentualnych korzyści majątkowych członków na wypadek rozwiązania stowarzyszenia, ani do sprawy ewentualnego pokrycia kosztów zadłużenia, powstałych w wyniku działalności.

Warto dodać, że samorząd łódzki nie był jedynym podmiotem zasilającym budżety stowarzyszeń sportowych. W okresie międzywojennym pomoc ekonomiczną przekazywały

²⁵³ E. Breiter, *Ustawy...*, *op.cit.*, s. 13-14.

²⁵⁴ Art. 27 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

²⁵⁵ Art. 37 rozporządzenia Prezydenta Rp. z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach, „Dziennik Ustaw” 1932, nr 94.

również takie instytucje jak: PUWFiPW, MKWFiPW²⁵⁶, Fundusz Pracy oraz Łódzkie Towarzystwo Elektryczne (LTE)²⁵⁷. W przypadku fabrycznych zrzeszeń sportowych takich jak: Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”), KP „Zjednoczone”, Klub Sportowy „Widzewska Manufaktura” (KS „Wima”) czy Klub Sportowy „IKP” (KS „IKP”), wpływ na kondycję finansową tych organizacji mieli przemysłowcy łódzcy. Ich zaangażowanie przyczyniło się nie tylko do podniesienia poziomu sportowego tych stowarzyszeń, ale także ukierunkowania ich na tory zawodowstwa i profesjonalizacji we współzawodnictwie sportowym.

Zdobycie subwencji i pożyczek nie byłoby możliwe bez zaangażowania i poświęcenia działaczy oraz zawodników²⁵⁸. Sumienne przestrzeganie wpłacania składek członkowskich stanowiło dowód zrozumienia potrzeb danego zrzeszenia sportowego. Nie brak było również przypadków, kiedy to sami przedstawiciele stowarzyszenia wykonywali i finansowali prace budowlane. Rodzina Kowalskich związanych z ŁKS ufundowała kort tenisowy oraz strzelnicę na dwie tarczownie na odległość 50 i 100m²⁵⁹. W 1935 r. jeden z członków tej rodziny inż. Stanisław Kowalski był projektantem krytej trybuny na 1800 miejsc na stadionie ŁKS²⁶⁰.

Praca społeczna działaczy sportowych w budowaniu zaplecza materialnego stowarzyszeń koncentrowała się również na wykorzystaniu koniunktury politycznej. Wygraną PPS w wyborach samorządowych w 1927 r. wykorzystali działacze RKS TUR. Czesława Grzelak pisze: „Po zdobyciu większej ilości mandatów w Radzie Miejskiej przez PPS, klub (RKS TUR – przyp. PK) zwrócił się do Magistratu o przyznanie terenu pod budowę własnego boiska. I oto w tymże roku (1928 r. – przyp. PK) mogliśmy przystąpić do budowy na parcelę, jaką otrzymaliśmy przy ul. Rokicińskiej 28b [...]. Praca nie była łatwa. Członkowie Zarządu z pomocą kibiców-sympatyków zdołali tę gigantyczną pracę wykonać w ciągu jednego roku”²⁶¹.

²⁵⁶ MKWFiPW opierały swoją działalność na środkach finansowych związków samorządowych. APŁ, UWŁ, WO, Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego o ogólnym stanie województwa działalności administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1934/35 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość, sygn. 3c, s. 12.

²⁵⁷ Za wsparcie finansowe, dyrektorzy ŁTE Ludwik Tołłoczko oraz Edward Ullman, otrzymali tytułu honorowych członków ŁKS. Zob. też APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 11.

²⁵⁸ Por. R. Gawkowski, *Mity, fałszy i półprawdy w historii sportu warszawskiego lat międzywojennych*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. Tom VII*, Gorzów Wlkp. 2006, s. 107.

²⁵⁹ Zob. J. Bogusiak, *ŁKS...*, *op.cit.*, s. 191; M. Goss, M. Pawlak, *Tenis*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 325; *Strzelectwo*, „Ełkaesiak”, 17.08.2007, s. 24.

²⁶⁰ *Obiekty sportowe ŁKS (cz. 4)*, „Ełkaesiak”, 9.09.2006, b.p.s.

²⁶¹ C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 173.

Innym kierunkiem działań mających na celu zapewnienie odpowiedniego wsparcia politycznego i ekonomicznego było angażowanie w prace zrzeszenia wpływowych osób wywodzących się ze środowisk przemysłowych, wojskowych i samorządowych. Taki kierunek polityki personalnej obrali m.in. działacze ŁKS-u, którzy włączali w poczet swoich członków i nadawali honorowe odznaczenia, wielu znanym i zasłużonym dla miasta osobom. Do najważniejszych z nich należeli: Aleksy Rzewski (pierwszy prezydent Łodzi, członek PPS), Bolesław Fichna (mecenasek, przewodniczący RM, członek Narodowej Partii Robotniczej i działacz obozu sanacyjnego), płk Eugeniusz Chilariski, Aleksander Hauke-Nowak (wojewoda łódzki), Mikołaj Godlewski (tymczasowy prezydent m. Łodzi), J. Wolczyński (radny RM, poseł, minister, działacz społeczny i kierownik zakładów przemysłowych)²⁶². W latach trzydziestych XX wieku działacze zrzeszenia przyjęli orientację polityczną związaną z obozem sanacyjnym.

Warto dodać, że możliwości finansowe organizacji sportowych stanowiły – zwłaszcza po 1927 r. – ważny wyznacznik wyboru przynależności do danego zrzeszenia. Silną politykę werbunkową w zakresie pozyskiwania czołowych łódzkich sportowców prowadziły stowarzyszenia fabryczne. W zamian za reprezentowanie barw danego zespołu sportowego przy zakładzie przemysłowym oferowały one stanowiska pracy, które zapewniały utrzymanie oraz nie kolidowały z udziałem we współzawodnictwie sportowym. Taki kierunek rozwoju zrzeszeń fabrycznych nosił znamiona ukrytego zawodowstwa i zmierzał do ścisłej korelacji wyniku sportowego z korzyściami ekonomicznymi²⁶³.

Reasumując, władze municypalne budując politykę finansową w stosunku do stowarzyszeń sportowych, zdawały sobie sprawę z ich doniosłej roli w życiu miasta Łodzi²⁶⁴. Zrzeszenia te realizowały wiele zadań społecznych i kulturalnych, wyręczając tym samym organy samorządowe. Ta zależność w wypełnianiu podstawowych obowiązków obywatelskich stwarzała także powiązany układ materialny. Dlatego też kondycja finansowa wielu organizacji sportowych była uzależniona od sytuacji gospodarczej miasta. Władze miejskie przekazywały nie tylko określone sumy pieniędzy na rozwój stowarzyszeń

²⁶² Zob. M. Nartowicz-Kot, *W niepodległej Rzeczypospolitej*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 17.

²⁶³ Zob. A. Bogusz, *Dawna... op.cit.*, s. 367-368; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 38.

²⁶⁴ Magistrat udzielał pomocy finansowej także organizacjom sportowym spoza Łodzi. Należały do nich: TG „Sokół” z Gdańska oraz Polski Komitet Igrzysk Olimpijskich.

sportowych, ale udzielały również wsparcia rzeczowego w postaci dzierżawy placów i budowy infrastruktury sportowych²⁶⁵. Czynnikiem zakłócających stabilność ekonomiczną stowarzyszeń sportowych było wiele. Jednak do najważniejszych z nich należały kryzysy gospodarcze²⁶⁶ oraz przesilenia polityczne w strukturach władz miejskich. Zła koniunktura gospodarcza na początku lat trzydziestych XX wieku spowodowała, iż prężnie działające KSO „L. Geyera” przetrwało tylko dzięki prosperującemu w jego strukturach teatrowi, który przynosił umiarkowane dochody. Próby tej niestety nie wytrzymała część działaczy i zmuszona była poświęcić swój wolny czas na zapewnienie sobie źródła utrzymania²⁶⁷. W kontekście politycznym, znamienne były zwłaszcza lata 1927-1933, kiedy to władzę dzierżyła PPS, współpracując z socjalistycznymi ugrupowaniami mniejszości narodowych pochodzenia niemieckiego i żydowskiego. Koalicji tej zarzucano wówczas zaniedbywanie stowarzyszeń polskich, a faworyzowanie organizacji robotniczych i żydowskich²⁶⁸. Niepewna sytuacja polityczna miała zatem bezpośrednie przełożenie na funkcjonowanie zrzeszeń sportowych. Utożsamiając się z określoną opcją polityczną, uzależniały one swój byt materialny od koniunktury politycznej²⁶⁹. Będąc w opozycji do władz municypalnych, skazywały one siebie niejako na ograniczoną pomoc finansową. W takich okolicznościach stowarzyszenia napotykały na wiele trudności ekonomicznych w celu zapewnienia swoim członkom dostatecznych warunków szkoleniowych i materialnych²⁷⁰. Względna stabilizacja

²⁶⁵ W 1928 r. – w celu zapewnienia odpowiednich środków na inwestycje sportowe – Magistrat w imieniu Gminy Łódź, postanowił zaciągnąć z Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie, długoterminową pożyczkę. Wysokość zobowiązania wynosiła 500 000 zł. Pośrednikiem tej transakcji był PUWFIPW. APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12956, s. 62-63.

²⁶⁶ Szczególnie zła koniunktura ekonomiczna była odczuwalna w latach 1921-1923 i 1930-1935. Dla przykładu w 1923 r., w skutek hiperinflacji, władze „Resursy” podniosły składkę członkowską z 1000 do 5000 marek polskich za miesiąc. Z kolei w 1934 r., aby uchronić Sekcję Sportową przed upadkiem, członkowie Zarządu przeprowadzili zbiórkę pieniędzy we własnym gronie, dostarczyli niezbędnego sprzętu rowerowego oraz zobowiązali się do pokrycia najpilniejszych kosztów wyjazdów zawodników. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 11; APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 71-72; zob. też APŁ, LG, L. Geyer. Sport, sygn. 347, s. 1; zob. też Doroczne zebrania członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi 20 maja 1933, [w:] APŁ, PYŁ, Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 122.

²⁶⁷ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, ss. 14, 17; APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 6-7. Zob. też APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28.

²⁶⁸ Słabo dofinansowane w tym okresie było zwłaszcza TG „Sokół”. W 1930 r. przyznane subsydium w wysokości 750 zł podzielono na pięć Gniazd, a więc po 150 zł na oddział. APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18766, b.p.s.

²⁶⁹ W kontekście przesilenia politycznego jakie nastąpiło w Łodzi na początku lat trzydziestych XX w., ówczesny Komisarz Rządowy W. Wojewódzki, na pytanie czy będzie udzielał wsparcia finansowego organizacjom społecznym odpowiedział: „Subsidia otrzymywać będą wyłącznie stowarzyszenia czy związki lojalne do państwowości polskiej ustosunkowane”. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 20.

²⁷⁰ Dobre warunki ekonomiczne danego stowarzyszenia sportowego stwarzały warunki m.in. do przyłączenia innego zrzeszenia sportowego. Sytuacja taka miała miejsce w 1937 r., kiedy to spośród

w zakresie wsparcia pieniężnego nastąpiła po 1927 r., kiedy to utworzono PUWFiPW. Warunkiem otrzymywania środków było jednak podporządkowanie się stowarzyszeń, zarówno pod względem organizacyjnym, jak i politycznym.

Należy podkreślić, że rozwój stowarzyszeń sportowych nie byłby możliwy bez systematycznej pomocy ekonomicznej władz m. Łodzi. Dzięki wsparciu Magistratu mogły one rozbudowywać swoje obiekty sportowe, rozwijać działalność kulturalno-oświatową, a co najważniejsze skutecznie rywalizować z innymi organizacjami sportowymi na szczeblu ogólnopolskim i międzynarodowym.

4. Okręgowe związki sportowe a stowarzyszenia sportowe

Jednym z głównych kierunków rozwoju polskiego sportu, jaki po odzyskaniu niepodległości obrali czołowi działacze sportowi, było stworzenie dobrze funkcjonujących struktur organizacyjnych. Realizacja tego priorytetowego celu miała zapewnić sprawne prowadzenie rozgrywek sportowych o różnej randze i na różnych szczeblach. Pośrednio działania te zmierzały do zaprowadzenia hierarchiczności w strukturach ruchu stowarzyszeniowego. Najwyższą władzą państwową stał się Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (PUWFiPW). Natomiast najwyższą władzą sportową był Związek Polskich Związków Sportowych (ZPZS). W latach trzydziestych XX w. należały do niego 23 związki różnych dyscyplin sportowych oraz około 12 000 stowarzyszeń sportowych²⁷¹.

W Łodzi w okresie międzywojennym funkcjonowało około 150. organizacji sportowych, które reprezentowały miasto we współzawodnictwie ogólnopolskim i międzynarodowym. Wśród nich swoją działalność prowadziło kilkanaście związków sportowych. Do ich zadań należało: organizowanie i koordynowanie rozgrywek sportowych, prowadzenie działalności szkoleniowej, ewidencjonowanie zawodników, prowadzenie statystyk rozgrywek, wspomaganie finansowe stowarzyszeń sportowych, popularyzowanie różnorodnych dyscyplin sportowych i in. Ta wielopłaszczyznowa działalność związków

trzech organizacji o charakterze sportowym i zawodowym, ŁKS złożył najlepszą propozycję dla Robotniczego Klubu Sportowego „Huragan”. Jego przedstawiciele zaproponowali wówczas dla zawodników „Huraganu” dobrze rozwiniętą bazę treningową, wykwalifikowaną opiekę szkoleniową, ubezpieczenie od wypadków (opieka lekarska wraz z wynagrodzeniem za dni nieobecności w pracy) oraz stanowiska pracy dla pięciu bezrobotnych zawodników. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru, sygn. 263b, s. 171 i n.; zob. też C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 182.

²⁷¹ Z. Rusecki, A. Posner, *Zasady...*, *op.cit.*, s. 115-117.

sportowych świadczyła o ich szczególnej roli w tworzeniu systemu współzawodnictwa sportowego miasta Łodzi. Zasięg ich działania wykraczał poza obszar, niejako ugruntowanego już sportu amatorskiego, obejmując także kobiety i młodzież szkolną. Spełniano tym samym podstawową ideę działalności sportowej zakładającej upowszechnianie kultury fizycznej wśród szerokich warstw społecznych.

Pierwszą organizacją o charakterze związkowym, która reaktywowała się po zakończeniu pierwszej wojny światowej była Liga Sportowa Miasta Łodzi²⁷². Swoją formalną działalność rozpoczęła ona 10 czerwca 1918 roku²⁷³. Do jej zadań należało koordynowanie i organizowanie rozgrywek o mistrzostwo Łodzi w piłce nożnej oraz upowszechnianie tej dyscypliny na terenie Łodzi i województwa łódzkiego. Udział w lidze brały stowarzyszenia polskie i niemieckie²⁷⁴.

Pod koniec 1919 r. działacze łódzcy reprezentujący środowisko piłkarskie wzięli udział w zjeździe założycielskim Polskiego Związku Piłki Nożnej (PZPN). Na zebraniu tym podjęto decyzję o powołaniu Komitetu Organizacyjnego Łódzkiego Związku Okręgowego Piłki Nożnej²⁷⁵. Jego przewodniczącym został Zygmunt Krachulec. W dniu 18 kwietnia 1920 roku nastąpiło formalne założenie Łódzkiego Związku Okręgowego Piłki Nożnej (ŁZOPN)²⁷⁶. Skład zarządu zdominowały osoby pochodzenia niemieckiego. Na prezesa wybrano Alfreda Grohmana – łódzkiego fabrykanta pochodzenia niemieckiego. Do władz ŁZOPN weszli również przedstawiciele Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS) – Karol Waleński oraz W. Taubwurcel²⁷⁷. W 1928 r. zmieniono nazwę organizacji na Łódzki Okręgowy Związek Piłki Nożnej (ŁOZPN)²⁷⁸.

Działalność ŁOZPN na rzecz łódzkich stowarzyszeń sportowych koncentrowała się przede wszystkim na organizowaniu meczów ligi piłkarskiej o mistrzostwo okręgu poszczególnych klas oraz urządzaniu i kontrolowaniu międzymiastowych i międzynarodowych zawodów piłkarskich. Organizatorami tych imprez były także same stowarzyszenia sportowe²⁷⁹. Ponadto działacze związku podejmowali działania na rzecz wyposażenia sprzętowego członków sekcji piłkarskich oraz pozyskiwania od władz miejskich

²⁷² Wcześniejsza nazwa: Liga Sportowa Gier Ruchowych w Łodzi. Zob. APŁ, AmŁ, WS, Materiały do Informatora m. Łodzi. Towarzystwa gimnastyczne, sportowe, turystyczne. Rok 1918-1919, sygn. 23580, s. 10.

²⁷³ Tamże, s. 13.

²⁷⁴ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 182; zob. też „Rozwój” 1919, nr 250, s. 2; „Straż Polska” 1919, nr 249, s. 3.

²⁷⁵ *50 lat Łódzkiego...*, *op.cit.*, s. 24.

²⁷⁶ „Kurjer Łódzki” 1920, nr 110, s. 4.

²⁷⁷ M. Goss, B. L. Szmel (red.), *Łódzki OZPN...*, *op.cit.*, s. 16.

²⁷⁸ APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Okręgowy Związek Piłki Nożnej w Łodzi, sygn. 1610.

²⁷⁹ *50 lat...*, *op.cit.*, s. 24.

terenów pod boiska piłkarskie²⁸⁰. ŁOZPN udzielał także bezzwrotnego wsparcia finansowego biedniejszym zrzeszeniom i związkom. Ponadto związek decydował o cenach biletów na mecze piłkarskie oraz starał się wpływać na decyzje zarządów zrzeszeń sportowych²⁸¹. Węzłowym problemem okresu międzywojennego była m.in. sprawa ukrytego zawodowstwa wśród łódzkich piłkarzy²⁸².

Prężną działalność sportowo-organizacyjną prowadziła także agenda związku – Kolegium Sędziów Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej [od 1924 r. Wydział Spraw Sędziowskich (WSS) ŁZOPN; od 1925 r. Łódzkie Okręgowe Kolegium Sędziów Piłki Nożnej (ŁOKSPN)²⁸³; od 1936 r. WSS ŁOZPN)]. Organ ten oprócz nadrzędnej funkcji wyznaczania sędziów na mecze piłkarskie, prowadził także kursy sędziowskie²⁸⁴. W zorganizowanym w 1921 r. szkoleniu udział wzięli m.in. przedstawiciele ŁKS²⁸⁵ (m.in. Wawrzyniec Cyll, Zygmunt Lange, A. Kowalski oraz Heliodor Konopka) oraz Klub Sportowy 28. Pułku Strzelców Kaniowskich (KS 28.PSK)²⁸⁶. W 1925 r. łódzki sędzia piłkarski Artur Marczewski został mianowany przez Federation Internationale de Football Association sędzią międzynarodowym. Wyróżnienie to świadczyło o wydajnej pracy aktywistów łódzkiego środowiska sędziowskiego²⁸⁷. W późniejszym okresie podobne uprawnienia uzyskał Zygmunt Hanke.

Oprócz kursów sędziowskich, ważną sferę działań ŁOZPN stanowiło prowadzenie kursów szkoleniowych dla instruktorów i przodowników. Kursantami byli przeważnie czołowi piłkarze i działacze zrzeszeń. Szkolenia odbywały się najczęściej w okresie zimowym. Objęcie takiego kierunku działań miało na celu wypełnienie luki w zakresie braku kadr trenerskich i instruktorskich w łódzkim środowisku sportowym. W 1925 r. ŁOZPN,

²⁸⁰ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 191.

²⁸¹ Tamże, s. 191.

²⁸² Jak pisze Mariusz Goss: „W marcu 1922 r. wybuchł ostry bój między reprezentującym polski żywioł Łódzkim KS, a SS Union, które, bez żadnych dyskusji, wielokrotnie dość wyraźnie reprezentowało interes niemieckiej społeczności. Istotą konfliktu była interpretacja amatorskiego statusu polskich piłkarzy. [...] Polskie kluby, zdecydowanie stojące na straży amatorskich rygorów, okazywały się jednak po prostu zbyt biedne aby płacić najlepszym graczom. Może dlatego z takimi protestami spotykały się praktyki bogatszych klubów niemieckich, które miały co nieco do zaoferowania swoim najlepszym zawodnikom”. M. Goss, B. L. Szmel (red.), *Łódzki OZPN..., op.cit.*, s. 20.

²⁸³ APŁ, UWŁ, WSP, [Stowarzyszenia zlikwidowane] nr 41-60, sygn. 245, s. 131-161.

²⁸⁴ Organizatorem pierwszego kursu sędziowskiego ŁOZPN był Z. Krachulec, któremu pomagał przybyły z Krakowa Adam Obrubański. *50 lat Łódzkiego..., op.cit.*, s. 24.

²⁸⁵ W początkowym okresie działalności WSS zebrania i kursy odbywały się w lokalu ŁKS.

²⁸⁶ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 210.

²⁸⁷ Tamże, s. 211.

w porozumieniu ze sportowymi komisjami lekarskimi, wprowadził obowiązkowe badania lekarskie dla łódzkich piłkarzy²⁸⁸.

Koordynatorem sportu gimnastycznego w Łodzi był utworzony na przełomie 1923 i 1924 r. Okręgowy Związek Stowarzyszeń Gimnastycznych (OZSG). Organizacja ta funkcjonowała jako oddział Polskiego Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” i skupiała zrzeszenia posiadające sekcje gimnastyczne. Działalność OZSG koncentrowała się na organizacji zawodów gimnastycznych oraz popularyzowaniu gimnastyki wśród społeczności łódzkiej. Prym we władzach związku wiedli działacze łódzkich gniazd sokolich²⁸⁹.

Inną dyscypliną sportu, która zyskiwała w Łodzi coraz większą popularność wśród członków polskich stowarzyszeń sportowych była lekka atletyka. Inicjatywę zawiązania związku, zrzeszającego organizacje posiadające sekcje lekkoatletyczne, podjęli działacze wojskowi, skupieni w Korpusowej Komisji Sportowej przy Dowództwie Okręgu Korpusu IV w Łodzi (DOK IV). W dniu 31 stycznia 1924 r. powołany został zarząd tymczasowy Łódzkiego Okręgowego Związku Lekkiej Atletyki (ŁOZLA)²⁹⁰. Jego działalność koncentrowała się między innymi na organizowaniu mistrzostw Łodzi²⁹¹ i Polski w lekkiej atletyce, urządzaniu lekkoatletycznych meczów międzymiastowych oraz prowadzeniu ewidencji zawodników i rekordów.

ŁOZLA organizował także wiele szkoleń i wykładów²⁹². Prowadzono kursy sędziowskie i instruktorskie. Działania te były podyktowane wzrostem popularności lekkiej atletyki w stowarzyszeniach sportowych. Z czasem rozszerzono działania sportowo-metodyczne obejmując nimi młodych adeptów lekkiej atletyki na etapie młodzika i juniora. Organizowano wówczas wiele zawodów o charakterze rekreacyjnym i naborowym²⁹³. Najbardziej uzdolnionych młodych lekkoatletów wysyłano na obozy sportowe Polskiego Związku Lekkiej Atletyki (PZLA)²⁹⁴. W okresie zimowym działacze ŁOZLA organizowali wieczory i poranki literackie, w trakcie których, „oprócz pokazów systematycznej zaprawy

²⁸⁸ APŁ, AmŁ, RM, Subsydja dla instytucji kulturalno-oświatowych i społecznych, sygn. 13200, s. 607.

²⁸⁹ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 243.

²⁹⁰ Tamże, s. 241; Zob. też M. Nartowicz-Kot, *W niepodległej...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat ŁKS...*, *op.cit.*, s. 19.

²⁹¹ Zawody te stanowiły eliminacje do mistrzostw Polski.

²⁹² W dniu 22 października 1936 r. ŁOZLA zorganizowało odczyt Tadeusza Jaroszyńskiego pt. „Psychologia sportu”. APŁ, ŁOZGS, Ł.O.Z.A., sygn. 57, s. 104.

²⁹³ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 2-3; APŁ, Łódzki Okręgowy Związek Lekkoatletyczny. Sprawozdanie za rok 1937, sygn. 1027/L, s. 7-28.

²⁹⁴ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 241-242.

lekko-atletycznej”, odbywały się recytacje utworów literackich oraz śpiewy hymnów, marszów i pieśni sportowych²⁹⁵.

Dnia 9 lutego 1926 r. odbyło się zebranie założycielskie Łódzkiego Okręgowego Związku Bokserskiego (ŁOZB)²⁹⁶. Komitet założycielski reprezentowali delegaci czterech stowarzyszeń. Do łódzkich organizacji sportowych o proveniencji polskiej należały Wojskowy Klub Sportowy „Łódź” (WKS „Łódź”) oraz Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (TG „Sokół”). Z czasem liczba zrzeszeń w związku powiększała się o stowarzyszenia posiadające sekcje bokserskie, które miały za cel udział w zawodach mistrzowskich. Do głównych kierunków działań ŁOZB należało propagowanie sportu bokserskiego wśród mieszkańców miasta i województwa, organizowanie zawodów okręgowych, międzymiastowych i międzynarodowych, a także urządzanie imprez bokserskich dla osób początkujących i niezrzeszonych²⁹⁷.

ŁOZB prowadził również pracę szkoleniową. Organizowane kursy pozwalały uczestnikom nabywać lub podwyższać kwalifikacje sędziowskie i instruktorskie. W 1931 r. powstało Koło Instruktorów Boks przy ŁOZB²⁹⁸.

Warto dodać, że ŁOZB wspierało misję bokserów polskich na igrzyska olimpijskie. W statucie Związku z 1931 r. w paragrafie 12. opisano wysokość składek członków ŁOZB na Fundusz Olimpijski²⁹⁹.

Łódzki Okręgowy Związek Atletyczny (ŁOZA)³⁰⁰ powstał w wyniku uchwały Polskiego Związku Atletycznego (PZA). W dniu 22 marca 1926 roku nastąpiło zebranie założycielskie związku. Duży wkład w stworzenie struktur ŁOZA miało TG „Sokół”³⁰¹.

Działacze ŁOZA już na początku swej działalności zgłosili swoje członkostwo do PZA³⁰², Międzynarodowej Federacji Podnoszenia Ciężarów, Międzynarodowej Federacji Zapaśniczej oraz ZPZS³⁰³.

²⁹⁵ APŁ, Łódzki Okręgowy Związek Lekkoatletyczny. Sprawozdanie za rok 1937, sygn. 1027/L, s. 8.

²⁹⁶ Zaraz po utworzeniu ŁOZB, decyzją Polskiego Związku Bokserskiego, przyznano Łodzi organizację mistrzostw Polski w wadze „najlżejszej” i ciężkiej. „Kurjer Łódzki” 1926, nr 42, s. 7.

²⁹⁷ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 259; APŁ, UWŁ, WSP, „Łódzki Okręgowy Związek Bokserski w Łodzi”, sygn. 1595.

²⁹⁸ Tamże, s. 261.

²⁹⁹ APŁ, UWŁ, WSP, „Łódzki Okręgowy Związek Bokserski w Łodzi”, sygn. 1595, s. 15; APŁ, UWŁ, WSP, Stow. Sportowe, sygn. 254, s. 23 i n.

³⁰⁰ Działalność PZA obejmowała województwo łódzkie i kieleckie bez powiatu będzińskiego. APŁ, ŁOZGS, Ł.O.Z.A, sygn. 57, s. 60.

³⁰¹ Zob. „Kurjer Łódzki” 1926, nr 136, s. 9.

³⁰² APŁ, ŁOZGS, Ł.O.Z.A. Korespondencja P.Z.A. 1933, sygn. 63, s. 11.

³⁰³ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 262.

Stowarzyszenia sportowe posiadające sekcje atletyczne otrzymywały od ŁOZA zgodę na organizowanie imprez sportowych³⁰⁴ w zapasach, walkach francuskich i wolnoamerykańskich oraz podnoszeniu ciężarów. Aktywność organizacyjną wykazywały zwłaszcza zrzeszenia fabryczne, takie jak Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”) oraz Klub Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”). Związek był również inicjatorem urządzania zawodów dla młodzieży o nazwie „Pierwszy Krok Zapaśniczy”, a także współzawodnictwa w formie wielobojów (np. pięciobój i sześciobój atletyczny)³⁰⁵.

W styczniu 1927 roku został założony Łódzki Robotniczy Sportowy Komitet Okręgowy (ŁRSKO). Już od pierwszych jego lat działalności prym we władzach wiedli działacze Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR) oraz Robotniczego Towarzystwa Sportowego „Widzew” (RTS „Widzew”). Do ŁRSKO należały organizacje z Łodzi i okolic. Komitet był organizacją sportową, polityczną, klasową i narodowościową. Działalność sportowa ŁRSKO skupiała się na urządzaniu zawodów sportowych dla robotniczych organizacji sportowych (m.in. igrzysk, świąt i dni sportu robotniczego, meczów towarzyskich i międzymiastowych)³⁰⁶. Organizowano również wiele szkoleń, warsztatów i obozów sportowych. Za pośrednictwem Komitetu odbywały się kursy na przodowników oraz sanitariuszy sportowych³⁰⁷. Centralą i koordynatorem sportu robotniczego w Polsce był Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych (ZRSS)³⁰⁸.

Pod wpływem przemian politycznych dokonanych przez Józefa Piłsudskiego zmieniła się również koncepcja organizacji sportu w Polsce. W Łodzi pod koniec stycznia 1927 r. został utworzony Okręgowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (OUWFiPW). Stanowił on agendę terenową PUWFiPW. Kompleksowa działalność OUWFiPW obejmowała: urządzanie różnorodnych kursów szkoleniowych, aktywizowanie i wspieranie wielopłaszczyznowej działalności stowarzyszeń sportowych,

³⁰⁴ Zawody te miały rangę okręgową, ogólnopolską i międzynarodową.

³⁰⁵ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 263.

³⁰⁶ Zob. Sprawozdanie z działalności i finansowe Łódzkiego Robotniczego Sportowego Komitetu Okręgowego, za okres od dnia 1-go kwietnia 1929 do dnia 1-września 1930 r., [w:] APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18766, s. 1-2.

³⁰⁷ S. Glica, *Sport robotniczy w Łodzi 1918-1939*, Łódź 2012, s. 29-30; C. Grzelak, *Z badań..., op.cit.*, s. 131-143; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS..., op.cit.*, s. 86-87; H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura fizyczna w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1971, s. 47; Por. M. Nartowicz-Kot, *Polski ruch socjalistyczny w Łodzi w latach 1927-1939*, Łódź 2001, s. 633-634.

³⁰⁸ Zob. APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18764, b.p.s.; zob. też „Łódzianin” 1930, nr 11, s. 3.

urządzanie imprez sportowych³⁰⁹, organizowanie ośrodków wychowania fizycznego w kombinatach przemysłowych, tworzenie poradni sportowo-lekarskich, popularyzowanie Państwowej Odznaki Sportowej (POS)³¹⁰ oraz dofinansowywanie budowy obiektów sportowych³¹¹.

Wielokierunkowa działalność OUWFiPW była w dużej mierze wynikiem rozbudowanej struktury organizacyjnej. Na każdym szczeblu terytorialnym działała specjalnie utworzona agenda związku. Na terenie województwa działał Wojewódzki Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Na obszarze powiatu funkcjonował Powiatowy Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (Pow.KWFiPW)³¹². Natomiast w Łodzi swoje prace prowadził Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (MKWFiPW)³¹³. Najmniejszą komórkę organizacyjną stanowiły komitety gminne. Agendy te prowadziły akcje oświatowo-kulturalną oraz działania na rzecz wychowania obywatelskiego³¹⁴.

Prowadzone przez Okręgowy Ośrodek Wychowania Fizycznego szkolenia instruktorskie, ze względu na wysoki poziom merytoryczny, cieszyły się dużą popularnością. A. Bogusz stwierdza: „Prawie 80% kadry szkoleniowej, prowadzącej zajęcia treningowe w łódzkich klubach w latach trzydziestych, wywodziło się z grona absolwentów

³⁰⁹ Sztandarowymi zawodami sportowymi organizowanymi przez OUWFiPW były Świąta Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Odbýwały się one na stadionie WKS „Łódź”, na obiektach sportowych w Spale oraz na boiskach sportowych stowarzyszeń fabrycznych.

³¹⁰ APŁ, ŁOZGS, Korespondencja przychodząca z klubów. Rok 1931-1932, sygn. 60, s. 111.

³¹¹ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 275.

³¹² Pow.KWFiPW w Łodzi został utworzony w lipcu 1927 roku. Jego działalność na rzecz stowarzyszeń przejawiała się w budowaniu infrastruktury sportowej, organizowaniu szkoleń oraz urządzaniu imprez sportowych. Wpływ na działania komitetu miał bez wątpienia udział wpływowych osób w pracach zarządu oraz bieżąca sytuacja finansowa.

³¹³ MKWFiPW rozpoczął działania na początku 1927 roku. Do zadań komitetu należało podejmowanie decyzji w sprawie budowania obiektów sportowych (m.in. Miejskiej Hali Sportowej w Parku im. ks. J. Poniatowskiego), urządzanie cyklicznych imprez sportowych (m.in. „Szukamy Olimpijczyków”, „Tydzień Sportu” oraz „Święto Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego), koordynowania akcji prób sprawnościowych „Państwowej Odznaki Sportowej” oraz zakupu sprzętu sportowego i medycznego dla związków i stowarzyszeń sportowych. W 1937 r. sekretariat MKWFiPW oraz referaty wychowania fizycznego i obrony przeciwlotniczej zostały wcielone do Wydziału Wojskowego Zarządu Miejskiego m. Łodzi. Zob. APŁ, ŁOZGS, Korespondencja Ł.O.Z.G.S – Zarząd. Rok 1934-1935, sygn. 53, ss. 101, 115; APŁ, ŁOZGS, [Komunikaty PZPR oraz korespondencja w sprawach zawodów sportowych i organizacyjnych] 1938 r., sygn. 39, s. 250-251; APŁ, AmŁ, WT, Sprawy ogólne różne Oddziału Ogólnego, sygn. 19807, s. 194 i n.; APŁ, AmŁ, WT, Sprawy różne, sygn. 19811, b.p.s.

³¹⁴ APŁ, UWŁ, WO, Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego O ogólnym stanie województwa działalności administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1935/36 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość, sygn. 3b, s. 14-15.

ww. kursów”³¹⁵. Część kursantów kontynuowała swoją edukację na szkoleniach i studiach w Warszawie.

Ważny wkład OUWFiPW w rozwój sportowego ruchu stowarzyszeniowego stanowiło utworzenie ośrodków wychowania fizycznego przy dużych zakładach przemysłowych. Po niedługim czasie przekształciły się one w fabryczne zrzeszenia sportowe. Organizacje te utworzono przy: Zakładach Fabrycznych Spółki Akcyjnej Wyrobów Bawełnianych I. K. Poznańskiego, Widzewskiej Manufakturze, Zakładach Przemysłu Bawełnianego Spółki Akcyjnej L. Geyera, Zakładach Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana, Zakładach Przemysłu „Gentelman”, Włókienniczej Spółce Akcyjnej Nauma Ejtingona, firmie Widman, Wajc, Jachimowicz, Spółce Akcyjnej Budowy Maszyn, Transmisji i Odlewni Żelaza J. Johna, Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohna, Łódzkiej Fabryki Nici SA na Widzewie oraz Łódzkiej Manufaktury Pluszu i Dywanów Teodora Finstera.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że działacze OUWFiPW przyczynili się do rozwoju wielu związków i stowarzyszeń sportowych. Piastując różnorodne funkcje w ich zarządach decydowali oni o kierunkach zmian i polityce sportowej.

Początki Łódzkiego Okręgowego Związku Gier Sportowych³¹⁶ [(ŁOZGS; od 1936 r. Łódzki Okręgowy Związek Piłki Ręcznej (ŁOZPR)] wywodzą się z powstałej na przełomie 1926/1927 roku Międzyklubowej Komisji Gier Ruchowych. Był to organ, który zajmował się urządzaniem i koordynowaniem zawodów amatorskich w grach sportowych dla łódzkich stowarzyszeń sportowych³¹⁷. Formalne zawiązanie ŁOZGS nastąpiło 2 grudnia 1928 r. kiedy to 19 delegatów zrzeszeń sportowych uchwaliło statut oraz powołało zarząd³¹⁸.

Pilną sprawą ŁOZGS stało się ożywienie i rozwinięcie systemu rywalizacji sportowej w mieście, a także stworzenie regulaminu rozgrywek usprawniającego ich przebieg. Stworzono klasowy system współzawodnictwa sportowego oraz zapoczątkowano organizację meczów międzymiastowych i międzypaństwowych. W Łodzi w latach trzydziestych odbyło się również wiele finałów mistrzostw Polski w grach zespołowych. Rosnąca popularność gier zespołowych przyczyniła się do powstawania nowych obiektów sportowych, przystosowanych do rozgrywania meczy w koszykówkę, siatkówkę i hazenę. Zaliczały się do

³¹⁵ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 276. Zob. APŁ, ŁOZGS, [Komunikaty PZPR oraz korespondencja w sprawach zawodów sportowych i organizacyjnych] 1938 r., sygn. 39, s. 3-6.

³¹⁶ Władzami ŁOZGS były: Zarząd, Wydział Gier i Dyscypliny oraz Wydział Spraw Sędziowskich.

³¹⁷ APŁ, ŁOZGS, Walne zebranie 1931 r., sygn. 1, s. 48; zob. też APŁ, UWŁ, WSP, Odpisy statutow różnych stowarzyszeń, sygn. 288, s. 300.

³¹⁸ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 299-300.

nich m.in. Miejska Hala Sportowa w Parku im. ks. Józefa Poniatowskiego, sala gimnastyczno-sportowa Polskiej YMCA oraz boiska sportowe zrzeszeń fabrycznych³¹⁹.

ŁOZGS prowadził również wiele szkoleń i warsztatów umożliwiających zdobycie uprawnień sędziowskich³²⁰ i instruktorskich. Ich oferta skierowana była zarówno do członków stowarzyszeń, jak i nauczycieli wychowania fizycznego³²¹. Od 1932 r. ŁOZGS zarządził obowiązkowe badania lekarskie dla zawodników i zawodniczek gier sportowych³²². W tym celu nawiązano współpracę z Przychodnią Sportowo-Lekarską.

Wraz ze wzrostem popularności i liczby sekcji tenisa stołowego w zrzeszeniach sportowych zaistniała konieczność powołania centrali, zarządzającej rozgrywkami w tej dyscyplinie sportu. W dniu 23 grudnia 1928 r. odbyło się zebranie inauguracyjne Łódzkiego Okręgowego Związku Pingpongowego [ŁOZPP; od 1931 r. Łódzki Okręgowy Związek Tenisa Stołowego (ŁOZTS)]. Siedzibą związku był lokal Polskiej YMCA.

Działalność związku koncentrowała się na organizacji rozgrywek tenisa stołowego w klasie A, B, i C oraz mistrzostw Łodzi. Przeprowadzane turnieje rozgrywano w formie indywidualnej i zespołowej. Dzięki zaangażowaniu działaczy łódzkich stowarzyszeń popularyzowano również tenis stołowy wśród młodzieży szkolnej oraz wśród kobiet. We współpracy z sekcją łódzką wychowania fizycznego Towarzystwa Nauczycieli Wychowania Fizycznego Szkół Średnich i Wyższych organizowano szkolne mistrzostwa Łodzi. Władze ŁOZPP nawiązały także kontakty międzynarodowe. W 1930 r. reprezentacja Łodzi rozegrała towarzyski mecz z drużyną Budapesztu³²³.

W Łodzi na początku lat trzydziestych XX wieku funkcjonowała jedyna w Polsce liga kobiet w tenisie stołowym³²⁴. Sukcesem członków związku było powołanie w 1931 r. Polskiego Związku Tenisa Stołowego (PZTS) z siedzibą w Łodzi³²⁵.

Pierwszym organem zrzeszającym przedstawicieli czołowych stowarzyszeń specjalizujących się w kolarstwie była Międzyklubowa Komisja Kolarska (MKK). Powstała

³¹⁹ Tamże, s. 300.

³²⁰ APŁ, ŁOZGS, Walne zebranie 1931 r., sygn. 1, s. 32.

³²¹ APŁ, ŁOZGS, Akta Walnego Zgromadzenia Ł.O.Z.G.S. z dnia 27 stycznia 1935 r., sygn. 3, s. 55.

³²² APŁ, ŁOZGS, Walne Zebrania Ł.O.Z.G.S. 1931-1933, sygn. 2, s. 26.

³²³ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 304; APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Okręgowy Związek Ping-Pongowy (tenis stołowy) w Łodzi, sygn. 1609.

³²⁴ W. Pięta, *Tenis stołowy wśród Żydów w Polsce (1924-1949)*, Częstochowa 2008, s. 56.

³²⁵ Pierwszy Walny Zjazd PZTS w Łodzi odbył się 1 listopada 1931 roku. W zebraniu tym brali udział przedstawiciele okręgu łódzkiego, krakowskiego i lwowskiego. W następnych latach do prac związku włączyli się działacze z Warszawy, Wilna, Poznania, Częstochowy oraz okręgu pomorskiego i śląskiego. Sukcesem organizacyjnym łódzkich działaczy było rozegranie w Łodzi w 1932 r. drużynowych Mistrzostw Polski w tenisie stołowym. Ponadto Łódź aż do wybuchu drugiej wojny światowej stała się stałym miejscem walnych zgromadzeń PZTS. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 328-332; APŁ, UWŁ, WSP, Polski Związek Tenisa Stołowego w Łodzi, sygn. 1625.

ona w marcu 1927 r. i podlegała ona Związkowi Polskich Towarzystw Kolarskich (ZPTK). W pierwszym ukonstytuowanym zarządzie komisji znaleźli się przedstawiciele Łódzkiego Towarzystwa Kolarskiego (ŁTK) oraz Sekcji Sportowej „Resursa” (SS „Resursa”)³²⁶.

W dniu 22 września 1930 r. na zebraniu MKK³²⁷ wybrano komitet organizacyjny Łódzkiego Okręgowego Związku Kolarskiego (ŁOZK). Na odbytym walnym posiedzeniu organizacyjnym w 1931 r. udział wzięli delegaci z 25 zrzeszeń sportowych z okręgu łódzkiego³²⁸. Środowisko polskich stowarzyszeń sportowych reprezentowały: ŁTK, Towarzystwo Zwolenników Sportu, SS „Resursa”, Klub Sportowy „Pogoń”, Towarzystwo Sportowe „Bieg”, Towarzystwo Młodzieży „Słowacki”, ŁKS, Klub Sportowy „Unja”, Klub Sportowy „Olimpia”, TG „Sokół”, Klub Sportowy „Ognisko”, KP „Zjednoczone”, Świetlica Policji Państwowej, Klub Sportowy „Świt” oraz Związek Drukarzy³²⁹.

Działalność ŁOZK³³⁰ skupiała się na organizowaniu zawodów torowych i szosowych. Imprezy te miały charakter lokalny, ogólnopolski i międzynarodowy. Urządzano także cykliczne imprezy szkolne. W roku 1937 i 1938 Komisja Sportowa ŁOZK, za swoją aktywność sportowo-turystyczną, została wyróżniona przez Polski Związek Kolarski jako jedna z najprężniej działających w Polsce. Według danych za rok 1938 ŁOZK posiadał 25 zrzeszonych stowarzyszeń i sekcji kolarskich, 1000 zawodników trenujących kolarstwo, 78 zawodników licencyjnych, 251 zawodników legitymujących się kartami wyścigowymi³³¹.

W dniu 28 listopada 1929 r. odbyło się zebranie inauguracyjne Łódzkiego Okręgowego Związku Stowarzyszeń Strzeleckich, Łuczniczych i Łowieckich (ŁOZSSLiŁ; od 1935 r. Polski Związek Strzelectwa Sportowego – Okręg Łódzki)³³². Założenie związku nastąpiło przy współudziale delegatów reprezentujących następujące zrzeszenia łódzkie: ŁKS, WKS „Łódź”, Klub Sportowy „Znicz” (KS „Znicz”), TG „Sokół”, Policyjny Klub Sportowy (PKS), OUWFiPW³³³.

³²⁶ Tamże, s. 321.

³²⁷ Władza i wpływy MKK były bardzo ograniczone. Sprowadzały się one przeważnie do inaugurowania i zamykania sezonów kolarskich.

³²⁸ Warto nadmienić, że działacze łódzkiego środowiska kolarskiego już w 1922 r. wchodzili w skład Zarządu ZPTK. Byli to: Bronisław Cichocki (ŁTK) oraz Julian Miller. APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 156.

³²⁹ Zob. też APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Okręgowy Związek Kolarski w Łodzi, sygn. 1608.

³³⁰ APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 113-116.

³³¹ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 322-323.

³³² Tamże, s. 346-347; zob. też APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru 1938, sygn. 262a, s. 362 i n.

³³³ Delegatami spoza Łodzi byli członkowie Obywatelskiego Bractwa Kurkowego w Konstantynowie.

Prace działaczy ŁOZSSŁŁ zmierzały do popularyzowania sportu strzeleckiego w zrzeszeniach sportowych, szkołach oraz wśród robotników. Oprócz tego związek był organizatorem zawodów w różnych rodzajach broni. Do stowarzyszeń posiadających silne sekcje strzeleckie należały: ŁKS, WKS „Łódź”, TG „Sokół”, PKS, Strzelecki Klub Sportowy im. gen. S. Małachowskiego (SKS SM) oraz Związek Strzelecki „Strzelec” (ZS „Strzelec”)³³⁴. Należy dodać, że w okresie międzywojennym sport strzelecki stał się domeną polskich organizacji sportowych³³⁵.

Wraz z rozwojem działalności fabrycznych stowarzyszeń sportowych zaistniała potrzeba powstania organu koordynującego ich pracę. W kwietniu 1930 r. zawiązała się Sportowa Rada Klubów Fabrycznych Okręgu Łódzkiego (SRKF). Organizowała ona święta wychowania fizycznego i sportu dla członków stowarzyszeń fabrycznych oraz wspomagała powstawanie nowych zrzeszeń. Istotny był również wpływ działaczy SRKF na politykę związków sportowych. Wchodzili oni w skład zarządów i determinowali ich działania. Dotyczyło to zwłaszcza tych związków, których dyscypliny uprawiano w organizacjach fabrycznych³³⁶.

Komitety organizacyjny Łódzkiego Okręgowego Związku Szachowego (ŁOZSz) został zawiązany 20 maja 1930 roku³³⁷. W jego skład, oprócz niemieckich i żydowskich zrzeszeń sportowych, weszły również polskie organizacje sportowe i oświatowe. Należały do nich: KP „Zjednoczone”, Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, Polska YMCA, Związek Polskiej Młodzieży Pracującej „Orle”³³⁸.

Działalność ŁOZSz koncentrowała się głównie na popularyzowaniu gry w szachy wśród społeczeństwa łódzkiego. Urządzano zawody pokazowe dla młodzieży szkolnej oraz imprezy wyższego szczebla, o charakterze krajowym i międzynarodowym.

W dniu 21 grudnia 1930 r. został powołany w Łodzi Podokręg Hokejowy Warszawskiego Okręgu Związku Hokejowego (PHWOZH). W skład nowoutworzonej agendy hokejowej, obok niemieckiego Stowarzyszenia Sportowego „Union” (SS „Union”) i żydowskiego ŻKS „Kadimah”, wszedł ŁKS. Łódzkie zrzeszenia zostały włączone do klasy B rozgrywek Warszawskiego Okręgowego Związku Hokejowego.

³³⁴ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 311-312.

³³⁵ W 1935 r. PZSS zrzeszał 18 zrzeszeń i 475 zawodników. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru 1938, sygn. 262a, s. 419.

³³⁶ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 368.

³³⁷ Zob. „Kurjer Łódzki” 1930, nr 296, s. 10.

³³⁸ APŁ, UWŁ, WSP, „Łódzki Okręgowy Związek Szachowy w Łodzi”, sygn. 1611; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 319.

Dążeniem łódzkich działaczy było powołanie autonomicznego związku hokejowego działającego w okręgu łódzkim. Stało się to 16 października 1932 r. kiedy utworzono Łódzki Okręgowy Związek Hokejowy (ŁOZH). Władze związku oprócz kontynuowania rozgrywek o mistrzostwo Łodzi, podjęły się również wielu akcji promujących hokej na lodzie. Zorganizowano kurs sędziowski oraz dzięki poparciu kuratorium ŁOZH urządzał rozgrywki szkolne w hokeju na lodzie. Staraniem działaczy doprowadzono także do budowy sztucznego lodowiska przy ul. Rokicińskiej³³⁹.

Komitet organizacyjny Łódzkiego Okręgowego Związku Pływackiego (ŁOZP) zebrał się w dniu 17 lipca 1930 roku. Główny trzon organizacyjny stanowili działacze ŁKS – Z. Skibicki i Stanisław Piątkowski³⁴⁰. Zaangażowanie członków ŁKS w powstanie ŁOZP było wynikiem jego wewnętrznej polityki sportowej, zakładającej zdynamizowanie rozwoju sekcji pływackiej oraz budowę pływalni przy al. Unii. To ona w latach trzydziestych XX wieku stanowiła bezpośrednie zaplecze sportowo-szkoleniowe związku. W późniejszym okresie do celów tych wykorzystywano również kryty basen Polskiej YMCA. Formalne zawiązanie ŁOZP nastąpiło 18 lipca 1934 roku³⁴¹.

Prace związku koncentrowały się na organizowaniu kursów nauki pływania, szkoleniu przodowników, urządzaniu propagandowych zawodów pływackich oraz przeprowadzaniu i koordynowaniu mistrzostw okręgu w pływaniu.

W 1936 roku na zebraniu delegatów łódzkich zrzeszeń sportowych, mających w swoich strukturach sekcje szermiercze, powołano Okręgową Komisję Szermierczą. Do jej głównych zadań należało popularyzowanie szermierki wśród łódzkiej młodzieży. W tym celu organizowano szereg zawodów m.in. w ramach cyklu tzw. pierwszego kroku szermierczego. Prowadzono również kursy dla początkujących szermierzy. Szkoleniowcami byli wybitni łódzcy szermierze: Bolesław Banaś (olimpijczyk z Londynu z 1948 r.), Roman Kantor (olimpijczyk z Berlina z 1936 r.) oraz Eugeniusz Kaźmierczak. Zajęcia odbywały się w obiektach Polskiej YMCA, Poczтового Związku Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego – Oddział VII w Łodzi (Pocz.ZPW i WF), PKS oraz Klub Sportowy „Tramwajarz” (KS „Tramwajarz”)³⁴².

³³⁹ Tamże, s. 324.

³⁴⁰ S. Piątkowski piastował funkcję prezesa ŁOZP aż do wybuchu drugiej wojny światowej.

³⁴¹ Zob. też M. Nartowicz-Kot, *W niepodległej...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*, s. 19; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 327.

³⁴² A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 349-350; Zob. też M. Nartowicz-Kot, *W niepodległej...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*, s. 19.

W dniu 14 marca 1939 r. powstał Łódzki Okręgowy Związek Szermierczy (ŁOZSzer.). W zebraniu założycielskim uczestniczyli przedstawiciele: WKS „Łódź”, PKS, ŁKS, Klubu Pracowników Elektrowni, KS „Tramwajarz”³⁴³.

Wraz z popularnością idei olimpizmu w Łodzi powstała inicjatywa utworzenia organizacji koordynującej i wspierającej przygotowania łódzkich zawodników do igrzysk olimpijskich. Pierwszą organizacją na terenie Łodzi był założony 17 września 1935 r. Miejski Komitet Olimpijski (MKO)³⁴⁴. Jego naczelnym zadaniem było wsparcie przygotowań łódzkich sportowców do startu w letnich Igrzyskach Olimpijskich w Berlinie i zimowych w Garmisch-Partenkirchen w 1936 roku. Po kilku latach pracy w dniu 27 kwietnia 1939 r. przekształcono MKO w Regionalny Komitet Olimpijski (RKO)³⁴⁵. Do jego utworzenia w znacznym stopniu przyczynił się OUWFiPW. Pierwszoplanowym celem Komitetu było stworzenie odpowiednich warunków łódzkim sportowcom do startu w Igrzyskach Olimpijskich w Tokio w 1940. W dniu 14 maja 1939 r., w sali gimnastycznej Polskiej YMCA, przysięgę olimpijską złożyli następujący zawodnicy: R. Kantor, Antoni Gałęcki, Władysław Król – wszyscy z ŁKS, Henryka Słomczewska i Józef Marcinkowski – KS „IKP”, B. Banaś – WKS „Łódź”, Józef Pisarski – KSO „L. Geyera” oraz Jadwiga Wajs-Grętkiewicz – Klub Sportowy „Boruta” Zgierz³⁴⁶.

Powstanie i działalność związków sportowych była w znacznej mierze determinowana przez działaczy stowarzyszeń sportowych. To właśnie dynamiczny rozwój ich sekcji sportowych stwarzał konieczność powoływania nadrzędnych struktur organizacyjnych koordynujących i wspierających ich pracę. Pierwszeństwo w zakresie tworzenia struktur związkowych dzierżyli działacze zrzeszeń posiadający doświadczenie sportowe, organizacyjne, a także wysoki prestiż wśród elit środowiska łódzkiego (m.in. Aleksy Rzewski – ŁOZA, ŁOZGS, MKWFiPW). Niejednokrotnie także zaplecze materialne stowarzyszenia decydowało o tym, jaką funkcję odgrywali jego działacze w pracy danego związku.

Funkcjonowanie związków sportowych miało również wymiar pozasportowy. W ich działaniach można było bowiem dostrzec wpływy polityczne i klasowe. Z takich pobudek

³⁴³ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 350.

³⁴⁴ W 1929 r. w Łodzi działała agenda Polskiego Komitetu Olimpijskiego – Łódzki Podkomitet Olimpijski. A. Bogusz, *Łódź..., op.cit.*, s. 32.

³⁴⁵ Zob. „Kurjer Łódzki” 1939, nr 116, s. 9.

³⁴⁶ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 360.

powstały m.in. ŁRSKO czy SRKF. Wiele kontrowersji wzbudziła zwłaszcza polityka Rady, która wykorzystując zaplecze materialne zakładów przemysłowych, pozyskiwała wybijających się sportowców zrzeszeń robotniczych i mniejszości narodowych. Posługując się podobnymi środkami, ale w celach ideologicznych, władzę swoją wykorzystywał OUWFiPW. Stowarzyszenia, które przeciwstawiały się wpływom sanacyjnej agencji sportowej, pozbawiane były pomocy finansowej i szkoleniowej.

Warto dodać, że w Łodzi funkcjonowały zrzeszenia sportowe, które nie były związkami, a które posiadały w swej nazwie tego typu określenie. Należały do nich ZS „Strzelec” oraz Pocz.ZPW i WF.

5. Rola działaczy w życiu organizacyjnym stowarzyszeń sportowych

Rozwój i wielokierunkowa działalność polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w okresie międzywojennym nie była możliwa bez zaangażowania i zdolności łódzkich działaczy. Sprawując różnorodne funkcje kierownicze, przyczyniali się oni do zorganizowania i koordynowania życia sportowego w mieście. To właśnie dzięki nim Łódź stała się liczącym ośrodkiem na mapie sportowej Polski. Do najbardziej znanych i zasłużonych działaczy należeli: Albin Grabowski, Heliodor Konopka, Aleksander Kordasz, Władysław Kozielski, Paweł Woskowicz, Zygmunt Lange, Wacław Zatke i in.

Działacz sportowy Albin Grabowski (1885-1939) swoją pracę związał zwłaszcza z organizacjami harcerskimi i związkowymi. Był on wiceprzewodniczącym Zarządu Oddziału Łódzkiego Związku Harcerstwa Polskiego oraz założycielem i późniejszym przewodniczącym Rady Nadzorczej Spółdzielni Harcerskiej „Czuj-Czyn”³⁴⁷. W latach 1933-1939 r. A. Grabowski został prezesem Klubu Sportowego „Znicz” (KS „Znicz”)³⁴⁸. Podjęte przez niego zabiegi o pozyskanie terenu na boisko sportowe zakończyły się sukcesem. Możliwość odbywania treningów na własnym obiekcie stanowił punkt zwrotny w osiąganiu przez zawodników lepszych wyników w rywalizacji sportowej. Drużyny żeńskie

³⁴⁷ K. Jurek, *Lilijka...*, op.cit., s. 107; zob. też M. Bilecki, *XXV Harcerski Klub Sportowy przy Komendach Chorągwi Harcerek i Harcerzy w Łodzi 1923-1948*, maszynopis pracy znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 1990.

³⁴⁸ Tamże, s. 102.

i męskie w siatkówce, koszykówce, hazenie, a później piłce ręcznej, aż do wybuchu drugiej wojny światowej należały do jednych z najlepszych w Łodzi, jak i w Polsce³⁴⁹.

A. Grabowski pełnił również wysokie funkcje związkowe. W okresie od 1934 do 1939 r. sprawował on urząd prezesa Łódzkiego Okręgowego Związku Gier Sportowych (ŁOZGS), a od 1936 r. Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Ręcznej (ŁOZPR). To właśnie dzięki jego sumiennej działalności rozgrywki łódzkie przebiegały w sposób sprawny i uporządkowany. Dobra ich organizacja podnosiła poziom sportowy, co automatycznie przekładało się na rezultaty współzawodnictwa na szczeblu ogólnopolskim. Grabowski był także członkiem Komitetu Budowy Hali Sportowej w Parku im. ks. Józefa Poniatowskiego³⁵⁰ oraz sekretarzem Regionalnego Komitetu Olimpijskiego w Łodzi (RKO)³⁵¹.

Postać Heliodora Konopki³⁵² (1882-1967) związana jest z wieloletnią i aktywną działalnością w Łódzkim Klubie Sportowym (ŁKS), Łódzkim Okręgowym Związku Piłki Nożnej (ŁOZPN), Robotniczym Klubie Sportowym Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR)³⁵³, Aeroklubie Łódzkim (AŁ) i wieloma innymi stowarzyszeniami i związkami sportowymi. Sportem, a konkretnie piłką nożną, pasjonował się od wczesnych lat młodości. Swoją przygodę z tym sportem rozpoczął w jednej z łódzkich drużyn gimnazjalnych, którą w 1910 r. za namową Bernarda Millera (b. piłkarza i kapitana Klubu Sportowego „Cracovia”) przeniesiono do ŁKS³⁵⁴. Konopka występował w I i II zespole ŁKS, grając na pozycji prawoskrzydłowego lub bramkarza. Grze w piłkę nożną poświęcał się on także w okresie studiów w Krakowie. Niestety z powodu kontuzji musiał on zakończyć swoją karierę piłkarską. Problemy zdrowotne nie przyczyniły się jednak

³⁴⁹ A. Bogusz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Grabowski Albin*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 4, s. 133.

³⁵⁰ Tamże, s. 133.

³⁵¹ W 1938 r. za swoją pracę społeczną i sportową A. Grabowski został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi.

³⁵² H. Konopka jako piłkarz grał w rezerwach ŁKS na pozycji prawoskrzydłowego. Tylko raz zadebiutował w pierwszej drużynie jako bramkarz. Po ukończeniu szkoły powszechnej uczęszczał do Gimnazjum Rządowego w Łodzi. Następnie studiował przez rok chemię na Uniwersytecie w Brnie. Po rezygnacji ze studiów przeniósł się na Wydział Matematyczno-Fizyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, gdzie studiował do 1914 roku. Wybuch pierwszej wojny światowej spowodował przerwanie nauki. Konopka został internowany przez władze rosyjskie w głąb Rosji. W okresie międzywojennym pracował jako urzędnik Wydziału Finansowego Zarządu Miasta Łodzi (u szczytu swojej kariery zawodowej był naczelnikiem tej agendy). W 1936 r. Konopka otrzymał V grupę uposażenia funkcjonariuszów państwowych za działalność społeczną oraz wybitne zasługi w pracy samorządowej. W wydaniu jubileuszowym na 100-lecie ŁKS H. Konopka jest określany jako: „[...] postać legendarna, łódzianin z krwi i kości”. P. Fisiak, *Poczet prezesów*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*, s. 340; *50 lat Łódzkiego..., op.cit.*, s. 62.

³⁵³ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 23.

³⁵⁴ M. Goss, B. L. Szmel (red.), *Łódzki OZPN..., op.cit.*, s. 39.

do jego rozbratu ze sportem, ponieważ zaangażował się w pracę społeczną w krakowskim AZS³⁵⁵. Wraz z zakończeniem pierwszej wojny światowej H. Konopka wrócił do Łodzi i poświęcił się działaniom na rzecz ŁKS. Jego zdolności organizacyjne i kierownicze szybko zostały dostrzeżone i już w latach 1922-1924 pełnił funkcję przewodniczącego Komisji Sportowej ŁKS oraz referenta w Wydziale Gier i Dyscypliny ŁOZPN. W latach 1925-1929 sprawował urząd prezesa ŁKS, a w okresie od 1929 do 1939 roku był wiceprezesem zarządu tego stowarzyszenia³⁵⁶. W latach 1926-1928 w ŁOZPN Konopka piastował stanowisko wiceprezesa, w 1929 był kapitanem związku, a od 1931 r. aż do wybuchu drugiej wojny światowej pełnił funkcję prezesa³⁵⁷. Konopka należał do jednych z twórców ligi piłkarskiej³⁵⁸. Natomiast w okresie nasilającego się nacjonalizmu w sporcie opowiedział się po stronie mniejszości narodowych, sprzeciwiając się wprowadzeniu tzw. paragrafu aryjskiego. W latach trzydziestych XX w. został również członkiem Miejskiego Komitetu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (MKWFiPW) oraz skarbnikiem w RKO.

Dzięki inicjatywie i zabiegom H. Konopki powstał stadion w parku sportowym przy al. Unii 2. Osiągnięcie tego celu było możliwe dzięki włączeniu przez niego w sprawy ŁKS, ludzi wpływowych w środowisku łódzkich decydentów. Stworzenie tego kompleksu sportowego i jego rozbudowa w latach trzydziestych przyczyniły się do wzrostu poziomu szkoleniowego w sekcjach sportowych. Efektem tego były medale mistrzostw Polski piłkarzy, siatkarzy, hazenistek, szczypiornistów, lekkoatletów i in.³⁵⁹

Jeden z obszarów działań H. Konopki na rzecz łódzkiego sportu stanowiła współpraca ze stowarzyszeniami robotniczymi³⁶⁰. W okresie międzywojennym taki kierunek mógł wydawać się kontrowersyjnym. Sportowy ruch robotniczy pod względem politycznym był bowiem niejednorodny, gdyż ścierały się w nim ideologie zarówno socjalistyczne, jak i komunistyczne. Konopka wspomagając rozwój sportu robotniczego dostrzegał w nim duży

³⁵⁵ A. Bogusz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Konopka Heliodor*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1992, nr 1-2, s. 134.

³⁵⁶ Praca sportowo-organizacyjna H. Konopki w ŁKS, z niewielkimi przerwami, trwała aż do 1967 roku.

³⁵⁷ Także w okresie Polski Ludowej Konopka pełnił funkcję prezesa ŁOZPN, którą łącznie pełnił przez ponad 28 lat. Wraz z odejściem ze stanowiska prezesa otrzymał tytuł honorowego prezesa okręgu łódzkiego. M. Goss, B. L. Szmel (red.), *Łódzki OZPN...*, op.cit., s. 39; A. Bogusz, *Słownik...*, op.cit., s. 134.

³⁵⁸ Zob. *50 lat Łódzkiego...*, op.cit., s. 27.

³⁵⁹ *100 lat ŁKS. Dzieje klubu 1908-2008*, Łódź 2008; A. Bogusz, *Słownik biograficzny...*, op.cit., „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1992, nr 1-2, s. 134.

³⁶⁰ *Wspomnienia Wacława Zatke zamieszkałego przy ul. Tkackiej 26a o robotniczym Klubie Sportowym TUR (załącznik nr 4)*, [w:] W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 1; *50 lat...*, op.cit., s. 32; *50 lat Łódzkiego...*, op.cit., ss. 12, 32.

potencjał rozwojowy. Składały się na niego dobra organizacja, masowość i wydatne zaangażowanie działaczy robotniczych³⁶¹.

Działalność sportowo-organizacyjna Aleksandra Kordasza (1893-1974) koncentrowała się na popularyzowaniu lekkiej atletyki, boksu, prowadzeniu różnego rodzaju sportowych kursów szkoleniowych oraz propagowaniu i budowaniu struktur sportowych w łódzkich zakładach przemysłowych. Posiadając gruntowne wykształcenie i doświadczenie wojskowe, interesował się on sprawami wychowania fizycznego i sportu w szkoleniu żołnierzy. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej zamieszkał w Łodzi i od razu aktywnie włączył się w budowanie życia sportowego w mieście. To właśnie dzięki jego zaangażowaniu i doświadczeniu odbyły się pierwsze imprezy sportowe w powojennej Łodzi. Zasiadając w Zarządzie ŁKS przyczynił się do rozwoju sekcji lekkoatletycznej, a także utworzenia Łódzkiego Okręgowego Związku Lekkiej Atletyki (ŁOZLA). Jego praca w ŁOZLA – od 1925 do 1929 r. jako prezesa – zaowocowała organizacją wielu zawodów lekkoatletycznych o różnej randze, łącznie z Mistrzostwami Polski w pięcioboju lekkoatletycznym mężczyzn w 1925 roku. Podczas tej imprezy Kordasz pełnił jedną z głównych funkcji organizacyjnych – „Naczelnika Zawodów”³⁶². W latach 1925-1928 A. Kordasz wraz z Lucjanem Chełmickim, Czesławem Rembowskiem i Antonim Lindnerem współorganizował, a także wykładał na kursach instruktorskich w zakresie lekkiej atletyki. W latach 1933-1935 Kordasz ponownie pełnił funkcję prezesa ŁOZLA. Okres ten charakteryzował się rozwojem lekkiej atletyki w zrzeszeniach fabrycznych oraz rozgrywaniem międzymiastowych meczów lekkoatletycznych³⁶³.

W okresie międzywojennym A. Kordasz działał również aktywnie na rzecz rozwoju łódzkiego boksu. W latach 1931-1934 piastował stanowisko przewodniczącego Kolegium Sędziów Łódzkiego Okręgowego Związku Bokserskiego (ŁOZB)³⁶⁴. W 1937 r. powierzono mu funkcję prezesa ŁOZB, którą pełnił przez dwie kadencje do czerwca 1939 roku. W tym

³⁶¹ Ukoronowaniem kilkudziesięcioletniej pracy H. Konopki na rzecz rozwoju łódzkiej piłki nożnej było przyznanie mu w 1959 r. tytułu Członka Honorowego PZPN. Tym samym Konopka stał się pierwszym łodzianinem, który dostał tego zaszczytu. Ponadto za swoje zasługi Konopka otrzymał tytuł Prezesa Honorowego ŁKS oraz Prezesa Honorowego ŁOZPN. Za swoją działalność sportową został odznaczony Srebrnym i Złotym Krzyżem Zasługi, Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, a także wieloma innymi odznaczeniami państwowymi.

³⁶² Zob. A. Bogusz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Kordasz Aleksander*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1978, nr 2, s. 125.

³⁶³ Tamże, 126.

³⁶⁴ A. Kordasz posiadał uprawnienia sędziego międzynarodowego w boksie.

czasie przyczynił się do zorganizowania kursów sędziowskich boks, na których wygłaszał także wykłady³⁶⁵.

Działalność sportowa A. Kordasza związana była także z organizacją życia sportowego przy Zjednoczonych Zakładach K. Scheiblera i L. Grohmana. Jako pracownik fabryki utworzył w 1928 r. stowarzyszenie sportowe Klub Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”). W zrzeszeniu tym funkcję wiceprzewodniczącego Zarządu „Zjednoczonych” ds. sportowych sprawował aż do września 1939 roku³⁶⁶. Wówczas to w Klubie swoją działalność rozwinęło szereg sekcji sportowo-oświatowych, tj: gier sportowych, lekkoatletyczna, piłki nożnej, tenisa ziemnego, bokserska, odczytowa, ratownicza, kobiet i in. W 1938 r., dzięki jego zabiegom u kierownictwa zakładów wybudowano okazały stadion sportowy³⁶⁷.

W latach trzydziestych XX wieku A. Kordasz był kilkakrotnie członkiem komisji rewizyjnej Polskiego Związku Tenisa Stołowego w Łodzi (PZTS)³⁶⁸.

W opracowaniach łódzkich historyków sportu postać Władysława Kozielskiego (1901-1937) jest nieco zapomniana i niedostrzegana. Jego przedwczesna śmierć, bo w wieku 36 lat, stanowiła wielką stratę dla środowiska dziennikarskiego i ruchu stowarzyszeniowego w Łodzi³⁶⁹. W swoich poglądach na sprawy państwowe utożsamiał się z obozem piłsudczykowski³⁷⁰.

W. Kozielski był jednym z czołowych popularyzatorów międzywojennej myśli dotyczącej kultury fizycznej na terenie m. Łodzi. Jako redaktor sportowy „Kurjera Łódzkiego” i „Echa”³⁷¹ prezentował na łamach tych pism artykuły ukazujące wychowawcze,

³⁶⁵ A. Bogusz, *Słownik...*, op.cit., s. 125.

³⁶⁶ Zob. W. Puś, S. Pytlas, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827-1977*, Warszawa 1979, s. 286 i n.; A. Bogusz, *Słownik...*, op.cit., s. 126.

³⁶⁷ Zob. A. Bogusz, *Dawna...*, op.cit., s. 293-294.

³⁶⁸ W Polsce Ludowej za swoją pracę na rzecz sportu łódzkiego A. Kordasz został odznaczony Krzyżem Walecznych i Srebrnym Krzyżem Zasługi.

³⁶⁹ Prawdopodobną przyczyną śmierci Kozielskiego były przewlekłe problemy zdrowotne, których nabawił się w czasie walk o niepodległość Polski. Wspominając okres służby legionowej W. Kozielskiego „Kurjer Łódzki” pisał: „W pełni sił młodzieńczych na odzew hasła wolnościowych, w poczuciu gorącego patriotyzmu, stanął w szeregach piechurów legionowych, by przejść z nimi szczytną, pełną chwały marszrutę, usianą bitwami. Niestety, trudy i znoje żołnierskie podkopały Jego siły”. W celu powrotu do zdrowia Kozielski wyjeżdżał na urlopy zdrowotne do Zakopanego i Krynicy. „Kurjer Łódzki” 1937, nr 154, s. 3.

³⁷⁰ W 1934 r. W. Kozielski pisał: „Pierwszy Marszałek Polski jest równocześnie i pierwszym Jej sportowcem. [...] Józef Piłsudski, to ten, kto mocarną swą wolą zbudził ze snu Naród, to apostoł czynu twórczego, skartowaciących przemieniających w tytanów, to ten, kto uczy nas wszystkich, nocy każdej i dnia każdego, kochać wysiłek i pożądać go. Nie rzucał dyskiem, nie pruć fali wiosłem, konia ostrogą nie zachęcał do skoku. Lecz wziął się za bary z losem, Polskę gnębiącym i powalił go na piasek wielkiej areny dziejów”. „Kurjer Łódzki” 1934, nr 76, s. 4.

³⁷¹ Zob. W. Kaszubina, *Bibliografia prasy łódzkiej 1863-1944*, Warszawa 1967, ss. 46, 107-108.

społeczne i kulturalne oblicza wychowania fizycznego i sportu. Prezentowane przez niego teksty dawały wgląd społeczności łódzkiej w kwestie sportu, ukazywały działalność łódzkich stowarzyszeń i związków oraz przybliżały charakter wielu dyscyplin sportowych. Wysokie poczucie patriotyzmu odgrywało ważną rolę w postrzeganiu przez niego funkcji i celów sportu w życiu społeczno-kulturalnym łodzian-Polaków. Z treści publikowanych artykułów i sprawozdań uzewnętrzniała się troska o odbudowę silnego i niepodległego państwa polskiego poprzez sport³⁷².

Analiza działalności W. Kozielskiego w łódzkich organizacjach sportowych obrazuje jego istotny wkład w rozwój ruchu stowarzyszeniowego na terenie Łodzi. W 1924 r. znalazł się we władzach ŁKS, zajmując się sprawami obiektu sportowego. Od 1927 r. pełnił on funkcję sekretarza w Powiatowym Komitecie Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (Pow.KWFiPW). W tym samym roku ukazał się skrypt metodyczny autorstwa Kozielskiego pt. „Ping-Pong. Tenis pokojowy”, który został wydany nakładem księgarni Ludwika Fiszer³⁷³. Jego zainteresowanie tenisem stołowym przyczyniło się do zaangażowania organizacyjnego w strukturach związkowych. Od 1928 r. Kozielski piastował funkcję przewodniczącego Wydziału Spraw Sędziowskich Łódzkiego Okręgowego Związku Pingpongowego (ŁOZPP)³⁷⁴. W 1928 r. został członkiem honorowym ŁOZPP³⁷⁵. W 1930 r. wszedł on do zarządu Klubu Sportowego Polska YMCA w Łodzi (KS Polska YMCA). Oprócz wspomnianych wyżej funkcji Kozielski był również prezesem Związku Dziennikarzy i Publicystów Sportowych Łodzi (od 1935 r. Związek Dziennikarzy Sportowych RP Oddział w Łodzi), wiceprezesem Syndykatu Dziennikarzy Łódzkich, członkiem Miejskiego Komitetu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (MKWFiPW), członkiem zarządu Miejskiego Komitetu Olimpijskiego w Łodzi (MKO), członkiem łódzkiego oddziału Związku Legionistów, członkiem Stowarzyszenia Więźniów Ideowych oraz pełnił także ważne funkcje w Polskim Związku Dziennikarzy i Publicystów Sportowych.

³⁷² Zob. W. Kozielski, *O propagandę sportu* [w:], J. Wojtyński (red.), *Dziesięć lat Odrodzonej Polski Niepodległej w życiu powiatu łódzkiego 1918-1928*, Łódź 1928, s. 94; „Kurjer Łódzki” 1934, nr 109, s. 5; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 388.

³⁷³ Zob. też „Kurjer Łódzki” 1929, nr 53, s. 9; „Kurjer Łódzki”, 1929, nr 67, s. 8; „Kurjer Łódzki”, nr 77, s. 8.

³⁷⁴ Aktywna praca grupy łódzkich działaczy na rzecz rozwoju tenisa stołowego pozwoliła na powołanie w 1931 r. PZTS z siedzibą w Łodzi.

³⁷⁵ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 354, s. 13.

W. Kozielski, podobnie jak H. Konopka, angażował się w rozwój sportu robotniczego w Łodzi. Za pośrednictwem nie tylko prasy³⁷⁶, ale i Rozgłośni Polskiego Radia w Łodzi (RPRŁ) wspólnie z Ludwikiem Szumlewskim wygłaszał pogadanki na temat zdrowia, higieny i ruchu w życiu robotnika. W zapowiedzi jednej z audycji, zamieszczonej w „Kurjerze Łódzkim” pt. „Higiena wśród sportowców robotników” czytamy: „Prelegent wychodzi z założenia, że higiena i sport idą w parze z sobą tak ściśle, że o rozgraniczaniu tych dwóch zagadnień mowy być nie może gdyż sport może pielęgnować i rozwijać tylko zdrowe ciało”³⁷⁷.

W 1936 r. Kozielski pełnił funkcję korespondenta sportowego „Kurjera Łódzkiego” z IV Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Garmisch-Partenkirchen³⁷⁸. Przekazywał on szybkie i dokładne relacje z wydarzeń na igrzyskach, które przesyłał przez cały czas trwania imprezy. Publikowane przez niego sprawozdania z przebiegu igrzysk cechowały się znajomością tematyki sportów zimowych oraz nieskrywanym stosunkiem emocjonalnym do idei rozgrywanych zawodów³⁷⁹.

Zygmunt Lange (1900-1971) zanim rozpoczął swoją karierę działacza sportowego, poświęcał się uprawianiu piłki nożnej. Początkowo występował w drużynie szkolnej, a później w ŁKS, w którym rozegrał 141 spotkań³⁸⁰. Już w czasie, kiedy był piłkarzem uzyskał uprawnienia sędziowskie do prowadzenia meczów. W 1928 r. skoncentrował się na działalności *stricto* sportowo-organizacyjnej w ŁKS. Działając w zarządzie tego stowarzyszenia, pełnił funkcję skarbnika oraz miał swój wkład w założeniu sekcji strzeleckiej, hokejowej i tenisa stołowego. To właśnie dzięki jego inicjatywie w Parku Sportowym ŁKS powstało lodowisko.

Z. Lange działał jednak nie tylko na rzecz ŁKS, ale także innych zrzeszeń i związków sportowych. W 1928 r. współorganizował ŁOZPP, któremu prezesował do 1931 roku. Ponadto, na początku lat trzydziestych, inicjował powstanie PZTS w Łodzi, gdzie w okresie 1934-1935 pełnił funkcję prezesa. Był również jednym z popularyzatorów hokeja na lodzie. W latach 1930-1932 kierował pracami zarządu Podokręgu Hokejowego Warszawskiego Okręgu Związku Hokejowego w Łodzi (PHWOZH) i jako wiceprezes współtworzył Łódzki

³⁷⁶ Zob. „Kurjer Łódzki” 1929, nr 110, s. 7.

³⁷⁷ Zob. „Kurjer Łódzki” 1936, nr 286, s. 13.

³⁷⁸ Zob. „Kurjer Łódzki” 1936, nr 47, s. 5.

³⁷⁹ W. Kozielski za swoją działalność sportowo-dziennikarską został odznaczony Krzyżem Walecznych, Srebrnym Krzyżem Zasługi oraz Odznaką Pamiątkową Więźniów Ideowych.

³⁸⁰ A. Bogusz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Lange Zygmunt*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 4, s. 135.

Okręgowy Związek Hokejowy (ŁOZH)³⁸¹. W 1938 r. wraz z W. Cyblem doprowadził do założenia Klubu Towarzysko-Sportowego Pracowników Ubezpieczalni Sportowej w Łodzi. Ponadto współpracował z robotniczymi zrzeszeniami sportowymi. Działania te przebiegały także w formie pracy dziennikarskiej, gdzie był korespondentem sportowym „Łodzianina” – organu Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Lange był również członkiem Polskiego Związku Zachodniego³⁸².

Ważnym kierunkiem działalności Z. Lange była również praca sędziowska. Zdobywając uprawnienia jeszcze jako zawodnik, w okresie 1928-1934 aktywnie działał w Łódzkim Okręgowym Kolegium Sędziów Piłki Nożnej (ŁOKSPN), a w latach 1936-1939 sprawował funkcję przewodniczącego Wydziału Spraw Sędziowskich ŁOZPN (WSS ŁOZPN). Przez cały czas rozszerzał on swoje uprawnienia, uzyskując w końcu nominację na sędziego klasy międzynarodowej Polskiego Związku Piłki Nożnej (PZPN)³⁸³.

Paweł Woskowicz (1899-1972) interesował się sportem już w czasie uczęszczania do gimnazjum. Od 1919 r. należał do ŁKS, gdzie uprawiał piłkę nożną i lekką atletykę. Swoją pasję sportową łączył z działalnością w organizacjach paramilitarnych i militarnych, takich jak: Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP), Państwowa Organizacja Wojskowa (POW) oraz Organizacja Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”. Podejmując decyzję o wstąpieniu do wojska zmuszony był na kilka lat opuścić Łódź. Brał on czynny udział w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. oraz ukończył szereg szkoleń i kursów, podnosząc swoje kwalifikacje wojskowe i sportowe. Do Łodzi powrócił w 1923 r. gdzie jako porucznik służył w 28. Pułku Strzelców Kaniowskich. Dla stacjonującej w Dowództwie Okręgu Korpusu IV w Łodzi (DOK IV) kadry oficerskiej organizował kursy wychowania fizycznego oraz kierował rozwojem życia sportowego wśród wojskowych. Rozszerzając działalność sportowo-szkoleniową także na ludność cywilną Woskowicz, wraz z por. Stanisławem Kuźnickim³⁸⁴, wziął udział w organizacji kursów instruktorskich i przodowników sportu dla łódzkich stowarzyszeń i związków sportowych³⁸⁵.

³⁸¹ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 108.

³⁸² Tamże, s. 135-136.

³⁸³ W Polsce Ludowej za swoją działalność Z. Lange został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi, Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz wieloma innymi odznaczeniami państwowymi. Zob. też *50 lat Łódzkiego..., op.cit.*, s. 65-66.

³⁸⁴ P. Woskowicz i S. Kuźnicki byli absolwentami Centralnej Wojskowej Szkoły Gimnastyki i Sportu w Poznaniu.

³⁸⁵ Stowarzyszeniami koordynującymi przebieg tych szkoleń były Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” oraz Polska YMCA, a więc organizacje ideowo związane ze środowiskiem wojskowym. A. Bogusz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Woskowicz Paweł*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1990, nr 2, s. 99.

Od 1927 r. P. Woskowicz wraz z por. S. Kuźnickim kierował Działem Wychowania Fizycznego w powstałym Okręgowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (OUWFiPW) przy DOK IV w Łodzi. Realizując zadania nowej instytucji, w dalszym ciągu kontynuował prowadzenie szkoleń instruktorskich z zakresu gier sportowych³⁸⁶, lekkiej atletyki i sportów walki³⁸⁷. Węzłową jednak sprawą dla Woskowicza było utworzenie z polecenia Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (PUWFiPW) Ośrodków Wychowania Fizycznego przy łódzkich zakładach przemysłowych³⁸⁸. Akcję upowszechniania aktywności fizycznej wśród robotników łódzkich prowadził również za pośrednictwem RPRŁ. Wraz z Ludwikiem Szumlewskim organizował on tzw. 10-minutówki, czyli formę krótkiego zestawu ćwiczeń ogólnorozwojowych o charakterze kompensacyjno-korekcyjnym. Woskowicz ponadto nadzorował przygotowanie i przebieg rozgrywanych co rok „świąt wychowania fizycznego” dla młodzieży szkolnej i pracującej oraz zawodów naborowych pn. „Szukamy Olimpijczyków” i „pierwszy krok” w wielu dyscyplinach sportowych³⁸⁹. W 1928 r. był orędownikiem utworzenia Miejskiej Przychodni Sportowo-Lekarskiej i zorganizowaniu podobnych placówek przy każdym większym stowarzyszeniu sportowym.

Jako aktywista sportowy P. Woskowicz wspierał wojskowe zrzeszenia sportowe tj. Wojskowym Klubie Sportowym „Łódź” (WKS „Łódź”)³⁹⁰ oraz współtworzył ŁOZGS³⁹¹. Za pośrednictwem tego związku jako delegat reprezentował środowisko łódzkich działaczy w Polskim Związku Gier Sportowych (PZGS)³⁹². Oprócz tego działał w Pow.KWFiPW oraz w 1930 r. był jednym z inicjatorów powołania Łódzkiego Okręgowego Związku Stowarzyszeń Strzeleckich, Łucnicznych i Łowieckich (ŁOZSSLiŁ), gdzie piastował funkcję skarbnika³⁹³.

³⁸⁶ P. Woskowicz był sędzią związkowym w siatkówce, koszykówce i hazenie.

³⁸⁷ Zob. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 118-119; APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

³⁸⁸ Takie ośrodki powstały w Zakładach Przemysłu Bawełnianego Spółki Akcyjnej L. Geyera, Zakładach Fabrycznych Spółki Akcyjnej Wyróbów Bawełnianych I. K. Poznańskiego, Zakładach Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana oraz w Widzewskiej Manufakturze.

³⁸⁹ Tamże, s. 299.

³⁹⁰ Tamże, s. 269.

³⁹¹ Protoplastą ŁOZGS była Międzyklubowa Komisja Gier Ruchowych, która działała w następującym składzie osobowym: Wacław Robakowski, P. Woskowicz oraz Kazimierz Rozmysłowicz. Tamże, s. 299.

³⁹² W 1929 r. P. Woskowicz został wybrany do „Komisji Przedolimpijskiej” PZGS, a w latach 1930-1934 sprawował funkcję przewodniczącego Wydziału Spraw Sędziowskich Związku.

³⁹³ P. Woskowicz za swoją działalność sportową i patriotyczną został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi, Medalem Za Wojnę 1920 r., Medalem 10-lecia Niepodległości oraz Krzyżem Niepodległości. A. Bogusz, *Słownik..., op.cit.*, s. 99-100.

Działalność sportowa i organizacyjna Wacława Zatke (1911-1993) była ściśle związana z robotniczym ruchem sportowym w Łodzi. Swoją karierę sportową rozpoczął w 1923 r. w Łódzkim Ognisku Polskiej YMCA, gdzie w klubie „Nadzieja” uprawiał piłkę nożną i pełnił funkcję przewodniczącego. W 1927 r. sportowcy YMCA wraz z W. Zatke zmienili swoją przynależność stowarzyszeniową i wstąpili do nowopowstałego Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR). Podobnie jak w YMCA Zatke prowadził działalność dwutorową, będąc zarówno zawodnikiem i działaczem. Od 1929 r. działał on w Zarządzie RKS TUR, w którym odpowiadał za sprawy finansowe. W 1936 r. został wybrany prezesem tego zrzeszenia³⁹⁴.

W trzecim dziesięcioleciu XX w. W. Zatke piastował szereg stanowisk w zarządach łódzkich i ogólnopolskich związków sportowych, zwłaszcza o charakterze proletariackim. W latach 1929-1933 był sekretarzem Łódzkiego Robotniczego Sportowego Komitetu Okręgowego oraz przewodniczącym od 1933 do 1939 roku. W latach 1932-1934 działał w Wydziale Gier i Dyscypliny ŁOZPR, natomiast w okresie od 1934 r. do 1939 był on członkiem Komisji Rewizyjnej ŁOZPN. W. Zatke jako delegat okręgu łódzkiego uczestniczył także w pracach Zarządu Głównego Związku Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych (ZRSS), gdzie w późniejszych latach wszedł do składu Prezydium. Również od 1934 r. działał on w Samodzielnym Oddziale Robotniczego Towarzystwa Turystycznego, najpierw jako członek, a w latach 1938-1939 już jako prezes tego zrzeszenia³⁹⁵.

W. Zatke oprócz pracy sportowej poświęcał się również działaniom społecznym i politycznym. Organizował szereg akcji pomocowych dla robotników, wśród których można wymienić „Tanie wczasy dla robotników” czy „Wypoczynek dnia świątecznego”. Angażując się w politykę, od 1924 r. należał do Organizacji Młodzieżowej TUR, a w 1932 r. wstąpił do PPS.

Poziom sportowy, masowość i rozbudowana struktura organizacyjna łódzkiego sportu nie byłyby możliwe bez wydatnego zaangażowania łódzkich działaczy. W tym miejscu należy zatem podkreślić warunki, w jakich rozpoczynali oni swoją działalność. Porosyjska spuścizna w postaci zaniedbanego życia kulturalnego i społecznego Łodzi nie przedstawiała się imponująco, gdyż łódzcy działacze musieli stawić czoła kilkudziesięcioletnim zaniedbaniom w dziedzinie kultury fizycznej. W wyniku zawieruchy pierwszej wojny światowej rozczłonkowaniu uległ również sportowy ruch stowarzyszeniowy. Odbudowy łódzkiego

³⁹⁴ A. Bogusz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Zatke Wacław*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 2, s. 111. Zob. też *Wspomnienia...*, [w:] W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 1-3.

³⁹⁵ Tamże, s. 111; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 86-91.

sportu, wiążąc się jednocześnie personalnie ze stowarzyszeniami i związkami sportowymi, podjęły się osoby wywodzące się z różnych środowisk, pełniące rozmaite profesje zawodowe. Do grona najbardziej wpływowych w życiu miasta Łodzi należeli wówczas: Aleksy Rzewski [m.in. Łódzki Okręgowy Związek Atletyczny (ŁOZA), ŁKS, ŁOZGS, Pow.KWFiPW, Łódzkie Towarzystwo Strzeleckie (ŁTStrz.)], Alfred Grohman (m.in. ŁOZPN, Polska YMCA), Józef Wolczyński [m.in. ŁKS, Klub Sportowy „IKP” (KS „IKP”)], Karol Wilhelm Scheibler [m.in. KP „Zjednoczone”, Łódzki Klub Jazdy Konnej (ŁKJK)], Bruno Biederman (m.in. ŁOZPN), G. Geyer [m.in. Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera”, Polska YMCA, ŁKJK)], Teodor Finster [m.in. Klub Sportowy „Finster” (KS „Finster”)], Bolesław Fichna (kierownik MKWFiPW, członek Kolegium Sędziów wielu zawodów sportowych), Stefan Kopciński (Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego) i in.

W okresie międzywojennym łódzcy działacze pełnili swoje funkcje bezpłatnie, poświęcając sprawom sportowym i organizacyjnym swój czas wolny i niejednokrotnie przekazując dobra materialne³⁹⁶. Do grona tych pasjonatów możemy zaliczyć przede wszystkim: L. Szumlewskiego, A. Lindnera³⁹⁷, Wacława Kuźnickiego, Zygmunta Krachulca³⁹⁸, Zygmunta Krachulca, Cezarego Ulrychsa (Ullrychsa), Jana Placka, inż. Stanisława Kowalskiego, Seweryna Malinowskiego, Franciszka Waszkiewicza, Mieczysława Karpińskiego i in³⁹⁹. Swoje nieocenione zasługi oddali również byli zawodnicy i późniejsi trenerzy, na przykład: Aleksander Surowiecki, Władysław Król, Władysław Kościelski, Tomasz Konarzewski, Wawrzyniec Cyll, Czesław Rembowski⁴⁰⁰. Warto również pamiętać, że środowisko łódzkich działaczy to także bezinteresowna i pełna poświęcenia praca rodzinna wielu członków. Dla przykładu można wymienić rodziny: w ŁKS Romualda, Leokadii, Władysławy, Stanisława, Antoniego, Aleksandra, Stefana oraz Zygmunta Kowalskich⁴⁰¹, Stanisława i Henryka Lubawskich, Zdzisława, Janinę i Krystynę Lutrosińskich⁴⁰²; w KSO „L. Geyera” Eugeniusza⁴⁰³, Romana, Stanisława i Jana

³⁹⁶ W 1934 zob. też APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 1.

³⁹⁷ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 117-118.

³⁹⁸ Związany z ŁKS i ŁOZPN. Od 1925 r. w komisji rewizyjnej SSTR „Resursa”. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 30; *50 lat Łódzkiego...*, *op.cit.*, s. 65.

³⁹⁹ Zob. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 414; A. Górzewski, *Kolekcja...*, *op.cit.*, s. 63; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 83; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*

⁴⁰⁰ C. Rembowski publikował na łamach „Kurjera Łódzkiego” wiele artykułów dotyczących problematyki sportowej. Zob. „Kurjer Łódzki” 1929, nr 64, s. 8.

⁴⁰¹ *50 lat Łódzkiego...*, *op.cit.*, s. 64.

⁴⁰² Zob. *50 lat sportu...*, *op.cit.*, s. 98-99.

⁴⁰³ Członek Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA i ŁKS (jako piłkarz ponad 300 meczy w barwach ŁKS; pełnił również funkcję sekretarza w sekcji hokeja na lodzie). APŁ, PYŁ, Sprawozdania z dorocznych zebrań

Tadeusiewiczów, Pawła, Stefana, Erazma i Zofii Macińskich; w Sekcji Sportowej „Resursa” (SS „Resursa”) Aleksandra i Anny Ulińskich, Rudolfa i Marty Bankonich, Józefa, Mariana i Lucjana Pietraszewskich⁴⁰⁴, Czesława, Jana⁴⁰⁵ i L. Skotlewskich, Jana⁴⁰⁶ i Heleny Placków, Klemensa⁴⁰⁷, Floriana⁴⁰⁸, Bogdana i Edmunda Urbanowiczów⁴⁰⁹, Franciszka i Janiny Supernaków, Czesława i Mieczysława Leśniaków, Józefa i Tadeusza Jabłońskich, Br. i St. Siutów, Leopolda, Melidy, Anzelmy i Wandy Pladków, Piotra i Wiery Leonow, Adolfa i Ewy Brauner, Wojciecha i Stanisława Wójcików; w Polskiej YMCA Janiny i Alojzego Trypków; w KP „Zjednoczone” Aleksandra i Ireny⁴¹⁰ Kordaszów; w RTS „Widzew” Bohdana, Mariana i Seweryna Malinowskich, Jana i Mieczysława Sudrów, Mariana i Jana Augustyniaków, Ludwika i Karola Rękowskich, Bolesława i Edwarda Zdziarskich⁴¹¹; w RKS TUR Wacława i Stanisławy Zatke (Domagałanki), Feliksa, Stanisława, Ireny i Reginy Duniaków, Bronisława i Konstantego Klombka, Henryka i Tadeusza Sobczaków⁴¹²; w Klubie Sportowym „Wima” (KS „Wima”) Cezarego i Helenę Ulrichsów (Ullrichs)⁴¹³, Otta i Józefę Brajerów, Czesława i Władysława Kawałów, Kazimierza i Henrykę Słomczewskich, Ludwika i Witolda Sroczyńskich; w TG „Sokół” Antoniego, Józefa i Teresę Lindnerów, Stanisława, Witolda i Kazimierza Maciaszczyków, Stanisława, Zygmunta, Marię, Halinę i Kazimierza Piotrowskich, Hieronima i Janiny Krzyczmoników, Eugenii i Franciszka Naderów, Adama, Bronisława, Heleny i Andrzeja

członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 153; H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat..., op.cit.*, s. 51.

⁴⁰⁴ J. Pietraszewski należał także do Klubu Szachowego Polskiej YMCA w Łodzi. Natomiast E. Pietraszewski uprawiał gry zespołowe w ognisku YMCA. APŁ, PYŁ, Statut, regulaminy i deklaracje członków Klubu Szachowego [Polskiej YMCA w Łodzi] 1933-1934, sygn. 84, b.p.s.; APŁ, PYŁ, [Korespondencja Działu Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi] 1928-1930, sygn. 97, b.p.s.; A. Bogusz, *100 lat..., op.cit.*

⁴⁰⁵ APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 154.

⁴⁰⁶ J. Placek – kolarz SS „Resursa” i ŁKS. Wieloletni działacz sportowy w Związku Rzemieślników Chrześcijan, prezes honorowy, pełniący wiele funkcji kierowniczych w zrzeszeniu. Był m.in. fundatorem i rodzicem chrzestnym sztandaru Sekcji Sportowej „Resursy” o imieniu „Stanisław”, donatorem nagród w zawodach sekcji oraz pożyczkodawcą i ofiarodawcą środków finansowych na działalność statutową. Posiadał sklep i pracownię zegarmistrzowsko-jubilerską (ul. Brzezińska 10). Mieszkał we wsi Radogoszcz. APŁ, TRRŁ, Księga raportów S. S. „Resursa, sygn. 27, ss. 1, 43; APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 79; APŁ, TRR, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 83; APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 154.

⁴⁰⁷ K. Urbanowicz pełnił również funkcję gospodarza w sekcji strzeleckiej i hokeja na lodzie ŁKS.

⁴⁰⁸ Zob. APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 154.

⁴⁰⁹ E. Urbanowicz był także członkiem Towarzystwa Śpiewaczego „Echo” oraz właścicielem księgarni przy ul. Przejazd 16.

⁴¹⁰ *Sprawozdanie Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi za rok administracyjny 1934, Łódź 1935, ss. 22-23, 37.*

⁴¹¹ C. Grzelak, *Z badań..., op.cit.*; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS..., op.cit.*, s. 94-95.

⁴¹² C. Grzelak, *Z badań..., op.cit.*, s. 83-91; M. Nartowicz-Kot, *Polski ruch..., op.cit.*, s. 95-101.

⁴¹³ C. Ulrichs był zaangażowany również w działalność Towarzystwa Cyklistów „Rekord”. APŁ, UWŁ, WSP, Towarzystwo Cyklistów „Rekord” w Łodzi, sygn. 1632, b.p.s.

Sikorskich⁴¹⁴; w Polskim Towarzystwie Sportowym „Bieg” (PTS „Bieg”) Wacława i Mariana Gałęckich⁴¹⁵.

6. Wybuch Drugiej Wojny Światowej a działalność polskich stowarzyszeń sportowych

Kiedy w dniu 9 września 1939 r. oddziały Wehrmachtu zajęły m. Łódź⁴¹⁶, sprawy społeczne, gospodarcze i kulturalne miasta zostały wprzęgnięte w wir eksterminacyjnej polityki nazistowskich Niemiec⁴¹⁷. I choć na ulicach miasta pojawiły się obwieszczenia głównego dowódcy armii niemieckiej gen. Waltera von Brauchitscha zapewniające, że „Niemiecka zbrojna moc nie uważa obywateli za wrogów. Wszelkie prawa międzynarodowe będą przestrzegane”⁴¹⁸, to rzeczywistość okazała się zupełnie inna⁴¹⁹. Żadne bowiem z istniejących w okresie międzywojennym polskich stowarzyszeń sportowych⁴²⁰ nie miało przyzwolenia władz okupacyjnych na funkcjonowanie⁴²¹. Co więcej, dokonano aresztowań aktywu sportowego w ramach tzw. „Akcji przeciw kierowniczym Polakom”⁴²² oraz

⁴¹⁴ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 129 i n.

⁴¹⁵ APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18764, b.p.s.

⁴¹⁶ W. Puś, *Dzieje Łodzi przemysłowej. Zarys historii*, Łódź 1987, s. 96; *Czas okupacji 1939-1945. Litzmannstadt*, „Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi” 2011, nr 10, s. 4; T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej*, Łódź 1992, s. 35; W. Filipiak, *Sport pozwolił mi przeżyć*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 26. Zob. też L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 16.

⁴¹⁷ Od 26 października Łódź została włączona do Generalnej Guberni, a miesiąc później tj. dnia 9 listopada do okręgu Poznań (późniejszego tzw. Kraju Warty), który wcielono do Rzeszy. Dnia 11 kwietnia 1940 r. Niemcy zmienili nazwę miasta na Litzmannstadt, na cześć niemieckiego generała. Zob. W. Puś, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 96; M. Cygański, *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi*, Łódź 1965, s. 46; M. Budziarek, *Łódź-Lodsch-Litzmannstadt*, Łódź 2003, s. 22-23; zob. też R. Kaczmarek, *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010, s. 29; M. Koliński, *Łódź między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918-1939*, Łódź 2007, s. 140.

⁴¹⁸ T. Czapliński, *Ruch oporu w Łodzi w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1973, s. 9.

⁴¹⁹ Dnia 11 listopada 1939 r. nadburmistrz Łodzi F. Übelhör tak określił stosunek Niemców do Polaków: „My jesteśmy panami i jak panowie musimy się zachowywać. Polak jest służącym i musi tylko służyć. Musimy mieć żelazne kręgosłupy i nigdy nie dopuścić myśli, że Polska może kiedykolwiek znowu powstać”. T. Czapliński, *Ruch oporu...*, *op.cit.*, s. 9-10.

⁴²⁰ W dniu 2 września 1939 r. na łamach Kurjera Łódzkiego pojawiło się obwieszczenie o zarządzeniu stanu wojennego Ministra Spraw Wojskowych i Ministra Spraw Wewnętrznych, które w pkt. 5 zawieszało wolność zrzeszeń. „Kurjer Łódzki” 1939, nr 242, s. 3.

⁴²¹ Wybuch drugiej wojny światowej spowodował przerwanie rozgrywek i zawodów w wielu dyscyplinach sportu. Ponadto, zarządzeniem z dn. 1 września 1939 r. wydanym na podstawie art. 1 ust. 1 ustawy z dnia 23 czerwca 1939 r. o stanie wojennym, Prezydent RP wprowadził stan wojenny, który zawieszał wolność zrzeszeń. „Kurjer Łódzki” 1939, nr 241, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 242, s. 3.

⁴²² Spośród przedstawicieli środowiska sportowego represje te dotknęły m.in.: Aleksego Rzewskiego, Albina Grabowskiego, Romana Kantora, Heliodora Konopkę, Antoniego Gałęckiego, Józefa Wolczyńskiego, Alojzego Welnitza, O. Mundta, Adama Obrubańskiego i Adama Seweryniaka. Ten ostatni zmarł z wycieńczenia na rękach H. Konopki i Władysława Niewadziła w obozie Mauthausen. W. Filipiak, *Sport...*, [w:] M. Goss,

zabroniono noszenia odznak i symboli oznaczających przynależność do jakiejkolwiek organizacji⁴²³. Do końca grudnia 1939 r. w Łodzi zamknięto wszystkie polskie instytucje społeczno-kulturalne, ze stowarzyszeniami sportowymi włącznie⁴²⁴. Zakazano uprawiania sportu, jazdy na rowerze, pływania, przejęto polskie obiekty sportowe⁴²⁵ oraz zapoczątkowano akcje prześladowcze wobec zawodników⁴²⁶ i działaczy sportowych. Tym samym budowane przez cały okres międzywojenny zręby ruchu zrzeszeniowego zostały poddane silnym działaniom destrukcyjnym ze strony niemieckiego okupanta. Ustrój i zakres działań zrzeszeń sportowych stanowił bowiem realną groźbę zorganizowania skutecznego, antyniemieckiego ruchu oporu. W tych trudnych warunkach życia codziennego, ryzykując utratę wolności, a nawet życia, przedstawiciele łódzkiego środowiska sportowego podjęli trud kontynuowania konspiracyjnej działalności sportowej⁴²⁷.

Wraz z rozpoczęciem działań wojennych we wrześniu 1939 r. jednym z pierwszych działań łódzkich działaczy i zawodników było zabezpieczenie majątku stowarzyszeń oraz wstępowanie do Wojskowych Komend Uzupełnień⁴²⁸. Z uwagi na to, że Łódź miała być miastem niebronionym, dla uniknięcia ofiar ludności cywilnej i zniszczenia zabudowy miasta, ochotników kierowano do Warszawy i na Lubelszczyznę⁴²⁹. Wielu

W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*, s. 26 i n.; J. Bogusiak, W. Filipiak, M. Goss, *Szermierka*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*, s. 323.

⁴²³ Zob. T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją..., op.cit.*, s. 189.

⁴²⁴ Wprowadzane przepisy regulujące ruch zrzeszeniowy miały charakter pozorowany. Jak zauważył Mirosław Cygański: „Wydane 25 września 1941 r. rozporządzenie o pieczy prywatno-prawnej, stwierdzające, że stowarzyszenia o osobowości prawnej, podlegające polskiej ustawie o stowarzyszeniach, tracą swą zdolność prawną, o ile do 1 października 1942 r. nie zostaną wpisane do rejestru stowarzyszeń przy Amtsgericht, posiadało charakter wyłącznie porządkowy. W rozporządzeniu tym ustawodawcy niemieckiemu chodziło o uporządkowanie spraw tych niemieckich organizacji z czasów przedwojennych, które kontynuowały swą działalność, a nie o polskie stowarzyszenia, po których nie było już śladu”. M. Cygański, *Z dziejów..., op.cit.*, s. 88.

⁴²⁵ Formalne zawłaszczenie majątku polskich stowarzyszeń sportowych nastąpiło decyzją burmistrza Łodzi Franza Schiffera z dn. 10 stycznia 1940 roku. Za pośrednictwem Miejskiego Urzędu Kultury Fizycznej (Städtisches Amt für Leibesübungen) został on przekazany niemieckim organizacjom sportowym oraz przeszedł pod kuratelę władz okupacyjnych. Wybudowana w latach 30-tych XX wieku Hala Sportowa przy parku im. ks. Józefa Poniatowskiego (Hitlerjugend Park) była wykorzystywana przez Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei i władze miejskie. Obiekt piłkarski Łódzkiego Klubu Sportowego przejęły natomiast zrzeszenia niemieckie, m.in. drużyna piłkarska „Orpo” – od Ordnungspolizei (policja porządkowa). Oprócz meczów piłkarskich na obiektach przy al. Unii 2 rozgrywano zawody lekkoatletyczne oraz mecze w hokeja na lodzie. A. Rakowiecki, *Łódź 1939-1945. Kronika okupacji*, Łódź 2012, s. 141; W. Filipiak, *Sport...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*, s. 26.

⁴²⁶ Zob. Powstanie Łódzkiego Klubu Sportowego, „Ełkaesiak”, 22.08.2008, s. 22.

⁴²⁷ Zob. A. Bogusz, *Sport łódzki w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 1, s. 125.

⁴²⁸ W czasie trwania drugiej wojny światowej sztandary, trofea i pamiątki sportowe były przechowywane przez sympatyków stowarzyszeń.

⁴²⁹ A. Rakowiecki, *Łódź 1939-1945..., op.cit.*, s. 12.

aktywistów łódzkiego sportu wzięło udział w walkach w obronie stolicy i Kresów Wschodnich⁴³⁰.

Przegrana batalia wrześniowa zmieniła warunki funkcjonowania społeczności łódzkiej na następne kilka lat. Prześladowaniu poddano ludność polską i żydowską. Wśród łódzkiej społeczności robotniczej powstała inicjatywa konspiracyjnej pracy sportowej. Z uwagi na to, że prowadzenie szeroko zakrojonej działalności stowarzyszeniowej było niemożliwe, zawiązywano drużyny sportowe. Specjalizowały się one zwłaszcza w rozgrywaniu meczów w piłkę nożną⁴³¹. Jeden z członków Robotniczego Towarzystwa Sportowego „Widzew” (RTS „Widzew”) Mieczysław Kotarski wspominał: „Z narażeniem życia rozgrywali łódzcy piłkarze mecze pod bokiem faszystowskich siepaczy. Chęć gry, umiłowanie piłki nożnej przewyciężyło strach przed dostaniem się w ręce oprawców”⁴³². Drużyny piłkarskie wywodziły się zazwyczaj z dzielnic robotniczych, tj.: Widzewa, Rudy Pabianickiej, Karolewa, Retkini i in.⁴³³ Mecze rozgrywano natomiast zazwyczaj na Złotnie, Cygance i Zelinówce⁴³⁴.

Wiosną 1940 r. zawiązano pierwszy konspiracyjny zespół piłkarski na terenie Łodzi – Klub Sportowy „Wólka” (KS „Wólka”)⁴³⁵. Był to najsilniejszy zespół piłkarski okresu okupacyjnego Łodzi⁴³⁶. W skład drużyny wchodził piłkarze wywodzący się z sekcji piłkarskich przedwojennych zrzeszeń sportowych, takich jak: Łódzki Klub Sportowy (ŁKS),

⁴³⁰ Należeli do nich m.in. Ludwik Szumlewski i Maria Kwaśniewska. Odmienne postawę zaprezentowała część sportowców pochodzenia niemieckiego, którzy już latem 1939 r. wyjechali do Rzeszy. Opuszczając Łódź większość z nich miała legitymacje Deutscher Volksferband oraz zaświadczenia o aryjskim pochodzeniu. Sportowcy ci wstępując do Wehrmachtu [np. Jan Zybert (Siebert)] i niemieckich służb specjalnych powrócili do Łodzi we wrześniu 1939 roku. Wielu z nich wykonując swe obowiązki wykazywało się gorliwością w prześladowaniu dawnych rywali sportowych pochodzenia polskiego i żydowskiego. Zob. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 403; B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion...*, *op.cit.*, s. 59; *Elkaesiak w eterze*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 145; W. Filipiak, M. Goss, B. Kukuć, *Lekka atletyka*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 147; J. Lis, *W duchu Diogenesa i Norwida*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 149-150; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 105-108; A. Gowarzewski, *Kolekcja...*, *op.cit.*, s. 57; E. Haniszewski, *Aeroklub Łódzki im. kpt. pil. Fr. Żwirki 1929-1969*, Łódź 1970, s. 54-61; M. Bilecki, *XXV Harcerski Klub Sportowy przy Komendach Chorągwi Harcerzy i Harcerzy w Łodzi 1923-1948*, maszynopis pracy znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 1990, s. 44-46.

⁴³¹ W czasie okupacji powstało kilkanaście takich zespołów, były to: Klub Sportowy „Wólka”, Klub Sportowy „Wicher”, RTS „Widzew”, Klub Sportowy „Cytadela”, „Retkinianka”, „Orlęta Widzewa”, Rudzki Klub Sportowy „Ruda Pabianicka”, Klub Sportowy „Kątna”, „Śródmieście”, „Marysin”, „Mleczarnia”, „Karolewianka”, „Chojny”, „Radogoszcz”, „Nowe Złotno”, „Arko”, „Mania-Czarni” i in.

⁴³² M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 51.

⁴³³ Zob. *50 lat Łódzkiego...*, *op.cit.*, s. 34.

⁴³⁴ W. Filipiak, *Sport...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 26.

⁴³⁵ Nazwa KS „Wólka” wywodziła się od miejsca zamieszkania większości piłkarzy, którzy posiadali swe domy w okolicach ul. Żwirki i Wólczańskiej.

⁴³⁶ W szczytowym okresie funkcjonowania KS „Wólka” posiadał drużynę seniorowską, rezerwy I zespołu oraz zespół juniorowski.

Robotniczy Klub Sportowy Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR)⁴³⁷, Strzelecki Klub Sportowy im. gen. S. Małachowskiego (SKS SM), Klub Sportowy „Wima” (KS „Wima”), Wojskowy Klub Sportowy „Łódź” (WKS „Łódź”), Amatorskiego Klubu Sportowego „Bałuty” oraz Klubu Sportowego „Huragan”. W zespole występowali także zawodnicy wcześniej niestowarzyszeni oraz dwóch graczy pochodzenia niemieckiego⁴³⁸. Piłkarze KS „Wólka” trenowali i rozgrywali mecze w parku na Zdrowiu (obecnie park im. Marszałka Józefa Piłsudskiego) oraz na placu gen. Józefa Hallera. W latach 1940-1944 zespół „Wólki” rozgrywał potajemnie mecze towarzyskie z Klubem Sportowym „Wicher” (KS „Wicher”), RTS „Widzew”, Klubem Sportowym „Cytadela” (KS „Cytadela”), „Retkinianka”, „Orlęta Widzewa” oraz Rudzkim Klubem Sportowym „Ruda Pabianicka” (RKS „Ruda Pabianicka”).

Rozgrywane mecze towarzyskie KS „Wólka”, zyskując coraz większą popularność wśród łodzian, przyciągnęły również uwagę niemieckich służb bezpieczeństwa. Dnia 24 października 1943 r. spotkanie KS „Wólka”–KS „Wicher” zostało przerwane przez żandarmerię⁴³⁹. Aresztowano i przesłuchano kilku zawodników obu zespołów oraz wielu kibiców. Jesienią 1944 roku doszło do kulminacyjnego momentu działalności sportowej KS „Wólka”. Podczas meczu z drużyną KS „Wicher” na boisko wtargnęła żandarmeria z psami. Po tym incydencie zaniechano rozgrywania dalszych meczy z obawy przed prześladowaniami sportowców i widzów⁴⁴⁰.

W październiku 1939 r. przy ul. Rudzkiej treningi rozpoczęła juniorska drużyna RKS „Ruda Pabianicka”. Jednak w wyniku przejęcia przez władze niemieckie obiektów RKS, zostały one przekazane sportowym organizacjom niemieckim. W celu dalszego kontynuowania działalności zajęcia sportowe prowadzono na łąkach w okolicach lasu

⁴³⁷ Czynny udział w kampanii wrześniowej wzięli członkowie RKS TUR. W obronie stolicy walczyli oni w szeregach Robotniczej Brygady Obrońców Warszawy. Ponadto, po powrocie do okupowanej Łodzi biorą oni m.in. udział w ukrywaniu różnego rodzaju dokumentów, tworzą organizacje konspiracyjne (m.in. w Łodzi, Warszawie i w Głownie), organizują fikcyjne dokumenty osobom podlegającym szczególnemu zagrożeniu ze strony władz hitlerowskich, drukują i kolportują prasę, dokonują akcji sabotażowych i wykonują wyroki na gestapowcach, udzielają pomocy materialnej rodzinom aresztowanych lub zamordowanych, udostępniają mieszkania na użytek tajnej działalności oraz nawiązują kontakty i współpracę z innymi grupami dywersyjnymi. Do najbardziej znanych członków Klubu zaangażowanych w ruch oporu należał Bronisław Skura-Skoczyński ps. „Robotnik”. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 105-108.

⁴³⁸ Byli to A. Hesse oraz zawodnik grający na pozycji bramkarza Łukawnicki. Dnia 22 lutego 1943 r. Namiestnik Rzeszy A. Greiser zakazał obywatelom niemieckim okazywania przyjaźni Polakom. Niemcy, którzy postępowali wbrew nakazowi byli wydalani z Kraju Warty. Ponadto obywatel niemiecki nie mógł używać wobec Polaka określenia „pan”. Wprowadzono wówczas zwyczaj używania zwrotu określającego zawód, np.: „robotniku”, „urzędniku”. A. Rakowiecki, *Łódź 1939-1945...*, *op.cit.*, s. 141; A. Bogusz, *Sport łódzki...*, *op.cit.*, s. 126-127.

⁴³⁹ A. Rakowiecki, *Łódź 1939-1945...*, *op.cit.*, s. 150; zob. też. *50 lat Łódzkiego...*, *op.cit.*, s. s. 34-35.

⁴⁴⁰ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 419; A. Rakowiecki, *Łódź 1939-1945...*, *op.cit.*, s. 19.

„Cichego” oraz w pobliżu lotniska Lublinek przy ul. Garapicha (obecnie ul. Dubois)⁴⁴¹. Od 1942 r. drużyna występowała w strojach o barwach biało-czerwonych. W 1943 r. mecz RKS z KS „Cytadela”, który rozgrywano na placu Hallera, został przerwany przez oddziały żandarmerii. Sportowcy i widzowie tego spotkania zmuszeni byli ratować się ucieczką.

Praca sportowa RKS zakończyła się we wrześniu 1944 roku. Powodem była informacja od H. Rosta (łódzkiego Niemca) o planowanych aresztowaniach działaczy rudzkiego zespołu⁴⁴².

Również wiosną 1940 r. założona została drużyna piłkarska KS „Cytadela”⁴⁴³. Inspiratorem jej utworzenia był Henryk Strzelczyk, członek sekcji piłkarskiej Łódzkiego Towarzystwa Sportowo-Gimnastycznego (ŁTSG), Klubu Sportowego „Orkan” (KS „Orkan”) oraz Klub Sportowy „Union-Touring” (KS „Union-Touring”). Członkami zespołu była młodzież szkolna wywodząca się z kręgów łódzkiego proletariatu, zawodnicy międzywojennych zrzeszeń piłkarskich, a także gracze niestowarzyszeni⁴⁴⁴. Piłkarze KS „Cytadela” rozgrywali swe mecze na placu Hallera. Funkcję szatni i przechowalni sprzętu sportowego pełniły prywatne mieszkania działaczy zrzeszenia, m.in. Józefa Wójcika, Stanisława Sokoła i H. Strzelczyka⁴⁴⁵.

Działalność sportowa KS „Cytadela” została przerwana w pierwszej połowie 1944 roku. Głównym powodem były aresztowania zawodników i działaczy oraz ryzyko zupełnej dekonspiracji drużyny.

Wiosną 1940 r. powstała idea stworzenia konspiracyjnego ruchu sportowego na Widzewie. Inspiratorem zawiązania drużyny piłkarskiej był M. Kotarski, działacz RTS „Widzew”. Skupił on wokół siebie grupę chłopców, która uczestniczyła w organizowanych przez niego potajemnych lekcjach nauczania oraz grała w piłkę nożną. Drużyna ta nosiła nazwę „Orlęta Widzewa”. Ten młodzieżowy zespół piłki nożnej trenował i rozgrywał mecze na przedmieściach miasta. Ogółem – w latach 1940-1944 – rozegrał on około 20 meczów piłkarskich z drużynami rówieśniczymi z innych rejonów Łodzi⁴⁴⁶.

⁴⁴¹ Ze wspomnień piłkarzy dotyczących meczy na Lublinku wynika, iż miały one specyficzny charakter: „Żandarmi tu nie bywali, a widzami na meczach byli często niemieccy lotnicy, nudzący się w czasie wolnym od zajęć. Był to chyba jedyny plac, który przypominał prawdziwe boisko.” M. Goss, B. L. Szmel., *Łódzki OZPN...*, *op.cit.*, s. 51; zob. też A. Bogusz, *Sport łódzki...*, *op.cit.*, s. 125-126; *Mały Klub Wielkich Mistrzów: 1924-2014*, Łódź 2014, s. 13-14.

⁴⁴² A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 422-423.

⁴⁴³ Nazwa drużyny wywodziła się od budynku mieszkalnego o dużych gabarytach przy placu Hallera. *50 lat...*, *op.cit.*, s. 138.

⁴⁴⁴ Sportowcy ci zamieszkiwali w dwóch kamienicach na tzw. Zelinówce przy ul. 6 Sierpnia 94/96.

⁴⁴⁵ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 420.

⁴⁴⁶ M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 51-52; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 423; tenże, *Sport łódzki...*, *op.cit.*, s. 128-129; J. Smolarczyk, *Robotnicze Towarzystwo Sportowe*

Drużyna seniorska na Widzewie powstała w 1941 roku. Występowała ona pod nazwą RTS „Widzew” i w jej skład wchodziłby byli piłkarze przedwojennego RTS „Widzew”, KS „Wima” i „Widzewianki”. Warunki funkcjonowania zespołu utrudniały donosy konfidentów oraz zwiększona aktywność niemieckiej żandarmerii ochraniającej widzewskie zakłady przemysłowe. Z uwagi na grożące niebezpieczeństwo dekonspiracji przeniesiono treningi z ul. Rokicińskiej w okolice bardziej ustronne. Wówczas doszło do połączenia seniorskiej drużyny z „Orlętami Widzewa”⁴⁴⁷.

Do 1944 r. RTS „Widzew” rozegrał kilkadziesiąt meczy z innymi łódzkimi zespołami konspiracyjnymi. Z uwagi jednak na licznie stacjonujące oddziały żandarmerii na Widzewie nie był on ani razu gospodarzem meczu⁴⁴⁸. W połowie 1944 r. zespół uległ dekonspiracji i swoje treningi przeniósł na Zarzew.

Udział w konspiracyjnych meczach towarzyskich brała także drużyna piłkarska o nazwie „Retkinianka”. Powstała ona wiosną 1940 r. i po rozegraniu kilku meczy jej skład uległ rozproszeniu. Gracze przeszli do innych zespołów oraz zaangażowali się w akcje sabotażowe i polityczne⁴⁴⁹.

Innym zespołem piłkarskim, który zawiązał się w połowie 1940 r., była drużyna o nazwie Klub Sportowy „Kątna” (KS „Kątna”). W jej skład wchodziła młodzież szkolna oraz piłkarze przedwojennych stowarzyszeń sportowych. Zespół rozgrywał swoje mecze w parku Poniatowskiego oraz na tzw. Maderze.

W połowie 1944 r. KS „Kątna” zakończył funkcjonowanie. Przyczyną były masowe wysiedlenia i wywózka części piłkarzy na przymusowe roboty do Niemiec⁴⁵⁰.

Kolejnym zespołem piłkarskim prowadzącym potajemną działalność sportową był KS „Wicher”. Powstał on w połowie 1941 r. i zrzeszał głównie byłych zawodników ŁKS⁴⁵¹, zamieszkujących przy ulicach Zakątnej, Andrzeja, Kopernika oraz Marii Skłodowskiej-Curie. Ścisła konspiracja nie zapobiegła jednak zdemaskowaniu działalności drużyny. Najbardziej dramatyczny był już wspomniany wcześniej mecz z KS „Wólka” jesienią 1943 roku. Spotkanie to w brutalny sposób przerwała niemiecka żandarmeria. Do dekonspiracji prawdopodobnie przyczynił się J. Wodnicki – były piłkarz RTS „Widzew” okresu

„Widzew” na łamach „Głosu Robotniczego” w latach 1927-1989, maszynopis pracy magisterskiej w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 1994, s. 20-21.

⁴⁴⁷ Zawodnicy „Orląt” często pełnili funkcję łączników. Powiadamy oni na przykład piłkarzy drużyny seniorskiej o terminie i miejscu rozgrywanego meczu. Zob. też M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 97.

⁴⁴⁸ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 423.

⁴⁴⁹ A. Bogusz, *Sport łódzki...*, *op.cit.*, s. 127-128.

⁴⁵⁰ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 424.

⁴⁵¹ W. Filipiak, *Sport...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 26.

międzywojennego – konfident gestapo⁴⁵², który rozegrał kilka meczów w barwach KS „Wicher”⁴⁵³. Zawodnicy KS „Wicher” rozegrali ogółem 13 meczów towarzyskich z drużynami konspiracyjnymi okręgu łódzkiego.

Rozgrywanie tajnych meczy w piłkę nożną wymagało zorganizowania obsługi sędziowskiej. W trudnych warunkach okupacji łódzcy działacze sportowi dążyli do tego, aby arbitrami były osoby posiadające odpowiednie uprawnienia⁴⁵⁴. W czerwcu 1940 r. odbyło się zebranie założycielskie Konspiracyjnego Wydziału Spraw Sędziowskich. Do ścisłego grona działaczy i sędziów należeli: Edward Szperling, Eugeniusz Stepień, Józef Naporski, Stanisław Racięcki, Zygmunt Kowalski oraz Henryk Pogodziński⁴⁵⁵.

Wiosną 1942 r., dla lepszej koordynacji i zabezpieczenia rozgrywanych meczów, został utworzony Łódzki Konspiracyjny Związek Piłkarski. Powstał on z inicjatywy Zygmunta Zakliki⁴⁵⁶, który przed wojną reprezentował barwy WKS „Łódź”. W jego mieszkaniu organizowano spotkania przedstawicieli zespołów piłkarskich, na których ustalano czas, miejsce i sędziów danego spotkania⁴⁵⁷. Dużą wagę przywiązywano również do zapewnienia bezpiecznych warunków rozgrywanych spotkań. Pod uwagę brano doniesienia o aktywności służb bezpieczeństwa oraz liczbę i rozmieszczenie ich posterunków. Niewątpliwym sukcesem związku było zorganizowanie w 1942 r. mistrzostw Łodzi z udziałem 9 drużyn piłkarskich. Finałowy mecz pomiędzy KS „Cytadela”–KS „Wólka” został przerwany na 10 minut przed końcem przez żandarmerię⁴⁵⁸. Również rozegrany konspiracyjnie międzymiastowy mecz Łódź–Pabianice zakończył się aresztowaniami i wywiezieniem do komisariatu żandarmerii niemieckiej⁴⁵⁹. Tajna działalność Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej została zawieszona w październiku 1944 r. po przerwaniu meczu KS „Wólka”–KS „Wicher”⁴⁶⁰.

⁴⁵² O tym jak różne postawy lojalnościowe prezentowali łódzcy piłkarze pisali B. Madej i L. Włodkowski: „Zdarzyło się, że do niemieckiego klubu wstąpili dwaj zawodnicy ŁKS – Eugeniusz Herbstreich, który w okresie międzywojennym należał do czołówki ligowych strzelców oraz Müller. Niektórzy piłkarze byłego niemieckiego klubu „Union” pomagali gestapo w wyszukiwaniu polskich czołowych sportowców. Ale np. Strzelczyk, również były zawodnik „Union”, stał się duszą powstałego w czasie okupacji klubu „Cytadela”. B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion...*, *op.cit.*, s. 59.

⁴⁵³ Tamże, s. 421; zob. też. T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją...*, *op.cit.*, s. 377-378.

⁴⁵⁴ W przypadku braku licencjonowanych sędziów na mecz, pracę arbitrow przejmowali byli piłkarze lub widzowie spotkań piłkarskich.

⁴⁵⁵ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 426.

⁴⁵⁶ Z. Zaklika był jednym z najaktywniejszych działaczy łódzkiego piłkarstwa podziemnego. Od 1942 r. sprawował on nieformalną funkcję kierownika i koordynatora tych rozgrywek. M. Goss, B. L. Szmeł, *Łódzki OZPN...*, *op.cit.*, s. 52.

⁴⁵⁷ M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 52.

⁴⁵⁸ T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją...*, *op.cit.*, s. 377.

⁴⁵⁹ W. Woźniak, *Pabianickie...*, *op.cit.*, s. 56.

⁴⁶⁰ A. Bogusz, *Sport łódzki...*, *op.cit.*, s. 131-132; tenże, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 425.

W okupowanej przez Niemców Łodzi, oprócz piłki nożnej uprawiano także inne dyscypliny sportowe. Jednym z organizatorów treningów drużyny „Zdrowie” i zawodów lekkoatletycznych był Witold Maciaszczyk, zawodnik przedwojennego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (TG „Sokół” – Gniazdo III). Swoje zajęcia prowadził on od połowy 1940 r. na Zdrowiu, gdzie jako były wieloboista specjalizował się w biegach, skokach i rzutach. Na treningi W. Maciaszczyka uczęszczali przeważnie jego koledzy z pracy. Posiadany sprzęt sportowy tj. dyski, oszczepy i kule zakopywano po treningu w ziemi.

Po niedługim czasie działalności, pod koniec 1940 r., zespół „Zdrowie” rozpoczął współpracę z drużyną lekkoatletyczną z innej części Łodzi – „Dołami”. Jej organizatorami byli bracia Jędrzejowscy, którzy urządzali treningi i zawody w biegach oraz skokach. Rywalizacja pomiędzy „Zdrowiem” a „Dołami” miała swoistą jak na owe warunki oprawę. Wymieniano się własnoręcznie zrobionymi proporcami lub wykonaną z drewna statuetką⁴⁶¹.

W połowie 1942 r., z inicjatywy Hieronima Owczarka byłego lekkoatlety TG „Sokół”, zorganizowano korespondencyjne zawody lekkoatletyczne Łódź–Srock. Odbyły się one w latach 1942-1944. W programie konspiracyjnego meczu znajdowały się: trójskok z miejsca, pchnięcie kulą prawą i lewą ręką, skok w dal, skok wzwyż oraz trójskok z miejsca⁴⁶².

Lekkoatleci drużyny „Zdrowie” prowadzili swoje treningi również w okresie zimowym. Pełniąc nocne dyżury w salach produkcyjnych firmy cukierniczej Szwarzhubera urządzali oni szereg zajęć ogólnorozwojowych. W ćwiczeniach uczestniczyła wyłącznie grupa wtajemniczonych pracowników⁴⁶³.

W okresie okupacji, oprócz lekkiej atletyki, uprawiano również siatkówkę. Mecze siatkarskie rozgrywano poza Łodzią, w Żakowicach i Grotnikach, miejscowościach o charakterze wypoczynkowym. Pomysłodawcą tych spotkań był Władysław Kościelski, trener Klubu Sportowego „Znicz” (KS „Znicz”) i reprezentacji Łodzi oraz sędzia i działacz związkowy. Zawodnicy wywodzili się z przedwojennych sekcji gier zespołowych KS „Znicz”, ŁKS i WKS „Łódź”⁴⁶⁴.

Działalność sportową członkowie stowarzyszeń prowadzili również na terenie obozów jenieckich. W 1944 r. w oflagu Gross-Born, zawodnicy ŁKS wystąpili w igrzyskach olimpijskich. Jedną z funkcji w Komitecie organizacyjnym pełnił Aleksander Kowalski, który zorganizował dla łódzkich sportowców jednolite stroje z klubowymi znaczkami w kształcie „plecionki”. Inni piłkarze, do których należeli Stanisław Andrzejewski, Eugeniusz

⁴⁶¹ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 428.

⁴⁶² A. Bogusz, *Sport łódzki..., op.cit.*, s. 133.

⁴⁶³ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 428.

⁴⁶⁴ Tamże, s. 428-429; M. Bilecki, *XXV Harcerski..., op.cit.*, s. 46.

Tadeusiewicz i Antoni Lewandowski, byli członkami reprezentacji Stalagu IV-A Elsterhorst, a Zygmunt Stolarski stworzył łódzki zespół piłkarski w obozie Mauthausen⁴⁶⁵.

Bokserzy łódzcy W. Niewadził i Henryk Rychtelski toczyli pojedynki w ringu ze strażnikami niemieckimi.

Wybuch drugiej wojny światowej przerwał działalność polskich stowarzyszeń sportowych na 6 lat. Pomimo, iż machina hitlerowskiego terroru w pierwszej kolejności zmierzała do unicestwienia aktywistów społecznych⁴⁶⁶, przedstawiciele łódzkiego ruchu stowarzyszeniowego podjęli trud stworzenia konspiracyjnego systemu współzawodnictwa sportowego oraz doraźnej pomocy społecznej⁴⁶⁷. Ta ideowa praca wyrażała się poprzez krzewienie i podtrzymywanie autentycznego ducha walki i patriotyzmu. Co więcej, tajna działalność sportowa wybiegała poza zwykłą rywalizację i rozszerzana była na różnego rodzaju lekcje nauczania przedmiotów humanistycznych i ścisłych oraz spotkania towarzyskie⁴⁶⁸. Jesienią 1942 r. dzięki staraniom działaczy konspiracyjnego ŁOZPN przeprowadzono kurs piłki nożnej. Jego prowadzącym był Michał F. Matyas, olimpijczyk z Berlina z 1936 roku⁴⁶⁹. Natomiast w trakcie nocnych dyżurów w firmie Szwarzhubera potajemnie słuchano radia, dzięki czemu zdobywano bieżące wiadomości z frontu⁴⁷⁰. Taki charakter pracy konspiracyjnej umacniał więzi międzyludzkie i tworzył poczucie wspólnotowości, zwłaszcza w sytuacji, gdy wszelkie przejawy współdziałania i solidarności narodowej były zaciekle zwalczane przez niemieckich okupantów. W tym miejscu należy również dodać, że działalność podziemnych drużyn sportowych od początku okupacji była obarczona dużym ryzykiem inwigilacji i dekonspiracji. Wpływ na to miała

⁴⁶⁵ W. Filipiak, *Sport...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 26.

⁴⁶⁶ Wielu z nich zginęło w obozach koncentracyjnych i na polu walki. Inni z kolei zmuszeni byli udać się na emigrację, niejednokrotnie do tak odległych miejsc, jak Ameryka czy Australia. Zob. E. Maciński, *Wspomnienia świetlicowe. Część I. Od r. 1929 do 1939*, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*, materiały znajdujące się w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, s. 5.

⁴⁶⁷ W okresie okupacji działacze ogniska łódzkiej YMCA przesłali ponad 300 tysięcy książek do obozów koncentracyjnych oraz organizowali pomoc dla najbardziej potrzebujących dzieci w Łodzi. J. Jaroszewski, M. Łuczak, *Kultura fizyczna w programach Łódzkiego Oddziału Związku Młodzieży Chrześcijańskiej (YMCA) w latach 1920-2002*, [w:] *Kultura Fizyczna Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Tom XIII*, nr 2, Częstochowa 2014, s. 102.

⁴⁶⁸ M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 52; A. Rakowiecki, *Łódź 1939-1945...*, *op.cit.*, s. 53; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 420 i n.

⁴⁶⁹ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 425.

⁴⁷⁰ A. Bogusz, *Sport łódzki...*, *op.cit.*, s. 133.

przede wszystkim kohabitacja ludności polskiej, niemieckiej i żydowskiej, która ułatwiała pracę konfidentom i kolaborantom⁴⁷¹.

⁴⁷¹ Zob. T. Bojanowski, *Łódź pod okupacją...*, *op.cit.*, s. 378; Zob. też A. Bogusz, *Sport...*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy...*, *op.cit.*, ss. 337, 340.

Rozdział III

DZIAŁANIA SPORTOWO-WYCHOWAWCZE STOWARZYSZEŃ SPORTOWYCH W ŁODZI

1. Zakładanie sekcji sportowych i prowadzenie szkolenia zawodników

Pierwsze oznaki odradzającego się polskiego ruchu zrzeszeniowego na terenie Łodzi nastąpiły jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości. Dynamicznie rozwijająca się sytuacja polityczna na arenie międzynarodowej miała swoje reperkusje również w zróżnicowanej narodowościowo Łodzi. Aktywny udział w działaniach narodowowyzwoleńczych brali m.in. członkowie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (TG „Sokół”) w Łodzi. Druhowie ci, przysposabiający się przez wszystkie lata okresu zaborów do działań militarnych, zaciągali się do służby w odradzających się polskich strukturach wojskowych. W Łodzi pełnili oni szereg funkcji porządkowo-stabilizacyjnych¹. Zaangażowanie w działania niepodległościowe państwa polskiego² oraz trzeźwe wyczucie nastrojów politycznych przez władze ruchu sokolego spowodowały, że TG „Sokół”, jako pierwsze polskie stowarzyszenie sportowe w Łodzi, reaktywowało swoją aktywność jeszcze przed zakończeniem pierwszej wojny światowej³. Już w dniu 22 lutego 1918 r. aktywiści zakamuflowanego „Sokoła” rozpoczęli działania pod nazwą Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego – Pododdział Łódź-Bałuty. Dalszym etapem przywracania działalności „Sokoła” na terenie Łodzi był udział delegatów dawnego Gniazda Łódź I (Macierz) w ogólnopolskim zjeździe stowarzyszeń gimnastycznych w Warszawie, który odbył się w dniach 20-22 września 1918 roku. W czasie zlotu uczestniczący w nim działacze występowali jako TG „Sokół” – Łódź, Okręg III. Ideę przywrócenia sformalizowanego funkcjonowania organizacji wzmacniały również dążenia władz sokolich

¹ W 1920 r. w czasie wojny polsko-radzieckiej członkowie „Sokoła” wstępowali do Straży Obywatelskiej. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje Sokolstwa w Łodzi*, Łódź 1921, s. 14; zob. też „Kurjer Łódzki” 1918, nr 287, s. 2; „Kurjer Łódzki” 1918, nr 308, s. 2; „Kurjer Łódzki” 1920, nr 220, s. 2; „Kurjer Łódzki” 1922, nr 140, s. 4.

² Jednym z zasłużonych działaczy łódzkiego TG „Sokół” był Leopold Skulski – nadburmistrz m. Łodzi od 29 września 1917 r. do 22 lutego 1919 r., następnie Prezes Rady Ministrów od 13 grudnia 1919 r. do 9 czerwca 1920 r., a w późniejszych latach także prezes łódzkiego Towarzystwa Elektrycznego. Zob. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje..., op.cit.*, s. 15; zob. też „Kurjer Łódzki” 1921, nr 39, s. 3; M. Kucner, K. Radziszewska, *Miasto w mojej pamięci. Powojenne wspomnienia Niemców z Łodzi*, Łódź 2014, s. 49.

³ Zob. A. Bogusz, *Kalendarium sportu łódzkiego 1824-1918*, [w:] M. Pawłowski (red.), *Z dziejów łódzkiego sportu i turystyki*, Łódź 1982, s. 19.

z poszczególnych dzielnic Polski, zmierzające do scentralizowania prac⁴. W pełni legalną działalność „Sokół” rozpoczął w Łodzi w dniu 22 marca 1919 r., kiedy to odbyło się pierwsze oficjalne zebranie działaczy i powołano oddział „Sokoła” (Gniazdo I)⁵.

W Łodzi w okresie międzywojennym funkcjonowało sześć gniazd „Sokolich”: Gniazdo Łódź I (ul. Nawrot 23; ul. Ks. Bandurskiego 9/11), Gniazdo Łódź II (ul. Aleksandrowska 37 i następnie pod numerem 51), Gniazdo Łódź III (ul. Emilii 7; następnie ul. Przędzalniana 68 i ul. Tylina/Kilińskiego)⁶, Gniazdo IV (ul. Szpitalna 9)⁷, Gniazdo V (dzielnica Zarzew), Gniazdo VI (ul. Główna 48)⁸. W połowie lutego 1925 r. Walne Zgromadzenie „Sokoła” uchwaliło autonomię administracyjno-finansową poszczególnych Gniazd, dzieląc m. Łódź na trzy dzielnice⁹. Organem kierującym działalnością ruchu sokolego w Łodzi i na terenie województwa była Rada Okręgu III TG „Sokół” – Łódź.

Pieczęłowicie prowadzona praca w zakresie szkolenia sportowego wśród młodzieży robotniczej i miejskiej powodowała, że zawodnicy TG „Sokół” byli chętnie przyjmowani do silniejszych stowarzyszeń sportowych, a zwłaszcza klubów fabrycznych. W „Sokole” uprawiano głównie gimnastykę, lekką i ciężką atletykę, boks, piłkę nożną, gry sportowe, strzelectwo, szermierkę, tenis stołowy, kolarstwo oraz łucznicstwo¹⁰. Naczelnik Okręgu Antoni Lindner prowadził również sekcję seniorów, w której osoby w podeszłym wieku ćwiczyły gimnastykę¹¹. Główną bazę sportową stanowiły parki łódzkie (Park Źródłiska, Park Helenów i Park im. ks. J. Poniatowskiego – od 1927 r. z możliwością korzystania z boiska piłkarskiego), szkolne sale gimnastyczne, boiska innych zrzeszeń sportowych oraz obiekty przy ul. Tylnej, na terenie Zjednoczonych Zakładów Scheiblera i Grohmana. Członkowie

⁴ A. Bogusz, *Sokolstwo łódzkie*, Łódź 1995, s. 14.

⁵ Legalizacja statutu TG „Sokół” nastąpiła 16 lutego 1921 roku. Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Urząd Wojewódzki Łódzki (UWŁ), Wydział Społeczno-Polityczny (WSP), Skorowidz stowarzyszeń Łódź – Miasto, sygn. 1142, s. 181. Zob. też L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 14; „Kurjer Łódzki” 1920, nr 9, s. 3; A. Bogusz, *Dawna Łódź sportowa: 1824-1945*, Łódź 2007, s. 158-159; tenże, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, ss. 13, 29; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty sportowe Łodzi*, Łódź 2014, s. 90; APŁ, UWŁ, Wydział Ogólny (WO), Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego O ogólnym stanie województwa działalności administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1937/38 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość, sygn. 6, s. 193.

⁶ APŁ, Fabryka Scheiblera (FS), [Klub Pracowników Z.Z.W Tow. Gim. Sokół Zw. Rezerwistów] 1933, sygn. 4745, s. 1; APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 299; APŁ, FS, Kasa Przezorności Pracowników „R-k C.” 1934, sygn. 4751, b.p.s.; APŁ, Akta miasta Łodzi (AmŁ), Wydział Przedsiębiorstw Miejskich (WPM), Sprawy różne, sygn. 27878, b.p.s.

⁷ APŁ, UWŁ, WSP, [Rejestracja stowarzyszeń] 1934, sygn. 226, s. 107.

⁸ Zob. APŁ, AmŁ, Wydział Zdrowia Publicznego (WZP), Subwencje, sygn. 18764, b.p.s.

⁹ „Kurjer Łódzki” 1925, nr 70, s. 7.

¹⁰ Od 1923 r. w TG „Sokół” prowadzono również zajęcia hufców przysposobienia wojskowego.

¹¹ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 132.

„Sokoła” (w większości pracownicy fabryki) mieli do dyspozycji boisko sportowe, na którym mieściły się plac do gry w piłkę nożną, bieżnia ze skocznią i rzutnią, strzelnica małokalibrowa oraz teren do zajęć gimnastycznych. W jednym z budynków fabrycznych utworzono świetlicę i salkę do ćwiczeń w porze zimowej¹². Cechą wyróżniającą prowadzonych zajęć była ich zabawowo-rekreacyjna konwencja, gdzie przy pomocy gimnastyki rozwijano sprawność fizyczną. Jeden z druhów Witold Maciaszczyk tak na ten temat wspomina: „[...] wszyscy członkowie sekcji sportowych /piłkarskiej, bokserskiej, strzeleckiej i in./ musieli uczestniczyć w »lekcjach gimnastyki«. Niektórzy prowadzący ćwiczenia gimnastyczne łączyli z elementami tańca i śpiewu. W »lekcjach« tych połowę czasu poświęcano na gimnastykę, a połowę na ćwiczenia na przyrządach /poręcze, drążek, trapez, kółka, równoważnia – tram/.”¹³. Gimnastycy „Sokoła” specjalizowali się w tzw. piramidach, zajęciach „obrazowych” oraz ćwiczeniach na przyrządach¹⁴.

Ważnym dopełnieniem prowadzonej działalności sportowej w każdym z gniazd łódzkich było wychowanie patriotyczno-narodowe. W łódzkim „Sokole” wciąż żywe były bowiem tradycje działań narodowowyzwoleńczych, w których krzewienie oświaty i kultury stanowiło ważny element budowania tożsamości młodych pokoleń Polaków. W poszczególnych filiach sokolich na terenie Łodzi działały komisje kulturalno-oświatowe, które dbały o odpowiedni program edukacyjny. W Gnieździe IV po każdym zakończeniu posiedzenia zarządu odśpiewywano „Rotę”¹⁵.

Na początku lat trzydziestych wieku XX działalność TG „Sokół” osłabła¹⁶. Przyczyną był głównie pogłębiający się kryzys gospodarczy, który spowodował wcześniej nieznaną wzrost bezrobocia. W poszukiwaniu poprawy warunków materialnych wielu zawodników

¹² A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 189; tenże, *Sokolstwo..., op.cit.*, s. 40; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty..., op.cit.*, s. 91-92.

¹³ A. Bogusz, *Sokolstwo..., op.cit.*, s. 132. Zob. też „Kurjer Łódzki” 1921, nr 101, s. 4.

¹⁴ Szkoleniowcami w TG „Sokół” między innymi byli: gimnastyki – Hieronim Dębiński, Henryk Zatorski, Brunon Pech, Feliks Kaliński, Włodzimierz Ignatowicz, Nowakowski oraz druhna Dzieciołowska; boks – Tadeusz Kwiatkowski, Jan Gryc, Tomasz Konarzewski; ciężkiej atletyki – Erwin Stibbe oraz Tadeusz Szlauderbach.

¹⁵ A. Bogusz, *Sokolstwo..., op.cit.*, s. 43; zob. też APŁ, AmŁ, Rada Miejska (RM), Sprawy różne, sygn. 13135, s. 202-203.

¹⁶ Innym czynnikiem obniżającym poziom działalności była wielooddziałowa struktura „Sokoła”, która utrudniała centralizację pracy. Warto dodać, że TG „Sokół” z uwagi na sympatyzowanie ze Stronnictwem Narodowym było poddawane inwigilacji przez Wydział Bezpieczeństwa UWŁ. Należy jednak pamiętać, że po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wielu łódzkich działaczy socjalistycznych wywodziło się z TG „Sokół”. APŁ, UWŁ, WSP, Sprawozdania kwartalne z życia polskich organizacji społecznych, sygn. 2401a, 2401b; APŁ, AmŁ, RM, Protokół 4 (IV sesja) specjalnej Rady Miejskiej z dnia 17 lutego 1930, sygn. 12597, s. 101-102; „Kurjer Łódzki” 1921, nr 302, s. 5.

zmieniało barwy klubowe, otrzymując zarazem stałe zatrudnienie¹⁷. Należeli do nich m.in. olimpijczycy Jadwiga Wajsówna, Henryk Chmielewski oraz Józef Pisarski¹⁸.

Wysiłki na rzecz szybkiej reaktywacji działalności podjęli również aktywiści Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS)¹⁹. Ich dążeniem było bowiem zorganizowanie odpowiedniego poziomu pracy sportowej. W pierwszej kolejności miały się na niego składać się akcje naborowe oraz zaplecze instruktorskie i materialne, w postaci obiektów i sprzętu sportowego. W werbowaniu nowych członków sprzyjała otwarta formuła działalności zrzeszenia. Członkiem Klubu mogła zostać każda osoba, która miała ukończone 21 lat, bez względu na płeć, narodowość, wyznanie i korzystająca w pełni z praw cywilnych. Do ŁKS mogła należeć również młodzież szkolna i nieszkolna, jednak musiała ona spełnić określone warunki proceduralne. W przypadku doboru kadry instruktorskiej i trenerskiej władze Klubu starały się powierzać szkolenie sportowców osobom doświadczonym i z określonym dorobkiem. Wyborów personalnych dokonywano także spośród kandydatów spoza Polski. Zajęcia realizowano, korzystając głównie z własnej bazy sportowej, która należała do najlepiej urządzonych na terenie Łodzi. Systematyczna i wielokierunkowa działalność w oddziałach sportowych zmuszała władze ŁKS do wynajmowania sal, pływalni i boisk, od szkół i innych organizacji sportowych (zwłaszcza Polskiej YMCA w Łodzi)²⁰.

Już marcu 1919 r., dzięki wytężonej pracy działaczy, ŁKS szybko stał się organizacją wielosekcyjną, w której uprawiano szeroki wachlarz dyscyplin sportowych²¹. W okresie międzywojennym należały do nich m.in.: piłka nożna, kolarstwo, lekkoatletyka²², tenis

¹⁷ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 160.

¹⁸ Do najwybitniejszych zawodników TG „Sokół” zaliczali się: ciężkoatleci (zapaśnicy i ciężarowcy) Zygfryd Turek, Marek Stępień, Marian Furmański oraz Tadeusz Szlauderbach, wszyscy wielokrotni mistrzowie Łodzi; bokserzy Henryk Chmielewski (wielokrotny mistrz Polski, olimpijczyk w 1936 r. z Berlina oraz mistrz Europy w 1937 r.), Józef Pisarski (olimpijczyk w 1936 r. z Berlina, wicemistrz Europy w 1939 r.), Adam Seweryniak (reprezentant i wielokrotny mistrz Polski); lekkoatleta Władysław Wróblewski (czołowy długodystansowiec Łodzi). A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, ss. 160-164, 255; tenże, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 31-32; Zob. też „Kurjer Łódzki” 1925, nr 50, s. 6; „Kurjer Łódzki” 1925, nr 84, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1929, nr 67, s. 6.

¹⁹ Zob. „Kurjer Łódzki” 1922, nr 31, s. 4; *Powstanie Łódzkiego Klubu Sportowego „Ełkaesiak”*, 22.02.2008, s. 11; J. Strzałkowski, *Łódzki Klub Sportowy 1908-1933*, Łódź 1983, s. 7-10; T. A. Grabowski, *Z lamusa warszawskiego sportu*, Warszawa 1957, s. 34-38.

²⁰ W nielicznych przypadkach o wyszkoleniu sportowym zawodników ŁKS decydowały czynniki niezwiązane z działaniami władz Klubu. Tak było w przypadku Romana Kantora, który odbywając studia i podróże zagraniczne po Francji, Anglii i Niemczech, pobierał również lekcje szermierki u tamtejszych specjalistów. J. Bogusiak, W. Filipiak, M. Goss, *Szermierka*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 316-317; J. Strzałkowski, *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 279-280; H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbański, W. Salm (red.), *30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1939, s. 116-117.

²¹ Pierwsza po wojnie legalizacja statutu ŁKS nastąpiła 16 grudnia 1921 roku.

²² Konkurencje lekkoatletyczne w ŁKS uprawiali także zawodnicy specjalizujący się w innych dyscyplinach sportowych. Zaprawę lekkoatletyczną traktowali oni jako dobrą bazę przygotowania

ziemny i stołowy, boks²³, strzelectwo, szermierka, motoryzacja, pływanie²⁴, hokej na lodzie²⁵, gry sportowe: koszykówka żeńska i męska, piłka ręczna, hazena, siatkówka²⁶ oraz sporty zimowe²⁷. W Klubie uprawiano także sporty, których „żywołność” miała charakter krótkotrwały lub towarzyski²⁸. Były to m.in.: palant, piłka rowerowa, tenis na lodzie, rugby²⁹, piłka wodna³⁰, szachy, szybowce czy wyścigi narciarskie za motorami. W stowarzyszeniu działała również sekcja Państwowej Odznaki Sportowej (POS), która postawiła przed sobą zadanie podnoszenia i podtrzymywania sprawności fizycznej wśród szerokich warstw społeczeństwa.

Praca działaczy ŁKS nie ograniczała się tylko do tworzenia wielodziałowej struktury ale także zmierzała do podnoszenia poziomu szkoleniowego sportowców. Dla przykładu w reprezentatywnej sekcji piłkarskiej zatrudniano trenerów zarówno z kraju, jak i zagranicy³¹.

ogólnorozwojowego. Czołowymi szkoleniowcami Klubu byli Czesław Rembowski oraz Ludwik Szumlewski. Treningi odbywały się początkowo na boisku Polskiej YMCA przy ul. Piotrkowskiej 243, a później w nowo powstałym Parku Sportowym. Zob. „Łódzkie Echo Wieczorne” 1925, nr 189, s. 6; B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion...*, *op.cit.*, s. 36-38.

²³ Treningi sekcji bokserskiej ŁKS prowadzono w sali szkoły powszechnej przy ul. Sterlinga 24. Kierownikiem zespołu był Zygmunt Merle, a trenerem Tadeusz Kwiatkowski. Jeden z najbardziej utytułowanych bokserów ŁKS – Adam Seweryniak, stosował nietypową, jak na ówczesne czasy, technikę zadawania ciosów z boku i z dołu. Zob. J. Stabno, *Boks*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat ŁKS. Dzieje klubu 1908-2008*, Łódź 2008, s. 316-317; J. Strzałkowski, *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 37-38.

²⁴ W początkowym okresie upowszechniania się pływania, członkowie ŁKS, jak i większość pasjonatów w tym okresie poruszali się w wodzie techniką odkrytej żabki oraz wczesnymi formami kraula – overarmem i trudgenem. Dopiero na początku lat trzydziestych wieku XX, zaczęto pływać stylem zbliżonym do współczesnego kraula. Na przestrzeni lat kadrę szkoleniową tworzyli Mikołaj Mackiewicz, Jerzy Pardygół, Eugeniusz Majchrzak, Jerzy Günther, Harry Hartwig, Jerzy Pryfer i Teodor Hempiński. M. Kondraciuk, *Pływanie*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 316-317; J. Strzałkowski, *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 287.

²⁵ Zob. W. Filipiak, *Hokej*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 316-317; J. Strzałkowski, *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 61-62. Por. „Łódzkie Echo Wieczorne” 1928, nr 35, s. 1.

²⁶ W 1929 r., staraniem Klaudiusza Lityńskiego, wyodrębniono z sekcji lekkoatletycznej podsekcję gier sportowych – tj. hazeny, koszykówki i siatkówki. Od tego momentu sporty zespołowe w ŁKS traktowano już nie tylko jako aktywność sprawnościowo-rekreacyjną, ale także jeden z działów szkoleniowych, w którym wyznaczano ambitne cele sportowe.

²⁷ Zob. „Kurjer Łódzki” 1925, nr 325, s. 9.

²⁸ Zob. W. Filipiak, M. Goss, *Zapomniane sekcje*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 337; por. H. K., H. L., *Ciekawostki sportowe*, „Kultura Fizyczna” 1959, nr 11-12, s. 803; „Echo” 1933, nr 138, s. 5.

²⁹ „Kurjer Łódzki” 1925, nr 72, s. 9; „Kurjer Łódzki”, 1926, nr 96, s. 8; „Kurjer Łódzki”, 1926, nr 125, s. 5.

³⁰ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 185, s. 7.

³¹ Do najwybitniejszych szkoleniowców drużyny piłkarskiej ŁKS należeli: krakowianin Adam Obrubański (unowocześnił proces treningowy), A. Stencel, Węgier Lajos Czeisler (stworzył podstawy systemu treningowego), Austriak Karl (Józef) Linsmayr, Węgier Emil Löby, Czechosłowak Rudolf Křenek oraz Austriak Rudolf Schurman. Drużynę piłkarską trenowali również piłkarze ŁKS tj. Bernard Miller, Zygmunt Otto, Antoni Gałęcki, Władysław Karasiak, Henryk Herbstreit oraz Władysław Król. „Kurjer Łódzki” 1923, nr 256, s. 4; M. Filipiak, P. Fisiak, M. Goss, M. Kondraciuk, J. Kudaj, J. Paradowski, B. L. Szmel, *Piłka nożna*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 170-188; H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat...*, *op.cit.*, s. 53-54; A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki Klub Sportowy 1908-1933*, Łódź 1933, s. 70-72;

Natomiast w oddziale lekkoatletycznym przed rozpoczęciem każdego sezonu sportowego zawodnicy przechodzili badania lekarskie, a w 1924 r. „zaprowadzono na wzór zagraniczny, specjalne karty treningowe, opracowano program dla poszczególnych zawodników i grup”³². Co więcej, w tym samym roku cykl przygotowań startowych rozpoczął zajęciami z gimnastyki metodą Herbert’a, wykładami z lekkiej atletyki, ćwiczeniami przygotowawczymi, treningiem właściwym oraz ćwiczeniami rozluźniającymi z masażem i kąpielą³³. W ŁKS dostrzeżono również znaczenie prowadzenia treningów w porze zimowej. W tym czasie uprawiano między innymi gry zespołowe (w szkole przy ul. Sterlinga), jazdę na nartach i sankach (Rudzka Góra) oraz hokej na lodzie, jako element zaprawy fizycznej do letniego sezonu startowego. W połowie lat dwudziestych wieku XX sportowcy ŁKS trenowali również w sali TG „Sokół” przy ul. Emilii 5³⁴. Dzięki temu zabiegowi piłkarze, lekkoatleci i zawodnicy innych sekcji, unikali w okresie zimowym długiej przerwy od treningów.

Rozwój sekcji sportowych w ŁKS nie byłby możliwy bez rozbudowy obiektów sportowych. W 1922 r. Zarząd Miejski wydzierżawił Klubowi tereny pod budowę Parku Sportowego na Polesiu Konstantynowskim. Projekt kompleksu sportowego w tym zakresie wykonał inż. Ludwik Christelbauer ze Lwowa, a realizacji planu podjął się inż. Stanisław Kowalski, członek ŁKS. Rozbudowa bazy sportowo-szkoleniowej przy „Al. Unji 2”, jednej z największych w Łodzi, trwała przez cały okres międzywojenny³⁵. W 1924 r. dokonano uroczystego otwarcia obiektu, którego główną część stanowiło boisko piłkarskie. Oprócz tego, w jego skład wchodziły dwa korty tenisowe oraz pole do gry w siatkówkę. W 1926 r. – na terenie już istniejących placów – wybudowano dodatkowe trzy korty³⁶ tenisowe z szatniami, a także strzelnicę, którą oddano do użytku w 1927 roku. W latach 1927-1930 ukończono budowę pływalni (50x20m), którą zaprojektował Węgier Alfred Hajos. Posiadała ona 5-metrową wieżę, która była pierwszą tego typu w Polsce. Od 1930 r., na bazie niespuszczanej wody w basenie, przygotowywano lodowisko dla hokeistów w okresie zimowym. W 1932 r. powstała sześciotorowa bieżnia żużlowa, wokół której wybudowano tor

M. Melikiewicz, P. Słowikowski, D. Kuczmera, M. Strzelecki, P. Strzelecki, *1500 meczów piłkarzy ŁKS. Almanach 1927-1997*, Łódź 1997, ss. 7, 9; J. Strzałkowski, *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 54-72.

³² A. Heiman, S. Kowalski, K. Łukasiewicz (red.), *Jednodniówka...*, *op.cit.*, s. 39; Por. APŁ, Łódzki Okręgowy Związek Lekkoatletyczny. Sprawozdanie za rok 1937, sygn. 1027/L, s. 11.

³³ Tamże, s. 40.

³⁴ „Kurjer Łódzki” 1925, nr 10, s. 8.

³⁵ S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty...*, *op.cit.*, s. 49-52; B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion pełen wspomnień*, Łódź 1978, s. 33-34; Zob. też „Kurjer Łódzki” 1922, nr 306, s. 6.

³⁶ Od 1931 r. ŁKS posiadał sześć kortów tenisowych.

kolarski³⁷. W 1935 r. oddano do użytku trybunę na 1800 widzów³⁸, natomiast w 1937 r. boisko treningowe do piłki nożnej. Powstała infrastruktura sportowa ŁKS należała do najokazalszych na terenie Łodzi i wykorzystywano ją jeszcze przez długie lata w okresie Polski Ludowej.

Innym czynnikiem decydującym o rozwoju ŁKS-u był pozytywny i masowy odbiór społeczny jego oferty sportowej. O tym, że działalność zrzeszenia spotykała się z dużym zainteresowaniem mieszkańców Łodzi, świadczyła przede wszystkim liczba członków Klubu, wynosząca w latach dwudziestych XX wieku ponad 800 członków³⁹. Taki zasięg społeczny czynił stowarzyszenie jednym z największych w Łodzi w całym okresie dwudziestolecia międzywojennego⁴⁰. Natomiast sportowcy ŁKS należeli do najbardziej utytułowanych spośród wszystkich zawodników łódzkich zrzeszeń sportowych⁴¹.

³⁷ R. Bonisławski, *Sportowe areny*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 23.

³⁸ M. Nartowicz-Kot, *W Niepodległej Rzeczypospolitej*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 18.

³⁹ Tamże, s. 16-17.

⁴⁰ Według Aleksandra Kamińskiego: „[...] aktywność danej placówki organizacyjnej jest niezadowalająca, jeśli jej czynni członkowie stanowią poniżej 10% ogółu członków, dostateczna – przy wskaźniku 10–25%, dobra przy 26–40%, bardzo dobra przy 41–55% członków aktywnych; jeżeli wskaźnik przekracza 55% – wymaga dodatkowej analizy dla stwierdzenia, czy nie powstał w wyniku niepożądanego nadania organizacji charakteru ekskluzywnego przez nadmierne redukowanie liczby członków lub zatrzymanie rozwoju organizacji poniżej posiadanych możliwości rozwoju”. A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1974, s. 168. W kontekście „pomiaru efektywności społeczno-wychowawczej stowarzyszenia”, ŁKS ze swymi 250. aktywnymi członkami, mieścił się w grupie „dobrze” funkcjonującego zrzeszenia (26-40%). Co prawda w latach trzydziestych następował spadek liczby zarejestrowanych w zrzeszeniu, to jednak jego różnorodna oferta sportowa nadal skutecznie konkurowała z dynamicznie rozwijającymi się klubami fabrycznymi. „Kurjer Łódzki” 1925, nr 86, s. 8.

⁴¹ Do największych sukcesów sportowych ŁKS można zaliczyć: w piłce nożnej w 1922 r. zawodnicy wywalczyli najwyższe trzecie i czwarte miejsce w mistrzostwach Polski. Ogółem, w pierwszej połowie lat dwudziestych XX w., drużyna piłkarska pięciokrotnie zdobywała mistrzostwo klasy A (1921-1925) oraz jeden raz wicemistrzostwo w 1926 roku. W 1932 r., po reformie ligi piłkarskiej w 1927 r., ŁKS zajął czwarte miejsce w rozgrywkach, które było najwyższym w okresie międzywojennym. Do czołowych piłkarzy należeli: Bernard Miller, Wawrzyniec Cyll (olimpijczyk z Paryża z 1924 r.), Adam Obrubański, Władysław Karasiak (reprezentant Polski), Zygmunt Otto (reprezentant Polski), Karol Hanke (reprezentant Polski), Antoni Śledź (reprezentant Polski), Zygmunt Lange, Antoni Gałęcki (olimpijczyk z Berlina z 1936 r.), Jan Durka (reprezentant Polski), Bronisław Cichocki (reprezentant Polski), Karol Miller, R. Feja, Władysław Król (reprezentant Polski), Henryk Herbstreit, Stefan Fligel (reprezentant Polski), Antoni Piasecki (reprezentant Polski), Edmund Miller (reprezentant Polski), Wacław Pegza, Antoni Lewandowski, Stanisław Andrzejewski (reprezentant Polski), Roman Jańczyk (reprezentant Polski), Henryk Frymarkiewicz (reprezentant Polski), B. Goślawski (reprezentant Wojska Polskiego) oraz Eugeniusz Tadeusiewicz; w kolarstwie w 1928 r. Alfred Reul reprezentował Polskę na Igrzyskach Olimpijskich w Amsterdamie. W tym samym roku Jan Boczkowski zajął dwudzieste ósme miejsce w Wyścigu Dookoła Polski. W 1929 r. Henryk Neszper wywalczył dwudzieste trzecie miejsce w Wyścigu Dookoła Polski. Natomiast w 1939 r. Mieczysław Jaskólski zdobył trzecie miejsce w Wyścigu Dookoła Polski. Do czołowych kolarzy, oprócz już wyżej wymienionych, zaliczali się: Jan Hofszneider, Alfred Beck, Sobala, Rudolf Faflik, Bartoszek, Wiktor Odartus, Zenon Iżykowski, Pierzyk, Łopatkiewicz, L. Szymański, Kwiatkowski, Ende, H. Neszper oraz E. Szeffler; w boksie do wyróżniających się zawodników należeli: Adam Seweryniak (mistrz Polski w 1932 r.), C. Antczak, K. Janik, C. Krzywański, J. Pietrzyński, Z. Kustosz, T. Siekowski, H. Sójka, J. Sobalski, K. Szmigiel, S. Jaranowski, S. Kosiński, F. Kustosik, Zygmunt Włodarski oraz Henryk Klimczak; w hokeju na lodzie

Ważny okres treningowy dla szkoleniowców i sportowców ŁKS stanowiła pora zimowa. W tym czasie uprawiano m.in. gry zespołowe (w szkole przy ul. Sterlinga), jazdę na nartach i sankach (Rudzka Góra) oraz hokej na lodzie, jako element zaprawy fizycznej do letniego sezonu startowego. W połowie lat dwudziestych XX w. sportowcy ŁKS trenowali również w sali TG „Sokół” przy ul. Emilii 5⁴². Dzięki temu zabiegowi piłkarze, lekkoatleci i zawodnicy innych sekcji, unikali w porze zimowej długiej przerwy od treningów.

Duży wkład w rozwój życia sportowego Łodzi miały również stowarzyszenia specjalizujące się w uprawianiu kolarstwa. Należały do nich Łódzkie Towarzystwo Kolarskie (ŁTK)⁴³ oraz Sekcja Sportowa „Resursa” (SS „Resursa”). Wznowienie działalności ŁTK nastąpiło w czerwcu 1919 roku⁴⁴. Władze zrzeszenia tworząc filozofię pracy sportowo-organizacyjnej skupiły się na urządzaniu wycieczek kolarskich oraz organizowaniu zawodów

w 1933 r. zawodnicy ŁKS zajęli siódme miejsce w półfinałach mistrzostw Polski. Do czołowych hokeistów zaliczali się: Władysław Król (olimpijczyk z Garmisch-Partenkirchen z 1936 r.), A. Gałeczki, E. Tadeusiewicz oraz S. Andrzejewski (reprezentant Polski); w koszykówce żeńskiej zawodniczki ŁKS oprócz mistrzostwa okręgu łódzkiego, w 1930 r. wywalczyły tytuł mistrza Łodzi i wicemistrzostwo Polski. W 1931 r. ponownie zostały one wicemistrzami Polski. Do najlepszych zawodniczek należały: Celina Gapińska (reprezentantka Polski), Maria Kwaśniewska (reprezentantka Polski), Jadwiga Głazewska; w koszykówce męskiej w 1929 r. gracze ŁKS zdobyli tytuł mistrzów Łodzi. Do wyróżniających się należeli: Czesław Rembowski oraz Wacław Weigt; w lekkiej atletyce do najlepszych należeli: Stefan Kostrzewski (biegacz, mistrz Polski w 1923 r.), Genowefa Kobielska (miotaczka, olimpijka z Amsterdamu z 1928 r.), M. Kwaśniewska (wszechstronna lekkoatletka, olimpijka i brązowa medalistka olimpijska z Berlina z 1936 r.), Jan Gerbich, Eugeniusz Kwaśniewski (skoczek, rekordzista Polski w 1926 r.), C. Rembowski (wieloboista, mistrz Polski w 1924 r.), Józef Bobiński (oszczepnik, mistrz Polski w 1928 r.), Zofia Smętkówna (wszechstronna lekkoatletka, rekordzistka świata z 1933 r.), J. Głazewska, Janina Lutrosińska (wszechstronna lekkoatletka, mistrzyni Polski w 1932 r.), Edyta Zylberżanka, Witold Wróblewski, Jan Hryniewicz oraz Józef Kurpesa; w hazenie W 1929, 1932 i 1933 r. zawodniczki ŁKS zdobyły mistrzostwo Polski. Do czołowych hazenistek należały: M. Kwaśniewska, E. Zylberżanka, J. Głazewska, B. Jaszczakówna, C. Gapińska – wszystkie reprezentantki Polski oraz H. Gasparska; w piłce ręcznej w 1939 r. zawodnicy ŁKS zdobyli mistrzostwo Polski. Do wyróżniających się należeli: Władysław Załęski oraz Erwin Grubert – obaj reprezentanci Polski; w pływaniu w okresie międzywojennym do zawodników ŁKS należały wszystkie rekordy okręgu. Do wyróżniających zaliczali się m.in. Eugeniusz Majchrzak i Alina Kowalska – oboje reprezentanci Polski; w siatkówce męskiej w 1931 i 1932 r. gracze ŁKS zdobyli mistrzostwo Polski. Do czołowych siatkarzy zaliczali się Alojzy Welnic oraz W. Pegza; w siatkówce żeńskiej do najlepszych należała M. Kwaśniewska; w strzelectwie w 1928 r. Irena Wentlówna została wicemistrzynią Polski w strzelaniu z karabinu wojskowego. Wielokrotnym mistrzem ŁKS był Antoni Nower, który w 1929 r. zdobył tytuł mistrza okręgu łódzkiego oraz strzelca wyborowego m. Płocka. W 1932 r. Zygmunt Michalski wygrał w strzelaniu z broni długiej VII Narodowe Zawody Strzeleckie w Poznaniu; w szermierce w 1937 r. Aniela Rajchmanowa wywalczyła wicemistrzostwo Śląska. W 1938 r. Roman Kantor z reprezentacją Łodzi zdobył trzecie miejsce w zawodach o randze mistrzostw kraju, a w 1939 r. wywalczył wicemistrzostwo Polski; w tenisie ziemnym w 1935 r. Helena Pajchłowa wywalczyła drugie miejsce w mistrzostwach wybrzeża w Gdyni. Do wyróżniających się zawodników należeli W. Król oraz Józef Sachs; w tenisie stołowym w 1928 r. ŁKS wywalczył tytuł indywidualnego mistrza Łodzi. Także w tym samym roku, tenisiści stołowi Klubu zdobyli tytuł mistrza Łodzi, a w 1929 r. zostali jej wicemistrzami. Wyróżniającym się zawodnikiem był Zenon Stollenwerk.

⁴² „Kurjer Łódzki” 1925, nr 10, s. 8.

⁴³ APŁ, UWŁ, WSP, Łódzkie Towarzystwo Kolarskie w Łodzi, sygn. 1616; A. Bogusz, *Dawna...*, op.cit., s. 167-169.

⁴⁴ Legalizacja statutu Towarzystwa Warszawskich Cyklistów w Łodzi nastąpiła 11 marca 1921 r., a ŁTK 11 marca 1927 roku. APŁ, UWŁ, WSP, Skorowidz stowarzyszeń Łódź – Miasto, sygn. 1142, ss. 181, 184; A. Bogusz, *100 lat kolarstwa łódzkiego 1886-1986*, Łódź 1986, s. 17.

dla cyklistów na torze i szosie. Dzięki wąskiej specjalizacji sportowej ukierunkowanej na kolarstwo i skutecznym metodom szkoleniowym kolarze Towarzystwa należeli do czołowych zawodników okręgu łódzkiego i Polski. W stowarzyszeniu działała również sekcja motocyklowa⁴⁵, której przewodniczył Władysław Grabowski⁴⁶. Siedziba zrzeszenia mieściła się przy ul. Piotrkowskiej 174⁴⁷.

Działaność statutową SS „Resursa” zalegalizowano w październiku 1920 roku⁴⁸. Jej działacze, podobnie jak w przypadku ŁTK, skoncentrowali się głównie na rozwijaniu kolarstwa⁴⁹. Szybkiemu odtworzeniu prac Sekcji sprzyjała wciąż żywa tradycja popularyzowania sportu cyklicznego oraz kapitał ludzki w postaci działaczy i zawodników⁵⁰. Główny nurt działań zrzeszenia skupiał się na organizowaniu wycieczek oraz zawodów

⁴⁵ Zob. „Kurjer Łódzki” 1926, nr 168, s. 4.

⁴⁶ ŁTK, dbając o zabezpieczenie kwestii formalnych ze startami swoich członków-kolarzy, pośredniczyło w nadawaniu numerów rowerom na poszczególne lata. „Kurjer Łódzki” 1929, nr 63, s. 8.

⁴⁷ Zob. „Kurjer Łódzki” 1921, nr 114, s. 4.

⁴⁸ Reaktywacja Sekcji Sportowej „Resursy” nastąpiła w marcu 1920 roku. Pod koniec 1935 r., postanowieniem Związku Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi (wcześniej Towarzystwo Rzemieślnicze „Resursa”), rozwiązano działającą od 1920 r. Sekcję Sportową Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa”. Na jej miejsce powołano nową organizację – Sekcję Sportową „Resursa” p. n. Związek Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi. Zrzeszenie to rozpoczęło działalność na podstawie nowego regulaminu i wybranego na tę okoliczność zarządu. Zob. APŁ, Towarzystwo Rzemieślnicze „Resursa” w Łodzi (TRRŁ), Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 90; APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 29. Por. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 55; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 194; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6.

⁴⁹ Zasadność funkcjonowania Sekcji Sportowej wynikała z zapisów statutowych Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa”. W par. 3 zapisano bowiem, że „Towarzystwo ma prawo mieć własny chór śpiewaczy, orkiestrę, kółko dramatyczne, bufet, urządzać ćwiczenia gimnastyczne i atletyczne, sport rowerowy i różne gry sportowe [...]”. APŁ, TRRŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928-1930, sygn. 2, b.p.s. W „Resursie”, która miała charakter gospodarczo-kulturalny, oprócz SS „Resursy” działały jeszcze Sekcja Młodzieży Rzemieślniczej, kinematograf (znany również jako kinoteatr „Stylowy”) oraz biblioteka. Warte podkreślenia jest to, że niemalże na każdym zebraniu Zarządu Związku Rzemieślników Chrześcijan jednym z punktów obrad były sprawy Sekcji Sportowej. Ponadto zrzeszenie to ściśle współpracowało z Bezpartyjnym Blokiem Współpracy z Rządem. W 1934 r. organizacja ta zamierzała przy pomocy różnych środków i metod prowadzić wychowanie obywatelskie wśród członków stowarzyszenia. APŁ, TRRŁ, [Zaproszenia na uroczystości państwowe i instytucji] 1930-1934, sygn. 16, b.p.s.; APŁ, TRRŁ, Listy różne, sygn. 21, b.p.s.; APŁ, TRRŁ, „Towarzystwo Rzemieślnicze =Resursa= w Łodzi”, sygn. 1416, b.p.s.; <http://www.dzienniklodzki.pl/artukul/3691310,zabytkowa-resursa-przy-kilinskiego-ma-szanse-stac-sie-galeria,id,t.html>, (dostęp: 25.02.2015).

⁵⁰ Czynnikiem sprzyjającym dla rozwoju życia sekcijnego był lokal Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” (ul. Kilińskiego 123), w którym oprócz zebrania zarządu odbywały się uroczystości jubileuszowe, spotkania towarzyskie oraz różnego rodzaju wykłady i odczyty. Budynek Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursy” został zaprojektowany przez architekta fińskiego pochodzenia Augusta Furuhejma. Z powodu trudnej sytuacji finansowej „Resursy” lokal ten został utracony w 1934 r. i ponownie odzyskany w 1935 roku. Członkowie Sekcji Sportowej jako „dowód lojalności Sekcji w stosunku do macierzystej organizacji” przekazywali kwoty pieniężne na odkupienie gmachu „Resursy”. W 1938 r. w siedzibie „Resursy” urządzono bursę dla terminatorów. APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 80; APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 17; APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.; „Kurjer Łódzki” 1920, nr 307, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1927, nr 315, s. 5; S. Glica, *Sekcja Sportowa Towarzystwa Rzemieślniczego Resursa w Łodzi*, Łódź 2011, s. 9; „Łódź w ilustracji” 1935, nr 30, s. 4.

kolarskich⁵¹. I choć krótko po wojnie borykano się z brakiem rowerów, to już w 1922 r. sekcja kolarska „Resursy” liczyła ponad 80 osób⁵² – w tym kilkanaście pań⁵³. Co więcej, wszyscy członkowie Sekcji dysponowali rowerami⁵⁴ i mundurami reprezentacyjnymi⁵⁵. W czerwcu 1923 r. wysunięto postulat utworzenia sekcji motocyklistów, która miała posiadać własnego kapitana oraz podlegać bezpośrednio SS „Resursy”⁵⁶. Na początku lat trzydziestych XX w. władze Sekcji podjęły starania zmierzające do rozszerzenia oferty stowarzyszenia o sekcje gier sportowych, piłki nożnej, ping-ponga i warcabów. Oddziały te nie odniosły znaczących sukcesów we współzawodnictwie sportowym⁵⁷. Wiele triumfów odnotowywała natomiast sekcja kolarska, która należała do jednych

⁵¹ W 1925 r. podczas rocznego zebrania członków SS „Resursy”, zarządzono, aby zawodnikom licencjonowanym założyć fundusz ubezpieczeniowy, wykupować ich w koszulki zrzeszenia oraz sfinansować koszty napraw rowerów. Ponadto, przyjęto zasadę wprowadzania jednego z zawodników sekcji kolarskiej do władz zarządu, w celu ułatwienia im kontaktu z kierownictwem sekcji. Zawodników licencjonowanych zwolniono także od składek członkowskich oraz pokrywano ich wpisowe w zawodach sportowych. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, ss. 29, 34.

⁵² W 1929 r. do sekcji należało 117 członków. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 78.

⁵³ Członkostwo kobiet w „Resursie” powiązane było również z określonymi funkcjami. W kadencji jednego z zarządów kapitanową była Marta Bankoni, a gospodyniami Alicja Ulińska i Barbara Siutowa. Od 1923 r. do SS „Resursy” przyjmowano tylko najbliższą rodzinę członków zrzeszenia. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 7; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 194.

⁵⁴ W okresie międzywojennym władze „Resursy” zamawiały i serwisowały rowery u Władysława Sierpińskiego, właściciela Łódzkiej Fabryki Rowerów i Motocykli „Wicher” W. Sierpiński. Materiały na sprzęt sportowy zakupywano u Teodora Finstera oraz u Juliusza Roznera. Wykonanie znaczków i godeł zrzeszenia powierzano natomiast firmie artystyczno-grawerskiej S. Bobkowicza i A. Kesslera oraz S. Szynclauerowi. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, ss. 31, 33, 35, 79, 99; APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 136-137.

⁵⁵ „Kurjer Łódzki” 1922, nr 197, s. 5; zob. też S. Glica, *Sekcja..., op.cit.*, s. 17.

⁵⁶ Tamże, s. 9.

⁵⁷ Począwszy do 1929 r. w SS „Resursy” nastąpił kryzys. Pogarszająca się koniunktura gospodarcza spowodowała, że Sekcja Sportowa miała problemy z rozliczeniem wydatków na nadzwyczajnym zebraniu członków. Ponadto na przesilenie w „Resursie” złożyły się następujące czynniki: konflikty personalne pomiędzy władzami a zawodnikami, brak wypełniania obowiązków sportowych przez zawodników, brak regulaminu wewnętrznego, zaległości w płaceniu składek oraz ograniczona pomoc finansowa i merytoryczna ze strony Związku Rzemieślników Chrześcijan. Taki stan rzeczy doprowadził do spadku liczby członków, obniżenia poziomu sportowego, zubożenia życia kulturalno-towarzyskiego, zaniedbania i utraty zaplecza materialnego, zadłużenia w opłaceniu składek oraz zawieszenia w Łódzkim Okręgowym Związku Kolarskim i Polskim Związku Towarzystw Kolarskich. Egzemplifikacją dramatycznej sytuacji SS „Resursy” było posiedzenie zarządu w kwietniu 1933 roku. Podczas zebrania: „[...] prawie każdy członek podkreślił wielką niechęć i bardzo wrogie usposobienie głównego Zarządu Resursy do Sek. Spr. Resursa”. APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 42. Opinii tej przeciwstawił się jeden ze starszych działaczy Jan Placek, współpracujący z kierownictwem „Resursy”. Zarzucił on obecnym zawodnikom „wielkie lenistwo i wielki brak subordynacji”. Pogłębiający się kryzys ekonomiczny Sekcji Sportowej spowodował, iż w marcu 1934 r. członkowie zarządu rozważali możliwość „przepisania Sekcji do innego nowego Towarzystwa”. Aby ratować finanse sekcji sportowej, działacze „Resursy” wystali wnioski o subsydium do Zarządu Miejskiego m. Łodzi, Izby Rzemieślniczej oraz Ośrodka Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 117; APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 26; APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 67-68; APŁ, UWŁ, WSP, Różne sprawy stowarzyszeń, sygn. 264, s. 96-97; „Nowy Dziennik Łódzki” 1932, nr 110, s. 9.

z najsilniejszych w okręgu⁵⁸. Aby odpowiednio przygotować cyklistów do sezonu organizowano szereg wycieczek rowerowych⁵⁹, urządzano zawody wewnętrzne, zapewniano opiekę medyczną oraz dbano o odpowiednie popularyzowanie jazdy na rowerze głównie wśród kobiet i młodzieży⁶⁰. W 1931 r. na prośbę władz Sekcji Sportowej, Zarząd Związku Rzemieślników Chrześcijan (ZRCh) zakupił od firmy Władysława Sierpińskiego tzw. Homotrenera (rolki treningowe), które umożliwiały prowadzenie treningu kolarskiego w sezonie zimowym.

Działania sportowe w „Resursie” prowadziła również Sekcja Młodzieży Rzemieślniczej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” (SMRTR „Resursa”)⁶¹. Jeden z zapisów regulaminu, zatwierdzonego w lipcu 1931 r. głosił, iż ma ona prawo prowadzić działalność sportową w formie tworzenia podsekcji lekkoatletycznej⁶² i gier ruchowych⁶³. Jej pracami kierował Tadeusz Chmielecki. W początkowym okresie, poza kolarstwem, rozwój życia sportowego przebiegał mozolnie. Niepowodzeniem zakończyły się prace niwelacyjne

⁵⁸ Kolarze „Resursy” nosili szare mundury i białe czapki. W 1924 r. na czapkach umieszczono znaczek składający się z trzech liter: S.S.R., który ułożony był w monogram. W 1927 r. władze Sekcji Sportowej postanowiły, że wszyscy członkowie zarządu będą nosić na lewym rękawie odznaki, w kształcie odwróconej piątki rzymskiej „Λ”. Były one koloru bordowego. Ponadto osoba będąca prezesem honorowym, przewodniczącym lub wiceprzewodniczącym miała na czapce złote sznurki, zaś pozostali członkowie zarządu srebrne. Członkowie zwykli, nie będący w zarządzie, nosili białe nakrycia głowy z lampasem bordo. Przy okazji różnego rodzaju uroczystości wymagano również używania białych much lub krawatów oraz białych rękawiczek. Do lewej klapy marynarki przyczepiano znaczki zrzeszenia. Zawodnicy mogli nosić godło Sekcji Sportowej „Resursy”, tylko i wyłącznie, według wzoru oryginalnego, na białych zapinanych koszulkach, z kołnierzykiem opinającym szyję. W latach trzydziestych XX w. startowali oni w koszulkach koloru bordo. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, ss. 66, 85, 86; APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, ss. 23, 52; APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 3-4.

⁵⁹ Na wycieczkach poruszano się ze średnią prędkością około 15 kilometrów na godzinę. W przypadku lepszej nawierzchni do jazdy, za zgodą kapitana, organizowano w ramach treningu tzw. szybkie tempo. APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 3.

⁶⁰ W programie zawodów organizowanych przez kierownictwo SS „Resursy” odbywały się również wyścigi dla kobiet i młodzieży. Takie działania świadczyły o aktywnej polityce zrzeszenia w zakresie upowszechniania sportu kolarskiego wśród mieszkańców Łodzi. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 13.

⁶¹ Początkowo organizacja ta działała na zasadzie odrębności w stosunku do Sekcji Sportowej „Resursy”. Do SMRTR „Resursa” mogli należeć rzemieślnicy w wieku od 16 do 21 lat. Patronat nad tym oddziałem sprawował Zarząd ZRCh, który przydzielał do niego swojego przedstawiciela, posiadającego prawo *vetu* w uchwałach zapadłych zebraniach SMRTR „Resursa”. Ciałem wspomagającym rozwój życia sportowego była komisja sportowa, w skład której wchodziłi czołowi działacze i zawodnicy. Kierownika Sekcji mianowało również kierownictwo ZRCh. Poza tym SMRTR „Resursa” posiadała własny zarząd, który zajmował się jej wewnętrznymi sprawami. W 1933 r., pod wpływem kryzysu gospodarczego, wcielono członków-sportowców Sekcji Młodzieży do Sekcji Sportowej „Resursy”. APŁ, TRRŁ, Sekcja Młodzieży, sygn. 25, s. 27-28; APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 45; APŁ, Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych (ŁOZGS), Statuty i regulaminy r. 1932-38, sygn. 24; Por. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 195.

⁶² Na podstawie zamówienia sprzętowego do Komendy Miejskiej Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego w Łodzi możemy dowiedzieć się, że w SMRTR „Resursa” uprawiano konkurencje biegowe, rzutowe i skocznościowe. APŁ, TRRŁ, Sekcja Młodzieży, sygn. 25, b.p.s.

⁶³ W par. 2 ust. 3 w pkt. c) zapisano: „Tworzy podsekcje kulturalne i sportowe, a mianowicie: chór, koło dramatyczne, koło przysposobienia wojskowego, lekkoatletykę, oraz gry ruchome”. Tamże, s. 27.

pod własne boisko sportowe oraz próby podejmowane przez władze mające na celu wypożyczenie do gier pola lub sali treningowej⁶⁴. W lipcu 1931 r. SMRTR „Resursa” została zgłoszona do Łódzkiego Okręgowego Związku Gier Sportowych (ŁOZGS). Rozpoczynając współzawodnictwo sportowe w najniższych klasach rozgrywek zgłoszono 6 pań i 8 panów. W początkowym okresie męskie drużyny koszykówki, siatkówki i tenisa stołowego nie odnosiły większych sukcesów w turniejach o Mistrzostwo Łodzi. Występowały one jednak regularnie według kalendarza rozgrywek odnosząc pojedyncze zwycięstwa. W 1933 r. sekcje męskich gier zespołowych wywalczyły tytuły mistrzowskie klasy B. Gorzej natomiast radziły sobie sekcje żeńskie. Drużyna kobieca siatkówki w ogóle nie zgłosiła się do rozgrywek, a tenisa stołowego ich nie ukończyła, z powodu nie stawiania się na wyznaczone mecze⁶⁵.

W 1939 r. jednym z postulatów przygotowywanych na Walne Zgromadzenie ZRCh było rozwiązanie „Sekcji Młodzieży”. Powodem było niemal zupełne przejście jej członków i zadań przez SS „Resursy”⁶⁶. Do najwybitniejszych cyklistów tej organizacji w okresie międzywojennym należeli m.in. Jan Zybert (Siebert)⁶⁷ i Feliks Więcek⁶⁸.

⁶⁴ Do nieudanych należały między innymi próby aktywistów „Resursy” mające na celu uzyskanie pozwolenia na korzystanie z placu miejskiego w parku ks. J. Poniatowskiego. Podobny skutek miały starania podjęte w 1931 r., gdzie przeznaczono niezabudowany plac przy ul. al. Kościuszki 77 na boisko sportowe. W niedługim odstępie czasu nieruchomości tę musiano sprzedać, aby uregulować krótkoterminowe zobowiązania wekslowe. Jesienią 1933 r., za pośrednictwem Zarządu ZRCh, czyniono wysiłki dotyczące znalezienia sali treningowej, przynajmniej na dwa wejścia tygodniowo, w godzinach popołudniowych lub wieczornych. Niestety wysiłki te również nie przyniosły efektu, pomimo iż akcję tę wspierał Inspektorat Szkolny m. Łodzi. Nieliczne wówczas szkolne obiekty sportowe wynajmowano już innym łódzkim organizacjom. W 1937 r. władze „Resursy” podjęły zabiegi o subwencję w Państwowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego oraz Ministerstwie Przemysłu i Handlu na urządzenie boiska sportowego przy ul. Kilińskiego 123. Był to plac o powierzchni 90x22m położony za gmachem głównym „Resursy”. I ta próba nie przyniosła zamierzonego rezultatu, mimo iż przedstawiono odpowiednie kosztorysy inwestycji. Aby podnieść wartość merytoryczną wniosku władze „Resursy” zadeklarowały m.in. urządzenie strzelnicy dla zdobywania odznak strzeleckich. Strategia ta została potwierdzona również w piśmie z dn. 17 kwietnia 1937 r. do Komendy Miejskiej Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego w Łodzi. Jednak dopiero w 1938 r. rozpoczęto prace niwelacyjne pod nowe boisko przy ul. Kilińskiego 123. Wsparcie finansowe inwestycji stanowiła niewielka kwota 500 zł z PUWFIPW na urządzenie strzelnicy i drabinek szwedzkich. Prace te wykonywano pod nadzorem Wydziału Wojskowego Zarządu Miejskiego w Łodzi. W 1939 r. kontynuowano roboty wykończeniowe boiska sportowego oraz rozpoczęto budowę szatni. APŁ, TRRŁ, Sprawy podatkowe, sygn. 8, b.p.s.; APŁ, TRRŁ, [Udział rzemieślników członków BBWR w wyborach do Rady Miejskiej w 1934 r.] 1933-1934, sygn. 14, s. 3; APŁ, TRRŁ, Sekcja Młodzieży, sygn. 25, s. 1 i n.; APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

⁶⁵ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 195. Por. APŁ, TRRŁ, Sekcja Młodzieży, sygn. 25, ss. 4, 21.

⁶⁶ APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

⁶⁷ J. Zybert został przyjęty do SS „Resursy” 14 maja 1923 roku. Był on wielokrotnym triumfem zawodów o mistrzostwo zrzeszenia, wicemistrzem Łodzi w wyścigach torowych w 1925 r., brązowym medalistą mistrzostw Polski w torowym wyścigu sprinterów, zdobywcą 9. miejsca w wyścigu parami w Mistrzostwach Świata w Kolonii w 1927 r. oraz uczestnikiem Igrzysk Olimpijskich w Amsterdamie w 1928 roku. Tak J. Zybert wspominał swój występ podczas mistrzostw świata w Kolonii: „Przyznać muszę, że jako jeden z młodszych, pierwszy raz mający wystąpić na arenie światowej, by bronić honor Polski i postawić kraj nasz w rzędzie pierwszych państw – poczułem się maluszkim i wcale nie przygotowanym do tego zadania. Po krótkim więc zaledwie odpoczynku na miejscu rozpocząłem treningi, zapoznając się jednocześnie z tamtejszym torem, jak również pilnie obserwowałem pracę innych jeźdźców, którzy w oczach moich – niestety! Przedstawili

Innym ważnym ośrodkiem działań sportowych było łódzkie ognisko Polskiej YMCA⁶⁹. W okresie „amerykańskim” określanym jako wojskowy (1920-1921) działalność swoją na terenie Łodzi rozpoczęła Główna Kwatera YMCA oraz Departament Wychowania Fizycznego i Sportu (DWFiS)⁷⁰. W agendzie tej wykwalifikowani instruktorzy prowadzili zajęcia sportowe dla nauczycieli i młodzieży szkolnej⁷¹. Filozofia pracy szkoleniowej przebiegała według następującego klucza: masa – jednostka – grupa – jednostka. Treningi obejmowały takie dyscypliny sportowe jak: lekka atletyka, boks, walki wręcz (zapasy francuskie, amerykańskie, jiu-jitsu), gimnastyka, szermierka i gry zespołowe (siatkówka, koszykówka, baseball)⁷². Zajęcia prowadzono w czterech grupach: dla chłopców (gimnastyka, zaprawa lekkoatletyczna, gry i zabawy ruchowe, gry sportowe), młodych mężczyzn

prawdziwych rycerzy, którzy godnie potrafią bronić barw swojego kraju”. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, ss. 6-7, 68; APŁ, TRRŁ, Księga Pamiątkowa S. S. R., sygn. 36, b.p.s.; APŁ, TRRŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928-1930, sygn. 2, b.p.s. Por. A. Bogusz, *Łódzcy Olimpijczycy 1924-1992*, Łódź 1992, s. 172; tenże, *Łódź olimpijska*, Łódź 2005, s. 45; R. Wryk, *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2015, s. 517-518.

⁶⁸ F. Więcek był zwycięzcą I. Biegu Dookoła Polski (dzisiejszy Tour de Pologne), zdobywcą siódmej lokaty w wyścigu Berlin-Warszawa, a także wielokrotnym reprezentantem Polski. Do wyróżniających zaliczali się także Wacław Kołodziejczyk – mistrz województwa łódzkiego w 1933 i 1936 r., szósty kolarz w Challenge „Przeglądu Sportowego”, zwycięzca Wyścigu Dookoła Łodzi w 1935 r. oraz wicemistrz Polski w Drużynowym Wyścigu na dystansie 146 kilometrów. Do czołówki okręgu łódzkiego należeli Brauer (sprint) oraz Bolesław Koprowski. Utytułowanymi kolarzami okresu międzywojennego i Polski Ludowej byli również Jan Kasprzak oraz bracia Lucjan i Marian Pietraszewscy (pracownik firmy Władysława Sierpińskiego). W latach trzydziestych XX w. M. Pietraszewski otworzył własny Zakład Ślusarsko-Rowerowy przy ul. Kilińskiego 130. APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, ss. 51, 53; S. Glica, *Sekcja...*, *op.cit.*, s. 13-14. APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 77; Zob. też S. Glica, *Sekcja...*, *op.cit.*, s. 13; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 194; B. Tuszyński, *100 lat Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów Kolarstwa Polskiego*, Warszawa 1986.

⁶⁹ YMCA – z ang. Young Men’s Christian Association (Związek Młodzieży Chrześcijańskiej Męskiej). Protestantka organizacja międzynarodowa utworzona w Londynie w 1844 roku. Emblematem stowarzyszenia był odwrócony czerwony trójkąt, który symbolizował wszechstronny rozwój trzech podstawowych cech osobowości człowieka tj. moralnej, intelektualnej i fizycznej. Formalna praca Związku Polskiej YMCA rozpoczęła się dnia 8 grudnia 1923 r., kiedy to odbyło się Pierwsze Walne Zebranie Delegatów. E. Kałamacka, *Działalność Amerykańskiej Misji Wojskowej YMCA w Polsce w latach 1919-1922*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej kultury fizycznej w Polsce*, t. 5, Gorzów Wlkp. 2002, s. 127 i n.; też, *Od duszy do ciała – ewolucja programowa Chrześcijańskiego Związku Młodzieży Męskiej YMCA*, „Kultura Fizyczna” 1994, nr 9-10, s. 11-15; A. W. Alley, *Revitalizing Membership in the Young Men’s Association*, [w:] APŁ, Polska YMCA w Łodzi (PYŁ), sygn. 1, ss. 6-8, 38; „Kurjer Łódzki” 1920, nr 179, s. 1; M. Kardas, *Zarys dziejów „Polskiej YMCA” i jej gdyńskiego Ogniska w latach 1932-1950*, „Zeszyty Gdyńskie” 2010, nr 5, s. 120; Zob. APŁ, PYŁ, O wielkich ideach w ruchu YMCA, [w:] [Okólniki Dyrektora Polskiej YMCA Paula’a Supera] 1932-1933, sygn. 3, b.p.s.; M. Koliński, *Łódź między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918-1939*, Łódź 2007, s. 132; „Kurjer Wieczorny” 1922, nr 24, s. 3.

⁷⁰ Por. P. Super, *Teaching Outlines of Association Departmental Methods*, [w:] APŁ, PYŁ, sygn. 1, s. 9-11.

⁷¹ Na początku lat dwudziestych XX w. treningi bokserskie w łódzkiej YMCA prowadził Eugeniusz Nowak, wybitny specjalista z dziedziny pięściarstwa, jako jeden wówczas z nielicznych polskich instruktorów posiadający uprawnienia trenerskie. J. Stabno, *Boks*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 37; J. Strzałkowski, *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 244-245.

⁷² Zob. J. Jaroszewski, M. Łuczak, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Kultura Fizyczna...*, *op.cit.*, s. 99-100; „Kurjer Łódzki” 1927, nr 274, s. 8; „Rozwój” 1921, nr 289, s. 5.

(gimnastyka, zaprawa lekkoatletyczna, gry i zabawy ruchowe, gry sportowe, gimnastyka parterowa, walki francuskie, walki wręcz, szermierka, boks), starszych mężczyzn (gimnastyka, gry i zabawy ruchowe, siatkówka), drużyny reprezentacyjne (zaprawa i treningi specjalne)⁷³. Dopełnieniem tych działań były organizowane szkolenia w różnych dyscyplinach sportu oraz akcje obozowe⁷⁴. W początkowym okresie działalności bazę sportowo-szkoleniową stanowiło boisko (podwórko) przy ul. Piotrkowskiej 243, zaplecze Ogniska Fabryki L. Geyera przy ul. Piotrkowskiej 95 oraz salka ćwiczeń Szkoły Powszechnej Nr 76 przy zespole fabrycznym Grohmanów przy ul. Targowej 77⁷⁵. W późniejszym okresie czasu korzystano z sali gimnastycznej Szkoły Handlowej Kupiectwa Łódzkiego przy ul. Dzielnej 58. W lipcu 1920 r. zostało utworzone ognisko Polskiej YMCA przy Domu Żołnierza Polskiego w Łodzi⁷⁶. Członkowie ogniska wywodzili się z różnych sfer społecznych, byli to uczniowie szkół, młodzież pracująca lub opuszczona, studenci, robotnicy, majstrowie, pracownicy biurowi i urzędnicy państwowi, przedstawiciele wolnych zawodów i in. Działalność kulturalno-wychowawcza Polskiej YMCA miała głównie na względzie „kształcenie charakterów w myśl etyki chrześcijańskiej, rozwój kulturalny i urabianie typu obywatela uświadomionego i pożytecznego dla Państwa”⁷⁷.

⁷³ APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

⁷⁴ Pod względem administracyjnym, organizacyjnym i szkoleniowym z pomocy ogniska łódzkiego często korzystali członkowie Koła Sportowo-Oświatowego fabryki „L. Geyera”. Firma „L. Geyer” była członkiem wspierającym Ogniska Łódzkie Polskiej YMCA. APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 54; APŁ, PYŁ, [Miesięczne sprawozdanie finansowe] 1932-1938, sygn. 15, b.p.s.; E. Maciński, *Wspomnienia świetlicowe. Część I. Od r. 1929 do 1939*, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*, materiały znajdujące się w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, s. 2; APŁ, LG, Księga Wolna Klubu Sportowego „L. Geyer” 1935-1936, sygn. 348, s. 5. Zob. też A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 199-200; zob. też „Kurjer Łódzki” 1920, nr 202, s. 4; „Kurjer Łódzki” 1920, nr 217, s. 4; „Kurjer Łódzki” 1922, nr 82, s. 4.

⁷⁵ Na podstawie umowy barterowej władz YMCA z Kuratorium Okręgu Szkolnego Łódzkiego, członkowie Ogniska mogli bezpłatnie korzystać z sali przy ul. Targowej 77 (ze światłem i opałem). W zamian za to instruktorzy YMCA prowadzili 12 godzin tygodniowo zajęć wychowania fizycznego w szkołach powszechnych. „Kurjer Łódzki” 1938, nr 348, s. 7; APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

⁷⁶ Potencjał środowiska łódzkiego dostrzegł również dyrektor naczelny Polskiej YMCA Paul Super, który w swej charakterystyce m. Łodzi, podkreślał, że posiada ona: „Resources of courage, hope, endurance, devotion, in the heart of the people” [W sercach swych ludzi pełnię zasobów odwagi, nadziei, wytrzymałości i pobożności – z ang. tłum. PK]. P. Super, *Łódź*, [w:] APŁ, PYŁ, sygn. 1, s. 8; zob. też APŁ, UWŁ, WO, Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego O ogólnym stanie województwa działalności administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1937/38 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość, sygn. 6, s. 188.

⁷⁷ Ognisko Łódzkie Polskiej YMCA. Zestawienie przychodu i rozchodu za 1932/1933 r. i budżet na rok 1933/34, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 15.

Kiedy w latach 1922-1923 rozpoczął się tzw. okres polski (cywilny) przystąpiono do reorganizacji ogniska łódzkiego YMCA, które miało przyjąć charakter niemilitarny i rozpocząć długofalową działalność⁷⁸. Po niedługim czasie, władze organizacji podjęły – kluczową dla dalszego rozwoju zrzeszenia – decyzję dotyczącą budowy własnej siedziby. Projekt zasadniczy zrealizowano w latach 1931-1935⁷⁹, ale prace wykończeniowe trwały jeszcze przez następne kilka lat. Na bazę sportową składały się: sala gimnastyczna o wymiarach 16x24m z widownią na 300 osób, pływalnia o wymiarach 25x7,5m o głębokości 1,1-2,6m, także z widownią na 300 osób, salka do ćwiczeń indywidualnych, trzy pomieszczenia z szatniami i natryskami oraz poradnia lekarska⁸⁰. W okresie zimowym było to jedyne miejsce w Łodzi, w którym odbywały się zajęcia z pływania. Inspirację dotyczącą przeznaczenia i wyposażenia pokoi klubowych o charakterze oświatowo-kulturalnym czerpano od amerykańskich placówek YMCA⁸¹.

Ryc. 1. Harold J. Rounds – wieloletni dyrektor Polskiej YMCA w Łodzi

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1935, nr 27, s. 2

⁷⁸ Rozpoczynając nowy etap działalności, władze YMCA podjęły przygotowania do opuszczenia zajmowanego dotychczas lokalu przy ul. Piotrkowskiej 243. Równocześnie, pod względem formalnym, YMCA stała się Polską YMCA. Tymczasową siedzibą Polskiej YMCA były pomieszczenia na trzecim piętrze przy ul. Piotrkowskiej 86 (front). Na budowę nowego gmachu pozyskano sumę 200 000 dolarów z Rady Krajowej Polskiej YMCA. Kwota ta była obwarowana przyrzeczeniem władz łódzkiej YMCA, że dodatkowy kapitał w wysokości 100 000 dolarów zostanie zebrany poprzez zbiórkę wśród mieszkańców Łodzi. W tym celu powołano specjalny Komitet Budowy Gmachu Polskiej YMCA w Łodzi, do zadań którego należało usprawnienie działań w zakresie pozyskiwania brakującej kwoty pieniędzy oraz skuteczne koordynowanie prac budowlanych. W skład komitetu weszli ówcześni przedstawiciele elity m. Łodzi, byli to: G. Geyer, Edward Ulman, Mieczysław Jazowski, Alojzy Trypka, Alfred Grohman, Jan Gołkontt, Bronisław de Michelis, Stefan Greenwood, Paul Super, E. R. Cumings oraz H. J. Rounds. Spis osób, które współpracują i współpracowały przy dziele zrealizowania naszego projektu budowlanego, [w:] APŁ, PYŁ, [Obozy organizowane przez Ognisko Łódzkie] 1933-1939, sygn. 94, b.p.s.; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 348, s. 7; zob. też Sprawozdanie Prezesa Zarządu Polskiej YMCA w Łodzi wygłoszone na Walnem Zebraniu Członków Czynnych Ogniska Łódzkiego w dniu 7 maja 1932 r. za rok 1931, [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 69-71; APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

⁷⁹ Dnia 1 września 1935 r. oddano do użytku około 58% gmachu. Sprawozdanie Zarządu i Dyrektora Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA za rok 1935/1936, [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 101.

⁸⁰ W 1937 r. z usług poradni sportowo-lekarskiej skorzystało przeszło 2829 osób. Zob. Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA w z działalności związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 5; Ognisko Łódzkie Polskiej YMCA. Zestawienie przychodu i rozchodu za 1932/1933 r. i budżet na rok 1933/34, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 9; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty..., op.cit.*, s. 102.

⁸¹ Zob. *Młodzież łódzka patrzy w przyszłość*, Łódź 1934.

Przez cały okres budowy gmachu YMCA praca w zakresie wychowania fizycznego i sportu była bardzo utrudniona⁸². Ze względu na ograniczone warunki prowadzenia zajęć młodzież korzystała z boisk ziemnych, na których uprawiała koszykówkę i siatkówkę. W świetlicach natomiast grano w szachy, warcaby⁸³ i w ping ponga⁸⁴. Docelowymi imprezami sportowymi były natomiast rozgrywane co roku mistrzostwa Polski YMCA, które urządziła centrala Związku. Do najsilniejszych należały sekcje siatkówki i koszykówki. W 1928 r. w zespole koszykarzy grał m.in. Edward Ałaszewski⁸⁵. Pod koniec 1929 r. wyróżniający się zawodnicy YMCA przeszli do innych stowarzyszeń łódzkich, bardziej ukierunkowanych na współzawodnictwo sportowe⁸⁶. Wówczas to rozwiązaniu uległa sekcja gier sportowych.

W styczniu 1930 r. rozpoczął się nowy rozdział w działalności sportowej Polskiej YMCA. Uchwałą Rady Krajowej powstał w strukturach ogniska łódzkiego Klub Sportowy Polskiej YMCA w Łodzi (KS Polska YMCA)⁸⁷. Utworzono sekcje piłki nożnej, lekkoatletyczną, boks, pływacką, szermierczą, kolarską, szachową, pingpongową, tenisa

⁸² Zob. Ognisko Łódzkie Polskiej YMCA. Zestawienie przychodu i rozchodu za 1932/1933 r. i budżet na rok 1933/34, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 3.

⁸³ Regulamin Klubu Szachowego opracowano na podstawie regulaminu sekcji szachowej Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana. W 1931 r. utworzono wewnątrz Klubu Szachowego sekcję warcabistów.

⁸⁴ Pod koniec lat dwudziestych XX wieku, brak dobrej bazy sportowej Polskiej YMCA powodował, że odnotowywano mały przyrost ćwiczących. Przyczyną takiego stanu rzeczy były w głównej mierze bezpłatne zajęcia ruchowe organizowane przez PUWFiPW. Treningi te odbywały się również w obiektach o lepszym wyposażeniu w urządzenia sportowe. APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

⁸⁵ E. Ałaszewski był uzdolnionym sportowcem i artystą grafikiem. Swoją karierę zawodniczą związał z Polską YMCA w Łodzi, ŁKS oraz Polonią Warszawa. Jako grafik tworzył karykatury trenerów i zawodników. Prace Ałaszewskiego wielokrotnie nagradzano i prezentowano w czasopiśmie sportowych oraz na wystawach.

⁸⁶ Zob. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 200-201.

⁸⁷ Utworzony Klub Sportowy podlegał łódzkiemu Komitetowi Wychowania Fizycznego YMCA, który odpowiadał za jego funkcjonowanie przed Zarządem YMCA w Łodzi. Funkcję doradcy, administratora i opiekuna zarazem pełnił kierownik wychowania fizycznego w ognisku. Z punktu widzenia władz YMCA, powstanie klubu sportowego wewnątrz ogniska postrzegano z jednej strony pozytywnie, jako cenną inicjatywę społeczną członków, z drugiej natomiast, uważano to za pewną aberrację, gdyż tworzone „nową” organizację w „starej”, czyli macierzy. Sprawozdanie prac komisji drugiej Organizacyjnej, [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdanie z działalności Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA], sygn. 21, s. 1-2; zob. też Ognisko Łódzkie Polskiej YMCA. Zestawienie przychodu i rozchodu za 1932/1933 r. i budżet na rok 1933/34, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 15; „Kurjer Łódzki” 1930, nr 11, s. 10; 15-minutowy referat z Kongresu Światowego w Toronto i Cleveland, [w:] APŁ, PYŁ, [Streszczenia i programy pogadarek wygłoszonych w Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1930, sygn. 80, b.p.s.; Uchwały VIII Walnego Zjazdu Pol. YMCA, [w:] APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.; Statut Klubu Sportowego Polskiej Y.M.C.A w Łodzi, [w:] APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.

ziemnego⁸⁸ i gier sportowych⁸⁹. Jako dodatkową formę zajęć organizowano ćwiczenia usprawniające, w czasie których wiodącą formą ruchu była gimnastyka. Wraz z rozwojem oferty zajęć sportowych, łódzka YMCA stała się swego rodzaju ośrodkiem wyszkolenia sportowego, zwłaszcza w grach zespołowych. Na łamach „Kurjera Łódzkiego” tak pisano na ten temat: „Po paru latach wytworzyła się w łódzkim sporcie taka sytuacja, że właściwie nie było ani jednej klubowej drużyny siatkówki czy koszykówki, w której nie występowałoby paru ymciarzy”⁹⁰. W drugiej połowie lat trzydziestych XX w., po wybudowaniu siedziby przy ul. Moniuszki 4a, Rada Krajowa zdecydowała o wycofaniu KS Polska YMCA ze związków sportowych. W praktyce oznaczało to zaprzestanie uczestnictwa w organizowanych oddzielnie rozgrywkach sportowych. U podstaw tej decyzji leżało przekonanie, iż powstała baza sportowa stanowiła nieosiągalny poziom dla innych organizacji sportowych. Uważano, że mogłoby to doprowadzić do dominacji sportowców YMCA w rozgrywkach łódzkich, a nawet spowodować rozbitcie innych zespołów sportowych, których zawodnicy przechodziliby do ogniska, ze względu na lepsze warunki treningowe⁹¹. Przyjęcie takiej filozofii pracy sportowej skutkowało udziałem zawodników YMCA tylko w rywalizacji urządzonej wewnątrz zrzeszenia. W zawodach tych mogli brać także udział sportowcy pozostałych łódzkich stowarzyszeń wyznania chrześcijańskiego⁹². Władze ogniska wprowadziły bowiem

⁸⁸ Zob. Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A. złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 89; Klub „Przyszłość” Polskiej YMCA w Łodzi. Książka protokołów 1934-1939, sygn. 91, b.p.s.

⁸⁹ W okresie budowy nowej siedziby łódzkiej YMCA treningi i mecze sekcji piłki nożnej odbywały się na boisku Koła Sportowo-Oświatowego fabryki „L. Geyera”, kolarze trenowali na torze kolarskim SS „Union”, bokserzy w sali przy ul. Targowej 77, a lekkoatleci na boisku ŁKS. Zob. APŁ, PYŁ, [Korespondencja Działu Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi] 1928-1930, sygn. 97, b.p.s.

⁹⁰ „Kurjer Łódzki” 1938, nr 348, s. 7.

⁹¹ Władze centralne uzasadniały tę decyzję w następujący sposób: „Pragniemy poświęcić wysiłki nie tworzeniu asów sportowych, a masowej akcji w.f. mającej na celu zdrowie, tężyznę fizyczną i godziwą rozrywkę dla szerokich rzesz mężczyzn, kobiet i dzieci”. Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA z działalności Związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 5. Nowa polityka kierownictwa YMCA przyniosła zamierzone efekty, gdyż w latach 1936-1937 w Wydziale Wychowania Fizycznego ćwiczyło stale ponad 5000 osób, 27 zespołów wewnętrznych ogniska wzięło udział w rozgrywkach siatkówki, a 206 osób uzyskało odznaki pływackie. W 1937 r. RK Polskiej YMCA postanowiła aby poszczególne ogniska przystąpiły do opracowania specjalnych programów „w zakresie akcji ośw.-wychowawczej, w.f. i sportów i społecznym, o sile, przyciągającej młodzież w wieku 18-25 lat”. Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA z działalności Związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 3; Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A. złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 95; zob. też „Kultura Łodzi” 1938, nr 5, s. 32.

⁹² Zabieg ten nie spowodował całkowitego wycofania zawodników łódzkiej YMCA z rywalizacji z innymi stowarzyszeniami sportowymi, bowiem występowali oni w spotkaniach reprezentując barwy innych organizacji sportowych. Sprawozdanie ogólne Rady Krajowej YMCA – Związku Młodzieży Chrześcijańskiej za okres od dn. 1.

ograniczenie, które zakładało, że współzawodniczyć, jak i korzystać z obiektów Polskiej YMCA w Łodzi, mogła tylko młodzież wyznania chrześcijańskiego⁹³. Tym samym, wyeliminowano ze rywalizacji sportowców żydowskich. Problematiczna była zwłaszcza sprawa zawodów pływackich organizowanych zimą, gdyż od 1936 r. rozgrywano je tylko na basenie krytym⁹⁴. Obiekty sportowe tej organizacji były czynne od godziny 8 do 22.30. Dzienna frekwencja na sali i basenie wynosiła około 1100 osób⁹⁵.

W Łodzi, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, wraz z odbudową przemysłu włókienniczego coraz większe znaczenie zdobywał ruch robotniczy, który wielką rolę przywiązywał do rozwijania wśród proletariatu przemysłowego życia sportowego. W styczniu 1922 r. powołano do życia pierwsze w Łodzi stowarzyszenie sportowe pod nazwą: Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew” (RTS „Widzew”)⁹⁶. Jak zapisano w paragrafie

IV. 1938 r. do 31. III, 1939 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 6; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 348, s. 7; APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93; Rola wolontariuszów i przygotowanie ich do pracy w Polskiej YMCA. Przodownictwo w Wydziałach Wych. Fiz. Ognisk, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 1.

⁹³ APŁ, PYŁ, [Sprawy członków Polskiej YMCA w Łodzi] 1933-1936, sygn. 7, s. 3 i n.

⁹⁴ Z pływalni i sali gimnastycznej ogniska korzystały następujące organizacje: OUWFIPW, Łódzki Okręgowy Związek Lekkiej Atletyki (ŁOZLA), Wojskowy Klub Sportowy „Łódź”, ŁKS, Klub Sportowy „Znicz”, KS „IKP”, Klub Pracowników „Zjednoczone”, Klub Sportowy Tramwajarzy, Polska Organizacja Wojskowa (POW), Rodzina Wojskowa, Junackie Hufce Pracy, młodzież szkół powszechnych i średnich, wojsko, policja, straż pożarna oraz harcerze. „Kurjer Łódzki” 1938, nr 348, s. 7; Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 93; APŁ, PYŁ, [Miesięczne sprawozdania finansowe] 1932-1938, sygn. 15, b.p.s.; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 201-202.

⁹⁵ Najważniejsze osiągnięcia sportowców Polskiej YMCA to: w koszykówce męskiej w 1928 r. zespół zajął szóste miejsce w pierwszych nieoficjalnych mistrzostwach Polski, które odbyły się w Łodzi. W 1931 r. koszykarze zdobyli mistrzostwo Łodzi, w 1933 r. mistrzostwo klasy „A”; w siatkówce w 1929 r. duży sukces odnieśli siatkarze, którzy w pierwszych nieoficjalnych mistrzostwach Polski w Warszawie wywalczyli pierwsze miejsce; w szachach regularne mecze rozgrywali szachiści ogniska łódzkiego, którzy startowali w zawodach o mistrzostwo Klubu Szachowego Polskiej YMCA w Łodzi (klasy C, B, A) i Łódzkiego Okręgowego Związku Szachowego. W 1931 r. szachiści YMCA zdobyli pierwsze miejsce w klasyfikacyjnym turnieju drużynowym Związku. W 1936 r. Teodor Regedziński zajął drugie miejsce podczas nieoficjalnej olimpiady szachowej w Monachium. J. Jaroszewski, M. Łuczak, *Kultura fizyczna..., [w:] Kultura Fizyczna..., op.cit.*, s. 99-100; APŁ, PYŁ, Statut, regulaminy i deklaracje członków Klubu Szachowego [Polskiej YMCA w Łodzi] 1933-1934, sygn. 84, b.p.s.; APŁ, PYŁ, Sprawozdania z działalności Zarządu Klubu Szachowego, listy obecności i wyniki turniejów, sygn. 85, b.p.s.; APŁ, PYŁ, Książka protokołów z Zebrań Zarządu Klubu Szachowego Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1931, sygn. 86, s. 6; APŁ, PYŁ, Książka protokołów z zebrań ogólnych członków Sekcji Szachowej Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1933, sygn. 87, b.p.s.; Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 89; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 218-219. Por. APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

⁹⁶ Legalizacja statutu RTS „Widzew” nastąpiła 24 stycznia 1922 roku. APŁ, UWŁ, WSP, Skorowidz stowarzyszeń Łódź – Miasto, sygn. 1142, s. 182; Zob. S. Glica, *Sport robotniczy w Łodzi 1918-1939*, Łódź 2012, s. 16; „Łódź w ilustracji” 1924, nr 5, s. 5. Por. C. Grzelak, *Z badań nad dziejami robotniczego nurtu kultury*

I statutu miało ono na celu „[...] danie możliwości członkom Towarzystwa osiągnięcia rozwoju swych sił fizycznych przez prowadzenie ćwiczeń sportowych jak to: wycieczek pieszych, gry w piłkę nożną, ćwiczenia cyklistów, wolnych ćwiczeń i tenisa, prócz tego Towarzystwo jest uprawnione do prowadzenia kółka dramatycznego, chóru i orkiestry, i w razie potrzeby do nabywania nieruchomości”⁹⁷. Założyciele stowarzyszenia wywodzili się głównie z ruchu robotniczego oraz należeli do Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS)⁹⁸. Jedną z najbardziej znanych i zasłużonych postaci był Marian Malinowski, piłkarz, lekkoatleta, a następnie członek zarządu i prezes zrzeszenia⁹⁹. W początkowym okresie działalności zorganizowano sekcje piłki nożnej¹⁰⁰, lekkiej atletyki, a w późniejszych latach gier sportowych (siatkówka i koszykówka kobiet i mężczyzn)¹⁰¹, kolarską oraz tenisa stołowego. Na boisku oraz w wielofunkcyjnym lokalu zrzeszenia urządzono strzelnicę¹⁰². W 1928 r. planowano utworzenie również sekcji sportów zimowych¹⁰³.

Do najbardziej utytułowanych oddziałów sportowych RTS „Widzew” należał zespół piłkarski. Zawodnicy Towarzystwa debiutując w rozgrywkach piłkarskich od najniższego szczebla klasy C, już po roku wywalczyli awans do klasy B. Natomiast od 1926 r. nieprzerwanie, aż do 1938 r., grali na najwyższym szczeblu ligi okręgowej klasy A. Utrzymanie stabilnego poziomu sportowego drużyny konsekwentnie wynikało z realizowanej przez władze zrzeszenia strategii rozwoju sekcji. Jej istotnym elementem było pozyskanie terenów pod budowę własnego boiska (z bieżnią lekkoatletyczną, skocznią, rzutniami i placami do gier)¹⁰⁴ oraz stworzenie systemu szkoleniowego od juniora¹⁰⁵ do

*fizycznej na terenie RSKO „Łódź”, maszynopis pracy magisterskiej znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1961, s. 172; A. Górawski, *Kolekcja klubów. Widzew oraz dawni łódzcy ligowcy*, Katowice 1998, s. 59-60; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS Widzew 1910-1960*, Łódź 1960, s. 45-46.*

⁹⁷ APŁ, UWŁ, WSP, Robotnicze T-wo Sportowe „Widzew” w Łodzi, sygn. 1642, s. 9.

⁹⁸ Tamże, s. 11. Zob. też C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 23-25.

⁹⁹ M. Malinowski — ps. „Pobóg”, w konspiracji Tadeusz Wolski, kapitan Wojska Polskiego, związany z ruchem niepodległościowym m.in. jako członek Polskiej Organizacji Wojskowej, brał udział w wojnie polsko-radzieckiej oraz walczył w powstaniu warszawskim na Powiślu i Śródmieściu. Wielokrotnie uhonorowany najwyższymi dystynkcjami państwowymi. Zob. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 65.

¹⁰⁰ Powstała sekcję piłki nożnej zasilili piłkarze Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego działającej w dzielnicy Widzew, koła sportowego Towarzystwa Śpiewaczego im. J. Słowackiego w Widzewie oraz „dzikiej” drużyny robotniczej „Górka”. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, ss. 67, 73; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 84.

¹⁰¹ APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18766, b.p.s.

¹⁰² C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 174; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 50-51.

¹⁰³ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 312, s. 13.

¹⁰⁴ Zanim powstał obiekt „Widzewa” przy ul. Rokicińskiej, piłkarze trenowali i rozgrywali mecze na boisku miejskim w Parku 3-go Maja oraz wynajmowanym boisku Klubu „Turystów” przy ul. Wodnej 4.

seniora¹⁰⁶, na zasadzie popularyzowania gry w piłkę nożną wśród młodzieży szkolnej i robotniczej. Niestety, od 1935 r., z powodu kryzysu ekonomicznego, zespół piłkarski został pozbawiony fachowej opieki instruktorskiej. Wówczas treningi prowadzili starsi piłkarze „Widzewa”¹⁰⁷.

Duży wpływ na rozwijanie poziomu sportowego w stowarzyszeniu miała koniunktura polityczna i gospodarcza oraz możliwości w zakresie realizacji dążeń do posiadania własnego zaplecza sportowego. W 1928 r., gdy władzę w łódzkim Magistracie sprawowali socjaliści, RTS „Widzew” wydzierżawił tereny miejskie pod budowę własnego boiska. Obiekt, mieszczący się przy ul. Rokicińskiej 28b¹⁰⁸, otwarto w marcu 1930 roku¹⁰⁹. Uzupełnieniem kompleksu sportowego miała być również budowa „Domu Sportowego”, w którym planowano zogniskować życie sportowe i kulturalne mieszkańców dzielnicy Widzew¹¹⁰. Każdego roku, poczynwszy 1934 r. uruchomiono dla nich ślizgawkę.

Kryzys gospodarczy na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. spowodował przejście kilku czołowych sportowców-robotników do Klubu Sportowego „Wima”. Zawodnicy ci, w zamian za reprezentowanie barw stowarzyszenia fabrycznego, otrzymywali specjalne stanowiska pracy¹¹¹.

W okresie zimowym zaprawę fizyczną organizowano w sali szkolnej przy ul. Kopcińskiego. A. Gowarzewski, *Kolekcja...*, *op.cit.*, ss. 12, 60-61; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 65.

¹⁰⁵ Znaczące sukcesy odnotowywali juniorzy „Widzewa”. Funkcję trenera drużyny młodzieżowej pełnił piłkarz pierwszego zespołu – Mieczysław Sudra. W 1936 r. zawodnicy ci uczestniczyli w obozie szkoleniowo-turniejowym w Sierakowie, gdzie trenowali pod okiem trenerów z Polskiego Związku Piłki Nożnej (PZPN) i brali udział w turnieju o mistrzostwo Polski. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 221-223; S. Glica, *Sport robotniczy...*, *op.cit.*, s. 19-22; A. Gowarzewski, *Kolekcja...*, *op.cit.*, ss. 66, 69, 70; *Widzew Łódź. Zarys...*, *op.cit.*, s. 11; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 76-77.

¹⁰⁶ Szkoleniowcami piłkarzy „Widzewa” w okresie międzywojennym byli: Zygmunt Otto (trener ŁOZPN), Kurt, Edward Lubnau, Jugosłowianin Vančo Kaménař. A. Gowarzewski, *Kolekcja...*, *op.cit.*, ss. 69-70, 72.

¹⁰⁷ Tamże, s. 72.

¹⁰⁸ Zob. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 222; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty...*, *op.cit.*, s. 63-66.

¹⁰⁹ W budowę boiska, na mocy uchwały zarządu, zaangażowali się również sami zawodnicy, którzy pracowali przy niwelacji terenu i pracach wykończeniowych. Osoby, które nie mogły brać bezpośredniego udziału w pracach zobowiązały się do jednorazowej składki pieniężnej. Po latach tak wspominało trud i poświęcenie przy budowie boiska działacza „Widzewa” Edwarda Krauze „[...] bije nawet swego rodzaju rekord (E. Krauze – przyp. PK), wywołując któregoś dnia 130 taczek z ziemią. A kiedy boisko było już gotowe cieszy się, że dzieciarnia swoim gwarem zapełnia teren i może przebywać na świeżym powietrzu”. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 55; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 222; Glica, *Sport robotniczy...*, *op.cit.*, s. 171; „Kurjer Łódzki” 1928, nr 311, s. 8; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 22.

¹¹⁰ W latach dwudziestych XX w. spotkania działaczy i zawodników odbywały się w świetlicy starej siedziby RTS „Widzew”. M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 51; APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18766, b.p.s.

¹¹¹ Głównym czynnikiem zakłócającym utrzymanie wysokiego poziomu sportowego w sekcji piłki nożnej „Widzewa” było tzw. kaperowanie, czołowych zawodników do klubów fabrycznych. W zamian za przejście do stowarzyszenia sportowego działającego przy danym zakładzie przemysłowym otrzymywali oni stanowisko pracy oraz lepsze warunki szkoleniowe. W 1929 r. władze „Widzewa” odrzuciły ofertę przejęcia Towarzystwa przez Maksa Kona – właściciela zakładów Widzewska Manufaktura. Z kolei, w 1934 r. w wyniku trudnej sytuacji materialnej władze RTS „Widzew” rozważyły fuzję z Klubem Sportowym „Strzelec”. Warto

Duży wkład w rozwój polskiego ruchu zrzeszeniowego na terenie Łodzi miały środowiska harcerskie. Wychowawcze walory sportu i jego korzystne oddziaływanie na kształtowanie postaw młodzieży spowodowały, iż od 1918 r., w strukturach polskiego harcerstwa zaczęły powstawać harcerskie kluby sportowe. Ich zadaniem było popularyzowanie współzawodnictwa sportowego, jako drogi do samodoskonalenia i pogłębienia współpracy w grupie¹¹². W Łodzi pierwsze zespoły sportowe przy drużynach harcerskich powstały pod koniec 1921 r., natomiast rok później powołano Harcerski Klub Sportowy w Łodzi (HKS). Młodzież zainteresowaną sportem podzielono na dwie grupy. Pierwszą, stanowiły osoby które trenowały w HKS, drugą z kolei harcerze, którzy uprawiali sport masowy w ramach programów ogólnych wychowania fizycznego. W pierwszej grupie zajęcia charakteryzowały się wdrażaniem do specjalizacji sportowej i nosiły znamiona wyczynowości. Miały one na celu umożliwienie podjęcie skutecznej walki sportowej z zawodnikami innych łódzkich zrzeszeń sportowych. W drugiej, przygotowywano do osiągnięcia podstawowego poziomu sportowego oraz zdobywania POS¹¹³.

Trudne warunki materialne zrzeszenia powodowały, że początkowo pracę sportową prowadzono jedynie w sekcjach piłki nożnej i lekkiej atletyki. W tym okresie harcersze-sportowcy rywalizowali głównie w zawodach wewnętrznych. Po trudnym okresie działalności w połowie lat dwudziestych XX w., kiedy to zawieszono działalność stowarzyszenia, w 1926 r. nastąpiła reaktywacja HKS. Wówczas to pod przewodnictwem Szczęsnego Połomskiego, kapitana Wojska Polskiego, nauczyciela gimnastyki i instruktora wychowania fizycznego w łódzkim Magistracie, wznowiono dawne sekcje sportowe i organizowano szkolenie w nowych oddziałach tj.: grach sportowych (siatkówka, koszykówka, szczypiorniak i hazena), gimnastyce, tenisie stołowym, szachach, sportów zimowych (hokej na lodzie, łyżwiarstwo), pływaniu, strzelectwie i łucznictwie oraz szybownictwie i modelarstwie. Od

zaznaczyć, że w okresie kryzysu „Widzew” w latach 1934-1939 odnotowywał najwyższą liczbę członków wahającą się granicach 260-400. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 174; A. Górawzewski, *Kolekcja...*, *op.cit.*, ss. 64, 71; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 47-50; H. Łaskiewicz, *Robotnicza kultura fizyczna w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1971, s. 145; W. Zatkę, *Zarys dziejów Robotniczego Klubu Sportowego TUR w Łodzi 1926-1949*, maszynopis pracy magisterskiej znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1975, s. 40; P. Waingertner, *Ostatni Łodzermensch Robert Geyer 1888-1939*, Łódź 2014, s. 102.

¹¹² Zob. K. Jurek, *Lilijka i Łódka. Historia harcerstwa łódzkiego do 1939 roku*, Łódź 2006, s. 101; zob. też M. Bilecki, *XXV Harcerski Klub Sportowy przy Komendach Chorągwi Harcerów i Harcerzy w Łodzi 1923-1948*, maszynopispracy znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 1990, s. 4.

¹¹³ M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, s. 5 i n.

1928 r. zespoły sportowe HKS brały udział w rozgrywkach związkowych¹¹⁴. Wprowadzona przez Zarząd HKS całkowita autonomia sekcji sportowych, zaowocowała sukcesami sportowymi we współzawodnictwie lokalnym, jak i ogólnopolskim. Umocnieniem tego trendu była również reakcja władz stowarzyszenia na zakaz przynależności młodzieży szkolnej do zrzeszeń sportowych. W 1933 r. uchwalony został nowy regulamin HKS, który umożliwiał reprezentowanie barw zrzeszenia uczniom nie będącymi harcerzami¹¹⁵. Taka filozofia pracy sportowej spowodowała, że organizacja ta należała do jednych z najsilniejszych polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w okresie międzywojennym. Warto również nadmienić, że zrzeszenie to nie posiadało stałej i płatnej kadry instruktorsko-trenerskiej¹¹⁶. Treningi prowadzili społecznicy tj. absolwenci Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego w Warszawie¹¹⁷.

Lokal HKS mieścił się początkowo przy ul. Skwerowej 16, a w późniejszym okresie został przeniesiony na ul. Ewangelicką 9. W 1932 r. łódzki przemysłowiec Artur Wutke przekazał zrzeszeniu parcelę o powierzchni 5000m² przy ul. Piotrkowskiej 178/180¹¹⁸. Na tym terenie urządzono boisko do gier zespołowych, które posiadało również urządzenia do ćwiczeń lekkoatletycznych. W porze zimowej funkcjonowała tam ślizgawka, przy której działał bufet i puszczano muzykę z płyt gramofonowych¹¹⁹.

W 1938 r. walne zgromadzenie podjęło uchwałę o przemianowaniu HKS w Klub Sportowy „Znicz” (KS „Znicz”)¹²⁰. Zmiana ta wywołała nieporozumienia personalne oraz

¹¹⁴ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 232-233. Zob. też Sprawozdanie Zarządu Oddziału Łódzkiego Związku Harcerstwa Polskiego za 1933 rok, [w:] APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18767, s. 12-15; M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, s. 16.

¹¹⁵ Tamże.

¹¹⁶ Z szerokiego grona instruktorów i działaczy sportowych można wymienić: Czesława Rembowskiego, Benedykta Strzeleckiego, Zdzisława Starostę, Zygmunta Rudnickiego, Jana Studzińskiego, Romana Szerauca, Albina Grabowskiego, Władysława Kościelskiego, Szczęsnego Połomskiego, Mariana Bileckiego, Eugeniusza Stępienia, Józefa Zawiślaka, Mariana Zrobkiewicza, Stanisława Ryszkowskiego, Józefa Okońskiego, Eugeniusz Sujkę oraz Józefa Szadejko.

¹¹⁷ Sportowcy HKS poczynszy od lat trzydziestych XX w. wiodli prym w grach zespołowych w rozgrywkach lokalnych i ogólnopolskich. Siatkarki wywalczyły osiem razy tytuły wicemistrzyń Polski (od 1930 r.), a w 1937 r. zostały mistrzyniami Polski. Ponadto w latach 1932 i 1934/35 zdobyły one puchar PZGS. Hazenistki natomiast trzykrotnie wywalczyły tytuły wicemistrzyń Polski. W 1939 r. szczypiornistki zdobyły mistrzostwo Polski, a Bogusława Połomska i Irena Kordowska reprezentowały Polskę w grach zespołowych. Do czołowych lekkoatletów należeli: Grażyna Kobielska, Maria Kwaśniewska oraz Czesław Kiedrowski. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 232-233; Sprawozdanie Zarządu Oddziału Łódzkiego Związku Harcerstwa Polskiego za 1933 rok, [w:] APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18767, s. 12-13; M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, s. 18.

¹¹⁸ S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty...*, *op.cit.*, s. 92-93.

¹¹⁹ M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, s. 24.

¹²⁰ W marcu 1939 r. KS „Znicz” utworzył, jako jedno z nielicznych stowarzyszeń sportowych na terenie m. Łodzi, żeńską sekcję pływaką. Oddziały takie posiadały jedynie ŁKS i Żydowski Klub Sportowy „Makabi”.

wprowadziła na pewien czas dezorganizację życia sportowego w łódzkim środowisku harcerskim. Przekształcenia miały na celu wprowadzenie większej autonomizacji i specjalizacji sportowej w szeregach harcerzy-sportowców¹²¹.

Do ważnych etapów rozwoju polskiego ruchu zrzeszeniowego na terenie Łodzi należało powstawanie stowarzyszeń sportowych przy zakładach przemysłowych. Początki tego przełomowego w dziejach łódzkiego sportu nurtu datuje się na lata 1922-1923. W tym czasie swoją działalność rozpoczęła sekcja piłkarska Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”). Jako główny czynnik sprawczy powstania oddziału sportowego należy przyjąć spontaniczny zapał do uprawiania sportu młodych robotników. Zanim jednak doszło do formalnego utworzenia drużyny, rozpoczęli oni pod przewodnictwem Romana Tadeusiewicza¹²², prace niwelacyjne z przeznaczeniem na boisko piłkarskie. Działania te miały charakter nielegalny i samowolny. Główny organizator tej akcji R. Tadeusiewicz zaręczył bowiem wobec wszystkich współtowarzyszy, iż będzie osobiście odpowiadał za wszelkie konsekwencje spowodowane przywłaszczeniem placu fabrycznego¹²³. Inicjatywa robotników¹²⁴ spotkała się z akceptacją akcjonariuszy zakładów – Roberta i Gustawa Geyerów¹²⁵. Co więcej, jako pasjonaci sportu udzielili oni wsparcia materialnego i organizacyjnego, widząc szanse na powstanie silnych drużyn sportowych, zdolnych do rywalizacji z innymi łódzkimi zespołami. Wraz z rozwojem sekcji piłki nożnej i lekkiej atletyki, przystąpiono do rozpoczęcia treningów w piłce siatkowej i szermierce oraz zorganizowania życia kulturalno-oświatowego.

Zob. „Kurjer Łódzki” 1939, nr 68, s. 9; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 295, s. 18; M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, s. 38-43.

¹²¹ Zob. K. Jurek, *Lilijka...*, *op.cit.*, s. 102; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 233-234; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 41, s. 9.

¹²² Jego współnikami byli: bracia Jan i Stanisław Tadeusiewiczowie, Juliusz Wende, Stanisław Nowicki, Władysław Glonek, Mieczysław Ostrowski oraz Henryk Borsiak. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 279-280; zob. też *Biogram Romana Tadeusiewicza*, materiały przechowywane w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, b.p.s.; *Wspomnienia z działalności społecznej kierownika sekcji lekkoatletycznej w klubie sportowym przy fabryce „L. Geyer” w Łodzi Henryka Wincentego Kupieckiego zam. Przy ul. Rydzowej Nr 9 m 40*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 1979.

¹²³ O wspomnianej sytuacji tak pisał Erazm Maciński: „Gromadce tej przewodził zapalony sportowiec i dobry organizator – kilkunastoletni wówczas Romek Tadeusiewicz, który umiał nie tylko pokierować pracami niwelacyjnymi, ale podnosił drużynę na duchu i podniecał jej zapał, zapewniając kolegów, że w razie zdemaskowania ich „tajemnicy” i ewentualnego sprzeciwu ze strony czynników miarodajnych – on sam weźmie za tę „zbrodnię” całą odpowiedzialność, kryjąc w ten sposób współwinowajców od przykrych następstw”. E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 1.

¹²⁴ Pracownicy fizyczni stanowili około 95% uczestników, pozostałą część uzupełniali osoby pełniące funkcje kierownicze. Tamże, s. 1.

¹²⁵ W 1930 r. uchwałą II Walnego Zgromadzenia G. Geyer został mianowany Honorowym Prezesem Koła Sportowo-Oświatowego „L. Geyer”. APŁ, L. Geyer (dalej LG), Geyer, sygn. 985, s. 1; Zob. też P. Waingertner, *Ostatni...*, *op.cit.*, s. 101-102.

Dalszy rozwój KSO „L. Geyera” związany był ze zmianami politycznymi, jakie zaszły w Polsce po 1926 r. oraz pokryzysową rzeczywistością ekonomiczną. Czynniki te spowodowały, że na gruncie łódzkim następowało zacieśnienie współpracy władz państwowych z przedstawicielami przemysłu włókienniczego. Polityka interwencjonizmu państwowego miała także swoje odzwierciedlenie w dziedzinie sportu. W 1926 r. uchwała Rady Ministrów obligowała zakłady fabryczne do tworzenia placówek kultury fizycznej¹²⁶. Począwszy od 1927 za pośrednictwem Referatu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego zaczęto tworzyć przy dużych zakładach przemysłowych tzw. Ośrodki Wychowania Fizycznego¹²⁷. W Łodzi zadanie to koordynowali por. Wacław Kuźnicki i por. Paweł Woskowicz. Pierwszy tego typu Ośrodek został utworzony przy Zakładach Przemysłu Bawełnianego Spółki Akcyjnej „Ludwik Geyer” (ZPBSA „L. Geyer”)¹²⁸. Efektem wtórnym tego wydarzenia było sformalizowanie działalności KSO „L. Geyera”¹²⁹ i przyjęcie oficjalnej nazwy: Klub Sportowy „Geyer”¹³⁰. Na stulecie istnienia ZPBSA „L. Geyer” członkowie stowarzyszenia otrzymali od władz fabryki lokal, w którym swoją siedzibę miały sekcje sportowe oraz kulturalno-oświatowe¹³¹.

W 1930 r. KSO „L. Geyera” posiadało sekcje: lekko- i ciężkoatletyczną, piłkarską¹³², bokserską, gier sportowych (koszykówka męska i żeńska, siatkówka żeńska i męska, hazena),

Ryc. 2. Roman Tadeusiewicz – jeden z założycieli Koła Sportowo-Oświatowego „L. Geyera”

Źródło: Centralne Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)

¹²⁶ M. Koliński, *Łódź...*, *op.cit.*, s. 133; zob. też „Kurjer Łódzki” 1927, nr 27, s. 6.

¹²⁷ Por. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 280; zob. też „Kurjer Łódzki” 1927, nr 180, s. 9.

¹²⁸ „Kurjer Łódzki” 1927, nr 142, s. 7.

¹²⁹ Legalizacja statutu KSO „L. Geyera” nastąpiła 15 stycznia 1930 roku. APŁ, UWŁ, WSP, Skorowidz stowarzyszeń Łódź – Miasto, sygn. 1142, s. 185; zob. też APŁ, UWŁ, WSP, „Koło Sportowo-Oświatowe fabr. =L. Geyer= w Łodzi, sygn. 2309.

¹³⁰ Za godło zrzeszenia obrano złoty napis: K. S. GEYER. Był on umieszczony na granatowej emaliowanej tarczy z białym obramowaniem na brzegach.

¹³¹ W 1933 r. w trzynastu imprezach kulturalno-oświatowych KSO „L. Geyera” uczestniczyło 2580 słuchaczy (średnio ok. 199. osób na wydarzenie). APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 16.

¹³² W 1932 r. sekcja ta została zlikwidowana z powodu trudnej sytuacji finansowej zrzeszenia.

motocyklową, szermierczą¹³³, szachową, narciarską, kolarską, pingpongową oraz tenisową¹³⁴. Ich poziom sportowy był zróżnicowany. Wiele sukcesów sportowych odnotowywali lekkoatleci¹³⁵ oraz bokserzy¹³⁶. Do mniej utytułowanych zaliczały się sekcja piłki nożnej oraz drużyny gier zespołowych tj. koszykówki i siatkówki. Typowo rekreacyjny charakter miały natomiast sekcje narciarskie, szermiercze, motocyklowa i kolarska¹³⁷. Bezpośrednim zapleczem sportowym „Geyera” było boisko do gier sportowych przy ul. Czerwonej 8¹³⁸ oraz dla biegaczy park pałacowy rodziny Geyerów¹³⁹.

W latach 1931-1939 szczególne zasługi dla rozwoju sekcji lekkoatletycznej oddał Eugeniusz Piasecki oraz Henryk Kupiecki¹⁴⁰, który, pomimo braku odpowiedniego wykształcenia pedagogicznego, w swojej pracy z młodzieżą potrafił doskonale odczytywać jej potrzeby, zainteresowania i pasje¹⁴¹. Swoje wysiłki koncentrował na zbliżeniu młodzieży robotniczej ze szkolną za pośrednictwem sportu. Wypadkową tych starań była obecność wielu

¹³³ W niedługim czasie po utworzeniu oddziału szermierczego dyrektor fabryki G. Geyer nawiązał kontakt z kierownictwem Polskiej YMCA w Warszawie. Rozmowy okazały się owocne, gdyż z łódzkiego ogniska YMCA przydzielono instruktorów szermierki, którzy rozpoczęli treningi w tzw. sali jadalnej Geyera. Warto dodać, że G. Geyer, oprócz wspierania i koordynowania działalności KSO „L. Geyera”, był zaangażowany również w działalność Polskiej YMCA w Łodzi. W 1923 r. pełnił on funkcję przewodniczącego Komitetu Budowy Gmachu Polskiej YMCA w Łodzi. Natomiast w 1928 r. firma Geyera – jako członek wspierający – zasiłowała konto łódzkiej YMCA kwotą 4712 złotych. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 200; Walne Zebranie Członków Czynnych. Sprawozdanie Prezesa YMCA za rok 1928, [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi], sygn. 6, ss. 19, 30; Sprawozdanie prac komisji drugiej Organizacyjnej, [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdanie z działalności Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA], sygn. 21, s. 7.

¹³⁴ „Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego” 1930, nr 17, s. 474. Zob. też APŁ, LG, Klub Sportowy „Geyer”. Statut 1929, sygn. 974, s. 1.

¹³⁵ W 1932 r. kierownictwo sekcji lekkoatletycznej zwróciło się do G. Geyera o udostępnienie parku pałacowego jako miejsca do treningu. APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, s. 14; zob. też APŁ, LG, Klub sportowy „L. Geyer”. Sprawozdania z działalności sekcji: 1934-1935, sygn. 979, s. 1.

¹³⁶ W 1934 r. 21 zawodników „Geyera” startowało 92 razy, z czego 52 spotkania wygrali, 29 przegrali i 11 zremisowali. APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 1; por. APŁ, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, ss. 10, 12, 19; APŁ, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdania z działalności sekcji: 1934-1935, sygn. 979, s. 4.

¹³⁷ W 1932 r. w KSO „L. Geyera” zrzeszonych było 15 kolarzy, a najlepsi spośród nich mieli przejechane ponad 2000 km i udział w kilku wycieczkach. Dzięki inicjatywie rodziny Geyerów, w ramach rozwoju sportu cyklicznego w stowarzyszeniu, zbudowany został tor kolarski. *Ojcowie Miasta. Geyerowie zbudowali kawał Łodzi*, „Gazeta Wyborcza” 2008, nr 156, s. 2; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 281.

¹³⁸ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 280.

¹³⁹ Zob. APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 15.

¹⁴⁰ H. Kupiecki najpierw wykonywał zawód technika włókiennictwa, a później został pracownikiem branży chemicznej.

¹⁴¹ E. Maciński tak charakteryzował osobę H. Kupieckiego: „[...] człowiek wielki nie tylko ciałem, ale i duchem. To wielkolud o gotębim sercu, czuły na krzywdę i nieszczęście bliźnich, a skromny i uступliwy, jeżeli chodzi o własne sprawy osobiste; szczęśliwy szczęściem innych: nigdy nie pominął sposobności, gdy mógł stanąć w obronie pokrzywdzonych, sprawić komuś przyjemność, czy oddać przysługę. To cichy bohater dnia codziennego”. E. Maciński, *Trzy sylwetki z historii „Klubu Sportowo-Oświatowego GEYER” w Łodzi*, [w:] *Referaty..., op.cit.*, s. 1.

uczniów szkół średnich w drużynach sportowych KSO „L. Geyera”, którzy zaszczepiali wśród młodych robotników zapal do samokształcenia i samorealizacji¹⁴².

Pod względem prowadzonych działań sportowych do wyróżniających się należała sekcja narciarska KSO „L. Geyera”. Powstała ona w grudniu 1934 r. z inicjatywy Aleksandra Mińkowskiego i była czwartym tego typu oddziałem w okręgu łódzkim¹⁴³. Do najpilniejszych zadań w zakresie usprawnienia jej działalności należało zorganizowanie ćwiczeń w formie tzw. suchej zaprawy oraz pozyskanie odpowiedniego sprzętu narciarskiego¹⁴⁴. W celu poprowadzenia pierwszych zajęć nawiązano współpracę z por. Janem Konopackim, kierownikiem OUWFIPW na okręg łódzki. Pierwsza „sucha zaprawa” odbyła się już w grudniu 1934 r., natomiast wszystkich treningów odbyło się ogólnie pięć. Prowadzącymi byli por. J. Konopacki oraz A. Mińkowski¹⁴⁵. Treningi prowadzono między innymi na terenie fabryki L. Geyera, w Łagiewnikach i Rzgowie. Działacze organizowali również szereg kursów, zawodów i wycieczek¹⁴⁶.

Wysoki poziom pracy szkoleniowej osiągnęła sekcja bokserska KSO „L. Geyera”, której zawodnicy należeli do wyróżniających się na terenie Łodzi. W 1935 r. zajęcia w niej odbywała grupa około 50. chłopców w wieku od 10. do 14. lat, którzy uprawiając gimnastykę przygotowywali się do podjęcia treningów i startów w zawodach bokserskich¹⁴⁷. Opiekunem tej sekcji był Feliks Majer.

Nie we wszystkich oddziałach sportowych KSO „L. Geyera” udało się wypracować odpowiednie warunki szkoleniowe. Przykładem może być powstała w 1935 r. sekcja strzelecka, która posiadała na stanie tylko jeden karabinek 6 mm¹⁴⁸.

Powstanie i szybki rozwój KSO „L. Geyera” wyhamowany został przez kryzys gospodarczy na początku lat trzydziestych XX wieku¹⁴⁹. W 1931 r. w wyniku problemów ekonomicznych zrzeszenie to utraciło boisko sportowe przy ul. Piotrkowskiej 317¹⁵⁰. Z materiałów źródłowych wynika, że na przełomie lat 1932/1933 władze pozyskały nowy teren pod pole do ćwiczeń. Niestety brak środków finansowych uniemożliwił niwelację

¹⁴² Tamże, s. 1.

¹⁴³ W momencie inauguracji działalności sekcja ta liczyła 29 osób, natomiast w latach 1934-1939 skupiała już około 50. narciarzy.

¹⁴⁴ Niezbędne wyposażenie władze „Geyera” zakupiły w Wytwórni i Składnicy Sportowej „Stadjon” (ul. Piotrkowska 183), która zgodziła się na spłatę ratalną w okresie czterech miesięcy.

¹⁴⁵ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 3-4.

¹⁴⁶ E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 3.

¹⁴⁷ Tamże, s. 4.

¹⁴⁸ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdania z działalności sekcji: 1934-1935, sygn. 979, s. 3.

¹⁴⁹ W 1930 r. stowarzyszenie to liczyło prawie 300 członków. APŁ, LG, Geyer, sygn. 985, s. 2.

¹⁵⁰ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 3.

terenu, co spowodowało ustanie pracy wielu sekcji sportowych, między innymi piłki nożnej¹⁵¹.

W styczniu 1930 r. nastąpiło przemianowanie Stowarzyszenia na Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera”. Organizacja ta była członkiem Rady Klubów Fabrycznych Okręgu Łódzkiego¹⁵².

Idea prowadzenia zorganizowanej pracy sportowej miała swych entuzjastów także w środowiskach mundurowych. Pierwsze wzmianki dotyczące ruchu sportowego funkcjonariuszy Policji Państwowej w Łodzi sięgają 1924 roku. Wówczas to policjanci-sportowcy rozgrywali pierwsze mecze piłki nożnej z innymi zawodnikami drużyn łódzkich. Wraz z rosnącą liczbą pasjonatów sportu w szeregach łódzkiej Policji i rosnącymi ambicjami sportowo-organizacyjnymi przystąpiono do sformalizowania działalności. W 1929 r. utworzono Policyjny Klub Sportowy przy Komendzie Policji Państwowej w Łodzi (PKS). Rok później, na wniosek sprawującego wówczas funkcję komendanta wojewódzkiego dra Józefa Torwińskiego, utworzono Wojewódzki Komitet Wychowania Fizycznego Funkcjonariuszy Policji Państwowej, będący referatem przy Komendzie Wojewódzkiej Policji Państwowej w Łodzi¹⁵³.

W PKS uprawiano szereg dyscyplin sportowych, tj.: strzelectwo, gry sportowe, lekką atletykę, kolarstwo, pływanie, szermierkę, boks, atletykę oraz hippikę. Funkcjonariusze zrzeszeni w nich największe sukcesy odnosili w szermierce. Warto zauważyć w tym miejscu, że należeli oni wówczas do czołowych zawodników, nie tylko na terenie Łodzi, ale i Polski. Treningi odbywały się między innymi we własnej sali przy ul. Żeromskiego 88 i w lokalu Polskiej YMCA¹⁵⁴.

W grudniu 1924 r. w łódzkiej dzielnicy Karolew został zawiązany, z inicjatywy Bolesława Kowalskiego – nauczyciela Szkoły Powszechnej nr 6, Klub Sportowy „Orkan”

¹⁵¹ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, ss. 14, 17; APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Komisji Rewizyjnej: 1931-33, sygn. 976, s. 10.

¹⁵² Do najważniejszych sukcesów sportowych KSO „L. Geyera” należały: w lekkiej atletyce sportowcy „Geyera” zajmowali czołowe miejsca m.in. w biegu „Kurjera Łódzkiego” oraz zawodach organizowanych przez Związek Legionistów. Do najlepszych lekkoatletów należeli: w biegach średnich Marian Deka, Wacław Sakwa, Bronisław Gabinowski, Stanisław Trzciński (kapitan sekcji, honorowy instruktor), Józef Szubert, Tadeusz Rzemigała, Gralewski oraz Jerzy Hartman – specjalizujący się w konkurencjach technicznych tj. skoku w dal, trójskoku i pchnięciu kulą; w boksie zawodnicy „Geyera” zdobyli siedem tytułów mistrza Łodzi oraz wielokrotnie wygrywali zawody z cyklu „I krok bokserki”. Do wyróżniających się należał Józef Pisarski, który w 1939 r. wywalczył tytuł mistrza Polski w wadze średniej oraz zdobył wicemistrzostwo Europy w Dublinie. J. Pisarski reprezentował Polskę na Igrzyskach Olimpijskich w 1936 roku w Berlinie. Był wówczas członkiem Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Łodzi. APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 3 i n.

¹⁵³ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 308.

¹⁵⁴ Zob. „Ilustrowana Republika” 1938, nr 113, s. 7; „Łódź w ilustracji” 1931, nr 6, s. 4.

(KS „Orkan”). Formalnej legalizacji działalności stowarzyszenia Urząd Wojewódzki Łódzki dokonał w pierwszych dniach lutego 1925 roku¹⁵⁵. Powstało ono w myśl koncepcji, aby z miejscowych tzw. dzikich drużyn sportowych zawiązać jedną organizację sportową o aspiracjach zmierzających do osiągnięcia mistrzostwa sportowego, jak i rozwoju działań oświatowo-kulturalnych. Jak pisały władze zrzeszenia w jednym z pism do Prezydium Rady Miejskiej: „[...] młodzież skierowana w stronę sportu, odciągnięta jest od demoralizującego wpływu ulicy i chętnie przepędza czas jeśli nie na murawie, to w lokalu na pogawędce, czytaniu książek i pism lub grze w szachy i ping-pong”¹⁵⁶. W KS „Orkan” działały następujące sekcje: piłki nożnej, piłki siatkowej (męska i żeńska), piłki koszykowej (męska), hazeny oraz pingpongowa. W siedzibie zrzeszenia przy ul. Kowieńskiej 9 funkcjonowała biblioteka, a także sekcja dramatyczna. W okresie zimowym, w celu podtrzymania życia wewnątrzklubowego, organizowano turnieje szachowe, pingpongowe, urządzano występy artystyczne oraz uprawiano łyżwiarstwo¹⁵⁷.

Z uwagi na niedostateczną bazę szkoleniową, tj. brak sali gimnastycznej oraz problemy finansowe i kadrowe, zawodnicy KS „Orkan” nie zdołali osiągnąć wysokich umiejętności w uprawianych dyscyplinach sportu. Wyjątkiem była drużyna piłki nożnej, która w latach 1928-1929 zajmowała czołową lokatę w klasie A Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej (ŁOZPN). W połowie 1931 r. Klub zawiesił swoją działalność a jego zawodnicy przenieśli się do innych stowarzyszeń sportowych¹⁵⁸.

Przypadająca na okres międzywojenny stale rosnąca popularność sportu oraz zwiększający się poziom świadomości społecznej na sprawy wychowania fizycznego powodowały, że aktywność ruchowa należała do ważnego przedmiotu zainteresowań łódzkiego środowiska robotniczego. Potwierdzeniem tej tezy jest utworzenie w połowie 1926 r. Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR)¹⁵⁹, w ramach którego działały następujące sekcje: piłki nożnej, kolarska,

¹⁵⁵ APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18765, s. 144.

¹⁵⁶ Tamże, s. 145.

¹⁵⁷ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 250-252; „Hasło Łódzkie” 1929, nr 54, s. 9.

¹⁵⁸ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 250-252; Zob. też „Kurjer Łódzki” 1929, nr 61, s. 10.

¹⁵⁹ W 1922 r., z inicjatywy działaczy PPS, utworzono Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego. Łódzki oddział tej organizacji powstał w Łodzi 10 września 1923 r., a od 1924 r. organizował on imprezy sportowe oraz prowadził działalność kulturalno-oświatową. Działający od 1926 r. RKS TUR utożsamiał się z ideologią socjalistyczną, współpracując m.in. z łódzkimi oddziałem TUR, Organizacją Młodzieży TUR (i jego kołami m.in. Aleksandra Napiórkowskiego – dzielnica Górna, Ludwika Waryńskiego – dzielnica Koziny), Czerwonym Harcerstwem TUR, Łódzkim Oddziałem Robotniczego Towarzystwa Turystycznego, PPS, Komunistyczną Partią Polski i kierowanym przez nią Komunistycznym Związkiem Młodzieży Polskiej. Głównym celem działań zrzeszenia było krzewienie oświaty i kultury wśród szerokich mas robotniczych. W zarządzie RKS TUR działali m.in. Anotni Purlal i Stefan Kopciński – wybitni działacze społeczno-polityczni. W. Zatke, *Zarys dziejów...*,

lekkoatletyczna, gier sportowych (hazena, piłka ręczna oraz siatkówka i koszykówka męska i żeńska), gimnastyki rytmicznej, narciarska, bokserska, szachowa, tenisa stołowego, pływacka, hokejowa i kobieca¹⁶⁰. Zasilali je przeważnie członkowie funkcjonujących na terenie Łodzi młodzieżowych kół TUR¹⁶¹. Główny cel uprawianych sportów w RKS stanowiło rozwijanie wszechstronnej sprawności fizycznej członków. Zamierzenie to zostało wzmocnione specjalną uchwałą po ukonstytuowaniu się pierwszego zarządu zrzeszenia. Tym samym każdy nowy członek Klubu, obok wybranej przez siebie dyscypliny sportowej, zobowiązany był do uprawiania lekkiej atletyki lub gimnastyki¹⁶².

Pierwszą siedzibę RKS TUR stanowił lokal przy ul. Narutowicza 50 (biuro Okręgowej Komisji Związków Zawodowych), następnie przy nowym boisku¹⁶³, zlokalizowanym na ul. Letnia 4 (centrala PPS Koziny), a od 1935 r. przy ul. Południowej 28¹⁶⁴. To właśnie przy ul. Letniej i Długosza powstało boisko sportowe, które otwarto w kwietniu 1930 roku¹⁶⁵. W okresie zimowym zajęcia prowadzono w Szkole Powszechnej przy ul. Drewnowskiej 88¹⁶⁶.

W RKS TUR nie we wszystkich sekcjach sportowych udało się rozwinąć system szkoleniowy na odpowiednim poziomie sportowym, pozwalającym na skuteczną rywalizację z innymi organizacjami sportowymi. Do takich należały między innymi oddziały hokeja na

op.cit., ss. 3-4, 8, 10, 27; S. Glica, *Sport robotniczy...*, *op.cit.*, ss. 17, 24; APŁ, Zbiór Druków i Pism Ulotnych (ZDiPU), Łódzka Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego 1923-1935, sygn. 157, s. 2; Por. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, ss. 144-145, 151; M. Nartonowicz-Kot, *Polski ruch socjalistyczny w Łodzi w latach 1927-1939*, Łódź 2001, ss. 334-335, 524-525, 530, 561-591, 629-632.

¹⁶⁰ Sekcja kobieca w RKS TUR była wyjątkowo liczna jak na specyfikę łódzkiego ruchu zrzeszeniowego. Okresami liczyła ona ponad 60 osób. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 29; S. Glica, *Sport robotniczy...*, *op.cit.*, s. 25; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 151.

¹⁶¹ W maju 1927 r. Koło im. A. Napiórkowskiego utworzyło Robotniczy Klub Gimnastyczno-Sportowy „Robotnik”. Zorganizowano w nim sekcję piłkarską, kolarską i lekkoatletyczną. M. Nartonowicz-Kot, *Polski...*, *op.cit.*, ss. 524, 530, 629. Zob. też C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, ss. 147, 149.

¹⁶² W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 30.

¹⁶³ Jak wspominał Wacław Zatke: „Zdecydowaną większość prac ziemnych i niwelacyjnych przy budowie boisk i bieżni wykonali społecznie członkowie i sympatycy robotniczych klubów”. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 22.

¹⁶⁴ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 271; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 25-27.

¹⁶⁵ „Kurier Łódzki” 1930, nr 115, s. 7; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty...*, *op.cit.*, s. 71-74; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 21-25; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 151-152.

¹⁶⁶ Do najważniejszych osiągnięć sportowców RKS TUR należały: w piłce nożnej mistrzostwo klubów robotniczych w 1928 r., powołanie Jana Rajcha i Stefana Szymczaka do reprezentacji Polski organizacji robotniczych w 1939 r., która rozgrywała mecze w północnej Francji, udział graczy zrzeszenia w robotniczej reprezentacji Łodzi w meczach z klubami z Wiednia i Palestyny; w lekkoatletyce wielokrotne pozycje medalowe w ogólnopolskich mistrzostwach Związku Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych, kwalifikacja Teodora Żurawłowa, Bronisława Klombka (rekordzista Łodzi w skoku wwyż), Karola Czyżykowskiego oraz siostr Stanisławy i Heleny Domagalanki do reprezentacji Polski na II Olimpiadę Sportu Robotniczego w Wiedniu w 1931 r., czołowe lokaty Stefana Kaczmarka w mistrzostwach Związku Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych; w grach zespołowych czołowe lokaty w zawodach podczas ogólnopolskich zlotów Organizacji Młodzieży TUR oraz sezonowych rozgrywkach ŁOZGS. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 271-272; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, ss. 48-49, 52, 71, 83-86; APŁ, AmŁ, WZP, Sprawozdania roczne za r. 1930, sygn. 18732, s. 104.

lodzie i pływania. Trudne warunki do trenowania napotykały także inne sekcje, jak chociażby lekkiej atletyki. Jej założycielem, pierwszym kierownikiem i instruktorem był Wacław Łazuchiewicz¹⁶⁷. Wacław Zatke pisał: „Wyników lekkoatletów [...] nie można uważać za wysokie [...] lecz trzeba pamiętać, że osiągnęli je młodzi ludzie startujący w wielu dyscyplinach i konkurencjach, po ciężkiej pracy, nie mający do swej dyspozycji odpowiedniego sprzętu i trenerów, na bieżniach czy skoczniach, które tylko z nazwy przypominały, że są urządzeniami do wyczynu sportowego”¹⁶⁸. Taki stan rzeczy powodował, że w RKS TUR uprawiano zwykle dyscypliny sportu stosunkowo łatwe technicznie niewymagające dużych nakładów finansowych na sprzęt sportowy¹⁶⁹. Władze zrzeszenia dbały jednak o odpowiednio wykwalifikowaną kadrę instruktorską. Działacze i przodownicy Klubu zdobywali wiedzę i umiejętności na różnego rodzaju kursach i obozach¹⁷⁰. Dla przykładu funkcję trenera zespołu piłkarskiego sprawował utytułowany sportowiec, olimpijczyk Wawrzyniec Cyll.

Aktywiści RKS TUR współorganizowali Łódzki Robotniczy Sportowy Komitet Okręgowy (ŁRSKO), który w swoich działaniach wiązał sprawy robotniczego ruchu sportowego z problemami społeczno-politycznymi¹⁷¹. Aby zachęcić członków zrzeszenia do uprawiania kilku dyscyplin sportowych w sekcjach¹⁷² oraz zaangażowania się w prace społeczne na rzecz stowarzyszenia, w 1937 r. kierownictwo ustanowiło nagrodę w postaci „Stalowego Pierścienia RKS TUR”. Sygnet otrzymywał każdy, kto zdobył tysiąc punktów za określoną działalność sportowo-organizacyjną¹⁷³.

Warto podkreślić, że wielopłaszczyznowa aktywność RKS TUR uczyniła to stowarzyszenie jedną z największych i najprężniej działających robotniczych organizacji sportowych w międzywojennej Łodzi¹⁷⁴.

Do jednych z najsilniej oddziałujących czynników na życie społeczno-ekonomiczne Łodzi w omawianym okresie należał przemysł włókienniczy. Łódzcy kapitaliści

¹⁶⁷ C. Grzelak, *Z badań...*, op.cit., s. 62.

¹⁶⁸ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 49.

¹⁶⁹ Zob. C. Grzelak, *Z badań...*, op.cit., s. 150-151. Zob. też APŁ, AmŁ, WZP, Sprawozdania roczne za r. 1930, sygn. 18732, s. 104-105.

¹⁷⁰ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 30; C. Grzelak, *Z badań...*, op.cit., s. 64.

¹⁷¹ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., ss. 16, 18.

¹⁷² Nowi członkowie chcący wstąpić do RKS TUR podawali dane nie tylko dotyczące spraw osobowych i dyscyplin jakie chcą uprawiać, ale podpisywali również oświadczenie następującej treści: „Uznaję sport robotniczy za jedno z ogniw w ogólnym wyzwolenicznym ruchu klasy robotniczej, a dzień 1 Maja za swoje święto”. Tamże, s. 15.

¹⁷³ Wręczenie sygnetu, zgodnie z regulaminem, odbywało się na specjalnie zorganizowanej ku temu uroczystości, przy udziale wszystkich członków i sztandaru zrzeszenia. W czasie spotkania odczytywano referat poświęcony dorobkowi uhonorowanych osób. Tamże, s. 96-98. Zob. też A. Bogusz, *Dawna...*, op.cit., s. 272.

¹⁷⁴ Zob. S. Glica, *Sport robotniczy...*, op.cit., s. 17; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 11.

dostrzegając korzyści związane z włączeniem spraw kultury fizycznej w orbitę działalności swoich fabryk, rozpoczęli szereg działań na rzecz upowszechniania aktywności ruchowej wśród pracowników. Pod koniec lat dwudziestych XX w. nastąpiło formalne wprowadzenie różnych form wychowania fizycznego i sportu do łódzkich zakładów produkcyjnych. Funkcję koordynatora tego procesu sprawował wówczas Okręgowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (OUWFiPW), który propagując idee w tym zakresie w środowisku przedsiębiorstw, realizował również cele polityczne. Należały do nich bowiem dążenie do wzmocnienia kontroli nad robotnikami oraz zacieśnienie współpracy władz państwowych z łódzkimi właścicielami firm¹⁷⁵. Efektem tych działań było tworzenie Ośrodków Wychowania Fizycznego¹⁷⁶ na terenie dużych zakładów produkcyjnych. Jedną z tych agend powstała w październiku 1927 r. na terenie Zakładów Fabrycznych Spółki Akcyjnej Wyrobów Bawełnianych I. K. Poznańskiego. W grudniu 1928 r. została ona przekształcona w Klub Sportowy „IKP” (KS „IKP”), którego poczynaniami koordynował nowo wybrany zarząd¹⁷⁷, koncentrując początkowo życie sportowe wokół tworzenia zespołów siatkarskich i koszykarskich oraz pokazów gimnastycznych męskich i żeńskich¹⁷⁸. Po otwarciu w grudniu 1928 r. boiska sportowego przy ul. Ogrodowej 28a¹⁷⁹, przystąpiono do tworzenia sekcji sportowych piłki nożnej, boksu¹⁸⁰, gier sportowych (hazeny, szczypiorniaka), ciężkiej atletyki, lekkiej atletyki, kolarskiej, pływackiej i strzeleckiej¹⁸¹. Treningi w sekcjach odbywały się od dwóch do czterech razy w tygodniu¹⁸². Na obozy sportowo-szkoleniowe wysyłano między innymi zawodniczki hazeny. W okresie zimowym prowadzono natomiast tzw. zaprawy dla poszczególnych sekcji sportowych¹⁸³. Stworzone

¹⁷⁵ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 374.

¹⁷⁶ Funkcję instruktorów w Ośrodkach pełnili przeważnie sędziowie gier sportowych.

¹⁷⁷ Legalizacja statutu KS „IKP” nastąpiła 5 września 1930 roku. APŁ, UWŁ, WSP, Skorowidz stowarzyszeń Łódź – Miasto, sygn. 1142, s. 190.

¹⁷⁸ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 282-285.

¹⁷⁹ S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty..., op.cit.*, s. 80-81.

¹⁸⁰ W KS „IKP” funkcję trenera boksu sprawował T. Konarzewski, olimpijczyk z 1924 r. z Paryża i wielokrotny mistrz Polski. Pod jego kierunkiem zawodnicy utworzonej pod koniec lat dwudziestych XX w. sekcji bokserskiej, zdobywali tytuły mistrzów Łodzi, ŁOZB, a także mistrzostw Polski. Konarzewski trenował m.in. Henryka Chmielewskiego, olimpijczyka z 1936 r. z Berlina, wybitnego boksera zawodowego. Pięściarze „IKP” rozgrywali mecze towarzyskie i mistrzowskie w sali teatralnej przy ul. Ogrodowej 18. Uzupełnieniem zaplecza szkoleniowego dla bokserów była salka przy ul. św. Jerzego 22.

¹⁸¹ W 1938 r. funkcje kierowników sekcji w KS „IKP” pełnili: bokserskiej – Maniszewski, piłki ręcznej męskiej – Otwinowski, piłki ręcznej żeńskiej – Salm, lekkoatletycznej męskiej – Kucharski, lekkoatletycznej żeńskiej – Hübner, atletycznej – Epszejn, kolarskiej – Pawłowski, pływackiej – Seezen, strzeleckiej – Kustrzyński.

¹⁸² APŁ, ŁOZGS, Książka protokołów zebrania Komisji Sportowej IKP 1935-37, sygn. 11, s. 61.

¹⁸³ Tamże, s. 1; „Nowy Dziennik Łódzki” 1932, nr 325, s. 7.

warunki treningowe oraz dobrze zorganizowane treningi stały się przyczynkiem do wielu sukcesów sportowych zawodników Klubu¹⁸⁴.

Innym ośrodkiem, w którym realizowano wielokierunkowe zadania sportowe były Zjednoczone Zakłady Włókiennicze K. Scheiblera i L. Grohmana (ZZWKS i LG)¹⁸⁵. W 1927 r., na polecenie OUWF i PW, powołano tu „komisję tymczasową”, do której należało przeprowadzenie wśród pracowników akcji propagandowych w zakresie wychowania fizycznego i sportu oraz przygotowanie zebrania założycielskiego, nowej organizacji sportowej. Funkcję koordynatora tych działań sprawował Aleksander Kordasz¹⁸⁶. Na zebraniu założycielskim w lipcu 1928 r. wybrano Zarząd Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana (KP „Zjednoczone”) oraz przyjęto

¹⁸⁴ Do najbardziej utytułowanych sportowców KS „IKP” należeli: bokserzy którzy wywalczyli osiem tytułów mistrza Polski, 33 tytuły mistrza Łodzi oraz wiele trofeów drużynowych w turniejach lokalnych i ogólnopolskich. Do czołowych zawodników zaliczali się m.in. Henryk Chmielewski (reprezentant kraju, olimpijczyk z 1936 r. z Berlina, mistrz Europy z 1937 r. w wadze średniej), M. Woźniakiewicz oraz Tomasz Konarzewski; hazenistki które wywalczyły cztery tytuły mistrzyń Polski, zdobyły pierwsze nieoficjalne mistrzostwo Polski w szczypiorniaku oraz reprezentowały Polskę w meczach międzynarodowych. Spośród wyróżniających należy wymienić Helenę Gruszczyńską, Jadwigę Głazewską oraz Zofię Filipiakówną; koszykarki, które w 1931 r. zdobyły wicemistrzostwo Polski, a w latach 1932, 1933 i 1939 tytuły mistrzyń kraju. Do czołowych zawodniczek zaliczały się: Irena Nawrocka, Leokadia Janicka, H. Gruszczyńska oraz Z. Filipiakówna; koszykarze zdobyli pięciokrotnie tytuły mistrzów Łodzi (1930, 1936-1939); ciężkoatleci (zapaśnicy) zaliczali się do wyróżniających się zawodników na terenie m. Łodzi oraz zdobywali tytułów mistrzów Polski. Do wyróżniający się należeli K. Jakubowski, J. Kulesza oraz B. Ślickowski. W 1939 r. H. Gruszczyńska i J. Głazewska odznaczone zostały Krzyżami zasługi za godne reprezentowanie barw narodowych. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 283-284; APŁ, ŁOZGS, Książka protokołów zebrań Komisji Sportowej IKP 1935-37, sygn. 11; APŁ, ŁOZGS, [Komunikaty PZPR oraz korespondencja w sprawach zawodów sportowych i organizacyjnych] 1938 r., sygn. 39, s. 275.

¹⁸⁵ Pierwsze udokumentowane wzmianki dotyczące pracy sportowej na terenie fabryki rozpoczynają się w 1920 r., kiedy to swoją działalność na terenie Zakładów prowadziło TG „Sokół”. W 1922 r. grupa przedstawicieli zakładów utworzyła zrzeszenie pod nazwą Grono Miłośników Sportu. Organizacja ta skupiała w swych szeregach przeważnie dzieci i młodzież robotników zatrudnionych w fabryce Scheiblera. Główną dyscypliną sportową uprawianą przez sportowców-robotników była piłka nożna. W sierpniu 1927 r. zrzeszenie rozwiązano. Przez krótki okres czasu funkcjonowało nowe zrzeszenie o nazwie „Ognisko”, które przekształcono w KP „Zjednoczone”. *Sprawozdanie Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi za rok administracyjny 1934*, Łódź 1935, s. 7; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontexu” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827-1977*, Warszawa-Łódź 1979, s. 196-197; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, ss. 227-229, 293. APŁ, UWŁ, WSP, [Stowarzyszenia zlikwidowane] 67-100, sygn. 246, ss. 312-313, 321, 324; APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane 1921-1937, sygn. 246a, ss. 75, 77, 79; APŁ, UWŁ, WSP, Statuty różnych stowarzyszeń społecznych, zawodowych, handlowych z terenu miasta Łodzi i woj. łódzkiego, sygn. 289a, s. 152-153; APŁ, FS, [Klub Pracowników Z.Z.W Tow. Gim. Sokół Zw. Rezerwistów] 1933, sygn. 4745, s. 1; C. Grzelak, *Z badań..., op.cit.*, s. 51; „Kurjer Łódzki” 1929, nr 110, s. 8; „Piłsudzcy” 1934, nr 1-2, s. 46-47; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 249, s. 9. Por. „Hasło Łódzkie” 1928, nr 107, s. 5; „Łódzkie Echo Wieczorne” 1928, nr 128, s. 7.

¹⁸⁶ A. Kordasz – członek Zarządu „Zjednoczonych”, doświadczony działacz sportowy związany z ŁKS, Łódzkim Okręgowym Związkiem Lekkiej Atletyki, Łódzkim Okręgowym Związkiem Bokserskim i Polskim Związkiem Tenisa Stołowego. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 293.

statut¹⁸⁷. „Kurjer Łódzki” tak pisał o tym wydarzeniu: „Każdy pracownik, robotnik czy robotnica znajdzie w nim (zrzeszeniu – przyp. PK) opiekę sportową, kulturalną i rozrywkową”¹⁸⁸. W KP „Zjednoczone” swoją działalność rozwinęły następujące sekcje¹⁸⁹: piłki nożnej (w 1934 r. utworzono przy niej Koło Propagandy Sportu Piłkarskiego)¹⁹⁰, lekko- i ciężkoatletyczną (podnoszenia ciężarów), bokserską, kolarską, szachową, tenisa ziemnego i stołowego, narciarską, gimnastyczną, szermierczą, gier sportowych (męska – piłki ręcznej, koszykówki, siatkówki; żeńska – hazeny, koszykówki, siatkówki)¹⁹¹, kręglarską¹⁹², strzelecką¹⁹³, hokeja na lodzie oraz POS¹⁹⁴. Przy wsparciu Aeroklubu Łódzkiego na terenie fabryki utworzone zostało także Koło Szybowcowe¹⁹⁵.

W „Zjednoczonych” działała również sekcja kibiców. Brak jest jednak szczegółowych informacji o jej działalności¹⁹⁶. W 1939 r. władze stowarzyszenia czyniły wysiłki na rzecz powołania sekcji motorowej¹⁹⁷.

¹⁸⁷ We wstępnym etapie założycielskim, jak podaje „Kurjer Łódzki”, stowarzyszenie przyjęło nazwę „K.S. Zjednoczone”. „Kurjer Łódzki” 1928, nr 197, s. 8; APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 299.

¹⁸⁸ Tamże, s. 8. Zob. też „Kurjer Łódzki” 1928, nr 338, s. 7;

¹⁸⁹ KP „Zjednoczone” przyjął barwy czerwono-białe. Zawodnicy sekcji piłki nożnej występowali w czerwonych koszulkach i białych spodenkach. Na koszulkach znajdował się okrągły emblemat klubowy, który przedstawiał czerwoną literę „Z” na białym tle.

¹⁹⁰ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 45; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 12; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 63-64; W. Grabarek, *Działalność organizacyjno-sportowa sekcji piłki nożnej Klubu Sportowego „Zjednoczone” w Łodzi w dwudziestolecie międzywojennym*, kopia pracy seminaryjnej w zbiorach własnych, Łódź 1979, s. 3 i n.

¹⁹¹ Zob. APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 14.

¹⁹² Sekcja kręglarska działała przy Kole Absolwentów Szkół Technicznych. Tamże, s. 13.

¹⁹³ W opracowaniach brak jest informacji o wybudowaniu strzelnicy wzdłuż ul. Milionowej. S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty...*, *op.cit.*, s. 83; APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 8.

¹⁹⁴ Jak zauważali Wiesław Puś i Stefan Pytlas: „Przeznaczanie przez Zarząd przedsiębiorstwa wielu środków pieniężnych na działalność sportową miało służyć w pewnym stopniu określonymu celowi – odciągnąć młodych robotników od spraw polityczno-społecznych, kształtować ich postawy w duchu solidaryzmu społecznego”. W. Puś, S. Pytlas, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, *op.cit.*, s. 286. W „Zjednoczonych”, oprócz oddziałów sportowych, działało jeszcze szereg sekcji kulturalno-oświatowych tj. biblioteczna, czytelniana, chórowa, kobieca, Ligi Obrony Przeciwpowietrznej i Przeciwgazowej, odczytowa, Polskiego Czerwonego Krzyża, teatralna (w niej również filmowa i organizowania akademii), młodych oraz techniczna. Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi, sygn. 1213, ss. 8, 14, 18; APŁ, FS, [Sprawozd. z działaln. Klubu Pracowników Z. Z.W.] 1933-1937, sygn. 4746, s. 3-9; APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, ss. 13, 309; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, ss. 71, 82-83; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 249, s. 9.

¹⁹⁵ APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/t-1020/t, s. 8.

¹⁹⁶ Pod koniec 1935 r. liczyła ona 62 osoby. APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 64.

¹⁹⁷ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 163, s. 6; tamże, 219, s. 7.

Członkami „Zjednoczonych” byli pracownicy Zakładów oraz ich rodziny, mieszkający głównie w dzielnicy Księży Młyn. Mając świadomość korzyści płynących z posiadania odpowiedniej bazy materialnej, władze zrzeszenia, zapewniły zawodnikom i działaczom siedzibę, pomieszczenia dydaktyczne, sale do ćwiczeń (gimnastycznych, bokserskich, atletycznych i kolarskich), boisko do gier sportowych, kręgielnię, lodowisko z garderobami zimowymi oraz magazyny sportowe. Wysoki poziom sportowo-organizacyjny stał się w głównej mierze zasługą wybitnego działacza, jakim był A. Kordasz. To właśnie dzięki jego inicjatywom stowarzyszenie przyjęło charakter wielosekcyjny, a do pracy w poszczególnych oddziałach zaangażowano specjalistów-przodowników w danych dyscyplinach sportowych. W 1929 r., czyli w początkowej fazie działalności, w sekcjach sportowych trenowało około dwustu członków¹⁹⁸.

Ryc. 3. Bokserzy KP „Zjednoczone” z T. Konarzewskim (w dolnym rzędzie, drugi z prawej)

Źródło: „Panorama” 1929, 1 września, s. 8

Początkowo bazę treningową KP „Zjednoczone” stanowiły obiekty sportowe, które mieściły się przy ul. Przędzalnianej 68, w tzw. ogródku Brauna¹⁹⁹. W ich skład wchodziły: boisko sportowe, sale do ćwiczeń gimnastycznych oraz kręgielnia. Dodatkowo lekkoatleci

¹⁹⁸ Treningi poszczególnych oddziałów koordynowali: bokserskiego bracia Edmund i Stanisław Sierota, E. Bartosz, Plac, Mund, Józef Cyranek oraz Eugeniusz Stańkowski. Funkcję instruktora pełnił natomiast T. Konarzewski (olimpijczyk, absolwent kursów bokserskich w Paryżu); kolarskiego – początkowo Jan Bednarek, a następnie Henryk Karolewski; lekkoatletycznego – Jan Mały, Zdzisław Starosta, Eugeniusz Kaszyński oraz Antoni Cejzik – wybitny lekkoatleta, trener Polskiego Związku Lekkiej Atletyki (PZLA); atletycznego – Andrzejewski, Łędzewicz; piłki nożnej – Władysław Pietrzak i E. Bartosz, Paweł Prindisz (Prindisch). Natomiast kierownikami sekcji byli Stanisław Grabowski oraz Otto; gier sportowych – najpierw Eugeniusz Rezner, a później Nowak i Górnicki; sportów kobiecych – Edward Broniecki, Z. Starosta i A. Cejzik; tenisa stołowego – Władysław Szymański i Eugeniusz Łojaszczuk; narciarskiego – Lucjan Stawicki; hokejowego – Alfred Francman i W. Król (olimpijczyk); szermierczego – sierż. Rudnicki (absolwent Centralnej Wojskowej Szkoły Gimnastyki i Sportów w Poznaniu – CWSGiS); gimnastycznego – sierż. Skrzekotowski (absolwent CWSGiS). *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., ss. 33, 38, 40, 42, 45; APŁ, FS, [Sprawozd. z działaln. Klubu Pracowników Z. Z.W] 1933-1937, sygn. 4746, s. 6-9; APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 265; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, ss. 14, 16-20; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, ss. 62, 65, 66; „Kurjer Łódzki” 1929, nr 110, s. 8; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, op.cit., s. 288-290; W. Grabarek, *Działalność organizacyjno-sportowa...*, op.cit., s. 6-8.

¹⁹⁹ A. Bogusz, *Dawna...*, op.cit., s. 294; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 163, s. 6.

„Zjednoczonych” korzystali z boiska TG „Sokół” przy ul. Tylnej²⁰⁰ oraz wynajmowanych boisk i sal²⁰¹. Piłkarze natomiast rozgrywali swe mecze na wypożyczanych obiektach RKS TUR, Klubu „Turystów” Touring-Club”, „TG „Sokół”, Wojskowego Klubu Sportowego „Łódź” (WKS „Łódź”) oraz RTS „Widzew”²⁰². W 1933 r. rozpoczęto budowę stadionu piłkarskiego, z sześciotorową bieżnią lekkoatletyczną (wraz ze skoczniami i rzutniami) oraz boiskami do gier sportowych²⁰³. Mając na uwadze znaczenie widowiska sportowego, wybudowano także trybunę z miejscami siedzącymi i stojącymi (na łukach)²⁰⁴. W 1938 r., na 10. rocznicę istnienia Klubu, oddano do użytku nowy stadion²⁰⁵. Kompleks ten mieścił się przy ul. Kilińskiego 188²⁰⁶.

Duże możliwości finansowe łódzkich fabryk ułatwiały powoływanie nowych stowarzyszeń sportowych. Pod koniec lat dwudziestych XX w. pracę sportową zapoczątkowano w zakładach fabrycznych pod nazwą Widzewska Manufaktura Spółka

²⁰⁰ Gniazdo TG „Sokół” III, którego członkowie byli pracownikami ZZWKSILG, otrzymało działkę fabryczną przy ul. Tylnej od kierownictwa przedsiębiorstwa. Dzięki wsparciu łódzkiego Magistratu działacze „Sokoła”, na którego czele stał Antoni Lindner, który pracował w biurze głównym zakładów, przystosowali tereny na potrzeby sportowe. S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty..., op.cit.*, s. 92; *Sprawozdanie Klubu Pracowników..., op.cit.*, s. 60.

²⁰¹ Tamże, s. 12.

²⁰² W. Grabarek, *Działalność organizacyjno-sportowa..., op.cit.*, s. 6.

²⁰³ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi, sygn. 1213, s. 15.

²⁰⁴ W 1936 r. powiększono inwentarz sportowy sekcji bokserkiej i atletycznej. W ogrodzie zrzeszenia wyremontowano natomiast szatnie oraz salę bokserką. Niwelacji poddane zostało także boisko do gier sportowych, na którym zimą tworzone ślizgawkę. Rozpoczęto również budowę kortu tenisowego. Zob. „Kurjer Łódzki” 1928, nr 211, s. 8.

²⁰⁵ S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty..., op.cit.*, s. 83; *Sprawozdanie Klubu Pracowników..., op.cit.*, s. 30.

²⁰⁶ W rywalizacji sportowej największe sukcesy odnosili: lekkoatleci, drużyna w 1934 r. zdobyła puchar prezydenta Polski Ignacego Mościckiego, Zdzisław Starosta (mistrz okręgu w biegach średnich i długich; czołowy wieloboista), Apoloniusz Bystry (mistrz okręgu w skoku w dal i wzwyż oraz na 100 m), Jadwiga Wodnicka (rekordzistka okręgu w biegu na 800 m; brązowy medal na mistrzostwach Polski), J. Sukiennicka (czwarte miejsce w mistrzostwach Polski w biegu na 800 m), H. Kałkowska (rekordzistka okręgu w rzucie dyskiem); ciężkoatleci Z. Łędzewicz, Andrzejewski, Lewin, Łażny, Mieczysław Jałkiewicz, Różański – wszyscy mistrzowie okręgu; bokserzy J. Cyranek, J. Garncarek, E. Lipiec, Krenc oraz M. Bartosik – wielokrotni mistrzowie Łodzi w różnych kategoriach wagowych; kolarze Jan Jędrzejewski (wicemistrz Polski w 1930 r., uczestnik kolarskich mistrzostw świata w Amsterdamie w 1938 r. i Mediolanie w 1939 r.), J. Nowak, F. Trepper, Artur Szmidt oraz P. Stefański; tenisiści stołowi, do czołowych należał Eugeniusz Łojaszczuk; w grach zespołowych dobre wyniki uzyskiwała drużyna piłkarska, która uczestniczyła w rozgrywkach klasy „A” ŁOZPN, a do najlepszych strzelców należeli K. Zych oraz J. Matrończyk; drużyna szczypiornistów zdobyła tytuły mistrzów Łodzi w 1933 i 1934 r. oraz brązowy medal mistrzostw Polski w 1934 roku; zespół koszykarzy, wywalczył trzecie miejsce w turnieju o puchar PZGS; drużyna siatkarzy, która zdobyła drugie miejsce w turnieju o puchar PZGS; w hokeju na lodzie, zespół występował w rozgrywkach klasy „A” Łódzkiego Okręgowego Związku Hokejowego; członkowie sekcji narciarskiej i szermierczej nie odnotowywali znaczących sukcesów sportowych, gdyż z założenia uprawiali oni te dyscypliny rekreacyjnie. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 294-296; tenże, A. Bogusz, *100 lat..., op.cit.*; W. Puś, S. Pytlas, *Dzieje Łódzkich Zakładów..., op.cit.*, s. 286-290; *Sprawozdanie Klubu Pracowników..., op.cit.*, s. 33; APŁ, UWŁ, WSP, Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi, sygn. 1213, s. 17; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 58-66; APŁ, Łódzki Okręgowy Związek Lekkoatletyczny. Sprawozdanie za rok 1937, sygn. 1027/L, s. 21.

Akcyjna (WMSA)²⁰⁷. Pierwsze zebranie przyszłych władz zrzeszenia odbyło się w listopadzie 1928 roku. Nowo wybrany zarząd na czele z Maksym Konem²⁰⁸, uchwalił powołanie sekcji sportowych, a następnie rozpoczął działania zmierzające do legalizacji statutu oraz zgłoszenia oddziałów sportowych do okręgowych związków sportowych. Aby zapewnić optymalne warunki do rozwoju życia sportowego działacze Klubu Sportowego „Wima” (KS „Wima”) pozyskali od kierownictwa zakładów teren fabryczny pod budowę zaplecza sportowego przy ul. Rokicińskiej 82. Na powstałym obiekcie sportowym urządzono boisko piłkarskie, bieżnię wraz ze skocznią lekkoatletyczną, boisko do siatkówki i koszykówki, korty tenisowe oraz strzelnicę²⁰⁹. W 1937 r. władze WMSA zakupiły drewniany pawilon z Wystawy Rzemieślniczej, który został przekształcony w halę sportową o wymiarach 40x22 metrów. W tym samym roku oddano do użytku przystań kajakową na Stawach Stefańskiego²¹⁰.

W KS „Wima” w okresie międzywojennym działało kilkanaście sekcji sportowych, do których należały m.in.: piłki nożnej, lekkiej atletyki, bokserska, gier sportowych (drużyny męskie i żeńskie siatkówki, koszykówki, szczypiorniaka i hazeny), ping-pongowa, ciężkoatletyczna, kolarska, gimnastyczna, strzelecka, kajakowa, narciarska, tenisa ziemnego,

²⁰⁷ Zob. „Kurjer Łódzki” 1928, nr 211, s. 8.

²⁰⁸ M. Kon będący konsulem zakładów fabrycznych Widzewskiej Manufaktury i zarazem prezesem KS „Wima” postrzegał rozwój sportu jako służbę dla dobra państwa polskiego. Podczas spotkania sprawozdawczego za 1934 r. wygłosił on następujący pogląd: „Oprócz rozwoju fizycznego i odrodzenia duchowego sport ma jeszcze o wiele donioślejsze zadania, a mianowicie: takiego usprawnienia fizycznego obywateli oraz takiego rozbudzenia w nich świadomości obywatelskiej i miłości do ojczyzny, aby fizycznie i duchowo byli w stanie, gdy nadejdzie chwila najwyższa, obronić tę co nie po to wstała z grobu, aby znowu stać się łupem wroga, lecz aby żyć w słonecznym blasku sławy – naszą Najjaśniejszą Rzeczpospolitą”. *Protokół Walnego Zgromadzenia Klubu Sportowego „Widzewska Manufaktura” w Łodzi z dnia 27 grudnia 1934 roku oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, s. 21. Z kolei w 1935 r. definiował on sport w sposób następujący: „Sport [...] to nie tylko zabawa, to nie tylko promień radości życia, który wnosimy do duszy naszego robotnika. Sport oznacza zdrowie, tężyznę fizyczną, sprawność, pewne oko, pewną dłoń, wytrzymałość na trudy, zdolność wydobywania z siebie najwyższych wysiłków. Wreszcie sport, to szkoła spokojnych nerwów i odwagi, dyscypliny, podporządkowania się jednostki wyższym interesom ogółu, gotowość podniesienia tego ogółu ofiar”. *Protokół Walnego Zgromadzenia Klubu Sportowego „Widzewska Manufaktura” w Łodzi z dnia 21 grudnia 1935 roku oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, s. 36. Zob. też „Łódź w ilustracji” 1936, nr 6, s. 3.

²⁰⁹ W 1934 r. M. Kon podkreślając znaczenie sportu dla funkcjonowania zakładów Widzewskiej Manufaktury zauważał: „Nadmieniam, że w roku 1935 administracja fabryki będzie przyjmowała tylko ludzi zdrowych, uprawiających sport, a już co najmniej gimnastykę”. *Protokół... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit.*, s. 21. Jednocześnie kierownictwo KS „Wima”, w ramach upowszechniania wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, udostępniało własne obiekty sportowe organizacjom społecznym. Dla przykładu ze strzelnicy Klubu, w myśl hasła „Każdy obywatel powinien być dobrym strzelcem”, korzystały: Związek Strzelecki, Straż Pożarna, Związek Rezerwistów, Policyjny Klub Sportowy oraz funkcjonariusze Policji. *Protokół... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit.*, s. 4-5; „Łódzkie Echo Wieczorne” 1928, nr 212, s. 7; „Łódzkie Echo Wieczorne” 1928, nr 180, s. 7.

²¹⁰ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 298; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty..., op.cit.*, s. 66-67; *Protokół Walnego Zgromadzenia Klubu Sportowego „WIMA” w Łodzi z dnia 28 grudnia 1937 r. oraz Sprawozdania z działalności klubu za rok 1937*.

hokeja na lodzie, łyżwiarska oraz szybowcowa. Opiekę nad najbardziej prestiżowymi oddziałami sprawowali członkowie prezydium zrzeszenia.

Strategię kształcenia i wychowania sportowego realizowano poprzez zatrudnianie trenerów i instruktorów, rozbudowę obiektów sportowych oraz ciągłość procesu treningowego. Dla przykładu W 1934 r. w sekcji kolarskiej zorganizowano 36 treningów oraz kilkadziesiąt wycieczek grupowych i indywidualnych, których celem, oprócz turystyki krajoznawczej, było przejechanie odpowiedniej liczby kilometrów i podniesienie tym samym parametrów wytrzymałości kolarzy²¹¹. W KS „Wima” prowadzono również treningi kolarskie dla juniorów.

Dobrze zorganizowane szkolenie funkcjonowało również w sekcji lekkoatletycznej. W metodyce treningu szczególny nacisk położono na systematyczność. Raz w tygodniu odbywały się zebrania władz sekcji, a przed każdymi zawodami organizowano odprawę, podczas której opracowywano założenia treningowe i ustalano skład drużyny. Zajęcia odbywały się trzy razy w tygodniu. Frekwencja na nich wynosiła od 18. do 28. zawodników. Konsekwentne i uporządkowane szkolenie przynosiło zamierzone efekty²¹². W 1934 r. sekcja lekkiej atletyki „Wimy” należała do najlepszych w okręgu oraz wyszkoliła od podstaw kilku wysokiej klasy zawodników²¹³. Świadczyć może o tym między innymi sukces juniora Czesława Doroby w skoku o tyczce (351 cm), który pobił rekord Polski w 1939 roku²¹⁴.

Poza kolarstwem i lekkoatletyką, kierownictwo KS „Wima” przywiązywało szczególną uwagę do popularyzowania gry w tenisa ziemnego. Ponieważ był to sport najczęściej uprawiany przez ludzi zamożnych, podjęto starania stworzenia przystępnych warunków do jego uprawiania przez pracowników fabryki. Dlatego też opłaty związane z korzystaniem z placów do gry nie były wygórowane. Każdy bowiem, kto chciał przystąpić do sekcji tenisowej opłacał wpisowe w wysokości 25 zł (dla pracowników WMSA) lub 50 zł (dla osób z zewnątrz). Ponadto członkowie opłacali składkę miesięczną w wysokości 4 zł przez osiem miesięcy (sezon rozgrywek) oraz każdorazowo wnosili opłatę kwocie 10 groszy za wejście na kort. Piłki do gry udostępniano bezpłatnie²¹⁵.

²¹¹ *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit., s. 3.*

²¹² Funkcję instruktorów w sekcji lekkiej atletyki sprawowali m.in. W. P. Kokoszewski oraz Leonard Skrzekotowski. *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit., s. 10.*

²¹³ Tamże, s. 9.

²¹⁴ „Przegląd Sportowy” 1939, nr 47, s. 4.

²¹⁵ Dzięki staraniom władz sekcji tenisowej KS „Wima”, w 1934 r. została ona zgłoszona do Polskiego Związku Lawn Tenisowego, co ułatwiało kontakt sportowy z innymi zrzeszeniami i podnosiło poziom gry w tenisa członków. Również poczynione inwestycje w rozbudowę kortów tenisowych stały się silnym bodźcem do popularyzowania gry w tenisa ziemnego na terenie Łodzi, a zwłaszcza wśród mieszkańców dzielnicy Widzew.

Duży wpływ na podniesienie poziomu gry zawodników „Wimy” miało przydzielenie sekcji tenisowej trenera objazdowego Jasińskiego. Przeprowadzenie przez niego około 50 godzin systematycznych treningów dla zawodniczek i zawodników przyczyniło się do poprawy taktyki gry, umiejętności panowania nad rakieta, lepszego ustawiania się do odbicia piłki oraz kontroli nad piłką²¹⁶.

W KS „Wima” zwrócono także uwagę na szkolenie sportowe juniorów i chłopców do zbierania piłek. W celu umożliwienia im uprawiania tenisa władze sekcji zakupiły dla czterech najlepszych chłopców rakiety tenisowe. Dla młodzieży przysposabiającej się do gry w tenisa zorganizowano także turniej wewnątrzklubowy o nagrodę „[...] podczas którego kilku uczestników zwróciło na siebie uwagę dość dużym zaawansowaniem w grze oraz zacięciem i ambicją [...]”²¹⁷. Zawody te stały się motywem do podjęcia przez władze „Wimy” projektu zorganizowania ogólnopolskiego turnieju dla chłopców do zbierania piłek.

Dużą żywotnością organizacyjno-sportową cechowała się również sekcja gier sportowych KS „Wima”, którą opiekował się Edward Sztranc. Należący do niej mężczyźni i kobiety uprawiali siatkówkę, koszykówkę, hazenę i szczypiorniaka. Zajęcia odbywały się trzy razy w tygodniu. W okresie letnim ćwiczone na stadionie, a zimą w sali gimnastycznej przy ul. Rokicińskiej 41. W 1934 r. przeprowadzono 71 treningów. W tym samym roku, we wrześniu przeprowadzono nabór do drużyn juniorowskich (młodzieży do 16 lat). W procesie szkoleniowym przestrzegano zwłaszcza karności. Zdarzały się bowiem przypadki upomnienia, zawieszenia lub nagany dla zawodnika, a nawet całej drużyny²¹⁸.

W zakresie regularności prowadzonych treningów wyróżniała się także sekcja bokserska. Początkowo jej instruktorem był Branicki, a w późniejszym okresie Artur Zajdel, wielokrotny reprezentant Polski. Prowadzono treningi dla seniorów, juniorów i młodzików²¹⁹. Zajęcia odbywały się dwa razy w tygodniu, podczas których starano się „[...] wychować zawodników, tak pod względem sportowym, jak i obywatelskim”²²⁰. W zależności od warunków atmosferycznych i okresu przygotowań trenowano w sali, jak i na boisku.

Dużą uwagę do szkolenia młodzieży przywiązywano w sekcji piłkarskiej, w której funkcję trenerów pełnili W. P. Kokoszewski, S. Walter, L. Czeisler, Horowitz, Zygmunt Rote

Obiekty tenisowe KS „Wima”, wraz z wybudowanym „Domkiem Klubowym”, należały do najlepszych w Łodzi. *Protokół... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit., s. 12.*

²¹⁶ Tamże, s. 13.

²¹⁷ Tamże, s. 13.

²¹⁸ Tamże, s. 17-18.

²¹⁹ *Protokół... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit., s. 19.*

²²⁰ *Protokół... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit., s. 14.*

(Rotte)²²¹. W KS „Wima” działały w niej cztery drużyny. Pierwszy zespół grał w klasie A, drugi – w B, trzeci – w C rozgrywek ŁOZPN, a czwartą stanowiła drużyna juniorska²²². Jako podawano w sprawozdaniu za 1934 r. władze sekcji zgłosiły „[...] do Związku Ł.O.Z.P.N. kilkudziesięciu młodych zawodników, z których [...] niejeden będzie mógł z powodzeniem brać udział w I-szej drużynie”²²³.

Obok wielu sekcji sportowych ukierunkowanych głównie na współzawodnictwo sportowe, w KS „Wima” działał także oddział gimnastyczny, który pełnił funkcje reprezentacyjne. Został on utworzony w kwietniu 1934 roku. Jego celem było przygotowywanie członków do defilad, przeglądów oraz pokazowych lekcji gimnastyki, które prezentowano przy okazji różnego rodzaju uroczystości. Oddział ten w pierwszej kolejności zasilali członkowie Straży Ogniowej i Związku Rezerwistów. Po kilku miesiącach działalności, sekcję gimnastyki żeńskiej utworzyły członkinie LOPP. Członkostwo w sekcji miało charakter mało zobowiązujący i w początkowym okresie jej praca przebiegała w sposób dość słabo zorganizowany²²⁴. W oddziale prowadzono zaprawę do Państwowej Odznaki Sportowej. Intensywność zajęć wzrastała zwykle wraz ze zbliżającym się terminem występów. Treningi prowadzono zazwyczaj dwa lub trzy razy w tygodniu.

Podjmując współpracę ze środowiskiem wojskowym, w kwietniu 1934 r., KS „Wima” powołało do życia sekcję strzelecką. Na wyposażeniu posiadała ona po jednym karabinku małokalibrowym „Geco” oraz „Mauser”²²⁵. W 1935 r. oddano do użytku krytą strzelnicę czterostanowiskową, na odległość 50 i 100 metrów²²⁶. Za uczestnictwem w ćwiczeniach oddziału strzeleckiego agitował osobiście prezes M. Kon. Uważał on sprawność strzelecką za niezbędny element przysposobienia wojskowego dla obronności państwa polskiego²²⁷. Po kilku miesiącach działalności oddziału w Łódzkim Okręgowym Związku Stowarzyszeń Strzeleckich, Łuczniczych i Łowieckich (ŁOZSSLiŁ) zarejestrowanych było już 12 zawodników. Treningi odbywały się codziennie.

Do czołowych w okręgu łódzkim należała sekcja ciężkiej atletyki KS „Wima”. Specjalizowała się ona w podnoszeniu ciężarów oraz w zapasach. Do grona szkoleniowców zaliczali się m.in. Bolesław Peszke oraz R. Kossowski. Treningi odbywały się dwa razy

²²¹ *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit., s. 16; A. Bogusz, Dawna..., op.cit., s. 299.*

²²² *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit., s. 13.*

²²³ *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit., s. 16.*

²²⁴ *Tamże, s. 19.*

²²⁵ *Tamże, s. 18.*

²²⁶ *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit., s. 27.*

²²⁷ *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit., s. 21; zob. też Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit., ss. 5, 35.*

w tygodniu. Aby zapewnić rozwój sekcji i odpowiedni poziom sportowy prowadzono również zajęcia w zapasach dla juniorów²²⁸.

Charakter rekreacyjny miała z kolei sekcja kajakowa. W 1935 r. dysponowała ona zbudowanymi własnym sumptem kajakami. Ćwiczenia odbywały się na stawach w dzielnicy Widzew. Oddział kajakowy należał do Ligi Morskiej i Kolonialnej – oddział łódzki²²⁹.

W 1936 r. w ramach zintensyfikowania działań naborowych młodzieży do oddziałów sportowych, władze KS „Wima” postanowiły utworzyć pewnego rodzaju podsekcję młodocianych. Opiekę nad młodzieżą miała sprawować Olędzka – kierowniczka Szkoły Powszechnej Nr 37²³⁰. Dla młodzieży przewidywano m.in. organizowanie półkolonii letnich na stadionie tego zrzeszenia sportowego²³¹.

Potrzebę prowadzenia pracy sportowej dostrzeżono w kręgach prowadzących działania o charakterze paramilitarnym. Celem założonego w marcu 1930 r. Aeroklubu Łódzkiego (AŁ)²³² było między innymi krzewienie zamiłowania do sportu spadochronowego, szybowcowego i samolotowego. Jego siedziba mieściła się początkowo przy ul. Piotrkowskiej

²²⁸ „Ilustrowana Republika” 1939, nr 89, s. 11.

²²⁹ *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit.*, s. 36.

²³⁰ Tamże, s. 36.

²³¹ Do czołowych zawodników KS „Wima” należeli: ciężkoatleci tj. zapaśnicy Erwin Hintz i Bruno Cymer (wielokrotni mistrzowie okręgu i członkowie kadry narodowej przygotowującej się do występu na igrzyskach olimpijskich w 1940 r.) oraz bracia Władysław i Czesław Kawałowie; lekkoatleci Henryka Słomczewska (sprint, skok w dal, wielobój), Aleksander Anikijew (skok w dal, wzwyż i o tyczce) i Jerzy Młotkiewicz (biegi średnie), drużyna zdobyła mistrzostwo okręgu w 1934 r.; kolarze szosowi C. Jaskólski, Wacław Kołodziejczyk, L. Liszkiewicz, B. Rykhaj oraz Wójcik zdobyli drugie miejsce w I Drużynowych Mistrzostwach Polski w 1937 r., Erwin Rykhaj, Ludwik Leśkiewicz i Zygmunt Demantowicz należeli do czołówki okręgu i posiadali m.in. rekord Polski w jeździe trójkowej na dystansie 100km, Artur Raab był zdobywcą pierwszej nagrody toru na Dynasach, a W. Kołodziejczyk zdobył wicemistrzostwo województwa łódzkiego; tenisiści ziemni Eugeniusz Stępień, bracia Henryk i Władysław Skonieccy, Adamczyk i Ulrichsowa wiedli prym w lokalnych rozgrywkach; bokserzy Edward Kłodas (pięciokrtony mistrz okręgu w wadze półciężkiej) oraz Jerzy Olejnik (reprezentant Polski w meczu z Niemcami w 1937 r.) oraz Z. Cegielski (w 1934 r. legitymował się 50. walkami stoczonymi w barwach „Wimy”); piłkarze nożni rozgrywali mecze w klasie A ŁOZPN oraz w 1934 r. wygrali turniej „siódemek” zorganizowany z okazji Święta Niepodległości; drużyny gier zespołowych należały do czołowych w okręgu łódzkim. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 298-299; *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit.*, s. 3 i n.; *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit.*, s. 13 i n.; zob. też „Kurjer Łódzki” 1925, nr 198, s. 5.

²³² AŁ powstał na bazie funkcjonującego od 1929 r. Łódzkiego Klubu Lotniczego. Funkcję członków Zarządu zrzeszenia pełnili m.in. R. Geyer, gen. bryg. Józef Olszyna-Wilczyński, gen. Franciszek Dindorf-Ankowicz, płk. dypl. inż. Stefan Rotarski, ppłk dypl. Jan Gabryś, kpt. pilot Franciszek Witakowski, inż. Jan Holcberger, H. Konopka oraz W. Weigt. Stanowisko oficera łącznikowego w zarządzie, z ramienia wojska, sprawował pilot Franciszek Żwirko. Zob. APŁ, UWŁ, WSP, „Aeroklub Łódzki w Łodzi”, sygn. 1571, ss. 9, 20; APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18765, s. 256; APŁ, Aeroklub Łódzki (AŁ), Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 2. Zob. też E. Haniszewski, *Aeroklub Łódzki im. kpt. pil. Fr. Żwirki 1929-1969*, Łódź 1970, s. 7-26. M. Koliński, *Łódź..., op.cit.*, s. 57; Por. „Głos Poranny” 1930, nr 51, s. 9; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 314-315.

67, a w późniejszym okresie przy ul. Żwirki 4²³³. Działania w zakresie lotnictwa²³⁴ realizowano na lotnisku we wsi Lublinek²³⁵. Aeroklub posiadał sekcję techniczno-treningową, szybowcową oraz organizacyjno-propagandową. Podobnie jak w przypadku wcześniej omówionych polskich zrzeszeń sportowych, do najważniejszych czynników warunkujących doskonalenie umiejętności w dziedzinie awiacji i spadochroniarstwa, należała odpowiednia infrastruktura, liczny tabor lotniczy²³⁶ oraz odpowiednio wykwalifikowani instruktorzy i piloci²³⁷. Realizacji tych zadań służyły wybudowana pięćdziesięciometrowa wieża spadochronowa w parku na Polesiu Konstantynowskim, lotnisko na Lublinku oraz powołanie Szkoły Pilotów i ośrodka wyszkolenia spadochronowego²³⁸.

Punktem zwrotnym w zakresie podniesienia poziomu wyszkolenia pilotów AŁ było utworzenie w Łodzi w 1930 r. Centrum Przysposobienia Wojskowego Lotniczego, którego kierownikiem został pilot Franciszek Żwirko. Szkolenia w tym ośrodku zaczęli również odbywać piloci z całego kraju²³⁹. Pod koniec 1935 r. AŁ posiadał 6 samolotów²⁴⁰, tj. jeden RWD 5, trzy RWD 8, jeden WK 3 oraz jeden szybowiec CWJ²⁴¹. W tym samym czasie zrzeszenie skupiało 18 pilotów motorowych i 29 szybowcowych (6 kat. Cu, 8 kat. C, 8 kat. B i 7 kat. A)²⁴². Kadre szkoleniową tworzyli m.in. Wojciech (Willy) Matz, Falkerz

²³³ Zob. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 314-315; J. Misztela, A. Wrona, K. J. Zakrzewski, W. Głowacki, A. Górny, K. Gawora, *Skrzydła Ziemi Łódzkiej. Historia i współczesność. 1971-2011 40 lat Łódzkiego Klubu Seniorów Lotnictwa*, Łódź 2011, s. 15 i n.

²³⁴ W informacji do Starostwa Grodzkiego władze AŁ podawały: „Aeroklub łódzki jest stowarzyszeniem, którego celem jest szerzenie zamiłowania do sportu lotniczego i przysposobienie rezerwy lotnictwa i utrzymanie ich w stałej gotowości do służby czynnej”. APŁ, UWŁ, WSP, „Aeroklub łódzki w Łodzi”, sygn. 1571, s. 1.

²³⁵ S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty..., op.cit.*, s. 108.

²³⁶ W 1932 r. z funduszy AŁ został zakupiony samolot Sido-1. J. Misztela, A. Wrona, K. J. Zakrzewski, W. Głowacki, A. Górny, K. Gawora, *Skrzydła Ziemi Łódzkiej..., op.cit.*, s. 21.

²³⁷ Jak podaje Edward Haniszewski: „[...] już w pierwszych miesiącach istnienia Klubu zorganizowano dla grupy kandydatów na pilotów szkolenie teoretyczne w zakresie budowy i eksploatacji samolotu i silnika lotniczego, meteorologii i podstawowych, niezbyt doskonałych jeszcze przepisów”. E. Haniszewski, *Aeroklub..., op.cit.*, s. 22.

²³⁸ W latach 1934-1935 niepowodzeniem zakończyły się próby prowadzenia szkoleń szybowcowych na lotnisku na Lublinku, z wykorzystaniem autowindy. Przyczyną była odmowa Departamentu Lotnictwa Cywilnego Ministerstwa Komunikacji, gdyż do tego rodzaju działań wymagano specjalnych kursów. *Szybownictwo*, [w:] APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 314; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty..., op.cit.*, s. 109; E. Haniszewski, *Aeroklub..., op.cit.*, ss. 29, 37-39; J. Misztela, A. Wrona, K. J. Zakrzewski, W. Głowacki, A. Górny, K. Gawora, *Skrzydła Ziemi Łódzkiej..., op.cit.*, s. 20.

²³⁹ E. Haniszewski, *Aeroklub..., op.cit.*, s. 23-26.

²⁴⁰ Pierwszymi samolotami na wyposażeniu AŁ były Hanriot-28. J. Misztela, A. Wrona, K. J. Zakrzewski, W. Głowacki, A. Górny, K. Gawora, *Skrzydła Ziemi Łódzkiej..., op.cit.*, s. 19.

²⁴¹ APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 5; Por. APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 6; E. Haniszewski, *Aeroklub..., op.cit.*, ss. 31, 34.

²⁴² APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 4.

(Felkerz) oraz Edmund Krzemiński²⁴³. W zakresie działań szkoleniowych władze Aeroklubu dążyły do przygotowania nowych zastępów pilotów²⁴⁴ oraz stworzenia warunków do efektywnego treningu poprzez zwiększanie wylatanego czasu²⁴⁵. Ożywioną działalność w zakresie doskonalenia umiejętności pilotażowych prowadziła sekcja techniczno-treningowa²⁴⁶ oraz szybowcowa. Piloci szybowcowi mogli uzyskiwać kategorię A i B.

Ważny kierunek działań kierownictwa AŁ stanowiło wspomaganie rozwoju kół szybowcowych i modelarni oraz wysyłanie młodych adeptów lotnictwa na kursy instruktorskie, które odbywały się w obozie szybowcowym w Fordoniu (mieście położonym niedaleko Bydgoszczy), Bezmiechowej (woj. podkarpackie), a także na lotnisku w Lublinku. W 1938 r. piloci szybowcowi mogli doskonalić swoje umiejętności na utworzonym szybowisku na Borowej Górze. Stanowisko komendanta ośrodka pełnił instruktor Klubu – Stefan Letki²⁴⁷.

W latach 1934-1935 utworzono Okręgowy Komitet Szybowcowy (OKS)²⁴⁸, który po niedługim okresie działalności uległ likwidacji, a jego obowiązki powierzono LOPP²⁴⁹. Na jego potrzeby Aeroklub wykonywał również loty pasażerskie²⁵⁰.

²⁴³ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 314-315.

²⁴⁴ Koszt wyszkolenia jednego pilota wynosił około 1 500 złotych. APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 6.

²⁴⁵ Tamże, s. 6.

²⁴⁶ W 1935 r. 25 trenujących pilotów wykonało 1 505 lotów w czasie 384 godzin i 15 minut. APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 6.

²⁴⁷ E. Haniszewski, *Aeroklub..., op.cit.*, s. 46-47.

²⁴⁸ Z powodu odczuwalnego braku terenów do lotów szybowcowych na potrzeby treningowe piloci Klubu eksplorowali tereny województwa łódzkiego, m.in. powiat łaski, wieluński oraz okolice Zgierza, Rzgowa, Tuszyń, Stroska, Kalisza, Końskich, a także Częstochowy. Aby uzyskać szczegółowe informacje terenowe członkowie AŁ korzystali z informacji Biura Planu Regionalnego. *Szybownictwo*, [w:] APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.; APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 10.

²⁴⁹ Tamże, ss. 3, 8, 12, 14.

²⁵⁰ W okresie międzywojennym funkcję instruktorów w AŁ pełnili: samolotowych Paweł Zołotow, Antoni Wolniczek, Mazurek, Aleksander Ożałas, Zbigniew Siedlecki, Lucjan Kazimierczak, Stefan Dubas, W. Matz, Feliks Pawłowicz, Stefan Lewandowski, Antoni Wilczek i Tadeusz Krok; szybowcowych W. Matz, L. Czarnecki, Zygmunt Kołaciński i S. Letki; modelarstwa lotniczego m.in. prof. Wippel, W. Matz, L. Czarnecki, Z. Kołaciński, Jan Krochamski, Jan Bury, Eugeniusz Sójka oraz prof. inż. Józef Czopowski. Do czołowych pilotów AŁ należeli m.in.: pilot Lucjan Czarnecki, który w 1935 r. podczas Pierwszych Krajowych Zawodów Szybowcowych w Ustjanowej zdobył pierwszą nagrodę za sumę czasu wylatanych godzin, pierwszą nagrodę za najdłuższy lot (83 km), pierwsze miejsce za największą ilość wykonanych zadań dziennych, drugą nagrodę za najdłuższy lot termiczny powyżej 40 km, drugie miejsce za sumę wysokości, drugie miejsce za najdłuższy lot. Sukcesy te przyczyniły się do uzyskania przez Czarneckiego kategorii D pilota szybowcowego. Następnie załoga pilot Jerzy (Stanisław) Orzechowski i obserwator Lucjan Fijuth w dn. 2-3 czerwca 1934 r. podczas VI. Lotu Południowo-Zachodniej Polski zajęli pierwsze miejsce, zdobywając dwa puchary przechodnie oraz cenne nagrody. Załoga pilot Franciszek Witkowski i obserwator Łukiński w dniu 15 lipca 1934 r. w czasie zlotu gwiazdzistego w Inowrocławiu zdobyli pierwsze miejsce. *Szybownictwo*, [w:] APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł; E. Haniszewski, *Aeroklub..., op.cit.*, ss. 34, 37, 51; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty..., op.cit.*, s. 108.

Jednym ze skutków przesilenia politycznego w Polsce w 1926 r. był wzrost zaangażowania sfer wojskowych w życie sportowe. W Łodzi w styczniu 1931 r. uchwałą walnego zgromadzenia Związku Strzeleckiego (ZS) powstał Strzelecki Klub Sportowy im. Generała Stanisława Małachowskiego (SKS SM). Rozwijano w nim działalność w ramach następujących sekcji: strzeleckiej, piłki nożnej, gier sportowych, pływania, lekkiej atletyki, kolarskiej, hokeja na lodzie, tenisa stołowego, bokserskiej, atletycznej, sportów zimowych, łuczniczej oraz łowieckiej. Sportowcy SKS SM aktywnie uczestniczyli we współzawodnictwie sportowym na terenie Łodzi. W poszczególnych dyscyplinach sportowych osiągnęli wysoki poziom sportowy oraz zdobyli kilka tytułów mistrzowskich w zawodach branżowych.

Siedziba SKS SM mieściła się początkowo przy ul. Skwerowej 1. Jednak wraz z pozyskaniem nowego wielofunkcyjnego boiska sportowego, przeniesiono ją na ul. Napiórkowskiego 99. W skład zaplecza sportowego Klubu wchodziła również strzelnica małokalibrowa wraz z krytym torem łuczniczym na Polesiu Konstantynowskim²⁵¹.

W latach 1931/1932 władze SKS SM dążyły do połączenia z Polskim Towarzystwem Sportowym „Bieg”. Niestety starania te zakończyły się niepowodzeniem²⁵².

Nie wszystkie polskie stowarzyszenia sportowe prowadziły długoletnią działalność statutową. Zdarzało się bowiem, że z różnych przyczyn funkcjonowanie danego zrzeszenia sportowego było krótkotrwałe i na skutek braku zainteresowania jego ofertą władze podejmowały uchwałę o likwidacji. Do takich należało m.in. Stowarzyszenie Sportowe Pracowników Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohn Spółka Akcyjna w Łodzi (SS „Emka”), które powstało w październiku 1936 r.²⁵³, a zawiesiło swe działania we wrześniu 1938 roku. Członkami byli jedynie pracownicy fabryki i ich rodziny. W statucie określono ambitne kierunki działań sportowych. Zakładało bowiem prowadzenie sekcji piłki nożnej, lekkiej atletyki, bokserskiej, pływackiej, łyżwiarskiej, kolarskiej, tenisowej i in.²⁵⁴ Siedziba zrzeszenia mieściła się przy ul. Łąkowej 5.

²⁵¹ „Ilustrowana Republika” 1931, nr 337, s. 7.

²⁵² A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 325-326.

²⁵³ Legalizacja statutu SS „Emka” nastąpiła 27 listopada 1936 roku. APŁ, UWŁ, WSP, Skorowidz stowarzyszeń Łódź – Miasto, sygn. 1142, s. 185.

²⁵⁴ APŁ, UWŁ, WSP, „Stowarzyszenie Sportowe Pracowników Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohn Sp. Akc. (skrót S.S. „Emka” Łódź) w Łodzi”, sygn. 1628; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 352.

2. Organizowanie imprez sportowych

Jedną z kluczowych spraw związanych z odbudową życia sportowego w Łodzi w okresie międzywojennym stanowiło odtworzenie systemu i kultury współzawodnictwa sportowego. Szybka reaktywacja Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (TG „Sokół”) zaowocowała sprawnym włączeniem się tej organizacji w nurt życia sportowego Łodzi i okręgu łódzkiego. Od 1921 r. urządzano w mieście popisy gimnastyczne oraz zloty okręgowe²⁵⁵, w czasie których dokonywano wyboru reprezentacji na zloty dzielnicowe i ogólnopolskie²⁵⁶. Do najbardziej popularnych należały wewnątrzklubowe coroczne biegi przełajowe sokołów i sokolic o mistrzostwo Gniazda. Organizowano także turnieje bokserskie młodzików oraz propagandowe mecze bokserskie na Fundusz Obrony Narodowej (FON). Na strzelnicy i boisku jednego z Gniazd przeprowadzano również próby strzeleckie i lekkoatletyczne Państwowej Odznaki Sportowej (POS)²⁵⁷.

Wieloletnia prężna działalność organizacyjna działaczy „Sokoła” z Ogniska III przyczyniła się do przyznania mu przez Radę Dzielnic Mazowieckiej tego Towarzystwa prawa do urządzenia w dniach 13-14 czerwca 1936 r. zlotu dzielnicowego, połączonego z trwającym jubileuszem 30-lecia istnienia sokolstwa łódzkiego (1905-1935)²⁵⁸.

Zawodnicy „Sokoła” startowali w zawodach okręgowych i ogólnopolskich. Do najważniejszych imprez sportowych należały: związkowe rozgrywki okręgowe, mecze towarzyskie, Złoty Okręgowe Sokolstwa Łódzkiego, Złoty Dzielnic Mazowieckiej, Złoty Sokolstwa Polskiego (zwane również Wszechpolskim Zlotem Sokoła), Wszechświatowy Zlot w Pradze w 1927 r. oraz Poznaniu w 1929 roku²⁵⁹.

W 1939 r. TG „Sokół” uczestniczyło również w Wystawie Sportowej zorganizowanej w Państwowej Szkole Techniczno-Przemysłowej przy ul. Żeromskiego 115, gdzie zaprezentowano dużą liczbę eksponatów związanych z działalnością sportową i patriotyczną oraz przygotowano pokazy gimnastyczne²⁶⁰.

Inną skalę działań w zakresie przygotowania i startowania w zawodach sportowych prezentował Łódzki Klub Sportowy (ŁKS), który pretendował do miana głównego organizatora imprez sportowych w Łodzi. Dzięki posiadaniu odpowiedniej bazy sportowej

²⁵⁵ Zob. „Kurjer Łódzki” 1921, nr 76, s. 3; „Kurjer Łódzki” 1921, nr 93, s. 4.

²⁵⁶ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 160.

²⁵⁷ A. Bogusz, *Sokolstwo..., op.cit.*, s. 41 i n.

²⁵⁸ Tamże, s. 189.

²⁵⁹ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 160; tenże, *Sokolstwo..., op.cit.*, s. 19 i n.

²⁶⁰ Tamże, s. 27-28; W. Zatke, *Zarys dziejów..., op.cit.*, s. 101-102.

w postaci Parku Sportowego przy al. Unii 2 przygotowywano zawody niemal z każdej dyscypliny sportu²⁶¹. Wiele z nich miało swoje specyficzne nazwy, takie jak: „Dzień rzutów”, „Dzień biegów” czy „Pierwszy krok pływacki”. Formuła imprez przyciągała do uczestnictwa zarówno amatorów, jak i profesjonalistów. Z okazji jubileuszu 20-lecia istnienia zrzeszenia, w 1928 r. w Krzywiu, zorganizowano kolarskie drużynowe wyścigi szosowe na dystansie 100 km o puchar przechodni. Udział w wyścigu wzięli cykliści Towarzystwa Sportowego Pracowników Firmy „Krusche i Ender”, Towarzystwa Zwolenników Sportu (TZS), Stowarzyszenia Sportowego „Union” (SS „Union”), Sekcji Sportowej „Resursa”, Polskiego Towarzystwa Sportowego „Bieg” (PTS „Bieg”) oraz ŁKS²⁶². Z kolei w 1931 r. urządzono kolarskie wyścigi na przełaj tzw. „Cyklopedestre”²⁶³. Również terenowy charakter, ale bardziej prestiżowy, miał zorganizowany w 1936 r. Wiosenny Ogólnopolski Wyścig „Naprzelaj” na dystansie 25 km, o nagrodę przechodnią ŁKS²⁶⁴. Ponadto członkowie Klubu startowali i pomagali przy organizacji cyklicznej imprezy dla lekkoatletów, jaką był „Bieg okrężny Kurjera Łódzkiego” oraz „Bieg Sztafetowy Kurjera Łódzkiego”²⁶⁵. Warto dodać, że dzięki umiejętnej polityce organizacyjnej działaczy ŁKS, łódzka publiczność mogła oglądać takie sławy polskiej lekkiej atletyki, jak: Janusz Kusociński, Stanisław Petkiewicz, Józef Noji, Witold Gierutto czy Kazimierz Kucharski²⁶⁶.

Na obiekty sportowe ŁKS największą liczbę widzów przyciągały mecze piłki nożnej z drużynami zagranicznymi z Niemiec, Czech, Austrii, Węgier, Stanów Zjednoczonych i innych państw²⁶⁷. Dla miejscowej społeczności imprezy tego typu stwarzały nie tylko możliwość uczestnictwa w widowisku sportowym wysokiej rangi, ale pozwalały również zaznajomić się z poziomem i kulturą sportową krajów Europy Zachodniej²⁶⁸.

W toku działań organizatorskich kierownictwa ŁKS ważne miejsce zajmował również sport amatorski. Aktywiści Klubu urządzając zawody sportowe niejednokrotnie oprócz

²⁶¹ Zob. „Kurjer Łódzki” 1922, nr 282, s. 5.

²⁶² APŁ, TRRŁ, Księga raportów wycieczek turystycznych S. S. „Resursa”. Rok 1928.29.30, sygn. 30, s. 37.

²⁶³ B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion...*, *op.cit.*, s. 46.

²⁶⁴ APŁ, TRRŁ, [Korespondencja zawiadomienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936, sygn. 34, b.p.s.

²⁶⁵ „Łódź w Ilustracji” 1929, nr 20, ss. 1, 3; „Kurjer Łódzki” 1922, nr 141, s. 1.

²⁶⁶ „Kurjer Łódzki” 1924, nr 169, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1936, nr 234, s. 7; *40 lecie Łódzkiego Klubu Sportowego 1908-1948*, Łódź 1948, s. 45; zob. też „Wiadomości Codzienne” 1926, nr 12, s. 8.

²⁶⁷ Zob. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 171; M. Filipiak, P. Fisiak, M. Goss, M. Kondraciuk, J. Kudaj, J. Paradowski, B. L. Szmel, *Piłka...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 268; H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat...*, *op.cit.*, s. 47-48; A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 65, 67; A. Heiman, S. Kowalski, K. Łukasiewicz (red.), *Jednodniówka Jubileuszowa Łódzkiego Klubu Sportowego 1908-1924*, Łódź 1924, s. 14. Zob. też „Kurjer Łódzki” 1922, nr 212, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1924, nr 50, s. 5.

²⁶⁸ Zob. też APŁ, ŁOZGS, [Korespondencja z podległymi klubami sportowymi] 1929-30, sygn. 42, s. 81.

nagród i zapewnienia bezpłatnej możliwości uczestnictwa w zawodach, oferowali także wypożyczenie sprzętu sportowego. Tak było przy okazji organizowania zawodów w biegach przełajowych w 1937 r., gdzie w komunikacie prasowym ogłaszano: „Wszyscy chętni zgłosić się mogą na boisku przed startem (zapisy bezpłatne), przy czym niestowarzyszonym, nie posiadającym kostiumów, wypożyczą ekwipunek organizatorzy”²⁶⁹.

Sportowcy ŁKS startowali w zawodach wewnętrzklubowych, okręgowych i ogólnopolskich w niemal wszystkich dyscyplinach sportowych. Wielu zawodników dostąpiło zaszczytu reprezentowania barw Polski. Na igrzyskach olimpijskich wystąpili: W. Cyll, G. Kobielska, A. Reul, M. Kwaśniewska oraz W. Król.

Inny charakter działań, bardziej jednokierunkowy, w zakresie organizacji imprez sportowych prowadzili działacze Łódzkiego Towarzystwa Kolarskiego (ŁTK). Urządzali zawody torowe w parku Helenów (kolarskie i motorowe)²⁷⁰, długodystansowe kolarskie wyścigi

Ryc. 4. Ogłoszenie o zawodach sportowych TWC w Łodzi (późniejszego ŁTK) w „Kurjerze Łódzkim” w 1922 roku

szosowe na trasie Łódź-Poznań czy motocyklowy Ogólnopolski Zjazd Gwiazdzisty do Łodzi²⁷¹. Przeprowadzane zawody miały rangę mistrzowską, jak i rekreacyjno-towarzyską. Oprócz sportowców łódzkich startowali w nich cykliści i motocykliści z innych rejonów Polski, a także z zagranicy. W 1922 r. Związek Polskich Towarzystw Kolarskich (ZPTK) powierzył ŁTK organizację zawodów torowych w parku Helenów o Mistrzostwo Rzeczypospolitej Polskiej²⁷². Tego samego roku, we współpracy z Dowództwem 4. Dyonu Samochodowego, urządzano wyścigi motocyklistów i cyklistów w Helenowie, podczas których odbyła się zbiórka pieniędzy na „cele kulturalno-oświatowe żołnierza”²⁷³. Pod koniec lat trzydziestych przygotowywano również zawody dla młodzików.

Duże osiągnięcia w zakresie organizacji imprez sportowych posiadali działacze Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera” (KSO „Geyer”). Do jednych ze sztandarowych

²⁶⁹ „Kurjer Łódzki” 1937, nr 71, s. 7.

²⁷⁰ W 1921 r. w tego typu zawodach, wraz z sportowcami łódzkimi, wzięli udział zawodnicy z Krakowa, Żywca, Włocławka, Ciechanowa i Lublina. „Kurjer Łódzki” 1921, nr 240, s. 4; A. Bogusz, *100 lat... op.cit.*, s. 18.

²⁷¹ Zob. „Kurjer Łódzki” 1926, nr 168, s. 4.

²⁷² „Kurjer Łódzki” 1922, nr 188, s. 7; tamże, nr 190, s. 4; tamże, nr 191, s. 5; tamże, 1922, nr 194, s. 4-5.

²⁷³ „Kurjer Łódzki” 1922, nr 205, s. 4; tamże, nr 207, s. 3; tamże, 1922, nr 232, s. 5; tamże, 1922, nr 260, s. 6.

impresz należał rozgrywany co roku bokserski Turniej Klubów Fabrycznych o Puchar Prezesa Gustawa Geyera. W zawodach mogły brać udział jedynie stowarzyszenia fabryczne zrzeszone w Łódzkim Okręgowym Związku Bokserskim (ŁOZB). Do wygrania był puchar, który jako nagroda przechodnia, stawała się własnością dopiero po trzykrotnym jej zdobyciu – niekoniecznie rok po roku. Każda organizacja uczestnicząca w zawodach mogła wystawić po dwóch zawodników w każdej kategorii wagowej – od muszej do ciężkiej. Walki przeprowadzano w trzech rundach, które trwały po trzy minuty. Zysk z imprezy – po odjęciu kosztów organizacyjnych i nagród – dzielono na poszczególne zrzeszenia fabryczne, w zależności od liczby biorących udział w walkach zawodników²⁷⁴.

Utrata boiska w 1931 r. i rozpoczęcie budowy nowego stadionu spowodowały, że aż do 1934 r. działacze sportowi KSO „L. Geyera” nie mogli przeprowadzić żadnych zawodów sportowych. W 1937 r. sekcja lekkoatletyczna Klubu zorganizowała w dzielnicy Chojny bieg przełajowy na dystansie 2 km dla młodzieży w wieku 16-25 lat, niezrzeszonej w Polskim Związku Lekkiej Atletyki (PZLA). Impreza nosiła nazwę „Szukamy Talentów”. Do wygrania były żetony oraz dyplomy²⁷⁵.

W 1938 r. z polecenia Okręgu Narciarskiego w Warszawie, sekcja narciarska KSO „Geyer” zorganizowała w Łagiewnikach zawody o charakterze propagandowym, w których uczestnicy walczyli o odznakę sprawności Polskiego Związku Narciarskiego (PZN)²⁷⁶. Rozegrano je w kategorii młodzieżowej (4 km), juniorów (9 km), seniorów (12 km) i senierek (8 km)²⁷⁷. W tym samym roku członkowie tej sekcji wystartowali w imprezie narciarskiej o randze ogólnopolskiej, zajmując drugie miejsce w klasyfikacji końcowej. Trzeba podkreślić, że w całym okresie międzywojennym zawodnicy „Geyera” wywalczyli 7 złotych, 5 srebrnych i 9 brązowych odznak górskich oraz 1 złotą, 11 srebrnych i 9 brązowych odznak za sprawność narciarską²⁷⁸.

Członkowie KSO „L. Geyera” startowali także w zawodach lekkoatletycznych (np. imprezach organizowanych przez Związek Legionistów Polskich w Łodzi, Biegu Sztafetowym „Kurjera Łódzkiego”, biegu sztafetowym Pabianice-Rzgów, Ruda Pabianicka-Plac Wolności czy towarzyskich zawodach drużynowych, m.in. z TG „Sokół” czy zawodnikami tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu), bokserskich (np. „I kroku bokserskim”, mistrzostwach Łodzi w boksie, mistrzostwach Polski i Europy), tenisa

²⁷⁴ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 9.

²⁷⁵ APŁ, LG, Komunikaty Klubu Sportowego „Geyer” 1937-1938, sygn. 980, s. 1 i n.

²⁷⁶ Zob. APŁ, LG, Sekcja Narciarska Klubu Sportowego „Geyer” 1938, sygn. 951, s. 4.

²⁷⁷ Tamże, s. 4-6.

²⁷⁸ E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, op.cit., b.p.s.

stołowego (np. mistrzostwach Łodzi), piłki nożnej [piłkarskiej klasie B rozgrywek Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej (ŁOZPN)], a także w grach sportowych [np. ligach okręgowych siatkówki, koszykówki Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych (ŁOZGS)] oraz imprezach kolarskich (np. o mistrzostwo Łodzi) i „świętach sportu” zrzeszeń fabrycznych²⁷⁹.

Jednokierunkowy, lecz aktywny udział w życiu sportowym Łodzi, prowadziła Sekcja Sportowa „Resursa” (SS „Resursa”). Głównym celem urządzanych zawodów był sprawdzian formy sportowej kolarzy oraz wprowadzenie pierwiastka rywalizacji. Przygotowywano także wyścigi indywidualne i drużynowe dla kolarzy z różnych stowarzyszeń sportowych z Łodzi i okolic. Warto dodać, że organizacja takich zawodów stawiała wiele wyzwań przed działaczami Sekcji. Do ich obowiązków należało opracowanie regulaminu, przygotowanie nagród, weryfikacja zawodników, wytyczenie i wymierzenie (za pomocą tachometrów) trasy, jej zabezpieczenie²⁸⁰, przeprowadzenie ceremonii dekoracji, zapewnienie opieki lekarskiej, zorganizowanie kontroli kolarzy na trasie²⁸¹. Zdarzało się, że wypożyczano także samochody do asysty, które towarzyszyły kolarzom podczas przejazdu, zapewniając im niezbędną pomoc ratunkowo-sanitarną²⁸².

Członkowie SS „Resursy” aktywnie włączali się w organizację imprez sportowych innych zrzeszeń sportowych²⁸³. W 1922 r. pomogli w sędziowaniu, zabezpieczaniu trasy i utrzymywaniu porządku na trybunach podczas zawodów urządzanych staraniem ŁTK²⁸⁴. W 1931 r. pięciu kolarzy „Resursy” pomogło ŁKS-owi w obstawieniu trasy w trakcie zawodów przełajowych²⁸⁵. Z kolei w 1932 r. jeden z członków „Resursy” wszedł w skład Komisji Sędziowskiej „Biegu na przełaj” im. Pfeifra, organizowanego przez działaczy ŁKS-u²⁸⁶.

²⁷⁹ Zob. APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 3; APŁ, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdania z działalności sekcji: 1934-1935, sygn. 979, s. 2 i n.

²⁸⁰ W tym celu wysyłano pisma do Komendantów Posterunków Policji o zabezpieczenie tras przejazdu kolarzy.

²⁸¹ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 9; APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 16-17.

²⁸² Zob. APŁ, TRRŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu i Ogólnych zebrań T^{wa} Rzemieślniczego „Resursa” w Łodzi, sygn. 1, s. 31-32; APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 49.

²⁸³ Prężna działalność łódzkiego ośrodka kolarskiego – w tym Sekcji Sportowej „Resursy” – przyczyniła się w 1928 r. do zlokalizowania w Łodzi finiszu jednego z etapów I Biegu Dookoła Polski. APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 149.

²⁸⁴ APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 149.

²⁸⁵ APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 7.

²⁸⁶ Tamże, s. 28; zob. też APŁ, TRRŁ, [Korespondencja zawiadomienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936, sygn. 34, b.p.s.

W sierpniu 1939 r. władze „Resursy” zorganizowały bieg kolarski powiązany z przysposobieniem wojskowym. Odbył się on na trasie Łódź-Chojny-Rzgów-Toruń, a przyświecały mu dwa cele. Po pierwsze, przygotowanie zawodników do rajdu Łódzkiego Okręgowego Związku Kolarskiego (ŁOZK) na dystansie 50 km. Po drugie, wdrożenie młodzieży do wypełniania zadań militarnych. Każdy ze startujących posiadać maskę przeciwgazową z pochłaniaczami w specjalnej puszcze. Dyskwalifikacji poddawano tych, którzy źle używali masek i ich oprzyrządowania na terenie umownie zagazowanym²⁸⁷.

Zawodnicy SS „Resursy” w pierwszej kolejności startowali w wewnętrznych zawodach kolarskich o mistrzostwo stowarzyszenia i organizowanych własnym sumptem zawodach międzyklubowych²⁸⁸. Do najważniejszych wyścigów, w jakich brali udział można zaliczyć m.in.: tematycznych pn. „Kolarzy” i „Piechurów”²⁸⁹, branżowych pn. „Młodzieży Rzemieślniczej” (rozgrywanym zawsze w Święto 3-go Maja²⁹⁰), o mistrzostwo Łodzi i okręgu (np. o Tytuł Mistrza Szosowego w województwie łódzkim na trasie Krzywie-Stryków-Głowno-Łowicz²⁹¹), o mistrzostwo Polski i wyścigach ogólnopolskich (m.in. w Przełajowych Mistrzostwach Polski, „Expressu Porannego” w Warszawie²⁹², na dystansie 200 km Warszawa-Radom-Warszawa organizowanego przez Państwowe Zakłady Uzbrojenia „Łucznik”, „Dookoła Śląska”), biegach o randze międzynarodowej (m.in. w I Wyścigu Berlin-Warszawa) oraz w różnego rodzaju biegach lokalnych i okazjonalnych o charakterze międzyklubowym (np. w Wyścigu Dookoła Łodzi, o Nagrodę Magistratu Miasta Łodzi, z okazji imienin Marszałka Józefa Piłsudskiego, o puchar przechodni imienia kuratora W. Wagnera²⁹³, „Pierwszym Kroku Kolarskim” ŁOZK, o puchar

²⁸⁷ APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 35.

²⁸⁸ SSTR „Resursa” urządziła imprezy kolarskie zarówno na torze (park Helenów), jak i szosowe. W 1923 r. na zawody na trasie Krzywie-Stryków kierownictwo „Resursy” zaprosiło Towarzystwo Włocławskich Kolarzy, Pabianickie Towarzystwo Cyklistów, ŁTK, SS „Union” oraz Stowarzyszenie Sportowe „Aurora”. Program zawodów przedstawiał się następująco: 1) Bieg wstępny dla gości 6 km, 2) Bieg wstępny dla członków „Resursy” 6 km, 3) Bieg turystyczny 10 km, 4) Bieg główny 20 km, 5) Bieg damski 6 km, 6) Bieg główny klubowy 15 km, 7) Bieg juniorów 6 km. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, ss. 8, 54 i n.

²⁸⁹ APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 94; „Rozwój” 1921, nr 272, s. 6.

²⁹⁰ APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 69.

²⁹¹ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 9; zob. też „Kurjer Łódzki” 1922, nr 197, s. 5; tamże, 1923, nr 179, s. 7.

²⁹² „Przegląd Sportowy” 1928, nr 153, s. 5.

²⁹³ Władysław Wagner – prezes Związku Rzemieślników Chrześcijan. W 1924 r. ufundował srebrny puchar przechodni, który po trzykrotnym zdobyciu (w latach 1925-1927) przeszedł na własność Pabianickiego Towarzystwa Cyklistów. W 1929 r. ufundował on także statuetkę konia z brązu w biegu seniorskim na 100 km, a w biegu juniorskim na 50 km płaskorzeźbę z brązu, w ramie wyobrażającej psa w biegu. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 91; APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 155; zob. też *100 lat Pabianickiego Towarzystwa Cyklistów*, Pabianice 2006, s. 204-205.

przechodni „Expressu Ilustrowanego” w Łodzi, Święta 3-go Maja²⁹⁴, Biegu „Gospodarza”, Biegu „Seniorów”, „Pościgu za lisem”)²⁹⁵. Ze względów organizacyjnych związanych z dojazdem do miejsca startu i z powrotem do miasta, wiele zawodów miało charakter wycieczki. Udział był możliwy dzięki przynależności do ZPTK, tj. opłacaniu składki, posiadaniu legitymacji oraz licencji.

Organizowaniem imprez sportowych w Łodzi zajmowało się także ognisko Polskiej YMCA. Urządzała ona m.in.: turnieje siatkówki²⁹⁶ i koszykówki, zawody pływackie, zawody szermiercze, walki bokserskie²⁹⁷, turnieje piłki ściennej, catch-ball²⁹⁸, zawody szachowe, olimpiady szkolne²⁹⁹, pokazy pracy Wydziału Wychowania Fizycznego (WWF)³⁰⁰. Jako przykład można podać turniej szermierczo-szablowy o nagrodę ówczesnego dowódcy okręgu korpusu w Łodzi³⁰¹, które rozegrano w grudniu 1921 r., w sali YMCA przy ul. Piotrkowskiej 243.

Jak wspomniano wcześniej, w okresie budowy siedziby łódzkiej YMCA przy ul. Moniuszki 4a mecze rozgrywano na obiektach szkolnych i boiskach innych organizacji sportowych³⁰². Baza sportowa YMCA stała się areną rozgrywek na poziomie lokalnym, turniejów ŁOZGS, mistrzostw Polski, a także treningów łódzkich stowarzyszeń i związków sportowych³⁰³. Pływalnia łódzkiego ogniska była miejscem wielu zawodów o mistrzostwo

²⁹⁴ Organizowany bieg kolarski dla młodzieży rzemieślniczej z okazji Święta 3 Maja miał swoją wieloletnią tradycję. Protektorat na tą imprezę sprawowało Koło Starszych i Podstarszych Cechów łódzkich. Nagrodami dla zwycięzców były pamiątkowe żetony oraz narzędzia praktyczne. W 1934 r. fundatorami nagród były cechy piekarzy, malarzy, tapicerów, blacharzy, kominiarzy, krawców i rzeźników wędliniarskich. APŁ, TRRŁ, [Zaproszenia na uroczystości państwowe i instytucji] 1930-1934, sygn. 16, b.p.s.; APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 72.

²⁹⁵ APŁ, TRRŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928-1930, sygn. 2, b.p.s.; APŁ, TRRŁ, Protokolarz posiedzeń Zarządu Twa Rzem. „Resursa” od dn. 4. VI. 1930 r. do dn. 5. X. 1932, sygn. 3, s. 117-118; APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 30; APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 10; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 194-195; S. Glica, *Sekcja...*, *op.cit.*, s. 8 i n.

²⁹⁶ W 1928 r. Puchar Wędrowny im. dyr. F. B. Messinga na rozgrywki międzyogniskowe w piłce siatkowej o mistrzostwo Polskiej YMCA, ufundowało Towarzystwo Sportowe „Kruschender” w Pabianicach. APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

²⁹⁷ Zob. T. Tomaszewski, *Boks w Łodzi w latach 1945-65*, maszynopis pracy magisterskiej znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1990, s. 2.

²⁹⁸ Zob. „Hasło łódzkie” 1927, nr 81, s. 3.

²⁹⁹ „Kurjer łódzki” 1921, nr 154, s. 4.

³⁰⁰ Zob. Sprawozdanie Zarządu Ogniska łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 94.

³⁰¹ Zob. A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 200.

³⁰² W styczniu 1930 r. władze Polskiej YMCA zwracały się do ŁOZGS z prośbą o udzielenie zezwolenia na rozegranie meczu w koszykówkę z zawodnikami Uniwersytetu w Rydze, w sali Gimnazjum Niemieckiego.

³⁰³ J. Jaroszewski, M. Łuczak, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Kultura Fizyczna...*, *op.cit.*, s. 101.

Polskiej YMCA oraz zawodów szkolnych³⁰⁴. W 1936 r. na własnym basenie zorganizowano zawody międzynarodowe pod nazwą Gliwice-Warszawa i Warszawa-Łódź³⁰⁵, a rok później urządzono kolejną imprezę pływacką, w której brali udział zawodnicy z Krakowa i Poznania³⁰⁶. Splendoru wydarzeniu dodał występ pływaków z Niemiec, Węgier oraz amerykańskich olimpijczyków³⁰⁷. Również w 1937 r. zorganizowano Mistrzostwa Polski w siatkówce kobiet. Triumfowały wówczas zawodniczki Klubu Sportowego „Znicz”³⁰⁸. W tym samym roku rozegrano turniej koszykówki Działu Chłopców (10 drużyn), turniej siatkówki seniorów o puchar Klubu „Pro Salute”, czwórmech koszykówki oraz zawody pływackie ŁKS-Boruta-KS „Znicz”³⁰⁹. Cyklicznymi konkursami były natomiast turnieje szachowe o mistrzostwo Klubu Szachowego Polskiej YMCA, „błyskawiczne turnieje” szachowe czy też gry symultaniczne³¹⁰, w których uczestniczyli członkowie Żydowskiego Klubu Sportowego „Kadimah” (ŻKS „Kadimah”), Żydowskiego Klubu Sportowego „Makabi” (ŻKS „Makabi”) oraz Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (ZPNSP)³¹¹. Z żydowskimi stowarzyszeniami sportowymi rywalizowano również w tenisie stołowym³¹².

Warto w tym miejscu zauważyć, że ramach akcji propagandowych kierownictwo ogniska YMCA bezpłatnie udostępniało dużą salę gimnastyczną. Dochód z organizowanych w niej imprez przeznaczano na FON³¹³.

Występy w lokalnych zawodach sportowych zawodników Klubu Sportowego „Znicz” (KS „Znicz”), głównie w grach zespołowych, rozpoczęły się w 1928 roku. Wielosekcyjna struktura zrzeszenia powodowała, że sportowcy ci startowali w różnych imprezach sportowych, w koszykówce, siatkówce, piłce ręcznej (szczypiorniaku) oraz hazenie

³⁰⁴ „Kurjer Łódzki” 1935, nr 311, s. 6.

³⁰⁵ „Kurjer Łódzki” 1936, nr 115, s. 6.

³⁰⁶ „Kurjer Łódzki” 1937, nr 61, s. 7; zob. też APŁ, PYŁ, [Miesięczne sprawozdania finansowe] 1932-1938, sygn. 15, b.p.s.

³⁰⁷ J. Jaroszewski, M. Łuczak, *Kultura fizyczna...*, [w:] *Kultura Fizyczna...*, op.cit., s. 101; zob. też APŁ, PYŁ, [Korespondencja związków, stowarzyszeń i urzędów z Łódzką YMCA. Zaproszenia na uroczystości, bilety wstępu] 1929-1935, sygn. 29, b.p.s.

³⁰⁸ S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty...*, op.cit., s. 102; „Raz Dwa Trzy. Ilustrowany Tygodnik Sportowy” 1937, nr 2, s. 12-15.

³⁰⁹ APŁ, PYŁ, [Regulamin i protokoły Komitetu Wydziału Oświatowego Polskiej YMCA w Łodzi] 1936-1939, sygn. 53, b.p.s.

³¹⁰ Zob. „Kurjer Łódzki” 1926, nr 36, s. 8.

³¹¹ APŁ, PYŁ, Statut, regulaminy i deklaracje członków Klubu Szachowego [Polskiej YMCA w Łodzi] 1933-1934, sygn. 84, b.p.s.; APŁ, PYŁ, Książka protokołów z Zebrań Zarządu Klubu Szachowego Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1931, sygn. 86, ss. 21, 39; APŁ, PYŁ, Książka protokołów z zebrań ogólnych członków Sekcji Szachowej Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1933, sygn. 87, b.p.s.

³¹² Zob. też APŁ, PYŁ, [Księga imprez organizowanych przez YMCA w Łodzi], sygn. 92.

³¹³ APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 163.

w mistrzostwach okręgu (klasy A, B i C) oraz Polski. Ponadto reprezentantki tej ostatniej dyscypliny brały udział w mistrzostwach świata oraz turnieju w Jugosławii, natomiast siatkarze uczestniczyli w turniejach trójkowych siatkówki oraz zawodach siatkówki o puchar PZGS, a łyżwiarze w mistrzostwach hufców łódzkich. Zawodnicy KS „Znicz” startowali także w Harcerskich Letnich Igrzyskach Sportowych, mistrzostwach Okręgu i Polski w strzelectwie i pływaniu, korespondencyjnych zawodach strzelecko-luczniczych, meczach towarzyskich krajowych i międzypaństwowych w różnych dyscyplinach sportu³¹⁴.

Władze KS „Znicz” zorganizowały w sezonie 1934/1935 następujące imprezy sportowe: międzydrużynowe męskie i żeńskie mistrzostwo hufców łódzkich, zawody o nagrodę Kół Przyjaciół Harcerstwa Hufców Łódzkich, wewnętrzne mistrzostwa w łyżwiarstwie o mistrzostwo zrzeszenia. Wspierały ponadto Wydział Wychowania Fizycznego Komend Chorągwi Harcerek i Harcerzy przy urządzaniu zawodów i kursów w hufcach w Tomaszowie Mazowieckim, Kaliszu, Sieradzu i Piotrkowie. W 1936 r. na polecenie Głównej Kwatery Harcerzy KS „Znicz” urządziło Centralne Zawody Związku Harcerstwa Polskiego (ZHP), w piłce siatkowej i koszykowej. Oprócz tego przygotowywano pokazy i popisy w różnych dyscyplinach sportowych placówkach oświatowych na terenie miasta oraz w innych miastach Polski³¹⁵.

Wysiłki na rzecz organizacji zawodów sportowych podejmowali działacze Robotniczego Klubu Sportowego Tuwaryzstwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR). Działania te stanowiły efekt przyjętej polityki, zgodnie z którą należało propagować sport masowy, wśród robotników i ich rodzin. Pod szyldem Łódzkiego Robotniczego Sportowego Komitetu Okręgowego (ŁRSKO) organizowano i koordynowano zawody łódzkich robotniczych zrzeszeń sportowych³¹⁶, które uświetniały święta i manifestacje robotnicze³¹⁷, odbywające się w parku im. ks. Józefa Poniatowskiego oraz w Parku 3-go Maja³¹⁸.

Udział w imprezach sportowych o charakterze lokalnym, ogólnopolskim i zagranicznym miał za zadanie poszerzyć kontakty w środowiskach robotniczych i umocnić więzi klasowe. Zawodnicy RKS TUR przede wszystkim brali udział w imprezach robotniczych: świętach sportu robotniczego, robotniczych mistrzostwach okręgowych,

³¹⁴ M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, s. 22; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 231-234.

³¹⁵ Tamże.

³¹⁶ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 272-273.

³¹⁷ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 27; zob. APŁ, UWŁ, ZDiPU, [Łódzki Okręgowy Komitet Robotniczy Polskiej Partii Socjalistycznej] 1919-1939, sygn. 133, s. 45. Por. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 196-197.

³¹⁸ C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 150.

robotniczych mistrzostwach Polski oraz w meczach z drużynami robotniczymi³¹⁹. Najczęściej uczestniczyli w nich lekkoatleci. Startowali oni w okręgowych zawodach Łódzkiego Okręgowego Związku Lekkiej Atletyki (ŁOZLA), meczach lekkoatletycznych, propagandowych biegach przełajowych Łódzkiego Ośrodka Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (ŁOWFiPW), biegu sztafetowym „Kurjera Łódzkiego”, zawodach podczas Złotów Młodzieży Robotniczej i Okręgowych Złotach Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (OM TUR) odbywających się w różnych miastach Polski, mistrzostwach lekkoatletycznych Związku Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych (ZRSS) oraz Olimpiadach Robotniczych³²⁰. Oprócz udziału w rozgrywkach okręgowych, piłkarze RKS TUR, występowali w drużynie ZRSS, w meczu z reprezentacją polskiej emigracji we Francji oraz manifestowali polskość Wolnego Miasta Gdańska w meczu z Robotniczym Klubem Sportowym „Bałtyk”³²¹. Kolarze startowali natomiast w wyścigach szosowych rozgrywanych w Krzywiu pod Zgierzem, biegu na 100 km o nagrodę Magistratu m. Łodzi i in. W 1928 r. zespół gimnastyczny męski wystąpił z pokazem wolnych ćwiczeń podczas imprezy ŁOWFiPW. Zbiorowe układy gimnastyczne prezentowano także podczas złotów młodzieży robotniczej³²². W 1929 r. sekcja kolarska była gospodarzem robotniczych mistrzostw kolarskich na szosie. W 1932 r. Zarząd Oddziału Łódzkiego TUR ufundował sztandar jako nagrodę przechodnią. Regulamin proporca głosił rozgrywanie zawodów pomiędzy sekcjami Klubu w różnych dyscyplinach sportu w dniu Międzynarodowego Świąta Młodzieży Robotniczej. Sztandar ten zdobyli lekkoatleci RKS TUR, którzy uzyskali największą liczbę punktów w okresie trzech lat. W latach 1930, 1932, 1937 i 1939 RKS TUR urządził ogólnopolskie mistrzostwa ZRSS³²³.

W zawodach sportowych systematycznie startowali również zawodnicy RTS „Widzew”. Piłkarze zrzeszenia, oprócz występów w ligowych rozgrywkach ŁOZPN i cyklicznych zawodach ŁRSKO jako członkowie robotniczej reprezentacji Polski, brali udział w Olimpiadzie Robotniczej w Pradze, mistrzostwach Europy w Lipsku oraz towarzyskich meczach z drużynami krajowymi, jak i zagranicznymi. Juniorzy „Widzewa” występowali natomiast w rozgrywkach okręgowych i mistrzostwach Polski. Także kolarze

³¹⁹ Tamże, s. 154.

³²⁰ Zob. *Wspomnienie Sergiusza Gricuka z wyjazdu do Paryża w lipcu 1937 roku (załącznik nr 3)*, [w:] W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 1-4; M. Nartonowicz-Kot, *Polski...*, op.cit., s. 636-637.

³²¹ Zawodnikami RKS TUR byli Jan Rajch i Stefan Szymczak. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 76; C. Grzelak, *Z badań...*, op.cit., ss. 60, 181, 183-186.

³²² W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 30.

³²³ A. Bogusz, *Dawna...*, op.cit., s. 272; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 102-104.

i lekkoatleci uczestniczyli regularnie w zawodach ŁOZK, ŁOZLA i Robotniczych Mistrzostwach Polski³²⁴.

W 1930 r. uroczystemu otwarciu boiska sportowego RTS „Widzew” towarzyszyły zawody ze „Skrą” Warszawa. W późniejszym okresie na nowym obiekcie zorganizowano robotniczy mecz piłkarski z Austrią oraz dożynki Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”, urządzone w ramach akcji propagandowo-integracyjnej mieszkańców wsi z robotniczą społecznością miejską. W programie imprezy znajdowały się także pokazy sportowe³²⁵.

W różnego rodzaju widowiskach sportowych brali udział zawodnicy Strzelecki Klub Sportowy im. gen. S. Małachowskiego (SKS SM). Niezależnie od startów w zawodach okręgowych, ogólnopolskich i POS, sportowcy tego zrzeszenia rywalizowali także we współzawodnictwie środowisk wojskowych, głównie ogłaszanym przez Związek Strzelecki (ZS). Należały do nich m.in. zawody bokserskie, strzeleckie (m.in. o odznakę strzelecką ZS), pięcioboju oficerskiego (strzelanie, pływanie, bieg przełajowy, szermierka oraz jazda konna), „Bieg 6-go Sierpnia” oraz długodystansowe marszowe z okazji imienin Marszałka J. Piłsudskiego³²⁶.

SKS SM przeprowadzał na terenie miasta wiele imprez sportowych. W 1932 r. były to zawody w ramach „Tygodnia propagandy Związku Strzeleckiego” oraz wielka rewia sportowa. Na jej program składały się konkursy lekkoatletyczne, pływackie, bokserskie, piłki nożnej oraz sztafet kolarskich, a także gier sportowych (siatkówka, koszykówka, hazena). Z okazji Święta Niepodległości odbywały się każdego roku rozgrywki w piłce siatkowej³²⁷.

W 1933 r. staraniem ZS w Łodzi zorganizowano ogólnopolskie mistrzostwa w boksie, w których wystąpili sportowcy z okręgu: warszawskiego, pomorskiego, poznańskiego, lubelskiego i północnego³²⁸.

³²⁴ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 222-223; C. Grzelak, *Z badań..., op.cit.*, s. 73; A. Górawzewski, *Kolekcja..., op.cit.*, s. 68.

³²⁵ APŁ, UWŁ, ZDiPU, „Łódzianin” 1937-1939, sygn. 137a, s. 96; C. Grzelak, *Z badań..., op.cit.*, s. 74; A. Górawzewski, *Kolekcja..., op.cit.*, s. 65-66.

³²⁶ „Express Ilustrowany” 1933, nr 66, s. 7; „Ilustrowana Republika” 1931, nr 226, s. 4; „Ilustrowana Republika” 1927, nr 235, s. 6; „Echo” 1930, nr 83, s. 5.

³²⁷ „Nowy Dziennik Łódzki” 1932, nr 272, s. 5; „Głos Poranny” 1932, nr 271, s. 9.

³²⁸ „Express Ilustrowany” 1933, nr 93, s. 7.

Aktywny udział we współzawodnictwie sportowym brały również zrzeszenia funkcjonujące przy łódzkich zakładach przemysłowych. Dla zawodników KP „Zjednoczone” jedną z najbardziej prestiżowych imprez, oprócz różnego rodzaju zawodów okręgowych i ogólnopolskich³²⁹, był udział w święcie klubów fabrycznych w Spale. Na przykład we wrześniu 1934 r. startowali oni we wszystkich konkurencjach, zdobywając puchar ufundowany przez Prezydenta RP – Ignacego Mościckiego³³⁰.

Ryc. 5. Prezydent I. Mościcki wręcza kapitanowi sekcji lekkoatletycznej KP „Zjednoczone” puchar przechodni

Źródło: Sprawozdanie Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi za rok administracyjny 1934, Łódź 1935, s. 31

W samym tylko 1934 r. zawodnicy KP „Zjednoczone” startowali w następujących zawodach: bokserzy – w okręgowych mistrzostwach indywidualnych i drużynowych, zawodach międzyklubowych³³¹ i międzymiastowych, pierwszym kroku bokserskim oraz turniejach propagandowych; kolarze – w otwarciu sezonu kolarskiego, wyścigach przełajowych i szosowych, mistrzostwach klubowych, biegu „Legionów” (przełajowym i szosowym), wyścigach jubileuszowych i międzyklubowych, zawodach o puchar Sierpińskiego, wyścigu dookoła Ziemi Wielkopolskiej, biegu o nagrodę Zarządu m. Łodzi, zawodach drużynowych m.in. podczas Święta Sportowego Klubów Fabrycznych³³² oraz w „Korso Rowerowym” w Parku im. ks. J. Poniatowskiego; tenisiści stołowi – w zawodach o mistrzostwo Klubu, drużynowych mistrzostwach klasy A i B oraz turniejach towarzyskich; lekkoatleci – w zawodach towarzyskich, w mistrzostwach okręgowych i międzyokręgowych, biegu sztafetowym „Kurjera Łódzkiego” i „Związku Legionistów” na trasie Ruda Pabianicka-Łódź (Plac Wolności) oraz w biegu przełajowym na Lublinku³³³; zawodniczki sekcji sportowej kobiet – w zawodach wewnątrzklubowych, w biegu przełajowym o nagrodę nauczyciela wychowania fizycznego, mistrzostwach Polski, trójmeczcu Śląsk-Kraków-Łódź,

³²⁹ Zob. *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, ss. 32, 36.

³³⁰ Tamże, s. 30-31. Por. W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, *op.cit.*, s. 30.

³³¹ W 1935 r. bokserzy „Zjednoczonych” rozegrali turniej walk z Klubem Sportowym Zakładów Ostrowieckich. APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 18; zob. też APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, ss. 216, 241, 293.

³³² *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, ss. 32, 38; zob. APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 62-63.

³³³ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 39-40.

pięcioboju o mistrzostwo okręgu, zawodach z cyklu „Szukamy olimpijczyków”, dwumeczu „Wima”-„Zjednoczone” oraz biegach przełajowych i in.³³⁴; zawodnicy grający w koszykówkę, siatkówkę i piłkę ręczną występowali w mistrzostwach okręgowych klasy „A”, pucharze Polskiego Związku Gier Sportowych (PZGS) oraz mistrzostwach Polski, natomiast piłkarze nożni występowali w zawodach o mistrzostwo okręgu, meczach towarzyskich (zazwyczaj z innymi zespołami fabrycznymi) i propagandowych (m.in. z Polskim Klubem Sportowym Polonia Karwina)³³⁵.

W 1934 r. działacze KP „Zjednoczone” byli autorami ośmiu zawodów międzyklubowych w boksie, w tym jednych z drużyną spoza Łodzi, kolarskich wyścigów szosowych o „Mistrzostwo Klubu”, „Wyścigu Jubileuszowego” oraz powierzonego przez kluby fabryczne wyścigu drużynowego na trasie Chojny-Spała. Brak własnego boiska do 1938 r. nie pozwalał na urządzenie zawodów w grach sportowych i piłkarskich³³⁶.

Ryc. 6. Kolarze KP „Zjednoczone” z udekorowanymi rowerami „Łódź Żaglowa” (2. miejsce) i „Grzybek” (1. miejsce) podczas „Korso Rowerowego” w Parku im. ks. J. Poniatowskiego w 1937 roku

Źródło: Oddział Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi

Organizacją współzawodnictwa sportowego zajmowali się także działacze KS „Wima”³³⁷. Szczególną aktywność w tym względzie wykazywały władze poszczególnych sekcji sportowych, które posiadały ograniczoną autonomiczność. W latach 1934-1935 urządziły one szereg zawodów sportowych: sekcja kolarska – m.in. mistrzostwo klubowe, bieg drużynowy, „Pogoń za lisem”, „Zjazd gwiazdzisty” oraz wewnętrzklubowe otwarcie i zamknięcie sezonu; sekcja lekkoatletyczna – mistrzostwa wewnętrzklubowe (jesienne i wiosenne); sekcja tenisowa – wiosenne i jesienne mistrzostwa w grze pojedynczej panów, turniej dla juniorów i chłopców do zbierania piłek, zawody towarzyskie m.in. z Legią

³³⁴ Tamże, s. 41-42; zob. też APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, ss. 33, 58.

³³⁵ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 43; zob. APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 63-64; APŁ, FS, Mecz Polonia-Karw. [Stadion Sportowy ZZ] 1938, sygn. 4759.

³³⁶ Zawody lekkoatletyczne wewnętrzklubowe organizowano w ogrodzie przy ul. Przędzalnianej 68. APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 253; *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., ss. 32, 38, 41.

³³⁷ Władze KS „Wima” urządziły co roku uroczyste rozpoczęcie sezonu sportowego. Imprezę tę uświetniały msza święta, defilada oraz zawody sportowe. APŁ, ŁOZGS, Statuty i regulaminy r. 1932-38, sygn. 24, b.p.s.

Warszawa (z Jadwigą Jędrzejowską w składzie), ogólnopolski „Pierwszy Krok Tenisowy”; sekcja strzelecka urządziła m.in. zawody otwarcia sezonu strzeleckiego oraz udostępniła strzelnicę na zawody strażackie i policyjne; sekcja piłki nożnej – mecze ligowe i towarzyskie (m.in. z drużyną austriacką Winer Sport-Club)³³⁸. Działacze KS „Wima” przygotowywali również „Święta Sportowe”, których dochód przeznaczany był na rzecz Komitetu Wojewódzkiego „Dnia Dziecka”³³⁹.

Równolegle do wyszczególnionych wyżej działań, w latach 1934-1935 sportowcy KS „Wima” startowali w następujących zawodach sportowych: kolarze – w „Pierwszym kroku kolarskim” ŁOZK, w biegach przełajowych, „Dniu Legionów” w Lublinku, w zawodach międzyklubowych ze Stowarzyszeniem Sportowym „Rapid” (SS „Rapid), Jubileuszowym Biegu „Zjednoczonych”, międzyklubowych zawodach zorganizowanych przez TZS, mistrzostwach województwa łódzkiego, w wyścigu Dookoła Ziemi Wielkopolskiej w Poznaniu na dystansie 400 km, biegu „Expressu” w Krakowie, w zawodach na trasie Warszawa-Radom-Warszawa na dystansie 850 km, biegu drużynowym Warszawa-Berlin-Warszawa, Mistrzostwach Polski, biegach drużynowych, wyścigach torowych, zawodach juniorskich i in.; lekkoatleci – w mistrzostwach okręgu, zawodach ŁOZLA i Pow. KWFiPW oraz w zawodach w Katowicach, Krakowie, Kaliszu, Białymstoku i Poznaniu; tenisiści ziemni – w turniejach towarzyskich m.in. z Klubem Sportowym „Union-Touring”, „Pierwszym Korku Tenisowym”, mistrzostwach Łodzi, Polski oraz w zawodach międzynarodowych; ciężkoatleci – w mistrzostwach okręgu i Polski; bokserzy – w „I. kroku bokserskim”, meczu bokserskim z ŻKS „Makabi” i Łódzkim Towarzystwem Gimnastycznym „Siła” (ŁTG „Siła”), międzymiastowym meczu Łódź-Śląsk, międzynarodowym meczu Łódź-Brno; strzelcy – w zawodach o odznakę strzelecką, o mistrzostwo klubów fabrycznych; piłkarze nożni – w rozgrywkach ŁOZPN oraz meczach okazjonalnych i towarzyskich; zawodnicy gier zespołowych – w rozgrywkach okręgowych klasy A i B oraz w meczach towarzyskich³⁴⁰.

W 1935 r. władze KS „Wima” otrzymały zgodę od władz centralnych PUWFiPW na przeprowadzanie prób Państwowej Odznaki Sportowej³⁴¹. W tym samym roku rozpoczęto również przygotowania do uruchomienia na stadionie ślizgawki z bufetem i koncertami

³³⁸ *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit., s. 3 i n.; Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit., s. 12.*

³³⁹ APŁ, ŁOZGS, Korespondencja wchodząca 1930 r., sygn. 43, s. 129.

³⁴⁰ *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit., s. 4 i n.; Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit., s. 15 i n.*

³⁴¹ *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit., s. 4.*

radiowymi³⁴². Obiekty „Wimy” udostępniano także ŁOZGS, w celu przeprowadzania meczów ligowych i towarzyskich.

Udział w różnego rodzaju zawodach brali również członkowie Aeroklubu Łódzkiego (AŁ). Wystartowali oni m.in. w VI. (1934 r.), VII. (1936 r.) i VIII (1937 r.). Locie Południowo-Zachodniej Polski³⁴³. Na przełomie sierpnia i września 1935 r. wystąpili w zawodach lotniczych Bałtyk-Beskid, natomiast we wrześniu i październiku tego roku – w Pierwszych Krajowych Zawodach Szybowcowych w Ustjanowej³⁴⁴, a w kolejnym roku – w imprezie lotniczej Gordon-Bennett, która odbyła się w Warszawie³⁴⁵.

Ryc. 7. II. Zlot Gwiaździsty w Łodzi w 1935 roku

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.

Oprócz występów w zawodach samolotowych, szybowcowych i spadochronowych, członkowie AŁ uczestniczyli także w imprezach modelarskich. W 1937 r. na Zlocie Harcerskim w Holandii, podczas międzynarodowych zawodów modelarskich, pierwsze miejsce zajął łódzianin Oskar Hoffman. W konkursach na ten temat startowali także inni członkowie kół łódzkich, w których zajęcia prowadzili instruktorzy AŁ³⁴⁶. W 1939 r. z okazji X-lecia Aeroklubu Gdańskiego w Zlocie do Morza wzięły udział dwie załogi AŁ³⁴⁷.

Działacze łódzkiego Aeroklubu organizowali szereg zawodów wewnątrzklubowych w kategorii seniorów i juniorów. W 1939 r. na ich program złożyły się następujące konkurencje: ósemki, spirale, lądowanie w prostokącie, lądowanie na punkt ze stojącym śmigłem, lot na orientację w terenie oraz zrzucanie meldunków³⁴⁸. Ponadto zorganizowano na Lublinku m.in. cztery Złoty Gwiaździste do Łodzi (1934-1937), pokazy lotnicze i skoków spadochronowych³⁴⁹ oraz szereg zawodów modelarskich³⁵⁰.

³⁴² Tamże, s. 10.

³⁴³ APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 6; E. Haniszewski, *Aeroklub...*, op.cit., s. 37.

³⁴⁴ „Kurjer Łódzki” 1935, nr 280, s. 5.

³⁴⁵ APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, ss. 9, 13.

³⁴⁶ E. Haniszewski, *Aeroklub...*, op.cit., s. 37

³⁴⁷ Tamże, s. 48.

³⁴⁸ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 203, s. 7.

³⁴⁹ W 1937 r. zawody te zgromadziły ponad 60 000 widzów. E. Haniszewski, *Aeroklub...*, op.cit., s. 38-39.

Udział w zawodach sportowych różnej rangi brali także zawodnicy Policyjnego Klubu Sportowego w Łodzi (PKS), którzy traktowali je jako ważne wydarzenie sportowe w życiu środowiska policyjnego³⁵¹. W 1937 r. na basenie Polskiej YMCA w Łodzi odbyły się zawody pływackie Policyjnych Klubów Sportowych województwa łódzkiego, za które odpowiadał prezes PKS w Łodzi – Leonard Kurzawiński³⁵². Członkowie zrzeszenia startowali w zawodach mundurowych rozgrywanych w lekkiej atletyce, boksie oraz kolarstwie³⁵³.

3. Wspieranie wychowania fizycznego i sportu szkolnego

Jednym z pierwszych polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w okresie międzywojennym, które poprzez swoją działalność włączyło się w misję realizacji wychowania fizycznego było Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (TG „Sokół”). Jego działacze ideę wszechstronnego rozwoju psychofizycznego młodzieży robotniczej i mieszczańskiej wdrażali poprzez zajęcia prowadzone w różnych dyscyplinach sportowych oraz pracę oświatowo-kulturalną w duchu patriotycznym. Dostrzegając niedostatek specjalistów z zakresu wychowania fizycznego w łódzkich szkołach, władze Towarzystwa czyniły wysiłki, aby stworzyć własny zespół wykwalifikowanych przodowników i instruktorów. Dzięki temu zabiegowi gniazda sokole stały się ważnymi ośrodkami fachowego szkolenia w gimnastyce, lekkiej atletyce, boksie, ciężkiej atletyce, piłce nożnej, pływaniu, tenisie stołowym, strzelectwie, łucznictwie, kolarstwie i grach zespołowych. Kierownictwo TG „Sokół” starało się również na bieżąco aktualizować swoją ofertę sportową, śledząc zainteresowanie młodzieży szkolnej uprawianymi sportami³⁵⁴.

W 1928 r. TG „Sokół” Gniazdo I zgłosiło za pośrednictwem prasy gotowość do udostępnienia swojej sali gimnastycznej łódzkim placówkom oświatowym, na kilka godzin w tygodniu³⁵⁵.

³⁵⁰ APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.; APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1935, nr 217, s. 6; „Kurjer Łódzki” 1935, nr 218, s. 3; J. Misztela, A. Wrona, K. J. Zakrzewski, W. Głowacki, A. Górny, K. Gawora, *Skrzydła Ziemi Łódzkiej...*, op.cit., ss. 18, 24; E. Haniszewski, *Aeroklub...*, op.cit., s. 36-37.

³⁵¹ Zob. „Ilustrowana Republika” 1932, nr 336, s. 6.

³⁵² „Echo” 1937, nr 212, s. 5.

³⁵³ „Głos Poranny” 1931, nr 232, s. 9; „Ilustrowana Republika” 1932, nr 74, s. 7; „Ilustrowana Republika” 1932, nr 113, s. 10.

³⁵⁴ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, op.cit, s. 47.

³⁵⁵ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 268, s. 8.

W Łódzkim Klubie Sportowym (ŁKS) pracę na rzecz wychowania fizycznego i sportu prowadzono w myśl hasła: „w zdrowym ciele, zdrowy duch”³⁵⁶. Działacze Klubu traktowali sport jako ważny środek kształtowania osobowości młodych pokoleń Polaków. Dlatego też analizując charakter pracy sportowej i edukacyjnej ŁKS, można dostrzec w działaniach statutowych realizację koncepcji wychowywania młodzieży łódzkiej poprzez sport. Warunki, w jakich prowadzono pracę sportową i oświatową-kulturalną, nie należały do łatwych. Do podstawowych problemów zaliczały się brak płynności finansowej oraz ustawowy zakaz przynależności młodzieży szkolnej do pozaszkolnych stowarzyszeń sportowych³⁵⁷. Wiele ograniczeń nastroczało zwłaszcza drugie obwarowanie, które komplikowało relacje wychowawcze pomiędzy szkołą a stowarzyszeniami sportowymi. Dyrektywy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) utrudniały swobodny dostęp młodzieży szkolnej do zasobów dydaktyczno-materialnych organizacji sportowych, tj. boisk, sal gimnastycznych, specjalistycznego sprzętu sportowego oraz wykwalifikowanej kadry instruktorów i trenerów. Natomiast w odniesieniu do stowarzyszeń sportowych polityka zakazu ministerstwa blokowała jeden z najważniejszych trybów procesu szkolenia sportowego zrzeseń, mianowicie – naboru młodych adeptów do sekcji sportowych³⁵⁸.

Pomimo tych niedogodności działania władz ŁKS w stosunku do łódzkich szkół charakteryzowały się duchem współpracy. W bezpośrednich kontaktach kierownictwo Klubu udostępniało obiekty sportowe i instruktorów na potrzeby łódzkich placówek oświatowych. Przykładem może być zorganizowane na boisku ŁKS w 1928 r. „Święto Sportu” przez władze szkolne Łodzi³⁵⁹. Ten swego rodzaju festyn sportowy zgromadził kilka tysięcy uczniów, którzy mogli podziwiać występy około 1300. swoich kolegów i koleżanek³⁶⁰. Również na potrzeby organizowanego w 1936 r. „Konkursu Modeli Latających”, w którym wzięło udział 215. zawodników ze szkół powszechnych i średnich, ŁKS udostępnił swoje boisko przy al. Unii 2³⁶¹. Integracja ze środowiskiem szkolnym nie ograniczała się jednak

³⁵⁶ Sentencja ta została również umieszczona na sztandarze Klubu, ufundowanym w 1924 roku.

³⁵⁷ Zob. „Łódzkie Echo Wieczne” 1925, nr 206, s. 6; zob. też „Łódzkie Echo Wieczne” 1927, nr 251, s. 7; A. Heiman, S. Kowalski, K. Łukasiewicz (red.), *Jednodniówka...*, op.cit., s. 58-60.

³⁵⁸ Okólnik z dnia 24 października 1927 r. w sprawie stosunku szkół do stowarzyszeń gimnastyczno-sportowych i udziału młodzieży szkolnej w zawodach gimnastyczno-sportowych, „Dziennik Ustaw MWRiOP” 1927, nr 12.

³⁵⁹ Oddawanie przez władze ŁKS obiektów sportowych do dyspozycji szkół i innych stowarzyszeń sportowych było także skutkiem polityki władz miejskich. Przedstawiciele Klubu starając się o zgodę na dzierżawę terenów pod rozbudowę infrastruktury sportowej, a także potrzebne ku temu środki finansowe, zobowiązywali się do udzielania go innym podmiotom użyteczności publicznej prowadzącym działalność w obszarze kultury fizycznej.

³⁶⁰ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 158, s. 9.

³⁶¹ „Kurjer Łódzki” 1936, nr 135, s. 5.

tylko do użyczania obiektów. W 1924 r. zawodnicy A-klasowej drużyny piłki nożnej ŁKS wzięli udział w zawodach międzyszkolnych rozgrywanych na własnym boisku. Inicjatywa ta miała charakter prekursorski, gdyż gracze występowali w poszczególnych drużynach szkolnych. W turnieju wzięły udział wówczas trzy łódzkie szkoły: Gimnazjum Humanistyczne K. Tomaszewskiego, Państwowe Gimnazjum im. M. Kopernika oraz Szkoła Handlowa Zgromadzenia Kupców (SHZK)³⁶².

Zawodnicy ŁKS odwiedzali także łódzkie szkoły w celu popularyzowania aktywności ruchowej. W 1926 r. w SHZK urządzono popisy w piłce siatkowej i lekkiej atletyce. Zainteresowanie pokazami było bardzo duże³⁶³, a splendoru wydarzeniu dodał rekord Polski ustanowiony w skoku wzwyż z rozbiegu przez Eugeniusza Kwaśniewskiego³⁶⁴.

Rozwój ruchu sportowego w Kole Sportowo-Oświatowym Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”) związany był bezpośrednio z wychowaniem fizycznym młodzieży zatrudnionej w Zakładach Przemysłu Bawełnianego Spółki Akcyjnej „L. Geyer” w Łodzi (ZPBSA „L. Geyera”). Władze fabryki, podobnie jak w ŁKS, propagując hasło „w zdrowym ciele zdrowy duch” wyrażały pogląd, „że tylko zdrowy fizycznie i moralnie oraz wyrobiony intelektualnie obywatel może służyć Ojczyźnie i dążyć skutecznie do budowy Polski mocarstwowej”³⁶⁵. W celu umożliwienia realizacji tych zadań kierownictwo tego przedsiębiorstwa starało się zapewnić odpowiedni sprzęt sportowy, obiekty do trenowania oraz wykwalifikowaną kadrę instruktorską. Aby lepiej koordynować proces usprawniania młodzieży robotniczej, utworzono stanowisko kierownika wychowania fizycznego. Funkcję tę przez wiele lat piastował Juliusz Wende³⁶⁶. Ważne uzupełnienie bazy sportowej „Geyera” stanowił lokal zrzeszenia, w którym koncentrowało się życie oświatowo-kulturalne. Stworzone zaplecze sportowo-edukacyjne miało za zadanie ułatwiać działania profilaktyczne. W jednym z dokumentów korespondencyjnych pisano: „Opieka jaką Władze Klubu otaczają członków daje rękojmię, że takowi nie tak łatwo dostaną się pod wpływ zgubnych nałogów, gdyż daje się młodzieży możliwość po ukończeniu pracy spędzić swój czas godziwie i interesująco”³⁶⁷.

³⁶² „Kurjer Łódzki” 1924, nr 140, s. 6.

³⁶³ Jak pisał dziennikarz „Kurjer Łódzkiego”: „Na [...] imprezę ściągnęła taka masa widzów, że znaczna ich część musiała wrócić do drzwi do domu z powodu braku biletów i miejsca na sali, a niewiele brakowało aby nie starczyło miejsca dla ćwiczących”. „Kurjer Łódzki” 1926, nr 61, s. 4.

³⁶⁴ „Kurjer Łódzki” 1926, nr 61, s. 4; „Łódzkie Echo Wieczorne” 1926, nr 49, s. 7.

³⁶⁵ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, b.p.s.

³⁶⁶ APŁ, LG, Geyer, sygn. 985, s. 1.

³⁶⁷ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, b.p.s.

W 1938 r. na prośbę Zarządu Miejskiego w Łodzi władze KSO „L. Geyera” udostępniły salę teatralną na cykl koncertów popularnych dla uczniów szkół powszechnych. Obiekt był zarezerwowany w okresie zimowo-wiosennym we wszystkie dni tygodnia – oprócz czwartków i sobót³⁶⁸.

Kształcąc młodych rzemieślników, władze Związku Rzemieślników Chrześcijan (ZRCh) dbały zarówno o ich rozwój intelektualny, jak i fizyczny. W podejmowanych inicjatywach pozazawodowych, nierozzerwalność tych dwóch sfer doprowadziła do utworzenia w łonie Towarzystwa sekcji sportowej oraz świetlicy³⁶⁹. Młodzież rzemieślnicza mogła zatem uprawiać sport oraz uczestniczyć w odczytach, wykładach czy spotkaniach towarzysko-rozrywkowych. Aby działania te w odpowiedni sposób ukierunkować i usprawnić w stowarzyszeniu zatrudniono trenera i wychowawcę młodzieży³⁷⁰. Dla rzemieślników przysposabiających się do zawodu organizowano corocznie w czasie Świąta 3-go Maja Bieg „Młodzieży Rzemieślniczej” oraz „Bieg Młodzików”. W zawodach tych mogli startować uczniowie i absolwenci szkół rzemieślniczych i zawodowych, bez względu na to, czy mieli oni jakąkolwiek przynależność do stowarzyszeń sportowych³⁷¹, posiadali licencję kolarską, czy potwierdzenie zdobytych nagród w zawodach sportowych³⁷². Organizowane zawody – jak można przeczytać w jednym z protokołów posiedzeń Komisji Sportowej – dawały „możność młodym zwolennikom tego sportu wypróbowania swych sił na szosie i cieszą się zawsze bardzo dużym powodzeniem”³⁷³. Impreza ta, popularyzująca sport kolarski wśród młodych rzemieślników, odbywała się pod protektoratem Koła Starszych i Podstarszych Cechów Łódzkich, głównego donatora nagród dla zawodników.

³⁶⁸ APŁ, LG, Komunikaty Klubu Sportowego „Geyer”: 1937-1938, sygn. 980, s. 22.

³⁶⁹ Działania te zapisane były w Regulaminie Sekcji Sportowej „Resursy”. W paragrafie 2 czytamy: „S.S.R. jest organizacją mającą na celu wychowanie fizyczne członków T.R.R. oraz rozwój i propagandę różnych dziedzin sportu, przeważnie kolarstwo”. APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 70. W 1937 r. w piśmie do Ministerstwa Przemysłu i Handlu w Warszawie, władze ZRCh (wcześniej Towarzystwo Rzemieślnicze „Resursa” – przyp. PK) tak opisywały charakter swojej działalności: „W wykonaniu celów Związku, objętych § 3 statutu, Związek otacza również opieką młodzież rzemieślniczą prowadząc akcję świetlicową i sportową. Zorganizowaliśmy już Sekcję Sportową i Wychowania fizycznego dla młodzieży, kształcącej się w rzemiośle, dla którego to celu przeznaczaliśmy jedną dużą salę na świetlicę, w której odbywają się odczyty, pogadanki i gra ping-pongowa. Pozatem Sekcja nasza rozwinęła w poważnym stopniu sport kolarski. Młodzież rzemieślnicza domaga się jednak rozszerzenia działalności Sekcji Sportowej przez wprowadzenie ćwiczeń lekkoatletycznych, gry w koszykówkę i siatkówkę na boisku [...]”. APŁ, TRRŁ, Sekcja Młodzieży, sygn. 25, s. 1-2.

³⁷⁰ APŁ, TRRŁ, Sekcja Młodzieży, sygn. 25, s. 2 i n.

³⁷¹ W 1938 r. władze Sekcji Sportowej „Resursy” zabiegały w szczególny sposób o udział w zawodach uczniów Szkoły Rzemiosł Towarzystwa Salezjańskiego przy ul. Wodnej 34. APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.; „Kurjer łódzki” 1931, nr 105, s. 10.

³⁷² APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 26.

³⁷³ Tamże, s. 27.

Organizacją wydatnie wspierającą szkoły łódzkie w zakresie szeroko pojętej edukacji fizycznej było także ognisko Polskiej YMCA w Łodzi. Utworzony w latach 1920-1921 Departament Wychowania Fizycznego i Sportu (DWFiS), zainicjował szereg turniejów (m.in. tzw. olimpiad szkolnych)³⁷⁴, ćwiczeń i szkoleń dla uczniów i nauczycieli szkół powszechnych i średnich. Zajęcia z gier ruchowych, lekkiej atletyki, gimnastyki, kalisteniki, szermierki i gier zespołowych prowadziło 18 instruktorów³⁷⁵.

W 1922 r. przy łódzkiej YMCA rozpoczęła swoją działalność Sekcja Wychowawców Wychowania Fizycznego. Jej członkami byli znani i doświadczeni nauczyciele szkół średnich m.in. Ludwik Szumlewski, Zofia Massopustówna, Wacław Robakowski i Jan Gruszczyński. Podczas ćwiczeń z młodzieżą kładli oni nacisk na gimnastykę w układzie wolnym, z przyborami i na przyrządach³⁷⁶. Z kolei we współpracy ze szkołami powszechnymi, instruktorzy prowadzili zajęcia z gier i zabaw ruchowych. Na mocy zawartego porozumienia z inspektorem szkolnym programem ćwiczeń objęto 14 szkół, co stanowiło łącznie około 5000 dzieci³⁷⁷. Szkoleniowcy YMCA współpracowali z Sekcją Wychowawców Rozwoju Fizycznego przy Towarzystwie Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w Łodzi³⁷⁸.

W kwietniu 1927 r. uczestnictwo młodzieży szkolnej w Polskiej YMCA zostało oficjalnie zarekomendowane przez MWRiOP kuratorom poszczególnych okręgów szkolnych, w tym także łódzkiemu. W jednym z okólników ówczesny minister – Gustaw Dobrucki stwierdzał: „Z powodu konkretnych wypadków, przedstawionych mi przez Związek Młodzieży Chrześcijańskiej „Polska Y.M.C.A”, uważam bezwarunkowo za niewskazane utrudnianie lub wprost zakazywanie młodzieży szkolnej uczęszczania do ognisk tej instytucji, korzystania z urządzeń, sal gimnastycznych, brania udziału w ćwiczeniach, grach i zabawach ruchowych, dla młodzieży tam zorganizowanych, korzystania z kursów językowych, wykładów itp.”³⁷⁹

Również wybudowanie nowego gmachu łódzkiej YMCA przy ul. Moniuszki 4a, przyczyniło się do upowszechniania różnych dyscyplin sportowych wśród młodzieży szkół łódzkich. W latach 1935-1938 w basenie ogniska uczyło się pływać około 4 000 osób, wśród

³⁷⁴ „Kurjer Łódzki” 1921, nr 154, s. 4.

³⁷⁵ W 1920 r. instruktorzy YMCA zorganizowali mecz w piłkę koszykową pomiędzy uczniami łódzkich szkół tj. 5. klasy Gimnazjum Niemieckiego a drużyną Gimnazjum Państwowego im. Kopernika. „Kurjer Łódzki” 1921, nr 64, s. 3. Zob. też A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 200; Zob. „Kurjer Łódzki” 1921, nr 271, s. 3.

³⁷⁶ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 200.

³⁷⁷ APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

³⁷⁸ „Kurjer Łódzki” 1922, nr 82, s. 4.

³⁷⁹ APŁ, PYŁ, [Okólniki Ministerstwa Wyznań Religijnych Oświecenia Publicznego] 1927-1933, sygn. 50, b.p.s.

których była młodzież szkół powszechnych i średnich³⁸⁰. Na pływalni urządzano również wiele zawodów, czego przykładem mogą być rozegrane w 1937 r. mistrzostwa szkół średnich Łodzi. Ich organizatorem był Polski Związek Wychowawców Fizycznych – Okręg Łódzki³⁸¹.

W podobny sposób, głównie poprzez uprawianie gier sportowych, wykorzystywano salę gimnastyczną, gdzie w 1937 r. w Wydziale Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi zapisanych było 769 mężczyzn i chłopców oraz 256 kobiet³⁸². Zajęcia prowadziło wówczas czterech instruktorów³⁸³. Sytuację w nowej siedzibie Związku w 1938 r. dyr. A. Trypka obrazował w następujący sposób: „W ognisku łódzkim, zwłaszcza w dziedzinie wychowania fizycznego i sportu wre nieustanny ruch i praca, która zresztą była naszą dewizą i wówczas gdy ćwiczenia fizyczne i sportowe organizowaliśmy... na małym podwórku przy ul. Piotrkowskiej 243, jak i w ciasnej salce przy ul. Targowej 77”³⁸⁴.

Masowy charakter działań Polskiej YMCA, których główny nurt kształtował się w ośrodku warszawskim, łódzkim i krakowskim, uczynił ją w latach 1938-1939 r. jedną z największych placówek w Polsce pracujących na rzecz wychowania fizycznego. W marcu 1939 r. w łódzkim ognisku uczestniczyło w zajęciach 1 130 uczniów, co stanowiło drugi wynik w kraju, nieznacznie ustępując pod tym kątem ognisku warszawskiemu

³⁸⁰ Kierownictwo łódzkiej YMCA dostrzegało znaczącą rolę pływania w wychowaniu fizycznym. Jak pisano w sprawozdaniu za lata 1938-1939 „[...] pływalnie mają szczególne znaczenie, dając możliwość: zdrowego ćwiczenia, nauki pływania i ratownictwa, urozmaiconej rozrywki i krzewienia higieny”. Sprawozdanie ogólne Rady Krajowej YMCA – Związku Młodzieży Chrześcijańskiej za okres od dn. 1. IV. 1938 r. do 31. III, 1939 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 5. W Polskiej YMCA z pływalni korzystały m.in. szkoły powszechne nr 1,21, 112, 25, 11, 15, 19, 16, 81, 76, 37, 69, 34, 57, 22, 3, 75, 16, 32, 4, 20, 23, 68, 31, 50. Spośród gimnazjów były to: Niemieckie Gimnazjum Reformowane, Prywatne Gimnazjum Męskie im. ks. I. Skorupki, Gimnazjum im. S. Żeromskiego, Gimnazjum oo. Bernardynów, Gimnazjum im. W. St. Reymonta, Gimnazjum Męskie im. A. Zimowskiego, Gimnazjum Męskie im. M. Kopernika, Gimnazjum Żeńskie im. Marszałka J. Piłsudskiego, Gimnazjum Żeńskie C. Waszczyńskiej, Gimnazjum Żeńskie im. E. Orzeszkowej, Gimnazjum Z. Pętkowskiej i W. Macińskiej, Gimnazjum Żeńskie H. Miklaszewskiej, Gimnazjum Żeńskie J. Czapczyńskiej, Żeńskie Gimnazjum A. Rothert, Żeńskie Gimnazjum A. Skrzypkowskiej, Gimnazjum Żeńskie E. Szczanieckiej. APŁ, PYŁ, [Miesięczne sprawozdania finansowe] 1932-1938, sygn. 15, b.p.s.; Sprawozdanie prac komisji drugiej Organizacyjnej, [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdanie z działalności Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA], sygn. 21, s. 6 i n.; APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

³⁸¹ APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.

³⁸² Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA z działalności Związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 4.

³⁸³ W latach 1936-1937 instruktorami byli: Zygmunt Wodecki, Eugeniusz Majchrzak, Stanisław Studziński, Ryszard Fiedler i Tadeusz Kuryluk. Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 83.

³⁸⁴ „Kurjer Łódzki” 1938, nr 348, s. 7.

– 1 325 uczniów³⁸⁵. Licznie prowadzone zajęcia z wychowania fizycznego w Polskiej YMCA uzupełniano organizacją szeregu zawodów w pływaniu i grach sportowych dla młodzieży szkolnej³⁸⁶.

W gmachu ogniska YMCA w Łodzi funkcjonowało również 49 pokoi mieszkalnych oraz bufet, gdzie uczniowie mogli zakupić niedrogie posiłki oraz mieli dostęp do łaźni higienicznych³⁸⁷. Należy podkreślić, że członkowie różnych kół i klubów YMCA, którzy opłacali składki, mieli możliwość o danej porze i przez określony czas korzystać bezpłatnie z urządzeń Wydziału Wychowania Fizycznego (WWF). Po obniżonych cenach mogli oni także uczestniczyć w różnego rodzaju kursach³⁸⁸.

W latach 1938-1939 Rada Krajowa Polskiej YMCA wytyczyła szereg kierunków pracy na polu wychowania fizycznego. Zwróciła ona uwagę zwłaszcza na sprawy zdrowia, co znalazło symboliczne potwierdzenie w zmianie nazwy dotychczasowej agendy łódzkiego Związku tj. Wydziału Wychowania Fizycznego na Wydział Wychowania Fizycznego i Zdrowia (WWFiZ)³⁸⁹. Władze łódzkiej YMCA wypełniając powyższe postulaty, swoją pracę na rzecz wychowania fizycznego, sportu i zdrowia rozszerzyły także na łódzkie zrzeszenia fabryczne. Utworzono ognisko w fabryce Ludwika Geyera oraz czyniono

³⁸⁵ Sprawozdanie ogólne Rady Krajowej YMCA – Związku Młodzieży Chrześcijańskiej za okres od dn. 1. IV. 1938 r. do 31. III, 1939 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 3.

³⁸⁶ „Kurjer Łódzki” 1935, nr 311, s. 6.

³⁸⁷ Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnem Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 2 maja 1936 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 104.

³⁸⁸ Zob. APŁ, PYŁ, Klub „Przyszłość” Polskiej YMCA w Łodzi. Książka protokołów 1934-1939, sygn. 91, b.p.s.; APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

³⁸⁹ Do najważniejszych akcji na rzecz sportu należały: prowadzenie ćwiczeń i gier sportowych w salach gimnastycznych, organizowanie wewnętrznych zawodów w grach zespołowych i sportach indywidualnych między zespołami ognisk, wspieranie działalności różnego rodzaju kół turystyczno-sportowych (np. narciarskich, żeglarskich, pływackich, kajakowych, łowiąrskich), realizowanie szerokiego programu sportowego podczas corocznych obozów Polskiej YMCA, urządzenie międzyzrzeszeniowych zawodów krajowych i zagranicznych oraz zawodów międzypaństwowych w różnych dyscyplinach sportowych, udostępnianie obiektów i urządzeń sportowych innym stowarzyszeniom sportowym i organizacjom użytku publicznego. Sprawozdanie ogólne Rady Krajowej YMCA – Związku Młodzieży Chrześcijańskiej za okres od dn. 1. IV. 1938 r. do 31. III, 1939 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 6; Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 90; Polska YMCA szkołą życia. Referat obejmujący działalność W. F. i zdrowia, [w:] APŁ, PYŁ, [Streszczenia i programy pogadanek wygłoszonych w Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1930, sygn. 80, b.p.s.; APŁ, PYŁ, Podkomitet Działów Młodych i Starszych Polskiej YMCA w Łodzi. Protokoły zebrań 1934-1939, sygn. 83, s. 71.

przygotowania, aby podobny oddział powstał przy zakładach przemysłowych Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana³⁹⁰.

Inną formę działań na rzecz wychowania fizycznego i sportu szkolnego prowadził Robotniczy Klub Sportowy Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR). Poprzez kontakt z placówkami oświatowymi na terenie Łodzi do sekcji sportowych Klubu rekrutowano młodzież uczęszczająca do Seminarium Nauczycielskiego TUR, Szkoły Handlowej na Księżym Młynie oraz szkolnej drużyny siatkarskiej „Nadzieja”³⁹¹. W roku szkolnym 1927/1928 uczennice wspomnianego Seminarium wzięły udział w pierwszych mistrzostwach szkół w piłce siatkowej, z których dochód został przeznaczony na Polski Komitet Olimpijski (PKOL)³⁹². Startujące w zawodach dziewczęta wchodziły później w skład drużyny siatkówki żeńskiej RKS TUR.

Akcje propagandowe wśród młodzieży szkolnej w zakresie upowszechniania idei służby powietrznej dla kraju prowadził Aeroklub Łódzki (AŁ). Czynnikiem wspomagającym prowadzenie tego typu pracy było wydanie w 1928 r. okólnika przez MWRiOP, który głosił iż „[...] szkoła powinna zainteresować sprawą lotnictwa całą młodzież podległą jej wpływom”³⁹³. W latach 1934-1935 lotnisko na Lublinku, przy okazji różnego rodzaju imprez i zawodów awiacyjnych, odwiedziło 2 745 osób, z czego większość stanowili uczniowie szkół łódzkich³⁹⁴. Ponadto, Klub jako główny koordynator Okręgowego Komitetu Szybowcowego w Łodzi (OKS), wspierał prace Harcerskiego Koła Szybowcowego w Łodzi, Koła Szybowcowego Uczniów Państwowej Szkoły Techniczno-Przemysłowej w Łodzi, Klubu Szybowcowego Związku Strzeleckiego w Łodzi, Koła Szybowcowego przy Gimnazjum Państwowym w Końskich, Koła Szybowcowego przy Gimnazjum im. H. Dąbrowskiego w Kutnie, Sekcji Szybowcowej w Skarżysku (oddział Koła w Końskich), Koła Szybowcowego Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej przy Gimnazjum im. H. Sienkiewicza w Częstochowie. Współpracę nawiązano także z kołem przy KP „Zjednoczone” w Łodzi i Kołem Pracowników „Boruta” w Zgierzu³⁹⁵.

W wyniku przeprowadzonej zbiórki pieniędzy m.in. ze składek młodzieży szkolnej, został zakupiony samolot RWD-8 – „Dar Dzieci Łódzkich Szkół Powszechnych”³⁹⁶.

³⁹⁰ APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.

³⁹¹ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 272.

³⁹² W. Zatke, *Zarys dziejów..., op.cit.*, s. 50.

³⁹³ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 135, s. 6.

³⁹⁴ APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.

³⁹⁵ Tamże, ss. 8, 11.

³⁹⁶ E. Haniszewski, *Aeroklub ..., op.cit.*, s. 43.

Otworzony pod koniec lat trzydziestych XX w. Ośrodek Spadochronowy prowadził kursy teoretyczne i praktyczne, którego uczestnikami była w dużej części młodzież łódzka³⁹⁷. Szkolenia prowadził instruktor E. Krzeziński.

Działania w zakresie popularyzowania wychowania fizycznego wśród pracowników „Widzewskiej Manufaktury”, podejmowały również władze KS „Wima”. Wprowadziły one w poszczególnych sekcjach sportowych specjalne ćwiczenia usprawniające dla młodzieży od 15. do 16. roku życia. Na początku listopada 1935 r. władze „Wimy”, w porozumieniu z Okręgowym Urzędem Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (OUWFIPW), zorganizowały na terenie zakładów próbne 10-minutowe ćwiczenia gimnastyczne dla pracowników fabryki, które odbywały się w Oddziale Konfekcji. We wstępnym etapie zajęcia prowadziła instruktorka Regina Nowakówna³⁹⁸.

Dbłość o wychowanie fizyczne wśród pracowników fabryki dostrzegały także władze Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana w Łodzi (ZZWKSILG). W Dziale Sportowym Klubu Pracowników „Zjednoczone” („KP Zjednoczone”) prowadzono systematyczne zajęcia z gimnastyki, lekkiej atletyki i gier sportowych (hazena, koszykówka, siatkówka) dla młodzieży pracującej i dzieci, których rodzice byli zatrudnieni w fabryce. W okresie zimowym treningi na sali prowadzili Zdzisław Starosta i E. Stanikowski (Stańkowski). Latem ćwiczenia odbywały się w ogrodzie klubowym. Zajęcia odbywały się dwa razy w tygodniu i dostępne były zarówno dla dziewcząt i chłopców³⁹⁹.

Wysiłki na rzecz wspierania wychowania fizycznego wśród dzieci i młodzieży robotniczej na terenie m. Łodzi podejmowały również władze Robotniczego Towarzystwa Sportowego „Widzew” (RTS „Widzew”). W okresie letnim podczas wakacji udostępniały one boisko sportowe dzieciom, które przebywały na półkoloniach organizowanych przez Wydział Oświaty i Kultury Magistratu m. Łodzi (WOiK)⁴⁰⁰.

4. Propagowanie idei olimpizmu i zasady fair play

Do politycznych skutków zakończenia pierwszej wojny światowej należało między innymi powstanie nowych państw w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym także Polski.

³⁹⁷ Tamże, ss. 39, 46-47.

³⁹⁸ *Protokół... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit.*, s. 4-5.

³⁹⁹ APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 83.

⁴⁰⁰ APŁ, AmŁ, WPM, [Działalność Polskiego Czerwonego Krzyża], sygn. 27879, b.p.s.

Podpisany 28 czerwca 1919 r. traktat wersalski wprowadzał nowy ład geopolityczny, który miał zagwarantować pokój i zlikwidować spory międzynarodowe. Jedną z instytucji sankcjonujących moralne przesłanie zawartego układu były nowożytnie igrzyska olimpijskie. Ich wskrzesiciel baron Pierre de Coubertin w swej filozofii olimpizmu zakładał harmonijne wychowanie młodego człowieka w duchu zasady fair play i ukształtowanie więzi braterskich między narodami. Doniosłość i znaczenie idei olimpizmu na tle nowego porządku w Europie szybko dostrzegły elity suwerennej Polski. Wszystkie wysiłki polskiej inteligencji na rzecz wizerunkowego umacniania statusu niepodległościowego Polski zmierzały do wzięcia udziału przez polskich sportowców w VII Letnich Igrzyskach Olimpijskich w 1920 r. w Antwerpii.

Na terenie miasta Łodzi jednym ze środowisk dostrzegających konieczność włączenia się w nurt ruchu olimpijskiego byli działacze TG „Sokół”. W dniu 15 lutego 1920 r. podczas Zjazdu Rady Okręgowej TG „Sokół” (Rada Okręgu III – Łódź Dzielnicy Mazowieckiej Związku Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”) wytypowano delegację obserwatorów na Igrzyska w Antwerpii. Jednak powstanie nagłego zagrożenia państwowości polskiej ze strony armii radzieckiej spowodowało rezygnację z wyjazdu na zawody. W wyniku rosnącego napięcia militarnego członkowie „Sokoła” z Okręgu III Łódź wstąpili w szeregi Wojska Polskiego⁴⁰¹. Komentując tamte wydarzenia Lucjan Dąbrowski i Franciszek Waszkiewicz pisali: „Sokół powstał nie po to jedynie, by dać pole do wyrobienia fizycznego swoim członkom, lecz miał na celu wykształcenie gotowych na każdy zew Ojczyzny bojowników”⁴⁰².

Po zakończonych działaniach wojennych władze Rady Okręgu III – Łódź powróciły do działań popularyzujących ideę olimpijską. Od 1922 r. organizowały one w ramach cyklicznych Zlotów Dzielnicy Mazowieckiej tzw. Igrzyska Sportowe. Program zawodów obejmował głównie konkurencje lekkoatletyczne i ciężkoatletyczne, ćwiczenia gimnastyczne, pływanie, strzelectwo, gry sportowe oraz piłkę nożną⁴⁰³.

⁴⁰¹ Kierownictwo TG „Sokół”, kultywując tradycje narodowowyzwoleńcze wśród druhen i druhow, jako pierwsze stowarzyszenie sportowe w Łodzi i IV Dowództwa Okręgu Korpusu w Łodzi, zadeklarowało współpracę z organami wojskowymi w zakresie przysposobienia wojskowego. Podtrzymywano tym samym filozofię wychowania patriotycznego w zrzeszeniu, co w wymiarze praktycznym przejawiało się poprzez łączenie zajęć sprawnościowych z podstawowymi umiejętnościami bojowymi. A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, ss. 18-19, 21. Zob. też „Kurjer Łódzki” 1920, nr 185, s. 3; „Kurjer Łódzki” 1920, nr 193, s. 5.

⁴⁰² L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 15.

⁴⁰³ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 19-20; „Kurjer Łódzki” 1926, nr 115, s. 9.

Swoistym dekalogiem moralnym członków TG „Sokół” było „10 Przykazań Sokoła”, które gloryfikowały takie wartości jak: patriotyzm, posłuszeństwo, uczciwość, dobro, braterstwo, skromność i poświęcenie⁴⁰⁴.

Poczucie obowiązku, lojalności i służby dla dobra Ojczyzny odczuwali także przedstawiciele Łódzkiego Towarzystwa Kolarskiego w Łodzi (ŁTK). W związku z nasilającym się zagrożeniem ataku na Polskę przez armię radziecką, w 1920 r. władze Towarzystwa podjęły uchwałę następującej treści: „1) Zapisywać się do czynnej armji na ochotnika, 2) Oddać się do dyspozycji władz wojskowych jako Towarzystwo, 3) Składać szlachetne metale na rzecz Skarbu, 4) Zapisać się jako Towarzystwo sportowe na dożywotniego członka Czerwonego Krzyża, 5) By każdy Stowarzyszony został członkiem Czerwonego Krzyża, jak również podpisał pożyczkę Odrodzenia”⁴⁰⁵. Chęć wypełnienia uchwały zadeklarowało 32 członków Towarzystwa, którzy ochotniczo wstąpili do Wojska Polskiego⁴⁰⁶.

W czasach pokoju władze ŁTK misję służby dla dobra ogółu realizowały między innymi poprzez udzielanie się na polu pracy społecznej. Stowarzyszenie to należało do Towarzystwa Pomocy Polonii Zagranicznej oraz Polskiego Białego Krzyża⁴⁰⁷.

Innym łódzkim stowarzyszeniem popularyzującym takie wartości jak patriotyzm, olimpizm i zasady uczciwej gry był Łódzki Klub Sportowy (ŁKS). Jednak nie tylko władze, zawodnicy i trenerzy zaangażowali się w rozwój polskiego ruchu olimpijskiego, ale także znane osobistości współpracujące z Klubem. Możemy do nich zaliczyć m.in. inż. Ludwika Christelbauera ze Lwowa, który zaprojektował główne zaplecze sportowe kompleksu Parku Sportowego zrzeszenia. Warto także podkreślić, że L. Christelbauer w październiku 1919 r. znajdował się w składzie Komitetu Udziału Polski w Igrzyskach Olimpijskich, a w grudniu tego samego roku wszedł do Zarządu Polskiego Komitetu Igrzysk Olimpijskich – od 1925 r. PKOL⁴⁰⁸. W 1927 r. ŁKS poparł inicjatywę L. Christelbauera dotyczącą „Funduszu Treningu Freyera w Skandynawii”⁴⁰⁹. Zachęcając do zbiórki pieniężnej społeczność łódzką, władze stowarzyszenia wydały specjalną odezwę oraz przeprowadziły kwestę wśród członków Klubu⁴¹⁰. Inną postacią związaną z ruchem olimpijskim i ŁKS był

⁴⁰⁴ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 148-149.

⁴⁰⁵ „Kurjer Łódzki” 1920, nr 190, s. 3.

⁴⁰⁶ A. Bogusz, *100 lat...*, *op.cit.*, s. 17.

⁴⁰⁷ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 27, s. 7.

⁴⁰⁸ M. Rotkiewicz, *Światło Olimpij*, Warszawa 2011, s. 162-164.

⁴⁰⁹ Alfred Freyer był polskim lekkoatletą, wielokrotnym rekordzistą Polski w biegach długodystansowych.

⁴¹⁰ „Kurjer Łódzki” 1927, nr 104, s. 7.

Węgier Alfred Hajos, który zaprojektował pływalnię zrzeszenia⁴¹¹. W przeszłości był on zwycięzcą dwóch konkurencji pływackich, podczas pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich w 1896 r. w Atenach oraz zwycięzcą olimpijskiego konkursu sztuki w 1924 r. w Paryżu⁴¹² – w dziedzinie architektury.

Ważny obszar popularyzowania wartości olimpijskich i zasad fair play przez władze ŁKS stanowiło środowisko kibiców. Sympatycy Klubu podejmowali działania zmierzające do stworzenia zorganizowanej struktury kibicowskiej. Zapoczątkowali wówczas używanie różnorodnych przedmiotów podkreślających tożsamość zrzeszeniową⁴¹³ oraz zainaugurowali tradycję rozgrywania towarzyskich meczów piłki nożnej z kibicami innych łódzkich drużyn⁴¹⁴. Organizowano m.in. mecze piłki nożnej o „Puchar kibiców” pomiędzy ŁKS i KS Union-Touring. Pierwszy, odbył się w roku 1934, a fundatorem pucharu byli miłośnicy obu drużyn⁴¹⁵.

Dzięki szerokiemu poparciu społeczności łódzkiej, w 1931 r. w plebiscycie „Przeglądu Sportowego” na najpopularniejsze stowarzyszenie piłkarskie w Polsce, ŁKS zdobył pierwszą nagrodę. Uzyskał on 6741 głosów i wygrał zegar boiskowy marki „Omega”⁴¹⁶.

Warta podkreślenia jest także frekwencja widzów na meczach piłki nożnej ŁKS. W 1931 r., dzięki sympatykom Klubu, Łódź miała najwyższą przeciętną liczbę kibiców na meczach ligowych w Polsce⁴¹⁷. W 1935 r. wynosiła ona 29 075 widzów, i po drużynie Ruchu Wielkie Hajduki (37 587 osób) był to drugi wynik w Polsce⁴¹⁸. W 1937 r. mecze ŁKS obejrzało 28 161 sympatyków (przeciętnie 3520 osób na mecz)⁴¹⁹. Pod względem liczby widzów uzyskana frekwencja klasyfikowała Klub na piątym miejscu w Polsce. Kibice łódzkiej drużyny uczestniczyli także w meczach wyjazdowych. W 1938 r. działacze Klubu

⁴¹¹ S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty...*, *op.cit.*, s. 102.

⁴¹² W roku olimpijskim 1924 ŁKS brał udział w różnego w rodzaju zbiórkach pieniędzy na fundusz olimpijski. W dwumeczu koszykarskim z drużyną Akademickiego Związku Sportowego w Warszawie uzbierano 230 milionów marek polskich. A. Heiman, S. Kowalski, K. Łukasiewicz (red.), *Jednodniówka...*, *op.cit.*, s. 39.

⁴¹³ W 1927 r., przed meczem Klubu Turystów z ŁKS, sprzedawcy waty cukrowej skojarzeni z Klubem rozdawali ją bezpłatnie, w kolorach czerwono-białych.

⁴¹⁴ J. Bogusiak, J. Paradowski, *Kibice ŁKS byli, są, będą*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 338.

⁴¹⁵ „Kurjer Łódzki” 1935, nr 122, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 299, s. 7.

⁴¹⁶ J. Bogusiak, *ŁKS moją pasją...*, Łódź 2008, s. 181; *50 lat sportu. Jubileusz Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1958, s. 70; „Kurjer Łódzki” 1931, nr 112, s. 9.

⁴¹⁷ ŁKS był wówczas jedyną łódzką drużyną piłki nożnej w ogólnopolskich rozgrywkach ligowych. W 1931 r. Klub zakończył sezon na szóstym miejscu w tabeli. „Kurjer Łódzki” 1932, nr 16, s. 9.

⁴¹⁸ „Kurjer Łódzki” 1936, nr 8, s. 7.

⁴¹⁹ „Kurjer Łódzki” 1938, nr 3, s. 9.

zarezerwowali specjalną „luxtorpedę”, by oprócz samych zawodników mogli pojechać do Krakowa na pojedynki z „Wisłą”, również sympatycy stowarzyszenia⁴²⁰.

Trudno dokonać jednoznacznej oceny poziomu kulturalnego widowiska sportowego na zawodach ŁKS. Podjęta próba analizy porównawczej opinii na ten temat, wskazuje na znaczne zróżnicowanie postaw. Na łamach „Kurjera Łódzkiego” zachowania kibiców interpretowano i przedstawiano w zależności od okoliczności i faktów. Z jednej strony bowiem zachowania widzów ukazywano jako nacechowane przyzwoitością i wyrobieniem sportowym⁴²¹, z drugiej natomiast – nie szczędzono im krytyki. Widowni łódzkiej zarzucano chimeryczność, zobojętnienie oraz w niektórych przypadkach wręcz zdziczenie⁴²². Problem kibicowskiej demoralizacji próbowano wówczas rozwiązać poprzez dyskusję społeczną, nawołując do „wychowania publiczności”. W dzienniku „Echo” zaczęto wówczas promować nowe standardy kibicowania, które oscylowały wokół takich wartości, jak szacunek, życzliwość i tolerancja⁴²³.

Stosunkowo łatwiejsza wydaje się być ocena moralna zachowań zawodników ŁKS⁴²⁴. W 1930 r. drużyna piłkarska, w konkursie Polskiego Kolegium Sędziów Piłki Nożnej, zajęła trzecie miejsce za grę „fair”⁴²⁵. Jak podawał „Kurjer Łódzki”: „Na orzeczenie powyższe

⁴²⁰ Warto również dodać, że działacze ŁKS wykazywali w swych działaniach nie tylko sprawność organizacyjną, ale potrafili się oni solidaryzować w imię wyższych wartości. Przykładem może być odwołanie w 1933 r. meczu z niemiecką drużyną piłkarską „Blau Weiss” w Łodzi. Decyzję tę podjęto pod wpływem protestów łódzkich środowisk żydowskich, które zwracały uwagę na prześladowania i dyskryminację tej nacji w Niemczech. Na przełomie lat 1937/1938 działacze ŁKS sprzeciwili się również tzw. paragrafowi aryjskiemu, zakładającemu wykluczenie z rozgrywek PZPN, stowarzyszeń, działaczy i sędziów innego wyznania niż chrześcijańskie. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 404; <https://www.wikipasy.pl/%C5%BBydz>, (dostęp: 07.02.2016 r.).

⁴²¹ Zob. „Kurjer Łódzki” 1927, nr 265, s. 9; „Kurjer Łódzki” 1936, nr 190, s. 5.

⁴²² W 1928 r. Zarząd ŁKS wydał odezwę do kibiców, w której nawoływano do kulturalnego zachowywania się na meczach Klubu. „Łódzkie Echo Wieczorne” 1928, nr 258, s. 7. Por. „Kurjer Łódzki” 1934, nr 325, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1926, nr 253, s. 9; „Kurjer Łódzki” 1926, nr 322, s. 8; J. Bogusiak, *ŁKS moja..., op.cit.*, s. 179; M. Filipiak, P. Fisiak, M. Goss, M. Kondraciuk, J. Kudaj, J. Paradowski, B. L. Szmel, *Piłka..., [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), 100 lat..., op.cit.*, s. 173; M. Gumola, *Duma przedwojennej Łodzi. Łódzki Klub Sportowy (cz. 1)*, „Kronika Miasta Łodzi” 2007, nr 2, s. 126.

⁴²³ Por. „Echo” 1929, nr 285, s. 5.

⁴²⁴ ŁKS przez cały okres międzywojenny był stowarzyszeniem tolerancyjnym wyznaniowo jak i etnicznie. W 1922 r. jednym z kryteriów branych pod uwagę przez RM przy oddaniu w dzierżawę terenów pod budowę „Parku Sportowego”, stanowił zapis artykułu 5. statutu Klubu, że: „Członkami Towarzystwa mogą być osoby [...] bez różnicy wyznania i narodowości [...]”. APŁ, AmŁ, RM, Protokół posiedzenia Rady Miejskiej, sygn. 12383, s. 59-64; zob. też APŁ, UWŁ, Łódzki Klub Sportowy, sygn. 1623, s. 95-96.

⁴²⁵ „Fair play” w sporcie – to nie tylko gra lub walka w sposób nieprzekraczający przepisów. To nie tylko brak brutalności. Zasada „fair play” (dosłownie – gry uczciwej) wymaga od przeciwników ponadto odpowiedniego ustosunkowania się duchowego zarówno do siebie jak i do sportu w ogóle”. „Kurjer Łódzki” 1934, nr 109, s. 5. Por. A. Górzewski, *Kolekcja..., op.cit.*, s. 14-15.

wpłynęło głosowanie wszystkich czynnych sędziów ligowych i protokoły sędziowskie z meczów mistrzowskich”⁴²⁶.

Działalność sportową ŁKS realizował, respektując ściśle określonych wartości. Jedną z nich, która warunkowała oblicze i tożsamość zrzeszenia był patriotyzm⁴²⁷. Jako przykład mogą posłużyć jego barwy, mające kolor czerwono-biały. Również utworzone sekcje strzelecka i szermiercza stanowiły wyraz sportowo-bojowej gotowości do walki o niepodległość Polski⁴²⁸.

Również Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew” (RTS „Widzew”) posiadało kibiców zaangażowanych w sprawy klubowe. W latach 1922-1929, dzięki dobrowolnie organizowanym składkom pieniężnym, kupowali oni dla zawodników sprzęt sportowy⁴²⁹. W 1928 r. sportowcy „Widzewa” wzięli udział w Robotniczych Igrzyskach Sportowych w Warszawie. W zawodach wystartowali piłkarze, koszykarze, siatkarze oraz lekkoatleci⁴³⁰.

Dobrym zwyczajem wielu organizacji sportowych było wzajemne przesyłanie życzeń świątecznych, gratulacji i zaproszeń z okazji jubileuszków i otwarcia obiektów sportowych,

⁴²⁶ Pierwszą nagrodę „fair play” w historii ŁKS otrzymał w 1913 r. Zygmunt Hanke. W meczu z „Koroną” celowo nie wykorzystał on rzutu karnego, uważając, że został on podyktowany niesłusznie. W okresie po drugiej wojnie światowej zawodnikiem Klubu, który indywidualnie został laureatem nagrody fair play był olimpijczyk – W. Król. Wyróżnienie to w formie „Listu Gratulacyjnego” otrzymał w 1978 r., za całokształt swojej działalności sportowej. Król był nie tylko świetnym sportowcem „[...] ale jego olbrzymia popularność brała się także z pięknego charakteru, prawości i uczciwości”. M. Filipiak, P. Fisiak, M. Goss, M. Kondraciuk, J. Kudaj, J. Paradowski, B. L. Szmel, *Piłka...*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 170. Goss M., Szmel B. L. (red.), *Łódzki OZPN – 80 lat: ludzie, fakty, kluby: księga pamiątkowa*, Katowice 2000, s. 43; „Kurjer Łódzki” 1930, nr 10, s. 8.; zob. też „Łódzkie Echo Wieczorne” 1928, nr 121, s. 7.

⁴²⁷ Praca ŁKS na rzecz wychowania patriotycznego swoich członków znalazła obwarowanie także w zapisach statutowych z 1938 roku. Przepisy zawarte w paragrafie 16. pkt. b, wyraźnie mówiły, iż wykluczenie członka ze stowarzyszenia może nastąpić: „[...] jeżeli rozmyślnie działa na szkodę Państwa Polskiego lub Klubu, albo też swym postępowaniem przynosi uszczerbek godności obywatela”. APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Klub Sportowy, sygn. 1623, s. 4. Był to zapis jednostkowy, gdyż w żadnym z poprzednich statutów z 1921 i 1925 r., władze ŁKS w tak zdecydowany sposób nie wyartykułowały swojego stanowiska w obronie polskiej racji stanu. Wszak należy pamiętać, iż rok 1938 był okresem, w którym sytuacja polityczna na arenie międzynarodowej uległa zaostrzeniu. Echa tych wydarzeń miały również swoje reperkusje w podzielonej narodowościowo Łodzi. Dlatego też, ten krótki zapis w statucie ŁKS, można interpretować jako postulat kształtowania i umacniania poczucia przynależności narodowej wśród członków stowarzyszenia. Taka afirmacja wartości i ideałów wyrażała podstawowy paradygmat wychowawczy zrzeszenia. Jego symbolem był czynny udział wielu członków ŁKS, w zmaganiach wojennych w 1920 i 1939 roku. Na jednym z zebrań organizacji 12 maja 1921 r., sekretarz Czesław Przybyszewski informował: „[...] iż na odezwę Naczelnego Wodza – Ł.K.S., jeden z pierwszych oddał się do dyspozycji Rady Obrony Państwa, i że do służby czynnej wstąpiło około 30 członków, wskutek czego Klub był zmuszony wszelkie czynności zawiesić, a przystąpić do organizowania drużyny po „Cudzie nad Wisłą” i obecnie posiada już program na rok obecny”. APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Klub Sportowy, sygn. 1623, s. 85. Zob. *Patriotyzm rodu Kowalskich*, „Ełkaesiak” 16.11.2009, s. 12; „Ełkaesiak”, *Pamiętam-Katyń 1940-Pamiętam*, 29.09.2007, s. 23; Z. Narski, *Zarys wiedzy o stowarzyszeniach*, Toruń 1997, s. 9-14.

⁴²⁸ ŁKS był również jednym z założycieli ŁOZSSłiŁ. Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru, sygn. 262a, s. 371; J. Paradowski, *Strzelectwo*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat...*, *op.cit.*, s. 316-317; J. Strzałkowski, *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 279-280.

⁴²⁹ C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 173. Por. *Widzew Łódź. Zarys...*, *op.cit.*, s. 11.

⁴³⁰ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 248, s. 9.

a także kondolencji w związku ze śmiercią członków. Był to wyraz szacunku, przyjaźni oraz gest potwierdzenia dobrej współpracy sportowej⁴³¹. W łódzkim środowisku propagatorem takiej tradycji były władze Sekcji Sportowej „Resursy” (SS „Resursa”). W 1923 r., z okazji 25-lecia istnienia Stowarzyszenia Sportowego „Union” (SS „Union”), kierownictwo tego Klubu⁴³² ufundowało tabliczkę pamiątkową na sztandar zrzeszenia, a na jubileusz delegowano także reprezentację kolarzy⁴³³. W tym samym roku członkowie „Resursy” wzięli udział w pogrzebie jednego z kolarzy, który zmarł w zawodach o mistrzostwo województwa „rażony promieniami słonecznymi”⁴³⁴.

Władze „Resursy” systematycznie dbały o dobry wizerunek zrzeszenia na zewnątrz. W 1923 r. z powodu podobieństwa czapek używanych przez członków SS „Resursy” i Towarzystwa Cyklistów „Rekord”, wystosowano specjalne pismo do kierownictwa tego zrzeszenia z prośbą o wprowadzenie zmiany w tej części garderoby. Sprawę tę tłumaczono faktem, że „różne pomyłki i wybryki karygodne ich członków są brane na karb Res. Rzem.”⁴³⁵.

Czynnikiem sprzyjającym rywalizacji na zasadach fair play było należenie SS „Resursy” do Związku Polskich Towarzystw Kolarskich (ZPTK). Począwszy od 1923 r. związek organizował zjazdy stowarzyszeń kolarskich w różnych miastach Polski, w tym także i w Łodzi. Inicjatywę tę uzasadniano w sposób następujący: „Mają one (zjazdy – przyp. PK) na celu zaznajomienie się wzajemne towarzystw z różnych dzielnic Rzplitej, a jednocześnie łamanie antagonizmów dzielnicowych”⁴³⁶. We wspomnianym wyżej zjeździe w 1923 r., który odbył się w Warszawie, zorganizowano wycieczkę kolarską do Wilanowa, zjedzono wspólny obiad w restauracji Towarzystwa Warszawskich Cyklistów, a niedługo po nim urządzano wyścigi o Mistrzostwo Rzeczypospolitej na 1923 rok. Warto również dodać, że ZPTK, aby zapewnić równość szans wszystkim kolarzom, zaleciło organizatorom imprez

⁴³¹ Zob. APŁ, LG, Komunikaty Klubu Sportowego „Geyer”: 1937-1938, sygn. 980, s. 15 i n.

⁴³² W pkt. 1. Regulaminu sportowego Sekcji Sportowej „Resursy” zapisano: „Każdy członek S. S. Tow. „Resursa” wyjeżdżając w ubiorze i pod znakiem tegoż, reprezentuje Towarzystwo na zewnątrz, a więc zachowaniem się swoim za honor i dobre imię jego jest odpowiedzialnym, powinien zachować się z godnością, by nie przyjmować ujemy sportowi i sobie samemu. Obowiązany jest przeto przestrzegać przepisów jazdy prawidłowej, które chronią zarówno jeźdźcę jak i spotykane osoby od wypadków, a przy jeździe zbiorowej są warunkiem koniecznym utrzymania porządku”. Podobne zapisy, o mocy wykluczającej z grona członków stowarzyszenia, znajdowały się także w statucie Klubu Szermierzy w Łodzi. Ich treść była następująca: „Nie może być członkiem Klubu osoba niehonorowa, przyczem pojęcie niehonorowości ustala się stosownie do będących w użyciu europejskich kodeksów honorowych”. APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 2; APŁ, UWŁ, WSP, „Łódzki Klub Szermierzy” w Łodzi, sygn. 1585, b.p.s.

⁴³³ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 7; zob. też *100 lat Pabianickiego...*, *op.cit.*, s. 29.

⁴³⁴ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 10.

⁴³⁵ Tamże, s. 8.

⁴³⁶ Tamże, s. 10.

sportowych plombowanie rowerów przy okazji różnego rodzaju wyścigów. Miało to zapobiec zmienianiu rowerów w czasie jazdy⁴³⁷.

Innym ważnym kierunkiem popularyzowania zasady fair play przez władze SS „Rusursy” było nawiązywanie i zacieśnianie kontaktów z innymi zrzeszeniami sportowymi. W 1924 r. na uroczystość poświęcenia własnego sztandaru władze „Resursy” zaprosiły przedstawicieli ponad dwudziestu zrzeszeń z Łodzi i innych miast Polski, m.in. z Krakowa, Poznania i Warszawy⁴³⁸. W następnym roku członkowie Sekcji Sportowej wzięli udział w otwarciu parku sportowego Robotniczego Klubu Sportowego „Legia” Kraków⁴³⁹. Z kolei, w 1927 r., jeden z członków zarządu „Resursy” Edmund Urbanowicz będąc na urlopie na Pomorzu, nawiązał kontakt z tamtejszymi stowarzyszeniami kolarskimi z Kartuz, Jastarni i Wielkiej Wsi. Dla symbolicznego uczczenia zawartej przyjaźni władze zrzeszeń przesłały sobie listy z życzeniami oraz wymieniły się gwoździami do drzewca sztandaru⁴⁴⁰. Również w 1927 r. członkowie „Resursy” wzięli udział w jubileuszu Towarzystwa Zwolenników Sportu (TZS), który połączony był z poświęceniem sztandaru i wyścigami⁴⁴¹. Wydelegowana grupa Sekcji uczestniczyła w tych uroczystościach w reprezentacyjnych mundurach i czapkach.

Władze „Resursy” jako dowód przyjaźni gwoździe do sztandaru przesłały również m.in. Łódzkiemu Towarzystwu Gimnastyczno-Sportowemu „Bar Kochba” (ŁTGS „Bar Kochba”) oraz Pabianickiemu Towarzystwu Cyklistów (PTC)⁴⁴². W 1928 r. członkowie Sekcji Sportowej zostali zaproszeni przez TG „Sokół” na uroczystość 20-lecia działalności w Polsce Odrodzonej. Na tę okoliczność władze Sekcji ufundowały gwóźdź do nowego sztandaru „Sokoła”⁴⁴³.

Aktywiści należący do władz Sekcji Sportowej „Resursy” koncentrowali się w swoich działaniach nie tylko na sprawach sportowo-organizacyjnych, ale w szczególnych sytuacjach potrafili zorganizować pomoc socjalną⁴⁴⁴. W 1931 r. takie wsparcie materialne otrzymał

⁴³⁷ Tamże, s. 10-11.

⁴³⁸ Tamże, s. 17.

⁴³⁹ Tamże, s. 36.

⁴⁴⁰ Tamże, s. 67-68.

⁴⁴¹ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 55.

⁴⁴² Tamże, s. 102.

⁴⁴³ APŁ, TRRŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928-1930, sygn. 2, b.p.s

⁴⁴⁴ Doświadczeni działacze Polskiej YMCA prowadzili m.in. akcje socjalno-pomocowe na terenie Łodzi. W 1932 r. zorganizowali oni kuchnię wojewódzką dla bezrobotnych pracowników umysłowych. W działania te zaangażowany był między innymi jeden z kierowników Wydziału Wychowania Fizycznego Alojzy Trypka. Dyżury w kuchni pełniły natomiast żony działaczy łódzkiej YMCA m.in.: panie Grohmanowa,

zasłużony dla Sekcji Aleksander Uliński⁴⁴⁵, który jak pisano „zaniewidział na oczy”. Na zasilek zarząd zrzeszenia przekazał środki finansowe przeznaczone na kupno nagród na koniec sezonu dla zawodników⁴⁴⁶. Gdy Uliński znalazł się w Domu Starości kierownictwo Sekcji postanowiło podtrzymywać jego przynależność członkowską. Zadłużenie w składkach pokryto doraźnymi wpłatami, a pozostałą część „sprezentowano”. Ponadto postanowiono, że każdy członek mógł za niego „co łaska” przeznaczać określoną kwotę na poczet składek⁴⁴⁷.

W celu sprawiedliwego rozstrzygnięcia spornych kwestii pomiędzy członkami „Resursy” powołano sąd koleżeński. Gdy sprawa miała charakter doraźny i dotyczyła niewłaściwego zachowania, najpierw udzielał on upomnienia, a gdy to nie skutkowało, pozbawiano taką osobę członkostwa oraz zakazywano używania barw i znaczków stowarzyszenia⁴⁴⁸.

Zasady filozofii i etyki olimpijskiej były zbieżne również z ideologią wychowawczą Polskiej YMCA w Łodzi⁴⁴⁹. W 1933 r. Centrala tej organizacji zdefiniowała profil osobowościowy „Imciarza”. Ustalono wówczas, iż członka każdego ogniska powinny wyróżniać takie cechy, jak: niezawodność, uczciwość, zmysł współpracy, poczucie społeczne, umiejętność przyjacielskiego współżycia oraz demokratyzm w życiu społecznym⁴⁵⁰. Również rozwój cielesny młodzieży starano się realizować poprzez „[...] udział w życiu społecznym i sportowym w duchu szlachetnym, gdzie górę biorą nie osobiste korzyści, lecz szlachetne współzawodnictwo [...]”⁴⁵¹. Istotną rolę w wychowaniu fizycznym i moralnym przypisywano również szkoleniowcom. O ich doniosłej i zarazem odpowiedzialnej funkcji pisano: „Instruktor sportowy, to współczesny apostoł, to człowiek o wielkich wartościach charakteru,

Gołkontowa, Weigtowa i Kopczyńska. „Nowy Dziennik Łódzki” 1932, nr 292, s. 4.; APŁ, PYŁ, [Kuchnia dla bezrobotnych pracowników umysłowych przy Polskiej YMCA] 1931-1933, sygn. 101, b.p.s.

⁴⁴⁵ Zob. APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 154.

⁴⁴⁶ APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, ss. 18, 19, 36; zob. też APŁ, TRRŁ, Sekcja sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, ss. 17, 12.

⁴⁴⁷ APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 108.

⁴⁴⁸ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 24.

⁴⁴⁹ W 1927 r. drużyna siatkówki i koszykówki łódzkiej YMCA przygotowywała się do międzynarodowych Igrzysk YMCA w Kopenhadze. W skład komitetu organizacyjnego igrzysk wszedł czołowy działacz ogniska łódzkiego – A. Trypka. „Łódzkie Echo Wieczne” 1927, nr 57, s. 7.

⁴⁵⁰ Ognisko Łódzkie Polskiej YMCA. Zestawienie przychodu i rozchodu za 1932/1933 r. i budżet na rok 1933/34, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 16.

⁴⁵¹ Walne Zebranie Członków Czynnych. Sprawozdanie Prezesa YMCA za rok 1928, [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi], sygn. 6, s. 54; por. 15-minutowy referat z Kongresu Światowego w Toronto i Cleveland, [w:] APŁ, PYŁ, [Streszczenia i programy pogaderek wygłoszonych w Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1930, sygn. 80, b.p.s.

umysłu i serca. Takich instruktorów musi mieć YMCA. Dobór instruktorów jest najważniejszym zagadnieniem w sprawach wychowania fizycznego”⁴⁵².

Organem kontrolującym działania łódzkiego ogniska YMCA w zakresie kształtowania charakterów sportowców była Komisja Charakter i Sport. W jednym z punktów sprawozdania pt. „Wady i braki w charakterze” zwracała ona uwagę na podjęcie działań wychowawczych w następujących obszarach: „1) Nieumiejętność współpracy; 2) Za mało poświęcenia się innym; 3) Brak właściwych i dobrze wychowanych sportowców; 4) Niewłaściwe odnoszenie się do innych drużyn w czasie zawodów; 5) Konieczność wyrobienia większej uczciwości, która jest potrzebna w nowo budującym się państwie jakim jest Polska; 6) Konieczność zatarcia antagonizmów międzynarodowych; Brak zrozumienia że sport jest dla ludzi a nie ludzie dla sportu /obawa przed szerzącym się profesjonalizmem/ [...]; 9) Niewłaściwe odnoszenie się do kobiet i alkoholizm; 10) Brak demokracji; 11) Niewytrwałość w pracy; 12) Brak odwagi i samodzielności; 13) Obojętność względem przyrody”⁴⁵³.

Instytucjonalnym narzędziem popularyzowania idei olimpijskiej wykorzystywanym przez władze łódzkiej YMCA były tzw. Olimpiady Obozowe. Urządzano je w formie zawodów sportowych podczas prowadzonych akcji letniskowych. Warto dodać, że za wyróżniające się zachowanie w czasie trwania obozu uczestnicy mogli otrzymać tzw. „Medal Obozowy”: złoty, srebrny lub brązowy⁴⁵⁴.

Również władze Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”) dbały o wysoki poziom etyki wśród członków zrzeszenia. Osoby, które zostały wydalone z zakładów za różnego rodzaju przewinienia, mogły także utracić członkostwo w Klubie. W 1930 r. podczas II. Walnego Zgromadzenia członków stowarzyszenia jego przewodniczący dyr. A. Michałowski, tak wypowiedział się w tej sprawie: „Ze względu na współzycie towarzyskie członków Koła, Ogół nie może tolerować jednostek nieetycznych i niemoralnych, gdyż każdy członek przez niewłaściwe postępowanie obniża jednocześnie etykę Koła”⁴⁵⁵. Inną kwestią która wzbudzała kontrowersje były stosunki pracowników fabryki z robotnikami. Kierownictwo zrzeszenia starało się, aby przestrzegano równego traktowania obu tych grup, zwłaszcza robotników. Juliusz Wende stwierdzał:

⁴⁵² Tamże.

⁴⁵³ APŁ, PYŁ, [Sprawozdanie z działalności Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA], sygn. 21, s. 1.

⁴⁵⁴ Regulamin „Medalu Obozowego” Obozów Polskiej YMCA, [w:] APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.

⁴⁵⁵ APŁ, LG, Geyer, sygn. 985, s. 3.

„Takich różnic w traktowaniu nie ma. Jeżeli zaś znalazłaby się podobna jednostka, to ogół odwróciłby się od niej, gdyż na takiej jednostce nie powinno nikomu zależeć”⁴⁵⁶.

W szkoleniu zawodników KSO „L. Geyera” dbano natomiast o popularyzowanie wychowawczej roli sportu w formie zarówno amatorskiej jak i masowej⁴⁵⁷. Wspomniany wyżej A. Michałowski zauważał: „Najprostsza droga do celu prowadzi tutaj nie przez wybijanie się jednostek, ale przez systematyczne szkolenie i usprawnianie jak największej ilości młodzieży, i więcej powinno nam zależeć na zapoznaniu jak najszerzych kół młodzieży z całokształtem sportu, niż na trenowaniu zawodników”⁴⁵⁸. Kierownictwo zrzeszenia przygotowało specjalne wyróżnienie dla zawodnika, który prezentował wzorową postawę moralną. W 1930 r. Walne Zgromadzenie KSO „L. Geyera” przyznało „specjalną odznakę najkarniejszego sportowca” Alfredowi Ślaskiemu⁴⁵⁹.

W 1934 r. Rada Szkolna Miejska w Łodzi wystąpiła z prośbą do KSO „L. Geyera” o zorganizowanie zbiórki w sali teatralnej zrzeszenia na dożywianie dzieci⁴⁶⁰. Z powodu braku informacji źródłowych na ten temat nie wiadomo, czy rzeczywiście się ona odbyła.

Wpływy ideologiczne inernacionalnego ruchu proletariackiego powodowały, że organizacje robotnicze w Łodzi prowadziły działania konkurencyjne wobec coubertinowskiego ruchu olimpijskiego. Łódzcy robotnicy-sportowcy utożsamiający się z ideologią socjalistyczną⁴⁶¹ respektowali jedynie postanowienia Robotniczego Komitetu Olimpijskiego. Skutkowało to między innymi udziałem tylko w Olimpiadach Robotniczych⁴⁶². W 1935 r. Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych (ZRSS) wraz z Towarzystwem Uniwersytetu Robotniczego (TUR) przyjął uchwałę wprowadzającą Robotniczą Odznakę Sportową (ROS). Działania te miały na celu odseparowanie środowisk proletariackich od akcji państwowych obozu piłsudczykowskiego upowszechniającego

⁴⁵⁶ Tamże, s. 9.

⁴⁵⁷ W 1979 r., Wacław Sakwa, czołowy lekkoatleta KSO „L. Geyera” w okresie międzywojennym, tak wspominał atmosferę w zrzeszeniu: „Działalność klubu „Geyer” w sensie wychowawczym była wzorowa i życzyłbym dziś sobie, by moi wnukowie mogli tak przyjemnie i zdrowo spędzić czas. [...] Muszę tu podkreślić wyjątkową życzliwość klubowych kolegów przeważnie robotników „od Geyera”, którzy dziś to mogę z perspektywy lat powiedzieć, stanowili bezprzecznie charakterologicznie i intelektualnie czołówkę robotników tej dzielnicy Łodzi”. *Prof. dr inż. Wacław Sakwa*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Gliwice 1979, s. 1-2; zob. też *Szczeciński Karol, operator Polskiej Kroniki Filmowej*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi.

⁴⁵⁸ APŁ, LG, Geyer, sygn. 985, s. 8.

⁴⁵⁹ Tamże, s. 1.

⁴⁶⁰ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 25.

⁴⁶¹ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 4-5.

⁴⁶² M. Nartowicz-Kot, *Polski*, *op.cit.*, s. 636-637.

zdobywanie Państwowej Odznaki Sportowej (POS)⁴⁶³. Sportowcy łódzkich zrzeszeń robotniczych po przeprowadzonych badaniach, mogli zdobywać odznakę w trójstopniowej skali poziomu sprawności fizycznej, jak i wiedzy dotyczącej ruchu proletariackiego. Dla przykładu, zdobywcy pierwszego stopnia musieli znać dziesięć praw sportowca-robotnika⁴⁶⁴.

Wychowanie przez sport nabierało szczególnego znaczenia w sekcji piłki nożnej Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR), która cieszyła się największą popularnością wśród młodzieży robotniczej. W. Zatke zauważał: „Do klubu zgłaszali się przeważnie chłopcy znani w całej okolicy jako rozrabiacze i łobuziacy. Biorąc udział nie tylko w treningach i zawodach lecz również w imprezach społeczno-politycznych, organizowanych przez klub lub współdziałające organizacje polityczne, stawali się po pewnym czasie ludźmi do których nikt nie miał zastrzeżeń”⁴⁶⁵. Warto również podkreślić, że kształtowanie postaw młodych robotników odbywało się w ścisłym związku z założeniami ideologii socjalistycznej. Dlatego też zawodnicy ci, mimo trudnej sytuacji zawodowej i ekonomicznej, rzadko przechodzili do oferujących lepsze warunki sportowych zrzeszeń fabrycznych⁴⁶⁶, ponieważ podważając ich praktyki sportowe (m.in. kaperownictwo) powoływali się na zasady sportu amatorskiego, które stanowiły fundament ideowy ówczesnego ruchu olimpijskiego⁴⁶⁷.

Jednym z dowodów potwierdzających afirmację ideologii socjalistycznej przez sportowców organizacji robotniczych stanowił fakt, że nawet po zakończeniu kariery sportowej prowadzili oni dalej działalność w RKS TUR, pełniąc różne funkcje organizacyjne. Warto również dodać, że Klub wspomagał zawodników w przypadku doznanej kontuzji.

⁴⁶³ Zob. S. Glica, *Sport robotniczy...*, *op.cit.*, s. 14; H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura...*, *op.cit.*, s. 100-103.

⁴⁶⁴ Treść praw brzmiała następująco: 1. Będiesz uważał masowość za jedyną formę sportu robotniczego i do niej wszelkimi siłami dążyć; 2. Masz gardzić zwycięstwem osiągniętym nieuczciwie i umieć podjąć walkę w każdej słusznej sprawie; 3. Ucz się od zwycięskiego przeciwnika i nie upajaj się zwycięstwem własnym; 4. Będiesz dążył do zwycięstwa indywidualnego wtedy tylko, gdy przynosi ono korzyść drużynie, klubowi, sportowi robotniczemu, socjalizmowi; 5. Za cel sportu robotniczego masz uważać wychowanie bojowników socjalizmu; 6. Będiesz walczył o przebudowę społeczną i wyzwolenie klasy robotniczej; 7. Pamiętaj, żeś bratem robotników wszystkich narodowości i wrogiem wszystkich ciemężycieli; 8. Bądź ofiarny i bezinteresowny; 9. Bądź karny; pamiętaj, że karność to najszczytniejszy cel obowiązek człowieka wolnego; 10. Pozdrawiasz się hasłem: „Wolnym cześć”, dokumentując tym, że wolność cenisz ponad wszystko. H. Laskiewicz, *Robotnicze Odznaki Sportowe*, [w:] A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy*, t. 1, Warszawa 1962, s. 56; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 27-28.

⁴⁶⁵ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 38. Por. „Kurjer Łódzki” 1939, nr 139, s. 11.

⁴⁶⁶ Zob. „Kurjer Łódzki” 1932, nr 83, s. 9; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 38-45. Zob. też U. Kowieska, *Społeczne i polityczne aspekty działalności klubów sportowych przy zakładach pracy w II Rzeczypospolitej*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III, VI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej, Chycina 1997, Gorzów 1998, s. 71-78; „Łódzianin” 1930, nr 14, s. 5.

⁴⁶⁷ W 1936 r. W. Zatke apelował do ŁOZPN o zbojkotowanie Igrzysk Olimpijskich w Berlinie, z powodu ich faszystowskiego charakteru. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 198.

W 1936 r., zawodnik RKS TUR Bolesław Kwiatkowski doznając w meczu złamania nogi, otrzymywał od Klubu zasiłek finansowy oraz odbył trzytygodniową kurację w Zaleszczykach – jednym z ośrodków wypoczynkowych Zrzeszenia⁴⁶⁸.

Wyjeżdżając na zawody sportowe, zawodnicy RKS TUR mieli opłacany jedynie przejazd, natomiast wyżywienie należało w gestii każdego z nich osobiście. Przyjętym zwyczajem w Klubie było wrzucanie własnego prowiantu do wspólnego kosza. Na bazie zebranych paczek żywnościowych dzielono wspólne racje śniadaniowe i obiadowe. Taki sposób działania zapobiegał pogłębianiu nierówności społecznych, zwłaszcza wobec tych osób, które zabierały z domu skromny posiłek lub go w ogóle nie miały⁴⁶⁹.

Działacze RKS TUR współpracowali głównie z organizacjami pokrewnymi ideologicznie, m.in. z żydowskimi stowarzyszeniami robotniczymi, „Skrą” Warszawa, rewolucyjnym ruchem robotniczym w Paryżu oraz robotniczym ruchem sportowym w Gdańsku i na Śląsku⁴⁷⁰.

Aktywną współpracę w duchu fair play z wieloma organizacjami społeczno-politycznymi działającymi na terenie zakładów włókienniczych i mającymi tam swoją siedzibę prowadził także Klub Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”). Współdziałał z TG „Sokół”, V Oddziałem Straży Pożarnej, XI Kołem Związku Rezerwistów, Rodziną Rezerwistów przy XI Kole Związku Rezerwistów, Kołem LOPP, Kołem Polskiego Czerwonego

Ryc. 8. Uczestnicy bankietu pożegnalnego wycieczki sportowców z Karwiny zorganizowanego przez władze KP „Zjednoczone”

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1938, nr 45, s. 4

Krzyża, Kołem Towarzystwa Pomocy Polonii Zagranicznej, Kołem Absolwentów Szkół Technicznych, Bratnią Pomocą Pracowników Ubezpieczonych na życie w Polskiej Kasie Oszczędności, Związkiem Spółdzielni Spożywców „Społem”, Kołem Ligi Morskiej i Kolonialnej, Obozem Zjednoczenia Narodowego, Robotniczym Oddziałem Zjednoczenia Polskich Związków Zawodowych oraz Kołem BBWR⁴⁷¹. Przyjazne stosunki utrzymywano

⁴⁶⁸ Tamże, s. 182.

⁴⁶⁹ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 57.

⁴⁷⁰ Tamże, ss. 69-70, 77-79, 80-82.

⁴⁷¹ W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, op.cit., s. 287; *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., ss. 8, 9, 72-94; APŁ, FS, [Klub Pracowników Z.Z.W Tow. Gim. Sokół Zw. Rezerwistów]

również ze zrzeszeniem – Polski Klub Sportowy „Polonia” Karwina⁴⁷².

W KP „Zjednoczone” organizowano również przedsięwzięcia socjalne. Powołano komitet pomocy powodzią, który zebrał 15 000 zł i odzież⁴⁷³. Z kolei dla najbiedniejszych dzieci urządzano kolonie oraz „Gwiazdkę”, podczas której wręczano paczki żywnościowo-towarowe. Z kolei członkinie sekcji

kobiet nie tylko opiekowały się dziećmi w przedszkolu, ale także organizowały dla dzieci z najbiedniejszych rodzin wsparcie materialne⁴⁷⁴. Do jeszcze innych działań należały: specjalne rozgrywki⁴⁷⁵ i zbiórki na FON oraz zakup samolotów dla łódzkiej szkoły pilotów oraz datki materialne dla instytucji społeczno-kulturalnych w kraju i zagranicą⁴⁷⁶.

Działania pomocowe na rzecz potrzebujących również podejmowali członkowie Klubu Sportowego „Znicz” (KS „Znicz”). W 1934 w podczas kolonii wypoczynkowych w Tatarowie nad Putrem zorganizowali przedstawienie, z którego dochód przeznaczono na biedne dzieci tej miejscowości. Urządzili też razem z miejscowymi harcerzami zbiórkę pieniędzy na rzecz powodzią, które przekazano miejscowemu komitetowi niesienia pomocy poszkodowanym⁴⁷⁷.

W 1938 r. władze ówczesnego już KS „Znicz” reaktywowały zajęcia z młodzieżą moralnie zaniedbaną przebywającą w większości czasu wolnego na łódzkich podwórkach. Do

Ryc. 9. Członkowie sekcji kolarskiej i motocykliści KP „Zjednoczone” podczas zbiórki dla najbiedniejszych w 1936 roku

Źródło: Oddział Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi

1933, sygn. 4745, s. 1-2; APŁ, FS, [Sprawozd. z działaln. Klubu Pracowników Z. Z.W] 1933-1937, sygn. 4746, s. 10-12; APŁ, ZDiPU, Wybory do Rady Miejskiej w Łodzi w dn. 27.IX.1936 r., sygn. 275, s. 31; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 163, s. 6.

⁴⁷² Zob. „Kurjer Łódzki” 1938, nr 302, s. 17; „Łódź w ilustracji” 1938, nr 45, s. 4.

⁴⁷³ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 12.

⁴⁷⁴ APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, ss. 9, 49, 80, 83; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, op.cit., s. 288-290.

⁴⁷⁵ W 1935 r. piłkarze „Zjednoczonych” rozegrali mecz oldbojowy z pracownikami Państwowego Monopoli Tytoniowego w Łodzi. Dochód ze spotkania przeznaczono na rzecz dzieci ociemniałych przy Łódzkiej Rodzinie Radiowej. APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 64.

⁴⁷⁶ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 163, s. 6.

⁴⁷⁷ M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, op.cit., s. 29-30.

wykonania tego zadania wyznaczono specjalną kadrę instruktorską oraz udostępniono własny sprzęt sportowy⁴⁷⁸.

Budowanie życia sportowego według określonych zasad i norm odbywało się również w Klubie Sportowym „Wima” (KS „Wima”). Przewodnim hasłem stowarzyszenia wyrażającym filozofię współzawodnictwa sportowego było „Sport dla Sportu”. Popularyzując tę dewizę wśród trenerów i zawodników kierownictwo „Wimy”, starało się dbać o duch amatorski sportowej rywalizacji⁴⁷⁹. W 1934 r. władze sekcji lekkoatletycznej w swoim sprawozdaniu pisały: „Kl. Sp. WIMA reprezentowany był zawsze przez zawodniczek/ków Sekcji Lekkoatletycznej wyróżniających się wysoką klasą, sportową ambicją nie wykraczającą nigdy poza ramy prawdziwej walki sportowej”⁴⁸⁰. W podobnym duchu relacjonowano walki drużyny bokserskiej, która podczas zawodów „I. kroku bokserskiego” „[...] zaimponowała prasie i licznie zebranej publiczności, pięknym stylem oraz czystą walką w ringu”⁴⁸¹. W 1935 r. konsul KS „Wima” M. Kon zdefiniował trzy dezyderaty pod adresem nowego zarządu na 1936 rok. Dwa z nich dotyczyły przestrzegania zasad amatorstwa oraz bezwzględnej walki z przypadkami niesubordynacji sportowców⁴⁸². Również na wniosek M. Kona zużyty sprzęt sportowy, m.in. obuwie i odzież, przeznaczano na rzecz Komitetu Dzielnicowego Pomocy dla Bezrobotnych⁴⁸³.

KS „Wima” współpracował na terenie zakładów Widzewskiej Manufaktury z Ligą Morską i Kolonialną, PCK, LOPP, X Oddziałem Straży Pożarnej, Drużyną Samarytańsko-Pożarną oraz Związkiem Rezerwistów Koło XVI⁴⁸⁴. W 1935 r. działacze „Wimy” wraz z Oddziałem Straży Pożarnej i pracownikami fabryki zorganizowali gwiazdkową zbiórkę dla najbiedniejszych dzieci w dzielnicy Widzew. Darami w postaci odzieży, artykułów spożywczych i opału obdarowano wówczas około 250 dzieci⁴⁸⁵.

W 1939 r. Zarząd i członkowie KS „Wima” zebrali 500 zł na FON, które to środki przeznaczono na ścigacz im. Eugeniusza Kwiatkowskiego. Był to dar pożegnalny dla Prezydenta m. Łodzi Mikołaja Godlewskiego, członka honorowego zrzeszenia⁴⁸⁶. W tym samym roku, w ramach wzmocnienia żywiołu polskiego na Kresach Wschodnich,

⁴⁷⁸ Tamże.

⁴⁷⁹ *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit.*, s. 21. Por. S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty...*, *op.cit.*, s. 66.

⁴⁸⁰ *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934, op.cit.*, s. 9.

⁴⁸¹ Tamże, s. 14.

⁴⁸² Tamże, s. 37. Por. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, ss. 40, 42, 43; P. Waingertner, *Ostatni Łodzianin Robert Geyer 1888-1939*, Łódź 2014, s. 102.

⁴⁸³ Tamże, s. 23.

⁴⁸⁴ *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit.*, s. 3.

⁴⁸⁵ Tamże, s. 4.

⁴⁸⁶ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 69, s. 9.

dofinansowano Towarzystwo Sportowe „Lechja” Wierchów na Wołyniu⁴⁸⁷. Warto także podkreślić ścisłą współpracę kierownictwa KS „Wima” ze środowiskiem wojskowym.

⁴⁸⁷ *Protokół Nr. 3 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 1.2.1939 r., materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, b.p.s.*

Rozdział IV

PRACA OŚWIATOWO-KULTURALNA ŁÓDZKICH STOWARZYSZEŃ SPORTOWYCH

1. Popularyzowanie czytelnictwa

Cechą charakterystyczną wielu polskich stowarzyszeń sportowych działających na terenie m. Łodzi w okresie międzywojennym było rozwijanie życia pozasportowego. Spośród wielokierunkowej działalności oświatowo-kulturalnej szczególnym zainteresowaniem działaczy zrzeszeń sportowych cieszyło się popularyzowanie czytelnictwa. Chcąc nadać mu odpowiednią rangę zamieszczano postulaty dotyczące zakładania bibliotek i czytelni w statutach stowarzyszeń. Inicjatywa ta była wyrazem społecznego odzewu na walkę z analfabetyzmem. Co więcej, w pozaborowej Łodzi, jak i całej Rzeczypospolitej, istniała realna groźba wtórnego analfabetyzmu. Dotyczyła ona zwłaszcza osób, które zakończyły kształcenie na etapie szkoły powszechnej i to najczęściej niskozorganizowanej¹. Dlatego też propagowanie potrzeby kontaktu młodego pokolenia ze słowem drukowanym miało sprzyjać poszerzaniu horyzontów myślowych, wzbogacaniu wiedzy, a w konsekwencji kształtowaniu postaw. Kontakt z literaturą fachową, jak i z czasopismami specjalistycznymi, postrzegano jako środek umożliwiający wyrabianie poglądów na sprawy wychowania fizycznego i sportu.

Na terenie Łodzi jedną z pierwszych bibliotek i czytelni działającą w strukturach zrzeszenia sportowego uruchomiono w Łódzkim Klubie Sportowym (ŁKS). Fakt ten można uznać za nieprzypadkowy, gdyż formuła działalności zrzeszenia przyciągała w poczet działaczy szereg osób światłych i wrażliwych na sprawy oświaty i kultury w życiu miasta. Powołując nowy zarząd ogólne zebranie członków ŁKS w 1922 r. wybrało na stanowisko bibliotekarza Zygmunta Skibickiego – studenta architektury na Politechnice we Lwowie i absolwenta Wyższego Instytutu Włókiennictwa w Brnie². Dalszy etap popularyzowania czytelnictwa w Klubie stanowiło zorganizowanie w styczniu 1923 r. czytelni w lokalu zrzeszenia³. Komórką organizacyjną, która odpowiadała za organizację i prowadzenie

¹ I. Michalska, *Wychowanie do czytelnictwa uczniów szkół powszechnych w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 2011, s. 97.

² A. Heiman, S. Kowalski, K. Łukasiewicz (red.), *Jednodniówka Jubileuszowa Łódzkiego Klubu Sportowego 1908-1924*, Łódź 1924, s. 48; M. Goss, B. L. Szmel (red.), *Łódzki OZPN – 80 lat: ludzie, fakty, kluby: księga pamiątkowa*, Katowice 2000, s. 35.

³ „Kurjer Łódzki” 1923, nr 5, s. 7.

lektorium była Komisja Sportowa zrzeszenia. Na początku swej działalności biblioteczka udostępniała jedynie czasopisma sportowe i codzienne⁴, a czytelnia była otwarta trzy razy w tygodniu w godzinach wieczornych. Komisja Sportowa zachęcając do korzystania z dostępnych periodyków, na łamach „Kurjera Łódzkiego” ogłaszała: „Uważając czytelnię za bardzo ważny czynnik uspołecznienia i współżycia członków klubu Komisja Sportowa nawołuje do liczego odwiedzania lokalu w dni i godziny oznaczone”⁵.

Kampanię na rzecz popularyzowania czytelnictwa prowadziła również Sekcja Sportowa „Resursy” (SS „Resursa”). Działacze zrzeszenia wykorzystywali w tym celu funkcjonującą od kwietnia 1918 r. czytelnię i księżnicę Związku Rzemieślników Chrześcijan (ZRCh)⁶. W 1923 r. zamówiono pierwszą prenumeratę czasopisma sportowego, był to poznański „Sport Ilustrowany”. Od 1927 r. abonowano warszawskiego „Kolarza Polskiego”, będącego oficjalnym organem Polskiego Związku Towarzystw Kolarskich (PZTK)⁷. Oprócz tego subskrybowano jeszcze „Przegląd Sportowy” i „Stadjon”⁸. W doborze tytułów aktywiści „Resursy” kierowali się głównie zawartością treściową poświęconej kolarstwu. Wraz z rozwojem życia sportowo-kulturalnego SS „Resursy” o wszelkich istotnych sprawach sportowo-organizacyjnych informowano za pośrednictwem wydawanego przez ZRCh czasopisma „Hasło Łódzkie” oraz innych gazet łódzkich, m.in. „Kurjera Łódzkiego”, „Rozwoju”, „Echa”, „Ilustrowanej Republiki” czy „Neue Lodzer Zeitung”. Krótkie wstawki dotyczące spraw Sekcji zamieszczano również na łamach warszawskiego „Stadjonu”⁹. Od 1931 r. organem prasowym, w którym publikowano komunikaty zarządu był „Express Wieczorny Ilustrowany”¹⁰.

Innym polskim stowarzyszeniem sportowym, w którym dostrzeżono potrzebę upowszechniania czytelnictwa wśród młodych robotników-sportowców było Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”)¹¹. W zrzeszeniu tym działania

⁴ W sprawozdaniu kasowym za lata 1929-1930, rozchód środków pieniężnych na prenumeratę czasopism księgowano w dziale: „Wydatki Administracyjno-Gospodarcze”, pod nazwą – „Różne”. Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), Akta miasta Łodzi (AmŁ), Wydział Zdrowia Publicznego (WZP), Subwencje, sygn. 18765, s. 279.

⁵ „Kurjer Łódzki” 1923, nr 5, s. 7.

⁶ „Kurjer Łódzki” 1918, nr 98, s. 2; „Kurjer Łódzki” 1918, nr 106, s. 2.

⁷ APŁ, Towarzystwo Rzemieślnicze „Resursa” w Łodzi (TRRŁ), Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 49.

⁸ APŁ, TRRŁ, Sekcja sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 6; APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, b.p.s.

⁹ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 4.

¹⁰ „Express Wieczorny Ilustrowany” 1931, nr 212, s. 5.

¹¹ Według spisu ludności m. Łodzi z dn. 30.IX.1921 r. z ogólnej liczby mieszkańców wynoszącej 451 974, na klasę proletariacką przypadało 278 805 osób, co stanowiło 61% ogółu. APŁ, Akta miasta Łodzi (AmŁ), Wydział Statystyczny (WS), Sprawozdania statystyczne Wydziału 1919-1928, sygn. 23544, s. 16.

oświatowe podjęto niejako równolegle z rozwojem życia sportowego. Już bowiem w pierwszej połowie lat dwudziestych wieku XX na stworzenie zasobów książkowych kierownictwo Zakładów Przemysłu Bawełnianego Spółki Akcyjnej „L. Geyer” w Łodzi (ZPBSA „L. Geyer”) przeznaczyło kwotę 400 zł miesięcznie¹². Kiedy księgozbiór wzrósł do około 1000 tomów, przystąpiono do stworzenia stałej sekcji bibliotekarskiej, w skład której miały wejść księżnica i czytelnia. Czynnikiem sprzyjającym do rozwoju oddziału było otrzymanie w 1929 r. lokalu od władz fabryki. To właśnie w nim swoją działalność prowadziła sekcja bibliotekarska.

Czytelnia KSO „L. Geyera” była czynna codziennie. W różnych okresach jej funkcjonowania członkowie zrzeszenia mogli znaleźć periodyki społeczne i polityczne. Należały do nich „Gazeta Polska” (dziennik warszawski o orientacji sanacyjnej), „ABC” (dziennik warszawski, początkowo związany z Narodową Demokracją, później z Obozem Narodowo-Radykalnym), „Prosto z Mostu” (tygodnik warszawski, związany z Obozem Narodowo-Radykalnym), „Kurjer Łódzki” (dziennik umiarkowanie prawicowy), „Tygodnik Powszechny” (tygodnik katolicki), „Tęcza” (katolicki miesięcznik społeczno-kulturalny), „Robotnik” (dziennik proletariacki), „Przegląd Sportowy” (warszawski dziennik sportowy), „Rubikon” (warszawski dwutygodnik naukowo-literacki), „Gazeta Warszawska” (dziennik będący organem Narodowej Demokracji), „Kurier Codzienny” (dziennik polityczno-informacyjny), „Raz, Dwa, Trzy. Ilustrowany Tygodnik Sportowy” (krakowski tygodnik sportowy)¹³. W przypadku pism specjalistycznych były one wydawane tylko członkom posiadającym ważne legitymacje zrzeszenia. Warto również dodać, że niektóre sekcje same prenumerowały czasopisma. Dla przykładu sekcja bokserska zamawiała pismo „Pięściarz”¹⁴.

Zasoby biblioteki „Geyera” udostępniano czytelnikom trzy razy w tygodniu – w poniedziałki, środy i piątki. Księgozbiór powiększano poprzez zakupywanie pozycji lub dobrowolne ofiary. W 1933 r. 22 dzieła przekazał jeden z kierowników zakładu Gustaw Geyer. Uzupełniając systematycznie zasoby biblioteki, w pierwszej kolejności pozyskiwano dzieła beletrystyczne, a następnie ogólnokształcące. Z księżnicy mogły korzystać także osoby

¹² E. Maciński, *Wspomnienia świetlicowe. Część I. Od r. 1929 do 1939*, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*, materiały znajdujące się w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, s. 2.

¹³ APŁ, L. Geyer (LG), Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 16; APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 1; E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 3; *Wspomnienia z działalności społecznej kierownika sekcji lekkoatletycznej w klubie sportowym przy fabryce „L. Geyer” w Łodzi Henryka Wincentego Kupieckiego zam. Przy ul. Rydzowej Nr 9 m 40*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 1979, s. 8.

¹⁴ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Komisji Rewizyjnej: 1931-33, sygn. 976, s. 6.

niezatrudnione w fabryce. Zobowiązane były one jednak do opłacania składek członkowskich oraz wnoszenia odpowiedniej kaucji¹⁵. Pracownicy oddziału bibliotecznego wykonywali swoje obowiązki bezinteresownie¹⁶. Jej organizatorami byli aktywiści kulturalni skupieni w sekcji samokształceniowej, której skład przedstawiał się następująco: Jan Tadeusiewicz, bracia Edgar i Alfred Millerowie, Zofia Filochowska-Wedow, Zofia Jakołkowska, Zbigniew Kazimierzczak, Michał Gołębiowski, bracia Paweł i Stefan oraz Zofia i Erazm Macińscy¹⁷ i in.¹⁸. W 1933 r. z księgozbioru biblioteki korzystało 78 członków, którzy wypożyczyli 1697 tomów¹⁹. W następnym roku placówkę tę odwiedziło 65 osób i wypożyczyło 1665 tomów. Największą popularnością wśród czytelników cieszyły się książki autorstwa Marii Rodziewiczówny, Edgara Wallace'a, Henryka Sienkiewicza, Maurice'a Leblanca, Alexandre'a Dumasa, Stefana Żeromskiego, James'a Curwooda oraz Jack'a Londona. W księżnicy KSO „L. Geyera” można było znaleźć dzieła Wacława Sieroszewskiego, Tadeusza Dołęgi-Mostowicza, Zofii Kossak-Szczuckiej, Aleksandra Wybranowskiego, Janiny Łady-Walickiej, Włodzimierza Perzyńskiego, Leona Kruczkowskiego, Marii Dąbrowskiej, Stefana Kiedrzyńskiego, Macieja Wierzbńskiego, Stanisława Szpotańskiego, Walerego Goetla i in. Z uwagi na to, że wiele opracowań popularnonaukowych i beletrystycznych posiadało wstawki łacińskie (m.in. Księgarni i Domu Wydawniczego Trzaska, Evert i Michalski) zorganizowano „Komisję tłumaczeń i komentarzy”. Rozpoczęła ona swoją działalność w lutym 1935 r., a w jej skład początkowo wchodziło 5 osób. Opracowała dodatki

¹⁵ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyera”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 18.

¹⁶ W 1934 r. funkcję bibliotekarza pełnił Wiśniewski. APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 5.

¹⁷ Aktywna i wielokierunkowa praca członków rodziny Macińskich stała się inspiracją do stworzenia projektu niezależnej organizacji towarzysko-intelektualnej. W 1934 r. osoby związane z rodziną Macińskich (Zofią, Wandą oraz braćmi Erazmem, Pawłem i Stefanem) przygotowały projekt statutu Towarzystwa Utrwalania i Doskonalenia Kultury Ducha wśród Najbliższych. Stowarzyszenie to miało stanowić autonomiczną i spontaniczną akcję osób będących pod wpływem spuścizny duchowej tzw. macińszczyzny, czyli działalności wychowawczej, kulturalnej i sportowej członków rodziny Macińskich. Zrzeszenie to miało skupiać osoby zamieszkujące na Słowiance (okolice ul. Słowiańskiej). Celem towarzystwa miało być nawiązanie bliższego współżycia duchowego i dzielenie się osobistym dorobkiem intelektualnym, kultywowanie tradycji i dążeń oraz wymiana myśli, zamierzeń i prac. Członkowie zrzeszenia zobowiązywali się również do pielęgnowania pamięci o zmarłych, dzielenia się informacjami z życia osobistego oraz czytaniem doborowej literatury i tekstów osobistych. Osia działań stowarzyszenia były następujące imperatywy: 1) Rodzina jest podstawową komórką społeczeństwa, narodu i ludzkości; 2) Najgorsze nawet warunki życiowe łatwiej się znosi w gromadzie osób życzliwych, mających wspólny wielki cel, bo „Serca anielskie poi wesele, Kiedy je razem nic powięże złota”; 3) Przez połączenie doświadczenia starszych z nowymi prądami i zdobyczami wiedzy, wznoszonej przez młodzież – można osiągnąć jak najdalej idące korzyści w pierwszym rzędzie moralne, a częstokroć i materialne. APŁ, LG, Klub Sportowy „Geyera”. Statut 1929, sygn. 974, s. 4.

¹⁸ E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, op.cit., s. 4.

¹⁹ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyera”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, s. 16; zob. też APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyera”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 4.

z tłumaczeniami i komentarzem, między innymi do „Quo Vadis”, „Ogniem i mieczem” oraz „Potopu” H. Sienkiewicza, a także „Wielkich i małych”, „Złotej wolności” oraz „Z miłości” Zofii Kossak-Szczuckiej. W 1935 r. przystąpiono do pracy nad następnymi dziełami²⁰.

W 1937 r. KSO „L. Geyera” przekazał – poprzez Zarząd Polskiej Macierzy Szkolnej Oddziału Łódzkiego (PMS) – dla szkół na Kresach 37 książek i broszur z własnych zbiorów bibliotecznych²¹.

Kolejnym polskim stowarzyszeniem społeczno-kulturalno-sportowym posiadającym pokaźne zbiory książkowe była Polska YMCA w Łodzi. Książnicę prowadziło koło bibliotekarzy, a jednym z kierowników był Stanisław Kasprzak. W grudniu 1929 r. stan biblioteczny liczył 3240 książek, z których korzystało 139. czytelników (502 wypożyczenia)²². W 1935 r. przeprowadzono specjalną „ankietę gazetową”, w której Zarząd Ogniska badał, jakie tytuły czasopism cieszą się największym zainteresowaniem członków²³.

W latach 1936-1937 w czytelni łódzkiej YMCA udostępniano pisma krajowe (11 dzienników, 23 tygodniki, 13 miesięczników)²⁴ i zagraniczne (2 dzienniki, 2 tygodniki)²⁵. W 1937 r. zgromadzono 3957 pozycji książkowych, a karty biblioteczne posiadało 495 czytelników, którzy zrealizowali łącznie 1751 wypożyczeń. Z czytelni korzystało wówczas 51 osób²⁶. W celu powiększenia księgozbioru organizowano tzw. Kampanie Książki, w trakcie których pozyskiwano dodatkowe wydawnictwa²⁷.

Specjalistyczny księgozbiór skompletował również Klub Szachowy Polskiej YMCA w Łodzi. W 1930 r. jego członkowie zgromadzili 10 książek szachowych (po pięć

²⁰ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 6.

²¹ APŁ, LG, Komunikaty Klubu Sportowego „Geyer”: 1937-1938, sygn. 980, s. 10.

²² APŁ, Polska YMCA w Łodzi (PYŁ), [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 52; zob. APŁ, PYŁ, Inwentarz biblioteki YMCA, sygn. 78.

²³ APŁ, PYŁ, Podkomitet Działów Młodych i Starszych Polskiej YMCA w Łodzi. Protokoły zebrań 1934-1939, sygn. 83, s. 33-34.

²⁴ Należały do nich m.in. dzienniki „Kurjer Łódzki”, „Mały Dziennik”; tygodniki „Przegląd Sportowy”, „Raz, Dwa, Trzy”, „Stadjon”, „Płomyk”, „Płomyczek”, „Iskry”, „Rycerz Niepokalanej”; dwutygodniki „Lot”; miesięczniki „Młody Obywatel”, „Morze”, „Młody Technik”, „Świat i Życie”, „Orlęta”, „Ziemia”. APŁ, PYŁ, [Regulamin i protokoły Komitetu Wydziału Oświatowego Polskiej YMCA w Łodzi] 1936-1939, sygn. 53, b.p.s.

²⁵ Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 86.

²⁶ Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA z działalności Związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 7.

²⁷ Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 95.

w języku polskim i niemieckim)²⁸, prenumerowali miesięcznik „Świat Szachowy” oraz dwutygodnik „Wiener Schachzeitung”²⁹. W tym samym roku na wniosek jednego z członków Zarządu Klubu Szachowego postanowiono „wszystkie książki szachowe, wyłączyć z biblioteki ogólnej”³⁰. Od 1931 r. posiadał on już własną bibliotekę, która funkcjonowała na podstawie specjalnie sporządzonego regulaminu³¹. Na przeszkodzie powiększania zbiorów stały trudności finansowe, gdyż wielu członków nie płaciło lub opóźniało się z płaceniem składek.

Akcje czytelnicze prowadzono także podczas obozów Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA, gdzie udostępniano czasopisma i książki. W 1938 r. do dyspozycji obozowiczów przygotowano 150 książek oraz trzy periodyki, tj. „Ilustrowany Kurjer Codzienny”, „Przegląd Sportowy” oraz „Kurjer Łódzki”³².

Znaczenie i potrzebę rozwijania czytelnictwa dostrzegały także władze Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi (KP „Zjednoczone”). Począwszy od 1928 r. należący do Klubu pasjonaci sportu mieli dostęp do funkcjonującej na terenie fabryki czytelnicy i bogato wyposażonej biblioteki³³. Kilka lat później w dniu 3 sierpnia 1933 r. powstała nowo wydzielona czytelnia dla młodzieży³⁴, w której znajdowały się cztery dzienniki:

Ryc. 10. Czytelnia przyzakładowa KP „Zjednoczone”

Źródło: Sprawozdanie Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi za rok administracyjny 1934, Łódź 1935, s. 19

„Kurjer Łódzki”, „Echo”, „Republika”, „Ilustrowany Kurjer Codzienny” oraz 14 tygodników i miesięczników, m.in. „Przegląd Sportowy”, „Raz, Dwa, Trzy. Ilustrowany Tygodnik

²⁸ Na przestrzeni lat stan księgozbioru powoli się rozrastał. W 1933 r. liczył on już 36 książek. APŁ, PYŁ, Książka protokołów z zebrań ogólnych członków Sekcji Szachowej Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1933, sygn. 87, b.p.s.

²⁹ APŁ, PYŁ, Sprawozdania z działalności Zarządu Klubu Szachowego, listy obecności i wyniki turniejów, sygn. 85, b.p.s.; APŁ, PYŁ, Książka protokołów z zebrań ogólnych członków Sekcji Szachowej Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1933, sygn. 87, b.p.s.

³⁰ Tamże.

³¹ APŁ, PYŁ, Książka protokołów z Zebrań Zarządu Klubu Szachowego Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1931, sygn. 86, s. 43.

³² Sprawozdanie Kierownika Wychowania Fizycznego obozu Polskiej YMCA n/Pilicą za miesiąc lipiec 1938 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.

³³ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 338, s. 7.

³⁴ APŁ, Fabryka Scheiblera (FS), Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 311.

Sportowy”, „Start”, „Sport Wodny”, „Bluszczy”, „Turysta w Polsce”³⁵. Czytelnia była czynna codziennie od godziny 18-ej do 21-ej. O jej misji władze Klubu pisały: „Czytelnia dzięki odpowiedniemu doborowi pism spełnia funkcję wysoce społeczną, gdyż po pierwsze: czas wolny od zajęć członek Klubu zużytkowuje owocnie, podnosząc przez czytanie wartościowych pism swój poziom kulturalny, po drugie – umożliwia czytelnikom orientację właściwą o położeniu politycznym i gospodarczym Polski, jak również wprowadza go w orbitę wszelkiego rodzaju zagadnień natury ogólnej”³⁶.

W KP „Zjednoczone” funkcjonowała także biblioteka. Systematycznie powiększany księgozbiór sprzyjał dobrej frekwencji wypożyczających³⁷. Wydzielony w księżnicy osobny dział książki dla młodzieży przyczyniał się do bardziej celowego i wychowawczego użytkowania zbiorów. W sprawozdaniu za 1934 r. pisano: „Reorganizacja ta ułatwiła młodocianym czytelnikom wybranie dla siebie odpowiedniej książki, wydającym umożliwiła niewydawanie młodzieży książek dla nich nieodpowiednich”³⁸. Biblioteka czynna była trzy razy w tygodniu – w poniedziałki, środy i piątki od godziny 18-ej do 20-ej. W 1934 r. z jej zbiorów korzystało 700 osób³⁹. W 1936 r. zgromadzono 3549 tomów dla dorosłych i 291 dla młodzieży. Ogółem stan książkowy liczył 7867 pozycji⁴⁰.

Swoją bibliotekę posiadała również sekcja teatralna⁴¹ oraz chór KP „Zjednoczone”. Na zbiory grupy chóralnej składały się 24 partytury w wydaniach zbiorowych oraz 162 partytury w wydaniach pojedynczych – różnych autorów⁴².

Prasa w życiu łódzkich stowarzyszeń sportowych stanowiła nie tylko ważne kompendium wiedzy o mieście, regionie, kraju i świecie, ale służyła również jako skuteczne narzędzie propagandowe. Tę funkcję periodyków dostrzegli między innymi działacze

³⁵ *Sprawozdanie Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi za rok administracyjny 1934*, Łódź 1935, s. 19; zob. też W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontexu” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827-1977*, Warszawa-Łódź 1979, s. 287, 290; APŁ, FS, [Sprawozd. z działaln. Klubu Pracowników Z. Z.W.] 1933-1937, sygn. 4746, s. 5; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 3; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 78-79.

³⁶ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 20; zob. też „Kurjer Łódzki” 1938, nr 249, s. 9.

³⁷ APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 4; *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 8.

³⁸ Tamże. 13.

³⁹ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 14; APŁ, Urząd Wojewódzki Łódzki (UWŁ), Wydział Społeczno-Polityczny (WSP), Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi, sygn. 1213, s. 16.

⁴⁰ APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 77; zob. też „Kurjer Łódzki” 1938, nr 249, s. 9.

⁴¹ APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 2.

⁴² *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 16.

Aeroklubu Łódzkiego (AŁ), którzy korzystając z opiniotwórczej siły lokalnych pism, zamieszczali szereg ogłoszeń dotyczących zebrań zarządu, organizowanych imprez, warunków szkolenia pilotów w Klubie czy rezultatów z odbytych zawodów lotniczych⁴³. Głównym celem prowadzonych działań informacyjnych było popularyzowanie sportu lotniczego i obrony powietrznej wśród społeczeństwa łódzkiego. Informacje te pojawiały się w takich periodykach, jak: „Kurjer Łódzki”, „Ilustrowana Republika”, „Głos Poranny”, „Echo”, „Ekspress Poranny”, „Łódź w ilustracji”, „Panorama”, „Kurjer Warszawski”, „Polska Zbrojna” oraz „Skrzydłata Polska”⁴⁴. Członkowie AŁ czynili wysiłki na rzecz rozpowszechniania w Łodzi „Skrzydlatej Polski”. W latach 1934/1935 pozyskali 40 prenumeratorów⁴⁵.

AŁ posiadał małą bibliotekę, w której, oprócz książek, znajdowały się również miesięczniki lotnicze⁴⁶.

W akcję szerzenia oświaty i kultury poprzez czytelnictwo w środowisku robotniczym zaangażowały się władze Klubu Sportowego „Orkan” (KS „Orkan”). Mając na uwadze braki edukacyjne młodzieży pracującej zorganizowały dla nich bibliotekę. We wstępnym etapie jej tworzenia cennym nabytkiem był z pewnością dar około 100. książek od prezesa honorowego Karola Plichala⁴⁷. W 1930 r. zgromadzono 247 tomów. Z książnicy mogli korzystać członkowie zrzeszenia, jak i osoby nienależące do niego, opłacając minimalną kwotę za wypożyczenie. W 1929 r. wypożyczono z biblioteki „Orkana” 2356, a w 1930 r. 2560 pozycji⁴⁸. W jej zbiorach znajdowały się dzieła m.in.: H. Sienkiewicza, B. Prusa, W. Reymonta, S. Żeromskiego, M. Rodziewiczówny, K. Przerwy-Tetmajera, W. Sieroszewskiego, A. Dumasa, K. Dickensa czy L. Tołstoja⁴⁹. W 1930 r. bibliotekę prowadziły B. Marszałkowska i C. Jesiołowska.

Biblioteka i czytelnia działały także w mającym wysokie aspiracje sportowe i edukacyjne Klubie Sportowym „Wima” (KS „Wima”). Powstała w 1935 r. książnica⁵⁰

⁴³ APŁ, Aeroklub Łódzki (AŁ), Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.

⁴⁴ Władze AŁ do działań propagujących aeronautykę wykorzystywały również Rozgłośnię Polskiego Radia w Łodzi. APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.

⁴⁵ Tamże, s. 4.

⁴⁶ Tamże. APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 5.

⁴⁷ „Hasło Łódzkie” 1929, nr 54, s. 9.

⁴⁸ APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18765, ss. 144-145, 263-264. Zob. też „Kurjer Łódzki” 1931, nr 62, s. 10.

⁴⁹ APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18765, s. 148-151.

⁵⁰ *Protokół Nr. 10 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 18 kwietnia 1939 r.*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, b.p.s.

i lektorium⁵¹ zostały sfinansowane głównie z darów członkowskich⁵². W czytelni sportowcy mieli dostęp do czasopism codziennych, sportowych oraz ilustrowanych tygodników i miesięczników. Prenumerowano i pozyskiwano od innych podmiotów m.in. „Kurjera Łódzkiego”, „Ilustrowaną Republikę”, „Przegląd Sportowy”, „Sport Polski” oraz periodyk turystyczny „Jedziemy”⁵³. W 1939 r., w okresie utraty płynności finansowej zakładów, zarząd rozważał oprawę nowych książek płótnem, pochodzącym z zasobów fabryki.

Oddziały czytelnicze i biblioteczne posiadało również mające najdłuższą tradycję działań sportowo-oświatowych, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (TG „Sokół”)⁵⁴. Stowarzyszenie to otrzymywało na początku lat dwudziestych wieku XX subsydlum na prowadzenie biblioteki z Wydziału Oświaty i Kultury Magistratu m. Łodzi⁵⁵. Tematyka gromadzonego księgozbioru koncentrowała się wokół zagadnień patriotycznych, narodowych i moralistycznych. Uzupełnienie zbiorów bibliotecznych stanowiły prenumerowane periodyki lokalne, warszawskie, krakowskie, lwowskie i wileńskie⁵⁶. Działalnością wypożyczalni w Gnieździe I kierował W. Połczyński, a w Gnieździe II Pelagia Pawlakówna (zastępcą była Maria Wilczyńska)⁵⁷. W Gnieździe VI przy utworzonej bibliotece zawiązała się sekcja intrologatorska, która zajmowała się oprawianiem książek wchodzących w skład księgozbioru⁵⁸.

Propagowanie czytelnictwa w szeregach młodych robotników-sportowców stanowiło jedno z głównych kierunków działań oświatowych władz Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR). W pierwszej kolejności jego członkowie mieli dostęp do różnego rodzaju broszur i gazetek o tematyce socjalistycznej oraz materiałów wydawanych przez łódzkie Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego (TUR).

⁵¹ Protokół Walnego Zgromadzenia Klubu Sportowego „Widzewska Manufaktura” w Łodzi z dnia 21 grudnia 1935 roku oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, materiały w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, s. 5.

⁵² Oddziały te mieściły się w lokalu przy ul. Rokicińskiej 54.

⁵³ Tamże, ss. 10, 36; *Protokół Nr. 7 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” z dnia 7 marca 1939 r.*, materiały przechowywane w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, b.p.s.; *Protokół Nr. 6 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 28 lutego 1939 r.*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, b.p.s.

⁵⁴ Zob. APŁ, AmŁ, Wydział Statystyczny (WS), Materiały do Informatora m. Łodzi. Towarzystwa gimnastyczne, sportowe, turystyczne. Rok 1918-1919, sygn. 23580, s. 44.

⁵⁵ APŁ, AmŁ, Wydział Oświaty i Kultury (WOiK), Subsytia Wydziału Oświaty i Kultury dla placówek łódzkich i pozałódzkich, sygn. L-13524, s. 22-23.

⁵⁶ A. Bogusz, *Sokolstwo łódzkie*, Łódź 1995, s. 33.

⁵⁷ A. Bogusz, *Dawna Łódź sportowa 1824-1945*, Łódź 2007, s. 164; A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 33.

⁵⁸ Tamże, s. 44.

Ponadto członkowie Klubu mogli korzystać z dobrze zaopatrzonych bibliotek TUR⁵⁹. Zbiory te gromadzono według klucza ideologicznego.

Szczątkowe informacje dotyczące działań na rzecz popularyzowania czytelnictwa zachowały się także w odniesieniu do takich stowarzyszeń sportowych, jak Klub Sportowy „Znicz” (KS „Znicz”) oraz Policyjny Klub Sportowy (PKS). W pierwszej organizacji bibliotekę wraz z czytelnią urządzono w nowo wynajmowanym lokalu przy ul. Ewangelickiej 9. Oprócz ksiąźnicy, w budynku funkcjonowała jeszcze świetlica oraz sala odczytowa⁶⁰. Bogatą w zbiory bibliotekę posiadała natomiast PKS. W 1938 r. liczyła ona 4568 pozycji książkowych. Frekwencja dzienna wynosiła od 64 do 98 czytelników. Rocznie na każdego bibliofila przypadało 73 książki⁶¹.

Prowadzenie bibliotek i czytelni nie było domeną wszystkich polskich stowarzyszeń sportowych. Nie oznaczało to jednak, że nie gromadziły one żadnych pozycji książkowych. W Stowarzyszeniu Sportowym Pracowników Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohn Spółka Akcyjna w Łodzi (SS „Emka”) stworzono podręczny zbiór książek. Jego zakres tematyczny dotyczył głównie problematyki sportowej oraz prawno-organizacyjnej zrzeszeń. Czytelnicy mogli zapoznać się między innymi z opracowaniami Wiktora Nowakowskiego „Prawo zawiązywania stowarzyszeń i związków”, G. Hakenszmidta „Siła – jak zostać silnym i zdrowym”, Wiktora Junoszy-Dąbrowskiego „Boks”, Aleksandra Zaleskiego „Pływanie”, Ryszarda Jodłowskiego „Ping-pong”, Władysława Pytłasińskiego „Podnoszenie ciężarów” oraz Władysława Kuchara i Zdzisława Stahla „Tenis”⁶².

2. Organizowanie odczytów, wykładów i pogadanek

W Łodzi w okresie międzywojennym ruch odczytowy został zapoczątkowany przez kręgi wojskowe. Jednym z prekursorów urządzanych prelekcji było Okręgowe Koło Towarzystwa Wiedzy Wojskowej. Wykłady i referaty szybko stały się również formą pracy oświatowej polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi. W pierwszych latach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości szczególną aktywność w tym zakresie wykazywały władze

⁵⁹ M. Nartowicz-Kot, *Polski...*, op.cit., s. 574-576; C. Grzelak, *Z badań nad dziejami Robotniczego Nurtu Kultury Fizycznej na terenie RSKO „Łódź”*, maszynopispracy magisterskiej znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1961, s. 154.

⁶⁰ K. Jurek, *Lilijka i łódka. Historia harcerstwa łódzkiego do 1939 roku*, Łódź 2006, s. 102.

⁶¹ „Ilustrowana Republika” 1938, nr 113, s. 7.

⁶² APŁ, UWŁ, WSP, [Różne w sprawach stowarzyszeń], sygn. 220, s. 15.

Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (TG „Sokół”)⁶³. Już w 1920 r. zorganizowano jeden z pierwszych odczytów. Prelegentem był prof. Stanisław Biega, a temat wystąpienia brzmiał: „Sokolstwo a wychowanie fizyczne w społeczeństwie naszym”. O tym, że sprawy wychowania fizycznego zajmowały naczelne miejsce w działalności Towarzystwa, świadczy również odczyt pt. „Znaczenie lekkiej atletyki w wychowaniu fizycznym”, który odbył się w 1922 roku⁶⁴. Z czasem kierownictwo „Sokoła” zaczęło organizować cykle odczytowe poświęcone ściśle określonej tematyce⁶⁵.

Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych wieku XX akcje odczytowe TG „Sokół” zaczęły pełnić funkcję substytutu w stosunku do słabnącej pracy sportowej. Przyczyną takiego stanu rzeczy był w głównej mierze brak odpowiedniego zaplecza sportowego. Problemy w tej materii miały głównie Gniazdo IV i VI. W Gnieździe VI dwa razy w miesiącu organizowano odczyty poświęcone historii Polski⁶⁶.

Innym polskim stowarzyszeniem sportowym, które organizowało stałe cykle odczytowe był Łódzki Klub Sportowy (ŁKS). Władze tego zrzeszenia uważały bowiem, iż ciągłość w tym zakresie ma kluczowe znaczenie metodyczne i wychowawcze. Treści prelekcji dotyczyły różnorodnych zagadnień wychowania fizycznego, jak i tematów z zakresu wiedzy powszechnej. Dobór prelegentów był równie ekskluzywny, jak i w tych organizowanych przez koła wojskowe, należeli do nich m.in.: Eugeniusz Piasecki, Zygmunt Lorentz czy kpt. Jan Baran⁶⁷. Dużym zainteresowaniem łodzian cieszyły się wykłady organizowane w lokalu ŁKS, które prowadzili oficerowie z 28. Pułku Strzelców Kaniowskich⁶⁸. Na prelekcjach tych pokazywano i uczono obchodzenia się z różnego typu karabinami i granatami. Ponadto warto też odnotować, że sami członkowie ŁKS – Władysław Kozielski i Ludwik Szumlewski – przygotowywali również cykle odczytów poświęconych tematyce sportowej dla Rozgłośni Polskiego Radia w Łodzi (RPRL).

Ważną formę działań, mającą na celu pogłębianie wiedzy członków ŁKS z życia ich stowarzyszenia służyły zebrania programowo-dyskusyjne poszczególnych sekcji sportowych. W 1923 r. odbyło się spotkanie sekcji piłki nożnej, na którym, oprócz wyboru kapitanów poszczególnych drużyn piłkarskich, wykład na temat taktyki gry wygłosił trener – Lajos Czeisler. Jak podawano w prasie łódzkiej w tym samym roku w Klubie odbywały się również

⁶³ „Kurjer Łódzki” 1920, nr 66, s. 4; „Kurjer Łódzki” 1920, nr 115, s. 3.

⁶⁴ „Kurjer Łódzki” 1922, nr 116, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1925, nr 66, s. 7.

⁶⁵ Zob. „Kurjer Łódzki” 1925, nr 70, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1925, nr 77, s. 6.

⁶⁶ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 44.

⁶⁷ „Kurjer Łódzki” 1926, nr 51, s. 5; „Łódzkie Echo Wieczorne” 1926, nr 39, s. 7.

⁶⁸ „Kurjer Łódzki” 1927, nr 52, s. 7.

zajęcia teoretyczne z szermierki, prowadzone przez płk Jana Nusbauma⁶⁹. Szczególnie aktywną w zakresie odbywanych zebrań zawodników i działaczy była sekcja lekkiej atletyki. W ramach jej działalności urządzano wiele spotkań organizacyjno-dyskusyjnych, gdzie programowe referaty wygłaszał Czesław Rembowski. Oddział ten urządzał również wieczory dyskusyjne⁷⁰, które odbywały się zimą i miały charakter cykliczny. Poruszano na nich tematy sportowe, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień lekkiej atletyki. Aby podnieść wartość merytoryczną dyskusji, zapraszano znanych sportowców-lekkoatletów, m.in.: Stefana Kostrzewskiego, Antoniego Cejzika czy J. Kluka. Na łamach „Kurjera Łódzkiego” pisano: „Wieczory te będą miały specjalne znaczenie dla czynnych zawodników, gdyż będą mogli dzięki nim pogłębić swe teoretyczne wiadomości z dziedziny treningu, higieny sportu itp.”⁷¹.

W ŁKS ożywioną działalność prelekcyjno-dyskusyjną prowadziły także sekcje pływania, piłki ręcznej oraz hokeja. Na urządzanych zebraniach, oprócz debat programowych dotyczących pracy danej sekcji, organizowano również uroczystości podsumowujące osiągnięcia sportowe zawodników. Wyróżniającym się zawodnikom wręczano dyplomy oraz nagrody. Główną zaletą tych spotkań był ich dydaktyczno-demokratyczny charakter, gdyż każdy z członków mógł zabrać głos i swobodnie wypowiedzieć się na dany temat. Frekwencja tych spotkań nie należała do wysokich⁷².

Akcje odczytowe i pogadanki urządzano w Polskiej YMCA w Łodzi. Jako przykład można wymienić zorganizowane w 1922 r. cykle referatów nt. „Higieny Seksualnej”, wygłoszonych przez szefa Departamentu Wychowania Fizycznego YMCA w Polsce – prof. F. B. Messinga⁷³. Wykłady odbywały się przeważnie w niedzielę, w lokalu Działu Starszych lub Działu Chłopców. Uczęszczający na nie członkowie-sportowcy mogli zapoznać się z zagadnieniami kulturalno-oświatowymi, wychowawczymi oraz obywatelskimi⁷⁴. W 1929 r. prelegentami byli m.in. starosta Aleksy Rzewski, dowódca Okręgu Korpusu nr IV w Łodzi gen. Wiktor Thomèe oraz płk Władysław Kiliński. Ten ostatni wygłosił odczyt pt. „Ideowe podstawy wychowania fizycznego i sportu oraz najbliższy program w tej

⁶⁹ „Kurjer Łódzki” 1923, nr 57, s. 5.

⁷⁰ „Kurjer Łódzki” 1924, nr 1, s. 6.

⁷¹ „Kurjer Łódzki” 1934, nr 327, s. 7.

⁷² „Kurjer Łódzki” 1937, nr 303, s. 6; „Kurjer Łódzki” 1937, nr 352, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 299, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 30, s. 5.

⁷³ „Kurjer Łódzki” 1922, nr 94, s. 5; zob. też „Kurjer Łódzki” 1922, nr 129, s. 6.

⁷⁴ APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 53.

dziedzinie”⁷⁵. W 1934 r. zaproszono członków i działaczy Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera” na odczyt poświęcony wyprawie polarnej⁷⁶.

W latach 1935-1936 w Ognisku Łódzkim Polskiej YMCA urządzono 36 pogadanek, z czego wiele dotyczyło tematów związanych z kulturą fizyczną. Ich tytuły brzmiały następująco: „Higiena sportu”, „Zaprawa sportowa i sposób odżywiania się”, „Tennis – zarys historyczny i technika gry” oraz „Zaprawa wychowania fizycznego i sposób odżywiania się”⁷⁷. Oprócz wymienionych dyskusji problemowych organizowano, przy współpracy miejscowych firm i organizacji,

Ryc. 11. Zgromadzeni uczestnicy odczytu wygłoszonego przez kpt. pil. J. Meissnera w dużej sali gimnastycznej Polskiej YMCA

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1939, nr 13, s. 6

wystawy sprzętu narciarskiego i tenisowego⁷⁸ oraz różnego rodzaju ekspozycje tematyczne⁷⁹.

Potrzebę przygotowania wykładów dostrzegł Zarząd Klubu Szachowego Polskiej YMCA w Łodzi⁸⁰. Jego kierownictwo postulowało by, ich tematami wykładów były zagadnienia gry szachowej, uwzględniające jej genezę i rozwój⁸¹.

Pod koniec 1934 r. pracę edukacyjną rozpoczęła utworzona sekcja samokształceniowa⁸² Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera”

⁷⁵ APŁ, PYŁ, Walne Zebranie Członków Czynnych. Sprawozdanie Prezesa YMCA za rok 1928, [w:] [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi], sygn. 6, s. 31; zob. też APŁ, PYŁ, [Regulamin i protokoły Komitetu Wydziału Oświatowego Polskiej YMCA w Łodzi] 1936-1939, sygn. 53, b.p.s.; zob. też „Nowy Dziennik Łódzki” 1933, nr 48, s. 7.

⁷⁶ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 25.

⁷⁷ Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A. złożone na Walnem Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 2 maja 1936 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 101-102; APŁ, PYŁ, Klub „Przyszłość” Polskiej YMCA w Łodzi. Książka protokołów 1934-1939, sygn. 91, b.p.s.; zob. też APŁ, PYŁ, [Księga imprez organizowanych przez YMCA w Łodzi], sygn. 92.

⁷⁸ Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A. złożone na Walnem Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 2 maja 1936 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 103.

⁷⁹ W grudniu 1929 r. działacze łódzkiej YMCA zorganizowali wystawę fotograficzną, a w 1930 r. „Wystawę Przeciwalkoholową”. APŁ, PYŁ, Podkomitet Działów Młodych i Starszych Polskiej YMCA w Łodzi. Protokoły zebrań 1934-1939, sygn. 83, s. 101; zob. też APŁ, PYŁ, [Księga imprez organizowanych przez YMCA w Łodzi], sygn. 92.

⁸⁰ APŁ, PYŁ, Książka protokołów z zebrań ogólnych członków Sekcji Szachowej Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1933, sygn. 87, b.p.s.

⁸¹ Tamże.

(KSO „L.Geyera”)⁸³. W 1935 r. na skutek decyzji reorganizacyjnych, doprowadzono do jej samodzielności, opartej na własnym regulaminie. W początkowym okresie funkcjonowania oddziału w skład kierownictwa wchodził: Stanisław Maciński, Zofia Jakołkowska, Jan Tadeusiewicz⁸⁴, Edgar Miller, Stanisław Cangege oraz Feliks Antosiewicz⁸⁵. Podstawowe zadania tej sekcji zostały ujęte w sprawozdaniu z 1934 r., w którym napisano: „Celem Koła jest kształcenie umysłów i serc słuchaczy głównie w duchu obywatelskim, a środkiem do tego są referaty, odczyty oraz czytelnie nowel, powieści, lub ważniejszych fragmentów z literatury pięknej”⁸⁶. Do czołowych referentów zaliczali się Paweł i Erazm Macińscy⁸⁷, J. Tadeusiewicz oraz nowelista F. Antosiewicz. Tematyka odczytów obejmowała zwłaszcza zagadnienia z dziedziny samokształcenia, które miały charakter cykliczny. Jako przykład można wymienić ciąg prelekcji pt. „O istocie samokształcenia”⁸⁸ i „O środkach samokształcenia”. Na spotkaniach poruszano także tematykę językoznawczą, krajoznawczą, przyrodniczą, historyczną, muzyczną (np. referat J. Tadeusiewicza „O muzyce”), autobiograficzną, literacką (np. odczyt E. Macińskiego „O noweli i szermierzach nowelistyki”) oraz urządzano wieczory regionalne tj.: śląski, tatrzański, kaszubski itp. Odczyty, wykłady i wieczory literacko-naukowe odbywały się zazwyczaj od jednego do czterech razy w miesiącu i prowadzone były przez trzech lub czterech prelegentów, którzy czytali przygotowane przez siebie teksty na zmianę⁸⁹. Wystąpienia wzbogacano utworami literackimi, muzyką z płyt oraz ilustracjami

⁸² W okresie międzywojennym pod pojęciem samokształcenia rozumiano „systematyczne uzupełnianie posiadanych wiadomości, w celu jak najwłaściwszego ustosunkowania się do życia we wszelkich jego przejawach, drogą zarówno bezpośrednich badań, jak i przez obcowanie z ludźmi, stojącymi [...] pod względem umysłowości”. Referat Erazma Macińskiego pt. „Jak się zdobywa powodzenie i uznanie idąc przez życie o własnych siłach”. *Załącznik N. 7*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 2.

⁸³ Por. APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 2.

⁸⁴ J. Tadeusiewicz – urodził się 24 czerwca 1904 r., zmarł 11 listopada 1953 roku. Był z zawodu nauczycielem (polonistą), z zamiłowania sportowcem (trenował lekką atletykę w ŁKS) oraz działaczem młodzieżowym i społecznym. Spośród wielu zadań jakich się podejmował można wymienić m.in. współtworzenie struktur KSO „L. Geyera” oraz współpracowanie z redakcją pisma „Nasze życie” – wydawanego w jednej ze szkół w Rudzie Pabianickiej. J. Tadeusiewicz posiadał wybitne zdolności oratorskie i pedagogiczne, które przejawiał zwłaszcza w kształceniu zbiorowym.

⁸⁵ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 7.

⁸⁶ Tamże, s. 7; zob. też APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 2.

⁸⁷ Charakteryzując funkcje i role wykładów E. Maciński pisał: „Odczyty i referaty o treści naukowej i ogólnokształcącej spełniają dziś do pewnego stopnia rolę biesiad ateńskich i uczt duchowych siedemnastego wieku, szczególnie wtedy, jeżeli połączone się z produkcjami artystycznymi i dyskusją”. APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 6.

⁸⁸ W trakcie jednego z referatów pt. „Jak się zdobywa uznanie i powodzenie, idąc przez życie o własnych siłach” – E. Maciński wygłosił referat popularnonaukowy, w którym przybliżył autobiografie wielkich autodyktów m.in.: Charlesa Dickensa, Michaela Faradaya, Thomasa Edisona, Kazimierza Bartela, Jana Kasprowicza i Władysława Reymonta.

⁸⁹ Część tych materiałów przetrwała drugą wojnę światową i była ponownie wykorzystywana w latach 1945-1946.

wyświetlanymi przez epidiaskop. Po części teoretycznej prowadzono dyskusje, które niejednokrotnie miały ożywiony charakter. Tak o nich wypowiadał się E. Maciński: „Im bardziej dyskusja staje się ożywiona, tem większe budzi zainteresowanie. Należy jednak odróżniać ożywienie, a nawet żywiołowość w dyskusji od szowinistycznego zaciętrzewienia i arogancji, które cechują ludzi małych. Ludzie natomiast poważnie myślący i dobrze wychowani prowadzą dyskusję ze spokojem i rozumą, walcząc z przeciwnikiem nie siłą głosu, ale siłą argumentów, nie frazesami naszpikowanymi nienawiścią, ale rzeczowym ujmowaniem przedmiotu”⁹⁰.

Należy zauważyć, że odczyty sieszyły się sporym zainteresowaniem. Najwyższa frekwencja, jaką odnotowano wyniosła 65 osób. Średnia kształtowała się natomiast na poziomie około 25 osób⁹¹. Do najliczniejszych słuchaczy należeli przeważnie robotnicy. Warto dodać, że częstym gościem spotkań samokształceniowych był ceniony pedagog, trener i pasjonat sportu Henryk Kupiecki. Swoją obecnością zachęcał on do uczestnictwa w odczytach, zwłaszcza młodzież robotniczą i szkolną, która mogła w sposób przystępny poznać świat kultury i nauki⁹². Systematyczna i dobrze zorganizowana praca oświatowa przyczyniła się do awansu społecznego i zawodowego członków „Geyera”⁹³.

Pod koniec 1932 r. kierownictwo sekcji kulturalno-oświatowej (wcześniej sekcja samokształceniowa) KSO „L. Geyera” podjęło decyzję o uruchomieniu wieczorów lektorskich (czytanek), podczas których odczytywano nowele, teksty z broszur naukowych oraz utwory poetyckie. Na każdy wieczór przeznaczano jedno dzieło. Głównym celem organizacji czytanek – jak pisano w sprawozdaniu z 1932 r. – było to, iż „z każdej czytanki wyniosłby słuchacz pewien sens moralny i pewną dozę zadowolenia duchowego”⁹⁴.

⁹⁰ APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 7.

⁹¹ E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 4-5.

⁹² Tenże, *Trzy sylwetki z historii „Klubu Sportowo-Oświatowego GEYER” w Łodzi*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 1.

⁹³ Jako przykład można wymienić m.in. W. Kaczmarka – redaktora czasopisma „Sport Katowicki”, Wacława Sakwę – profesora, absolwenta Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie czy Karola Szczecińskiego – operatora Polskiej Kroniki Filmowej.

⁹⁴ APŁ, LG, Sprawozdanie z działalności Sekcji Kulturalno-Oświatowej: 1923-1933, sygn. 981, s. 3.

Tabela. 3. Wykaz referatów popularnych opracowanych przez E. Macińskiego i wygłoszonych przez członków Sekcji Odczytowej działającej w Kole Sportowo-Oświatowym Fabryki „L. Geyera” w Łodzi w latach 1935-1939

Temat cyklu	Podtytuł poszczególnych części
I. O istocie samokształcenia	1. Jak się zdobywa uznanie i powodzenie, idąc przez życie o własnych siłach (referat ilustrowany życiorysami wielkich samouków)
II. O środkach samokształcenia	1. Wstęp 2. Podróże i wycieczki: Kraków, Warszawa, Lwów, Gdynia, widoki Bałtyku i Helu, Tatry, Zakopane, Wilno (ilustrowane przez epidiaskop) 3. Obcowanie z ludźmi o wyższej kulturze 4. Piśmiennictwo: a) beletrystyka, b) poezja. Rzut oka na twórczość najwybitniejszych autorów polskich i niektórych obcych a) S. Żeromski, H. Sienkiewicz, B. Prus, J. I. Kraszewski, W. Reymont, Z. Kossak-Szczucka, M. Rodziewiczówna, K. Makuszyński, L. Tołstoj, N. Gogol, m. Gorki, C. Dickens, J. Korzeniowski, J. London, K. Hamsun, E. Amicis, H. Ch. Andersen, I. Kryłow b) A. Mickiewicz, J. Słowacki, I. Krasiński, C. K. Norwid, J. Kasprówic, S. Wyspiański, L. Staff, M. Konopnicka, A. Asnyk; gawędziarze: W. Syrokomla, W. Pol, K. Brodziński, A. Malczewski, A. Oppman (ps. Or-Ot) 5. Prasa i radio 6. Kino, scena i estrada z uwzględnieniem opery. Treść „Halki” S. Moniuszki i „Pomsty Jontkowej” B. Wallek-Walewskiego (ilustracja muzyczna z płyt: „Polonez”, aria „Halki”, aria „Jontka”, „Mazur”, „Ojciec z niebios..” 7. Muzyka: F. Chopin, S. Moniuszko, H. Wieniawski, I. Paderewski, W. A. Mozart, F. Schubert, P. Czajkowski, R. Leoncavallo, M. Karłowicz. Pieśń ludowa w artystycznym opracowaniu: K. Namysłowski, Z. Noskowski, P. Maszyński, S. Kazuro 8. Sztuki plastyczne a) Malarstwo b) Rzeźba c) Architektura d) Zdobnictwo (sztuka ludowa, sztuka stosowana) 8.1. Współdziałanie sztuk plastycznych z literaturą Rola człowieka we wszechświecie, jego stosunek do przyrody Pierwszy cykl dotyczył: a) życia 1. Radio, 2. Podróże i wycieczki: opis Lwowa, Wisły nad Śląskiem Cieszyńskim, Cuda natury i techniki KRAIN ALPEJSKICH 3. O obcowaniu z ludźmi o wyższej kulturze duchowej b) sztuki - Odczyt pt. „Współdziałanie literatury z malarstwem na podłożu historycznym” - Referat: „Teatr, Rewja, Opera”. O dodatnim i ujemnym oddziaływaniu sceny i estrady na duszę ludzką, z uwzględnieniem stosunków aktualnych c) wiedzy - Odczyty, dyskusja, czytelnictwo ⁹⁵ - „O twórczości wybitniejszych autorów polskich” - Akademia: Sienkiewicz-Paderewski - O znaczeniu morza polskiego i kolonii

⁹⁵ Zob. APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 6 i n.

	- Wieczór literacki: H. Sienkiewicz i K. Makuszyński o Zagłobie - Koncert - Przykłady z życia wielkich samouków - Oddźwięk Powstania Styczniowego w malarstwie i literaturze - Zakończenie cyklu pierwszego Drugi cykl dotyczył: - Rozwijania samodzielnej pracy myślowej oraz tworzenia odpowiedniego stosunku człowieka do świata zewnętrznego i wszelkich przejawów życia na ziemi i we wszechświecie
III. Krajoznawstwo: Tatry	1. Klechdy i baśnie w gwarze podhalańskiej 2. Widoki Tatr i Zakopanego z okolicą przez epidiaskop 3. Legenda o Morskim Oku – K. Przerwy-Tetmajera (ilustrowana fragmentami muzycznymi i widokami Tatr)
IV. Językoznawstwo	1. O języku i najpospolitszych błędach popełnianych w języku polskim 2. O doniosłości roli wyrazów obcych, przyswojonych językowi polskiemu
V. Historia	1. „O Mieszku I i Bolesławie Chrobrym”

Źródło: Zał. N. 6a i 6b, 8, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*, materiały znajdujące się w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi; APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 7; APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 2-4.

W 1932 r. władze KSO „L. Geyera” nawiązały współpracę z Polską Macierzą Szkolną w Łodzi (PMS), zapisując do niej zrzeszenie w formie członka zbiorowego. Jej przedstawiciele wygłosili dla członków „Geyera” 13 odczytów, połączonych z pogadankami, prezentacją przezroczy, muzyką oraz cytataми z dzieł literackich i obrazami scenicznymi⁹⁶. W wykładach tych uczestniczyło ogółem 2 580 osób, co daje średnią 199 słuchaczy na jeden odczyt. W 1935 r. ponownie przy współudziale PMS zorganizowano wieczór literacko-naukowy o H. Sienkiewiczu i I. Paderewskim, a w 1936 r. poranek artystyczny pt. „Młodzież o morzu i dla morza”. Wydarzeniu temu akompaniował chór „Geyera” oraz uczennice Gimnazjum Z. Pętkowskiej i W. Macińskiej. Odczyty dla członków „Geyera” wygłaszali także przedstawiciele Polskiej YMCA, z prof. J. K. Targowskim na czele⁹⁷. Kierownictwo KSO „L. Geyera” planowało również zaprosić znane w środowisku lokalnym osobistości ze świata nauki. Miało to na celu urozmaicenie i podniesienie jakości wygłaszanych odczytów.

Tabela. 4. Wykaz referatów wygłoszonych w KSO „L. Geyera” przez prelegentów PMS w 1932 roku

Rok 1932	Temat	Frekwencja
8.III	Garść wiadomości o Polsce współczesnej	84
22.III	O miastach pomorskich	154
31.III	O Ojcowie	155
12.IV	O Tatrach i Zakopanem	170
26.IV	Trzęsienie ziemi w Messynie	170

⁹⁶ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 16.

⁹⁷ APŁ, LG, Geyer, sygn. 985, s. 3.

2.V	Obchód rocznicy Konstytucji 3 Maja	625
11,18.X	O lotnictwie	172
24.X	O Syrokomli	48
8.XI	„Błogosławiona Kraina” /Szwajcaria/	101
15.XI	Sienkiewicz – budziciel Ducha Narodu	320
22.XI	Gazy bojowe i obrona przeciwgazowa	88
29.XI	Wieczór artystyczny ku czci Wyspiańskiego	440
6.XII	Kraków i jego pamiątki	53

Źródło: APŁ, LG, Sprawozdanie z działalności Sekcji Kulturalno-Oświatowej: 1932-1933, sygn. 981, s. 1.

Sekcja kulturalno-oświatowa KSO „L. Geyera” była jedną z najprężniej działających tego typu instytucji w Łodzi. Świadczy o tym fakt wysokiej frekwencji podczas organizowanych spotkań oraz niskim koszcie ich prowadzenia. W 1935 r. wyniósł on 36 zł i 90 gr., co w przeliczeniu na jedną osobę stanowiło około 2 groszy. Wstęp na odczyty i imprezy był bezpłatny⁹⁸.

Sekcja odczytowa funkcjonowała również w innym stowarzyszeniu fabrycznym – Klubie Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”). Dostrzegając wymierne efekty kształceniowe w regularności wygłaszanych prelekcji, zorganizowano cykl odczytów „czwartkowych” oraz serię „poranków dla dzieci”. Ich treść przekazywano w sposób przystępny i popularny, często również przy pomocy podświetlanych przeźroczy. Prelegentami byli przeważnie nauczyciele szkół średnich, inżynierowie i lekarze⁹⁹. W 1933 r. odczyt pt. „Granice Polski i Niemcy” wygłosił działacz sportowy Aleksander Kordasz¹⁰⁰, natomiast w roku następnym przygotowano osiem prelekcji poświęconych zagadnieniom politycznym i turystyczno-krajoznawczym. W kolejności występowali: H. Pietrzak („Przemiany polityczne w Europie”), Helena Peyserówna („Rola kobiety w samorządzie miejskim”), Maria Wysokińska („Od Krakowa z biegiem Wisły do Gdyni”), Jan Kloczkowski („Woda a zdrowie”), inż. Weber („Tayloryzm i Fayloryzm”), Alfred Libfeld („Drogi i manowce wysiłków organizacyjnych w Rosji Sowieckiej”) oraz J. Jurczyński („Bawełna na świecie i w Polsce”)¹⁰¹. Jeszcze w następnym roku, w oddziale tym wygłoszono 26 referatów, spośród których można wymienić: „Jak powstała Łódź przemysłowa” Zygmunta Lorentza, „Prezydent Mościcki – wielki patriota, wybitny chemik i genialny

⁹⁸ APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 3.

⁹⁹ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 20; zob. też APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 14; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 249, s. 9.

¹⁰⁰ APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 324; zob. też „Kurjer Łódzki” 1933, nr 144, s. 5.

¹⁰¹ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 20-21.

wynalazca” W. Dzieniakowskiego¹⁰². Prelekcje urządzały również działające w Klubie: Sekcja Kobiet¹⁰³, Koło Absolwentów Szkół Technicznych¹⁰⁴ i Koło XI Związku Rezerwistów¹⁰⁵. W trakcie odczytów i pogadań korzystano z klubowego epidiaskopu¹⁰⁶.

Dla wielu stowarzyszeń i sekcji sportowych działających w łonie większych organizacji społeczno-kulturalnych tematyka odczytów i referatów była często wybierana odgórnie. Tak było w przypadku działalności Związku Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi (ZRCh), przy którym działała SS „Resursy” (Sekcja Sportowa „Resursa”)¹⁰⁷. Władze zrzeszenia utożsamiając się z ideologią obozu piłsudczykowskiego, nie tylko mobilizowały zawodników Sekcji do obchodzenia świąt i organizowania zawodów ku czci Marszałka J. Piłsudskiego, ale również aktywnie wspierały akcje odczytowe Rady Grodzkiej Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem w Łodzi (BBWR). Tym sposobem włączano rzemieślników-sportowców w nurt określonej orientacji politycznej, kształtując ich światopogląd i stosunek do bieżących spraw państwowych. Miejscem odczytów i wykładów była sala kino-teatru „Stylowy”, działającego przy „Resursie”. Częstym tematem organizowanych prelekcji były sprawy stosunków polsko-niemieckich (np. „Polska i Niemcy w dzisiejszym momencie ich dziejowego stosunku”)¹⁰⁸.

W 1939 r., na mające się odbyć Nadzwyczajne Zgromadzenie Członków „Resursy”, wysunięto postulat utworzenia w SS „Resursy” koła kulturalno-oświatowego. Jego zadaniem – jak pisano – miało być: „[...] prócz ogólnego wychowania młodzieży pogłębienie wiedzy przez organizowanie: pogadań, odczytów, wycieczek lokalnych w celu poznania własnego miasta, jego urządzeń itp.”¹⁰⁹. Na miejsce spotkań wybrano kino „Stylowy”, a same działania zamierzano finansować poprzez subsydium stowarzyszenia.

Przyczynkiem do organizowania odczytów, pogadań i wieczorów dyskusyjnych w Klubie Sportowym „Wima” (KS „Wima”) było wybudowanie lokalu klubowego.

¹⁰² APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 222-223; zob. też APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 1; zob. też APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 79-80.

¹⁰³ APŁ, FS, [Sprawozd. z działaln. Klubu Pracowników Z. Z.W] 1933-1937, sygn. 4746, s. 14-15; APŁ, UWŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 71; *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 22.

¹⁰⁴ Tamże, s. 71.

¹⁰⁵ Tamże, ss. 8, 82, 83; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, *op.cit.*, ss. 287-289.

¹⁰⁶ APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 67; zob. też „Kurjer Łódzki” 1928, nr 338, s. 7.

¹⁰⁷ Wzmianki prasowe o odczytach i wykładach urządzanych w ZRCh pojawiają się jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości. Zob. „Kurjer Łódzki” 1918, nr 9, s. 2; „Kurjer Łódzki” 1918, nr 34, s. 2-3; „Kurjer Łódzki” 1918, nr 47, s. 2.

¹⁰⁸ APŁ, TRRŁ, Sprawy społeczne, sygn. 15, b.p.s.; zob. też APŁ, TRRŁ, [Udział rzemieślników członków BBWR w wyborach do Rady Miejskiej w 1934 r.] 1933-1934, sygn. 14.

¹⁰⁹ APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

Począwszy od 1935 r. rozpoczęto działania na rzecz urządzania spotkań oświatowo-kulturalnych¹¹⁰. W 1935 r. w sekcji piłkarskiej zorganizowano osiem zebrań i pięć wykładów. Na dwóch z nich przemawiali cieszący się dużym autorytetem trenerzy – L. Czeisler oraz Horowitz¹¹¹. Zebrania z pogadankami urządziła również sekcja strzelecka „Wimy”¹¹².

Udział w różnego rodzaju konferencjach i spotkaniach dotyczących zagadnień związanych z wychowaniem fizycznym i sportem brali również działacze Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego w Łodzi (RKS TUR). Jako uczestnicy tego rodzaju wydarzeń starali się oni, występując w roli prelegentów, propagować idee robotniczego ruchu sportowego. Do takich osób reprezentujących środowisko sportu robotniczego należał m.in. Wacław Zatke, Jan Karbowski oraz Sergiusz Gricuk¹¹³. Sportowcy brali natomiast udział w odczytach urządzanych przez koła młodzieżowe OM TUR i łódzki oddział TUR¹¹⁴.

Dyskusje i pogadanki na tematy polityczne i wychowawcze prowadzono również w Robotniczym Towarzystwie Sportowym „Widzew” (RTS „Widzew”). Brak jest jednak jakichkolwiek sprawozdań i relacji z tych spotkań¹¹⁵.

Podobny niedostatek informacji w zakresie prowadzonych akcji odczytowych dotyczy działalności Aeroklubu Łódzkiego. Na podstawie zdawkowych informacji źródłowych wiadomo, że jeden z cykli prelekcyjnych o charakterze popularnym na temat lotnictwa urządzano podczas tygodnia Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej (LOPP)¹¹⁶.

3. Urządzanie kursów

W pierwszych latach Polski Odrodzonej jednym z najpilniejszych zadań dla nowo powstających i reaktywujących swoją działalność stowarzyszeń sportowych było zapewnienie wykwalifikowanej kadry szkoleniowej. Potrzebę tego typu działań szybko dostrzegli działacze Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” – Gniazdo II (TG „Sokół”), gdzie już

¹¹⁰ *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit., s. 5.*

¹¹¹ *Tamże, s. 15.*

¹¹² *Tamże, s. 29.*

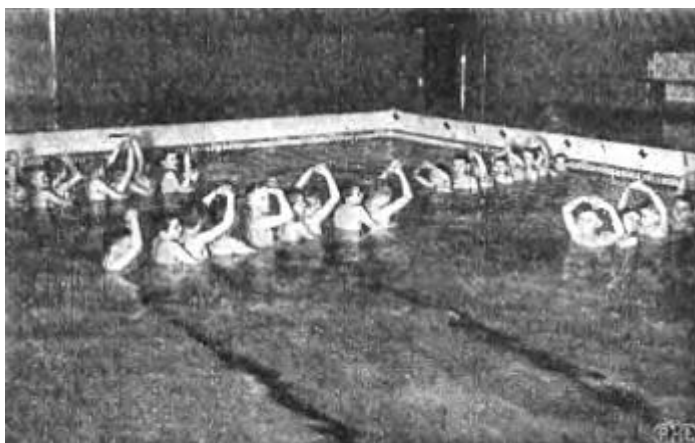
¹¹³ C. Grzelak, *Z badań..., op.cit., ss. 179, 205.*

¹¹⁴ M. Nartonowicz-Kot, *Polski..., op.cit., ss. 530-531, 569-571; zob. APŁ, UWŁ, Wydział Ogólny (WO), Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego O ogólnym stanie województwa działalności administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1937/38 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość, sygn. 6, s. 187.*

¹¹⁵ C. Grzelak, *Z badań..., op.cit., s. 174.*

¹¹⁶ E. Haniszewski, *Aeroklub..., op.cit., s. 30.*

w 1919 r. trzech druhów uzyskało uprawnienia przodowników¹¹⁷. Aby na bieżąco uzupełniać braki kadrowe władze „Sokoła” corocznie wysyłały wyróżniających się druhow-sportowców, w ramach akcji Kursów Okręgowych, później zwanych także Kursami dla Przodowników, na szkolenia organizowane przez Radę Okręgu III TG „Sokół” – Łódź. Wykładowcami na kursach byli m.in. Antoni Lindner, Jan

Ryc. 12. Uczniowie Szkoły Powszechnej Nr 28 w Łodzi podczas nauki pływania w basenie Polskiej YMCA w 1938 roku. Zajęcia prowadzili instruktorzy ogniska łódzkiego

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1938, nr 8, s. 3

Kopczyński, Zofia Massopustówna, A. Stołeczki, Józef Pilarski, Władysław Szor, Wacław Robakowski, Tadeusz Kwiatkowski, Stanisław Bierucki, Stanisław Zaorski, B. Brangiel, Gawrczyk, Dębiński oraz Pałzewicz¹¹⁸. Zakres tematyczny szkoleń obejmował m.in. gry i zabawy ruchowe, tok lekcyjny zajęć sprawnościowych, metodykę nauczania gimnastyki, boksu, lekkiej atletyki, gier sportowych, piłki nożnej, musztry, fechtunku oraz ratownictwa. Jednym z czołowych przodowników „Sokoła” był Zygmunt Będkowski, wszechstronny zawodnik uprawiający gimnastykę, lekkoatletykę i strzelectwo¹¹⁹. Miejscem wielu szkoleń naczelników i przodowników organizowanych przez Radę Okręgu były obiekty sportowe Gniazda III przy ul. Tylnej¹²⁰. Liderzy „Sokoła” brali także udział w szkoleniach ogólnopolskich.

Warto dodać, że kolarze TG „Sokół” szkolili się także w zakresie działań paramilitarnych. Tworzyli oni patrole rowerowe w ramach hufców przysposobienia wojskowego, których zadaniem było zapewnienie łączności pomiędzy oddziałami wojskowymi operującymi w terenie¹²¹.

Jednym z największych i najprężniej działających ośrodków szkolenia sportowego była Polska YMCA. Wraz z utworzeniem w Łodzi w latach 1920-1921 Głównej Kwatery tego stowarzyszenia swoją działalność rozpoczął Departament Wychowania Fizycznego

¹¹⁷ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, op.cit., s. 37; L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje Sokolstwa w Łodzi*, Łódź 1921, s. 15.

¹¹⁸ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, op.cit., s. 19 i n.; „Echo” 1930, nr 95, s. 5.

¹¹⁹ A. Bogusz, *Dawna...*, op.cit., s. 164.

¹²⁰ Tamże, s. 189. Zob. też „Kurjer łódzki” 1927, nr 303, s. 9.

¹²¹ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, op.cit., s. 48.

i Sportu (DWFiS). W agendzie tej prowadzono szkolenia z zakresu lekkiej atletyki, boks, gimnastyki, szermierki i gier zespołowych. Uczestniczyli w nich członkowie różnych organizacji wychowania fizycznego i sportu, nauczyciele placówek oświatowych oraz wojskowi¹²².

Szkolenia w formie akcji propagandowych w danej dyscyplinie sportu łódzka YMCA prowadziła także wśród młodzieży w wieku od 12 do 20 lat¹²³. Bazę sportowo-szkoleniową stanowiło boisko przy ul. Piotrkowskiej 243, sala gimnastyczna Szkoły Handlowej Kupiectwa Łódzkiego przy ul. Dzielnej 58, a od 1935 r. gmach przy ul. Moniuszki 4a. Wraz z nową siedzibą Polskiej YMCA w Łodzi, powstała również pływalnia, na której prowadzono wiele kursów pływackich. Ich ofertę kierowano do młodzieży, dorosłych oraz różnych grup zawodowych¹²⁴. Bliską współpracę nawiązano zwłaszcza z Kołem Sportowo-Oświatowym Fabryki „L. Geyera”, gdzie instruktorzy ogniska łódzkiego prowadzili różnego rodzaju zajęcia ruchowe¹²⁵.

Udział w szkoleniach brali również kierownicy i instruktorzy, zatrudnieni w łódzkiej YMCA. W latach 1930-1931 kierownik wychowania fizycznego Alojzy Trypka odbył dwa kursy w Instytucie Wychowania Fizycznego w Genewie w Szwajcarii¹²⁶. W kwietniu 1930 r., również w Genewie, szkolenie odbył Tomasz Kozłowski, który przez okres jednego miesiąca doskonalił się w pracy wśród chłopców¹²⁷. W latach 1932-1933 ukończył on rok studiów

Ryc. 13. Członkowie Związku Strzeleckiego, uczestnicy Kursu Przodowników Wychowania Fizycznego YMCA, z instruktorem A. Trypką (w środku)

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, PYŁ, [Korespondencja wpływająca do Działu Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi] 1924-1930, sygn. 98

¹²² Zob. A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 199-200; „Łódź w ilustracji” 1937, nr 15, s. 3.

¹²³ „Kurjer Łódzki” 1920, nr 191, s. 4.

¹²⁴ Zob. „Kurjer Łódzki” 1936, nr 110, s. 8.

¹²⁵ E. Maciński, *Wspomnienia..., [w:] Referaty..., op.cit.*, s. 2.

¹²⁶ APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 54.

¹²⁷ Tamże, s. 59.

w Międzynarodowym Instytucie YMCA w Genewie¹²⁸.

Liderzy obozowi i kierownicy świetlicowi Polskiej YMCA w Łodzi podnosili swoje kwalifikacje w czasie specjalnych zjazdów w Łodzi, Krakowie i Warszawie¹²⁹. Ich uczestnicy mogli uzyskać tytuł przodownika, między innymi w dziedzinie wychowania fizycznego¹³⁰. Nadawano go na wniosek Koła Przodowników do Zarządu Ogniska, osobom o wybitnych przymiotach osobistych, po uprzednim odbyciu specjalnego kursu i co najmniej pięciu latach praktyki. Do cech ogólnych przodownika zaliczano: inteligencję, uczciwość, moralność, zdolność przewodzenia, zdolności organizacyjne, wszechstronną znajomość YMCA, sympatyczną osobowość, popularność, przyjemną powierzchowność, uspołecznienie oraz skromność. Drugą grupę cech kandydata stanowiły: zdrowie, odwaga, sprawność fizyczna, energia, szybka orientacja, wysoki poziom jednego przynajmniej kierunku ćwiczeń, punktualność, łatwość wypowiedzania się. Jako pożądane cechy liderów w stosunku do zbiorowości, z którą miał pracować, wymieniano: znajomość stosunków i potrzeb, przyjacielski stosunek oraz silna sugestywna osobowość¹³¹.

Członkowie-sportowcy Polskiej YMCA w Łodzi¹³², ale także i innych organizacji społeczno-kulturalnych, mieli możliwość korzystania z różnego rodzaju kursów zawodowych tj.: językowych (angielski, niemiecki, francuski, rosyjski)¹³³, wymowy, języka polskiego, krajoznawczo-historycznych, obywatelsko-prawoznawczych, arytmetyki, buchalteryjno

¹²⁸ Ognisko Łódzkie Polskiej YMCA. Zestawienie przychodu i rozchodu za 1932/1933 r. i budżet na rok 1933/34, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 10.

¹²⁹ Tamże, s. 11.

¹³⁰ W Polskiej YMCA pojęcie przodownictwa definiowano następująco: „[...] osobnik, pragnąc osiągnąć jakiś cel, czy rozwiązać jakieś zadanie w dziedzinie intelektualnej, estetycznej, czy jakiegokolwiek innej, stara się jednocześnie prowadzić inne jednostki, często podsuwa własne cele, czasem przyjmuje te cele, które istnieją w danej grupie”. Rola woluntariuszów i przygotowanie ich do pracy w Polskiej YMCA. Przodownictwo w Wydziałach Oświatowych Ognisk, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1929-1939, sygn. 4, s. 2. W tym kontekście przodownictwo postrzegano jako partnera, współtowarzysza, a nie jako osobę będącej w danej dziedzinie liderem czy specjalistą. W znaczeniu dosłownym przodownik był bowiem tym „[...] który przoduje, prowadzi, stoi na czele, kieruje jakąś akcją”. Przodownik, [w:] APŁ, PYŁ, [Streszczenia i programy pogadanek wygłoszonych w Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1930, sygn. 80, b.p.s.; Zob. też „Łódź w ilustracji” 1938, nr 7, s. 1.

¹³¹ Rola woluntariuszów i przygotowanie ich do pracy w Polskiej YMCA. Przodownictwo w Wydziałach Wych. Fiz. Ognisk, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 5-2.

¹³² Osoby, które należały do YMCA i opłacały składki, mogły otrzymać zniżki na przeprowadzane kursy. APŁ, PYŁ, Klub „Przyszłość” Polskiej YMCA w Łodzi. Książka protokołów 1934-1939, sygn. 91, b.p.s.

¹³³ Naukę języka obcego realizowano metodą Berlitz'a. Polegała ona na porozumiewaniu się kursantów tylko w języku, którego aktualnie się uczyli. Metoda ta była przeznaczona dla osób, które w przyszłości miały posługiwać się językiem bardziej w mowie niż piśmie. APŁ, PYŁ, [Regulamin i protokoły Komitetu Wydziału Oświatowego Polskiej YMCA w Łodzi] 1936-1939, sygn. 53, b.p.s.

handlowych¹³⁴, pisanie na maszynie, stolarskich¹³⁵, budowlanych, metalowców, radiotechnicznych, stenograficznych, fotograficznych, umiejętności sprzedawania i urządzania wystaw sklepowych, skarbowo-administracyjnych, modelarstwa lotniczego i żeglarskiego, kierowców samochodowych, kierowników kolonii letnich¹³⁶, przodowników Policji, przewodników po Działach Polskiej YMCA, pracowników Polskiej YMCA, dla przedpoborowych według programu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP)¹³⁷. Szkolenia te organizował Dział Oświatowy ogniska łódzkiego, który współpracował z łódzkim Kuratorium Okręgu Szkolnego, MWRiOP, a także z Obozem Zjednoczenia Narodowego¹³⁸.

Atrakcyjną ofertę szkoleniową Polskiej YMCA w Łodzi stanowiły również kursy w sportach zimowych i różnych dziedzin kulturalno-rozrywkowych. W latach 1936-1937 dwa obozy szkoleniowe w Zakopanem dla początkujących i zaawansowanych narciarzy zorganizowała sekcja narciarska ogniska YMCA w Łodzi – „Skimka”¹³⁹. W tym samym okresie Dział Chłopców urządził ogółem 77 imprez, w trakcie których zorganizowano szereg kursów tanecznych dla przodowników i rozrywek umysłowych¹⁴⁰.

Pod koniec lat trzydziestych XX w. Rada Krajowa Polskiej YMCA (RK Polskiej YMCA) zatwierdziła „Plan pracy Ognisk Polskiej YMCA na polu przysposobienia ludności cywilnej do obrony kraju”. Spośród wielu zadań do zrealizowania przez poszczególne filie

¹³⁴ Zob. APŁ, PYŁ, [Zezwolenia Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na prowadzenie kursów przez Polską YMCA w Łodzi], sygn. 56, s. 2.

¹³⁵ Zob. APŁ, PYŁ, [Regulaminy i statuty dla Ogniska Łódzkiego polskiej YMCA], sygn. 2, s. 27.

¹³⁶ W czerwcu 1938 r. kurs ten ukończyła Jadwiga Wajsówna – dwukrotna medalistka olimpijska w rzucie dyskiem. Wykaz wydanych zaświadczeń K.K.K.L 7-14 VI 1938, [w:] APŁ, PYŁ, [Kursy Kierowników Kolonii Letnich], sygn. 67, b.p.s.

¹³⁷ Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA z działalności Związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 11-12; Sprawozdanie ogólne Rady Krajowej YMCA – Związku Młodzieży Chrześcijańskiej za okres od dn. 1. IV. 1938 r. do 31. III, 1939 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 6; Roczne Walne Zebranie Członków Czynnych Polskiej YMCA, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 2; Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 91 i n.; Dane o stanie organizacyjnym Polskiej YMCA w Łodzi za czas od 1.X.38r. do dn. 1.IV.1939 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdanie z działalności Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA], sygn. 21, s. 2; APŁ, PYŁ, Ewidencja słuchaczy Wydziału Oświatowego 1934-1938, sygn. 57, b.p.s.; „Kurier Łódzki” 1925, nr 5, s. 3.

¹³⁸ Roczne Walne Zebranie Członków Czynnych Polskiej YMCA, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 2; APŁ, PYŁ, [Streszczenia i programy pogadanek wygłoszonych w Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1930, sygn. 80, b.p.s.

¹³⁹ Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 90.

¹⁴⁰ Tamże, s. 95.

YMCA, w zakresie podniesienia wiedzy członków na wypadek wojny, szczególna rola przypadła Wydziałom Wychowania Fizycznego i Zdrowia (WWFiZ). Władze centralne zrzeszenia nakazywały, aby wprowadzić do programu zajęć w oddziałach szereg zadań z zakresu wojskowości. Nowa doktryna prac wydziałów zakładała zwiększenie akcentów na ćwiczenia militarne i szkolenia obronne. Do postulowanych działań zaliczano: ćwiczenie musztry i karność, prowadzenie ćwiczeń o charakterze wytrzymałościowym i siłowym, doskonalenie się w określonych dyscyplinach sportowych (tj. gimnastyka, boks, szermierka, walki wręcz – jiu-jitsu, zapasy), lekką atletykę, kursy z zakresu ratownictwa wodnego i pierwszej pomocy, organizowanie specjalnej akcji strzeleckiej pod hasłem: „Przez strzelectwo sportowe do strzelania wojskowego”, ćwiczenia w maskach gazowych, urządzenie szkoleń z dziedziny obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej oraz doskonalenie sprawności wywiadowczej i topograficznej¹⁴¹. Akcjami już wdrożonymi było zdobywanie odznak strzeleckich i Państwowej Odznaki Sportowej (POS).

Aktywny udział w szkoleniach, organizowanych przez związki sportowe oraz Okręgowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (OUWFiPW), brali również członkowie Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS). Już w 1921 r. zawodnicy i działacze Klubu uczestniczyli w zorganizowanym przez Kolegium Sędziów Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej (ŁOZPN), pierwszym kursie sędziów piłkarskich¹⁴². Z kolei w 1926 r., poprzez inicjatywę Kolegium Sędziów Łódzkiego Okręgowego Związku Lekkiej Atletyki (ŁOZLA), władze ŁKS, wraz z innymi łódzkimi aktywistami sportowymi, jako pierwsi w Łodzi przystąpili do organizacji kursu lekkoatletycznego, udostępniając na jego potrzeby lokal zrzeszenia¹⁴³.

Pielęgnowane w ŁKS tradycje patriotyczne przyczyniły się do wzięcia udziału przez kolarzy w manewrach wojskowych. W 1927 r., w Baryczu, swoje umiejętności w warunkach bojowych podnosili cykliści Klubu¹⁴⁴. W ramach przysposobienia wojskowego pełnili oni

¹⁴¹ Ogólny program wzorcowy przystosowania pracy Wydziałów W.F. i Zdrowia Ognisk Polskiej YMCA do potrzeb chwili bieżącej, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 6; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 348, s. 7; zob. też Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 95; zob. też APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.

¹⁴² A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 210.

¹⁴³ „Kurjer Łódzki” 1926, nr 7, s. 4.

¹⁴⁴ Już pod koniec XIX w. zapoczątkowano tworzenie formacji cyklistów w strukturach modernizowanych wojsk państw Europy Zachodniej, a także Rosji. Wspecjalizowane oddziały rowerzystów włączano do akcji operacyjnych zarówno w pierwszej, jak i drugiej wojnie światowej. W Polsce w okresie międzywojennym oddziały kolarzy funkcjonowały w składach dywizji piechoty oraz w pułkach kawalerii.

funkcje łączników pomiędzy poszczególnymi oddziałami wojskowymi¹⁴⁵. Natomiast w 1939 r. uruchomiono w ŁKS kurs spadochroniarski, który prowadził instruktor LOPP¹⁴⁶.

Do jednego ze skutków przetaczających się przez lata kryzysów gospodarczych należały trudności w zatrudnianiu w ŁKS wykwalifikowanych instruktorów i trenerów z zewnątrz. Taki stan rzeczy powodował, iż władze Klubu zaczęły dbać o odpowiednie wyszkolenie własnych członków. W 1935 r. kierownictwo zrzeszenia wysłało na kurs pływania do Warszawy czołowych pływaków ŁKS: M. Wągrowskiego, Jerzego Günthera i Mieczysława Szwankowskiego¹⁴⁷. Natomiast w 1938 r. oddelegowano Czesława Raczyńskiego na prestiżowy kurs szczypiorniaka, który odbył się w Centralnym Instytucie Wychowania Fizycznego im. Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego w Warszawie (CIWF)¹⁴⁸.

Posiadając od 1931 r. własny basen pływacki (otwarty), ŁKS organizował wiele szkoleń z zakresu nauki i doskonalenia pływania¹⁴⁹. W 1932 r. uruchomiono kurs nauki pływania, skierowany do mieszkańców Łodzi. Jak podaje „Kurjer Łódzki”, szkolenie prowadził J. Pardygół, dyplomowany trener Polskiego Związku Pływackiego (PZP) oraz absolwent Akademii Wychowania Fizycznego w Berlinie¹⁵⁰. Forma kursu przeznaczona była dla osób początkujących i zaawansowanych oraz obejmowała uczestników obojga płci w różnych przedziałach wiekowych. Uczestnicy szkolenia płacili jedynie za udział w lekcjach, gdyż nie pobierano opłaty za wejście na pływalnię.

Wiele szkoleń było prowadzonych również przez samych zawodników i działaczy ŁKS, m.in.: Eugeniusza Majchrzaka, Czesława Rembowskiego, A. Kordasza czy L. Szumlewskiego. Na zlecenie Łódzkiego Okręgowego Związku Hokeja na Lodzie kursy

W latach trzydziestych XX w. rozpoczęto tworzenie całych plutonów cyklistów. Do ich zadań należało m.in. udział w starciach bojowych (oddziały strzeleckie), prowadzenie zwiadu i patrolowanie wyznaczonych terenów oraz wykonywanie zadań z zakresu łączności. Standardowym rowerem na wyposażeniu wojska był PWU typ XX „Łucznik”. Władze wojskowe organizując tabor rowerowy kupowały rowery producentów polskich, włączały cywilne rowery w drogę mobilizacji, a także rekwirowały je w okresie działań wojennych. Zob. „Było... nie minęło. Kronika zwiadowców historii”, TVP Historia, 16.02.2015; <http://kresowiaczy.com/?p=32270>, (dostęp: 07.02.2016).

¹⁴⁵ A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki...*, op.cit., s. 31.; „Łódzkie Echo Wieczne” 1927, nr 213, s. 7; zob. też *Strzelectwo*, „Etkaesik” 17.08.2007, s. 24.

¹⁴⁶ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 191, s. 7.

¹⁴⁷ „Kurjer Łódzki” 1935, nr 99, s. 7.

¹⁴⁸ „Kurjer Łódzki” 1938, nr 87, s. 7.

¹⁴⁹ Zob. „Głos Poranny” 1930, nr 178, s. 9.

¹⁵⁰ A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki Klub Sportowy 1908-1933*, Łódź 1933, s. 95; „Kurjer Łódzki” 1932, nr 187, s. 7.

prowadził także wybitny zawodnik ŁKS i reprezentant Polski, olimpijczyk z 1936 r. – Władysław Król.

Starania na rzecz dokształcania kadry instruktorskiej podejmowano w Klubie Sportowym „Znicz” (KS „Znicz”). Jednym z ważnych obszarów tych działań była współpraca kierownictwa Klubu z władzami Wydziału Wychowania Fizycznego przy komendach Chorągwi Harcerzek i Harcerzy¹⁵¹. Wymiana doświadczeń i praktyka dydaktyczno-wychowawcza w prowadzeniu zajęć sportowych przyczyniły się do stworzenia dobrze wykwalifikowanej kadry instruktorskiej. Do wyróżniających się szkoleniowców należał Władysław Kościelski, który posiadał ukończony kurs przodowników wychowania fizycznego oraz specjalizacje w różnych grach sportowych, tj. piłki ręcznej, siatkowej, koszykowej i hazenie. Jego wysokie umiejętności i zdolności trenerskie pozwoliły mu na osobiste prowadzenie szkoleń i obozów sportowych¹⁵². W KS „Znicz” pracę trenerską wykonywali również Marian Bilecki, który posiadał ukończone szkolenie przodowników gier sportowych i piłki ręcznej¹⁵³ oraz Roman Zajączkowski, który przeszedł przeszkolenie w grach drużynowych, tj. siatkówce, koszykówce, szczypiorniaku i hazenie.

Warta odnotowania jest również działalność szkoleniowa sekcji szybowcowej KS „Znicz”. W 1936 r. podjęła się ona organizacji kursu teoretyczno-praktycznego w lotach szybowcowych i modelarstwie¹⁵⁴.

W działalności pozasportowej wiele inicjatyw dokształcających wspierał jeden z czołowych działaczy KS „Znicz” Albin Grabowski. Powołał on „Koło Przyjaciół przy HKS”, które prowadziło miesięczne kursy buchalteryjne dla harcerzy¹⁵⁵.

Już od momentu powstania zrzeszenia, władze Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR), zdawały sobie sprawę z potrzeby posiadania wykwalifikowanej kadry instruktorsko-trenerskiej. Dlatego kierownictwo Klubu wielką wagę przywiązywało do uczestnictwa zawodników w różnych formach kształcenia, umożliwiających zdobycie nie tylko wiedzy ale także umiejętności praktycznych. Świadczy o tym ich udział w kursach organizowanych między innymi przez

¹⁵¹ M. Bilecki, *XXV Harcerski Klub Sportowy przy Komendach Chorągwi Harcerzek i Harcerzy w Łodzi 1923-1948*, maszynopis pracy w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 1990, s. 42-43.

¹⁵² Dla przykładu pełnił on funkcję prowadzącego w czasie kursu instruktorskiego piłki ręcznej w Sierakowie w 1933 r. oraz sprawował w 1937 r. w Kutach stanowisko trenera obozu Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Ręcznej. APŁ, ŁOZGS, [Komunikaty PZPR oraz korespondencja w sprawach zawodów sportowych i organizacyjnych] 1938 r., sygn. 39, s. 134.

¹⁵³ Tamże, s. 134.

¹⁵⁴ M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, b.p.s.

¹⁵⁵ A. Bogusz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Grabowski Albin*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 4, s. 133.

Łódzki Ośrodek Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (ŁOWFiPW). Uczestnicy tych szkoleń utworzyli pierwszą kadrę instruktorską w RKS TUR.

W kolejnych latach kandydaci na instruktorów, przodowników i sędziów w różnych dyscyplinach sportowych szkolili się podczas obozów Związku Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych (ZRSS), Ośrodka Robotniczym w Warszawie i w uczelniach wyższych. Dla przykładu, w okresie od maja do czerwca 1936 r. Zenon Chmieleński, został delegowany przez władze zrzeszenia na kurs masażu sportowego w CIWF. Specjalizację prowadził specjalista z Finlandii – Miko-Mikkinen. Szkolenia odbył także inny sportowiec – Edward Dawicki. Ukończył on kurs instruktorów wychowania fizycznego w Kórniku, a także kurs dla wychowawców ogródków jordanowskich¹⁵⁶. Wraz z upływem czasu, gdy członkowie Klubu zdobyli odpowiednie kwalifikacje i doświadczenie, zarząd zaczął organizować kursy we własnym zakresie¹⁵⁷.

Ryc. 14. Kurs sanitariuszy sportowych, którego współorganizatorem były władze RKS TUR

Źródło: Oddział Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi

Pod koniec 1934 r. działacze RKS TUR podjęli nowatorską i zarazem pragmatyczną inicjatywę szkoleniową. Biorąc pod uwagę, że podczas zawodów sportowych brakowało opieki lekarskiej wspólnie ze Związkiem Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych (ZRSS) przeprowadzili 10-dniowy kurs sanitariuszy sportowych¹⁵⁸. Odbył się on w salach Szkoły Podstawowej Nr 1 przy ul. Sterlinga 24 w Łodzi. Jego celem było uzyskanie umiejętności udzielania pierwszej pomocy medycznej doznającym urazów w czasie zawodów. Na program kursu składały się wykłady z anatomii, fizjologii, higieny społecznej i sportowej (50 godzin) oraz zajęcia praktyczne z dziedziny opatrunków i masażu. Przysposobienie odbyło się pod patronatem Państwowej Szkoły Higieny w Warszawie (PSH), przy wsparciu finansowym OUWFiPW¹⁵⁹. Jednym z wykładowców był wybitny działacz

¹⁵⁶ C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 35-37.

¹⁵⁷ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 31.

¹⁵⁸ Glica S., *Sport robotniczy w Łodzi 1918-1939*, Łódź 2012, s. 26; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 92. Por. M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS Widzew 1910-1960*, Łódź 1960, s. 28; *50 lat Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej*, Łódź 1969, s. 31.

¹⁵⁹ Po zakończeniu szkolenia ŁOZPN umożliwił absolwentom bezpłatne wejście na mecze piłkarskie na terenie okręgu łódzkiego. Natomiast Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego

ruchu robotniczego dr Jerzy Michałowicz – kierownik szkolenia oraz delegat Polskiego Związku Piłki Nożnej (PZPN) i PSH¹⁶⁰.

Organizacją szkoleń zajmowali się także działacze Policyjnego Klubu Sportowego w Łodzi (PKS). W 1931 r. przeprowadzono dla członków trwający trzy miesiące kurs bokserski, pod kierownictwem instruktora T. Konarzewskiego. Na zakończenie szkolenia odbyło się

siedem walk bokserskich, w różnych kategoriach wagowych¹⁶¹. Inną akcją szkoleniową podjętą przez działaczy sportowych Klubu stanowił zorganizowany zimą 1935 r. kurs przodowników wychowania fizycznego¹⁶². Dzięki tego rodzaju działaniom członkowie PKS doskonalili nie tylko swoje umiejętności sportowe, ale także wyrabiali sprawność fizyczną, pożądaną w wykonywaniu obowiązków policjanta.

Wysiłki na rzecz podnoszenia kwalifikacji sportowych podejmowali członkowie Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”). Zimą 1934 r. czterech zawodników uczęszczało na kurs lekkoatletyczny zorganizowany przez ŁOZLA. Dwóch z nich, Stanisław Trzcński i Henryk Kupiecki, „zostali odznaczeni za stałe i pilne przebywanie na treningach i zaliczeni w poczet kandydatów na przodowników lekkoatletycznych”¹⁶³.

Podobną determinację w podnoszeniu swoich kwalifikacji wykazywali członkowie sekcji narciarskiej KSO „L. Geyera”. Brali oni udział w szeregu kursach, zdobywając tym samym wiele uprawnień instruktorskich i sędziowskich. W sezonie 1935-1936 kilku przedstawicieli oddziału uczestniczyło w dziesięciodniowym szkoleniu w Zwardoniu. Także w kolejnych latach 1936-1938, ukończyli oni specjalistyczne kursy w Sławsku oraz

Ryc. 15. Uczestnicy kursu przodowników wychowania fizycznego prowadzonego przez PKS w 1935 roku. Siedzą w środku podinspektor Gwidon Brożyński i por. Konopacki

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1935, nr 17, s. 2

zakupił 10 apteczek wyposażonych w niezbędne leki i przybory do udzielenia pierwszej pomocy. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 93.

¹⁶⁰ C. Grzelak, *Z badań...*, op.cit., s. 101; zob. też Dr Jerzy Michałowicz – pionier robotniczej kultury fizycznej w Polsce (1903-1936), [w:] A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy 1918-1939, t. II*, Warszawa 1964, s. 204-211.

¹⁶¹ „Głos Poranny” 1931, nr 147, s. 11.

¹⁶² „Łódź w ilustracji” 1935, nr 17, s. 2.

¹⁶³ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 3.

Worochcie¹⁶⁴. Pod koniec lat trzydziestych wieku XX. kierownictwo sekcji narciarskiej „Geyera” mogło poszczycić się posiadaniem w swoim gronie pięcioma sędziami okręgowymi, jednym instruktorem z kursem unifikacyjnym, dwoma pomocnikami instruktorów z kursem unifikacyjnym oraz trzema pomocnikami instruktorów bez kursu unifikacyjnego¹⁶⁵.

Działalność szkoleniową ukierunkowaną na podnoszenie poziomu oświaty i kwalifikacji zawodowych prowadzono w Klubie Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”). Adresatami tych działań byli pracownicy Zakładów Włókienniczych Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana w Łodzi (ZZWKSILG), którzy oprócz możliwości doskonalenia swojej sprawności fizycznej w sekcjach sportowych, mogli także dokształcać się w różnych obszarach wiedzy teoretycznej i praktycznej. W Klubie urządzano kursy dla dorosłych analfabetów, szkolenia z zakresu przygotowania do obronności kraju¹⁶⁶ oraz kursy zawodowe z zakresu robót włóczkowych, szycia, kroju, a także gospodarstwa domowego i opieki nad dzieckiem¹⁶⁷.

Prężną działalność szkoleniową w dziedzinie aeronautyki prowadziło kierownictwo Aeroklubu Łódzkiego (AŁ). W zajęciach, oprócz członków Klubu, uczestniczyli między innymi uczniowie szkolnych hufców przysposobienia wojskowego, nad którymi zrzeszenie sprawowało pieczę. W latach 1934-1935 przeprowadzono trzy kursy teoretyczne w dziedzinie szybownictwa, jeden w Harcerskim Kole Szybowcowym oraz dwa w Kole Szybowcowym Uczniów Państwowej Szkoły Techniczno-Przemysłowej. Wzięło w nich udział 66 osób¹⁶⁸. Zorganizowano także kurs teoretyczny pilotażu. Odbył się on w Centrum Przysposobienia Wojskowego Lotniczego w Łodzi (CPWL), a uczestniczyło w nim 36 osób¹⁶⁹. Jesienią 1935 r. instruktor Aeroklubu Falkerz prowadził szkolenie szybowcowe na kategorię

¹⁶⁴ Zob. APŁ, LG, Sekcja Narciarska Klubu Sportowego „Geyer” 1938, sygn. 951, s. 2.

¹⁶⁵ E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, b.p.s.

¹⁶⁶ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 72-77; APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 325.

¹⁶⁷ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, ss. 8, 22, 25; APŁ, FS, [Sprawozd. z działaln. Klubu Pracowników Z. Z.W] 1933-1937, sygn. 4746, s. 16-17; APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 264; W. Puś, S. Pytlas, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, *op.cit.*, ss. 288, 290; zob. też APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 71-73.

¹⁶⁸ *Szybownictwo*, [w:] APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.

¹⁶⁹ APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 6.

„A” w Końskiem¹⁷⁰. W zakresie szkoleń szybowcowych Klub współpracował także z LOPP¹⁷¹.

Władze AŁ dbając o poziom wyszkolenia kadry instruktorskiej wysyłały pilotów na kursy poza Łódź. Szkolenie w Wilnie z zakresu „lotów ciągnionych” odbył pilot szybowcowy Klubu Falkerz¹⁷². Dopelnieniem akcji instruktażowych były zgrupowania, których organizatorem było CPWL¹⁷³.

Współzależność osiągniętych wyników sportowych z posiadaniem wykwalifikowanej kadry szkoleniowej rozumiano również w Klubie Sportowym „IKP” (KS „IKP”). Funkcje instruktorskie w sekcjach sportowych sprawowali głównie urzędnicy zakładów lub zawodnicy. W 1934 r. Jan Węgierski odbył kurs instruktorski i przodowniczy w Sierakowie, a w 1938 r. ukończył szkolenie szczypiorniaka¹⁷⁴. Z kolei w 1936 r. oddelegowano na kurs wychowania fizycznego zawodnika Mielczarka¹⁷⁵, a w 1938 r. na szkolenie w zakresie piłki ręcznej zgłoszono robotnika Ryszarda Gruszczyńskiego¹⁷⁶.

Aktywiści KS „IKP” podejmowali również indywidualne próby w zakresie przeprowadzania szkoleń. Przykładem może być kierownik sekcji pływackiej Zając, który kierował kursami pływackimi. Zapoczątkowano je w drugiej połowie lat trzydziestych XX w., gdzie w ich trakcie miano „dobierać materiał zawodniczy”¹⁷⁷.

Wysiłki na rzecz stworzenia odpowiednio wykwalifikowanej kadry instruktorskiej i trenerskiej czyniono w innym zrzeszeniu fabrycznym – Klubie Sportowym „Wima” (KS „Wima”). W 1935 r. obóz dla instruktorów ciężkoatletycznych w Sulejowie nad Pilicą ukończyło dwóch zawodników „Wimy” – Erwin Hintz oraz Czesław Kawał. Z kolei lekkoatleci Klubu, aby podnieść swoje umiejętności techniczne uczęszczali na szkolenia do A. Cejzika¹⁷⁸. W tym samym roku w kursie łuczniczym organizowanym przez Łódzki Okręgowy Związek Stowarzyszeń Strzeleckich, Łuczniczych i Łowieckich (ŁOZSSLiŁ)

¹⁷⁰ Tamże, s. 13.

¹⁷¹ *Szybownictwo*, [w:] APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.

¹⁷² Tamże.

¹⁷³ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 314-315; zob. też J. Misztela, A. Wrona, K. J. Zakrzewski, W. Głowacki, A. Górny, K. Gawora, *Skrzydła Ziemi Łódzkiej. Historia i współczesność. 1971-2011 40 lat Łódzkiego Klubu Seniorów Lotnictwa*, Łódź 2011, s. 18-20; „Łódź w ilustracji” 1930, nr 15, s. 3; „Łódź w ilustracji” 1930, nr 28, s. 3; „Ilustrowana Republika” 1931, nr 275, s. 2; „Ilustrowana Republika” 1932, nr 83, s. 5; „Hasło Łódzkie” 1930, nr 7, s. 7.

¹⁷⁴ APŁ, ŁOZGS, [Komunikaty PZPR oraz korespondencja w sprawach zawodów sportowych i organizacyjnych] 1938 r., sygn. 39, s. 133.

¹⁷⁵ APŁ, ŁOZGS, Książka protokołów zebrań Komisji Sportowej IKP 1935-37, sygn. 11, s. 43.

¹⁷⁶ APŁ, ŁOZGS, [Komunikaty PZPR oraz korespondencja w sprawach zawodów sportowych i organizacyjnych] 1938 r., sygn. 39, s. 231.

¹⁷⁷ APŁ, ŁOZGS, Książka protokołów zebrań Komisji Sportowej IKP 1935-37, sygn. 11, s. 169.

¹⁷⁸ *Protokół... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935*, *op.cit.*, s. 16-18.

uczestniczył zawodnik „Wimy” – Józef Kulawiak. Także członkowie sekcji szybowcowej ukończyli teoretyczny kurs szybowcowy¹⁷⁹.

Aktywną działalność szkoleniową prowadziły władze Strzeleckiego Klubu Sportowego im. gen. S. Małachowskiego (SKS SM) we współpracy ze Związkiem Strzeleckim w Łodzi (ZS). Organizowały one kursy w różnych specjalizacjach, m.in.: przodowników wyszkolenia dla

hufcowych szkolnych hufców przysposobienia wojskowego, pięściarskich, gier sportowych, świetlicowych i in. Funkcje prowadzących pełnili głównie instruktorzy OUWFiPW¹⁸⁰.

Ryc. 16. Uczestnicy kursu pięściarskiego zorganizowanego przez Związek Strzelecki w 1933 roku

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1933, nr 48, s. 5

4. Prowadzenie akcji wydawniczych

W Łodzi w okresie międzywojennym polskim stowarzyszeniem sportowym, które posiadało największy dorobek wydawniczy był Łódzki Klub Sportowy (ŁKS). Działalność Klubu w tym zakresie miała głównie charakter okolicznościowy. Jedno z pierwszych przygotowanych opracowań stanowiła „Złota Księga ofiarodawców”, która powstała w 1922 roku¹⁸¹. Jej wykonawcami były Zakłady Graficzne B. Kotkowskiego, a skórę do oprawy ofiarował Romuald Kowalski – obaj członkowie Klubu. Do „Księgi” tej wpisywano nazwiska osób, które przekazały fundusze na budowę Parku Sportowego. Przedsięwzięciu temu towarzyszyła również inna akcja wydawnicza. W tym samym bowiem roku władze ŁKS zamówiły powiększony druk „Projektu planu urządzenia parku sportowego Łódzkiego Klubu Sportowego” autorstwa inż. Ludwika Christelbauera¹⁸². Pracę, w większym formacie, wykonał techniką litograficzną inż. arch. Stanisław Kowalski.

¹⁷⁹ Tamże, ss. 29, 35.

¹⁸⁰ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 326; „Łódź w ilustracji” 1931, nr 15, s. 3.

¹⁸¹ Zob. A. Heiman, S. Kowalski, K. Łukasiewicz (red.), *Jednodniówka..., op.cit.*, s. 53; *50 lat sportu. Jubileusz Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1958, s. 77; J. Strzałkowski, *Łódzki Klub Sportowy 1908-1933*, Łódź 1983, s. 329.

¹⁸² A. Heiman, S. Kowalski, K. Łukasiewicz (red.), *Jednodniówka..., op.cit.*, s. 53.

Inną formę działań edytorskich ŁKS stanowiło publikowanie statutów¹⁸³. Z trzykrotnie przeprowadzanych jego nowelizacji – w latach 1921, 1925 i 1938 – zachowało się tylko wydawnictwo z 1925 roku.

Do szczególnych akcji wydawniczych ŁKS należały te poświęcone jubileuszom zrzeszenia. W okresie międzywojennym ogłoszono drukiem trzy opracowania, na 15., 25. i 30-lecie Klubu. Należały do nich: „Jednodniówka Jubileuszowa Łódzkiego Klubu Sportowego 1908-1924”, „Łódzki Klub Sportowy 1908-1933” oraz „30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego 1908 XXX”. Zawarte w nich teksty działaczy ŁKS przybliżały historię powstania zrzeszenia, przedstawiały sylwetki działaczy, prezentowały działalność i sukcesy sekcji sportowych oraz analizowały sprawy finansowo-administracyjne. Do autorów tych wydawnictw zaliczali się: Arnold Heiman, Stanisław Kowalski¹⁸⁴, Karol Łukasiewicz, Zygmunt Krachulec, Henryk Lubawski, Zygmunt Rąbalski oraz Wacław Salm¹⁸⁵.

Dorobek publikacyjny mieli także inni aktywiści ŁKS, m.in.: Władysław Kozielski – autor regulaminów turniejów w tenisa stołowego na terenie m. Łodzi oraz opracowania „Ping-Pong. Tenis pokojowy” (1927), Czesław Rembowski¹⁸⁶, Marian Kurlito – „Gry sportowe: piłka koszykowa, piłka siatkowa, szczypiorniak, hazena, palant amerykański” (1927), C. Rembowski – „Gry i zabawy w świetlicy” (1933) oraz L. Szumlewski, który był autorem wielu artykułów prasowych i metodycznych, wygłaszanych w audycjach radiowych¹⁸⁷.

Kolejnym polskim zrzeszeniem sportowym prowadzącym działalność wydawniczą była Sekcja Sportowa „Resursy” (SS „Resursa”). Duży wpływ na możliwości w tym zakresie miała polityka i kondycja finansowa Związku Rzemieślników Chrześcijan (ZRCh). Organizacja ta wydawała bowiem dziennik informacyjno-polityczny o orientacji sanacyjnej pn. „Hasło Łódzkie”¹⁸⁸. Co więcej, o kierunku zapatrywań politycznych władz Związku

¹⁸³ Zob. APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Klub Sportowy, sygn. 1623, s. 30-44.

¹⁸⁴ Zob. też „Kurjer Łódzki” 1925, nr 120, s. 10.

¹⁸⁵ W. Salm, jako członek ŁKS i z zawodu sędzia sądu okręgowego, przygotował oprawę literacką „Jednodniówki” na 30-lecie Klubu. Należały do niej utwory: „Siewcom...”, „Wspomnienie.”, „1908 Co z niego wyrośnie?”, „Konstantynowski las” oraz „Apel umarłych”.

¹⁸⁶ W 1923 r. C. Rembowski pisał sprawozdania z ruchu sportowego w Warszawie i artykuły nt. wychowania fizycznego dla działu sportowego „Kurjera Łódzkiego”. Zob. „Kurjer Łódzki” 1923, nr 313, s. 6.

¹⁸⁷ Zob. „Kultura Łodzi” 1938, nr 2, s. 13-14.

¹⁸⁸ W piśmie poufnym do Prezydium BBWR władze „Resursy” informowały: „Odczuwając brak organu prasowego, któryby zdecydowanie szedł w kierunku ideologii Marszałka Józefa Piłsudskiego, Towarzystwo Rzemieślnicze „Resursa”, w roku 1927 rozpoczęło wydawanie dziennika „Hasło Łódzkie”, - który pierwszy na terenie Województwa Łódzkiego podjął otwartą walkę z partyjniactwem, uświadamiając społeczeństwo koniecznością poparcia zamierzeń odrodzeniowych Rządu”. APŁ, TRRŁ, [Udział rzemieślników członków BBWR w wyborach do Rady Miejskiej w 1934 r.] 1933-1934, sygn. 14, s. 3; W. Kaszubina, *Bibliografia prasy łódzkiej 1863-1944*, Warszawa 1964, s. 80

świadczyły artykuły prasowe, korespondencja i współpraca z BBWR¹⁸⁹ oraz obchodzenie uroczystości państwowych związanych z osobą Józefa Piłsudskiego czy Związku Peowiaków w Łodzi¹⁹⁰. Na łamach „Hasła Łódzkiego” podkreślano również chrześcijański charakter Zrzeszenia.

W okresie międzywojennym SS „Resursa” wydawała „Kalendarzyk Sportowy”¹⁹¹ na dany rok, który zawierał daty ważniejszych wycieczek i wyścigów oraz ogłoszenia reklamowe członków organizacji¹⁹². Zazwyczaj redagowali go kapitanowie sekcji kolarskiej oraz członkowie komisji sportowej¹⁹³. Wydawnictwo to rozpowszechniano wśród sportowców „Resursy” oraz przysyłało zaprzyjaźnionym stowarzyszeniom z województwa łódzkiego i całej Polski. Nakład na 1930 r. przewidziano w liczbie 150. egzemplarzy¹⁹⁴.

Inną, okazjonalnie podejmowaną działalność edytorską aktywistów SS „Resursa”, stanowiło drukowanie regulaminów zawodów wewnętrznych urządzanych przez Komisję Sportową. Miały one formę książeczek, których koszt wydruku pokrywały władze „Resursy”. Następnie sprzedawano je zawodnikom zrzeszenia po kosztach produkcji¹⁹⁵.

Władze Sekcji Sportowej „Resursa” szczególną wagę przywiązywały do dokumentowania prowadzonej działalności. Jednym z ważnych elementów tej pracy był „album do zdjęć fotograficznych na wieczną rzeczy pamiątkę”, który został ofiarowany przez grono członków Zrzeszenia¹⁹⁶. Umieszczono w nim podobizny niemal wszystkich członków oraz zdjęcia z wycieczek i uroczystości¹⁹⁷.

Działacze Sekcji Sportowej „Resursy” drukowali „Kalendarzyki Sportowe” w drukarni L. Werwasa (ul. Sienkiewicza 7). Natomiast u J. Szczesniewskiego (ul. Piotrkowska 118) zakupywali, a później rozpowszechniali pocztówki i zaproszenia na różnego rodzaju imprezy i uroczystości. W 1931 r. zamówiono ich 1000 sztuk¹⁹⁸. Usługi na

¹⁸⁹ Zob. APŁ, TRRŁ, [Udział rzemieślników członków BBWR w wyborach do Rady Miejskiej w 1934 r.] 1933-1934, sygn. 14, s. 1-3.

¹⁹⁰ APŁ, TRRŁ, [Zaproszenia na uroczystości państwowe i instytucji] 1930-1934, sygn. 16, b.p.s.

¹⁹¹ Zob. APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, ss. 5, 15-16; APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 34; APŁ, TRRŁ, Księga Pamiątkowa S. S. R., sygn. 36, b.p.s.; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6.

¹⁹² W 1931 r. „Kalendarzyk” Sekcji zredagowano na podstawie wzoru Częstochowskiego Towarzystwa Cyklistów i Motocyklistów. APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 16; zob. też APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 105.

¹⁹³ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 3.

¹⁹⁴ Tamże, s. 101.

¹⁹⁵ APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 7.

¹⁹⁶ Fotografem działającym w Sekcji Sportowej „Resursy” był Karol Rabiega ze Zgierza.

¹⁹⁷ W 1928 r. w lokalu „Resursy” znajdowały się ogółem trzy albumy ze zdjęciami i ogłoszeniami sportowymi oraz 23 oprawione zdjęcia pamiątkowe. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 78-79.

¹⁹⁸ APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 27.

rzecz „Resursy” świadczył również S. Barczyński, który wykonywał zlecenia drukarskie dotyczące regulaminów oraz kart uczestnictwa¹⁹⁹.

Zaangażowana w działalność wydawniczą była Polska YMCA w Łodzi. Od początku lat trzydziestych XX w. jej aktywiści publikowali gazetkę obozową pt. „Imciarz”. W pozycji tej zamieszczano opracowania dotyczące obozów, na które składały się materiały zawierające zdjęcia uczestników, informacje o warunkach bytowych oraz szczegółowy opis programu pobytu.

Pomyślny rozwój działalności społeczno-kulturalnej łódzkiej YMCA przyczynił się do jeszcze bardziej zintensyfikowanej pracy wydawniczej. W latach 1933-1935 doprowadzono do wydania pierwszej gazetki zrzeszeniowej oraz czyniono starania, aby opublikować pracę dotyczącą gry w szachy autorstwa prezesa Klubu Szachistów YMCA – Teodora Regedzińskiego²⁰⁰. Ponadto członkowie prowadzili dynamiczne akcje promujące działalność statutową, publikując rozmaite biuletyny, broszurki, zaproszenia, kalendarzyki i plakaty²⁰¹. Jednym z wyzwań edytorskich jakiego zamierzali się podjąć aktywiści ogniska łódzkiego, był ogłoszony w 1937 r. przez Radę Krajową Polskiej YMCA, konkurs na opracowanie „Informatora Obozowego Polskiej YMCA”²⁰². Jego objętość określono na 100-200 stron, a w treści „Informatora” miały znaleźć się zagadnienia związane z akcjami obozowymi²⁰³.

Działalność edytorską skierowaną do sportowców i działaczy Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR) prowadziła Łódzka Organizacja Młodzieży TUR. W dzielnicy Chojny wydawała ona między innymi młodzieżową gazetkę „Nasz Zew”, której zawartość redagowały osoby związane z Kołem im. G. Narutowicza²⁰⁴. Na jej łamach poruszano między innymi sprawy związane ze sportowym ruchem robotniczym. Warte odnotowania są także publikacje prasowe działacza

¹⁹⁹ W tym miejscu, warto również wspomnieć o zachowanej dokumentacji SS „Resursa”. Zarząd zrzeszenia dbał o rzetelne i systematyczne prowadzenie ksiąg protokołów z zebrań zarządu, komisji sportowej oraz odbytych wycieczek. APŁ, TRRŁ, Księga raportów wycieczek turystycznych S. S. „Resursa”. Rok 1928.29.30, sygn. 30.

²⁰⁰ APŁ, PYŁ, Klub „Przyszłość” Polskiej YMCA w Łodzi. Książka protokołów 1934-1939, sygn. 91, b.p.s.; APŁ, PYŁ, Książka protokołów z zebrań ogólnych członków Sekcji Szachowej Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1933, sygn. 87, b.p.s.

²⁰¹ APŁ, PYŁ, [Afisze i zaproszenia Polskiej YMCA] 1933-1935, sygn. 99.

²⁰² Już w 1928 r. Biuro RK Polskiej YMCA podjęło uchwałę o wydawaniu dwutygodnika „Sztandar”. Do jego współtworzenia zachęcano ogniska z całej Polski.

²⁰³ Regulamin konkursu na opracowanie „Informatora Obozowego Polskiej YMCA”, [w:] APŁ, PYŁ, [Obozy organizowane przez Ognisko Łódzkie] 1933-1939, sygn. 94, b.p.s.

²⁰⁴ APŁ, UWŁ, ZDiPU, Łódzka Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego 1923-1935, sygn. 157, s. 11.

Klubu – Jana Karbowiaka, który na łamach „Łódzianina” zamieszczał artykuły dotyczące zagadnień sportu proletariackiego²⁰⁵.

Inicjatywy wydawnicze dotyczące różnego rodzaju materiałów informacyjno-okolicznościowych podejmowali także członkowie Klubu Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”). Od października 1933 r. Koło XI Związku Rezerwistów ukazywał się miesięcznik „Głos Rezerwisty”. Zawartość treściową czasopisma wypełniały również tematy z zakresu wychowania fizycznego i sportu w Wojsku Polskim. Po niedługim czasie ukazywania się, periodyk ten został oficjalnym organem prasowym Okręgowego Związku Rezerwistów²⁰⁶.

W 1938 r., członkowie Koła Absolwentów Technicznych działających przy KP „Zjednoczone”, opracowali na potrzeby przemysłu „Tkacki słownik techniczny”²⁰⁷.

Zdawkowe informacje dotyczące działań redaktorsko-wydawniczych można także odnaleźć w działalności Klubu Sportowego „Znicz” (KS „Znicz”) i Aeroklubu Łódzkiego (AŁ). Działacze pierwszego stowarzyszenia, którzy specjalizowali się w uprawianiu sportów zespołowych, przygotowywali do druku w 1928 r. nowe przepisy gier sportowych²⁰⁸, natomiast AŁ publikował raz w miesiącu biuletyn informacyjny²⁰⁹.

5. Obchodzenie świąt i jubileuszy

Różnego rodzaju okazje do świętowania stanowiły dla polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi szansę do zaprezentowania szerszemu ogółowi swoich osiągnięć, propagowania określonych wartości oraz umacniania tożsamości zrzeszenia. Tak było między innymi w przypadku Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (TG „Sokół”), gdzie obchodzenie świąt państwowych stanowiło jeden z priorytetowych kierunków działalności pozasportowej. Wynikało to przede wszystkim z ideowej formuły Towarzystwa, które już od początku swego istnienia na ziemiach polskich, stawiało sobie za główny cel wychowanie patriotyczne polskiej młodzieży. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, aktywiści „Sokoła” kontynuowali pracę wychowawczą na rzecz młodych pokoleń Polaków, dostosowując ją do panujących warunków. W ramach wychowania obywatelskiego

²⁰⁵ C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 179.

²⁰⁶ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 83.

²⁰⁷ W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, *op.cit.*, s. 289-290.

²⁰⁸ M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, b.p.s.; „Kurjer Łódzki” 1928, nr 109, s. 8.

²⁰⁹ APŁ, AŁ, *Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935*, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 5.

obchodzono różnego rodzaju święta: Dzień 3 Maja, 11 Listopada, rocznicę wybuchu powstania listopadowego²¹⁰ i styczniowego, rocznicę urodzin Mikołaja Kopernika, Święto Żołnierza Polskiego, czczono także pamięć o Tadeuszu Kościuszcze i Stanisławie Staszicu²¹¹. W okresie wielkanocnym druhowie brali udział w trzymaniu warty przy grobie Jezusa w Kościele Świętego Krzyża²¹². Z kolei w czasie przedadwentowym organizowano wspólne „Andrzejkę”, a w Święta Bożego Narodzenia urządzano dla młodzieży sokolej „Jasełka”, „Choinkę” i spotkania „Opłatkowe”²¹³. W okresie karnawału odbywały się natomiast tematyczne zabawy taneczne, na przykład „Czarowna Noc”, z których dochód przeznaczano na działalność statutową²¹⁴.

Doniosłymi wydarzeniami w działalności „Sokoła” były również jubileusze poszczególnych gniazd. Jedną z pierwszych rocznic obchodzonych po 1918 r. stanowiło XV-lecie najstarszego Gniazda w Okręgu III – TG „Sokół” Łódź I (1905-1920)²¹⁵. Obchody te, w związku z wybuchem wojny polsko-bolszewickiej, odbyły się dopiero w 1921 roku²¹⁶. W kolejnym roku miało miejsce poświęcenie sztandaru, któremu asystowało 81 chrzestnych. Gwoździe do proporca ufundowało wiele osobistości m. Łodzi i lokalnych stowarzyszeń sportowych. W 1927 r. z okazji 60-lecia Sokolstwa Polskiego i Lwowskiego Gniazda – Macierzy, Gniazdo I „Sokoła” zorganizowało akademię jubileuszową, podczas której zaprezentowano pokazy gimnastyczne²¹⁷.

Ryc. 17. V Zlot „Sokołów” w Łodzi. Warta sokoła przy płycie Nieznanego Żołnierza

Źródło: „Łódź w Ilustracji” 1925, nr 30, s. 1

²¹⁰ W setną rocznicę wybuchu powstania listopadowego władze TG „Sokół” otrzymały od władz miejskich plakaty i odezwę okolicznościową. APŁ, AmŁ, RM, Sprawa obchodu Setnej Rocznicy Powstania Listopadowego, sygn. 13121, s. 102; zob. też „Kurjer Łódzki” 1925, nr 329, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1926, nr 330, s. 9.

²¹¹ „Kurjer Łódzki” 1923, nr 47, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1923, nr 218, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1926, nr 32, s. 3.

²¹² A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 129.

²¹³ Zob. „Kurjer Łódzki” 1928, nr 353, s. 9; „Kurjer Łódzki” 1929, nr 9, s. 8.

²¹⁴ Zob. „Kurjer Łódzki” 1929, nr 25, s. 8.

²¹⁵ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 18.

²¹⁶ Zob. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje...*, *op.cit.*, s. 16; zob. „Kurjer Łódzki” 1921, nr 136, s. 4; „Kurjer Łódzki” 1921, nr 165, s. 1-2.

²¹⁷ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 70.

W dniu 24 czerwca 1928 r., również podniosło, obchodzono poświęcenie sztandaru Gniazda III. Na program wydarzenia składało się nabożeństwo w Katedrze św. Stanisława Kostki, złożenie kwiatów na Grobie Nieznanego Żołnierza oraz Złot Doraźny, podczas którego odbyły się pokazy gimnastyczne²¹⁸. W tym miejscu warto podkreślić, że w okresie międzywojennym zacieśniono ideowy związek z Kościołem katolickim diecezji łódzkiej²¹⁹. W ostatnich dniach czerwca i na początku lipca 1928 r., w związku z odbywającym się w tych dniach Kongresem Eucharystycznym w Łodzi, Zarząd Okręgowy wezwał wszystkich członków do wzięcia udziału w tym wydarzeniu. Podkreślano: „Sokolstwo Polskie poza ideami państwowo-twórczymi, stoi na gruncie religii katolickiej i dogmaty tejże krzewi w swoich szeregach”²²⁰. Na powyższy zjazd wydelegowano straż porządkową. Głównym punktem programu było nabożeństwo w Katedrze św. Stanisława Kostki w Łodzi²²¹.

Również w 1928 r. Gniazdo V obchodziło 10. rocznicę Niepodległości Polski. Natomiast w latach 1935-1936 członkowie łódzkiego „Sokoła” świętowali następny jubileusz 30-lecia istnienia Gniazda I. Na tę okoliczność zorganizowano w 1936 r. XIII Złot Okręgu III Łódź oraz Złot Dzielnicy Mazowieckiej. Warto dodać, że sokoli aktywiści równolegle do organizowanych przez siebie imprez, brali również czynny udział w uroczystościach i złotach imprezach innych gniazd sokolich, udając się do różnych miast województwa łódzkiego i Polski.

Kryzys gospodarczy na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych wieku XX w znacznym stopniu ograniczył liczbę członków łódzkiego „Sokoła”, co przełożyło się również na zubożenie działań na zewnątrz organizacji. Wpływy ze składek członkowskich i z imprez wewnętrznych pozwalały jedynie na podtrzymanie podstawowej działalności statutowej²²².

Dużą wagę do wszelkiego rodzaju świąt, uroczystości i jubileuszy przywiązywali członkowie Sekcji Sportowej „Resursy” (SS „Resursa”). Prym w tego rodzaju imprezach wiodli zwłaszcza przedstawiciele sekcji kolarskiej, którzy samodzielnie lub współdziałając z władzami Związku Rzemieślników Chrześcijan (ZRCh), organizowali różne wydarzenia sportowo-kulturalne. W tradycji sportowej Towarzystwa ważną okolicznością był moment

²¹⁸ Tamże, s. 41; Zob. też „Kurjer Łódzki” 1927, nr 151, s. 8.

²¹⁹ M. Ponczek, *Związki Kościoła Katolickiego z „Sokołem” ziemi łódzkiej do 1939 roku*, [w:] N. Nowakowski, H. Kulbackiej, B. Maksimowskiej, J. Snopki (red.), *Studia z historii i organizacji kultury fizycznej*, Częstochowa 1998, s. 176 i n.

²²⁰ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 177, s. 8.

²²¹ Zob. „Kurjer Łódzki” 1929, nr 115, s. 9.

²²² Zob. A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 23-25.

rozpoczęcia i zakończenia sezonu sportowego, któremu nadawano odpowiednią symbolikę i oprawę²²³. Wiosną 1922 r. na program rozpoczęcia sezonu składały się z następujące wydarzenia: wyjazd na nabożeństwo do Łagiewnik (pieśni religijne wykonywała Sekcja Śpiewacza „Resursy”), ceremonia poświęcenia sztandaru z udziałem miejscowego proboszcza, a po powrocie do miasta wspólny obiad, natomiast wieczorem zabawa taneczna²²⁴. Podobnie wyglądało zakończenie sezonu sportowego. W październiku 1922 r. odbyła się msza w kaplicy Szkoły Rzemiosł, a po niej udano się na wycieczkę do Tuszyna. Po powrocie zorganizowano wspólny obiad, po którym rozdano nagrody zdobyte w wyścigach szosowych oraz urządzono zabawę taneczną²²⁵.

Ryc. 18. Spotkanie „opłatkowe” Sekcji Sportowej „Resursy” przy Związku Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi w 1936 roku

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1936, nr 6, s. 3

Kolarze „Resursy” uczestniczyli również w głównych miejskich uroczystościach inauguracji i zakończenia sezonu sportowego²²⁶. Imprezy te miały bogaty program, gdyż zazwyczaj składały się na niego: uroczysta zbiórka cyklistów, marsz z rowerami przy akompaniamencie orkiestry, nabożeństwo, ceremonia złożenia wieńca na Grobie Nieznanego Żołnierza, wyścig kolarski oraz wspólna biesiada²²⁷.

Z okazji świąt narodowych, na przykład 11 Listopada czy rocznicy „Cudu nad Wisłą”, delegacja brała udział w paradach ulicami miasta, w nabożeństwach oraz składaniu kwiatów na Grobie Nieznanego Żołnierza i pomniku Tadeusza Kościuszki. Urządzano także okolicznościowe zawody sportowe, głównie Sztafetę Kolarską z okazji imienin Marszałka Józefa Piłsudskiego²²⁸ oraz Bieg rowerowy „Młodzieży Rzemieślniczej” z okazji święta 3-go Maja²²⁹. Ponadto członkowie uczestniczyli w wydarzeniach kulturalnych i politycznych:

²²³ S. Glica, *Sekcja Sportowa Towarzystwa Rzemieślniczego Resursa w Łodzi*, Łódź 2011, s. 12.

²²⁴ APŁ, TRRŁ, Księga raportów S. S. „Resursa, sygn. 27, ss. 1-2, 12, 73.

²²⁵ Również tzw. Opłatek stawał się często okazją do wręczania nagród za osiągnięte sukcesy sportowe, w tym także za przejechanie największej ilości kilometrów. APŁ, TRRŁ, Księga raportów S. S. „Resursa, sygn. 27, ss. 1-2, 14.

²²⁶ Zob. „Łódź w Ilustracji” 1930, nr 43, s. 1.

²²⁷ Zob. „Hasło Łódzkie” 1928, nr 101, s. 6.

²²⁸ W 1934 r. władze „Resursy” konsultowały program uroczystości imieninowych Marszałka z miejskim Komitetem Organizacyjnym Uroczystości Imieninowych Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego. APŁ, TRRŁ, [Zaproszenia na uroczystości państwowe i instytucji] 1930-1934, sygn. 16, b.p.s.

²²⁹ W 1924 r., podczas uroczystego pochodu ulicami m. Łodzi, sekcja kolarska „Resursy” wystawiła kilka rowerów przybranych w barwy narodowe z napisem: „Żądamy dobrych dróg dla kolarzy”. „Kurier Łódzki” 1924,

Akademii ku czci Powstania Listopadowego, nabożeństwach z okazji urodzin Ignacego Paderewskiego w Spale²³⁰, manifestacji przeciwko polityce zaborczej Niemiec²³¹ oraz obchodach ku czci Jana Dekerta z okazji 140-letniej rocznicy „Zjazdu Miast”²³². W 1930 r. działacze „Resursy” brali udział m.in. w uroczystości przyjazdu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z okazji otwarcia Kasy Chorych w Łodzi, 10-lecia istnienia ZPTK, 10-tej rocznicy „Cudu nad Wisłą” oraz odsłonięcia pomnika T. Kościuszki i ks. Ignacego Skorupki. W 1932 r. delegacja „Resursy” uczestniczyła w ceremonii 10-lecia przyłączenia Śląska do Polski²³³.

Realizując działania statutowe, władze „Resursy” wielokrotnie odwoływały się do wartości chrześcijańskich. Przyjęcie takiej płaszczyzny światopoglądowej miało swoje odzwierciedlenie w wielu uroczystościach i świętach religijnych. Na przykład w „Boże Ciało” działacze sekcji urządzali tradycyjne zjazdy kolarzy²³⁴, każdego roku uczestniczyli w obchodach Królowej Korony Polskiej w Częstochowie²³⁵, brali udział w Kongresie Eucharystycznym, który odbył się w Łodzi w 1928 roku²³⁶.

Dla uczczenia pamięci zmarłych członków zrzeszenia, zamawiano żałobne nabożeństwa w ich intencji²³⁷. Natomiast z okazji zawarcia związku małżeńskiego przez któregoś z działaczy lub sportowca, uczestniczono we mszy i współtworzono okazjonalny szpaler²³⁸.

Podniosły i bogaty programowo charakter miały jubileusze „Resursy”. Z okazji 10-lecia Sekcji Sportowej przebieg uroczystości w 1923 r. zaplanowano w następujący sposób: „1) Zbiórka w lokalu T^{wa} o godz. 7³⁰ rano, 2) Wyjazd do Łagiewnik o godz. 8^{ej}, 3) Nabożeństwo w Łagiewnikach o godz. 10^{ej}, 4) Po nabożeństwie herbatka w Łagiewnikach. Powrót na godz. 3^{cia}, 5) Zdjęcie fotograficzne, 6) Obiad o godz. 4^{ej}. Po

nr 122, s. 3. Z kolei w 1928 r. oprócz zorganizowanych zawodów z okazji imienin J. Piłsudskiego, wysłano specjalną delegację na uroczystości do Warszawy oraz przesłano Marszałkowi „chołdowniczą depeszę”. APŁ, TRRŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928-1930, sygn. 2, b.p.s.; APŁ, TRRŁ, Protokolarz posiedzeń Zarządu Twa Rzem. „Resursa” od dn. 4. VI. 1930 r. do dn. 5. X. 1932, sygn. 3, s. 117-118; APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

²³⁰ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 17; APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 9.

²³¹ APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 107.

²³² APŁ, TRRŁ, Księga Pamiątkowa S. S. R., sygn. 36, b.p.s.

²³³ APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa [korespondencja], sygn. 32, s. 102.

²³⁴ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 14.

²³⁵ Tamże, s. 44.

²³⁶ W zgromadzeniu tym wzięli udział m.in. prymas Polski August Hlond oraz nuncjusz apostolski Francesco Marmaggi. „Hasło Łódzkie” 1928, nr 177, s. 6; „Ilustrowana Republika” 1928, nr 179, s. 1.

²³⁷ APŁ, TRRŁ, [Korespondencja zawiadamiania o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936, sygn. 34, b.p.s.

²³⁸ APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 14.

obiedzie zabawa taneczna”²³⁹. Jeżeli pozwalały na to fundusze, zabawom towarzyskim przygrywała wynajęta orkiestra. W ostatniej przed wojną uroczystości, nagrodą przechodnią w wewnętrznym biegu rocznicowym była statua Marszałka J. Piłsudskiego i żetony²⁴⁰. Za koordynowanie przygotowań do tego wydarzenia odpowiadała Komisja Jubileuszowa, w skład której wchodził Zarząd. Na zaproszenie władz zrzeszenia odpowiedziały 63 drużyny kolarskie²⁴¹.

Członkowie SS „Resursy” aktywnie uczestniczyli także w jubileuszach, akademiach i wydarzeniach związanych z poświęceniem sztandaru innych stowarzyszeń sportowych, m.in. Stowarzyszenia Sportowego „Union” (SS „Union”), Łódzkiego Towarzystwa Kolarskiego (ŁTK), Polskiego Towarzystwa Sportowego „Świt” (przy Narodowej Partii Robotniczej Lewicy; PTS „Świt”), TG „Sokół”, Robotniczego Klubu Sportowego Legia Kraków, Stowarzyszenia Sportowo-Kulturalnego im. A. Mickiewicza na Chojnach, Wileńskiego Towarzystwa Kolarskiego, Pabianickiego Towarzystwa Cyklistów (PTC) oraz Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów w Warszawie²⁴².

W 1936 r. Sekcja Sportowa „Resursy” zorganizowała kiosk na Rzemieślniczej Wystawie-Targach w Łodzi. Zaprezentowano tam dorobek sportowy stowarzyszenia od momentu jego powstania²⁴³.

Praca wychowawcza i kulturalno-oświatowa w sekcjach sportowych Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS) dokonywała się poprzez różnego rodzaju rytuały okolicznościowe, tzn. uroczyste przyjęcia nowych członków, otwieranie sezonów sportowych, honorowanie mistrzów klubowych, propagandową organizację imprez sportowych, organizację jubileuszy²⁴⁴. Kulturowanie tych zwyczajów było czynnikiem pobudzającym życie wewnątrzklubowe członków, uczyło ich szacunku do historii, zaspokajało potrzebę afiliacji, budowało poczucie tożsamości oraz tworzyło swego rodzaju tradycję sportową²⁴⁵.

²³⁹ Tamże, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1923, nr 143, s. 5.

²⁴⁰ APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 32.

²⁴¹ APŁ, TRRŁ, Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka, sygn. 35, b.p.s.

²⁴² Tamże. APŁ, TRRŁ, [Korespondencja zawiadomienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936, sygn. 34, b.p.s.

²⁴³ APŁ, TRRŁ, [Korespondencja zawiadomienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936, sygn. 34, b.p.s.; A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 195; S. Glica, *Sekcja..., op.cit.*, s. 14.

²⁴⁴ „Kurjer Łódzki” 1923, nr 286, s. 6; „Kurjer Łódzki” 1928, nr 127, s. 8.

²⁴⁵ Również w 1920 r., w czasie gdy zagrożone były granice polskie, członkowie ŁKS organizowali się na rzecz akcji obrony niepodległości państwa polskiego. „Kurjer Łódzki” 1920, nr 185, s. 4.

W dwudziestoleciu międzywojennym ŁKS obchodził cztery jubileusze: piętnastolecia, dwudziestolecia²⁴⁶, dwudziestopięciolecia i trzydziestolecia istnienia. Rocznicę tę cieszyły się dużym zainteresowaniem nie tylko wśród mieszkańców Łodzi, ale przyciągały również gości z całej Polski. Programy uroczystości miały urozmaicony charakter. W ich skład wchodziły: pochody ze sztandarami, nabożeństwa, składanie wieńców na Grobie Nieznanego Żołnierza, kilkudniowe zawody sportowe, bale, akademie oraz festyny dla publiczności. By uświetnić rok jubileuszowy w 1924 r., na boisku ŁKS rozegrano pierwszy międzypaństwowy mecz w piłkę nożną w Łodzi pomiędzy Polską i Turcją. Sekcja lekkiej atletyki zorganizowała natomiast ogólnopolskie zawody w wielu konkurencjach²⁴⁷. Z kolei w 1928 r. – z okazji 20-lecia istnienia zrzeszenia – urządzono zawody lekkoatletyczne oraz mecz piłkarski ŁKS–Legia Warszawa, a także drużynowe wyścigi szosowe w Krzywiu na dystansie 100 kilometrów. Nagrodę w zawodach cyklistów stanowił puchar przechodni ofiarowany przez władze Klubu. Warto podkreślić, że dekorację zawodników sfilmowali operatorzy „Ursusa” z Warszawy²⁴⁸. Punktem kulminacyjnym tej rocznicy była uroczysta akademія²⁴⁹. Podobny przebieg miał również ostatni jubileusz 30-lecia ŁKS-u w 1939 roku. Rozegrano wówczas szereg zawodów sportowych w różnych dyscyplinach sportowych, zorganizowano uroczysty bankiet, zamówiono okolicznościowe nabożeństwo w kościele Matki Boskiej Zwycięskiej oraz urządzono uroczystą akademię w hali sportowej w Parku im. ks. Józefa Poniatowskiego. Jubileuszom towarzyszyła akcja wydawnicza, czego efektem było wydanie trzech jednodniówek²⁵⁰.

Ryc. 19. Zebranie weteranów ŁKS z okazji jubileuszu 25-lecia Klubu

Źródło: H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1939, s. 18

²⁴⁶ Zob. „Łódzkie Echo Wieczne” 1928, nr 210, s. 7.

²⁴⁷ A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki...*, op.cit., s. 21-22; Zob. „Kurjer Łódzki” 1923, nr 174, s. 4; „Kurjer Łódzki” 1924, nr 218, s. 4.

²⁴⁸ APŁ, TRRŁ, Księga raportów wycieczek turystycznych S. S. „Resursa”. Rok 1928.29.30, sygn. 30, s. 37; zob. też „Kurjer Łódzki” 1928, nr 249, s. 8.

²⁴⁹ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 255, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1928, nr 257, s. 9.

²⁵⁰ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 151, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 152, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 153, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 158, s. 9.

Tradycję obchodzenia świąt państwowych pielęgnowano w Łódzkim Towarzystwie Kolarskim (ŁTK). W 1925 r. władze zrzeszenia z okazji Święta 3-go Maja urządziły zawody kolarskie²⁵¹. Z kolei w 1927 r. podniosły charakter miała uroczystość poświęcenia sztandaru. Na program składały się m.in.: oficjalna zbiórka kolarzy zrzeszeń łódzkich w lokalu ŁTK, marsz drużyn do katedry na nabożeństwo, poświęcenie sztandaru przez biskupa Wincentego Tymienieckiego oraz złożenie kwiatów na Grobie Nieznanego Żołnierza²⁵².

Jako kontynuatorzy działalności najstarszego polskiego stowarzyszenia sportowego na terenie Łodzi, członkowie ŁTK obchodzili wiele jubileuszy²⁵³. Ostatni przed wybuchem drugiej wojny światowej przygotowywano latem 1939 roku²⁵⁴. Uroczystości rocznicowe uświetnił Ogólnopolski Kolarski Zjazd Drużynowy do Łodzi, wyścig drużynowy o nagrodę jubileuszową ŁTK z Klubem Wioślarskim „Syrena” z Warszawy oraz bieg o puchar „Stomilu”²⁵⁵. Wydano również z tej okazji okolicznościowy znaczek oraz utworzono specjalny fundusz²⁵⁶.

Członkowie ŁTK obchodzili również święta religijne, organizując każdego roku „Opłatek” oraz „Święcone Jajko”²⁵⁷.

Dużą uwagę do obchodzenia świąt narodowych, robotniczych i jubileuszy przywiązywali aktywiści Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR). Silnie utożsamiając się ruchem proletariackim, aktywnie włączali się oni w różnego rodzaju wydarzenia polityczno-kulturalne. W 1927 r. brali udział w I Zlocie Młodzieży Robotniczej w Warszawie, a w następnych latach w okręgowych i ogólnopolskich zlotach OM TUR. Ważnymi pod względem ideowo-programowym były również Kongresy Związku Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych, Zjazdy Delegatów TUR i OM TUR oraz Międzynarodowe Zloty Młodzieży Robotniczej, na które kierownictwo organizacji wysyłało specjalne delegacje²⁵⁸.

²⁵¹ Zob. „Kurjer Łódzki” 1925, nr 104, s. 8.

²⁵² „Kurjer Łódzki” 1927, nr 111, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1927, nr 112, s. 3.

²⁵³ Zob. „Hasło Łódzkie” 1929, nr 101, s. 12.

²⁵⁴ Zob. też „Kurjer Łódzki” 1929, nr 135, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1929, nr 140, s. 9.

²⁵⁵ APŁ, UWŁ, WSP, Różne [w sprawach stowarzyszeń, zezwoleń na prowadzenie bilardów, gier w karty, przedsiębiorstw rozrywkowych itp.] 1939 r., sygn. 279, b.p.s.; zob. też „Kurjer Łódzki” 1924, nr 122, s. 3; „Kurjer Łódzki” 1924, nr 129, s. 4; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 27, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 142, s. 9.

²⁵⁶ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 32, s. 9; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 55, s. 9.

²⁵⁷ Zob. „Kurjer Łódzki” 1928, nr 341, s. 7.

²⁵⁸ Podczas jednego ze Zjazdów w Krakowie, w wyniku złego zabezpieczenia środków finansowych na podróż przez Bolesława Sarnę członka RKS TUR i Łódzkiego Robotniczego Sportowego Komitetu Okręgowego, pożyczkę musiał zaciągnąć Roman Lauks. Na tę okoliczność napisano piosenkę na wzór melodii „Ja kupię publiczki”, którą podróżująca delegacja RKS TUR odśpiewała. Jej treść była następująca:

„Noc ciemna i głucha	Historia jest marna	My za to Lauksowi	To rozum i głowa.
W kieszeniach wiatr dmucha,	A winien jest Sarna.	Byczemu bubkowi,	Niech żyje tyczka grochowa.

Spośród uroczystości państwowych, największym zainteresowaniem członków RKS TUR cieszyło się Święto Niepodległości, podczas którego uczestniczyli oni w marszach i akademiach²⁵⁹. Ponadto obchodzono rocznice powstań narodowowyzwoleńczych, święto 1 Maja oraz rocznicę Rewolucji 1905 roku. Co roku, w pierwszą niedzielę października władze Klubu fetowały także Międzynarodowe Święto Młodzieży Robotniczej²⁶⁰. W programie szczególne miejsce zajmowały propagandowe zawody sportowe. W 1930 r. gościem specjalnym imprezy był Marszałek Sejmu Ignacy Daszyński, któremu towarzyszył Prezydent m. Łodzi Bronisław Ziemięcki²⁶¹. Przedstawiciele Klubu brali również udział w uroczystościach rocznicowych tzw. Krwawej Środy, które upamiętniały tragiczną walkę robotników łódzkich w 1906 roku. W 1936 r. w programie wydarzenia zaplanowano pochód manifestacyjny ulicami miasta, rewią sportu robotniczego oraz akademię z występami artystów Sceny Robotniczej TUR²⁶².

Pierwszy jubileusz RKS TUR obchodził z okazji 5-lecia istnienia, który został zorganizowany w dniach 13-15 sierpnia 1933 roku. Na przebieg uroczystości składały się zarówno wydarzenia artystyczne jak i sportowe. Pierwszego dnia o godz. 10-ej rano zawodnicy ze sztandarami i przy akompaniamencie orkiestry przemaszerowali z boiska przy ul. Letniej na groby robotników na Polesiu Konstantynowskim, którzy polegli w czasie wydarzeń rewolucyjnych²⁶³. Wieczorem w sali Rady Miejskiej m. Łodzi odbyła się akademie, w trakcie której goście specjálni wygłosili okolicznościowe mowy. Spotkanie to uświetnił występ orkiestry dętej Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS) z dzielnicy Bałuty oraz członków Sceny Robotniczej. Na boisku RKS TUR ze swoim programem artystycznym zaprezentowali się także czerwoni harcerze. Przy ognisku śpiewali wspólnie z mieszkańcami okolicznych domostw, piosenki harcerskie i robotnicze²⁶⁴. W części sportowej obchodów, urządzono mistrzostwa w koszykówce i siatkówce, turnieje w grach sportowych, piłce nożnej

Turowi wiatr dmucha,
Krakowski wiatr.

Sarenka Turowa
Do luftu jest.

Krzykniemy hip, hip, hura, Niech żyje
Niech żyje nam. I przewodzi nam".

W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 72; Zob. też M. Nartonowicz-Kot, *Polski...*, op.cit., s. 534-535.

²⁵⁹ Tamże, ss. 117, 136.

²⁶⁰ Zob. APŁ, UWŁ, ZDiPU, Łódzka Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego 1923-1935, sygn. 157, s. 3; zob. też M. Nartonowicz-Kot, *Polski...*, op.cit., s. 532-533.

²⁶¹ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 72-73.

²⁶² APŁ, UWŁ, ZDiPU, [Łódzki Okręgowy Komitet Robotniczy Polskiej Partii Socjalistycznej] 1919-1939, sygn. 133, s. 44-45.

²⁶³ Pochodowi temu towarzyszyły grupy społeczno-polityczne związane z PPS, klasowymi związkami zawodowymi oraz sportowcy. Wieniec na mogiłach poległych złożono przy pieśni „Międzynarodówce”. W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 94.

²⁶⁴ Tamże, s. 94-96.

„siódemek”²⁶⁵, zawody lekkoatletyczne oraz zjazd gwiazdzysty kolarzy. Na zakończenie wręczono Januszowi Konradowi Urbachowi – jednemu ze współzałożycieli Klubu – plakietkę pamiątkową.

Kolejny jubileusz członkowie RKS TUR obchodzili w marcu 1938 roku. Wówczas zorganizowano w sali Teatru Miejskiego akademię, podczas której zaprezentowano dorobek sportowy stowarzyszenia, dokonano prezentacji sportowców, przedstawiono historię stowarzyszenia, wysłuchano życzeń zaproszonych gości oraz wręczono stalowe pierścienie. Po części oficjalnej nastąpiły pokazy sportowe i artystyczne. Całość wydarzenia utrzymana była w duchu solidarności i wspólnotowości środowiska robotniczego²⁶⁶.

W 1939 r. RKS TUR zorganizował stoisko pamiątek sportowych w Technikum Włókienniczym przy ul. Żeromskiego 115, nad którym górował napis: „Nie rekord, nie wyczyn lecz radosne, proste, dostępne dla wszystkich ćwiczenia – oto cel sportu robotniczego”²⁶⁷. Działalność organizacji przedstawiono przy pomocy wykresów i rysunków²⁶⁸.

Bogaty program artystyczny miały imprezy okolicznościowe obchodzone przez członków Klubu Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”)²⁶⁹. Specjalną komórką zajmującą się przygotowaniem różnego rodzaju świąt i jubileuszy była Sekcja Akademii, podlegająca oddziałowi Sceny Robotniczej. W 1928 r. w KP „Zjednoczone” odbyły się uroczystości z okazji 10-lecia niepodległości państwa polskiego,

Ryc. 20. Członkowie Zarządu KP „Zjednoczone” przy Grobie Nieznanego Żołnierza z okazji jubileuszu 10-lecia istnienia zrzeszenia i poświęcenia nowego stadionu

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1938, nr 38, s. 3

²⁶⁵ Na uroczystość jubileuszu, zawodniczek RKS TUR sekcji gier sportowych, wykonały na drutach komplet swetrów dla piłkarzy, z wełny zakupionej przez Klub. *Wspomnienia Wacława Zatke zamieszkałego w Łodzi przy ul. Tkackiej 26a o Robotniczym Klubie Sportowym TUR (załącznik nr 4)*, [w:] W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 2.

²⁶⁶ Tamże, s. 101. Zob. też APŁ, ŁOZGS, [Komunikaty PZPR oraz korespondencja w sprawach zawodów sportowych i organizacyjnych] 1938 r., sygn. 39, s. 295.

²⁶⁷ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 102.

²⁶⁸ Tamże, s. 102.

²⁶⁹ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 8; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 1.

w których wzięło udział ponad 2000 osób²⁷⁰. W 1934 r. sekcja kolarska na jubileusz 5-lecia istnienia urządziła wyścig szosowy na dystansie 150 km, bankiet połączony z dekorowaniem zawodników i jubilatów oraz wykonano wspólną fotografię²⁷¹. W tym samym roku sekcja odczytowa urządziła siedem akademii z okazji świąt narodowych: powstania listopadowego i styczniowego, Konstytucji 3-go Maja, Święta Morza, Odzyskania przez Polskę Niepodległości oraz imienin Prezydenta RP Ignacego Mościckiego i Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego²⁷². Fundusze zebrane w czasie uroczystości przeznaczano na Fundusz Obrony Narodowej (FON).

W 1938 r., na jubileusz 10-lecia istnienia Klubu, oddano do użytku nowy obiekt sportowy przy ul. Kilińskiego 188. Wydarzeniu temu towarzyszyła uroczysta akademia oraz zawody sportowe²⁷³. Oprawę artystyczną wykonał chór „Zjednoczonych”. Sportowcy „Zjednoczonych” brali także systematyczny udział w dorocznym święcie klubów fabrycznych obchodzonym w Spale²⁷⁴.

Obchody jubileuszowe stanowiły ważny element budowania tradycji sportowej i wspólnotowości członków Robotniczego Towarzystwa Sportowego „Widzew” (RTS „Widzew”). Pierwszy jubileusz obchodzono z okazji 10-lecia istnienia Towarzystwa. Uroczystości, wraz z zawodami sportowymi, odbyły się w 1932 i 1933 roku²⁷⁵. Pogłębianiu więzi międzyludzkich środowiska robotników-sportowców służyły także święta państwowe. Dla aktywistów RTS „Widzew” jedną z głównych uroczystości państwowych było Święto Pracy – 1 Maja. W czasie obchodów urządzano parady i zawody sportowe²⁷⁶.

Innym polskim stowarzyszeniem sportowym, w którym organizowano obchody i akademie była łódzka YMCA. Atmosfera tych imprez, podobnie jak wykreowana przez działaczy tożsamość zrzeszenia, skupiała się wokół wartości patriotycznych i obywatelskich. Szczególne wydarzenie dla członków ogniska łódzkiego stanowiły „Dni Polskiej YMCA” oraz imieniny Marszałka J. Piłsudskiego i Marszałka Edwarda Rydza-

²⁷⁰ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 338, s. 7; zob. też „Łódź w ilustracji” 1938, nr 38, s. 3; „Echo” 1938, nr 250, s. 5.

²⁷¹ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 37.

²⁷² Tamże, s. 21-22.

²⁷³ W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, op.cit., s. 288-291; W. Grabarek, *Działalność organizacyjno-sportowa sekcji piłki nożnej Klubu Sportowego „Zjednoczone” w Łodzi w dwudziestolecie międzywojennym*, kopia pracy seminaryjnej w zbiorach własnych autora, Łódź 1979, s. 6-7.

²⁷⁴ Zob. też *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 12.

²⁷⁵ Z okazji 10. jubileuszu władze RTS „Widzew” wydały okolicznościowe odznaki przedstawiające godło stowarzyszenia. A. Górawski, *Kolekcja klubów. Widzew oraz dawni łódzcy ligowcy*, Katowice 1998, s. 67-68.

²⁷⁶ C. Grzelak, *Z badań...*, op.cit., s. 175; zob. też *Do ogółu sportowców łódzi!*, [w:] A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport...*, op.cit., s. 164-165.

Śmigłego²⁷⁷. Obaj przywódcy posiadali najwyższą godność YMCA – „Pierwszego Członka Honorowego Polskiej YMCA”²⁷⁸. W łódzkiej YMCA obchodzono również rocznice powstania listopadowego i styczniowego, odzyskania dostępu do morza, wymarszu z Oleandrów Pierwszej Kadrowej, odzyskania Niepodległości Państwa Polskiego oraz imienin Prezydenta Rzeczypospolitej. Charakter integracyjny miały święta religijne i zwyczajowe tj. „Sylwester”, „Jajko”, „Opłatek”, „Ostatki” oraz „Pożegnanie Karnawału”. Uroczystościami promującymi działania łódzkiej YMCA na zewnątrz stanowiły jubileusze. W okresie międzywojennym świętowano je trzykrotnie: w 1928 r. (5-lecie)²⁷⁹, 1931 r. (10-lecie)²⁸⁰ i w 1938 r. (15-lecie)²⁸¹.

Tradycję obchodzenia świąt narodowych i pracowniczych pielęgnowano również w Kole Sportowo-Oświatowym Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”). Kierownictwo zrzeszenia organizowało imprezy okolicznościowe i akademie związane, m.in. z obchodami Święta Konstytucji 3 Maja, rocznicy Bitwy pod Wiedniem, Święta Niepodległości – 11 Listopada oraz rocznic powstania listopadowego i styczniowego. Świętowano także przy okazji różnorodnych świąt pracowniczych. Przykładem mogą być między innymi festyny spółdzielczości, które cieszyły się dużą popularnością. Wszystkie te uroczystości uświetniał zazwyczaj występ chóru KSO „L. Geyera”, wspólnie z innymi artystami organizacji społeczno-kulturalnych, tj. PMS czy Towarzystwa Muzycznego im. S. Barcewicza²⁸². Frekwencja na powyższych wydarzeniach była wysoka.

Zwyczaj obchodzenia świąt państwowych obowiązywał także w Aeroklubie Łódzkim (AŁ). W 1933 r., z okazji „Święta Morza”, zarząd Klubu uchwalił rezolucję oraz wysłał trzy depeche do Prezydenta RP, Marszałka J. Piłsudskiego, ministra transportu, władz Ligi Morskiej i Kolonialnej oraz Aeroklubu Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie²⁸³.

²⁷⁷ Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA z działalności Związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 15; APŁ, PYŁ, [Streszczenia i programy pogadanek wygłoszonych w Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1930, sygn. 80, b.p.s.

²⁷⁸ Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA z działalności Związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 8.

²⁷⁹ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 339, s. 7.

²⁸⁰ Sprawozdanie Prezesa Zarządu Polskiej Y.M.C.A. wygłoszone na Walnem Zebraniu Członków Ogniska Łódzkiego w dniu 28 lutego 1931 r. za rok 1930, [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 52.

²⁸¹ APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 154.

²⁸² APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 19 i n.; APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 5; zob. też APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, s. 18; APŁ, LG, Sprawozdanie z działalności Sekcji Kulturalno-Oświatowej: 1932-1933, sygn. 981, s. 4.

²⁸³ APŁ, UWŁ, WSP, „Aeroklub Łódzki w Łodzi”, sygn. 1571, s. 37.

Ważnym świętem dla członków AŁ był tydzień LOPP. W trakcie jego obchodów na terenie Łodzi rozrzucano z samolotów ulotki propagandowe oraz organizowano odczyty o lotnictwie²⁸⁴.

W różnego rodzaju uroczystościach brali udział także członkowie Klubu Sportowego „Wima” (KS „Wima”). Na poziomie życia wewnątrz zrzeszenia dużą popularnością cieszyły się imprezy organizowane z okazji otwarcia i zamknięcia sezonu sportowego. Zapraszano wówczas przedstawicieli władz politycznych, wojskowych i sportowych, uczestniczono w nabożeństwach oraz urządzano uroczyste przemarsze²⁸⁵. W 1934 r., podczas uroczystości podsumowania sezonu, fundatorem rozdanych nagród dla zawodników było Prezydium Zarządu „Wimy” oraz Wytwórnia Artykułów Sportowych „Frema”²⁸⁶. Jedną ze sztandarowych i zarazem propagandowych imprez, w których w sposób szczególny kierownictwo KS „Wima” akcentowało swój udział, było Święto Klubów Fabrycznych w Spale. Oprócz defilady przed Prezydentem RP I. Mościckim, zawodnicy „Wimy” prezentowali także pokazy gimnastyczne²⁸⁷.

Sportowcy KS „Wima”, oprócz własnych uroczystości rocznicowych, obchodzili również jubileusze innych zrzeszeń. Najczęściej kultywowaną formę celebrowania stanowił udział w zawodach okolicznościowych. W 1934 r. kolarze wystartowali między innymi w Jubileuszowym Biegu „Zjednoczonych” oraz wyścigu torowym na Jubileusz ŁKS²⁸⁸.

W 1935 r. członkowie KS „Wima” zorganizowali wraz z innymi organizacjami widzewskimi pochód żałobny z okazji pogrzebu Marszałka J. Piłsudskiego. Relacjonowano wówczas: „Po uczczeniu pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego przez zachowanie 3-ch minutowej ciszy przy odezwaniu się syren fabrycznych orkiestra zagrała Pierwszą Brygadę, poczem wszystkie delegacje przedefilowały z opuszczonymi sztandarami przed wizerunkiem Marszałka Piłsudskiego, oddając Mu w ten sposób ostatni hołd”²⁸⁹.

W 1938 r., z okazji jubileuszu 10-lecia istnienia KS „Wima”, zorganizowano szereg wydarzeń o podniosłym charakterze. Spośród odbytych uroczystości można wymienić m.in.: złożenie wieńca na Grobie Nieznanego Żołnierza, uczestniczenie w nabożeństwie,

²⁸⁴ E. Haniszewski, *Aeroklub...*, op.cit., s. 30.

²⁸⁵ W 1935 r. w uroczystym otwarciu sezonu KS „Wima” wzięło udział około 5000 osób. *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935*, op.cit., s. 3.

²⁸⁶ *Protokuł Walnego Zgromadzenia Klubu Sportowego „Widzewska Manufaktura” w Łodzi z dnia 27 grudnia 1934 roku oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, s. 13.

²⁸⁷ *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934*, op.cit., s. 2; zob. też *Protokuł oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935*, op.cit., s. 4.

²⁸⁸ *Protokuł... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934*, op.cit., s. 5-7.

²⁸⁹ *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935*, op.cit., ss. 4, 10.

udekorowanie zasłużonych członków, dokonanie przeglądu oddziałów sportowych, złożenie pamiątkowych wpisów do „Złotej Księgi” oraz poświęcenie hali sportowej. Na zakończenie uroczystości zorganizowano defiladę stowarzyszeń sportowych oraz popisowe ćwiczenia sprawnościowe²⁹⁰.

Władze KS „Wima” wielokrotnie podkreślały patriotyczny charakter stowarzyszenia. W maju 1939 r. członkowie zrzeszenia przygotowywali się do udziału w urządzanym przez Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (MKWFiPW) Świącie Sportu, które było organizowane pod hasłem „Sport na Fundusz Obrony Narodowej”²⁹¹. Zbiórkę pieniędzy prowadzono wśród zawodników i działaczy KS „Wima”²⁹².

Aktywny udział w obchodzeniu różnego rodzaju świąt państwowych brali członkowie Klubu Sportowego „IKP” (KS „IKP”). W 1935 r. władze stowarzyszenia urządziły w ramach obchodów Święta Konstytucji 3 Maja zawody sportowe. Do udziału w nich zaangażowano wszystkie sekcje sportowe. Program imprezy obejmował przemarsz defilady, a następnie trójbój lekkoatletyczny junierek (bieg na 60m, skok w dal, rzut piłką), mecz koszykówki żeńskiej z KP „Zjednoczone” oraz drużyny męskiej ze Stowarzyszeniem Sportowym „Triumph”, w lekkiej atletyce: bieg na 100m, sztafetę 4x100m, skok o tyczce, mecz piłki nożnej z Towarzystwem Zwolenników Sportu (TZS) oraz cztery walki bokserskie. Dla startujących przewidziano nagrody oraz zorganizowano obsługę sędziowską²⁹³.

Ryc. 21. Jubileusz 10-lecia KS „IKP” w 1937 roku. Na zdjęciu prezes zrzeszenia dyr. J. Wolczyński wręcza odznaczenie zasłużonej zawodniczce

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1937, nr 42, s. 2

²⁹⁰ „Echo” 1938, nr 149, s. 5; zob. też „Przegląd Sportowy” 1938, nr 47, s. 5.

²⁹¹ *Protokół Nr. 11 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 16 maja 1939 r.*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, b.p.s.

²⁹² W 1939 r. Zarząd KS „Wima” udzielał większego wsparcia finansowego tym sekcjom sportowym, które nie tylko przyczyniały się do popularyzowania sportu, ale miały także określony związek i wkład w działania na rzecz obronności państwa polskiego. *Protokół Nr. 4 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 8.2.1939 r.*, materiały znajdujące się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, b.p.s.

²⁹³ APŁ, ŁOZGS, Książka protokołów zebrań Komisji Sportowej IKP 1935-37, sygn. 11, s. 1-3.

Sportowcy KS „IKP” uczestniczyli także w świętach klubów fabrycznych w Spale, obchodach rocznicy śmierci Marszałka J. Piłsudskiego oraz Tygodniu Pomorza²⁹⁴. Z okazji każdego święta Bożego Narodzenia organizowano wspólny „Opłatek”²⁹⁵.

W 1932 r. członkowie KS „IKP” obchodzili 5-lecie, a w 1937 r. 10-lecie istnienia stowarzyszenia. Z okazji tych wydarzeń urządzono rewie sportowe, podczas których sportowcy rywalizowali w różnych dyscyplinach z zawodnikami zrzeszeń łódzkich i innych miast Polski. Na zakończenie obchodów jubileuszowych zorganizowano poczęstunek oraz uroczystą dekorację²⁹⁶.

Coroczne święta religijne i państwowe obchodzili członkowie Klubu Sportowego „Znicz” (KS „Znicz”). Na tradycyjny „Opłatek” czy „Jajko” spotykali się zazwyczaj w lokalu Komendy Łódzkich Chorągwi ZHP²⁹⁷.

6. Zakładanie chórów, orkiestr i baletów

Powstawanie sekcji muzycznych, tanecznych i śpiewaczych w polskich stowarzyszeniach sportowych w Łodzi wynikało z różnorodności zainteresowań i potrzeb działaczy sportowych. Ich funkcjonowanie było zatem możliwe tylko dzięki mocy sprawczej pasjonatów sztuki, nauczycieli oraz uzdolnionych artystycznie członków. Do rozwoju oddziałów muzycznych w organizacjach sportowych przyczynił się także upadek kina niemego na rzecz filmów dźwiękowych, co spowodowało, że wielu artystów zasiliło szeregi różnych orkiestr²⁹⁸.

Potrzebę prowadzenia zespołu muzycznego i chóru robotniczego dostrzeżono w środowiskach robotniczych skupionych wokół Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (TUR) i Organizacji Młodzieży TUR w Łodzi. Działający zespół choralny przekształcił się w 1928 r. w Symfonię Robotniczą. Styczność członków Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR) ze wspomnianym z chórem jest wysoce prawdopodobna, gdyż występował on przy okazji różnego rodzaju uroczystości partyjnych, jak i w ramach bezpłatnych koncertów w parku Źródlika²⁹⁹.

²⁹⁴ Tamże, ss. 11, 56-57, 149.

²⁹⁵ „Ilustrowana Republika” 1939, nr 21, s. 11.

²⁹⁶ „Nowy Dziennik Łódzki” 1932, nr 287, s. 3; „Głos Poranny” 1932, nr 287, s. 7; „Łódź w ilustracji” 1937, nr 42, s. 2; „Ilustrowana Republika” 1937, nr 280, s. 7.

²⁹⁷ M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, b.p.s.

²⁹⁸ M. Koliński, *Łódź między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918-1939*, Łódź 2007, s. 102.

²⁹⁹ M. Nartnowicz-Kot, *Polski...*, *op.cit.*, ss. 532, 583-584, 587.

W RKS TUR funkcjonowała natomiast sekcja artystyczna (gimnastyki rytmicznej), gdzie prowadzono zajęcia taneczne i śpiewania. Oddział ten wystąpił między innymi na scenie Teatru Miejskiego w Łodzi. Podczas Wystawy Sportowej organizowanej przez Łódzki Okręgowy Związek Lekkiej Atletyki (ŁOZLA) w Technikum Włókienniczym przy ul. Żeromskiego, członkinie sekcji zaprezentowały w 1939 r. pokaz tańców ludowych i ćwiczeń baletowych³⁰⁰. Zespół gimnastyczno-taneczny występował również przy okazji różnych imprez i akademii RKS TUR, OM TUR, Okręgowego Komitetu Robotniczego Polskiej Partii Socjalistycznej i in. Oddział specjalizował się w tańcach ludowych oraz wykonywaniu pieśni robotniczych, np. „Na Barykady” czy „Czerwony Sztandar”³⁰¹. Opiekę nad sekcją sprawowała wybitna sportsmenka Stanisława Domagalanka.

Sekcja śpiewacza funkcjonowała w dziale kulturalno-oświatowym Kole Sportowo-Oświatowym Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”). Oddział ten miał własny zarząd i regulamin. Początkowo wśród jego członków przewagę liczebną miały kobiety, natomiast w późniejszym okresie przeważali mężczyźni. Do składu estradowego zaliczały się: chór mieszany i rewelersów, sextet muzyczny, śpiewacy solowi, recytatorzy oraz balet. W 1931 r. kierownikiem sekcji śpiewaczej początkowo był W. Zasada, a następnie w 1933 r. Józef Nowicki, a w 1934 r. Hugo Bibel³⁰².

Chór mieszany w szczytowym okresie działania skupiał ponad 80. członków. Jego dyrygentem był R. Cichowicz, pod którego przewodnictwem opracowano szereg utworów muzycznych, przeważnie wielkich kompozytorów muzyki klasycznej. Na liście repertuaru znajdowały się utwory m.in.: Fryderyka Szopena, Johanna Straussa, Stanisława Moniuszki, M. Altenhoffera, Mieczysława Karłowicza, Aleksandra Orłowskiego, Feliksa Nowowiejskiego, Karola Prosnaka oraz Stanisława Kazuro. Zwracano uwagę, aby przeważały w nim pieśni polskich kompozytorów. Były to m.in. „Trzeci Maj”, „Wesele sieradzkie”, „Powitanie wiosny”, „Sztandary polskie w Kremlu”, „Cygańskie życie” oraz „Po nieszpórach przy niedzieli”³⁰³.

Chór rewelersów nosił nazwę „Nasza Piątka”. Funkcję kierownika zespołu sprawował Zygmunt Swendrak, który opracowywał na cztery głosy utwory o charakterze ludowo-rozrywkowym i poważnym – na przykład „Poemat” Zdenka Fibicha.

³⁰⁰ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 102; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 88, s. 9.

³⁰¹ C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 59; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 63.

³⁰² APŁ, UWŁ, WSP, „Koło Sportowo-Oświatowe fabr. =L. Geyer= w Łodzi, sygn. 2309, b.p.s.

³⁰³ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 5; APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, s. 18.

Sekstet muzyczny działał pod kierunkiem Eugeniusza Wenclamiędzy innymi wykonywał kompozycje Karola Kurpińskiego, Wojciecha Osmańskiego, C. Petera, Emile Waldteufela oraz Roberta Wenzla³⁰⁴.

W 1933 r. chórzyści KSO „L. Geyera” odbyli 70 prób, a w latach 1934-1935 – 43. Spotykali się zazwyczaj dwa razy w tygodniu, a w szczególnych sytuacjach kilka razy. Próby cieszyły się wysoką frekwencją wynoszącą około 85% całego zespołu³⁰⁵.

Cenne uzupełnienie działalności artystycznej KSO „L. Geyera” stanowiła współpraca kierownictwa zrzeszenia z artystami zawodowymi i członkami rozmaitych organizacji społecznych. Do grona artystów zapraszanych z zewnątrz można wymienić tenora Teatru Wielkiego w Warszawie Janusza Popławskiego, pieśniarza Stefana Witasę, skrzypaczkę Olę Nietschównę, wiolonczelistę Bronisława Nagujewskiego czy dyrygenta i pianistę Teodora Rydera.

Organizując występy publiczne władze Klubu współpracowały z Wydziałem Oświaty i Kultury m. Łodzi (WOiK), Polską Macierzą Szkolną, Towarzystwem Muzycznym im. S. Barcewicza oraz Związkiem Rezerwistów.

W KSO „L. Geyera” urządzano także koncerty upamiętniające Adama Mickiewicza, F. Szopena³⁰⁶, S. Moniuszkę, H. Sienkiewicza i in. Wiele z tych wydarzeń relacjonowała łódzka rozgłośnia radiowa³⁰⁷. Do zadań chóru należała oprawa wokalna pogrzebów zmarłych pracowników fabryki.

Rzadko spotykaną inicjatywą wśród łódzkich zrzeszeń sportowych stanowiło prowadzenie zajęć baletowych. W KSO „L. Geyera” w tego typu lekcjach uczestniczyło od 12. do 20. osób. Grupę prowadził szkoleniowiec z zewnątrz, którego opłacano z funduszy instruktorskich. Balet wchodził w skład zespołu estradowego. Jego repertuar obejmował tańce ludowe i charakterystyczne³⁰⁸.

Zespoły śpiewacze i muzyczne posiadały jeszcze inne polskie zrzeszenia sportowe działające na terenie Łodzi. W Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” (TG „Sokół”)

³⁰⁴ E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 3-4. Zob. też APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 1.

³⁰⁵ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 5; APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, s. 18.

³⁰⁶ Zob. APŁ, LG, Sprawozdanie z działalności Sekcji Kulturalno-Oświatowej: 1932-1933, sygn. 981, s. 14.

³⁰⁷ E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 4.

³⁰⁸ Tańce charakterystyczne, oprócz przystosowanych do wystawienia na scenie form tańców ludowych, obejmowały również stylizacje taneczne określonych grup społecznych czy zawodowych. Tamże, s. 4.

działalność rozwijał oddział śpiewaczy (chór męski i żeński)³⁰⁹ oraz orkiestrowy. W Gnieździe III „Sokoła” funkcję gospodarza orkiestry pełnił Bronisław Adamocha³¹⁰, a sam zespół liczył 28 członków³¹¹. Podobna struktura organizacyjna funkcjonowała w Policyjnym Klubie Sportowym (PKS), gdzie działały sekcja śpiewacza i muzyczna³¹². W Klubie Sportowym „Orkan” (KS „Orkan”) istniał natomiast tylko chór, który liczył 54. członków³¹³.

Warto odnotować również kontakty i związki zrzeszeń sportowych z oddziałami artystycznymi, funkcjonujących niezależnie od siebie, w obrębie większych zrzeszeń społeczno-kulturalnych. Do takich organizacji należały Klub Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”)³¹⁴, Polska YMCA³¹⁵ oraz Związek Rzemieślników Chrześcijan (ZRCh)³¹⁶. Znamienne były zwłaszcza efekty współpracy Sekcji Sportowej „Resursy” z muzykami Związku. W 1929 r., w dowód uznania dla działalności sekcji kolarskiej,

³⁰⁹ APŁ, AmŁ, Wydział Statystyczny (WS), Materiały do Informatora m. Łodzi. Towarzystwa gimnastyczne, sportowe, turystyczne. Rok 1918-1919, sygn. 23580, s. 44.

³¹⁰ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 39.

³¹¹ W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, *op.cit.*, s. 287; zob. też „Kurjer Łódzki” 1926, nr 330, s. 9.

³¹² APŁ, ŁOZGS, Korespondencja ogólna – przychodząca Wydziału Spraw Sędziowskich Ł.O.Z.G.S., sygn. 54, s. 67.

³¹³ APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18765, s. 145.

³¹⁴ Początki działalności oddziału śpiewaczego w KP „Zjednoczone” datuje się na rok 1921, kiedy to utworzono, złożony z robotników, zespół chórny przy świetlicy zwanej „Ogniskiem”. Działająca również w Klubie orkiestra wykonywała utwory poważne i lekkie. Występy odbywały się w lokalu zrzeszenia lub pobliskim parku. Na specjalne okazje zespół muzyczny koncertował bezinteresownie, zwłaszcza na rzecz różnego rodzaju instytucji dobroczynnych. Pracami chóru kierował A. Charuba, a orkiestry – A. Thonfeld. Urządzane koncerty były bezpłatne dla pracowników fabryki i członków zrzeszenia. *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, ss. 8, 15-17, 85; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 5; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 75; APŁ, UWŁ, WSP, Różne [w sprawach stowarzyszeń, zezwoleń na prowadzenie bilardów, gier w karty, przedsiębiorstw rozrywkowych itp.], sygn. 279, b.p.s.; „Kurjer Łódzki” 1928, nr 338, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1933, nr 144, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1938, nr 249, s. 9; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 81, s. 9; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, *op.cit.*, ss. 196-197, 287, 290; A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 293.

³¹⁵ Ważne miejsce w działalności wychowawczej Polskiej YMCA zajmowała muzyka i śpiew. Już w pierwszej połowie lat dwudziestych XX w. urządzano kameralne koncerty, o których w „Kurjerze Łódzkim” pisano: „Koncerty te o podłożu pedagogicznym szerzą nie tylko zamiłowanie do muzyki, jako pierwszorzędnego czynnika wychowawczego, lecz dzięki p. dyr. H. Kijeńskiej, zapoznają się członkowie polskiej Y.M.C.A. z historią muzyki, bez wiadomości której nie może być mowy o całokształcie kultury”. „Kurjer Łódzki” 1924, nr 86, s. 8. Przy Polskiej YMCA w Łodzi funkcjonowała również orkiestra symfoniczna i chór. Oddział chórny powstał w połowie lat trzydziestych XX wieku. Utworzenie chóru miało na celu popularyzowanie zamiłowania do pieśni kompozytorów polskich. Chórzyści ogniska występowali przy okazji różnego rodzaju imprezach kulturalnych YMCA, jak również wygłaszali referaty z dziedziny śpiewu i muzyki. Współpracowali ponadto ściśle z klubem literackim i dramatycznym YMCA. „Kurjer Łódzki” 1925, nr 348, s. 10; „Kurjer Łódzki” 1924, nr 96, s. 8; Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A. złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 88.

³¹⁶ Członkowie oddziału śpiewaczego ZRCh uświetniali swoimi występami ważne wydarzenia Sekcji Sportowej. Wykonywali oni pieśni religijne podczas nabożeństw z okazji rozpoczęcia i zakończenia sezonu, zapewniali oprawę artystyczną podczas jubileuszy oraz współorganizowali imprezy wewnętrzne, jak na przykład „Opłatek” czy „Pączek”. Zapraszając gości na wyżej wspomniane wydarzenia zawężano zazwyczaj grono gości do najbliższej rodziny członków Towarzystwa. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 1-2.

Maksymilian Kramer ułożył trzy piosenki, tj. „Hej Kolarze”, „Toast Hasło” oraz „Nasza sekcja wesoła” (w tonacji marszowej). Tekst pierwszej brzmiał następująco:

„I. Hej kolarze hejże ha
Póki wiosna życie trwa
Póki serce żywo bije
Póki kolarz siły czuje
Bo kolarze jadą w parze
Gdy trąbka zagra.

II. Dalej druchowie mili
Nie będziem się smucili.
Czy bieg długi, czy bieg mały.
Zawsze kolarz jest wytrwały.
Więc druchowie póki zdrowie.
Jeszcze służy nam.

III. Nasz kapitan wielki zuch.
On kieruje cały ruch
Gdy na przodzie jedzie z nami
Za nim gdyby malowani
Jedzie sekcja druchów, zuchów.
Aż patrzeć nie żal,

IV. Nasze Hasło „C Z O Ł E M” wszak
Biała czapka to nasz znak
Zawsze jedność, zawsze zgoda
Czy to burze, czy pogoda
Jedzie kolarz, jedzie hej
Zwiedzić Polski Kraj”³¹⁷

7. Przygotowywanie sztuk teatralnych i seansów filmowych

Wielowymiarowa działalność polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi obejmowała swym zasięgiem również takie dziedziny życia kulturalnego, jak teatr i kino. I choć teatr był uznawany za rozrywkę ambitną i wyrafinowaną, to władze zrzeszeń sportowych, by uprzystępnąć członkom odbiór widowiska artystycznego, zamawiały głównie komedie i sztuki patriotyczne. Dużą popularnością wśród sportowców cieszyły się seanse filmowe. Ułatwiony dostęp do sal kinowych mieli zwłaszcza członkowie większych i prężniej działających stowarzyszeń sportowych³¹⁸.

Jednym z najstarszych istniejących w Łodzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego oddziałów dramatycznych działających przy polskim stowarzyszeniu sportowym było Koło Dramatyczne Łódzkiego Towarzystwa Kolarskiego (ŁTK) w Łodzi. Prowadziło ono swoją pracę od 1918 roku. W początkowym okresie jego członkowie wystawiali między innymi sztukę Michała Bałuckiego pt. „Grube Ryby”. Skład aktorski Koła składał się z osób profesjonalnie wypełniających swoje zadania sceniczne, gdyż jak pisał „Kurjer Łódzki”: „Koło to [...] posiada wybitniejsze siły amatorskie w Łodzi. Bywalcy teatralni pamiętając udane imprezy tego zespołu zapewne licznie podążą na zapowiadziane

³¹⁷ APŁ, TRRŁ, Księga Pamiątkowa S. S. R., sygn. 36, b.p.s.

³¹⁸ M. Koliński, *Łódź...*, *op.cit.*, s. 107-108. Zob. też A. Kuligowska-Korzeniewska, *Łódź teatralna: polska, niemiecka i żydowska współpraca i rywalizacja*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX w.*, Łódź 1997, s. 257; H. Krajewska, *Życie filmowe w wielonarodowej Łodzi (1895-1939)*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy...*, *op.cit.*, s. 306 i n.

widowisko³¹⁹. W 1921 r. ŁTK zorganizowało wieczór muzyczny dla miłośników gry na cytrze³²⁰.

Popularyzowaniem różnych form życia artystycznego zajmowali się działacze Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS). W stowarzyszeniu tym organizacją różnego rodzaju wydarzeń artystycznych zajmował się Komitet Dochodów Niestających, a w późniejszym okresie sekcja towarzyska. W dniu 17 stycznia 1925 r. aktywiści Klubu zorganizowali w salach Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” artystyczny raut. Bilety były do nabycia dla wszystkich członków łódzkich stowarzyszeń sportowych. Wieczór mieli uświetnić swoją obecnością czołowi łódzcy artyści³²¹. Jednak najczęstszym miejscem wydarzeń artystycznych organizowanych staraniem kierownictwa Klubu była Biała Sala Manteuffla oraz lokal Związku Handlowców Polskich³²².

Działania o charakterze artystycznym prowadzono również w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” (TG „Sokół”). Przygotowywane sztuki prezentowano zazwyczaj przy okazji zabaw towarzyskich oraz różnego rodzaju świąt narodowych i religijnych. Podczas imprez towarzyskich odgrywano głównie jednoaktowe komedie, wśród których można wymienić: „Dzieci i Muzy”, „Jeden z nas musi się ożenić” czy „Majster i Czeladnik”³²³. W 1926 r. Gniazdo II przed „zabawą taneczną” wystawiło dramat w pięciu aktach L. Andrejewa pt. „Siedmiu Powieszonych”³²⁴. Dla uświetnienia uroczystości państwowych wystawiano między innymi jednoaktowe epizody historyczne, na przykład: „Noc w Belwederze” czy „Jagiello pod Grunwaldem”³²⁵. W okresie zimowym w Gnieździe I swoją tradycję miały natomiast wieczory dramatyczno-muzyczno-sportowe³²⁶.

W Gnieździe II „Sokoła” tego typu wydarzeniom towarzyszył chór „Lira” oraz deklamacje wierszy przez druhy³²⁷. W 1926 r. z okazji otwarcia Gniazda Tuszyn, zespół sceniczny Gniazda IV wystawił komedyjkę w trzech aktach „Sublokatorki”³²⁸. W oddziale tym aż do 1928 r. praca sceniczna stanowiła element dominujący w stosunku do zajęć

³¹⁹ „Kurjer Łódzki” 1921, nr 318, s. 3.

³²⁰ „Kurjer Łódzki” 1921, nr 127, s. 4.

³²¹ „Kurjer Łódzki” 1924, nr 350, s. 8.

³²² APŁ, AmŁ, Wydział Podatkowy (WP), Podatek od obchodów sylwestrowych i noworocznych, sygn. 15469, s. 31.

³²³ „Kurjer Łódzki” 1925, nr 98, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1925, nr 103, s. 6.

³²⁴ „Kurjer Łódzki” 1926, nr 247, s. 8; zob. też „Kurjer Łódzki” 1928, nr 91, s. 7.

³²⁵ A. Bogusz, *Dawna...*, *op.cit.*, s. 164; zob. też „Kurjer Łódzki” 1926, nr 330, s. 9.

³²⁶ Funkcję kierownika Sekcji Dramatycznej (Gniazdo I) sprawował Cz. Gorzeński. A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 33-34; zob. też „Kurjer Łódzki” 1927, nr 82, s. 6.

³²⁷ Tamże, s. 36.

³²⁸ Tamże, s. 43.

ruchowych. Przyczyną takiego stanu rzeczy był brak odpowiedniej bazy sportowej³²⁹. Również w 1928 r. zespół artystyczny Gniazdo II wystawił „Jasełka”³³⁰, a Gniazda V z okazji 10. rocznicy niepodległości Polski komedię „Damy i Huzary”. W Gnieździe VI inicjatywy artystyczne w postaci kółek teatralnych zawiązywały się w okresie jesienno-zimowym. Dochód z ich występów zasilał kasę Towarzystwa³³¹.

W TG „Sokół” sztuki teatralne wystawiano nie tylko własnymi siłami, ale zapraszano także artystów z innych organizacji. Dla przykładu w 1929 r. w lokalu Gniazda III przy ul. Emilii 7 członkowie Stowarzyszenia Młodzieży Katolickiej wystawili sztukę ludową pt. „Łobzowanie”³³². Godny odnotowania jest również fakt występu członków łódzkiego „Sokoła” w 1929 r. w Poznaniu. Wzięli oni bowiem udział w artystycznym widowisku z pokazami gimnastycznymi pt. „Zaślubiny Wisły z Bałtykiem”³³³.

Sekcje samokształceniowe o profilu muzycznym i dramatycznym rozwijano również w większości kół Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego. Ponieważ w placówkach tych działały także oddziały sportowe, zawodnicy mogli poszerzać swoje zainteresowania. Zwłaszcza, że sekcje oświatowo-kulturalne urządzały szereg przedstawień i wieczorów artystycznych, co sprzyjało popularności tego typu działalności. Maria Nartonowicz-Kot zauważa: „Ich tematyka (prezentowanych sztuk – przyp. PK) najczęściej wiązała się z wydarzeniami rewolucyjnymi. Wystawiano wówczas: *Różę* Stefana Żeromskiego, *Sędziów* Stanisława Wyspiańskiego. Wykonywano śpiewy pieśni robotniczych i rewolucyjnych”³³⁴. Działalnością Sekcji Literacko-Dramatycznej kierował artysta Teatru Miejskiego Dobiesław Damiński³³⁵.

Niewiele informacji dotyczących życia kulturalnego zachowało się na temat Klubu Sportowego „Wima” (KS „Wima”). Wiadomo, że w 1930 r. utworzono sekcję dramatyczną, którą kierowali E. Grosser i Kretschmer. W debiutanckim występie wystawiono wodewil z tańcami i śpiewami Konstantego Krumłowskiego pt. „Pod Wesołym Niedźwiedziem”³³⁶. W 1935 r., po reorganizacji zrzeszenia, kółkiem dramatycznym,

³²⁹ A. Bogusz, *Dawna..., op.cit.*, s. 255.

³³⁰ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 353, s. 9.

³³¹ A. Bogusz, *Sokolstwo..., op.cit.*, s. 44.

³³² „Kurjer Łódzki” 1929, nr 92, s. 6.

³³³ A. Bogusz, *Sokolstwo..., op.cit.*, s. 25.

³³⁴ M. Nartonowicz-Kot, *Polski ruch..., op.cit.*, s. 530.

³³⁵ W marcu 1928 r. sekcja literacko-dramatyczna łódzkiego oddziału TUR została przejęta przez Komitet Wykonawczy OM TUR. Tamże, s. 532.

³³⁶ „Głos Poranny” 1930, nr 55, s. 9.

wchodzącym w skład sekcji kulturalno-oświatowej, kierował Zerbe³³⁷. Przedstawienia odbywały się najpierw przy ul. Rokicińskiej, a później przy ul. Niciarnianej.

Jedną z najdłuższych tradycji prowadzenia działań kulturalnych posiadał Związek Rzemieślników Chrześcijan. Początki funkcjonowania teatru miały swój początek jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości³³⁸. Sportowcy Sekcji Sportowej „Resursy” (SS „Resursa”) mieli zatem możliwość dostępu do sztuk wykonywanych przez artystów z renomowanych łódzkich placówek kulturalnych. Co więcej, posiadali oni także możliwość korzystania z oferty Kina Stylowy. Znajdowało się ono w siedzibie zrzeszenia przy ul. Kilińskiego 123. Zawodnicy SS „Resursy” mieli przywilej zakupu biletów ulgowych³³⁹. Kino to mogło pomieścić około 400. osób. W okresie letnim filmy wyświetlano na otwartej przestrzeni.

Ożywione życie pozasportowe stanowiło ważny nurt działalności Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”). Już w trakcie zawiązywania się pierwszych drużyn sportowych w Klubie jego działacze, oprócz dbałości o pomnażanie sprawności fizycznej członków, wyznaczyli sobie także za cel rozwijanie życia duchowego i kulturalnego. Wysiłki aktywistów wspomagał sam Gustaw Geyer, który zapewnił warunki finansowe, aby sprowadzić przedstawicieli łódzkiego środowiska artystycznego na teren fabryki³⁴⁰. Pomoc ta miała trwać aż do czasu utworzenia przez działaczy „Geyera” samodzielnej sekcji kulturalno-oświatowej oraz zorganizowania lokalu na tego typu działalność. Wstęp do tych zamierzeń stanowiło rozpoczęcie współpracy Romana Tadeusiewicza z Bolesławem Gorczyńskim – dyrektorem Teatru Miejskiego w Łodzi. Efektem tej kooperacji był szereg wystawionych sztuk, m.in.: „Przepióreczka”³⁴¹ S. Żeromskiego, „Cały dzień bez kłamstwa” James’a Montgomeryego czy „Śluby panińskie” A. Fredry. Po ustaniu umowy z Teatrem Miejskim nawiązano kontakt z Teatrem Popularnym w Łodzi, kierowanym przez dyrektora Józefa Pilarskiego. Oprócz klasycznego repertuaru, jak na przykład operetka „Krysia Leśniczanka” Georga Jarno czy „Rozkoszna dziewczyna” Ralfa Benatzkyego, wystawiano również bajki dla dzieci. Wszystkie te utwory grano w tzw. Sali jadalnej Geyera przy ul. Piotrkowskiej 295. Pod względem frekwencji cieszyły się one dużym zainteresowaniem. Jeden z aktywistów Klubu Erazm Maciński o sztuce pt. „Przepióreczka”

³³⁷ *Protokół... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit.*, s. 36.

³³⁸ Zob. „Kurjer Łódzki” 1918, nr 45, s. 2; „Kurjer Łódzki” 1918, nr 56, s. 2; „Kurjer Łódzki” 1918, nr 119, s. 2.

³³⁹ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 44.

³⁴⁰ Wstęp na dany spektakl był bezpłatny, za okazaniem legitymacji robotniczej.

³⁴¹ W swoich wspomnieniach E. Maciński przywołując utwór S. Żeromskiego używa tytułu „Przepióreczka”. W oryginale komedia ta jednak zatytułowana jest „Uciekła mi przepióreczka”.

pisał: „Powodzenie było niebywałe, mimo, że grano na razie na prowizorycznej scenie [...], a widzowie – nie mogąc pomieścić się na ławkach zaimprovizowanych „na chybcika” – oblegali wszystkie słupy na sali i dostępne punkty, skąd mogliby obserwować toczącą się akcję”³⁴². W „Geyerze” organizowano także przedstawienia o charakterze patriotycznym. W 1933 r. w trakcie organizowanej akademii odegrano sztukę „Sobieski pod Wiedniem”³⁴³.

Dorobek artystyczny mieli także członkowie sekcji scenicznej KSO „L. Geyera”. Pierwszy własny występ sceniczny przygotowali oni w 1938 roku. Wystawiono wówczas wodewil Konstantego Krumłowskiego „Królowa Przedmieścia”³⁴⁴. W odegrane role wcielili się aktywiści sekcji kulturalno-oświatowej. Reżyserem utworu była Zofia Filochowska-Wedow. Sztuka została zaprezentowana publiczności na specjalnie przygotowanej scenie, która została zbudowana w dawnej „Sali jadalnej” i nosiła nazwę „Sala Teatru Geyera”³⁴⁵.

Wybuch drugiej wojny światowej przeszkodził w zaplanowanym na listopad 1939 r. wystawieniu fragmentu „Dziadów” Adama Mickiewicza, z muzyką S. Moniuszki. Do udziału w sztuce zaangażowano także artystów warszawskiej opery. Działania wojenne uniemożliwiły też rozbudowę ówczesnego lokalu zrzeszenia. Wiosną 1940 r. planowano bowiem wykonać prace budowlane mające na celu stworzenie dużej sali piętrowej ze sceną i ekranem (ul. Piotrkowska 289).

Już od początku lat dwudziestych XX w. działalność kulturalna stanowiła ważny element wewnętrznego życia środowiska pracowniczego skupionego wokół zakładów fabrycznych „Zjednoczone”. Władze zrzeszenia popularyzując sztukę sceniczną wśród pracowników, robotników i ich rodzin, kierowały się przesłankami politycznymi, ekonomicznymi i pedagogicznymi. Należy przypuszczać, że odbiorcami tego kierunku działań były również osoby należące do sekcji sportowych Klubu Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”).

Początki funkcjonowania teatru „Zjednoczonych” były dość skromne, gdyż zespół amatorski przygotował zaledwie kilka przedstawień. Znaczący rozwój sekcji teatralnej Klubu nastąpił w latach trzydziestych XX wieku. Jej działaniami kierował wówczas Edmund Kron. Oddział sceniczny liczył 32. członków i wystawił pięć sztuk, m.in. E. Czaplickiego „Nowa Stodoła”, Z. Przybylskiego „Wicek i Wacek”, Stefana Krzywoszewskiego „Diabeł i karczmarka”, Adama Staszczyka „Kościuszko w Petersburgu” oraz farsę Brandona Thomasa „Ciotka Karola”. Krótkie występy artystyczne prezentowano także podczas świąt klubów

³⁴² E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 2.

³⁴³ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, s. 18.

³⁴⁴ Zob. APŁ, LG, Komunikaty Klubu Sportowego „Geyer”: 1937-1938, sygn. 980, s. 62.

³⁴⁵ E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 4.

fabrycznych – m.in. obrazek taneczny pt. „Dożynki” oraz w czasie akademii Święta Odzyskania Niepodległości – m.in. prezentacja całokształtu działalności „Zjednoczonych” w formie obrazów i tekstu wierszowego³⁴⁶.

Dla pracowników zakładów „Zjednoczone” swoje sztuki wystawiali również artyści zawodowi. Aktorzy Teatru Popularnego w Łodzi zaprezentowali m.in. operetkę Franza Lehara „Hrabia Luxemburg”, a zespół Teatru Miejskiego wystawił „Grube ryby” Michała Bałuckiego³⁴⁷. Przeciętna frekwencja na przedstawieniach wynosiła około 500. osób. W latach 1935-1936 sekcja teatralna pod kierownictwem K. Bałowskiego i E. Krona (reżysera) wystawiła 14 różnych dzieł, m.in. „Damy i huzary” Aleksandra Fredry czy „Mysz kościelną” Władysława Fedora³⁴⁸. W późniejszym okresie w repertuarze sekcji przeważały komedie, na przykład Ryszarda Ruskowskiego „Wesele Fonsia” czy Henryka Zbierzchowskiego „Małżeństwo Loli”. W 1938 r. grupa teatralna przekształciła się w sekcję Sceny Robotniczej, która wystawiła m.in. sztukę „Krzyżacy”³⁴⁹. Przedstawiciele zreorganizowanej sekcji koordynowali nie tylko prace teatru, ale także oddziału filmowego i organizującego akademie³⁵⁰. Sztuki wystawiano w lokalu zakładowym na Księżym Młynie przy ul. Przędzalnianej 68³⁵¹. Do 1938 r. Scena Robotnicza wystawiła około 40 sztuk³⁵².

Dzięki wsparciu Polskiej YMCA w Łodzi w KP „Zjednoczone” uruchomiono również kino³⁵³. W 1938 r., przy wykorzystaniu kinematografu dźwiękowego³⁵⁴, wyświetlono seanse: „Król Karol Rumuński w Polsce”, „Pobyt Prezydenta Rzeczypospolitej w Rumunii”, „Reportaż z życia Klubu K.P. „Zjednoczone” oraz „Młody las” Adolfa Hertza. W 1939 r. wyświetlono film „Centralny Okręg Przemysłowy” (Stalowa Wola) oraz „Znachor”, według powieści Tadeusza Dołęgi-Mostowicza. Warto dodać, że członkowie

³⁴⁶ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, s. 27.

³⁴⁷ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 338, s. 7.

³⁴⁸ Zob. APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ] 1935, sygn. 4748, s. 2; APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 80-81.

³⁴⁹ APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, b.p.s.; zob. też „Kurjer Łódzki” 1938, nr 249, s. 9.

³⁵⁰ W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, *op.cit.*, s. 286-291; zob. też APŁ, FS, [Sprawozd. z działaln. Klubu Pracowników Z. Z.W.] 1933-1937, sygn. 4746, s. 6.

³⁵¹ Zob. „Kurjer Łódzki” 1939, nr 163, s. 6.

³⁵² „Kurjer Łódzki” 1938, nr 249, s. 9.

³⁵³ APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 7; *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, ss. 7, 16.

³⁵⁴ W Łodzi w 1937 r. funkcjonowały 32 kinematografy dźwiękowe. Sale kinowe mogły pomieścić łącznie 14 918 osób. Problem upowszechniania wartości kulturalnych, [w:] APŁ, ZDiPU, Obóz Zjednoczenia Narodowego 1937-1938, sygn. 206, s. 125.

Klubu, za okazaniem legitymacji członkowskiej, mogli korzystać ze zniżek w łódzkich kinoteatrach³⁵⁵.

W 1939 r. kierownictwo KP „Zjednoczone” podjęło starania na rzecz utrwalenia na taśmie filmowej meczu lekkoatletycznego pomiędzy zawodnikami zrzeszenia a ŁKS. Materiał z nagrania planowano wyświetlać w kinie zakładowym³⁵⁶.

Z zachowanych materiałów źródłowych wynika, że działania na rzecz propagowania sztuki scenicznej i filmowej prowadzono jeszcze w innych polskich stowarzyszeniach sportowych. Dla przykładu członkowie Klubu Sportowego „IKP” (KS „IKP”) posiadali możliwość korzystania z oferty artystycznej Teatru Popularnego, który działając wówczas w Zespole Teatrów Miejskich, posiadał swą siedzibę w dawnej stołówce zakładów Poznańskiego. Widownię teatru stanowili głównie robotnicy fabryki „Poznańskiego”³⁵⁷.

Życie pozasportowe rozwijano również w Klubie Sportowym „Orkan” (KS „Orkan”), gdzie funkcjonowała sekcja dramatyczna. Niestety zachowało się niewiele informacji na temat jej działalności. Wiadomo jedynie, że grano sztuki „lekkie”, a więc głównie komedijki. Należy przypuszczać, że formy pracy artystycznej intensyfikowano w okresie zimowym, w celu podtrzymania życia wewnątrzklubowego³⁵⁸.

Szczątkowe wiadomości na temat działań artystycznych zachowały się także w odniesieniu do Klubu Sportowego „Znicz” (KS „Znicz”). W 1933 r. z okazji zakończenia roku kalendarzowego przygotowano, oprócz kilku występów kameralnych, poważne wydarzenie kulturalne, jakim była „Maskarada na lodzie”. Na terenie Łodzi impreza ta nie miała swojego odpowiednika³⁵⁹.

Działania na rzecz ułatwionego dostępu członków do sztuki filmowej prowadziły z kolei władze Aeroklubu Łódzkiego (AŁ). To właśnie dzięki staraniom kierownictwa Kluby posiadali oni zniżki na seanse w kinach. Z upustów, za okazaniem legitymacji, mogli korzystać w kinach: „Palace”, „Czary”, „Casino”, „Europa” i „Grand Kino”³⁶⁰.

Amatorskie przedstawienia teatralne organizowała również sekcja kulturalno-oświatowa Kolejowego Klubu Sportowego Węzła Łódzkiego³⁶¹.

³⁵⁵ APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, ss. 7, 46, 79.

³⁵⁶ „Kurjer Łódzki” 1939, nr 101, s. 9.

³⁵⁷ M. Koliński, *Łódź...*, *op.cit.*, s. 105.

³⁵⁸ APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18765, s. 145.

³⁵⁹ M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, s. 25.

³⁶⁰ APŁ, Aeroklub Łódzki, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.

³⁶¹ „Kurjer Łódzki” 1929, nr 337, s. 10.

8. Organizowanie obozów i wycieczek turystyczno-krajoznawczych

Skuteczność oddziaływań sportowo-wychowawczych i oświatowo-kulturalnych polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi była tym wyższa, im w lepszy i bardziej atrakcyjny sposób potrafiły one zorganizować czas wolny swoich członków. Obok akcji popularyzujących czytelnictwo, różnego rodzaju kursów dokształcających oraz popularyzowania różnych form życia artystycznego, dużym zainteresowaniem członków cieszyły się także wycieczki i wyjazdy rekreacyjno-turystyczne.

Dla kolarzy Sekcji Sportowej „Resursy” (SS „Resursa”) długodystansowe wyprawy rowerowe pełniły zarówno funkcję rekreacyjną, jak i treningową. Co ważne, przyczynę do organizowania wycieczek rowerowych stanowiły także święta narodowe, religijne i zwyczajowe. Celem eskapad były następujące miejscowości: Łagiewniki, Ruda Pabianicka, Aleksandrów Łódzki, Konstantynów

Ryc. 22. Uczestnicy wycieczki kolarskiej urządzanej przez Sekcję Sportową „Resursy”

Źródło: „Hasło Łódzkie” 1927, nr 3, s. 7

Łódzki, Lutomiersk, Szadek, Zgierz, Ozorków, Łęczyca, Brzeziny, Widawa, Piotrków Trybunalski, Wolbórz, Skierniewice, Łowicz, Stryków, Rzgów, Uniejów, Włocławek, Ciechocinek, Łask, Poznań, Warszawa, Lwów i in. W 1922 r. kolarze „Resursy” odbyli 25 wycieczek³⁶². Natomiast w 1929 r. podczas 26 wypraw pokonali oni 16 731 kilometrów³⁶³. Do najważniejszych objazdów cyklistów Sekcji należały: Górny Śląsk-Kraków-Wieliczka-Częstochowa³⁶⁴ oraz Łowicz-Tomaszów-Warta-Piotrków Trybunalski-Włocławek³⁶⁵. Po każdej wycieczce składano raport zarządowi, który zawierał: miejsce przeznaczenia, datę,

³⁶² W 1923 r., w celu jeszcze lepszego połączenia wycieczek ze zwiedzaniem miejsc historycznych, Zarząd Sekcji Sportowej „Resursy” postanowił nawiązać współpracę z Towarzystwem Krajoznawczym w Łodzi przy ul. Al. Kościuszki 17. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 5; Zob. też „Kurjer Łódzki” 1925, nr 124, s. 6.

³⁶³ „Hasło Łódzkie” 1929, nr 22, s. 5.

³⁶⁴ Wycieczka ta trwała 4 dni i uczestniczyło w niej 14 osób.

³⁶⁵ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 2; S. Glica, *Sekcja..., op.cit.*, s. 10; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 89, s. 6; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 156, s. 6.

personalia prowadzącego (kapitana)³⁶⁶, frekwencję i dane osobowe kolarzy, godziny wyjazdu i przyjazdu, opis wydarzeń podczas podróży, informacje, kto ukończył wyprawę oraz liczbę przebytych kilometrów. Ze skrótowych sprawozdań z wycieczek kolarzy „Resursy” można przeczytać m.in. o serdecznych stosunkach między uczestnikami, o życzliwości napotykanym osób, o harcie ducha kolarzy w trudnych sytuacjach losowych oraz o szczegółowych faktach historycznych odwiedzanych miejsc³⁶⁷. W protokole sprawozdawczym z walnego zebrania członków „Resursy” w 1929 r. napisano: „Wycieczki odczytywane przez kpt. Janickiego S., Kowalskiego A. i Supernaka Fr. wywołały miły i wesoły nastrój. Różne i liczne przygody i niewygody znoszone z ochotą przez jeźdźców w różnych miejscowościach oklaskiwane były żywo i pozostawiło na zebranych miłe wrażenie”³⁶⁸. Do zwyczaju odbywanych wypraw należało robienie pamiątkowych zdjęć fotograficznych.

Począwszy od 1930 r. popularność wycieczek wśród kolarzy SS „Resursy” spadała³⁶⁹. Na walnym zebraniu członków Arkadiusz Kowalski proponował „by Sekcja urządziła raz w miesiącu gremjalne wycieczki, a to z tych względów że wycieczki ostatnimi czasy bywają nieliczne”³⁷⁰. Jeszcze w 1931 r. podjęto starania, aby zorganizować wyprawę rowerową nad polskie morze, gdzie zamierzano zwiedzić Gdańsk, Gdynię i Hel. Niestety z braku wystarczającej liczby chętnych wycieczka nie doszła do skutku. W 1934 r. Franciszek Supernak tak wyjaśniał ten problem: „[...] nastąpiło to (spadek frekwencji – przyp. PK) na skutek niedopisywania pogody oraz trudnych warunków materialnych w jakich znaleźli się członkowie dzięki panoszącemu się kryzysowi”³⁷¹.

Tradycja spędzania czasu wolnego w formie odbywania różnego rodzaju wycieczek turystyczno-krajoznawczych istniała także w Łódzkim Klubie Sportowym (ŁKS). Władze Klubu upatrywały w organizowanych wyprawach atrakcyjną formę poznawania polskiej kultury, historii i różnorodności krajobrazu. Udział w podróżach krajoznawczych – oprócz regeneracji fizycznej i psychicznej – wyrabiał również skłonność do autorefleksji dotyczącej

³⁶⁶ Kapitanowie Sekcji zobowiązani byli prowadzić wycieczkę w mundurze i czapce zrzeszenia. Władze „Resursy” przywiązywały również dużą wagę do rozpoczynania i kończenia wycieczek w siedzibie organizacji. Osoby, które kończyły wyprawę w innym miejscu miały odliczane kilometry. APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 74; APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, s. 3; APŁ, TRRŁ, Księga raportów wycieczek turystycznych S. S. „Resursa”. Rok 1928.29.30, sygn. 30.

³⁶⁷ APŁ, TRRŁ, Księga raportów wycieczek turystycznych S. S. „Resursa”. Rok 1928.29.30, sygn. 30; APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 5-6.

³⁶⁸ Tamże, s. 80.

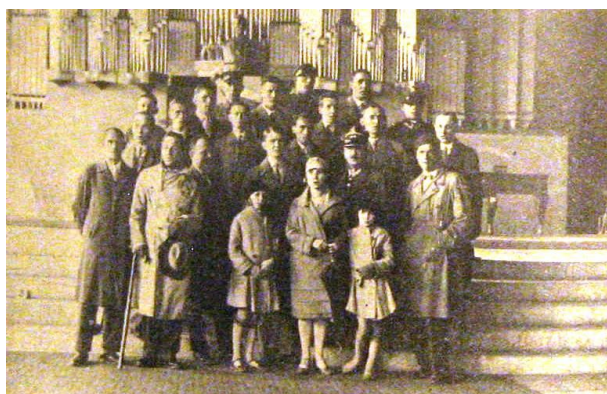
³⁶⁹ We wspomnianym roku zorganizowano 15 wycieczek. APŁ, TRRŁ, Księga Protokołów Komisji Sportowej, sygn. 29, ss. 14, 25.

³⁷⁰ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 97.

³⁷¹ APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 79; zob. też APŁ, TRRŁ, Księga raportów wycieczek turystycznych S. S. „Resursa”. Rok 1928.29.30, sygn. 30, s. 77.

oceny wartości dziedzictwa narodowego. Potrzebę urządzania różnego rodzaju wyjazdów najsilniej odczuwano w sekcji kolarskiej. Oddział ten został powołany do życia w 1925 r. i posiadał dwie podsekcje: jazdy szybkiej³⁷² i turystyki³⁷³. Wyprawy w sekcji kolarskiej ŁKS urządzano najczęściej z okazji inauguracji sezonu kolarskiego oraz świąt religijnych – na przykład Bożego Ciała czy Zielonych Świątków. Organizowano wycieczki o różnym zasięgu kilometrażowym. Na gruncie lokalnym kolarze ŁKS udawali się m.in. do podmiejskich Łagiewnik, Rzgowa, Główna, Skierniewic, Karpina, Konstantinowa i Łowicza³⁷⁴. W trakcie tych wyjazdów często rozgrywano wyścigi szosowe, a po ich zakończeniu biesiadowano i przeprowadzano dekoracje zwycięzców.

Kilkuletnia działalność sekcji kolarskiej ŁKS zaowocowała również rozmachem organizacyjnym urządzanych wycieczek. Stowarzyszenie poprzez swoje działania propagandowe przyciągnęło w swoje szeregi kilku znanych podróżników, m.in.: Zygmunta Budziarka, Henryka Leszczyńskiego czy braci Suwałów. Kolarze ci stawiali sobie śmiało wyzwania, a jednym z nich był objazd granic Rzeczypospolitej, czyli trasy liczącej około 5000 kilometrów³⁷⁵. Przygotowywane wycieczki te niekiedy swym zasięgiem daleko wybiegały poza województwo łódzkie. W 1931 r. zorganizowano dwudniową wyprawę do Płocka i Włocławka, w której wzięło udział około 20 osób³⁷⁶. Jak podawał „Kurjer Łódzki”, w 1937 r. sekcja kolarska była już na tyle prężna, iż oprócz eskapad turystyczno-kajakowych, organizowała także wycieczki rowerowe do Zakopanego, Wilna i na Kresy Wschodnie³⁷⁷.

Ryc. 23. Piłkarze i działacze ŁKS podczas Powszechnej Wystawy Krajowej w 1929 roku w Poznaniu

Źródło: A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki Klub Sportowy 1908-1933*, Łódź 1933, s. 68

³⁷² Należy przypuszczać, że sekcja kolarska „szybka” ŁKS prezentowała wysoki poziom wyszkolenia sportowego, gdyż już po trzech latach działalności miała ona w swoim składzie olimpijczyka z Amsterdamu (1928 r.) – Alfreda Reula. Ponadto zawodnicy Klubu zajmowali wysokie lokaty w tak prestiżowych imprezach, jak: „Wyścig Dookoła Polski” czy „Wyścig do Morza Polskiego”.

³⁷³ M. Goss, *Kolarstwo*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat ŁKS. Dzieje klubu 1908-2008*, Łódź 2008, s. 82.

³⁷⁴ Zob. „Kurjer Łódzki” 1925, nr 147, s. 6.

³⁷⁵ Zob. „Kurjer Łódzki” 1927, nr 132, s. 10; Tamże, 1933, nr 73, s. 7

³⁷⁶ „Kurjer Łódzki” 1931, nr 174, s. 9.

³⁷⁷ „Kurjer Łódzki” 1937, nr 241, s. 7; zob. też M. Goss, *Kolarstwo*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat..., op.cit.*, s. 316-317; J. Strzałkowski, *Łódzki..., op.cit.*, s. 89.

Wycieczki turystyczne, poza oddziałem kolarskim ŁKS, organizowały również sekcje piłkarzy³⁷⁸, lekkoatletów, narciarzy i motocyklistów. Najczęstszym kierunkiem ich wypraw były wspomniane już wyżej Łagiewniki. Eskapady te miały zazwyczaj charakter rekreacyjny, krajoznawczy i towarzyski. W 1939 r. sekcja motorowa Klubu – w związku z inauguracją sezonu – zorganizowała wyjazd na nabożeństwo do Łagiewnik, a następnie urządziła wspólne śniadanie w Zgierzu³⁷⁹.

Inicjatywy krajoznawcze i rekreacyjne podejmowali członkowie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (TG „Sokół”). Od 1925 r., organizowano letnie kolonie sportowe dla robotniczej młodzieży sokolej. Pobyt urządzano w okolicach Rzgowa w majątkach tamtejszych właścicieli ziemskich, którzy bezpłatnie ich gościli³⁸⁰. Starsi członkowie „Sokoła” uprawiali natomiast turystykę rowerową³⁸¹. W 1927 r. pojechali oni na Złot Sokoli do Lwowa, podczas którego uczczono 60-lecie istnienia macierzy „Sokoła”³⁸².

Warte odnotowania są również inicjatywy władz „Sokoła” w zakresie zwiedzania lokalnych placówek kulturalnych i użyteczności publicznej. W 1928 r. członkowie Towarzystwa i ich rodziny odwiedzili Miejską Galerię Sztuki, gdzie mogli podziwiać prace Artura Markowicza, Józefa Krzyżańskiego, Władysława Osseckiego, Antoniego Wippla, Bolesława Szańkowskiego, wystawę artysty malarza Szczepana Andrzejewskiego³⁸³ oraz wytwórnię dywanów artystycznych Z. Messinga³⁸⁴. W tym samym roku członkowie „Sokoła” zwiedzili Gazownię Miejską. W czasie wycieczki druhowie mogli się dowiedzieć, w jaki sposób produkowany jest gaz. Na koniec wycieczki wykonano pamiątkowe zdjęcie³⁸⁵.

Turystyka rowerowa ze względu na niskie koszty podróżowania oraz bogatą tradycję sportu cyklicznego w Łodzi była także domeną jednego z najstarszych polskich stowarzyszeń kolarskich na terenie miasta Łodzi – Łódzkiego Towarzystwa Kolarskiego (ŁTK). Wyprawy rowerowe i motocyklowe urządzano nie tylko z pobudek treningowych i rekreacyjnych, ale również z święta religijnych i państwowych³⁸⁶. Wybierano się głównie do miejscowości położonych niedaleko Łodzi, tj. Rudy Pabianickiej, Łowicza, Łasku, Turku czy Tuszyna³⁸⁷.

³⁷⁸ Zob. „Łódzkie Echo Wieczorne” 1927, nr 160, s. 7.

³⁷⁹ Sekcja ta już od początku swego istnienia, czyli od 1934 r., skupiała członków z około 50. motocyklami. „Kurjer Łódzki” 1934, nr 102, s. 6.

³⁸⁰ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 22; „Kurjer Łódzki” 1925, nr 254, s. 8.

³⁸¹ A. Bogusz, *Sokolstwo...*, *op.cit.*, s. 48.

³⁸² „Kurjer Łódzki” 1927, nr 150, s. 8.

³⁸³ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 357, s. 7.

³⁸⁴ APŁ, AmŁ, WS, 12.1928. Życie umysłowe i kulturalne, sygn. 23922, b.p.s.; „Kurjer Łódzki” 1928, nr 263, s. 7.

³⁸⁵ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 345, s. 7.

³⁸⁶ Zob. „Kurjer Łódzki” 1924, nr 164, s. 7; „Nowy Dziennik Łódzki” 1932, nr 133, s. 9.

³⁸⁷ Zob. „Kurjer Łódzki” 1924, nr 258, s. 5.

Celem dalszych wypraw był m.in. Włocławek oraz Warszawa³⁸⁸. W 1926 r. władze zrzeszenia zorganizowały dwutygodniową wycieczkę na Hel. Uczestników eskapad kolarskich obowiązywał specjalny regulamin uchwalony przez walne zgromadzenie zrzeszenia. Na program wypraw rowerowych składały się zazwyczaj nabożeństwo w kościele, wspólny posiłek oraz wykonanie pamiątkowego zdjęcia. Dla członków i gości Stowarzyszenia nie posiadających rowerów były one wypożyczane³⁸⁹. Podczas wycieczek rozgrywano również wyścigi szosowe³⁹⁰. W 1938 r. turystykę kolarską w ŁTK uprawiało 32 członków (w tym 2 kobiety), którzy przejechali łącznie na wyścigach i wycieczkach 27 248 kilometrów³⁹¹.

Wzmianki na temat popularyzowania akcji wycieczkowych zachowały się także w odniesieniu do Koła Sportowo-Oświatowego Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”). Początkowo brała w nich udział niewielka liczba osób, z czasem jednak urządzano nawet podróże masowe. W 1930 r. zwiedzono Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu³⁹². Kilka lat później, w 1938 r., planowano wyjazd do Krakowa, połączony ze zwiedzaniem Wieliczki i Ojcowa. Udział w wycieczce miało wziąć około 500 osób³⁹³.

W KSO „L. Geyera” różnego rodzaju wyjazdy w formie odpoczynku i regeneracji organizowano również po zawodach sportowych. W 1938 r. władze Klubu odpowiadając na ofertę zawodów towarzyskich ze sportowcami Klubu Sportowego Tomaszowskiej Fabryki Sztucznego Jedwabiu, prosiły: „Bylibyśmy Wpanom wdzięczni, jeśliby cała impreza odbyła się przed południem, ażeby umożliwić zawodnikom naszym wyjazd w godzinach popołudniowych nad Pilicę”³⁹⁴.

Wyprawy poza Łódź organizowała również sekcja narciarska KSO „L. Geyera”. Ich częstym celem było Zakopane³⁹⁵.

Zainteresowanie turystyką rozwijano także w innym zrzeszeniu fabrycznym – Klubie Sportowym „Wima” (KS „Wima”). W 1934 r. sekcja kolarska urządziła 29 wycieczek turystycznych i 22 indywidualne wycieczki³⁹⁶. W roku tym przebyto łącznie

³⁸⁸ „Hasło Łódzkie” 1929, nr 25, s. 5.

³⁸⁹ „Kurjer Łódzki” 1925, nr 112, s. 8.

³⁹⁰ Zob. „Kurjer Łódzki” 1926, nr 104, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1926, nr 168, s. 3.

³⁹¹ „Kurjer Łódzki” 1929, nr 27, s. 7.

³⁹² APŁ, LG, Geyer, sygn. 985, s. 2.

³⁹³ APŁ, LG, Komunikaty Klubu Sportowego „Geyer”: 1937-1938, sygn. 980, s. 63.

³⁹⁴ Tamże, s. 47.

³⁹⁵ E. Maciński, *Wspomnienia świetlicowe. Część II. Od r. 1945 do 1947 roku*, [w:] *Referaty...*, op.cit., b.p.s.

³⁹⁶ *Protokół... raz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934*, op.cit., s. 3.

41 632 km, co w przeliczeniu na każdego zawodnika wynosiło 1040 kilometrów³⁹⁷. W sezonie 1935-1936 najwięcej kilometrów przejechał L. Sroczyński – 2278 kilometrów³⁹⁸.

W KS „Wima” działalność turystyczno-wypoczynkową prowadziła też sekcja kajakowa. Jej przystań mieściła się na stawach w Rudzie Pabianickiej³⁹⁹.

W 1935 r. zarząd Klubu „Wimy” zorganizował wycieczkę do Krakowa i Sowińca, w której uczestniczyło wielu robotników-sportowców⁴⁰⁰. Jednak na tym nie kończyły się działania kierownictwa zrzeszenia. W trosce o dzieci niezamożnych pracowników fabryki przygotowywano pólkolonie. W lipcu 1937 r. bezpośrednią

organizacją akcji letniskowej zajął się Komitet Sekcji Kulturalno-Oświatowej Klubu. Udział w niej wzięło około 160. osób. Organizatorzy zapewnili m.in. trzy posiłki dziennie, możliwość korzystania z ogródka jordanowskiego i małego betonowego basenu oraz urządzali gry i zabawy⁴⁰¹.

Pilna potrzeba kompensowania trudnych warunków pracy łódzkich robotników powodowała, iż w różnych kręgach społecznych intensyfikowano działania na rzecz efektywnego spędzania czasu po pracy. Konkurencyjne działania wobec zrzeszeń fabrycznych prowadziły władze Robotniczego Klubu Sportowego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR), które organizowały kilkudniowe wycieczki i zgrupowania. Wyjazdy te nie tylko stanowiły źródło wzbogacania wiedzy i umiejętności uczestników, ale także umacniały przynależność klasową⁴⁰². Na terenie Łodzi młodzież robotnicza zwiedzała gazownię, elektrownię, Kasę Chorych oraz Miejską Galerię Sztuki. W ramach wypraw pozamiejskich odwiedzano Łagiewniki i Tomaszów Mazowiecki⁴⁰³.

Ryc. 24. Grupa dzieci z dzielnicy Widzew podczas pólkolonii letnich zorganizowanych na boisku KS „Wima” w 1936 roku

Źródło: „Łódź w ilustracji” 1936, nr 28, s. 3

³⁹⁷ Tamże, s. 7.

³⁹⁸ *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit.*, s. 25.

³⁹⁹ *Protokuł Nr. 6..., op.cit.*, b.p.s.

⁴⁰⁰ *Protokuł... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935, op.cit.*, s. 4.

⁴⁰¹ APŁ, AmŁ, Wydział Opieki Społecznej (WOS), Sprawy wychowawcze, sygn. 18127, s. 213-214.

⁴⁰² Wycieczki kolarskie poza miasto zapoczątkowane zostały przez członków łódzkiego Stowarzyszenia Polskiej Młodzieży Robotniczej „Siła”. C. Grzelak, *Z badań..., op.cit.*, s. 157-158.

⁴⁰³ M. Nartonowicz-Kot, *Polski..., op.cit.*, s. 532; APŁ, AmŁ, WS, 1929.12. Życie umysłowe i kulturalne, sygn. 23923, b.p.s.

W urządzanych obozach sportowo-rekreacyjnych RKS TUR uczestniczyli zarówno zawodnicy, jak i starsi działacze, którzy propagowali masowość sportu robotniczego. Program pobytu obejmował w głównej mierze treningi oraz wycieczki, najczęściej piesze. W sezonie zimowym organizowano wyjazdy do Zakopanego, gdzie kwaterowano uczestników w willi „Karolówka”, w dzielnicy Jaszczurówka. W okresie letnim w latach 1935-1936 urządzano obozy w Zaleszczykach, na pograniczu z Rumunią. Miejscem obozów był także Czortków nad Dniestrem, Józefów k. Tomaszowa Mazowieckiego⁴⁰⁴, Przyglów k. Zalewu Sulejowskiego oraz Bystrzyca nad Olzą⁴⁰⁵.

W 1937 r. organizację obozów przejął Łódzki Oddział Robotniczego Towarzystwa Turystycznego (ŁORTT), którego działaczami byli również członkowie RKS TUR⁴⁰⁶. Podczas urządzanych wyjazdów uczestnicy śpiewali pieśni robotnicze, mieli do dyspozycji tematyczne książki, czasopisma, gazetki (również w formie ściennej), urządzano prelekcje i odczyty poświęcone zagadnieniom społeczno-politycznym oraz organizowano różnego rodzaju akademie historyczne. Z uwagi na niski budżet i zubożenie obozowiczów, codzienne bytowanie oparto „na pracy społecznej w pełnym tego słowa znaczeniu”⁴⁰⁷. Od 1938 r. członkowie ŁORTT, współpracując ze Stowarzyszeniem „Urlopy robotnicze”, organizowali także wyjazdy wypoczynkowe robotników łódzkich. W czasie ich trwania realizowano zajęcia z wychowania fizycznego, ze szczególnym uwzględnieniem gimnastyki i gier zespołowych⁴⁰⁸.

Społeczno-wychowawcze znaczenie wycieczek do miejsc historycznych czy też placówek użyteczności publicznej, dostrzegały także władze Polskiej YMCA w Łodzi. Członkowie-sportowcy ogniska łódzkiego odwiedzali muzea, galerie, teatry, wystawy, wodociągi oraz zakłady przemysłowe⁴⁰⁹. W latach 1935-1936 zwiedzano Zakłady

⁴⁰⁴ Ośrodek w Józefowie wybierano głównie jako miejsce obozów sportowych. Być może właśnie to stało się przyczyną podniesienia standardów mieszkalnych tej placówki. W początkowym okresie funkcjonowania uczestnicy mieli zagwarantowane jedynie prymitywne łóżko polowe i słomę. W 1939 r. do dyspozycji obozowiczów oddano już żelazne białe łóżka, koce, poduszki oraz materace. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 160.

⁴⁰⁵ W trakcie turnusów zajęcia sportowe prowadziła czołowa zawodniczka RKS TUR S. Domagalanka. Tamże, s. 84.

⁴⁰⁶ Sergiusz Gricuk, członek RKS TUR, ŁORTT, a także sekretarz Związku Zawodowego Transportowców, czynił starania na rzecz pozyskania niższych kolejowych dla uczestników wyjazdów. Zob. C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, ss. 35, 46.

⁴⁰⁷ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 263.

⁴⁰⁸ S. Glica, *Sport robotniczy...*, *op.cit.*, s. 26; C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 156-161; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 29; H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura fizyczna w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1971, ss. 87, 150; M. Nartowicz-Kot, *Polski...*, *op.cit.*, s. 618-628.

⁴⁰⁹ Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA z działalności Związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej

Przemysłowe Braci Weight SA, Widzewską Manufakturę, Gazownię Łódzką, Drukarnię Państwową, Budy Stokowskie, Polską Akcyjną Spółkę Telefoniczną oraz RPRŁ⁴¹⁰. Władze poszczególnych kół i klubów organizowały również wycieczki do pobliskich miejscowości, na przykład Strykowa, Tomaszowa Mazowieckiego, Łęczycy i Tumu⁴¹¹. W ich urządzaniu specjalizowała się zwłaszcza sekcja turystyczno-towarzyska, która działała w Klubie „Przyszłość”⁴¹².

Ważnym obszarem działalności Polskiej YMCA w Łodzi były akcje obozowe o charakterze sportowo-rekreacyjnym⁴¹³. Urządzano je w okresie wakacyjnym i kierowano do młodzieży męskiej w wieku 12-18 lat⁴¹⁴. Początkowo wyjazdy odbywały się do Mszany Dolnej (stały obóz pn. „Beskid”)⁴¹⁵, Białowieży, nad Jeziorem Ostrzyckim (stały obóz pn. „Wieżyca”)⁴¹⁶ i Włodawie⁴¹⁷, jednak wraz z rozwojem bazy obozowej przeniesiono je do bliżej położonych ośrodków koło Sulejowa nad rzeką Pilicą⁴¹⁸ i Grotnik nad rzeką Lindą⁴¹⁹. W czasie obozów uprawiano gimnastykę i różne sporty, prowadzono pogadanki i gawędy przy ognisku, urządzano wieczory dyskusyjne, śpiewano pieśni, wykonywano rozmaite prace ręczne i wolontaryjne oraz prowadzono różne koła, m.in. fotograficzne oraz pierwszej pomocy. Uczestnicy letnisk mieli także dostęp do świetlicy, gdzie mogli czytać oraz studiować książki⁴²⁰. Dodatkową atrakcją obozów były „Olimpiady Obozowe”⁴²¹.

Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 8; APŁ, AmŁ, WS, 1929.12. Życie umysłowe i kulturalne, sygn. 23923, b.p.s.

⁴¹⁰ Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnem Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 2 maja 1936 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 102.

⁴¹¹ APŁ, PYŁ, Klub „Przyszłość” Polskiej YMCA w Łodzi. Książka protokołów 1934-1939, sygn. 91, b.p.s.

⁴¹² Tamże.

⁴¹³ Zob. APŁ, PYŁ, [Regulaminy i statuty dla Ogniska Łódzkiego polskiej YMCA], sygn. 2, s. 41 i n.; „Wiadomości Polskiej YMCA” kwiecień 1938, s. 3.

⁴¹⁴ Uczestnikami obozów była młodzież szkolna pochodzenia inteligenckiego, bezrobotna, opuszczona, rozdająca gazety, robotnicza.

⁴¹⁵ Zob. „Kurjer Łódzki” 1924, nr 224, s. 4.

⁴¹⁶ Projekt budowy stałego obozu Polskiej YMCA w Szwajcarii Kaszubskiej (nad jeziorem Ostrzyckim), [w:] APŁ, PYŁ, [Obozy organizowane przez Ognisko Łódzkie] 1933-1939, sygn. 94, b.p.s.

⁴¹⁷ „Kurjer Łódzki” 1922, nr 151, s. 5.

⁴¹⁸ Pierwszy obóz nad Pilicą odbył się w 1925 roku. Z czasem nadano mu imię dr. A. Grohmana. W 1937 r. na obóz YMCA nad Pilicą Wydział Opieki Społecznej m. Łodzi zgłosił 79 chłopców. APŁ, AmŁ, WOS, Sprawy wychowawcze, sygn. 18127, s. 116 i n.

⁴¹⁹ APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 57; Sprawozdanie Kierownika Wychowania Fizycznego obozu Polskiej YMCA n/Pilicą za miesiąc lipiec 1938 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.; zob. też „Kurjer Łódzki” 1928, nr 154, s. 6; „Hasło Łódzkie” 1928, nr 190, s. 6.

⁴²⁰ W dniach od 16 do 30 sierpnia 1935 r. Polski Związek Atletyczny zorganizował w obozie Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA nad Pilicą obóz-kurs dla zapaśników przygotowujących się do Igrzysk w Berlinie. Łódzka YMCA prowadziła administrację zgrupowania oraz udostępniła fachowych doradców z dziedziny wychowania fizycznego i sportu. Oprócz wszechstronnego treningu organizowano również

W 1938 r. do programu „Olimpiady” wprowadzono stałe konkurencje sportowe i zaczęto w nich odnotowywać rekordy. Jak pisano w jednym ze sprawozdań przyczyniło się to do wzrostu zainteresowania i frekwencji wśród obozowców⁴²². Drużyny tworzone na podstawie zakwaterowania w poszczególnych chatkach na terenie obozu i dzielono je na dwie grupy wiekowe: juniorzy (do 15 lat) i seniorzy (od 15 lat). Program „Olimpiady” stanowiły w przeważającej części konkurencje lekkoatletyczne, a także pływanie i gry sportowe⁴²³.

Spośród wielu sekcji sportowych działających w Polskiej YMCA zdolności do działań wychowawczo-szkoleniowych wykazywała także sekcja narciarska „Skimka”. Zorganizowała ona w latach 1936-1937 dwa obozy w Zakopanem, dla początkujących i zaawansowanych narciarzy⁴²⁴. Ponadto w łódzkim ognisku akcjami turystyczno-sportowymi zajmowały się oddziały: kajakowy, żeglarski, szybowcowy, kolarski⁴²⁵, przodowników wychowania fizycznego oraz krajoznawczo-wycieczkowy⁴²⁶.

Zwyczaj propagowania czynnego wypoczynku funkcjonował w Klubie Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”). Dużym zainteresowaniem członków i ich rodzin cieszyła się zwłaszcza turystyka rowerowa. W latach trzydziestych XX w. stanowili oni – obok kolarzy trenujących amatorsko w sekcji – grupę liczącą 159. turystów⁴²⁷. Jako cel podróży wybierali oni najczęściej miejscowości historyczne, kultu religijnego lub będące ośrodkiem tradycji i kultury polskiej. Należały do nich m.in.: Tomaszów Mazowiecki, Łowicz, Kazimierz Dolny nad Wisłą, Sroć, Częstochowa, Czarnocin i in. Do dalekich wycieczek jako środka transportu używano również samochodu.

pogadanki i wykłady z dziedziny gimnastyki, pływania, gier sportowych oraz etyki sportu – m.in. pt. „Sportowiec-gentelman”. Sprawozdanie z obozu prowadzonego przez Polski Związek Atletyczny w obozie Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA nad Pilicą za czas od 16 do 30 sierpnia 1935 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Obozy organizowane przez Ognisko Łódzkie] 1933-1939, sygn. 94, b.p.s.

⁴²¹ Pod groźbą natychmiastowego wydalenia z obozu YMCA uczestnikom zabraniano m.in. grać w karty czy pić alkohol. Regulamin obozowca Obozów Polskiej Y.M.C.A., [w:] APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.

⁴²² Sprawozdanie Kierownika Wychowania Fizycznego obozu Polskiej YMCA n/Pilicą za miesiąc lipiec 1938 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93, b.p.s.

⁴²³ Zob. Sprawozdanie Kierownika Wychowania Fizycznego w Obozie Polskiej YMCA n/Pilicą, [w:] APŁ, PYŁ, [Obozy organizowane przez Ognisko Łódzkie] 1933-1939, sygn. 94, s. 3-4.

⁴²⁴ Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 90. APŁ, PYŁ, [Korespondencja Działu Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi] 1928-1930, sygn. 97, b. p. s.

⁴²⁵ W dn. 6 kwietnia 1930 r. sekcja kolarska KS Polska YMCA Łódź zorganizowała wycieczkę na trasie Łódź-Łask.

⁴²⁶ APŁ, PYŁ, [Miesięczne sprawozdania finansowe] 1932-1938, sygn. 15, s. 11.

⁴²⁷ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 35; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, op.cit., s. 288.

Aktywiści KP „Zjednoczone” angażowali się w prowadzenie akcji obozowych i kolonijnych. Dla przykładu, członkinie sekcji kobiet opiekowały się dziećmi w czasie urządzanych półkolonii letnich. Szerzej zakrojonymi działaniami były natomiast zorganizowane w 1936 r., wyjazdy sportowo-rekreacyjne. Udział w nich wzięły włóknarki „Zjednoczonych”, które wyjechały na tydzień do Sulejowa i dwa tygodnie do Sierakowa. Oprócz tego kierownictwo urządzało jeszcze kolonie letnie dla dzieci najbiedniejszych⁴²⁸. Wycieczki

krajoznawcze odbywali także członkowie zespołu chóralnego „Zjednoczonych” oraz XI Koła Związku Rezerwistów⁴²⁹.

Organizacją obozów zajmowały się również władze Klubu Sportowego „Znicz” (KS „Znicz”). W celu podniesienia poziomu sportowego swoich zawodników urządzały one specjalne zgrupowania sportowe. Do tego rodzaju wyjazdów należał m.in. odbyty w 1933 r. obóz w Sidzinie k. Zakopanego, w którym wzięło udział 12 druhen⁴³⁰. Z kolei w 1934 r. zorganizowano osobno dla dziewcząt i chłopców, kolonie wypoczynkowe w Tatarowie nad Prutem. W czasie ich trwania uczestnicy przeprowadzili kilka akcji pomocowych dla społeczności lokalnej. W 1936 r. w Kutach nad Czeremoszem urządzono sześciotygodniowy obóz wychowania fizycznego dla członków KS „Znicz”⁴³¹.

Ze szczątkowych materiałów źródłowych wiadomo, że aktywność w dziedzinie rozwijania różnych form turystyki prowadziły sekcja kolarska Robotniczego Towarzystwa Sportowego „Widzew”⁴³² oraz Sekcja Towarzysko-Sportowa Stowarzyszenia Urzędników Państwowych w Łodzi⁴³³.

Ryc. 25. Członkowie sekcji kolarskiej KP „Zjednoczone” podczas wycieczki do Srocka w 1937 roku

Źródło: Oddział Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi

⁴²⁸ APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 135; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, *op.cit.*, ss. 290.

⁴²⁹ *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, *op.cit.*, ss. 17, 85, 87; APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 277 i n.

⁴³⁰ Sprawozdanie Zarządu Oddziału Łódzkiego Związku Harcerstwa Polskiego za 1933 rok, [w:] APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18767, s. 13.

⁴³¹ M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, ss. 29-30, 34.

⁴³² C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 47-48; H. Łaskiewicz, *Robotnicza kultura...*, *op.cit.*, s. 84; U. Kowieska, *Kultura fizyczna w programach i działalności związków zawodowych w II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1997, s. 133.

⁴³³ APŁ, UWŁ, WSP, Stowarzyszenia Policyjne Województwa Łódzkiego, sygn. 1200a, s. 14.

9. Rozwijanie życia towarzyskiego

Istotny nurt działań wychowawczo-kulturalnych w działalności polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi stanowiło rozwijanie życia towarzyskiego. W wymiarze doraźnym działacze zrzeszeń organizując różnego rodzaju spotkania i wydarzenia, dbali o zapewnienie godziwej i kulturalnej rozrywki. Natomiast w szerszym kontekście społecznym imprezy i zabawy zaspokajały potrzebę wspólnotowości. Taki aspekt działań sprzyjał umacnianiu więzi członków ze stowarzyszeniem oraz wzmacniał poczucie odpowiedzialności za losy danej organizacji sportowej.

Prowadzenie działań na rzecz ożywienia interakcji społecznych przez polskie zrzeszenia sportowe miało głównie na celu pogłębianie integracji ludności polskiej na terenie Łodzi. W przypadku działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (TG „Sokół”) intensyfikacja tej pracy wynikała zarówno z tradycji pracy oświatowo-kulturalnej, jak i trudności związanych z zapewnieniem odpowiedniej bazy sportowej dla prowadzenia działalności statutowej. Aby podtrzymać życie wewnątrz stowarzyszenia, kierownictwo „Sokoła” rekompensowało spadek jakości działalności sportowej, organizowaniem różnego rodzaju imprez i spotkań towarzysko-rozrywkowych. Pozyskiwane w ten sposób wpływy finansowe zasilaly kasę zrzeszenia⁴³⁴. Program najpopularniejszych wieczorów towarzyskich składał się zazwyczaj z przedstawienia artystycznego (komedii lub dramatu), popisów gimnastycznych oraz zabaw tanecznych. Atrakcjami okolicznościowymi były natomiast loterie fantowe, walki francuskie oraz występy jazz-bandu⁴³⁵. Do ważniejszych wydarzeń kulturalno-rozrywkowych należała zorganizowana w 1927 r. w Konstancynie impreza plenerowa. Jej charakter oddaje krótki opis prasowy, który definiował ją jako „[...] zabawę leśną z urozmaiconym programem i niespodziankami [...]”⁴³⁶. Oprawę muzyczną wydarzeniu nadała orkiestra „Sokoła”. Rok później, w 1928 r., w Sali Białej hotelu Manteuffla, zorganizowano Bal Reprezentacyjny Sokolstwa Polskiego Okręgu Łódzkiego. Na to prestiżowe wydarzenie zostały zaproszone wybitne osobistości m. Łodzi⁴³⁷. Z kolei w 1929 r. Komisja Dochodów Niestających „Sokoła” przygotowała imprezę pn. „Czarowna

⁴³⁴ „Kurjer Łódzki” 1920, nr 97, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1920, nr 320, s. 4; „Kurjer Łódzki” 1921, nr 101, s. 4; „Kurjer Łódzki” 1921, nr 219, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1925, nr 28, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1925, nr 50, s. 6; „Kurjer Łódzki” 1927, nr 322, s. 7.

⁴³⁵ „Kurjer Łódzki” 1927, nr 303, s. 7.

⁴³⁶ „Kurjer Łódzki” 1927, nr 159, s. 9.

⁴³⁷ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 5, s. 6; zob. też „Kurjer Łódzki”, 1929, nr 30, s. 6.

noc”. Wpływy finansowe z imprezy zostały przekazane na wysłanie drużyny ćwiczebnej na ogólnopolski zlot sokoli w Poznaniu⁴³⁸.

Dbałość o rozwój życia wewnątrzklubowego wykazywały także władze Sekcji Sportowej „Resursy” (SS „Resursa”). O sprawach sportowych dyskutowano na zebraniach zarządu, które w sezonie sportowym odbywały się zazwyczaj raz w tygodniu – w poniedziałki. W piątek natomiast urządzano nieformalne spotkania „informacyjno-koleżeńskie”⁴³⁹. W ich trakcie omawiano sprawy sekcji oraz korzystano z różnych rozrywek, gdyż w lokalu dostępne były warcaby, szachy, domino i kółka zręczności⁴⁴⁰.

Ważną tradycję, umacniającą poczucie wspólnotowości członków SS „Resursy”, stanowiły święta religijne i zwyczajowe. Organizowano wówczas spotkania o symbolicznych nazwach, jak: „Pączek”, „Jajko”, „Tradycyjny Opłatek”⁴⁴¹, „Herbatkę” czy „Noc Sylwestrową”. O podtrzymywanie życia towarzyskiego władze Sekcji Sportowej dbały zwłaszcza w okresie zimowym. W 1933 r., jeden z członków zarządu J. Placek, udostępnił swoją prywatną wiatrówkę i tarcze w celu urządzenia w siedzibie zrzeszenia strzelnicy. Z kolei inni członkowie stowarzyszenia zadeklarowali przyniesienie małego bilardziku oraz zestawu do gry w kręgle⁴⁴². W cieplejszych porach roku aktywiści Sekcji Sportowej wyprawiali się poza Łódź na „Majówkę”⁴⁴³, „Lipcówkę”⁴⁴⁴, „Zabawę leśną” oraz „Pogoń za lisem”. Zorganizowany czas wolny często uświetniała swoimi występami sekcja śpiewacza „Resursy”.

Przebieg wszystkich imprez towarzyskich referowano podczas posiedzeń Zarządu Związku Rzemieślników Chrześcijan (ZRCh)⁴⁴⁵. Omawiano wówczas kwestie organizacyjne i finansowe. Urządzane zabawy w istotny sposób zasilają kasę zrzeszenia⁴⁴⁶. Władze Towarzystwa wspierając inicjatywy członków, zapewniały muzykę, wystrój sali, bufet „prowadzony własnym sposobem (gospodarskim)” oraz niejednokrotnie urządzały loterie

⁴³⁸ „Hasło Łódzkie” 1929, nr 25, s. 5.

⁴³⁹ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 66.

⁴⁴⁰ Tamże, s. 79.

⁴⁴¹ Zob. „Hasło Łódzkie” 1929, nr 7, s. 2.

⁴⁴² APŁ, TRRŁ, Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi, sygn. 28, s. 61.

⁴⁴³ W 1930 r. „majówkę” urządzono w majątku J. Placka, którego willa wraz z ogrodem położona była we wsi Radogoszcz (ul. Modrzejowa 103). APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, ss. 90, 102.

⁴⁴⁴ Por. APŁ, TRRŁ, Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936, sygn. 33, s. 98.

⁴⁴⁵ Na imprezy te Sekcja Sportowa zawsze zapraszała przedstawicieli władz ZRCh. APŁ, TRRŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu i Ogólnych zebrań T^{wa} Rzemieślniczego „Resursa” w Łodzi, sygn. 1, s. 45 i n.; zob. też APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 2; APŁ, TRRŁ, Sekcja sportowa [korespondencja, imprezy sportowe], sygn. 31, s. 130.

⁴⁴⁶ APŁ, TRRŁ, Książka protokołów posiedzeń Zarządu i Ogólnych zebrań T^{wa} Rzemieślniczego „Resursa” w Łodzi, sygn. 1, s. 194-195; APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 2.

fantowe. Dochód z nich przeznaczano na przykład na nowy sztandar zrzeszenia⁴⁴⁷. Również sama ceremonia poświęcenia sztandaru stanowiła zaplanowane i starannie przygotowane wydarzenie integracyjne. W 1924 r. jego program obejmował m.in.: przemarsz ulicami miasta przy akompaniamencie orkiestry, mszę i poświęcenie proporca, wspólną fotografię, obiad i zabawę taneczną w „sali białej” w hotelu „Manteuffla”. Gwoździe do sztandaru wbijali rodzice chrzestni oraz członkowie zaproszonych stowarzyszeń sportowych⁴⁴⁸.

Inną imprezą, która cieszyła się dużym zainteresowaniem i frekwencją członków „Resursy”, było rozpoczęcie i zakończenie sezonu sportowego⁴⁴⁹. Wówczas to wyprawiano się na rowerach do podłódzkich miejscowości, uczestniczono w nabożeństwie, wspólnie biesiadowano, urządzano konkursy strzeleckie oraz tańczono⁴⁵⁰.

W 1929 r. władze „Resursy” zorganizowały rewię sportową w salach Klubu Turystów „Touring-Klubu” (ul. Kilińskiego 145). Poza zabawą taneczną dla członków i sympatyków zrzeszenia przygotowano następujące atrakcje: balet, komedię, karuzelę na scenie oraz koncert bałajkowy. Frekwencja wyniosła 182 osoby⁴⁵¹.

Działania o charakterze kulturalno-rozrywkowym prowadzili członkowie Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS)⁴⁵². Ich celem miało być pobudzanie i integrowanie środowiska sportowego⁴⁵³. Pełnienie funkcji animatora życia towarzyskiego przez Klub wynikało z zapisów statutowych. Co więcej, statut zakazywał uprawiania gier hazardowych w lokalu stowarzyszenia. Można było natomiast wprowadzać gości z zewnątrz, co sprzyjało pogłębianiu integracji społecznej mieszkańców Łodzi.

Zabawy towarzyskie najczęściej organizowano przy okazji świąt i uroczystości religijno-obyczajowych, zbiórek na cele społeczne⁴⁵⁴ oraz w celu zasilenia budżetu. Poza siedzibą ŁKS, imprezy te odbywały się w różnych lokalach łódzkich, m.in. w Białej Sali

⁴⁴⁷ Tamże, ss. 12, 14, 50.

⁴⁴⁸ Tamże, s. 17 i n.

⁴⁴⁹ W 1923 r. w imprezie zakończenia sezonu sportowego „Resursy” uczestniczyło około 60. osób.

⁴⁵⁰ APŁ, TRRŁ, Księga raportów, S. S. Resursa, sygn. 27, s. 1-2.

⁴⁵¹ APŁ, TRRŁ, Księga Pamiątkowa S. S. R., sygn. 36, b.p.s.

⁴⁵² Już w czasach zaborów władze ŁKS organizowały dla swych członków imprezy kulturalne. Przykładem może być rok 1911, kiedy to w okresie jesienno-zimowym zorganizowano wieczór karnawałowy oraz zabawę połączoną z wieczornicą muzyczno-wokalno-deklamacyjną. Zob. J. Strzałkowski, *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 11-12.

⁴⁵³ W statucie ŁKS z 1938 r. wzmiankę dotyczącą organizacji życia towarzyskiego zawierał paragraf 6, który głosił, iż do celów i zadań Klubu należy: „[...] rozwój i podtrzymywanie życia towarzyskiego w gronie swych członków”. Rozwinięcie tych zapisów następuje natomiast w paragrafie 7, gdzie czytamy, że ŁKS: „[...] urządza bale, przedstawienia, koncerty, wystawy i wycieczki dla swych członków; posiada lokal klubowy oraz utrzymuje bufet na zasadzie zezwolenia właściwych władz”. APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Klub Sportowy, sygn. 1623, s. 2-3.

⁴⁵⁴ W 1920 r. 50% środków z dochodu z zorganizowanego koncertu-rautu w Sali Manteuffla przeznaczono dla miasta Wilna. „Kurjer Łódzki” 1920, nr 307, s. 4.

Manteuffla (ul. Zachodnia 45)⁴⁵⁵, Towarzystwie Śpiewaczym „Lutnia” (ul. Sienkiewicza 31), Kasynie Oficerskim (al. Kościuszki 4), Towarzystwie Śpiewaczym im. St. Moniuszki (ul. Ogrodowa 34), Hotelu Grand (ul. Piotrkowska 72) oraz Związku Handlowców Polskich (ul. Piotrkowska 108). Zabawy taneczne organizowane przez ŁKS miały swoją coroczną tradycję w okresie karnawałowym. Urządzano wówczas bale, koncerty, rauty, maskarady, karnawałówki oraz tzw. „herbatki taneczne”. Oprócz tego, w Klubie odbywały się takie imprezy, jak: „Andrzejki”, „Ostatki” czy „Tradycyjne Święcone”. Program zabaw towarzyskich miał charakter urozmaicony, zdarzało się bowiem, iż jego przebieg uświetniali swoimi występami artyści Teatru Miejskiego w Łodzi. Imprezom tanecznym zwykle akompaniowała orkiestra, a ich uczestnicy mieli do dyspozycji tani bufet. Funkcję organizatora wydarzeń rozrywkowych pełnił Komitet Dochodów Niestających ŁKS oraz działacze poszczególnych sekcji⁴⁵⁶.

W 1933 r. władze ŁKS powołały do życia sekcję towarzyską, która miała za zadanie ożywienie życia wewnątrzklubowego⁴⁵⁷. Wraz z utworzeniem oddziału, inicjatorem różnego rodzaju wydarzeń kulturalnych był wysoki urzędnik państwowy oraz prezes ŁKS – Józef Wolczyński. Do sztandarowych atrakcji rozrywkowych tej sekcji należały wieczory brydżowe, połączone z tanecznymi imprezami o nazwie „five o'clock”.

Zabawy taneczne urządzały również poszczególne sekcje sportowe ŁKS-u. Zazwyczaj stanowiły one część uświetniającą inaugurację lub zakończenie sezonu sportowego. Kierownicy oddziałów sportowych, między innymi lekkiej atletyki i piłki ręcznej kobiet – zamieszczali na łamach prasy łódzkiej ogłoszenia o organizowanych zabawach. Prym organizatorski w tej dziedzinie wiodła sekcja kolarska. Cykliczną imprezę towarzyską „dla utrzymania łączności sportowej i koleżeńskej między Towarzystwami (sportowymi – przyp. PK)” stanowiły urządzone w środy w cukierni przy ul. Przejazd 2 tzw. Dancingi⁴⁵⁸. Dochód z imprez rozrywkowych przeznaczano na rozmaite cele sportowe, na przykład sztandar czy rozbudowę stadionu⁴⁵⁹.

Swoją tradycję i szczególny charakter miały również imprezy towarzyskie organizowane w Kole Sportowo-Oświatowym Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”).

⁴⁵⁵ Zob. APŁ, AmŁ, Wydział Podatkowy (WP), Podatek od obchodów sylwestrowych i noworocznych, sygn. 15469, s. 31.

⁴⁵⁶ „Kurjer Łódzki” 1926, nr 1, s. 9. Zob. też „Kurjer Łódzki” 1921, nr 20, s. 5.

⁴⁵⁷ „Kurjer Łódzki” 1933, nr 276, s. 5.

⁴⁵⁸ APŁ, TRRŁ, [Korespondencja zawiadamienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936, sygn. 34, b.p.s.

⁴⁵⁹ W paragrafie 43 statutu czytamy, iż na fundusze Klubu składały się m.in.: „[...] dochody z zabaw i wynajmu obiektów Klubu”. APŁ, UWŁ, WSP, Łódzki Klub Sportowy, sygn. 1623, s. 9.

I choć odbywało się ich niewiele, to zaliczały się one do udanych pod względem programowym, oprawy zewnętrznej i frekwencji. Dla przykładu w 1930 r. Walne Zgromadzenie członków Koła poleciło zarządowi urządzenie tzw. herbatek klubowych⁴⁶⁰. Spotkania te miały na celu zacieśnienie więzi i współpracy między aktywistami zrzeszenia. Pilnowano jednak, aby tego typu imprezy nie pochłaniały zbyt dużych środków finansowych oraz, by nie wpływały ujemnie na rozwój życia sportowego⁴⁶¹.

W 1933 r. czynnikami sprzyjającymi aktywizowaniu działalności towarzysko-kulturalnej KSO „L. Geyera” było powiększenie lokalu zrzeszenia oraz nabycie fortepianu⁴⁶². Działania te przyczyniły się do pobudzenia życia wewnątrz zrzeszenia. W latach 1933-1934 sekcja śpiewacza zorganizowała dla członków „Geyera” i ich rodzin „Zakończenie sezonu sportowego”, „Noc Sylwestrową”, „Opłatek”, „Zabawę Karnawałową” oraz „Ostatki”⁴⁶³. W okresie tym odbyło się także siedem niedzielnych podwieczorków tanecznych. Miały one na celu naukę tańca oraz integrację członków. Inną, podobną formę rozrywki, stanowiły tzw. wieczorki towarzyskie⁴⁶⁴. Organizował je inż. Wacław Kamiński. Uczestniczyli w nich członkowie zarówno sekcji sportowych, jak i kulturalno-oświatowych. Program spotkań składał się zazwyczaj z części artystycznej i rozrywkowej, w której przewidywano tańce lub gry towarzyskie. Warto dodać, że w trakcie wielu uroczystości lub imprez integracyjnych dokonywano odznaczeń zasłużonych zawodników⁴⁶⁵. Sala taneczna Klubu Fabrycznego Geyera mieściła się przy ul. Piotrkowskiej 295⁴⁶⁶.

Sportowcy Łódzkiego Ogniska YMCA mogli rozwijać swoje życie towarzysko-rozrywkowe w Wydziale Społeczno-Towarzyskim, gdzie imprezy organizowali członkowie poszczególnych działów, tj. Chłopców, Mężczyzn i Starszych. Spotkania w sekcjach, pod nadzorem wykwalifikowanego kierownika, odbywały się raz w tygodniu lub częściej⁴⁶⁷. Zebrania miały na celu podnoszenie rozwoju umysłowego, duchowego, społecznego i fizycznego uczestników. Podkreślając ich walory edukacyjne w jednym ze

⁴⁶⁰ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 1.

⁴⁶¹ Tamże, s. 8.

⁴⁶² APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934, sygn. 975, s. 16.

⁴⁶³ APŁ, LG, Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926, sygn. 973, s. 19; zob. też E. Maciński, *Wspomnienia...*, [w:] *Referaty...*, *op.cit.*, s. 4; APŁ, [Sprawozdanie z działalności Sekcji Kulturalno-Oświatowej: 1932-1933], sygn. 981, s. 6-8.

⁴⁶⁴ APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 5.

⁴⁶⁵ Zob. APŁ, LG, Geyer, sygn. 985, s. 9.

⁴⁶⁶ M. Koliński, *Łódź...*, *op.cit.*, s. 90.

⁴⁶⁷ W lutym 1931 r. w Polskiej YMCA zorganizowano dziewięć imprez towarzyskich. APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 55-56; zob. też APŁ, PYŁ, [Księga imprez organizowanych przez YMCA w Łodzi], sygn. 92.

sprawozdań pisano: „[...] kształcą (członków – przyp. PK) w ten sposób charakter, pogłębiając wiedzę i poczucie obywatelskie, hartują ciało i zaprawiają się w służbie ofiarnej dla ludzkości”⁴⁶⁸.

Należy dodać, że ważną część pracy społecznej ogniska stanowił także wolontariat oraz organizacja zajęć dla młodzieży w czasie wolnym od nauki i pracy⁴⁶⁹. Do częstych gier należały szachy, warcaby, bilard, ping-pong i inne⁴⁷⁰. Zabawy taneczne urządzano z okazji „Sylwestra”, „Śledzia” czy „Józefinek”. W formie kameralnej organizowano natomiast „wieczorki”⁴⁷¹ i „herbatki” towarzyskie. Dla chłopców z najbiedniejszych rodzin łódzkich urządzano „Gwiazdkę”. W okresie zimowym prężnie działała także sekcja tenisa ziemnego. Jej działacze, oprócz ćwiczeń na sali, pobudzali życie towarzyskie ogniska poprzez urządzenie pogadanek, koncertów, wieczorów literackich oraz herbatek towarzyskich⁴⁷².

Ważną akcję towarzysko-rekrutacyjną stanowiła tzw. Kampania Członkowska Polskiej YMCA w Łodzi. W jej ramach organizowano „Herbatki Zapoznawcze”, w czasie których nowi uczestnicy mogli zapoznać się z działalnością ogniska łódzkiego, jak również innych placówek YMCA w Polsce i zagranicą. W latach 1936-1937 zwербowano w ten sposób 960. nowych uczestników⁴⁷³. Ogółem, w okresie tym urządzono 8 herbatek zapoznawczych, 10 wieczorów towarzyskich, 16 zabaw tanecznych oraz 12 imprez klubowych⁴⁷⁴. Na specjalne okoliczności działacze YMCA organizowali wspólne słuchanie audycji radiowych. Zasadą wszystkich spotkań był ich bezalkoholowy charakter⁴⁷⁵.

W latach 1936-1937 Dział Chłopców urządził ogółem 77 imprez. Należały do nich m.in.: wieczory muzykalno-wokalne i literackie, wieczory taneczne, koncerty (radiowe oraz z płyt gramofonowych), fora, zebrania przy kominku i ogniska obozowe⁴⁷⁶. Ogółem w latach

⁴⁶⁸ APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 54.

⁴⁶⁹ W grudniu 1930 r. z zajęć tych korzystało około 190 osób dziennie. APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 55.

⁴⁷⁰ Tamże, s. 56.

⁴⁷¹ Ze względu na różnorodną tematykę spotkań wieczorowych członków YMCA w Łodzi, można wymienić: literackie, szachistów, oszczędności, muzyki z płyt, kolęd, pieśni obozowych, przy choince, muzyczne, humoru i piosenki, poranki dla młodzieży, podwieczorek przy mikrofonie, opłatek. APŁ, PYŁ, [Regulamin i protokoły Komitetu Wydziału Oświatowego Polskiej YMCA w Łodzi] 1936-1939, sygn. 53, b.p.s.

⁴⁷² Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 90.

⁴⁷³ Tamże, s. 85.

⁴⁷⁴ Tamże, s. 86.

⁴⁷⁵ Sprawozdanie Rady Krajowej Zw. Młodz. Chrześcijańskiej – Polska YMCA z działalności Związku w okresie od 1 kwietnia 1936 do 31 marca 1937, [w:] APŁ, PYŁ, [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 4, s. 8.

⁴⁷⁶ Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków

trzydziestych XX w. w działach Chłopców i Mężczyzn funkcjonowało kilkadziesiąt klubów i kół⁴⁷⁷ o różnych profilach tematycznych i specjalizacjach⁴⁷⁸.

Inny charakter życia towarzyskie funkcjonował w Robotniczym Klubie Sportowym Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR). Spotkania członków odbywały się tam w formie zabaw, przyjęć i wieczorków tanecznych. Większość tych wydarzeń organizowano w celach zarobkowych. Dochód z imprez przeznaczano na zakup sprzętu sportowego oraz na opłacanie lokalu. W trakcie spotkań towarzysko-rozrywkowych nie spożywano alkoholu. Czesława Grzelak wspominała: „Bliskie kontakty pozwalały na wyrobienie podstawowych zasad kultury osobistej. Młodzież przecież przychodziła różna, najczęściej bardzo zaniedbana pod tym względem”⁴⁷⁹. Najprężniej działającą sekcją podtrzymującą życie wewnątrz zrzeszenia stanowił oddział gier sportowych. Skupieni w nim sportowcy organizowali szereg zabaw i wieczorków tanecznych. Członkinie żeńskich zespołów przygotowywały kanapki, obsługiwały bufet, pomagały w kuchni, a także

rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 95; zob. też APŁ, PYŁ, [Księga imprez organizowanych przez YMCA w Łodzi], sygn. 92.

⁴⁷⁷ W Polskiej YMCA poprzez pojęcie „koła” rozumiano grupę osób o podobnych zainteresowaniach, pragnących rozwijać je, pogłębiać i uszlachetniać. „Klubem” była natomiast grupa ludzi, których wiązała idea służby społecznej lub przyjaźni. APŁ, PYŁ, Podkomitet Działów Młodych i Starszych Polskiej YMCA w Łodzi. Protokoły zebrań 1934-1939, sygn. 83, s. 119.

⁴⁷⁸ Do sekcji, klubów i kół działających na terenie łódzkiej YMCA należały: Przodowników, Towarzystwo-Turystyczna, Techników, Orleń, 37, Znicz, Wesola 9-ka, Zawiszy Czarnego, Victoria, Legia, Żeromskiego, im. Marszałka Piłsudskiego, Przyszłość, Ruch, 13, Polonia, Śmigły, Junak, X, Sparta, Filatelistów, Miłośników książki, Ciulaczy, Tenisowa, Elektrotechniczna, Fotograficzna, Szybowcowa, Lotnicza, Prezesów, Rodziców, Orleń, Ymciarzy, Linda, Przyjaciół, Budowniczych, Chórowa, Turystyczna (Wycieczkowa), Gospodarzy, Szachowa, Literacka, Optymistów, Dyskusyjna, Rozrywkowa, Abs. A.S.M.B., Dramatyczna, Plastików (malarstwo, rzeźba, grafika, architektura), "Pro Salute", Bibliotekarzy, Muzyczna, Żeglarska, Kajakowa, Pływaków, Tenisa Stołowego, Łyżwiarstwa, Feniks, Piliczanek, Iskra, Zagadnień życiowych, Automobilistów, Absolwentów Szkoły Majstrów Budowlanych, „Poznaj naszych sąsiadów”. J. Jaroszewski, M. Łuczak, *Kultura fizyczna w programach łódzkiego Oddziału Związku Młodzieży Chrześcijańskiej (YMCA) w latach 1920-2002*, [w:] *Kultura Fizyczna Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Tom XIII*, nr 2, Częstochowa 2014, s. 99; Sprawozdanie Zarządu Ogniska Łódzkiego Polskiej Y.M.C.A. złożone na Walnym Zebraniu Członków Rzeczywistych w dniu 14 maja 1937 r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939, sygn. 6, s. 86 i n.; APŁ, PYŁ, [Miesięczne sprawozdania finansowe] 1932-1938, sygn. 15, s. 15; Sprawozdanie prac komisji drugiej Organizacyjnej, [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdanie z działalności Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 21, s. 1-2; Dane o stanie organizacyjnym Polskiej YMCA w Łodzi za czas od 1.X.38r. do dn. 1.IV.1939r., [w:] APŁ, PYŁ, [Sprawozdanie z działalności Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA] 1928-1939, sygn. 21, s. 12 i n.; Program w klubie, [w:] APŁ, PYŁ, Dział Chłopców – programy: sprawozdania [Protokoły posiedzeń Komitetu Działu] 1938-1939, sygn. 82, s. 2 i n.; APŁ, PYŁ, Podkomitet Działów Młodych i Starszych Polskiej YMCA w Łodzi. Protokoły zebrań 1934-1939, sygn. 83, s. 59 i n.; APŁ, PYŁ, [Statut Związku Polskich Zrzeszeń Fotograficznych. Protokoły Zjazdu, okólniki 1930-1935], sygn. 88; APŁ, PYŁ, Klub „Przyszłość” Polskiej YMCA w Łodzi. Książka protokołów 1934-1939, sygn. 91, b.p.s.; APŁ, PYŁ, [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939, sygn. 93.

⁴⁷⁹ S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty sportowe Łodzi*, Łódź 2014, s. 153.

przynosiły z domu różne produkty spożywcze⁴⁸⁰. Imprezy taneczne organizowano także przy okazji zawodów sportowych z przyjezdnymi drużynami robotniczymi⁴⁸¹.

Podobne działania na rzecz ożywiania życia towarzyskiego prowadzono także w Klubie Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”). W 1934 r. kierownictwo sekcji kolarskiej zorganizowało dla swoich członków i ich rodzin „Opłatek”⁴⁸², tradycyjne „Jajko”, jubileusz pięciolecia oddziału oraz zabawę połączoną z herbatką dla kolarzy wszystkich zrzeszeń fabrycznych okręgu łódzkiego⁴⁸³. W sekcji kobiet popularnymi spotkaniami były między innymi „składkowe herbatki”, połączone z zabawą towarzyską⁴⁸⁴. W 1938 r. sekcja teatralna zorganizowała „Bal Maskowy”⁴⁸⁵. Życie towarzyskie rozwijało się również w XI Kole Związku Rezerwistów oraz sekcji chórowej, która organizowała wspólne odsłuchiwanie audycji radiowych⁴⁸⁶. Sala taneczna KP „Zjednoczone” mieściła się przy ul. Przędzalnianej 68.

Działalność rozrywkowo-kulturalną rozwijano w zrzeszeniu przyfabrycznym Klubie Sportowym „Wima” (KS „Wima”). Imprezy taneczne członków Klubu odbywały się w lokalu przy ul. Niciarnianej. Ponadto, w lokalu „Wimy” w wolnych chwilach członkowie mieli do dyspozycji gry pokojowe. Przodujący oddział życia towarzyskiego Klubu stanowiła sekcja tenisa ziemnego. Istotny wpływ na rozwój jej działań pozasportowych miała rozbudowa tzw. Domku Klubowego. Obiekt ten, zawierający szatnie, sanitariaty i pomieszczenia gospodarcze, stał się między innymi miejscem spotkań koleżeńskich miłośników gry w tenisa ziemnego⁴⁸⁷. Na terenie „Domku” odbywały się także wieczory towarzyskie innych oddziałów sportowych, a w wyjątkowych okolicznościach miały one charakter ogólnoklubowy⁴⁸⁸. Dochody z organizowanych zabaw zasilają kasę zrzeszenia.

⁴⁸⁰ W. Zatke, *Zarys dziejów...*, op.cit., s. 57.

⁴⁸¹ Tamże, s. 70.

⁴⁸² W czasie „Opłatka” dyr. T. Wilkoński wręczył zawodnikom nagrody zdobyte przez nich w 1934 roku. Po ceremonii dekoracji wykonano wspólną fotografię oraz odbyła się zabawa taneczna. *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 35.

⁴⁸³ W 1934 r. uczestniczyły w niej następujące zrzeszenia: KS „Wima”, KSO „L. Geyera”, „Krusche i Ender” oraz KS „IKP”. *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 38.

⁴⁸⁴ Tamże, s. 23; zob. też APŁ, FS, [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35, sygn. 4749, s. 73; W. Puś, S. Pytłak, *Dzieje Łódzkich Zakładów...*, op.cit., s. 288.

⁴⁸⁵ APŁ, FS, Zakłady Scheiblera i Grohmana, sygn. 4747, s. 79.

⁴⁸⁶ Warto dodać, że za pośrednictwem radia KP „Zjednoczone” przesłało uchwałę „dotyczącą współpracy z Obozem Zjednoczenia Narodowego wszystkich organizacji społecznych, działających na terenach Zjednoczonych Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana [...]”. *Sprawozdanie Klubu Pracowników...*, op.cit., s. 85; APŁ, UWŁ, WSP, Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi, sygn. 1213, s. 19.

⁴⁸⁷ *Protokół... oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934*, op.cit., s. 12.

⁴⁸⁸ *Protokół... oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935*, op.cit., ss. 5, 25, 30.

I choć brak jest szczegółowych informacji źródłowych dotyczących życia towarzyskiego w Stowarzyszeniu Sportowym Pracowników Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohn Spółka Akcyjna w Łodzi (SS „Emka”), to na podstawie liczby członków i spisu inwentarzowego zrzeszenia można przypuszczać, iż członkowie podejmowali działania na rzecz podtrzymywania życia wewnątrzklubowego. W 1937 r. zrzeszenie to liczyło około 200 członków⁴⁸⁹. Na podstawie zestawienia inwentarzowego dowiadujemy się, że na majątek „Emki” składał się m.in.: bilard, aparat radiowy, gramofon elektryczny wraz z 12. płytami, szachy, warcaby, domino, bilard pokojowy „Cymbergaj” oraz gra planszowa⁴⁹⁰.

Z kolei w Robotniczym Towarzystwie Sportowym „Widzew” spotkania towarzyskie członków odbywały się przeważnie z okazji świąt robotniczych, zakończenia roku kalendarzowego, karnawału i zwyczajowych uroczystości Towarzystwa⁴⁹¹. Kierownictwo „Widzewa” rozumiejąc potrzebę kulturalnej rozrywki organizowało w lokalu zrzeszenia wieczorki taneczne dla młodzieży⁴⁹². W okresie letnim zabawy z tańcami odbywały się w pobliskim Parku 3 Maja. Dochód z imprez przeznaczano na cele statutowe⁴⁹³.

Dbałość o podtrzymywanie życia wewnątrzklubowego wykazywały również władze Aeroklubu Łódzkiego (AŁ). Z inicjatywy kilku członków stowarzyszenia, w styczniu 1936 r., kierownictwo postanowiło organizować wieczory klubowe. Spotkania odbywały się w każdy czwartek w godzinach od 18-ej do 22-ej⁴⁹⁴.

Działalność pozasportową o kierunku rozrywkowym, towarzyskim i kulturalnym rozwijano również w innych polskich zrzeszeniach sportowych, m.in.: Klubie Sportowym „IKP”, Łódzkim Towarzystwie Kolarskim, Towarzystwie Zwolenników Sportu, Klubie Sportowym „Znicz”, Strzeleckim Klubie Sportowym im. gen. S. Małachowskiego, Klubie

Ryc. 27. „Herbatka” po zawodach w siatkówce męskiej HKS Łódź z Kołem Sportowym Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu w 1927 roku

Źródło: M. Bilecki, *XXV Harcerski Klub Sportowy przy Komendach Chorągwi Harcererek i Harcerzy w Łodzi 1923-1948*, maszynopis pracy znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 1990

⁴⁸⁹ APŁ, UWŁ, WSP, [Różne w sprawach stowarzyszeń], sygn. 220, s. 19.

⁴⁹⁰ Tamże, s. 12-15.

⁴⁹¹ H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura...*, *op.cit.*, s. 96.

⁴⁹² C. Grzelak, *Z badań...*, *op.cit.*, s. 174.

⁴⁹³ M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*, *op.cit.*, s. 46.

⁴⁹⁴ APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.; APŁ, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, s. 5.

Sportowym J. John oraz Klubie Kolarskim „Start” przy Dowództwie Okręgu Korpusu IV Łódź. Do podstawowych form spotkań między członkami zrzeszeń należały zwyczajowe herbatki, pogadanki wychowawcze, przedstawienia amatorskie i wieczornice, wieczory brydżowe, zabawy taneczne oraz wieczorki towarzyskie⁴⁹⁵.

⁴⁹⁵ APŁ, ŁOZGS, Książka protokołów zebrań Komisji Sportowej IKP 1935-37, sygn. 11, ss. 131, 148; M. Bilecki, *XXV Harcerski...*, *op.cit.*, b.p.s.; „Kurjer Łódzki” 1923, nr 4, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1923, nr 269, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1924, nr 3, s. 6; „Kurjer Łódzki” 1926, nr 299, s. 8; „Kurjer Łódzki” 1934, nr 320, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 2, s. 5; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 21, s. 7; „Kurjer Łódzki” 1939, nr 97, s. 9; „Hasło Łódzkie” 1927, nr 104, s. 6.

ZAKOŃCZENIE

Analiza materiałów archiwalnych i drukowanych pozwoliła na zaprezentowanie, poza znanymi już kierunkami pracy sportowej polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w okresie międzywojennym, szeregu działań pozasportowych. Aspekty te, do tej pory były traktowane przez badaczy jako epizodyczne, drugorzędne lub po prostu nieistotne na tle działalności sportowej. Celem niniejszej rozprawy było zatem udowodnienie, że praca oświatowo-kulturalna stanowiła nie tylko ekspozycję w statutowej działalności polskich zrzeszeń sportowych, ale miała charakter programowy i celowy. Co więcej, działania te wzmacniano w stowarzyszeniach określoną ideologią wychowawczą. Dla przykładu w Polskiej YMCA takim imperatywem był rozwój ducha, umysłu i ciała, w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” (TG „Sokół”) patriotyzm, a w Robotniczym Klubie Sportowym Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (RKS TUR) i Robotniczym Towarzystwie Sportowym „Widzew” (RTS „Widzew”) walka klasowa. Należy również pamiętać, że dla dużej grupy łódzkiej młodzieży nieszkolnej¹ sport, którego głównymi popularyzatorami były polskie zrzeszenia, z jednej strony pełnił on funkcję kompensacyjno-rekreacyjną, a z drugiej, stanowił skuteczny środek profilaktyczno-wychowawczy, kształtujący ich sprawność moralną i intelektualną. Pomijając szereg wypaczeń sportowo-wychowawczych, o które obwiniano polskie zrzeszenia sportowe, na uznanie zasługuje ich praca na rzecz młodzieży zaniedbanej i pozbawionej należytej opieki. To właśnie kapitał ludzki i materialny w postaci aktywistów sportowych oraz obiektów i lokali zrzeszeń, dawał szansę młodemu pokoleniu łódzian na dalszy rozwój psychofizyczny.

Do jednego z nadrzędnych celów działalności polskich stowarzyszeń sportowych w okresie międzywojennym, wynikającym z zapisów statutowych, należała misja propagowania kultury fizycznej na terenie Łodzi. Liczne obszary działań zrzeszeń jakie zostały przedstawione w pracy ukazują ich dokonania w zakresie wychowania fizycznego, sportu, rekreacji fizycznej i turystyki. Problematyka ta została poruszona w poszczególnych podrozdziałach dotyczących: zakładania sekcji sportowych i prowadzenia szkolenia

¹ Warto przypomnieć, że w okresie Drugiej Rzeczypospolitej funkcjonował ustawowy obowiązek ukończenia bezpłatnej szkoły powszechnej dla wszystkich dzieci od 7 do 14 lat. Problemem był już natomiast dostęp do szkolnictwa średniego, które miało charakter odpłatny. Niefortunny w wielu obszarach działań sportowych i wychowawczych polskich zrzeszeń był również swego rodzaju dysonans, polegający na tym, że naczelne władze państwowe wspierały działalność polskich organizacji sportowych, podczas gdy władze oświatowe trwały przy polityce izolacjonizmu.

sportowego zawodników, organizacji współzawodnictwa sportowego, wypełnianiu postulatów wychowania fizycznego i współpracy z placówkami oświatowymi oraz popularyzowaniu zasady fair play i idei olimpizmu *sensu largo*. W uproszczonym bilansie rozwoju polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w okresie międzywojennym można dostrzec pewnego rodzaju etapizację, mianowicie: 1) przyrost ilościowy stowarzyszeń (tj. na zasadzie reaktywacji i powstawania), 2) tworzenie struktur organizacyjno-kadrowych (tj. zespołu kierowniczego, instruktorskiego i trenerskiego), 3) rozwijanie systemu szkoleniowego młodzieży (tj. powoływanie sekcji juniorskich i organizowanie współzawodnictwa młodzieży), 4) budowanie zaplecza sportowego (tj. siedzib i obiektów sportowych w postaci boisk i sal do ćwiczeń), 5) doskonalenie działań na rzecz podnoszenia poziomu sportowego (tj. zdobywanie tytułów mistrzowskich na różnych poziomach współzawodnictwa sportowego).

W przyjętej perspektywie metodologicznej wszystkie te kierunki działań stanowiły punkt wyjściowy do poszukiwań pozasportowych aspektów pracy stowarzyszeń. Zebrany materiał badawczy pozwolił na zdefiniowanie i wyjaśnienie dotychczas nierozważanych nurtów działań polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi, tj.: popularyzowania czytelnictwa, organizowania odczytów, wykładów i pogadanek, urządzania różnego rodzaju kursów, prowadzenia akcji wydawniczych, obchodzenia świąt i jubileuszy, zakładania chórów, orkiestr i baletów, przygotowywania sztuk teatralnych i seansów filmowych oraz rozwijania życia towarzyskiego. Tłem dla powyższych kontekstów pracy oświatowo-kulturalnej stowarzyszeń były zróżnicowane uwarunkowania społeczne, polityczne i ekonomiczne.

Istotną rolę w zakresie walki z wtórnym analfabetyzmem i upowszechnianiem wiedzy, miały zakładane w polskich zrzeszeniach sportowych biblioteki czytelnie. Czytanie przez członków stowarzyszeń dzieł Henryka Sienkiewicza czy Bolesława Prusa sprzyjało wytwarzaniu wspólnoty duchowej i narodowej, dostarczało wiedzy historycznej oraz wzbogacało słownictwo języka polskiego. Wszystko to miało także przełożenie na kontakty między ludźmi, tak w życiu społecznym, jak i zawodowym. W obliczu trudnej sytuacji ekonomicznej wielu zrzeszeń, gdzie wielokrotnie borykano się problemami zakupu sprzętu sportowego czy opłacenia składek do związków, imponujące wydają się być kilkutyśne zbiory książkowe. Do polskich stowarzyszeń posiadających najlepiej zaopatrzone biblioteki należały: Klub Pracowników „Zjednoczone” (KP „Zjednoczone”), Polska YMCA oraz Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera” (KSO „L. Geyera”).

Znaczną rzeszę czytelników przyciągały również prenumerowane przez polskie stowarzyszenia sportowe czasopisma. Udostępniano je w specjalnie ku temu

zorganizowanych czytelnich w siedzibach zrzeszeń. Pomimo związanych z tym obciążeń budżetowych władze stowarzyszeń abonowały periodyki lokalne, ogólnopolskie, a nawet zagraniczne. Do najczęściej zamawianych gazet sportowych należały „Raz, Dwa, Trzy. Ilustrowany Tygodnik Sportowy”, „Przegląd Sportowy” oraz „Stadion”. Panującym zwyczajem polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi było posiadanie określonego organu prasowego, informującego o bieżącej działalności danego zrzeszenia. W przypadku Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS) i większości stowarzyszeń i związków okręgowych funkcję tę pełnił „Kurjer Łódzki”. Dla Sekcji Sportowej „Resursy” (SS „Resursa”) było to najpierw „Hasło Łódzkie”, a później „Express Wieczorny Ilustrowany”.

Godnymi uwagi były także inicjatywy poszczególnych sekcji sportowych polskich zrzeszeń zmierzające do utworzenia własnych zbiorów książkowych i czasopism. Wymienić tu można sekcję bokserską KSO „L. Geyera” oraz Klub Szachowy Polskiej YMCA. Natomiast ewenementem w polskich ruchu zrzeszeniowym na terenie m. Łodzi były działania Aeroklubu Łódzkiego (AŁ). Jego kierownictwo popularyzując sport lotniczy wśród społeczeństwa łódzkiego, promowało jednocześnie periodyk warszawski „Skrzydłata Polska”, pozyskując wśród społeczności łódzkiej znaczną liczbę prenumeratorów.

Rozpatrując aspekty upowszechniania czytelnictwa przez polskie zrzeszenia sportowe, należy również zwrócić uwagę na wykorzystywanie tego rodzaju akcji w zakresie propagowania ideologii politycznych. O ile, w przypadku KSO „L. Geyera”, zrzeszenia skupiającego reprezentantów środowisk kapitalistycznych i robotniczych, gromadzone zbiory książkowe i czasopisma miały charakter ideowo różnorodny. To zupełnie odmienny klucz w zakresie gromadzenia i udostępniania materiałów czytelnich przyjmowało kierownictwo RKS TUR. Starало się ono bowiem, za pośrednictwem słowa pisanego, wpływać na kształtowanie światopoglądu młodych robotników-sportowców, urabiając ich na emisariuszy walki klasowej.

Inną formę pracy oświatowej polskich zrzeszeń sportowych, charakterystyczną dla okresu międzywojennego, stanowiło urządzenie odczytów, wykładów i pogadanek. Tematyka wygłaszanych prelekcji była różnorodna. Bez wątpienia dostęp do największego repertuaru wykładów i odczytów mieli członkowie tych polskich stowarzyszeń sportowych, które były częścią większych organizacji społeczno-kulturalnych, tj. Polskiej YMCA, Związku Rzemieślników Chrześcijan (ZRCh), Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (TUR) czy KP „Zjednoczone”. Słuchacze-sportowcy mogli pogłębić swoją wiedzę, nie tylko z dziedziny wychowania fizycznego, sportu czy higieny, ale także literatury, etnografii, muzyki, malarstwa, polityki czy wojskowości. Aktywiści polskich stowarzyszeń słusznie dążyli do

organizowania odczytów w formie cyklicznej. Taką filozofię pracy dydaktyczno-organizacyjnej przyjęto w TG „Sokół”, Polskiej YMCA, KSO „L. Geyera”, KP „Zjednoczone”, AŁ oraz ŁKS. Na uwagę zasługuje również ekskluzywny dobór prelegentów. Wysoki autorytet wykładowców, takich jak Eugeniusz Piasecki, Zygmunt Lorentz czy Aleksy Rzewski, z pewnością miały wpływ na poziom przekazowej wiedzy i frekwencję słuchaczy. Godne uznania były również wysiłki pedagogów z KSO „L. Geyera” w zakresie edukowania pracowników fabryki. Prowadzone wykłady cechowały się dużą różnorodnością tematyczną i apolitycznością. Jednak nie wszystkie władze polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi wyznawały się w upowszechnianiu oświaty wolnej od kontekstów ideologicznych. Tak było w przypadku RTS „Widzew”, RKS TUR oraz SS „Resursa”, których kierownictwo sympatyzowało z określonymi partiami politycznymi.

Jednym z pośrednich skutków odzyskania przez Polskę niepodległości było zintensyfikowanie działań na rzecz uczestnictwa we współzawodnictwie sportowym przez polskie stowarzyszenia sportowe działające na terenie Łodzi. Rywalizacja z innymi zrzeszeniami sportowymi, lokalnymi, jak i z różnych miast Polski, szybko uwidoczniła braki i dysproporcje w zakresie wyszkolenia sportowego. Najszybciej pracę w niwelowaniu tych zaniedbań rozpoczęli działacze TG „Sokół”. W pierwszych latach okresu międzywojennego aktywiści łódzkiego „Sokoła” bardzo dobrze wykorzystali działające już od okresu zaborów struktury Towarzystwa oraz kontakty z filiami rozsianymi na terenie całej Polski. Zaowocowało to odbyciem wielu kursów przez członków łódzkich gniazd „Sokoła”. Dobrze wykwalifikowaną kadrą instruktorską mogła poszczycić się również Polska YMCA w Łodzi. W gronie swoich fachowców skupiała ona głównie wojskowych i nauczycieli wychowania fizycznego szkół łódzkich.

Z upływem lat szereg doraźnych akcji szkoleniowych zaczęły organizować łódzkie związki sportowe wraz z Okręgowym Urzędem Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Instytucje te w pierwszej kolejności starały się uzupełniać braki kadrowe instruktorów i sędziów sportowych. Bez wątplenia wzrost zapotrzebowania na tego typu kursy miały także nasilające się kryzysy gospodarcze. Pragmatyczni z reguły działacze sportowi z pewnością doszli do przekonania, iż lepiej inwestować w szkolenia instruktorskie i trenerskie dla członków zrzeszenia, niż zatrudniać trenera z zewnątrz. Nie dziwi zatem fakt wysyłania działaczy, przodowników i zawodników na różnego rodzaju szkolenia lokalne, krajowe i zagraniczne. Wśród zrzeszeń, które prowadziły tego rodzaju działania można wymienić ŁKS, Klub Sportowy „Znicz” (KS „Znicz”), RKS TUR, Polską YMCA, KSO „L. Geyera”, KP „Zjednoczone”, KS „IKP”, KS „Wima”, AŁ oraz Strzelecki Klub

Sportowy im. gen. S. Małachowskiego (SKS SM). Dobrą opinią wśród kursantów cieszyły się tzw. szkolenia objazdowe organizowane przez centralne związki sportowe. Praktyka w takiej formie oznaczała, że kurs odbywał się na jednym z łódzkich obiektów sportowych, a związek sportowy delegował i opłacał prowadzącego.

Wraz z rozwojem działalności polskich stowarzyszeń sportowych ich władze osiągnęły zdolność do samodzielnego organizowania szkoleń instruktorskich, sędziowskich oraz specjalnościowych. Do takich zrzeszeń należały głównie Polska YMCA, ŁKS, AŁ oraz SKS SM. Niezbędne do tego typu działań było posiadanie doświadczonych fachowców oraz odpowiedniego zaplecza sportowego.

Należy również zwrócić uwagę, że członkowie polskich zrzeszeń sportowych brali udział w kursach niezwiązanych ze sportem ani wychowaniem fizycznym. Szereg szkoleń zawodowych organizowały między innymi Polska YMCA i KP „Zjednoczone”. Działania tego rodzaju miały dużą wartość, gdyż lepiej przystosowywały członków do radzenia sobie na rynku pracy.

W okresie międzywojennym sportowcy polskich zrzeszeń brali także udział w szkoleniach paramilitarnych. Specjalistyczne przysposobienie wojskowe odbyli członkowie TG „Sokół”, ŁKS oraz Polskiej YMCA.

Ważny kierunek działań polskich stowarzyszeń sportowych w m. Łodzi stanowiło prowadzenie akcji wydawniczych. Aktywiści sportowi wydawali rozmaite publikacje i materiały okolicznościowe. Do najważniejszych można zaliczyć, m.in.: wydania jubileuszowe, księgi pamiątkowe, albumy, kalendarzyki sportowe, biuletyny, broszurki, zaproszenia, pocztówki, ulotki oraz plakaty. Prym w tego typu działalności wiodły ŁKS, SS „Resursa”, Polska YMCA oraz RKS TUR. Prowadzenie działalności wydawniczej przyczyniało się do budowania wizerunku zrzeszenia na zewnątrz, dokumentowania pracy zrzeszenia oraz podnoszenia rangi różnego rodzaju wydarzeń.

Warta odnotowania jest także aktywność pisarska poszczególnych działaczy sportowych. Posiadając wiedzę i doświadczenie byli oni autorami artykułów prasowych, skryptów metodycznych a także przepisów sportowych. Można wśród nich wymienić między innymi Władysława Kozielskiego, Czesława Rembowskiego oraz Ludwika Szumlewskiego. Bez wątpienia poczynili oni poważny wkład intelektualny w sprawy związane z wychowaniem fizycznym i sportem.

Jedną z najlepszych form manifestowania wartości i poglądów na różnego rodzaju sprawy było obchodzenie przez polskie zrzeszenia sportowe świąt i jubileuszy. Członkowie polskich zrzeszeń spośród świąt państwowych obchodzili, m.in.: Konstytucji 3-go Maja,

11 Listopada, rocznice powstań listopadowych i styczniowych, „Cudu nad Wisłą” oraz odzyskania dostępu do morza. Eksponując ducha patriotyzmu i zapatrywania polityczne aktywiści stowarzyszeń sportowych świętowali imieniny Marszałka J. Piłsudskiego, Prezydenta I. Mościckiego oraz wspominali S. Staszica, T. Kościuszkę, a także M. Kopernika. Uroczystościom nadawano podniosły charakter poprzez organizowanie defilad, uczestnictwo w nabożeństwach, składanie kwiatów na Grobie Nieznanego Żołnierza oraz urządzenie akademii i zawodów sportowych. Tradycję świętowania tego typu wydarzeń kultywowano w TG „Sokół”, ŁKS, Polskiej YMCA, SS „Resursy”, KS „IKP”, KSO „L. Geyera”, AŁ, KS „Wima” oraz KP „Zjednoczone”. Takie stowarzyszenia jak RKS TUR i RTS „Widzew”, poza wybiórczo obchodzonymi świętami ogólnopolskimi, czcili rocznicę Rewolucji 1905 r. oraz obchodzili Dzień 1-go Maja.

Nie mniej istotnymi w życiu polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi były także święta religijne. Uroczystości obchodzono zwłaszcza Boże Ciało, Boże Narodzenie oraz Wielkanoc. W gronie sportowym i rodzinnym świętowano wówczas w ramach tzw. Opłatka i Jajka. Władze polskich zrzeszeń traktowały obchodzenie świąt religijnych jako element pielęgnowania tradycji polskiej i egemplifikowania wartości chrześcijańskich.

Aktywiści polskich zrzeszeń sportowych dużą uwagę przywiązywali do uroczystości zwyczajowych, które wynikały z prowadzonej działalności statutowej. Do najważniejszych można zaliczyć między innymi jubileusze powstania (stowarzyszeń i sekcji), poświęcenie sztandaru oraz moment rozpoczęcia i zakończenia sezonu sportowego. W czasie tych wydarzeń organizowano uroczyste defilady, uczestniczono w nabożeństwach, urządzano zloty z zaprzyjaźnionymi stowarzyszeniami oraz wydawano bankiety.

W łódzkim środowisku sportowym znaczną estymą cieszyły się także okolicznościowe uroczystości branżowe. Zrzeszenia fabryczne, między innymi KSO „L. Geyera”, KS „IKP”, KS „Wima” oraz KP „Zjednoczone”, chętnie brały udział w zawodach sportowych urządzanych w ramach święta klubów fabrycznych w Spale. Z kolei stowarzyszenia robotnicze, w tym przypadku RKS TUR i RTS „Widzew”, uczestniczyły w różnego rodzaju zlotach robotniczych i wydarzeniach politycznych.

Wielokierunkowa działalność polskich zrzeszeń sportowych obejmowała swym zasięgiem także akcje na rzecz zakładania chórów, orkiestr i baletów. Tego rodzaju grupy artystyczne miały ułatwione warunki funkcjonowania zwłaszcza w stowarzyszeniach społeczno-kulturalnych, przy których działały także zrzeszenia sportowe. Wzajemna kooperacja tych środowisk sprzyjała upowszechnianiu kultury muzycznej i tanecznej wśród członków zrzeszeń sportowych. Taka sytuacja miała miejsce między innymi

w SS „Resursy”, KP „Zjednoczone” oraz Polskiej YMCA. Największy natomiast dorobek w zakresie popularyzowania sztuki śpiewaczej i baletowej wśród pracowników fabrycznych posiadała KSO „L. Geyera”. Wysoki poziom prezentowanych umiejętności artystycznych członków „Geyera” oraz zróżnicowany repertuar sprawiły, że organizowane przedstawienia cieszyły się dużą popularnością i uznaniem.

W tym miejscu warto również podkreślić udane próby działaczy sportowych podejmowane w celu nawiązania współpracy z artystami z teatrów łódzkich i warszawskich. Każdorazowo przyczyniało się to do podnoszenia poziomu artystycznego przygotowywanych występów.

Do wielu atrakcji, jakie miały do zaoferowania swoim członkom polskie stowarzyszenia sportowe, zaliczały się także sztuki sceniczne i seanse filmowe. Każdorazowy udział zrzeszonych i ich rodzin w tych wydarzeniach stwarzał możliwość kontaktu z żywym słowem, podbudzał do refleksji nad sprawami ważnymi w życiu człowieka oraz dostarczał rozrywki na odpowiednim poziomie artystycznym. Teatr i kino cieszyły się największym powodzeniem wśród sportowców w porze jesienno-zimowej, gdy w poszczególnych dyscyplinach sportu obowiązywała przerwa we współzawodnictwie sportowym.

Repertuar sztuk teatralnych cechował się dość dużym zróżnicowaniem, podobnie jak i poziom wrażliwości artystycznej widzów. Przeważającą część publiczności stanowili zazwyczaj robotnicy lub osoby wywodzące się z niższych warstw społecznych. Spośród utworów scenicznych najczęściej wystawiano komedie (np. „Damy i Huzary” czy „Małżeństwo Loli”) oraz dramaty o charakterze patriotycznym (np. „Noc w Belwederze” czy „Sobieski pod Wiedniem”). Sztuki nawiązujące do wydarzeń rewolucyjnych wystawiano w RKS TUR. Do grona polskich zrzeszeń sportowych, które prowadziły sekcje i zespoły dramatyczne, zaliczały się TG „Sokół”, KSO „L. Geyera”, SMRTR „Resursa” oraz KP „Zjednoczone”. Nierzadko działacze sportowi polskich stowarzyszeń – między innymi Polskiej YMCA i KSO „L. Geyera” – nawiązywali współpracę z wybitnymi artystami ówczesnego środowiska kulturalnego.

Znaczną popularnością cieszyły się również seanse filmowe. Dostęp do własnego zaplecza i urządzeń do projekcji obrazów posiadały zrzeszenia będące częścią większych organizacji społeczno-kulturalnych, na przykład ZRCh oraz KP „Zjednoczone”. Te stowarzyszenia, które nie posiadały takich możliwości starały się zapewnić członkom zniżki do miejskich kin.

Do jednej z najbardziej tradycyjnych form spędzania czasu wolnego, oferowanej przez polskie stowarzyszenia sportowe w Łodzi, należały wycieczki i wyjazdy rekreacyjne. Do

głównych walorów urządzanych wypraw należały te o charakterze poznawczym, zdrowotnymi towarzyskim. Inną zaletę stanowiło również to, że adresowano je do dzieci, młodzieży oraz dorosłych. Wycieczki organizowano zazwyczaj w dni wolne od pracy. Do najaktywniejszych należeli członkowie sekcji kolarskich SS „Resursy”, ŁTK, ŁKS, KP „Zjednoczone” oraz KS „Wima”. Cykliści za cel podróży obierali zwykle miejscowości położone na terenie województwa łódzkiego, takie jak Rzgów, Stryków, Łęczycę czy Piotrków Trybunalski. Podczas wyjazdów dodatkową atrakcją stanowiły wyścigi szosowe oraz wspólne biesiady. Bardziej doświadczeni kolarze wyprawiali się do odległych zakątków Polski, tj. Lwowa, Wilna, Krakowa czy Zakopanego. W czasie podróży uczestnicy odwiedzali miejsca związane z historią Polski oraz poznawali przedstawicieli społeczności lokalnych. Oprócz kolarzy inicjatywy rekreacyjno-turystyczne podejmowali także członkowie sekcji narciarskich KSO „L. Geyera” i „Skimka” Polskiej YMCA oraz kajakowej KS „Wima”.

W okresie wakacyjnym dużym zainteresowaniem członków i ich rodzin cieszyły się półkolonie, kolonie i obozy organizowane przez polskie stowarzyszenia sportowe. Podczas ich trwania dzieci i młodzież miały zapewnioną opiekę wychowawczą, wyżywienie oraz racjonalnie wypełniony czas wolny. Najbardziej rozwinięty system obozów letnich posiadała Polska YMCA, która zdołała utworzyć na ten cel, własne zaplecze kwaterunkowo-wypoczynkowe. Wysiłki na rzecz urządzania wyjazdów sportowo-wychowawczych podejmowały także KS „Znicz”, TG „Sokół” oraz RKS TUR. Władze „Turu” wykorzystywały instytucję obozów jako narzędzie propagandy socjalistycznej. Zakrojonymi na mniejszą skalę, jednak nie mniej ważnymi z punktu widzenia opiekuńczo-wychowawczego, były półkolonie urządzane na obiektach łódzkich stowarzyszeń sportowych. Do ich organizatorów należały głównie przyfabryczne zrzeszenia sportowe, tj. KS „Wima” oraz KP „Zjednoczone”.

Pod względem poznawczym godne odnotowania są również wycieczki ukierunkowane na zwiedzanie łódzkich placówek i instytucji. Członkowie polskich zrzeszeń sportowych i ich rodziny odwiedzili, m.in. Miejską Galerię Sztuki, łódzkie zakłady przemysłowe, rozgłośnię łódzkiego radia, gazownię, elektrownię oraz wystawy prac artystycznych. Część sportowców i działaczy łódzkich odwiedziła także Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu.

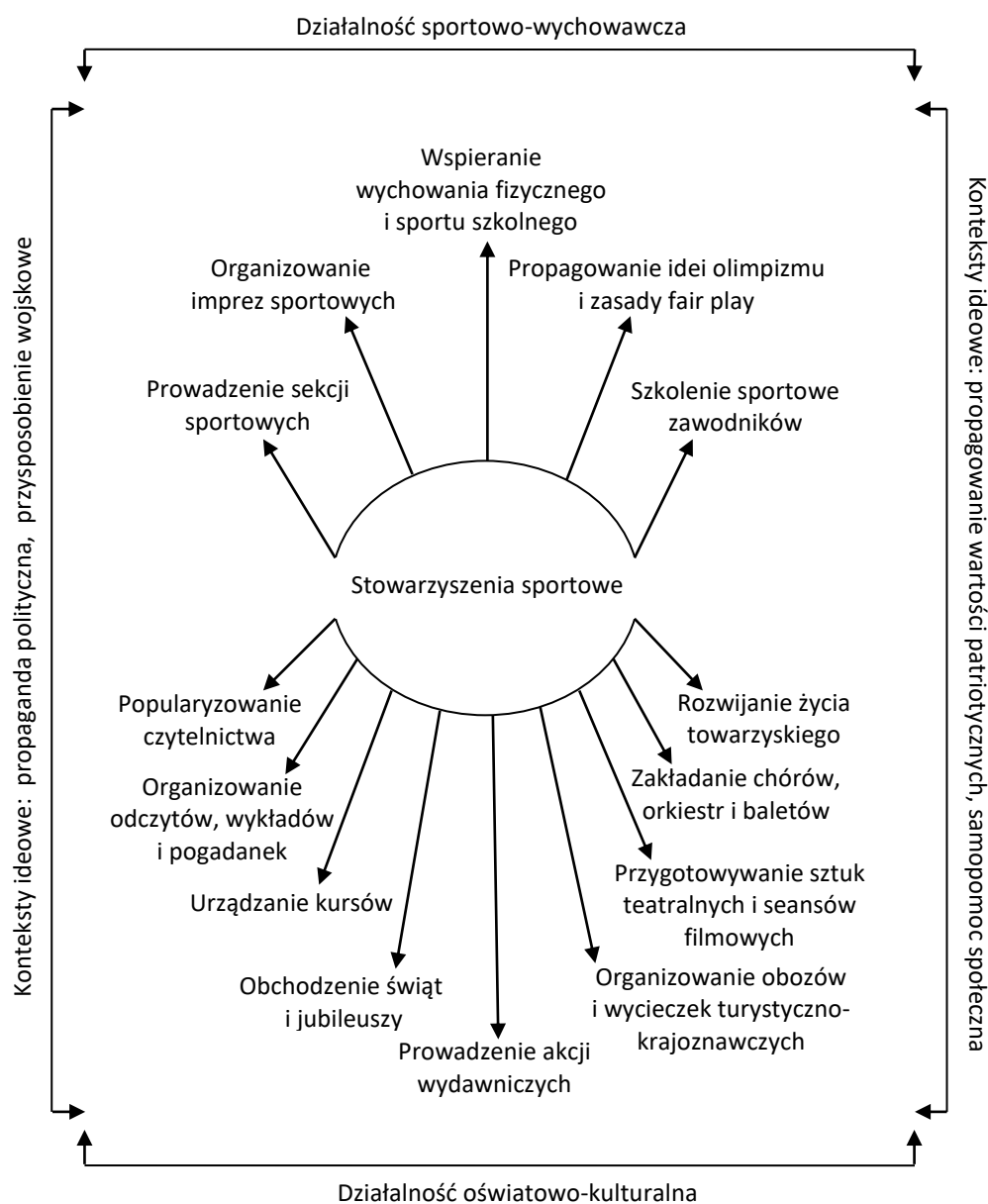
Działalność wychowawczą i kulturalną polskie stowarzyszenia sportowe prowadziły również w aspekcie rozwijania życia towarzyskiego. Kierownictwo zrzeszeń organizując różne formy integracyjno-rozrywkowe przeciwdziało, powszechnemu wówczas zagrożeniu, alkoholizowania się społeczności łódzkiej oraz deprawacji młodzieży spędzającej swój czas

wolny, w środowiskach o złych wpływach wychowawczych. Urządzane wydarzenia miały również swój motyw ekonomiczny, gdyż dochód z nich zasilał kasę stowarzyszenia. Do najczęściej organizowanych spotkań towarzyskich należały tzw. herbatki i wieczorki. Podczas bardziej uroczystych spotkań urządzano bufet, loterie fantowe, występy artystyczne, a do tańca przygrywała orkiestra. Pretekstem do spotkań towarzyskich były również święta religijne tj. „Opłatek”, „Jajko” oraz „Pączek”. Aby podtrzymywać codzienny kontakt członków z zrzeszeniem w wielu lokalach udostępniano gry pokojowe, tj. warcaby, szachy, domino, bilard i inne atrakcje. Ogólnie przestrzegana zasadą życia towarzyskiego w polskich stowarzyszeniach sportowych był zakaz picia alkoholu i uprawiania gier hazardowych. Najbardziej ożywione życie towarzyskie prowadzono w ŁKS, TG „Sokół”, SS „Resursy”, Polska YMCA, KSO „L. Geyera”, RKS TUR oraz KS „Wima”.

Ukazany w działalności polskich stowarzyszeń sportowych szeroki wachlarz pracy sportowo-wychowawczej i oświatowo-kulturalnej nie byłby możliwy do osiągnięcia bez zaangażowania i zdolności działaczy sportowych. Aktywiści ci, starając się zapewnić członkom zrzeszeń wszechstronny rozwój psychofizyczny realizowali założenia dorobku intelektualnego ówczesnych myślicieli. W polskiej teorii wychowania fizycznego przedstawicielami tych koncepcji byli między innymi Eugeniusz Piasecki oraz Władysław Osmolski. Działacze sportowi postulaty komplementarnego wychowania człowieka poprzez ćwiczenia fizyczne² wyrażali już na etapie zapisów statutowych. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na pewien istotny fakt, gdyż istniała wyraźna różnica między założeniami teoretycznymi ówczesnych pedagogów a praktyką działań wychowawczych i oświatowych polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi. W dużym uproszczeniu można stwierdzić, że o ile istniała wspólnota celów, to w stosunku do środków i form realizacji istniała znacząca rozbieżność. Wyrażała się ona przede wszystkim w sposobie działania, który w przypadku działalności zrzeszeń był adekwatny do wyznaczonych celów natury fizycznej, umysłowej, estetycznej, moralnej i zawodowej. Działacze polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi nie ulegli płonemu przeświadczeniu, że to ćwiczenia fizyczne zapewniają pełnię oddziaływań wychowawczych. W swojej filozofii działań podjęli oni wysiłki na rzecz skutecznej realizacji założonych celów poprzez zakładanie bibliotek i czytelni, organizowanie szkoleń, urządzenie

² Teoria ta – jak wskazuje H. Grabowski – głosiła naiwny postulat „[...] wszechstronnego wychowania człowieka za pomocą fizycznych środków na drodze interakcji między czynnikami biologicznego rozwoju (jak pokarm, powietrze, słońce, ruch) a organizmem”. W Stanach Zjednoczonych koncepcja ta wyrażała się w stwierdzeniu: “education through the physical” (wychowanie poprzez ruch). H. Grabowski, *Teoria fizycznej edukacji*, Warszawa 1999, s. 58-59; tenże, *Wychowanie Fizyczne*, [w:] Z. Krawczyk (red.), *Encyklopedia Kultury Polskiej XX wieku. Kultura Fizyczna. Sport*, Warszawa 1997, s. 46-48.

odczytów i wykładów, propagowanie idei fair play i olimpizmu, zapoznawanie ze światem sztuki, rozwijanie życia towarzyskiego i in. Wypracowano wówczas swego rodzaju prakseologię celów psychofizycznego wychowania człowieka. To jest niewątpliwie wkład do polskiej myśli pedagogicznej, który do tej pory nie został zauważony.

Rys. 2. Wykres przedstawiający kierunki działalności polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w latach 1918-1939. (Źródło: Opracowanie własne)

Podsumowując dorobek działalności polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi, do ich najważniejszych osiągnięć można zaliczyć: podniesienie poziomu zdrowia i sprawności fizycznej mieszkańców, stworzenie atrakcyjnej oferty spędzania czasu wolnego, budowanie

dobrego wizerunku m. Łodzi w Polsce i poza granicami kraju, upowszechnianie oświaty i kultury wśród członków stowarzyszeń sportowych, wzmocnienie żywiołu polskiego w wielonarodowościowej strukturze miasta, wyzwolenie sił społecznych mieszkańców miasta oraz stworzenie infrastruktury sportowej.

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła

A. Źródła archiwalne

1) Archiwum Państwowe w Łodzi

■ Akta m. Łodzi

– Rada Miejska

sygn. 12383 –	Protokół posiedzenia 7 /IV sesji/ Rady Miejskiej
sygn. 12388 –	Protokół posiedzenia 13 /IV sesji/ Rady Miejskiej
sygn. 12425 –	Protokół posiedzenia 15 /I sesji/ Rady Miejskiej
sygn. 12440 –	Protokół posiedzenia 14 /II sesji/ Rady Miejskiej
sygn. 12530 –	Protokół 8 /V sesji/ specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej
sygn. 12532 –	Protokół 10 /V sesji/ specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej
sygn. 12572 –	Protokół 20 (II sesji) posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 13 grudnia 1928 roku
sygn. 12576 –	Protokół 4 (III sesji) posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 21 lutego 1929 roku
sygn. 12595 –	Protokół 2 (IV sesja) posiedzenia Rady Miejskiej z dnia 11 lutego 1930 roku
sygn. 12597 –	Protokół 4 (IV sesja) specjalnego Rady Miejskiej z dnia 17 lutego 1930 roku
sygn. 12600 –	Protokół 7 (IV sesji) posiedzenia specjalnego Rady Miejskiej z dnia 25 lutego 1930 roku
sygn. 12652 –	Protokół 4 (VI) sesji posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 11 lutego 1932 roku
sygn. 12655 –	Protokół 7 (VI sesji) specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej z dnia 18 lutego 1932 roku
sygn. 12672 –	Protokół 2 (VII sesja) posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 16 lutego 1933 roku
sygn. 12697 –	11 /I sesji/ posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 28. marca 1935 roku
sygn. 12746 –	11 posiedzenie Rady Przybocznej w dniu 10 marca 1938 roku
sygn. 12755 –	20 posiedzenia Rady Przybocznej w dniu 3 listopada 1938 roku
sygn. 12766 –	9 posiedzenie Rady Miejskiej w dniu 4 maja 1939 r.
sygn. 12949 –	Akta generalne Komisji Skarbowej
sygn. 12952 –	Akta generalne Komisji Skarbowej
sygn. 12953 –	Akta generalne Komisji skarbowej
sygn. 12955 –	Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej
sygn. 12956 –	Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej
sygn. 12957 –	Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej
sygn. 12958 –	Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej
sygn. 12959 –	Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej
sygn. 13060 –	Sprawa statutów organizacyjnych poszczególnych agend Zarządu Miejskiego
sygn. 13135 –	Sprawy różne

- sygn. 13200 – Subsydja dla instytucji kulturalno-oświatowych i społecznych
 sygn. 12383 – Protokół posiedzenia Rady Miejskiej

– Rada Przyboczna

- sygn. 12722 – 14 posiedzenia Rady Przybocznej przy Tymczasowym Prezydencie m. Łodzi w dniu 10 września 1936 roku
 sygn. 12724 – 16 posiedzenie Rady Przybocznej przy Tymczasowym Prezydencie m. Łodzi w dniu 12 listopada 1936 roku
 sygn. 12744 – 9 posiedzenie Rady Przybocznej w dniu 31 stycznia 1938 roku
 sygn. 12752 – 17 posiedzenie Rady Przybocznej w dniu 18 stycznia 1938 roku
 sygn. 12755 – 20 posiedzenia Rady Przybocznej w dniu 3 listopada 1938 roku

– Wydział Opieki Społecznej

- sygn. 18127 – Sprawy wychowawcze
 sygn. 18153 – Sprawy budżetowe W.O.S. – rozporządzenia władz nadzorczych i miejskich okólniki, instrukcje

– Wydział Oświaty i Kultury

- sygn. 16347 – Subsydja Wydziału Oświaty i Kultury dla placówek łódzkich i pozałódzkich
 sygn. 16350 – Subsydja

– Wydział Podatkowy

- sygn. 15469 – Podatek od obchodów sylwestrowych i noworocznych
 sygn. 15256 – Rozporządzenia i okólniki władz nadzorczych r. 1938/39

– Wydział Przedsiębiorstw Miejskich

- sygn. 27878 – Sprawy różne
 sygn. 27879 – [Działalność Polskiego Czerwonego Krzyża]

– Wydział Statystyczny

- sygn. 23544 – Sprawozdania statystyczne Wydziału 1919-1928
 sygn. 23563 – Maszynopis Informatora m. Łodzi. Rok 1919
 sygn. 23580 – Materiały do Informatora m. Łodzi. Towarzystwa gimnastyczne, sportowe, turystyczne. Rok 1918-1919
 sygn. 23922 – 12.1928. Życie umysłowe i kulturalne
 sygn. 23923 – 1929.12. Życie umysłowe i kulturalne

– Wydział Techniczny

- sygn. 19795 – Sprawy różne

- sygn. 19807 – Sprawy ogólne różne Oddziału Ogólnego
- sygn. 19811 – Sprawy różne

– Wydział Zdrowia Publicznego

- sygn. 18679 – Różne sprawy organizacyjne
- sygn. 18732 – Sprawozdania roczne za r. 1930
- sygn. 18764 – Subwencje
- sygn. 18765 – Subwencje
- sygn. 18766 – Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18766
- sygn. 18767 – Sprawozdanie Zarządu Oddziału Łódzkiego Związku Harcerstwa Polskiego za 1933 rok, [w:] Subwencje na rok 1935/36

■ Urząd Wojewódzki Łódzki

– Wydział Ogólny

- sygn. 3b – Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego O ogólnym stanie województwa działalności administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1935/36 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość
- sygn. 3c – Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego o ogólnym stanie województwa działalności administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1934/35 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość
- sygn. 6 – Sprawozdanie Wojewody Łódzkiego. O ogólnym stanie województwa administracji państwowej na obszarze województwa w okresie 1937/38 oraz ważniejszych zamierzeniach na przyszłość

– Wydział Społeczno-Polityczny

- sygn. 210 – Sprawy różne
- sygn. 220 – [Różne w sprawach stowarzyszeń]
- sygn. 222 – Informacje o związkach i stowarzyszeniach
- sygn. 225 – Okólniki w sprawach stowarzyszeń
- sygn. 226 – [Rejestracja stowarzyszeń] 1934
- sygn. 245 – [Stowarzyszenia zlikwidowane] nr 41-60
- sygn. 246 – [Stowarzyszenia zlikwidowane] nr 67-100
- sygn. 246a – Stowarzyszenia zlikwidowane
- sygn. 248 – [Subwencje stowarzyszeń]
- sygn. 254 – Stow. sportowe
- sygn. 262a – Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru 1938
- sygn. 263 – Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru
- sygn. 263b – Stowarzyszenia zlikwidowane i wykreślone z rejestru
- sygn. 264 – Różne sprawy stowarzyszeń
- sygn. 279 – Różne [w sprawach stowarzyszeń, zezwoleń na prowadzenie bilardów, gier w karty, przedsiębiorstw rozrywkowych itp.] 1939 r.
- sygn. 282 – Wykazy stowarzyszeń zarejestrowanych wg starostw 1922-1935
- sygn. 288 – Odpisy statutowe różnych stowarzyszeń
- sygn. 289a – Statuty różnych stowarzyszeń społecznych, zawodowych, handlowych z terenu miasta Łodzi i woj. łódzkiego

- sygn. 1142 – Skorowidz stowarzyszeń Łódź – Miasto
- sygn. 1200a – Stowarzyszenia Policyjne Województwa Łódzkiego
- sygn. 1213 – „Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Przemysłowych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi”
- sygn. 1222 – Łódzki Klub 1886 r. w Łodzi 1922-1939
- sygn. 1416 – „Towarzystwo Rzemieślnicze =Resursa= w Łodzi”
- sygn. 1571 – „Aeroklub Łódzki w Łodzi”
- sygn. 1577 – Klub Sportowy 10 pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej w Łodzi
- sygn. 1585 – „Łódzki Klub Siermierz” w Łodzi
- sygn. 1586 – Klub Towarzystwo-Sportowy Pracowników Ubezpieczalni Społecznej w Łodzi
- sygn. 1591 – Łódzki Automobil-Klub w Łodzi
- sygn. 1593 – Łódzki Klub Automobilowo-Motocyklowy w Łodzi
- sygn. 1595 – „Łódzki Okręgowy Związek Bokserski w Łodzi”
- sygn. 1599 – „Wojskowy Klub Sportowy Łódź w Łodzi”
- sygn. 1605 – Koło Sportowo-Oświatowe fabr. L. Geyer w Łodzi
- sygn. 1608 – Łódzki Okręgowy Związek Kolarski w Łodzi
- sygn. 1609 – Łódzki Okręgowy Związek Ping-Pongowy (tenis stołowy) w Łodzi
- sygn. 1610 – Łódzki Okręgowy Związek Piłki Nożnej w Łodzi
- sygn. 1611 – „Łódzki Okręgowy Związek Szachowy w Łodzi”
- sygn. 1616 – Łódzkie Towarzystwo Kolarskie w Łodzi
- sygn. 1623 – Łódzki Klub Sportowy w Łodzi
- sygn. 1625 – Polski Związek Tenisa Stołowego w Łodzi
- sygn. 1627 – Stowarzyszenie Gimnastyczne =Dąbrowa= w Łodzi
- sygn. 1628 – „Stowarzyszenie Sportowe Pracowników Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohn Sp. Akc. (skrót S.S. „Emka” Łódź) w Łodzi”
- sygn. 1632 – Towarzystwo Cyklistów „Rekord” w Łodzi
- sygn. 1639 – Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie” w Łodzi
- sygn. 1642 – Robotnicze T-wo Sportowe „Widzew” w Łodzi
- sygn. 1649 – Łódzki Chrześcijański Klub Szachowy w Łodzi
- sygn. 2309 – „Koło Sportowo-Oświatowe fabr. =L. Geyer= w Łodzi
- sygn. 2401a – Sprawozdania kwartalne z życia polskich organizacji społecznych
- sygn. 2401b – Sprawozdania kwartalne z życia polskich organizacji społecznych

▪ Aeroklub Łódzki

- sygn. 1019/Ł-1020/Ł – – Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1934/1935
- Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935

▪ Fabryka Scheiblera

- sygn. 4745 – [Klub Pracowników Z.Z.W Tow. Gim. Sokół Zw. Rezerwistów] 1933
- sygn. 4746 – [Sprawozd. z działaln. Klubu Pracowników Z. Z.W] 1933-1937
- sygn. 4747 – Zakłady Scheiblera i Grohmana
- sygn. 4748 – [Klub Pracowników ZZ] 1935
- sygn. 4749 – [Klub Pracowników ZZ, Koło Kobiet i inne sprawozd.] 1934-35
- sygn. 4751 – Kasa Przewodności Pracowników „R-k C.” 1934
- sygn. 4759 – Mecz Polonja-Karw. [Stadion Sportowy ZZ] 1938

■ L. Geyer

sygn. 347 –	Sport
sygn. 348 –	Księga Główna Klubu Sportowego L. Geyer 1935-1936
sygn. 944 –	Sekcja Narciarska K. S. Geyer
sygn. 951 –	Sekcja Narciarska Klubu Sportowego „Geyer” 1938
sygn. 973 –	Klub Sportowy „L. Geyer”. Sprawozdanie kasowe i inne 1926
sygn. 974 –	Klub Sportowy „Geyer”. Statut 1929
sygn. 975 –	Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Walnych Zgromadzeń, posiedzeń Zarządu, 1931, 1933, 1934
sygn. 976 –	Klub Sportowy „L. Geyer”. Protokoły Komisji Rewizyjnej: 1931-33
sygn. 977 –	Wykaz poszczególnych sekcji Koła Sportowo-Oświatowego fabryki „L. Geyera”: od dn. 1-go stycznia do dn. 31-go marca 1933 r.
sygn. 979 –	Klub sportowy „L. Geyer”. Sprawozdania z działalności sekcji: 1934-1935
sygn. 980 –	Komunikaty Klubu Sportowego „Geyer” 1937-1938
sygn. 981 –	Sprawozdanie z działalności Sekcji Kulturalno-Oświatowej: 1923-1933
sygn. 985 –	Geyer
sygn. 989 –	Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935

■ Łódzki Klub Lawn-Tennisowy

sygn. 4293/L –	Statut Stowarzyszenia pod nazwą Łódzki Klub Lawn-Tennisowy
----------------	--

■ Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych

sygn. 1 –	Walne zebranie 1931 r.
sygn. 2 –	Walne Zebrania Ł.O.Z.G.S. 1931-1933
sygn. 3 –	Akta Walnego Zgromadzenia Ł.O.Z.G.S. z dnia 27 stycznia 1935 r.
sygn. 11 –	Książka protokołów zebrań Komisji Sportowej IKP 1935-37
sygn. 13 –	Komunikaty P.Z.G.S. Statuty i regulaminy P.Z.G.S. i Ł.O.Z.G.S. 1930-33
sygn. 15 –	Komunikaty P.Z.G.S. r. 1932-33
sygn. 24 –	Statuty i regulaminy r. 1932-38
sygn. 39 –	[Komunikaty PZPR oraz korespondencja w sprawach zawodów sportowych i organizacyjnych] 1938 r.
sygn. 42 –	[Korespondencja z podległymi klubami sportowymi] 1929-30
sygn. 43 –	Korespondencja wchodząca 1930 r.
sygn. 48 –	ŁOZGS, Ł.O.Z.G.S. Różne, 1930-31
sygn. 53 –	Korespondencja Ł.O.Z.G.S – Zarząd. Rok 1934-1935
sygn. 54 –	Korespondencja ogólna – przychodząca Wydziału Spraw Sędziowskich Ł.O.Z.G.S.
sygn. 57 –	Ł.O.Z.A
sygn. 60 –	Korespondencja przychodząca z klubów. Rok 1931-1932
sygn. 63 –	Ł.O.Z.A. Korespondencja P.Z.A. 1933

■ Łódzki Okręgowy Związek Lekkiej Atletyki

sygn. 1027/L –	Łódzki Okręgowy Związek Lekkoatletyczny. Sprawozdanie za rok 1937
----------------	---

■ Łódzkie Towarzystwo Strzeleckie

sygn. 1 – Dokumenty odnoszące się do Łódzkiego Strzeleckiego Stowarzyszenia i ustawy towo-że Stowarzyszenia (neutverždennyje) 1820-1897

■ Polska YMCA w Łodzi

sygn. 1 – b.n.
 sygn. 2 – [Regulaminy i statuty dla Ogniska Łódzkiego polskiej YMCA]
 sygn. 3 – [Okólniki Dyrektora Polskiej YMCA Paula'a Supera] 1932-1933
 sygn. 4 – [Protokoły z posiedzeń i uchwały Rady Krajowej Polskiej YMCA] 1928-1939
 sygn. 6 – Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939
 sygn. 7 – [Sprawy członków Polskiej YMCA w Łodzi] 1933-1936
 sygn. 15 – [Miesięczne sprawozdanie finansowe] 1932-1938
 sygn. 21 – [Sprawozdanie z działalności Ogniska Łódzkiego Polskiej YMCA]
 sygn. 29 – [Korespondencja związków, stowarzyszeń i urzędów z Łódzką YMCA. Zaproszenia na uroczystości, bilety wstępu] 1929-1935
 sygn. 50 – [Okólniki Ministerstwa Wyznań Religijnych Oświecenia Publicznego] 1927-1933
 sygn. 53 – [Regulamin i protokoły Komitetu Wydziału Oświatowego Polskiej YMCA w Łodzi] 1936-1939
 sygn. 56 – Zezwolenia Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na prowadzenie kursów przez Polską YMCA w Łodzi]
 sygn. 57 – Ewidencja słuchaczy Wydziału Oświatowego 1934-1938
 sygn. 67 – [Kursy Kierowników Kolonii Letnich]
 sygn. 78 – Inwentarz biblioteki YMCA
 sygn. 80 – [Streszczenia i programy pogadanek wygłoszonych w Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1930
 sygn. 82 – Dział Chłopców – programy: sprawozdania [Protokoły posiedzeń Komitetu Działu] 1938-1939
 sygn. 83 – Podkomitet Działów Młodych i Starszych Polskiej YMCA w Łodzi. Protokoły zebrań 1934-1939
 sygn. 84 – Statut, regulaminy i deklaracje członków Klubu Szachowego [Polskiej YMCA w Łodzi] 1933-1934
 sygn. 85 – Sprawozdania z działalności Zarządu Klubu Szachowego, listy obecności i wyniki turniejów
 sygn. 86 – Książka protokołów z Zebrań Zarządu Klubu Szachowego Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1931
 sygn. 87 – Książka protokołów z zebrań ogólnych członków Sekcji Szachowej Polskiej YMCA w Łodzi 1930-1933
 sygn. 88 – [Statut Związku Polskich Zrzeszeń Fotograficznych. Protokoły Zjazdu, okólniki] 1930-1935]
 sygn. 90 – [Sprawozdania z dorocznych zebrań członków rzeczywistych Polskiej YMCA w Łodzi] 1929-1939

- sygn. 91 – Klub „Przyszłość” Polskiej YMCA w Łodzi. Książka protokołów 1934-1939
- sygn. 92 – [Księga imprez organizowanych przez YMCA w Łodzi]
- sygn. 93 – [Komitet Wychowania Fizycznego – protokoły posiedzeń, regulaminy, programy pracy, sprawozdania z działalności] 1927-1939
- sygn. 94 – [Obozy organizowane przez Ognisko Łódzkie] 1933-1939
- sygn. 97 – [Korespondencja Działu Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi] 1928-1930
- sygn. 98 – [Korespondencja wpływająca do Działu Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi] 1924-1930
- sygn. 99 – [Afisze i zaproszenia Polskiej YMCA] 1933-1935
- sygn. 101 – [Kuchnia dla bezrobotnych pracowników umysłowych przy Polskiej YMCA] 1931-1933

■ Towarzystwo Rzemieślnicze „Resursa” w Łodzi

- sygn. 1 – Książka protokołów posiedzeń Zarządu i Ogólnych zebrań T^{wa} Rzemieślniczego „Resursa” w Łodzi
- sygn. 2 – Książka protokołów posiedzeń Zarządu Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” 1928-1930
- sygn. 3 – Protokolarz posiedzeń Zarządu Twa Rzem. „Resursa” od dn. 4. VI. 1930 r. do dn. 5. X. 1932
- sygn. 4 – Zarząd Stow. Rzemieśl. „Rzemiosło Łódzkie” w Łodzi. Protokoły od 31/I – 1934 do 28/VIII – 1935
- sygn. 8 – Sprawy podatkowe
- sygn. 14 – [Udział rzemieślników członków BBWR w wyborach do Rady Miejskiej w 1934 r.] 1933-1934
- sygn. 15 – Sprawy społeczne
- sygn. 16 – [Zaproszenia na uroczystości państwowe i instytucji] 1930-1934
- sygn. 21 – Listy różne
- sygn. 25 – Sekcja Młodzieży
- sygn. 27 – Księga raportów, S. S. Resursa
- sygn. 28 – Księga protokołów S. S. „Resursa” w Łodzi
- sygn. 29 – Księga Protokołów Komisji Sportowej
- sygn. 30 – Księga raportów wycieczek turystycznych S. S. „Resursa”. Rok 1928.29.30
- sygn. 31 – Sekcja Sportowa [korespondencja, imprezy sportowe]
- sygn. 32 – Sekcja Sportowa [korespondencja]
- sygn. 33 – Deklaracje członków. Imprezy i zaproszenia. 1924-1936
- sygn. 34 – [Korespondencja zawiadomienia o imprezach głównie kolarskich organizowanych przez różne kluby krajowe] 1936
- sygn. 35 – Sekcja Sportowa „Resursa”. Ślizgawka
- sygn. 36 – Księga Pamiątkowa S. S. R.

■ Widzewska Manufaktura

- sygn. 62 – Protokoły posiedzeń zarządu Widzewskiej Manufaktury SP. AKC.

■ Zbiór Druków i Pism Ulotnych

sygn. 133 –	[Łódzki Okręgowy Komitet Robotniczy Polskiej Partii Socjalistycznej] 1919-1939
sygn. 137a –	„Łódzianin” 1937-1939
sygn. 157 –	Łódzka Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego 1923-1935
sygn. 206 –	Problem upowszechniania wartości kulturalnych, [w:] Obóz Zjednoczenia Narodowego 1937-1938
sygn. 275 –	Wybory do Rady Miejskiej w Łodzi w dn. 27.IX.1936 r. Organizacja. Władze i jednostki wychowania fizycznego
sygn. 288 –	i przysposobienia wojskowego, [w:] Legiony Polski. P.O.W i inne ugrupowania wojskowe. 1814-1820

2) Centralne Muzeum Włókiennictwa w Łodzi

Maciński E., *Trzy sylwetki z historii „Klubu Sportowo-Oświatowego GEYER” w Łodzi*, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*
 Maciński E., *Wspomnienia świetlicowe. Część I. Od r. 1929 do 1939*, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*
 Maciński E., *Wspomnienia świetlicowe. Część II. Od r. 1945 do 1947 roku*, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*
 Zał. N. 1, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*
 Zał. N. 3, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*
 Zał. N. 4, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*
 Zał. N. 6a i 6b, 8, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*
 Załącznik N. 7, [w:] *Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*

3) Oddział Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi

Akt nadania obywatelstwa Jerzemu Stolarowowi, Łódź 1929
 Bilecki M., *XXV Harcerski Klub Sportowy przy Komendach Chorągwi Harcerek i Harcerzy w Łodzi 1923-1948*, Łódź 1990
Biogram Romana Tadeusiewicza
 Bogusz A., *Początki i rozwój sportu w Łodzi do 1939*, Warszawa 1987
 Grzelak C., *Z badań nad dziejami Robotniczego Nurtu Kultury Fizycznej na terenie RSKO „Łódź”*, Warszawa 1961
 Prof. dr inż. Wacław Sakwa, Gliwice 1979
Protokół Nr. 3 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 1.2.1939 r.
Protokół Nr. 4 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 8.2.1939 r.
Protokół Nr. 6 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 28 lutego 1939 r.
Protokół Nr. 7 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” z dnia 7 marca 1939 r.
Protokół Nr. 10 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 18 kwietnia 1939 r.
Protokół Nr. 11 z posiedzenia Zarządu K.S. „WIMA” w dniu 16 maja 1939 r.
Protokół Walnego Zgromadzenia Klubu Sportowego „Widzewska Manufaktura” w Łodzi z dnia 27 grudnia 1934 roku oraz z Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1934

Protokół Walnego Zgromadzenia Klubu Sportowego „Widzewska Manufaktura” w Łodzi z dnia 21 grudnia 1935 roku oraz Sprawozdania z Działalności Klubu za rok 1935
Protokół Walnego Zgromadzenia Klubu Sportowego „WIMA” w Łodzi z dnia 28 grudnia 1937 r. oraz Sprawozdania z działalności klubu za rok 1937
 Smolarczyk J., *Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew” na łamach „Głosu Robotniczego” w latach 1927-1989*, Łódź 1994
 Szczeciński Karol, *operator Polskiej Kroniki Filmowej*
 Tomaszewski T., *Boks w Łodzi w latach 1945-65*, Warszawa 1990
Wspomnienia Wacława Zatke zamieszkałego przy ul. Tkackiej 26a o Robotniczym Klubie Sportowym TUR, [w:] Zatke W., *Zarys dziejów Robotniczego Klubu Sportowego TUR w Łodzi 1926-1949*, Warszawa 1975
Wspomnienie Sergiusza Gricuka z wyjazdu do Paryża w lipcu 1937 roku (załącznik nr 3), [w:] Zatke W., *Zarys dziejów Robotniczego Klubu Sportowego TUR w Łodzi 1926-1949*, Warszawa 1975
Wspomnienia z działalności społecznej kierownika sekcji lekkoatletycznej w klubie sportowym przy fabryce „L. Geyer” w Łodzi Henryka Wincentego Kupieckiego zam. Przy ul. Rydzowej Nr 9 m40,
 Zatke W., *Zarys dziejów Robotniczego Klubu Sportowego TUR w Łodzi 1926-1949*, Warszawa 1975

B. Źródła drukowane

1) Akty normatywne

„Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919 nr 3
 „Dziennik Urzędowy MWRiOP” 1922 nr 11
 „Dziennik Ustaw MWRiOP” 1927 nr 11, 12
 „Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich” 1919 nr 25
 „Dziennik Ustaw” 1919 nr 19; 1920 nr 12; 1921 nr 44; 1925 nr 43, 45; 1927 nr 10; 1928 nr 36; 1932 nr 94, 116; 1933 nr 29, 30, 35; 1935 nr 30; 1937 nr 17
 „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1932 nr 94
 „Monitor Polski” 1927 Nr 26 poz. 59, 1930 Nr 169 poz. 255

2) Prace zwarte

Breiter E., *Ustawy o Stowarzyszeniach, Związkach i Zgromadzeniach Publicznych*, Warszawa 1924
 Breiter E., Jankowski T., *Ustawy o Zgromadzeniach, Stowarzyszeniach i Związkach*, Warszawa 1932
 Dąbrowski L., Waszkiewicz F., *Dzieje Sokolstwa w Łodzi*, Łódź 1921
 Flatt O., *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853
 Heiman A., Kowalski S., Krachulec Z., Lubawski H., Łukasiewicz K. (red.), *Łódzki Klub Sportowy 1908-1933*, Łódź 1933
 Heiman A., Kowalski S., Łukasiewicz K. (red.), *Jednodniówka Jubileuszowa Łódzkiego Klubu Sportowego 1908-1924*, Łódź 1924
 Jaroszyński M., *Samorząd terytorialny. Stan obecny, wnioski do reformy*, Warszawa 1923

- Junosza-Dąbrowski W., *Co to jest sport*, Warszawa 1928
- Junosza-Dąbrowski W., *Podstawy ideowe kultury fizycznej*, Warszawa 1935
- Junosza-Dąbrowski W., *Przewodnik działacza sportowego*, Warszawa 1936
- Kalina P., *Nowy słownik podręczny: niemiecko-polski i polsko-niemiecki z wymową fonetyczną*, Warszawa 1938
- Kozielski W., *O propagandę sportu* [w:], Wojtyński J. (red.), *Dziesięć lat Odrodzonej Polski Niepodległej w życiu powiatu łódzkiego 1918-1928*, Łódź 1928
- Langrod J. S., *Polskie prawo o stowarzyszeniach. Uwagi krytyczne*, Kraków 1934
- Lorentz Z., *Narodziny Łodzi nowoczesnej*, Łódź 1926
- Lubawski H., Łukasiewicz K., Rąbalski Z., Salm W. (red.), *30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1939
- Makowski W., *Co każdy obywatel o państwie i konstytucji wiedzieć powinien*, Warszawa 1935
- Makowski W., *Obywatel a Rzeczpospolita*, Warszawa 1924
- Makowski W., *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych*, Warszawa 1913
- Młodzież łódzka patrzy w przyszłość*, Łódź 1934
- Osmolski W., *Rola sportu w wychowaniu etycznym*, b.m.w., 1922
- Organizacja Urzędu Wojewódzkiego Łódzkiego i tryb urzędowania*. 1930, Łódź 1930
- Osmolski W., *Zaniedbane drogi wychowawcze*, Warszawa 1928
- Piasecki E., *Dzieje wychowania fizycznego*, Lwów 1929
- Piasecki E., *Zarys teorii wychowania fizycznego*, Lwów 1931
- Rusecki Z., Posner A., *Zasady organizacji klubów i stowarzyszeń*, Warszawa 1933
- Salm W., *Siewcom*, [w:] Lubawski H., Łukasiewicz K., Rąbalski Z., Salm W. (red.), *30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1939
- Sprawozdanie Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi za rok administracyjny 1934*, Łódź 1935
- Ulrych J., *Przedmowa*, [w:] Osmolski W., Jeziorowski H. (red.), *Budowa terenów i urządzeń sportowych*, Warszawa 1928

3) Prasa

- „Der Sport” 1913
- „Dziennik Łódzki” 1885, 1888
- „Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego” 1930
- „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 1937
- „Echo” 1929, 1930, 1933, 1937
- „Express Ilustrowany” 1933
- „Express Wieczorny Ilustrowany” 1931
- „Głos Poranny” 1930-1932
- „Hasło Łódzkie” 1928-1930
- „Ilustrowana Republika” 1927, 1928, 1931, 1932, 1937, 1938, 1939
- „Kultura Łodzi” 1938
- „Kurjer Łódzki” 1918, 1921-1939
- „Kuryer Sportowy” bezpłatny dodatek do „Ilustrowanego Kuryera Codziennego” 1935
- „Kurjer Wieczorny” 1922
- „Łódzianin” 1930
- „Łódzkie Echo Wieczorne” 1925-1928

„Łódź w ilustracji” 1924, 1929, 1930, 1931, 1933, 1935, 1936, 1937, 1938
 „Nowy Dziennik Łódzki” 1932-1933
 „Panorama” 1929
 „Piłsudczycy” 1934
 „Przegląd Sportowy” 1923, 1928, 1929, 1935, 1938, 1939
 „Przewodnik Gimnastyczny „Sokół” 1937
 „Raz Dwa Trzy. Ilustrowany Tygodnik Sportowy” 1937
 „Rozwój” 1905, 1909, 1911, 1912, 1919, 1921
 „Sport. Tygodnik Ilustrowany” 1922
 „Stadjon” 1924
 „Straż Polska” 1919
 „Wiadomości Codzienne” 1926
 „Wiadomości Polskiej YMCA” 1938
 „Wychowanie Fizyczne” 1920, 1921, 1925, 1928, 1931
 „Życie Urzędnicze” 1932

II. Opracowania

A. Prace zwarte

Araszkiewicz F. W., *Ideale wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978
 Badziak K., *Początki Łódzkiego Klubu Sportowego. Mity a rzeczywistość*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
 Badziak K., *W oczekiwaniu na przełom. Na drodze od odrodzenia do załamania państwa polskiego. Listopad 1918 – czerwiec 1920*, Łódź 2004
 Barszczewska-Krupa A., *Rodowód oraz drogi rozwoju kultury i oświaty w Łodzi*, [w:] Rosin R., Baranowski B., Fijałek J., (red.) *Łódź. Dzieje miasta. Tom I do 1918 r.*, Warszawa-Łódź 1980
 Bogalecki T., *11 listopada 1918 roku w Łodzi*, Łódź 1988
 Bogusiak J., *ŁKS moja pasją...*, Łódź 2008
 Bogusiak J., Filipiak W., M. Goss, *Szermierka*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
 Bogusiak J., Paradowski J., *Kibice ŁKS byli, są, będą*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
 Bogusz A., *Dawna Łódź sportowa 1824-1945*, Łódź 2007
 Bogusz A., *Fabryczne Kluby Sportowe Łodzi*, Łódź 1993
 Bogusz A., *Kalendarium sportu łódzkiego 1824-1918*, [w:] Pawłowski M. (red.), *Z dziejów łódzkiego sportu i turystyki*, Łódź 1982
 Bogusz A., *Łódź olimpijska*, Łódź 2005
 Bogusz A., *Łódzcy Olimpijczycy 1924-1992*, Łódź 1992
 Bogusz A., *Żydowskie Stowarzyszenia Sportowe Łodzi 1897-1939*, Łódź 1992
 Bogusz A., *Niemieckie Stowarzyszenia Sportowe w Łodzi 1824-1939*, Łódź 1992
 Bogusz A., *Sokolstwo Łódzkie*, Łódź 1995
 Bogusz A., *Sport w Łodzi wielonarodowej. Zarys dziejów (do 1939 r.)*, [w:] Samuś P. (red.), *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX wieku. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, Łódź 1997
 Bogusz A., *100 lat kolarstwa łódzkiego 1886-1986*, Łódź 1986
 Bojanowski T., *Łódź pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej*, Łódź 1992

- Bołdyrew A., *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864-1914*, Łódź 2016
- Bonisławski R., *Sportowe areny*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Bonisławski R., Podolska J., *Spacerownik łódzki*, Łódź 2008
- Budziarek M., *Łódź-Lodsch-Litzmannstadt*, Łódź 2003
- Chańko J., *Spółeczne stowarzyszenia oświatowo-kulturalne*, [w:] Rosin R., Baranowski B., Fijałek J., (red.) *Łódź. Dzieje miasta. Tom I do 1918 r.*, Warszawa-Łódź 1980
- Chełmecki J., *Etapy rozwoju sportu na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] Nowocień J., Chełmecki J. (red.), *Spółeczno-edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpizmu*, Warszawa 2010
- Chełmecki J., *Kongresy sportowe jako forum parlamentarne społecznych organizacji kultury fizycznej w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] Woltmann B. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. IV, Gorzów Wielkopolski 2000
- Chełmecki J., *Początki piłki nożnej w Królestwie Polskim*, [w:] Chełmecki J. (red.), *Początki piłki nożnej w Polsce*, Warszawa 2012
- Chełmecki J., *Powrót do korzeni. Gdzie w historii polskiego sportu można znaleźć wzorce działań społecznych*, [w:] Nowocień J., Zuchora K. (red.), *Wolontariat w edukacji, sporcie, w ruchu olimpijskim i paraolimpijskim*, Warszawa 2011
- Chełmecki J., *U źródeł nowoczesnego ruchu sportowego w Warszawie (1905-1918)*, [w:] Zaborniak S. (red.), *Z dziejów kultury fizycznej w Polsce*, Rzeszów 2005
- Chomicz P., Śledziona L., *Rozgrywki piłkarskie w Łodzi 1910-1919*, Mielec 2014
- Chwalba A., *Historia Polski 1795-1918*, Kraków 2000
- Czapliński T., *Ruch oporu w Łodzi w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1973
- 40 lecie Łódzkiego Klubu Sportowego 1908-1948*, Łódź 1948
- Cygański M., *Mniejszości niemieckie w Polsce w latach 1918-1939*, Łódź 1962
- Cygański M., *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi*, Łódź 1965
- Dinter H. S., *Dzieje wielkiej kariery. Łódź 1332-1860*, Łódź 1965
- Dinter H. S., *Spod czarnych dymów*, Łódź 1978
- Do ogółu sportowców Łodzi!*, [w:] Wohl A., Jakubowska H., Laskiewicz H. (red.), *Sport robotniczy 1918-1939*, t. II, Warszawa 1964
- Dr Jerzy Michałowicz – pionier robotniczej kultury fizycznej w Polsce (1903-1936)*, [w:] Wohl A., Jakubowska H., Laskiewicz H. (red.), *Sport robotniczy 1918-1939*, t. II, Warszawa 1964
- Dudek D., *Dzieje stadionu sportowego TS „Wisła” w Krakowie (1914-1924)*, Kraków 2007
- Dudek D., *Ewolucja struktur organizacyjnych stowarzyszeń kultury fizycznej*, [w:] *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich*, t. III, Toruń 2004
- Dudek D., *Józef Piłsudski wobec problemów kultury fizycznej (1910-1935)*, Kraków 2004
- Dudek D., *Krytyczne tezy do naukowych badań nad sportem*, [w:] Jurek T., Obodyński K., Zaborniak S. (red.), *Z dziejów turystyki i sportu w Polsce*, Rzeszów 2009
- Dudek D., *Podstawy prawne zrzeszeń sportu piłki nożnej na terenie Galicji*, [w:] Chełmecki J. (red.), *Początki piłki nożnej w Polsce*, Warszawa 2012
- Dudek D., *Pojęcie kultury fizycznej w polskiej tradycji terminologicznej do roku 1939*, [w:] Drozdek-Małolepsza T. (red.) *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej i turystyki w Polsce*, t. I, Częstochowa 2011
- Dudek D., *Pojęcie kultury fizycznej w polskiej tradycji terminologicznej do roku 1939*, [w:] Szlachta B. (red.), *Myśl i polityka*, t. III, Kraków 2011

- Dudek D., *Pojęcie turystyki w polskiej tradycji terminologicznej*, [w:] Nowak L. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. VIII, Gorzów Wielkopolski 2008
- Dudek D., *Wychowanie fizyczne i sport w sanacyjnym budzie państwa*, [w:] Rychta T., Chełmecki J. (red.), *Wkład nauk humanistycznych do wiedzy o kulturze fizycznej. Historia kultury fizycznej (studia i szkice). Tom I*, Warszawa 2003
- Dudek D., *Zarys dziejów i organizacja stowarzyszeń kultury fizycznej*, Kraków 2001
- Duninówna H., *Gawędy o dawnej Łodzi*, Łódź 1958
- Elkaesiak w eterze, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Fijałek J., *Stan sanitarny miasta i opieka zdrowotna mieszkańców*, [w:] Rosin R., Baranowski B., Fijałek J., (red.) *Łódź. Dzieje miasta. Tom I do 1918 r.*, Warszawa-Łódź 1980
- Filipiak W., *Hokej*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Filipiak W., *Sport pozwolił mi przeżyć*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Filipiak W., Fisiak P., Goss M., Kondraciuk M., Kudaj J., Paradowski J., Szmel B. L., *Piłka nożna*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Filipiak, W., Goss M., *Zapomniane sekcje*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Filipiak W., Goss M., Kukuć B., *Lekka atletyka*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Fisiak P., *Poczet prezesów*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Gaj J., Hądzelek K., *Dzieje kultury fizycznej w Polsce w XIX i XX wieku*, Poznań 1991
- Gaj J., *Dzieje MKKS „Polonia 1912” (1912-2002)*, Leszno 2002
- Gaj J., *Stosunek Eugeniusza Piaseckiego do harcerstwa*, [w:] *Eugeniusz Piasecki. Materiały z sesji naukowej poświęconej twórcy poznańskiej uczelni wychowania fizycznego*, Poznań 1973
- Gaj J., Woltmann B. (red.): *Zarys historii sportu w Polsce 1867-1997*, Gorzów Wielkopolski 1999
- Gawkowski R., *Encyklopedia klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918-39*, Warszawa 2007
- Gawkowski R., *Kluby sportowe związane z Polską Partią Socjalistyczną, dawna Frakcja Rewolucyjna w II Rzeczypospolitej*, [w:] Nowocień J., Chełmecki J. (red.), *Społeczno-edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpizmu*, Warszawa 2010
- Gawkowski R., *KS „Korona” Warszawa. Meandry dziejowe jednego z najstarszych klubów Warszawy*, [w:] Zaborniak S. (red.), *Z dziejów kultury fizycznej w Polsce*, Rzeszów 2005
- Gawkowski R., *Mity, fałszy i półprawdy w historii sportu warszawskiego lat międzywojennych*, [w:] Nowak L. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. VII, Gorzów Wielkopolski
- Gawroński T., Gawroński W., *Dzieje klubu Widzew Łódź 1910-1922*, w druku
- Glica S., *Od 1824 roku. Opowieść o łódzkim sporcie*, Łódź 2013
- Glica S., *Sekcja Sportowa Towarzystwa Rzemieślniczego Resursa w Łodzi*, Łódź 2011
- Glica S., *Sport robotniczy w Łodzi 1918-1939*, Łódź 2012
- Glica S., Jaskulski M., *Obiekty sportowe Łodzi*, Łódź 2014

- Gizowski M., *Symbolika ideograficzna w polskim ruchu sportowym*, [w:] Woltmann B. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce, t. III*, VI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej, Chycina 1997, Gorzów 1998
- Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS. Dzieje klubu 1908-2008*, Łódź 2008
- Goss M., *Kolarstwo*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Goss M., Pawlak M., *Tenis*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Goss M., Szmel B. L. (red.), *Łódzki OZPN – 80 lat: ludzie, fakty, kluby: księga pamiątkowa*, Katowice 2000
- Gowarzewski A., *Kolekcja klubów. Widzew oraz dawni łódzcy ligowcy*, Katowice 1998
- Gowarzewski A., *Kontrowersje wokół dat powstania polskich klubów piłki nożnej*, [w:] Chełmecki J. (red.), *Początki piłki nożnej w Polsce*, Warszawa 2012
- Gowarzewski A., *Lwów i Wilno w ekstraklasie*, Katowice 1997
- Grabowski H., *Teoria fizycznej edukacji*, Warszawa 1999
- Grabowski T. A., *Z lamusa warszawskiego sportu*, Warszawa 1957
- Halicz A., *Kultura fizyczna*, [w:] Rosin R., Baranowski B., Fijałek J., (red.) *Łódź. Dzieje miasta. Tom I Do 1918 r.*, Warszawa-Łódź 1980
- Haniszewski E., *Aeroklub Łódzki im. kpt. pil. Fr. Żwirki 1929-1969*, Łódź 1970
- Hanusz H., Korpak B., *100 lat Akademickiego Związku Sportowego*, Warszawa 2014
- Hądzelek K., *Rola sportu w kształtowaniu tożsamości narodowej*, [w:] Chełmecki J. (red.), *Spoleczno-edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpizmu: wychowanie patriotyczne przez sport, t. II*, Warszawa 2007
- Jaczynowski L., *Organizacje i stowarzyszenia*, [w:] Z. Krawczyk (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Kultura Fizyczna. Sport*, Warszawa 1997
- Jakubowska H., *Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych w Polsce*, [w:] Wohl A., Jakubowska H., Laskiewicz H. (red.), *Sport robotniczy 1921-1939, t. I*, Warszawa 1962
- Jaroszewski J., Łuczak M., *Kultura fizyczna w programach Łódzkiego Oddziału Związku Młodzieży Chrześcijańskiej (YMCA) w latach 1920-2002*, [w:] *Kultura Fizyczna Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Tom XIII, nr 2*, Częstochowa 2014
- Jaskulski M., *Władze administracyjne Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2001
- Jaworski W., *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006
- Jurek K., *Lilijka i łódka. Historia harcerstwa łódzkiego do 1939 roku*, Łódź 2006
- Jurek T., *Patriotyzm czy narodowy szowinizm? Z dziejów niemieckiej kultury fizycznej w Polsce*, [w:] Nowak L. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce, Tom VII*, Gorzów Wlkp. 2006
- Jurek T., *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości niemieckiej w Łodzi w latach 1918-1939*, [w:] Kunicki B. J., Woltmann B. (red.), *Z dziejów kultury fizycznej. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Gajowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Gorzów Wlkp. 1996
- Kaczmarek R., *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010
- Kałamacka E., *Działalność Amerykańskiej Misji Wojskowej YMCA w Polsce a latach 1919-1922*, [w:] Woltmann B. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce, t. V*, Gorzów Wielkopolski 2002
- Kałamacka E., *Działalność „Polskiej YMCA” zapowiedzią sportu dla wszystkich (1923-1939)*, [w:] Zaborniak S., Król P. (red.), *Z tradycji wychowania fizycznego i sportu w czasach zaborów i II RP (1883-1939)*, Rzeszów 2008

- Kałamacka E., *Kultura fizyczna w programach i działalności Związku Młodzieży Chrześcijańskiej – Polska YMCA w latach 1923-1939*, rozprawa doktorska, AWF Kraków 1992.
- Kamiński A., *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965
- Kamiński A., *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1974
- Kamiński A., *Podstawowe pojęcia pedagogiki społecznej w pracy socjalnej*, Warszawa 1976
- Kaszubina W., *Bibliografia prasy łódzkiej 1863-1944*, Warszawa 1967
- Kędzia P., *Fair play jako kategoria etyczna współczesnego sportu. Szanse i zagrożenia*, [w:] Kowalska J. E. (red.), *Fair play w wychowaniu do kulturalnego odbioru widowiska sportowego (na przykładzie łódzkiego projektu „Jestem Fair”)*, Łódź 2012
- Kęsik J., *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918-1939*, Wrocław 1998
- Kęsik J., *Wojsko Polskie wobec ciężkiej fizycznej społeczności 1918-1939*, Warszawa 1996
- Koliński M., *Łódź między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918-1939*, Łódź 2007
- Kondraciuk M., *Pływanie*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Komunistyczny Związek Młodzieży Polski w sprawie kultury fizycznej*, [w:] Wohl A., Jakubowska H., Laskiewicz H. (red.), *Sport robotniczy 1918-1939*, t. II, Warszawa 1964
- Kowalik T., *Życie dla turystyki, krajoznawstwa i sportu. Mieczysław Orłowicz 1881-1959*, Warszawa 2009
- Kowalczyński K., *Łódź przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2008
- Kowieska U., *Kultura fizyczna w programach i działalności związków zawodowych w II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1997
- Kowieska U., *Społeczne i polityczne aspekty działalności klubów sportowych przy zakładach pracy w II Rzeczypospolitej*, [w:] Woltmann B. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III, VI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej, Chycina 1997, Gorzów 1998
- Krajewska H., *Życie filmowe w wielonarodowej Łodzi (1895-1939)*, [w:] Samuś P. (red.), *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX w.*, Łódź 1997
- Król P., *Kształtowanie się struktury organizacyjno-prawnej kultury fizycznej w Polsce na przykładzie ziemi tarnobrzeskiej do roku 1975*, [w:] Nowakowski A., *Szkice z organizacji kultury fizycznej*, Rzeszów 2005
- Kucner M., Radziszewska K., *Miasto w mojej pamięci. Powojenne wspomnienia Niemców z Łodzi*, Łódź 2014
- Kukuć B. (red.), *75 lat RTS Widzew Łódź (1910-1985)*, Łódź 1985
- Kuligowska-Korzeniewska A., *Łódź teatralna: polska, niemiecka i żydowska współpraca i rywalizacja*, [w:] Samuś P. (red.), *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX w.*, Łódź 1997
- Langrod J. S., *Zarys historii nauki prawa narodów, politycznego i administracyjnego w Polsce*, Kraków 1949
- Laskiewicz H., *Komunistyczny Związek Młodzieży Polski wobec problemów kultury fizycznej 1922-1938*, [w:] Wohl A., Jakubowska H., Laskiewicz H. (red.), *Sport robotniczy 1918-1939*, t. II, Warszawa 1964
- Laskiewicz H., *Robotnicza kultura fizyczna w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1971

- Laskiewicz H., *Robotnicze Odznaki Sportowe*, [w:] Wohl A., Jakubowska H., Laskiewicz H. (red.), *Sport robotniczy*, t. 1, Warszawa 1962
- Laskiewicz H., *Robotnicze Odznaki Sportowe*, [w:] Wohl A., Jakubowska H., Laskiewicz H. (red.), *Sport robotniczy 1918-1939*, t. II, Warszawa 1964
- Leżańska W., *Wybrane aspekty badań nad ideałami wychowawczymi Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] Jałmużna T., Michalscy I. G. (red.), *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, Łódź 1993
- Lipoński W., *Dzieje sportu polskiego*, Poznań 1999
- Lipoński W., *Humanistyczna encyklopedia sportu*, Warszawa 1987
- Lipoński W., *Sport, literatura, sztuka*, Warszawa 1974
- Lis J., *W duchu Diogenesa i Norwida*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Łopata A., (red.) *130 lat Sokolstwa Polskiego. Międzynarodowa Konferencja Naukowa Kraków-Lwów 21.06-30.06.1997*, Kraków 1997
- Łuczyńska B., *Badania historyczne w pedagogice*, [w:] Palka S. (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, Kraków 1998
- Łuczyńska B., *Fenomen Henryka Jordana naukowca, lekarza, społecznika, propagatora prawa dziecka do ruchu i rekreacji*, Kraków 2002
- Madaj B., Włodkowski L., *Stadion pełen wspomnień*, Łódź 1978
- Majorek C., *Warsztat badawczy historyka wychowania dziejów najnowszych*, [w:] Jamrożek W. (red.), *Stan i perspektywy historii wychowania*, Poznań 1995
- Makówka A., *Rozwój Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Kalwarii Zebrzydowskiej w latach 1898-1939*, [w:] A. Nowakowski (red.), *Miscellanea historico-regionalia galicensia*, Wadowice 2000
- Małolepszy E., *Działalność Powiatowych Komitetów Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego na przykładzie Częstochowy, Kielc i Miechowa w latach 1927-1939*, [w:] Maksimowska B., Nowakowski A., Podobiński S. (red.), *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (1918-1989)*, Częstochowa 1999
- Małolepszy E., Pawluczuk Z. (red.), *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867-1997*, Częstochowa 2001
- Mały Klub Wielkich Mistrzów: 1924-2014*, Łódź 2014
- Markiewiczowa H., *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814-1914*, Warszawa 2002
- Marszałek B., *Ewidencja ludności i obowiązków meldunkowy w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] Nowakowski A. (red.), *Szkice z dziejów ustroju i prawa Polski*, Rzeszów 2006
- Mazur E., *Ruch dbałości o kulturę fizyczną kobiet w XIX i na początku XX w.*, [w:] Żarnowska A., Szwarc A. (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego*, Warszawa 2001
- Melikiewicz M., Słowikowski P., Kuczmera D., Strzelecki M., Strzelecki P., *1500 meczów piłkarzy ŁKS. Almanach 1927-1997*, Łódź 1997
- Michalska I., *Wychowanie do czytelnictwa uczniów szkół powszechnych w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 2011
- Michalska I., Michalski G., *Wychowanie przez teatr szkolny w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994
- Michalski G., *Strategia badań stowarzyszeń w historii wychowania*, [w:] Gumuła T., Majewski S. (red.), *Historia wychowania w kształceniu nauczycieli. Tradycja i współczesność. Teoria i praktyka*, Kielce 2005

- Michalski G., *Zakresy poszukiwań źródłowych w badaniach historyczno-pedagogicznych stowarzyszeń*, [w:] Szulakiewicz W. (red.), *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji*, Toruń 2003
- Misztela J., Wrona A., Zakrzewski K. J., Głowacki W., Górny A., Gawora K., *Skrzydła Ziemi Łódzkiej. Historia i współczesność. 1971-2011 40 lat Łódzkiego Klubu Seniorów Lotnictwa*, Łódź 2011
- Miśkiewicz B., *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa–Poznań 1988
- Młodzianowska H., *Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Polsce do 1939 r., t. II*, Warszawa 1963
- Mrocza L., *Dynamika rozwoju i struktura społeczno-zawodowa głównych grup etnicznych w Łodzi w latach 1918-1939*, [w:] Samuś P. (red.), *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX w.*, Łódź 1997, s. 99-117.
- Narski Z., *Zarys wiedzy o stowarzyszeniach*, Toruń 1997
- Nartonowicz-Kot M., *Polski ruch socjalistyczny w Łodzi w latach 1927-1939*, Łódź 2001
- Nartonowicz-Kot M., *W niepodległej Rzeczypospolitej*, [w:] Goss M., Filipiak W., Szmel L. (red.), *100 lat ŁKS*, Łódź 2008
- Nizioł A., Krawczyk M., *Uczestnictwo kobiet w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] Zaborniak S. (red.), *Z dziejów kultury fizycznej w Polsce*, Rzeszów 2005
- Nowak L., *Państwowa Odznaka Sportowa oraz jej rola w rozwoju szkolnego wychowania fizycznego i sportu (1930-1939)*, [w:] Kunicki B. J., Woltmann B. (red.), *Z dziejów kultury fizycznej. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Gajowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Gorzów 1996
- Nowakowski A., *Powszechne dzieje ustroju państw w zarysie*, Częstochowa 1998
- Nowakowski A., Święcki J., *Specyficzny status prawny stowarzyszeń kultury fizycznej*, [w:] Nowakowski A., Kulbacka H., Maksimowska B., Snopko J. (red.), *Studia z historii i organizacji kultury fizycznej*, Częstochowa 1998
- Nowakowski A., *Stowarzyszenia działające w obszarze kultury fizycznej przed okresem przemian ustrojowych w Polsce i obecnie*, [w:] Jurek T., Obodyński K., Zaborniak S. (red.), *Z dziejów turystyki i sportu w Polsce*, Rzeszów 2009
- Nowocień J., *Czy zasada fair play jest najwyższą wartością sportu? Nowe ujęcie*, [w:] Dziubiński Z. (red.), *Sport jako kultura rzeczywistość*, Warszawa 2005
- Olaczek R. (red.), *Parki i ogrody Łodzi. Park Źródlika I*, Łódź 2006
- Oleszczuk A., *Czołem ojczyźnie, szponem wrogowi*, Warszawa 1998
- Orlewicz-Musiał M., *Działalność turystyczna Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] Nowak L. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce, t. VII*, Gorzów Wielkopolski
- Osterloff W. K., *Historia sportu*, Warszawa 1976
- Palmirski T., Zawisławski K., *Wolność zrzeszania się w prawie polskim a rzymska zasada tres facere existimat Collegium (tres faciunt collegium)* [w:] Uruszczak W., Malec D., Mikuła M. (red.), *Krakowskie studia z historii państwa i prawa, t. 3*, Kraków 2010
- Paradowski J., *Strzelectwo*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat ŁKS. Dzieje klubu 1908-2008*, Łódź 2008
- Pawlak W., *Minionych zabaw czar czyli czas wolny i rozrywka dawnej Łodzi*, Łódź 2001
- Pawlak W., *Na łódzkim bruku 1901-1918*, Łódź 1985

- Piestrzeniewicz M., *Kultura fizyczna łodzian na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] Kita J. (red.), *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, tom X, Łódź 2012
- Piestrzeniewicz M., *Rozrywka łodzian na przełomie XIX i XX wieku*, Łódź 2010
- 50 lat Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej*, Łódź 1969
- 50 lat sportu. Jubileusz Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1958
- Pięta W., *Tenis stołowy wśród Żydów w Polsce (1924-1949)*, Częstochowa 2008
- Pilicz S., *Pomiar ogólnej sprawności fizycznej*, Warszawa 1997
- Ponczek M., *Związki Kościoła Katolickiego z „Sokołem” ziemi łódzkiej do 1939 roku*, [w:] N. Nowakowski, H. Kulbacka, B. Maksimowska, J. Snopko (red.), *Studia z historii i organizacji kultury fizycznej*, Częstochowa 1998
- Poznański K., *Uwarunkowania rozwoju kultury fizycznej w zaborze rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] Woltmann B. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. IV, Gorzów Wielkopolski 2000
- Puś W., *Dzieje Łodzi przemysłowej. Zarys historii*, Łódź 1987
- Puś W., Pytlas S., *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827-1977*, Warszawa 1979
- Pytlas S., *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864-1914*, Łódź 1994
- Radlińska H., *Pedagogika społeczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961
- Rakowiecki A., *Łódź 1939-1945. Kronika okupacji*, Łódź 2012
- Rechowicz H., *Narodziny polskiego ruchu sportowego na Górnym Śląsku*, [w:] Małolepszy E., Nowakowski A., Ponczek M. (red.), *Wybrane problemy z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (po 1918 roku)*, Częstochowa 1997
- Rotkiewicz M., *Początki i rozwój kobiecych klubów sportowych w Warszawie (do 1939 roku)*, [w:] Zaborniak S. (red.), *Z dziejów kultury fizycznej w Polsce*, Rzeszów 2005
- Rotkiewicz M., *Początki i rozwój zorganizowanej aktywności fizycznej dziewcząt i kobiet w Polsce*, [w:] Nowocień J., Chełmecki J. (red.), *Społeczno-edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpizmu*, Warszawa 2010
- Rotkiewicz M., *Rozwój społecznych organizacji sportu kobiet w Polsce*, [w:] Żukowska Z. (red.), *Sport w życiu kobiety*, Warszawa 1995
- Rotkiewicz M., *Światło Olimpi*, Warszawa 2011
- Ryfowa A., *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów (1815-1918)*, [w:] Grot Z., Ziółkowska T. (red.), *Dzieje kultury fizycznej (do roku 1918)*, Warszawa-Poznań 1990
- Samuś P. (red.), *Polacy-Niemcy-Żydzi w Łodzi w XIX-XX w.*, Łódź 1997
- Sikorska-Kowalska M., *Miasto wielkoprzemysłowe i czas wolny kobiet. Łódź na przełomie XIX i XX w.*, [w:] Żarnowska A., Szwarc A. (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego*, t. VII, Warszawa 2001
- Smarzyński H., *Henryk Jordan pionier nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce*, PWN, Kraków 1958
- Smoktunowicz E., *Prawo zrzeszania się w Polsce*, Warszawa 1992
- Snopko J., *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867-1939*, Białystok 1997
- Stabno J., *Boks*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, B. L. Szmel (red.), *100 lat ŁKS. Dzieje klubu 1908-2008*, Łódź 2008
- 100 lat Pabianickiego Towarzystwa Cyklistów*, Pabianice 2006
- 125 lat Sokolstwa Polskiego 1867-1992*, Warszawa-Inowrocław 1992

- Strzałkowski J., *Łódzki Klub Sportowy 1908-1983*, Łódź 1983
- Strzelecki M., *70 lat RTS Widzew Łódź 1910-1980*, Łódź 1980
- Strzelecki M., Kaczmarek W., *50 lat RTS Widzew 1910-1960*, Łódź 1960
- Suski P., *Stowarzyszenia i fundacje*, Wyd. 4, Warszawa 2011
- Szczepańska B., *Działalność łódzkiego samorządu miejskiego w dziedzinie oświaty powszechnej i pozaszkolnej w latach 1919-1939*, Łódź 2002
- Sztobryn D., *Działalność kulturalno-oświatowa diaspory niemieckiej w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 1999
- Sztobryn D., *Niemieckie organizacje społeczne i kulturalno-oświatowe*, [w:] Kuczyński K. A., Ratecka B. (red.), *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku*, Łódź 2001
- Szujecki K., *Życie sportowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012
- Świercz J., *Historia kultury fizycznej*, Brzeście 2005
- Szymański L., *Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1995
- Szymański L., *Polityczne aspekty rozwoju kultury fizycznej w Polsce 1918-1989*, [w:] *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich*, t. III, Toruń 2004
- Tarasiewicz A., *Działalność Państwowego Urzędu oraz Rady Naukowej Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Polsce w latach 1927-1939*, [w:] Maksimowska B., Nowakowski A., Podobiński S. (red.), *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej w Polsce (1918-1989)*, Częstochowa 1999
- Topolski J., *Anatomia mitu w historiografii*, [w:] Woltmann B. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III, VI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej, Chycina 1997, Gorzów 1998
- Topolski J., *Co historyk powinien wiedzieć o prawdzie historycznej*, [w:] Kunicki B. J., Woltmann B. (red.), *Z dziejów kultury fizycznej. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Gajowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Gorzów Wlkp. 1996
- Topolski J., *Wyjaśnianie historyczne jako forma argumentacji*, [w:] Woltmann B. (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III, VI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej, Chycina 1997, Gorzów 1998
- Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1984
- Tuszyński B., *Ostatnie okrążenie „Kusego”*, Warszawa 1990
- Tuszyński B., *50 razy Tour de Pologne*, Warszawa 1993
- Tuszyński B., *Radio i sport*, Warszawa 1993
- Tuszyński B., *Sprintem przez prasę sportową*, Warszawa 1975
- Tuszyński B., *100 lat Kolarstwa Polskiego Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów*, Warszawa 1986
- Tuszyński B., *Złota Księga Kolarstwa Polskiego*, Warszawa 1995
- Urban R., *Z historii sportu w Polsce*, [w:] Jurek T., Obodyński K., Zaborniak S. (red.), *Szkice i studia z dziejów kultury fizycznej*, Rzeszów 2007
- Waingertner P., *Ostatni Łodzermensch Robert Geyer 1888-1939*, Łódź 2014
- Wasztyl R., *Pierwsze ponadklubowe formy organizacyjne sportu w Krakowie przed 1914 r.* [w:] *Rola tradycji w kształtowaniu współczesnego modelu kultury fizycznej*, AWF Warszawa 1986
- Wasztyl R., *Wychowanie fizyczne i sport w Krakowie w latach 1773-1890*, Kraków 1993
- Wohl A., Jakubowska H., Laskiewicz H. (red.), *Sport robotniczy*, t. I, Warszawa 1962
- Wohl A., Jakubowska H., Laskiewicz H. (red.), *Sport robotniczy 1918-1939*, t. II, Warszawa 1964
- Widzew Łódź. Zarys historii klubu i jego kibiców*, Łódź 2009
- Woltmann B., Gaj J., *Sport w Polsce 1919-1939*, Gorzów Wielkopolski 1997

- Woźniak W., *Pabianickie Towarzystwo Cyklistów. Piłka nożna 1909-1999*, 2000
- Wroczyński R., *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, Warszawa 1996
- Wroczyński R., *Dzieje wychowania fizycznego i sportu (od końca XVIII w. do roku 1918)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971
- Wroczyński R., *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985
- Wryk R., *Akademicki Związek Sportowy 1908-1983. Wspomnienia i pamiątki*, Poznań 1985
- Wryk R., *Narodziny i rozwój Akademickiego Związku Sportowego do roku 1949, Tom I*, Poznań 2014
- Wryk R., *Olimpijczycy Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2015
- Wryk R., *Sport akademicki w relacjach i wspomnieniach*, Poznań 2009
- Zaborniak S., *Podstawy prawne działalności stowarzyszeń sportowych w Polsce w latach 1919-1939*, [w:] Nowakowski A. (red.), *Szkice z dziejów ustroju i prawa Polski*, Rzeszów 2006
- Wzorowy Klub Sportowy. Polski Związek Lekkoatletyczny*, [w:] Dudek D., *Zarys dziejów i organizacja stowarzyszeń kultury fizycznej*, Kraków 2001
- Zaborniak S., *Sportowe organizacje studenckie Lwowa i Krakowa działające przed rejestracją Akademickiego Związku Sportowego*, [w:] E. Zadarko, Z. Barabasz (red.), *Akademicka kultura fizyczna na przełomie stuleci. Tom II – uwarunkowania historyczno-socjologiczne*, Krosno 2009
- Zaborniak S., *Struktury sportu polskiego i ich wpływ na działalność Polskiego Związku Lekkiej Atletyki w latach 1919-1939*, [w:] Nowakowski A., Drozd S. (red.) *Z tradycji prawa w Polsce*, Rzeszów 2010
- Ziółkowska T., *Kultura fizyczna w Poznańskim w latach 1815-1918*, [w:] *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, t. III*, Toruń 2004

B. Artykuły z czasopism

- Antonowicz Ł., Wrzesiński Ł., *Kibice jako wspólnota niewidzialnej religii*, „*Studia Socjologiczne*” 2009, nr 1
- Barański K., *Masowe pokazy gimnastyczno-sportowe w Polsce*, „*Kultura Fizyczna*” 1977, nr 5
- Bogalecki T., *Rozbrajanie Niemców w Łodzi w listopadzie 1918 roku*, „*Kronika miasta Łodzi*” 1999, nr 1-2
- Bogusiak J., *Powstanie Łódzkiego Klubu Sportowego*, „*Elkaesiak*”, 22.02.2008
- Bogusz A., *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Grabowski Albin, „*Wychowanie Fizyczne i Sport*” 1980, nr 4
- Bogusz A., *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Konopka Heliodor, „*Wychowanie Fizyczne i Sport*” 1992, nr 1-2
- Bogusz A., *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Kordasz Aleksander, „*Wychowanie Fizyczne i Sport*” 1978, nr 2
- Bogusz A., *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Lange Zygmunt, „*Wychowanie Fizyczne i Sport*” 1980, nr 4
- Bogusz A., *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Woskiewicz Paweł, „*Wychowanie Fizyczne i Sport*” 1990, nr 2

- Bogusz A., *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Zatke Wacław, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 2
- Bogusz A., *Sport łódzki w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 1
- Czas okupacji 1939-1945*. Litzmannstadt, „Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi” 2011, nr 10
- CzeM, *Zanim w Polsce narodził się ruch olimpijski*, „Olimpionik” 2012, nr 2
- Daszkiewicz T., *Józef Piłsudski o wartościach nadrzędnych wychowania fizycznego*, „Kultura Fizyczna” 1999, nr 3-4
- Demel M., *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864-1914)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1963, nr 1
- Denek K., *Krajoznawstwo i turystyka w szkole i ich walory wychowawcze*, „Kultura Fizyczna” 1984, nr 5-6
- Dudek D., *Józef Piłsudski o kulturze fizycznej młodzieży*, „Kultura Fizyczna” 1997, nr 5-6
- Dudek D., *A zaczęło się w Skolem*, „Przegląd Gimnastyczny” 2002, nr 10
- Ferens W., *Charakter działalności polskich towarzystw sportowych w końcu XIX wieku w Królestwie Polskim*, „Kultura Fizyczna” 1970, nr 11-12
- Ferens W., *Znaczenie pierwszych wystaw higienicznych w Warszawie dla rozwoju wychowania fizycznego i sportu*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1958, nr 3
- Gaj J., *Ewolucja struktur organizacyjnych państwowego kierownictwa kultury fizycznej w Polsce*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1989, nr 2
- Gaj J., *Koncepcje, uwarunkowania i efekty instytucjonalnej działalności w dziedzinie kultury fizycznej w Polsce w latach 1919-1939*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4
- Górecki B., *Prawne i organizacyjne aspekty funkcjonowania Funduszu Pracy w latach 1933-1939*, „Rocznik Łódzki” 2014, t. 62
- Grys I., *Pierwsze kluby i stowarzyszenia sportowe w Rosji*, „Wychowanie Fizyczne Sport” 1995, nr 4
- Gumola M., *Duma przedwojennej Łodzi. Łódzki Klub Sportowy (cz. 1)*, „Kronika miasta Łodzi” 2007, nr 2
- Hajdas B., *Pierwsze kluby piłkarskie w Krakowie*, „Kultura Fizyczna” 1969, nr 9
- Hądzelek K., *Wkład Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w rozwój kultury fizycznej w Polsce w okresie do 1914 roku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1997, nr 4
- Hądzelek K., Rotkiewicz M., Chełmecki J., Dorcz W., Dudek D., *Rola Józefa Piłsudskiego w rozwoju kultury fizycznej w Polsce i w powołaniu Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego*, „Lider” 2009, nr 12
- Hądzelek K., *Z postępowych tradycji kultury fizycznej w Polsce*, „Kultura Fizyczna” 1966, nr 7
- Hel, H. K., *Z przeszłości*, „Kultura Fizyczna” 1961, nr 6
- H. K., H. L., *Ciekawostki sportowe*, „Kultura Fizyczna” 1959, nr 11-12
- Jaczynowski L., Smoleń A., Żyśko J., *Regulacje prawne w systemie kultury fizycznej*, „Kultura Fizyczna” 1998, nr 11-12
- Jakubowska H., *Kształtowanie się struktury organizacyjnej wychowania fizycznego i sportu w Polsce w latach 1918-1925*, „Kultura Fizyczna” 1960, nr 7-8
- Jarno W., *Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Tomaszowie Mazowieckim w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2015, Tom XV
- Jaskulski M., *Niedocenione zasługi. Stowarzyszenia polskie w Łodzi do 1918 roku*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1

- Kałamcka E., *Od duszy do ciała – ewolucja programowa Chrześcijańskiego Związku Młodzieży Męskiej YMCA*, „Kultura Fizyczna” 1994, nr 9-10
- Kamiński A., *Kilka uwag pedagoga na temat niektórych prognoz czasu wolnego*, „Kultura i Społeczeństwo” 1968, nr 4
- Kardas M., *Zarys dziejów „Polskiej YMCA” i jej gdyńskiego Ogniska w latach 1932-1950*, „Zeszyty Gdyńskie” 2010, nr 5
- Karwacki A., Lenartowicz M., *Wrogość i sympatie w polskiej piłce nożnej w perspektywie społeczno-historycznej*, „Kultura Fizyczna” 2001, nr 5-6
- Kaźmierczak A., *Thoughts on physical education in the scientific creativity of Polish pedagogues and physicians of the modern era (1492-1918)*, „Journal of Education, Health and Sport” 2017, nr 7 (12)
- Kędzia P., *„Sport to zdrowie. Nie opuszczaj wycieczki!” Kierunki działalności Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” w okresie II Rzeczypospolitej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2015
- Klamrzyński D., *Stan zdrowia poborowych powiatu błońskiego*, „Wychowanie Fizyczne” 1930, z. 11
- Krawczyk Z., *Spółeczno-kulturowe funkcje sportu w ujęciu Eugeniusza Piaseckiego*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1967, nr 2
- Laskiewicz H., *Kształcenie instruktorów i kierowników robotniczego ruchu sportowego w Polsce w okresie międzywojennym*, „Kultura Fizyczna” 1962, nr 1
- Laskiewicz H., *Niektóre problemy robotniczej kultury fizycznej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1968, nr 1
- Laskiewicz H., *Pierwsze proletariackie kluby i towarzystwa wychowania fizycznego i sportu pod zaborami*, „Kultura Fizyczna” 1966, nr 6
- Lepalczyk I., *Organizacje społeczne i ich rola w upowszechnianiu kultury pedagogicznej*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1984, Folia Paedagogica et Psychologica nr 5
- Lipoński W., *Początki kultury fizycznej w Wielkopolsce 1839-1887*, „Kultura Fizyczna” 1971
- Majorek C., *Metoda porównawcza w badaniach historyczno-oświatowych*, „Przegląd Humanistyczny” 1979, nr 7
- Młodzianowska H., *Kilka uwag na marginesie książki: „Józef Piłsudski – legendy i fakty”*, „Kultura Fizyczna” 1988, nr 1-2
- Mroczka I., *Spółeczne aspekty kultury fizycznej w Galicji*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1997, nr 3
- Nartonowicz-Kot M., *Samorząd łódzki wobec problemów kultury w latach 1919-1939*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1985, Folia Historica 21
- Nartonowicz-Kot M., *Zapomniani społecznicy*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1
- Nowak L., *Sport szkolny w latach 1918-1939*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4
- Obiekty sportowe ŁKS (cz. 4)*, „Ełkaesiak”, 9.09.2006
- Od wojny do niepodległości (1914-1918)*, „Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi”, nr 8
- Ojcowie Miasta. Geyerowie zbudowali kawał Łodzi*, „Gazeta Wyborcza” 2008, nr 156, s. 2
- Pamiętam – Katyń 1940 – Pamiętam*, „Ełkaesiak” 29.09.2007
- Patriotyzm rodu Kowalskich*, „Ełkaesiak” 16.11.2009
- Pędraszewska B., *Preferencje sportowe i turystyczne społeczeństwa warszawskie w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji w Poznaniu” 2007, nr 3
- Piłsudski J., *Przemówienia na pierwszym posiedzeniu Rady Naukowej Wychowania Fizycznego*, „Kultura Fizyczna” 1998, nr 11-12

- Piłsudski J., *Przemówienia na trzecim posiedzeniu Rady Naukowej Wychowania Fizycznego*, „Kultura Fizyczna” 1999, nr 1-2
- Powstanie Łódzkiego Klubu Sportowego*, „Ełkaesiak”, 22.02. 2008
- Radlińska H., *Pedagogika społeczna*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961
- Rotkiewicz M., *Geneza i początki sportu kobiecego w Polsce*, „Sport Wyczynowy” 1978, nr 6-7
- Rotkiewicz M., *Geneza Polskiego Komitetu Igrzysk Olimpijskich. Olimpijski debiut Polski*, „Sport Wyczynowy” 2009, nr 4
- Rotkiewicz M., *Początki sportu kobiecego w Polsce*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1975, nr 2
- Rotkiewicz M., Hądzelek K., *Powstanie i działalność polskich związków sportowych (I). Przełom wieku XIX i XX*, „Sport Wyczynowy” 2007, nr 7-9
- Rotkiewicz M., Hądzelek K., *Powstanie i działalność polskich związków sportowych 1919-1925*, „Sport Wyczynowy” 2007, nr 10-12
- Rotkiewicz M., *U źródeł ruchu rekreacyjnego kobiet w Polsce*, „Kultura Fizyczna” 1976, nr 3
- Strzelectwo*, „Ełkaesiak”, 17.08.2007
- Sucheni-Grabowska A., *Działalność oświatowa Sokola na Śląsku w świetle dokumentacji prasowej (1900-1914)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1960, nr 1
- Szczudłowa E., *Czytelnictwo w świetlicy sportowej*, „Wychowanie Fizyczne” 1950, nr 10
- Szteyn J., *Z działalności Sekcji Nauczycieli Wychowania Fizycznego Związku Nauczycielstwa Polskiego w latach 1933-1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1961, nr 4
- Szymański L., *Model zarządzania kulturą fizyczną w II Rzeczypospolitej i Polsce Ludowej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1997, nr 1-2
- Szymański L., *Wychowanie fizyczne w szkołach Królestwa Polskiego (1864-1914)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1966, nr 4
- Tarnowski Z., *O założeniu Warszawskiego Towarzystwa Łyżwiarского*, „Kultura Fizyczna” 1971, nr 2
- Toporowicz K., *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w latach 1867-1947: z okazji 125-lecia*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4
- Walicki J., *Kultura, oświata, filantropia. Żydowskie stowarzyszenia dawnej Łodzi*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1
- Wasztyl R., *Tylko galicyjskich koni żal...!*, „Studia Humanistyczne AWF w Krakowie” 2011, nr 11
- Wasztyl R., *Pierwsze lwowskie placówki wychowania fizycznego*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 4
- Wołoszyn S., *Sytuacja oświatowa na progu Drugiej Rzeczypospolitej*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1994, nr 4
- Woźniak K. P., *W jedności siła. Stowarzyszenia niemieckie (do 1918 roku)*, „Kronika miasta Łodzi” 2008, nr 1
- Wroczyński R., *Ruch rekreacyjny młodzieży i dorosłych. Ogrody H. Jordana*, „Pedagogika Społeczna” 2007, nr 2
- Wroczyński R., *Wychowanie fizyczne na ziemiach polskich w początkach XIX wieku*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1967, nr 1
- Wysocki T., *Umiejętność czytania i pisanie w grupach wyznaniowych zamieszkujących Polskę w świetle wyników spisu powszechnego z 1931 roku*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 2005, t. XLIV

Wyszczelski L., *Edukacja i przysposobienie obronne społeczeństwa w Polsce w latach 1921-1926*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2005, nr 1-2

Wyszczelski L., *Oświata i propaganda w Wojsku Polskim w latach 1935-1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2004, nr 1-2

C. Prace niepublikowane

1) Zbiory prywatne

Grabarek W., *Działalność organizacyjno-sportowa sekcji piłki nożnej Klubu Sportowego „Zjednoczone” w Łodzi w dwudziestoleciu międzywojennym*, kopia pracy seminaryjnej w zbiorach własnych autora, Łódź 1979

2) Strony internetowe

<http://www.dzienniklodzki.pl/arttykul/82696,kino-stylowy-bedzie-uratowane,id,t.html>, (dostęp: 25.02.2015 r.)

<http://www.dzienniklodzki.pl/arttykul/3691310,zabytkowa-resursa-przy-kilinskiego-ma-szanse-stac-sie-galeria,id,t.html>, (dostęp: 25.02.2015 r.)

<http://www.kresowiaczy.com/?p=32270>, (dostęp: 07.02.2016 r.)

<http://www.dzienniklodzki.pl/arttykul/3691310,zabytkowa-resursa-przy-kilinskiego-ma-szanse-stac-sie-galeria,id,t.html>, (dostęp: 25.02.2015 r.)

<https://www.wikipasy.pl/%C5%BBydzi>, (dostęp: 07.02.2016 r.)

3) Audycje telewizyjne

„Było... nie minęło. Kronika zwiadowców historii”, TVP Historia, (dostęp: 16.02.2015 r.)

WYKAZ TABEL

Tabela 1. Wykaz subwencji i pożyczek przyznanych dla polskich stowarzyszeń sportowych w latach 1919-1939 [Źródło: APŁ, AmŁ, RM, Protokół 8 /V sesji/ specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej, sygn. 12530, s. 19-20; APŁ, AmŁ, RM, Protokół 10 /V sesji/ specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej, sygn. 12532, s. 40; APŁ, AmŁ, RM, Protokół 4 (IV sesja) specjalnego Rady Miejskiej z dnia 17 lutego 1930, sygn. 12597, s. 29; APŁ, AmŁ, RM, Protokół 7 (VI sesja) specjalnego posiedzenia Rady Miejskiej z dnia 18 lutego 1932 roku, sygn. 12652, s. 32; APŁ, AmŁ, Wydział Opieki Społecznej (WOS), Sprawy budżetowe W.O.S. – rozporządzenia władz nadzorczych i miejskich okólniki, instrukcje, sygn. 18153, s. 91-92; APŁ, AmŁ, Rada Przyboczna (RP), 14 posiedzenia Rady Przybocznej przy Tymczasowym Prezydencie m. Łodzi w dniu 10 września 1936 roku, sygn. 12722, s. 11; APŁ, AmŁ, RP, 16 posiedzenie Rady Przybocznej przy Tymczasowym Prezydencie m. Łodzi w dniu 12 listopada 1936 roku, sygn. 12724, s. 9; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Skarbowej, sygn. 12952, s. 329 i n.; „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 1937, nr 2, s. 74; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji skarbowej, sygn. 12953, s. 21; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12957, s. 219 i n.; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12958, s. 65, 419-420; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12959, sygn. 85-86; APŁ, AmŁ, RP, 9 posiedzenie Rady Przybocznej w dniu 31 stycznia 1938 roku, sygn. 12744, s. 10 i n.; APŁ, AmŁ, RP, 20 posiedzenia Rady Przybocznej w dniu 3 listopada 1938 roku, sygn. 12755, s. 16; APŁ, AmŁ, WOiK, Subsydia, sygn. 16350, s. 16 i n.; APŁ, AmŁ, Wydział Przedsiębiorstw Miejskich (WPM), Sprawy różne, sygn. 27878; APŁ, AmŁ, APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje na rok 1935/36, sygn. 18766, b.p.s.; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 19-21; Por. A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki...*, *op.cit.*, s. 95; H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30lat....*, *op.cit.*, s. 127-130]

Tabela 2. Wykaz subwencji i pożyczek przyznanych związkom i instytucjom kultury fizycznej w latach 1919-1939 [Źródło: APŁ, AmŁ, RM, Protokół 4 (IV sesja) specjalnego Rady Miejskiej z dnia 17 lutego 1930, sygn. 12597, s. 29; APŁ, AmŁ, RM, 11 /I sesji/ posiedzenia Rady Miejskiej w dniu 28. marca 1935 roku, sygn. 12697, s. 15 i n.; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12957, s. 239; APŁ, AmŁ, RM, Akta generalne Komisji Finansowo-Budżetowej, sygn. 12958, s. 65, 419-420; APŁ, UWŁ, WSP, [Subwencje stowarzyszeń], sygn. 248, s. 26; APŁ, AmŁ, WOS, Sprawy budżetowe W.O.S. – rozporządzenia władz nadzorczych i miejskich okólniki, instrukcje, sygn. 18153, s. 91-92; APŁ, AmŁ, Wydział Podatkowy (WP), Rozporządzenia i okólniki władz nadzorczych r. 1938/39, sygn. 15256, s. 2; APŁ, AmŁ, WZP, Subwencje, sygn. 18764, b.p.s.; W. Zatke, *Zarys dziejów...*, *op.cit.*, s. 19]

Tabela 3. Wykaz referatów popularnych opracowanych przez E. Macińskiego i wygłoszonych przez członków Sekcji Odczytowej działającej w Kole Sportowo-Oświatowym Fabryki „L. Geyera” w Łodzi w latach 1935-1939 [Źródło: *Zał. N. 6a i 6b, 8, [w:] Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”)*, materiały znajdujące się w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi; APŁ, LG, Sport, sygn. 347, s. 7; APŁ, LG, Sekcja Kulturalno-Oświatowa [Sekcja Samokształceniowa] 1935, sygn. 989, s. 2-4]

Tabela. 4. Wykaz referatów wygłoszonych w KSO „L. Geyera” przez prelegentów PMS w 1932 roku [Źródło: APŁ, LG, Sprawozdanie z działalności Sekcji Kulturalno-Oświatowej: 1932-1933, sygn. 981, s. 1]

WYKAZ RYSUNKÓW

Rys. 1. Schemat ilustrujący współzależność oddziaływań wychowawczych, sportowych, oświatowych i kulturalnych w działalności polskich stowarzyszeń sportowych.

[Źródło: Opracowanie własne]

Rys. 2. Wykres przedstawiający kierunki działalności polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w latach 1918-1939. [Źródło: Opracowanie własne]

WYKAZ RYCIN

- Ryc. 1.** Harold J. Rounds – wieloletni dyrektor Polskiej YMCA w Łodzi [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1935, nr 27, s. 2]
- Ryc. 2.** Roman Tadeusiewicz – jeden z założycieli Koła Sportowego-Oświatowego „L. Geyera” [Źródło: Centralne Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, *Referaty. Świetlica robotnicza* (KS „Geyer”)]
- Ryc. 3.** Bokserzy KP „Zjednoczone” z T. Konarzewskim (w dolnym rzędzie, drugi z prawej) [Źródło: „Panorama” 1929, 1 września, s. 8]
- Ryc. 4.** Ogłoszenie o zawodach sportowych TWC w Łodzi (późniejszego ŁTK) w „Kurjerze Łódzkim” w 1922 roku [Źródło: „Kurjer Łódzki” 1922, nr 192, s. 7]
- Ryc. 5.** Prezydent I. Mościcki wręcza kapitanowi sekcji lekkoatletycznej KP „Zjednoczone” puchar przechodni [Źródło: Sprawozdanie Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi za rok administracyjny 1934, Łódź 1935, s. 31]
- Ryc. 6.** Kolarze KP „Zjednoczone” z udekorowanymi rowerami „Łódź Żaglowa” (2. miejsce) i „Grzybek” (1. miejsce) podczas „Korso Rowerowego” w Parku im. ks. J. Poniatowskiego w 1937 roku [Źródło: Oddział Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi]
- Ryc. 7.** II. Złot Gwiazdzisty w Łodzi w 1935 roku [Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, AŁ, Sprawozdanie z działalności Zarządu za rok 1935, sygn. 1019/Ł-1020/Ł, b.p.s.]
- Ryc. 8.** Uczestnicy bankietu pożegnalnego wycieczki sportowców z Karwiny zorganizowanego przez władze KP „Zjednoczone” [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1938, nr 45, s. 4]
- Ryc. 9.** Członkowie sekcji kolarskiej i motocykliści KP „Zjednoczone” podczas zbiórki dla najbiedniejszych w 1936 roku [Źródło: Oddział Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi]
- Ryc. 10.** Czytelnia przyzakładowa KP „Zjednoczone” [Źródło: Sprawozdanie Klubu Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi za rok administracyjny 1934, Łódź 1935, s. 19]
- Ryc. 11.** Zgromadzeni uczestnicy odczytu wygłoszonego przez kpt. pil. J. Meissnera w dużej sali gimnastycznej Polskiej YMCA [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1939, nr 13, s. 6]
- Ryc. 12.** Uczniowie Szkoły Powszechnej Nr 28 w Łodzi podczas nauki pływania w basenie Polskiej YMCA w 1938 roku. Zajęcia prowadzili instruktorzy ogniska łódzkiego [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1938, nr 8, s. 3]
- Ryc. 13.** Członkowie Związku Strzeleckiego, uczestnicy Kursu Przodowników Wychowania Fizycznego YMCA, z instruktorem A. Trypką (w środku) [Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, PYŁ, [Korespondencja wpływająca do Działu Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi] 1924-1930, sygn. 98]
- Ryc. 14.** Kurs sanitariuszy sportowych, którego współorganizatorem były władze RKS TUR [Źródło: Oddział Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi]
- Ryc. 15.** Uczestnicy kursu przodowników wychowania fizycznego prowadzonego przez PKS w 1935 roku. Siedzą w środku podinspektor Gwidon Brożyński i por. Konopacki [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1935, nr 17, s. 2]
- Ryc. 16.** Uczestnicy kursu pięściarskiego zorganizowanego przez Związek Strzelecki w 1933 roku [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1933, nr 48, s. 5]

- Ryc. 17.** V Zlot „Sokołów” w Łodzi. Warta sokoła przy płycie Nieznanego Żołnierza [Źródło: „Łódź w Ilustracji” 1925, nr 30, s. 1]
- Ryc. 18.** Spotkanie „opłatkowe” Sekcji Sportowej przy Związku Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi w 1936 roku [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1936, nr 6, s. 3]
- Ryc. 19.** Zebranie weteranów ŁKS z okazji jubileuszu 25-lecia Klubu [Źródło: H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1939, s. 18]
- Ryc. 20.** Członkowie Zarządu KP „Zjednoczone” przy Grobie Nieznanego Żołnierza z okazji jubileuszu 10-lecia istnienia zrzeszenia i poświęcenia nowego stadionu [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1938, nr 38, s. 3]
- Ryc. 21.** Jubileusz 10-lecia KS „IKP” w 1937 roku. Na zdjęciu prezes zrzeszenia dyr. J. Wolczyński wręcza odznaczenie zasłużonej zawodniczce [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1937, nr 42, s. 2]
- Ryc. 22.** Uczestnicy wycieczki kolarskiej urządzonej przez Sekcję Sportową „Resursy” [Źródło: „Hasło Łódzkie” 1927, nr 3, s. 7]
- Ryc. 23.** Piłkarze i działacze ŁKS podczas Powszechnej Wystawy Krajowej w 1929 roku w Poznaniu [Źródło: A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki Klub Sportowy 1908-1933*, Łódź 1933, s. 68]
- Ryc. 24.** Grupa dzieci z dzielnicy Widzew podczas półkolonii letnich zorganizowanych na boisku KS „Wima” w 1936 roku [Źródło: „Łódź w ilustracji” 1936, nr 28, s. 3]
- Ryc. 25.** Członkowie sekcji kolarskiej KP „Zjednoczone” podczas wycieczki do Srocka w 1937 roku [Źródło: Oddział Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi]
- Ryc. 26.** „Herbatka” po zawodach w siatkówce męskiej HKS Łódź – Koło Sportowe Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu w 1927 roku [Źródło: Bilecki M., *XXV Harcerski Klub Sportowy przy Komendach Chorągwi Harcerek i Harcerzy w Łodzi 1923-1948*, maszynopis pracy znajdujący się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 1990]

ANEKSY

ANEKS 1

ŁÓDZKI KLUB SPORTOWY

PROGRAM

UROCZYSTOŚCI JUBILEUSZOWYCH Z OKAZJI 20-LETNIEGO ISTNIENIA

Niedziela, dnia 9 września

- Godz. 8 Zbiórka zaproszonych Towarzystw z sztandarami oraz osób w parku sportowym, przy Alei Unji 2.
- „ 8.30 Wyruszenie pochodu do Katedry.
- „ 9 Nabożeństwo
- „ 10 Złożenie wieńca na Grobie Nieznanego Żołnierza.
- „ 10³⁰ Przemarsz z Katedry na dziedziniec lokalu klubowego przy ul. Piotrkowskiej 108,
i rozwiązanie pochodu.

W PARKU SPORTOWYM:

- „ 13 Zawody lekkoatletyczne.
- „ 16 a) Rozpoczęcie turnieju tenisowego o mistrzostwo Klubu.
b) Zawody w piłkę nożną o mistrzostwo Ligi P. Z. P. N. między drużynami:
„Legja (Warszawa) – Ł. K. S.”

W ciągu tygodnia: siatkówka i koszykówka, dalszy ciąg turnieju tenisowego i zawody strzeleckie z broni małokalibrowej.

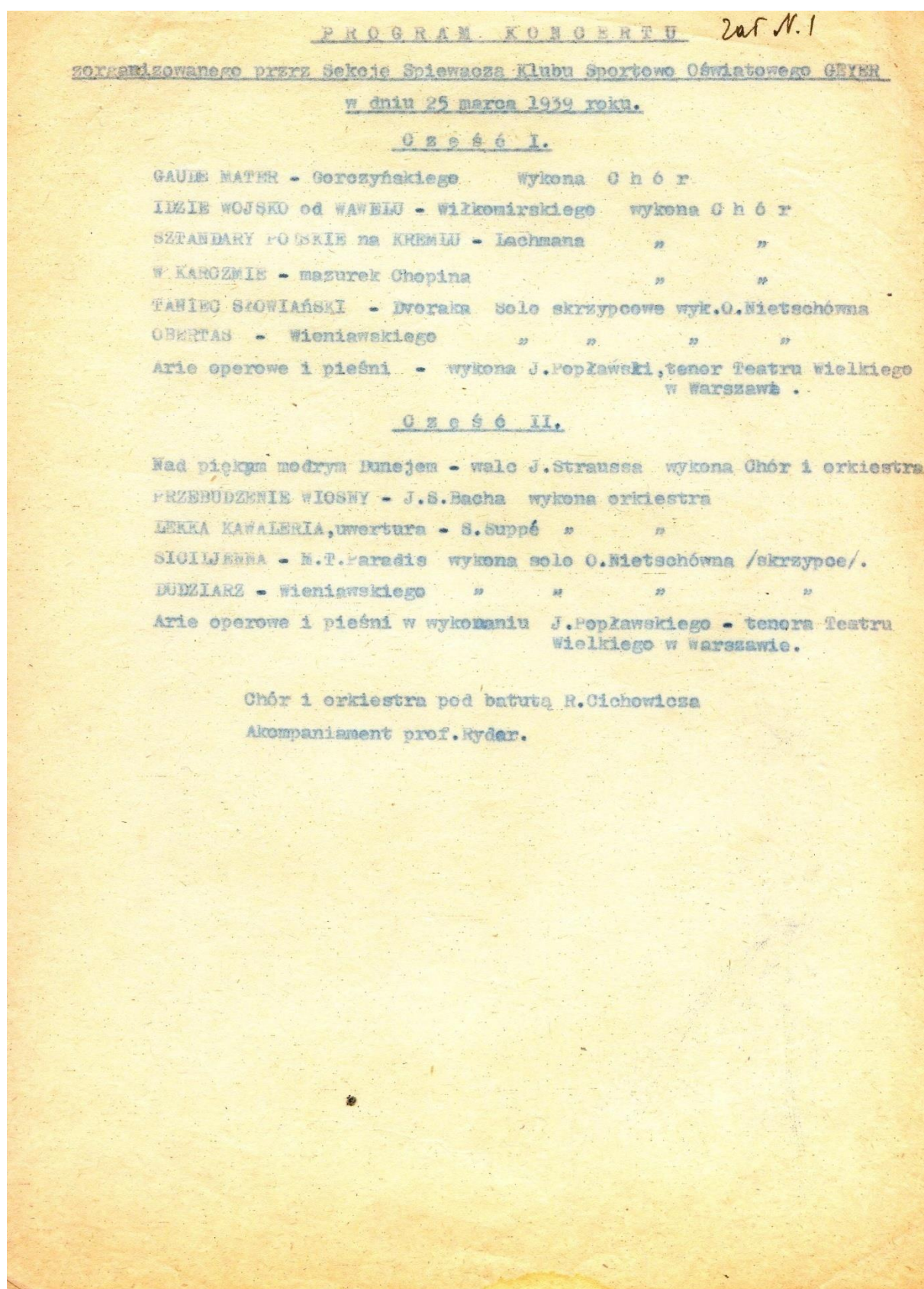
Sobota, dnia 15 września

- Godz. 20 Spotkanie weteranów Klubu.

Niedziela, dnia 16 września

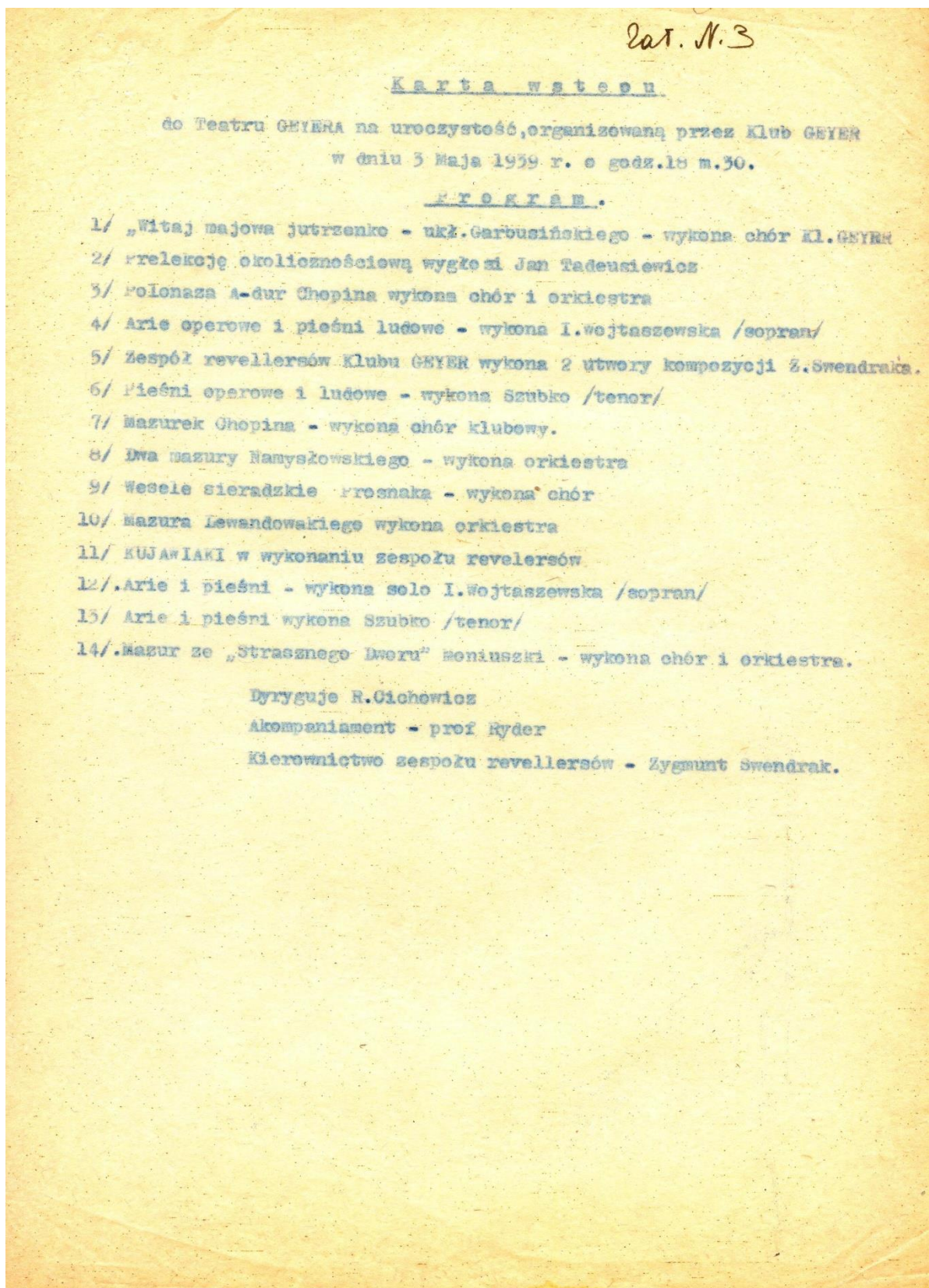
- Godz. 8 Zawody kolarskie.
- „ 12 Zawody lekkoatletyczne międzyklubowe.
- „ 16 Zawody jubileuszowe w piłkę nożną między drużynami „Warta (Poznań)–Ł.K.S.”
- „ 19³⁰ Uroczysta akademii sportowa w Sali Rady Miejskiej m. Łodzi przy ul. Pomorskiej 16.
- „ 21³⁰ Bal w Białej Sali Manteuffla przy ul. Zachodniej 45.

ANEKS 2

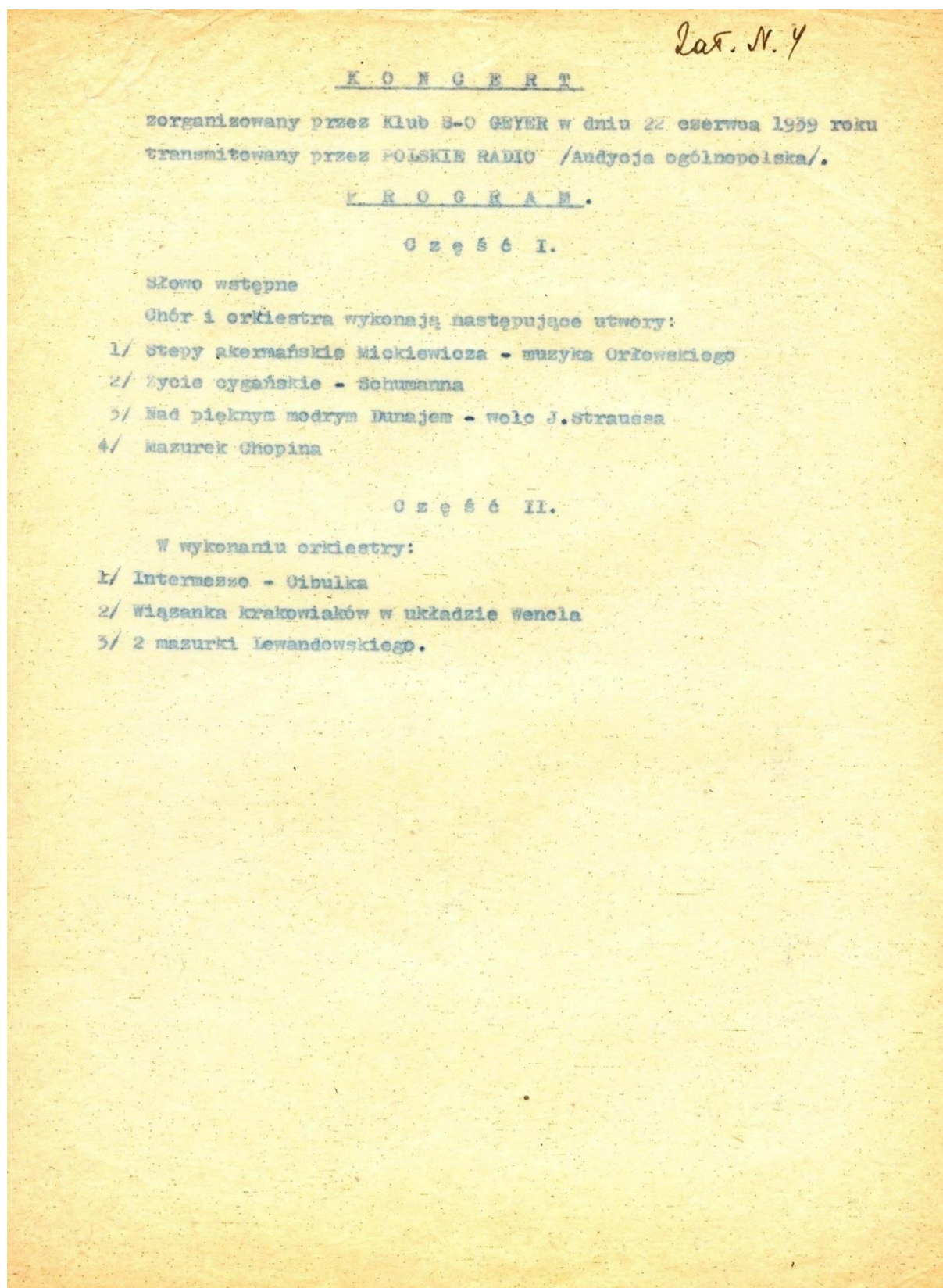
Za: Zał. N. 1, [w:] Referaty. Świetlica robotnicza (KS „Geyer”), materiały znajdujące się w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi.

ANEKS 3

Za: Zał. N. 3, [w:]Referaty. Świątlica robotnicza (KS „Geyer”), materiały znajdujące się w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi.

ANEKS 4

Za: Zał. N. 4, [w:] Referaty. Światlica robotnicza (KS „Geyer”), materiały przechowywane w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, b.p.s.

